

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Оксана Каліщук

ВОЛИНЬ'43

**історіографічне пізнання
і криве дзеркало пам'яті**

Львів
2020

Каліщук Оксана. Волинь’43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам’яті / Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Львів, 2020. 528 с.

Сьогодні аксіоматичним стало твердження про волинські події 1943–1944 рр. як найдражливішу, найскладнішу й найтрагічнішу сторінку спільної українсько–польської минувшини. Українсько–польське протистояння у роки Другої світової війни донині викликає гострі суперечки і серед вчених–істориків, і серед суспільств України та Польщі. Водночас в академічному вимірі спостерігаємо недостатню вивченість проблеми та її далекість від остаточного розв’язання, з одного боку, й інструменталізацію задля політичної кон’юнктури замість об’єктивної і зваженої оцінки, з іншого. У книзі проаналізовано сучасний стан дослідження Волинської трагедії. Іншою складовою частиною цієї праці є з’ясування особливостей функціонування пам’яті про Волинь’43 в українському та польському суспільствах.

Видання розраховане на науковців, викладачів вишів, учителів, студентів, усіх тих, кого цікавить історія українсько–польських відносин новітньої доби.

Рекомендувала до друку Вчена рада Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 6 від 3 вересня 2020 р.)

Рекомендувала до друку Вчена рада Східноєвропейського (Волинського) національного університету імені Лесі Українки (протокол № 7 від 28 травня 2020 р.)

Видання здійснене в рамках наукового проекту
“Етнополітичні конфлікти та ідентифікаційні символи українських земель новітньої доби”

Науковий редактор:

кандидатка історичних наук **Надія Халак** (Львів)

Відповідальні редактори:

доктор історичних наук **Андрій Гречило** (Львів)

доктор історичних наук, професор **Микола Литвин** (Львів)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Богдан Гудь** (Львів)

докторка історичних наук, професорка **Алла Киридон** (Київ)

доктор ґабілітований, професор **Влодзімеж Менджецький** (Варшава)

докторка історичних наук, професорка **Людмила Стрільчук** (Луцьк)

Загальні зауваги

Періодизація історіографічного процесу	I4
До питання систематизації наукового доробку	23
Історико-правові дефініції Волинської трагедії: термінологічні суперечки	29

Волинські події — поле битви національних історіографій

Спадок комуністичних часів: офіційний і опозиційний контексти	4I
Волинські події в польській науковій літературі та публіцистиці	60
Українська історіографія й суспільний дискурс доби незалежності	99
Західноєвропейська та північноамериканська історіографія: головні теми і тенденції	I30
Сучасна російська історіографія: візії й напрями	I40

“Війни за історію”: пам’яттєвий дискурс

Волинь ’43 у фокусі соціології	I57
“Відтінки” правди, або Історична пам’ять про волинські події	I70
Історична політика Республіки Польщі	I87
Міфологізація волинських подій: виклики минулого в сучасному	20I
Роль Церкви у процесі українсько-польського порозуміння	208
Мистецьке та літературне відображення історичного контексту	223
Комеморативні практики	235
Волинська трагедія і гібридна війна: методи, уроки, висновки	24I

Замість післямови

Summary

Додатки

Політика	263
Церква	299
Громадськість	314

Бібліографія

Інформації про офіційні заходи вшанування пам'яті жертв українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни	333
Архівні джерела та збірники документів	337
Спогади й розповіді про події в окремих місцевостях	341
Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: історіографічні дослідження	361
Автореферати дисертацій	442
Вивчення міжетнічних відносин на пограниччі у школі та вишах	443
“Волинські події”: політичний і суспільний виміри	446
Монументи, пам'ятні дошки на вшанування жертв українсько-польського конфлікту	492
«Волинсько-малопольська трагедія» у літературі та мистецтві	494
Повідомлення про наукові конференції, круглі столи, виставки	499
Рецензії	503
Бібліографічні матеріали	520
Іменний покажчик	521

Загальні зауваги

Jeżeli dwóch klęci się, a jeden na rzetelnych 55 procent racji, to dobrze i nie ma się co szarpać. A kto ma 60 procent racji? To ślicznie, jakie szczęście i niech Panu Bogu dziękuje! A co by powiedziec o 75 procent? Madzy ludzie powiadają ze to bardzo podejrzane. No, a co o 100 procent. Taki co mówi, że ma sto procent racji, to paskudny gwałtownik, strasznik, największy lajdak.
Stary Żyd z podkarpatia

Коли двоє сперечаються й один має справді 55 відсотків рації, то добре і нема чого рипатися. А як хто має 60 відсотків? Це чудово, яке щастя, і хай він Господові Богу дякує. А що казати про 75 відсотків рації? Мудрі люди кажуть, що то дуже підозріло. Ну а що про 100 відсотків. Той, хто каже, що він має сто відсотків рації, – паскудний гвалтівник, страшний злодюга, найбільший лайдак.
Старий гебрей (очевидно хасид) з Прикарпаття
(Чеслав Мілош. “Поневолений розум”)

Минуле століття виявилось наднасиченим на емоційно заряджені та екзистенційно важливі події в українсько-польській історії, які традиційно в історіографії називають “важкими”. Це і вибух конфлікту за Львів та війна між українцями й поляками 1918–1919 рр., і далека від позитиву національна політика, здійснювана в Другій Речіпосполитій з метою асиміляції українців, і, звісно, Волинська трагедія, що разом з іншими подіями (нищення українських сіл відділами польського підпілля (у т. ч. Армії крайової) в роки Другої світової війни, депортації 1944–1946 рр., а опісля – проведена 1947 р. акція “Вісла”) належить до тих питань у студіях українсько-польських відносин, які не лише викликають неоднозначну оцінку і жваву наукову полеміку, а й стимулюють загострення політичних, національних чи соціальних суперечок.

Згідно із соціологічними дослідженнями ставлення поляків до українців, головна проблема взаємин між ними за визначенням респондентів – це “порозумітися з минулим”¹. Не випадково частина польських учасників “волинської дискусії” твердить про відсутність

¹ На думку 60 % опитаних поляків, історія розділяє український і польський народи (див.: Wołyn 1943 – pamięć przywracana. Komunikat z badań 84 (2018). URL: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_084_18.PDF). Під час іншого соціологічного опитування 58 % респондентів ствердили, що, без огляду на відносини між обома державами, потрібно прагнути до з’ясування всієї правди про волинські події (див.: Pojednanie polsko-ukraińskie. Komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2013. URL: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_101_13.PDF). Задля справедливості вкажемо на спостереження Йоанни Конечної-Саламатін, яка говорить про зміни у взаємному ставленні українців і поляків – його перестали формувати переважно відсилання до минулого (іноді навіть досить віддаленого – Хмельниччини), більш впливовим, натомість, став досвід модерного спілкування. Проте ця дослідниця також визнає інтенсивне проведення політики пам’яті й вплив суперечок щодо антипольської акції ОУН і УПА на українсько-польські взаємини (див.: Joanna Konieczna-Salamatin, „Kontakty polsko-ukraińskie a zmiany wzajemnego postrzegania Polaków i Ukraińców,” *Państwo i Społeczeństwo* 1 (2016): 75-96).

розбіжностей інтересів України і Польщі на сучасному етапі, підкреслюючи: єдине, що тяжіє над народами, – історія (а точніше – волинські події)². Запит українського та польського суспільств детермінував пріоритетність історіографічних студій спільної минувшини, адже відомо, що потреба в актуалізації науково обґрунтованих знань настає тоді, коли в дію вступають міжнародні чи міждержавні чинники. Увиразненням того, наскільки вивчення волинських подій вийшло поза суто наукові інтереси, може бути позиція колишнього міністра закордонних справ України Павла Клімкіна, який, говорячи про необхідність історичної політики в нашій державі, наголосив, що ми не можемо дивитися на свою національну історію крізь призму підходу польської історіографії³. Адекватне трактування перипетій минулого, а властиво нерозуміння українцями важливості для поляків теми, котра за Бугом отримала назву “Волинська різанина” (Rzeź Wołyńska), і, відповідно, небажання поляків прийняти, що українці вшановують УПА як єдину силу, яка боролася за українську державність (а ніяк не за те, що ми тут, по інший бік Бугу, найчастіше називаємо Волинською трагедією), є однією із причин стану сучасного українсько-польського історичного діалогу.

Варто також звернути увагу на ще одну суттєву обставину. Роль історика у процесі подолання “травматичного минулого” (власне таким є й українсько-польське протистояння в період Другої світової) важко переоцінити. Адже саме він стає посередником між носіями спогадів і суспільством, інтегрує особисту пам’ять у складову частину колективної. Це, своєю чергою, накладає відповідальність і визначає ризики. Розглядаючи особливості колективної пам’яті та історичної травми, Оксана Кісь вказала на небезпеку для дослідника перетворитися на учасника політичних баталій за пам’ять в ім’я нації, справедливості тощо⁴. Приклад “волинського” історіописання яскраво увиразнює, наскільки непростими є історичні студії таких подій з огляду на їхню емоційну забарвленість та політичне значення і наскільки важливий самоконтроль щодо незаангажованості в парадигми панівних ідеологій, збереження безсторонності позиції.

² Гжегож Мотика, “Сьогодні можна сказати, що поляків та українців ніщо не розділяє, окрім суперечки про один фрагмент історії – волинські злочини,” *Український тиждень* 11 (2017): 11-13; Grzegorz Motyka, rozm. Adam Leszczyński, „Wołyń’43 polsko-ukraiński klincz pamięci: 75. rocznica zbrodni wołyńskiej,” *Ale Historia: tygodnik historyczny*, Lipiec 9 (26), 2018, 4-5; Przemysław Żurawski vel Grajewski, „Rabacja wołyńsko-galicyjska,” *Gazeta Polska. Codziennik*, Maj 11/12, 2013.

³ “Україні час думати про власну історичну політику, – Клімкін,” URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/469641> .

⁴ Оксана Кісь, “Колективна пам’ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор,” в Гелінада Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен, ред., *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* (Харків: ПП “Торгсін Плюс”, 2010), 187.

Спробу узагальнити доробки української, польської, західноєвропейської та американської історіографії останніх трьох десятиріч у напрямі вивчення українсько-польського протистояння на західних землях України в роки Другої світової війни апіорі слід визнати очевидним інтелектуальним зухвальством. Упродовж окресленого хронологічного відтинку в Україні, Польщі та за їхніми межами з'явилися сотні книг і тисячі публікацій на цю тему. Складність полягає в тому, що значна (якщо не переважна) їхня частина представлена не академічними дослідженнями. Утім, мусимо зазначити, серед них трапляються роботи різного рівня – від маловартісних до вельми добротних, які претендують на серйозний науковий рівень. Водночас доводиться констатувати, що й серед академічних видань є твори радше публіцистичного характеру, без дотримання наукової етики. Оскільки якість кожної конкретної книги визначається лише її змістом, а не формальними ознаками (наукові звання, місце праці, освіта автора), вважаємо за необхідне, крім академічних праць, узяти до уваги й науково-популярні. Інтерпретація ж усіх цих нагромаджених матеріалів про українсько-польський конфлікт воєнної доби за умов переплетеності наукової, науково-популярної, публіцистичної літератури має досить суб'єктивний характер і вимагає від дослідника сміливості. Тож пропонуємо текст не є спробою вичерпного огляду теми, це радше прагнення окреслити основні напрями і тенденції, рівно ж як і способи виходу з історичного клінчу, в якому опинилися Київ та Варшава.

Питання історіографії згаданого міжнаціонального протистояння на західноукраїнських землях у часи Другої світової війни висвітлювалося в численних працях вітчизняних та чужинецьких авторів. Назвемо студії українських дослідників Ірини Галайчук⁵, Романа Грицьківа⁶, Богдана Гука⁷, Олександра Іваценка⁸, Сергія Калитка⁹, Оксани Каліщук¹⁰, Георгія Касьянова¹¹, Костянтина

⁵ Ірина Галайчук, "Українсько-польські відносини в період Другої світової війни в контраверсійному висвітленні науковців," в Микола Кучерепа, ред., *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр.* (Луцьк, 2012), 712-716.

⁶ Роман Грицьків, "Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни," *Український визвольний рух: науковий збірник 2* (2003): 148-170; Роман Грицьків, "Українська Повстанська Армія: польська історіографія проблеми," *Nowa Ukraina/Нова Україна* 12 (2012): 127-137.

⁷ Bohdan Huk, „Historycy trudnego początku. Refleksja nad kondycja najnowszej historiografii konfliktu polsko-ukraińskiego w latach czterdziestych XX w.,” w *Biuletyn Ukrainoznawczy* 12 (2006): 248-258.

⁸ Олександр Іващенко, "Волинська трагедія в українській та польській національній історіографіях," в В. Коцур, голов. ред., *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: зб. наук. пр., вип. 11 матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 2015)*, 171-178.

⁹ Сергій Калитко, "Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни," *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла*

Кондратюка¹², Алли Малки¹³, Олександра Марущенко¹⁴, Івана Мищака¹⁵, Ольги Морозової¹⁶, Мар'яни Мосорко¹⁷, Юрія Ніколайця¹⁸,

Коцюбинського. *Серія: історія*: Зб. наук. пр. III (2001): 242-247; Сергій Калитко і Валерій Лациба, "Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни," *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. ст. 6. (2002): 66-68; Сергій Калитко і Валерій Лациба, "Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни," *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, історичні науки* 7 (2001): 682-687.

¹⁰ Оксана Каліщук, *Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс* (Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2013); Оксана Каліщук, *У тіні Волині: історія vs пам'ять* (Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2016).

¹¹ Georgiy Kasianov, "The Burden of the Past. The Ukrainian-Polish Conflict of 1943-44 in Contemporary Public, Academic and Political Debates in Ukraine and Poland," *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 19 ¾ (2006): 247-259.

¹² Костянтин Кондратюк, "Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків," в Володимир Баран та ін., упоряд., *У пошуках правди: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки"* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) (Луцьк: РВВ "Вежа", 2003), 439-445.

¹³ Алла Малка, "Українсько-польський конфлікт середини 1940-х рр.: українська історіографія," *Соціальна історія* X (2015): 70-79.

¹⁴ Олександр Марущенко, "Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1940-х рр.: історіографічний аспект," *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. ст. 10, 1 (2006): С. 44-55; Олександр Марущенко, "Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії," *Галичина* 9 (2003): 112-126, 10 (2004): 122-134, 11 (2005): 116-124, 12 (2006): 118-122; Олександр Марущенко, "Геноцидні" інтерпретації Волинської трагедії 1943 р.: українська відповідь," в Галина Стародубець, ред., *"Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ ст. (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)"* (Матеріали ІV Всеукраїнської наукової конференції) (Житомир: "Полісся", 2016), 141-144; Олександр Марущенко, "Сучасна вітчизняна історіографія волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень," *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. ст. 11 (2007): 32-41; Олександр Марущенко, "Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни: проблема Волині," в О. Б. Гуцуляк, упор., *Федорчак Петро Степанович: бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності у ПНУ ім. В. Стефаника)* (Івано-Франківськ: Вид-во ПНУ, 2013), 90-101; Олександр Марущенко, "Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни: проблема Волині," в *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського та українського народів* (Київ: ДП НВЦ "Пріоритети", 2013), 75-114; Олександр Марущенко, "Сучасна українська історіографія про "геноцидну" інтерпретацію Волинської трагедії," *Галичина* 28 (2016): 178-181; Олександр Марущенко, "Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині у вітчизняних історіографічних інтерпретаціях," *Вісник Черкаського університету. Серія "історичні науки"* 35 (2014): 9-15.

¹⁵ Іван Мищак, "Польська історіографія польсько-українських відносин у роки Другої світової війни," *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії ХХХ* (2012): 264-276;

Мар'яни Прокоп¹⁹, Віталія Стецкевича²⁰, Василя Ухача²¹, Ігоря Цепенди²² та польських учених Рафала Внука²³, Магдалени Казик²⁴,

Іван Мишак, “Сучасна українська та польська історіографія про волинську трагедію,” *Історіографічні дослідження в Україні* 18 (2008): 456-464.

¹⁶ Ольга Морозова, “Волинська трагедія у сучасній українській і польській історіографії,” *Чорноморський літопис* 7 (2013): 105-111; Olga Morozowa, „Konflikt ukraińsko-polski w latach 40. XX w. we współczesnej polskiej i ukraińskiej publicystyce i historiografii,” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 5 (2012): 132-140.

¹⁷ Володимир Комар і Мар'яна Мосорко, “Сучасна польська історіографія українсько-польських відносин 1939-1944 р.,” *Вісник Прикарпатського університету: історія* 19 (2011): 122-128; Мар'яна Мосорко, “Волинська трагедія в сучасній польській історіографії,” в “*Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: у 3 т., т. 1 (Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів, Луцьк, 10-11 травня 2011 р.) (Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2011), 92-93.

¹⁸ Юрій Ніколаєць, “Поляки в Україні у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс,” *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса* 1/97 (2019): 246-

¹⁹ Особа цієї авторки є прикладом того, як у деяких випадках не просто встановити, до якої із національних історіографій належить той чи інший автор. Мар'яна Прокоп, народжена в Україні, захистила дисертацію в Польщі й працює в Університеті імені Миколи Коперника в Торуні та Університеті імені Яна Кохановського у Кельце. Maryanna Prokop, „Wołyńska tragedia” we współczesnej historiografii ukraińskiej,” w Sylwia Galij-Skarbińska (red.), *Wołyń 1943. Pamięć złych czasów i symbol pojednania?* (Toruń: Dom Wydawniczy Margrafesen, 2014), 93-100.

²⁰ Віталій Стецкевич, “Сучасна українська історіографія війни 1939-1945 рр. (деякі ознаки поступу й оновлення),” в Любомир Винар, О. Завальнюк (ред.), *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”*. Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення (Кам'янець-Подільський, Київ – Нью-Йорк – Острів: Вид-во НаУОА, 2005), 386-391.

²¹ Василь Ухач, “Важкі” питання українсько-польських відносин у 1942-1944 роках: візії сучасних вітчизняних істориків,” *Архіви України* 5-6 (2017): 189-198; Василь Ухач, “Волинь 1943: погляд сучасної української історіографії,” в Олександр Лисенко, відп. ред., *Боротьба за Україну в 1943-1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство*: зб. наук пр. (Київ: Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941-1945 років”; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014), 148-160; Василь Ухач, “Геноцидна” інтерпретація українсько-польських взаємин в 1943-1944 роках у візіях сучасних дослідників (історико-правовий аспект),” *Актуальні проблеми правознавства* 3/11 (2017): 41-46; Василь Ухач, “Геноцидна інтерпретація Волинських подій 1943 року: історико-правовий аспект (сучасний історіографічний дискурс),” в *Юридична наука і практика: пошук правової гармонії*: зб. матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції “Актуальна юриспруденція” м. Київ, 5 жовтня 2017 р. (Київ: Видавничий дім “АртЕк”, 2017), 38-41; Василь Ухач, “Сучасна вітчизняна історіографія Волинської трагедії 1943 року,” *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 40 (2014): 229-233; Василь Ухач, “Українсько-польські взаємини у період 1942-1944 років: сучасний історіографічний дискурс (вибрані аспекти),” *Ерміако. Науковий щоквартальник* 4/20 (2017): 106-111; Василь Ухач, “Українсько-польські взаємини 1942-1944 рр.: сучасний історіографічний дискурс (вибрані аспекти),” *Східноєвропейський історичний вісник Спецвипуск II* (2017): 100-107.

Адо́льфа Кондрацького²⁵, Ігоря Ксенича²⁶, Гжеґожа Мотики²⁷, Яна Пісулінського²⁸, Малґожати Рухневич²⁹. Свою роль у дослідженні

²² Ігор Цепенда, “Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943-1947 років в оцінках сучасних польських істориків,” *Наукові праці Кам’нець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки: Українська історіографія на рубежі століть* (Матеріали Міжнар. наук. конф.) 7 /9 (2001): 693-700.

²³ Rafał Wnuk, “Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath,” *InterMarium* 7 (2004), URL: <http://www.columbia.edu/cu/ece/research/intermarium/vol7no1/wnuk.pdf>

²⁴ Magdalena Kazik, „Kilka uwag o polskiej historiografii stosunków polsko-ukraińskich podczas II wojny światowej. Stosunki polsko-ukraińskie jako wzajemny konflikt etniczny,” w Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja i Norbert Morawiec, red., *Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny* (Częstochowa – Human – Poznań: Wydawnictwo Taurus, 2013); Magdalena Kazik, „Stanowiska polskich historyków wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej,” w Łukasz Kamiński i Grzegorz Wólk, red., *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej 2012* (Warszawa, 2012), 26-35 URL: <http://www.polska1918-89.pl/pdf/stanowiska-polskich-historykow-wobec-konfliktu-polsko-ukrainskiego-w-c.4556.pdf>

²⁵ Adolf Kondracki, „Wołyńska tragedia oczyma naukowców niepodległej Ukrainy,” w Bogusław Paż, red., *Prawda polityczna a prawda historyczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na Kresach Południowo-Wschodnich Polski w latach 1939-1946* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 391-396. Попри причетність цього автора до Інституту історії НАН України, його надкритичне ставлення до доробку українських істориків спонукає вважати А. Кондрацького репрезентантом польської історіографії.

²⁶ Igor Ksenicz, „Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943-1947 w polskiej historiografii i debacie politycznej,” *Refleksje: pismo naukowe studentów i doktorantów WNPID UAM* 7 (2013): 41-56.

²⁷ Grzegorz Motyka, „Antypolska akcja OUN-UPA w ukraińskiej historiografii,” w Grzegorz Motyka i D. Libionka (red.), *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacji* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2003), 147-156; Grzegorz Motyka, “Konflikt polsko-ukraiński w świetle polskiej historiografii,” *Przegląd Wschodni* 1 (1997): 219-226; Grzegorz Motyka, “Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943-1948: aktualny stan badań,” *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* 8/9 (1999): 316-329; Grzegorz Motyka, „O niektórych trudnościach badania konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1947,” *Kultura i Społeczeństwo* 4 (1993): 163-169; Grzegorz Motyka, “Polsko-ukraińskie stosunki w XX wieku w ocenie ukraińskiej historiografii emigracyjnej,” *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* 25/26 (2008): 123-135; Grzegorz Motyka, “Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989,” w *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki (Kraków: Universitas, 2000), 166-178; Гжеґож Мотика, “Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр.,” в *Четвертий Міжнародний конгрес україністів (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.)*: доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2: XX століття (Одеса – Київ – Львів, 1999), 85-90.

²⁸ Ян Пісулінський, “Польсько-українські відносини 1939-1947 у польській історіографії – огляд досліджень,” URL: <http://www.memory.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzen> ; Ян Пісулінський, “Українська історіографія часто грішить тим, що хоче виховувати патріотизм, а не прагне пізнати істину,” *Український журнал* 5 (2011): 12-13.

розвитку знань про Волинську трагедію відіграли бібліографічні покажчики Віслави Бертман³⁰, Оксани Каліщук³¹, Люцини Кулінської³², Олександра Лисенка та Олександра Марущенко³³.

Проте всі ці узагальнення напрацьовані у царині історіографії українсько-польського протистояння в Західній Україні 1940–х рр. складно визнати повними чи навіть задовільними. Одна з причин – бурхлива наукова та суспільна дискусія, що триває донині, а отже, й поява нових значущих студій; процес поживлення наукових пошуків зумовлений і політичними змінами, які відбувалися і відбуваються в Україні та Польщі і які водночас позначилися на результатах. Візія подій Другої світової війни фаховими істориками і суспільством постійно зазнає змін та доповнень. Це стосується насамперед настроїв, що відображені в літературі теми, оціночних суджень авторів тощо. Необхідністю зафіксувати такі “зміни в оцінках”, охарактеризувати основні тенденції, виділити головні здобутки та “слабкі місця” національних історіографій і визначається актуальність цього дослідження. Намагаючись вийти за межі українського й польського національного дискурсів, авторка праці також аналізує роботи американських, західноєвропейських та російських авторів, таким чином істотно розширивши історіографічне тло. Важливим, серед іншого, видається й з’ясування мотивів дій людей у минулому та встановлення зв’язків між віддаленими в часі історичними подіями та сучасністю. Саме тому поруч із науковим рівноцінне місце посів пам’яттєвий дискурс.

²⁹ Małgorzata Ruchniewicz, „Historiografia niemiecka wobec Wołynia w 1943 roku i stosunków polsko-ukraińskich w latach II wojny światowej (badania ostatnich dwóch dekad),” *Wrocławskie Studia Wschodnie* 22 (2018): 229-239.

³⁰ Wisława Bertman, *Pamięć Wołynia 1943-1944: bibliografia* (Katowice : Biblioteka Śląska, 2014).

³¹ Оксана Каліщук, уклад. *Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: Матеріали до бібліографічного покажчика* (Львів; Луцьк: «Волинська книга», 2007).

³² Lucyna Kulińska, „Materiały do bibliografii dotyczącej ludobójstwa ludności polskiej dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939-1947,” w Bogumił Grott (red.), *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010), 341-409.

³³ Олександр Лисенко і Олександр Марущенко, *Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик* (Київ; Івано-Франківськ, 2003).

Періодизація історіографічного процесу

В основу періодизації історіографічного процесу цілком виправдано покласти становище країни, її суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток, а також зміни, які відбувалися й відбуваються в історичній науці. З певними застереженнями нагромадження історіографічного матеріалу до вказаної теми можна поділити на два періоди: 1) комуністичний (середина 1950-х – кінець 1980-х / початок 1990-х), паралельно з яким існували студії вчених діаспори, що подавали альтернативне бачення тих подій, і 2) сучасний (від часу здобуття Україною й Польщею незалежності). В середині кожного з них виокремлюємо декілька етапів досліджень українсько-польського протистояння під час Другої світової війни.

Характеризуючи комуністичну історіографію, потрібно виходити з відомої аксіоми про залежність змін в історичній науці в умовах тоталітарної системи від змін політичної ситуації в країні. Іншою визначальною рисою цього періоду стало маргіналізування студій українсько-польських відносин і взагалі замовчування самих волинських подій, оскільки пам'ять про них була ідеологічно не вигідна й дисонувала з владною концепцією пов'язувати взаємини між українцями і поляками в першій половині 1940-х рр. передовсім зі спільною боротьбою проти Третього Райху. Ще один надважливий момент: різні аспекти історії УПА й АК для комуністичної влади були вагомим елементом державної пропаганди, яка легітимізувала й закріплювала політичний режим. Спробувавши накласти аналізовані процеси в СРСР та ПНР і виявивши загальні історіографічні тенденції, можемо говорити про три стадії в тогочасному розвитку досліджень українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни.

Перший етап – кінець 1950-х – початок 1970-х. Він позначений суттєвими суспільно-політичними трансформаціями по обидва береги Бугу, що були пов'язані зі смертю Йосипа Сталіна. У рамках ідеологічної боротьби та історичного обґрунтування комуністичного режиму порушувалося питання національного (націоналістичного) підпілля. До початку 1960-х матеріали про українсько-польські взаємини у воєнні часи загалом і конфлікт на Волині, Холмщині, Східній Галичині, Підляшші зокрема друкували переважно тільки в засобах масової інформації. Лише згодом на цьому етапі почалося поступове академічне систематизування наявних відомостей та унауковлення досліджень УПА й АК.

Другий етап – перша половина 1970-х рр. Тоді в ПНР з'явилися перші роботи, спеціально присвячені темі українського національно-визвольного руху 1930–1940-х рр., що йшли врозріз із ключовими тезами комуністичного трактування “українських буржуазних націоналістів”. Саме для цих розвідок притаманні накопичення фактографічного матеріалу, пріоритетність дотримання академічності

(щоправда, археографічне опрацювання документів не завжди відповідало вимогам історичної науки та репресії щодо наукової продукції). Хоча з 1970-х рр. радянсько-польські відносини і стали самостійним предметом студій, проте вивчення міжнаціональних взаємин на порубіжних територіях і надалі залишалося під забороною. В УРСР у цей період виходили публікації про взаємодію українських партизан і загонів “народних месників” Польщі³⁴, тексти яких мали значне ідеологічне навантаження.

Третій етап – кінець 1970-х – друга половина 1980-х / початок 1990-х рр. Наприкінці свого існування комуністична система активно реалізовувала політику замовчування українсько-польського конфлікту в дні Другої світової та переведення досліджень волинської проблеми в ідеологічно-публіцистичну площину антинаціоналістичної риторики й закріплення штампів і догм у висвітленні цієї теми. Причому, якщо в Польщі розглядали спільну історію щонайменше на теренах Холмщини й Підляшшя, котрі ввійшли до складу ПНР, то в УРСР дражливе минуле оминали майже цілковито. І все ж на регіональному рівні вже тоді частішають матеріали, в яких мовиться про міжнаціональне протистояння на західноукраїнських землях (нехай і в риторичі боротьби з “українськими буржуазними націоналістами”).

Натомість у польській опозиційній “літературі другого обігу” в 1980-х рр. волинська тема поступово набуває дедалі голоснішого звучання³⁵. Деякі польські опозиційні середовища, наприклад Конфедерація незалежної Польщі й товариство “Поміст”, спробували вирішити “волинську проблему”, звинувативши третю сторону – Німеччину та СРСР³⁶. Водночас, навіть заторкуючи цю болючу тематику, опозиціонери не забували писати про співпрацю між УПА й АК та Рух Опору без війни і диверсій “Свобода і незалежність” (пол. Ruch Opору bez Wojny i Dywersji “Wolność i Niezawisłość”, WiN) і висловлювали жаль, що така співпраця не дала очікуваних результатів³⁷. Критика комуністичної історіографії діяльності УПА й АК в Україні та Польщі супроводжувалася тотальним захистом,

³⁴ Всеволод Клоков, *Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей* (1939-1945 гг.) (Київ: Изд-во АН УССР, 1961); Ігор Бречак, Всеволод Клоков і Анатолій Русак, *Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941-1944 рр.* (Київ: Політвидав України, 1970).

³⁵ Paweł Kowal, „Przyczynki do dziejów „sprawy ukraińskiej” w Polsce,” w *Nie jesteście ukraińfilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*, Paweł Kowal, Jan Ołdakowski i Monika Zuchniak, red. (Wrocław: Kolegium Europry Wschodniej, 2002), 25.

³⁶ Христина Чушак, *Немає вільної Польщі без вільної України. Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976-1989)* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Видавництво “ПАІС”, 2011), 147.

³⁷ Piotr Markowicz, „ Współpraca czy sojusz,” *Zamorządność* 156 (1988): 2; Sawa, „Rzecz o polsko-ukraińskich próbach pojednania. Cz 1,” *Zamorządność* 121 (1986): 2-3.

віктимізацією та глорифікацією власних національних підпіль, що вплинуло на рівень готовності до дискусії про події першої половини 20 ст. в спільній історії двох народів.

Становлення демократичної Польщі 1989 р. і проголошення незалежності України 1991 р. створили нові суспільно-політичні умови, які спонукали до переосмислення трагічних сторінок спільної минувшини³⁸. У контексті вивчення раніше замовчуваних чи сфальшованих тем історики та громадськість звернулися й до проблеми волинських подій. Відтоді історична наука в обох країнах пройшла п'ять етапів.

Перший – кінець 1980-х – початок 1990-х рр. – етап активного перегляду комуністичних концепцій історії та звернення до теми Волинської трагедії в Польщі, формування відповідних історіографічних напрямів. Демонтаж комуністичної системи і процеси демократизації початку 1990-х рр. диктували новопосталим державам необхідність пошуку порозуміння, попри непростий історичний досвід. Одночасно зросло зацікавлення польського суспільства минулим “східних кресів”. У середовищі колишніх вояків АК розпочалося т. зв. удокументування злочинів українських націоналістів проти поляків Волині 1943–1944 рр. задля подальшого засудження ОУН та УПА як “злочинних” організацій³⁹. Своєрідним підсумком цього етапу, як констатував Богуслав Поляк (Bogusław Polak)⁴⁰, стала конференція, організована керівництвом Волинського округу Світового союзу вояків АК 11–13 вересня 1993 р., за результатами якої була опублікована книга “АК на Волині” з рефератами Владислава та Еви Семашків,

³⁸ Директор Інституту європейської інтеграції Львівського національного університету професор Богдан Гудь виокремив три періоди українсько-польських відносин: “романтичний” (часів Леоніда Кравчука і Леха Валенси), “прагматичний” (за президентур Леоніда Кучми й Александра Квасневського), “історичний (пов’язаний із Віктором Ющенком і Лехом Качинським) (див.: Галина Добош, Українсько-польські відносини: потреба перезавантаження чи продовження? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2169860.html>). Оскільки так чи інакше нині можна з певністю стверджувати пов’язаність історіографічного процесу та поточної політичної ситуації, тому вважаємо за потрібне звернути увагу на загальні тенденції модерних українсько-польських взаємин.

³⁹ Józef Turowski i Władysław Siemaszko (oprac.), *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945* (Warszawa: Wyd. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce; Instytut Pamięci Narodowej; Środowisko Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990); Władysław Siemaszko, „Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939-1944,” w T. Stegner, red. *Polacy o Ukraińcach. Ukraińcy o Polakach*. Materiały z sesji naukowej (Gdańsk: Towarzystwo Polsko-Ukraińskie w Gdańsku; Koło Naukowe Historyków Uniwersytetu Gdańskiego; Związek Ukraińców w Polsce, 1993), 146-155.

⁴⁰ Богуслав Поляк, “Союз Збройної Боротьби – Армія Крайова і представництво уряду на Волині у 1939-1944 рр. Стан досліджень. Висновки,” в *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки* (Матеріали історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом, Луцьк, 19-20 квітня 1995 р.) (Луцьк, 1995), 11-12.

Адама Перетятковича (Adam Peretiatkowicz), Генрика Піскуновича (Henryk Piskunowicz) і Владислава Філяра (Władysław Filar)⁴¹. Побіжно зауважимо, що зміна декорацій в українсько-польських відносинах засвідчила посилення взаємозв'язку історичної пам'яті, національної ідентичності та зовнішньої політики.

Другий етап – середина 1990-х – 1997 р. – це поглиблення студій українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни. Спостерігається загострення внутрішньофахової полеміки між історіографічними напрямками, з одного боку, і прагнення до глибшого висвітлення складних питань та бажання переконати “опонента” у слушності своєї рації – з іншого. Волинська тема вийшла за вузькі академічні рамки, перетворившись на елемент публічного дискурсу. Від липня 1995 р. “Газета виборча” оприлюднює на своїх шпальтах дискусійні матеріали українських і польських істориків, громадських діячів про волинські події. Експеримент, на який наважилося тоді це періодичне видання, публікуючи цикл “Волинь: пошук правди”⁴², на переконання Анджея Качинського, полягав у тому, щоб спершу зіставити між собою обидва описи Волинської трагедії 1943 р., попри неминучі суперечності⁴³. Власне підбірка кількадесяти (включно з листами читачів) текстів і перервала багаторічну мовчанку довкола тієї надзвичайно дражливої теми у *mainstream-media*. Частину матеріалів цієї дискусії було передруковано у волинській періодиці, тож українська громадськість також мала змогу з ними ознайомитися⁴⁴. Усе голосніше звучала теза “традиціоналістів” про взаємопов'язаність трагедій українців і поляків часів Другої світової війни та перших повоєнних років (“перед акцією “Вісла” була Волинь”⁴⁵), а також про запланований, отже геноцидний, характер волинських подій. В Україні в цей період здійснювалися лише перші академічні спроби обговорити непрості сторінки українсько-польських взаємин. Уже в травні 1992 р. в Кам'янці-Подільському відбулася представницька міжнародна наукова конференція “Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість”, де серед інших (відносини Давньоруської держави і Польщі, оцінки Люблінської унії 1569 р., польсько-

⁴¹ *Armia Krajowa na Wołyniu* (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński, 1994).

⁴² Згодом, у 65-річницю трагічних подій цю дискусію опублікували окремим виданням. Див.: Marcin Wojciechowski (wybór tekstów), *Wołyń 1943-2008: pojednanie: zbiór artykułów publikowanych w „Gazecie Wyborczej”* (Warszawa: Agora, 2008); Марцін Войцеховський (упоряд.), *Волинь: дві пам'яті: збірка статей, опублікованих у “Газеті виборчій”* (Київ: Дух і Літера, 2009).

⁴³ Andrzej Kaczyński, „Ocalona pamięć Wołynia,” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 7 (157), 2008, 22.

⁴⁴ Костянтин Сміян, “Шовіністи з АК,” *Віче*, Серпень 24 (34), 1995, 6; Владислав Філяр, “Ліквідатори з УПА,” *Віче*, Серпень 24 (34), 1995, 6.

⁴⁵ Władysław Filar, red. *Przed Akcją „Wisła” był Wołyń: praca zbiorowa* (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń, 1997).

українська війна 1918–1919 рр. і т. д.) одним із дискусійних питань стало протиборство формувань АК та ОУН і УПА⁴⁶. Вивченню суспільно-політичних процесів у Західній Україні 1939–1944 рр., зокрема, була присвячена науково-практична конференція “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.”, організована 21–22 листопада 1996 р. в Івано-Франківську⁴⁷.

Третій – 1997–2003 рр. – етап ознаменований введенням теми Волині⁴⁸ до сучасного політичного контексту (ходить про спільну заяву президентів України і Республіки Польща Леоніда Кучми й Александра Квасневського “До порозуміння і єднання” від 21 травня 1997 р.⁴⁸) та вшануванням 60-х роковин Волинської трагедії на офіційному рівні й відповідною академічною та суспільною дискусією. Питання минулого стало предметом міждержавного діалогу, а офіційні особи задекларували формування історичної пам’яті щодо спільної минувшини. Це, своєю чергою, визначило державне замовлення на наукові дослідження. Розпочалася інституалізація студій теми Волинської трагедії, до активізації яких великою мірою спричинилося створення в 1998 р. Інституту національної пам’яті (Instytut Pamięci Narodowej, IPN) – установи, котра у своїй діяльності об’єднала дослідницькі, просвітницькі, пропагандистські, прокурорські, люстраційні, архівні функції та, що дуже суттєво, отримує потужну державну фінансову й політичну підтримку⁴⁹. На переконання Марека Молінського, саме цей крок призвів до того, що історія перетворилася на засіб політичної боротьби в державі, спосіб поділу на “своїх” і “чужих”⁵⁰. Безперечно, що робота цієї інституції відразу ж кардинально вплинула на українсько-польські взаємини.

Історики обидвох країн фахово дискутували про трактування складних проблем спільної історії першої половини 20 ст. у рамках семінарів “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”, що

⁴⁶ Сергій Головка, ред., Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість (Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.) (Київ: Либідь, 1993).

⁴⁷ Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Івано-Франківськ, 21-22 листопада 1996 р.) (Івано-Франківськ: Видавництво “Плаї”, 1997).

⁴⁸ “До примирення і взаємного прощення,” *Українська культура* 8 (2003): 3; Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* ½ (1997): 5-7; Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” *Урядовий кур’єр*, Травень 24 (90-91), 1997, 2.

⁴⁹ Dariusz Stola, “Poland’s Institute of National Remembrance: A Ministry of Memory?,” In Alexei Miller & Maria Lipman (ed.), *The Convulsions of Historical Politics* (Budapest; New York: CEU Press, 2012), 45-58; Estera Fliger, „Instytut dziwnych kroków – polityka historyczna,” *Gazeta Wyborcza*, Marzec 2-3 (52), 2019, 22.

⁵⁰ Marek Moliński, „Polskie oblicze polityki historycznej,” w Marcei Kosman, red., *Wielkie rocznicy w dyskursie publicznym i pamięci społecznej* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2011), 58.

відбувалися впродовж 1996–2002 рр. і заклали підвалини об’єктивного наукового діалогу⁵¹. Ці міжнародні форуми вчених показали формування національних візій подій Другої світової війни та різний рівень дослідження теми в національних історіографіях. Як згадував пізніше їхній учасник Ришард Котарба (Ryszard Kotarba), “українська сторона була цілком не підготовлена. Ми володіли величезними знаннями, фактами, підтвердженими свідченнями тисяч свідків, кількістю жертв та назвами місцевостей. Вони практично нічого не знали”⁵². Це, окрім іншого, ймовірно, і спонукало Владзімежа Менджецького висловити сумнів, чи триваюча тоді полеміка могла стати підґрунтям майбутнього порозуміння, чи була вона власне діалогом, чи радше двома монологами⁵³. 2003-й виявився роком найвищого суспільного зацікавлення волинськими подіями. “Волинська дискусія” взагалі, за визначенням львівського історика Ярослава Грицака, “стала важливим українським прецедентом і першою з часів падіння комунізму ґрунтовною і відвертою дискусією в Україні на тему історичного минулого”⁵⁴.

Четвертий – 2003–2009 рр. – це етап академізації досліджень. Після спільного вшанування політиками і громадськістю жертв українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни у Павлівці/Порицьку здавалося, що дискусії вичерпані й обговорення зосередилося у фахових середовищах на наукових аспектах проблеми. Загал науковців, перейшовши на нову методологічну основу, отримав змогу вже значно об’єктивніше та неупередженіше висвітлювати перебіг взаємин між двома сусідніми народами. Польські фахівці почали працювати над урізноманітненням тематики, розширенням джерельної бази,

⁵¹ Сьогодні маємо вже чималу літературу, присвячену цій науковій ініціативі: Роман Грицьків, “Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна – Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни,” *Український визвольний рух* 1 (2003): 190-203; С. Семенюк. “Повертаючись до опублікованого. “Україна – Польща: тяжкі питання,” *Визвольний Шлях* 4 (1999): 416-423; 5 (1999): 550-552; Michał Klimecki, „Ocena i wnioski na temat wydanych tomów „Polska – Ukraina: trudne pytania” *Na Rubieży* 58 (2002): 9-15; Wiktor Poliszczuk, „Manowce historyków,” *Na Rubieży* 39 (1999): 46-53; Waldemar Rezmer, “Polsko-ukraińskie stosunki wojskowe w świetle prac seminarium historycznego “Polska – Ukraina: trudne pytania,” *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 1 (2006): 151-164; Вальдемар Резмер, «Национальные изменения на Волини и в Восточной Галиции во время Второй мировой войны в свете работы международного исторического семинара «Польша – Украина: трудные вопросы»,» *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований* 1 (2012): 77-83; Владзімеж Менджецький, “Мова діалогу між польськими та українськими істориками на зламі ХХ – ХХІ століть,” *Україна модерна* 16 (2010): 243-250.

⁵² Євген Місило, “Волинська різанина”: міф про “100 тисяч,” URL: <http://pravda.rv.ua/novosti/item/264783-volinska-r-zanina-m-f-pro-100-tisyach>.

⁵³ Włodzimierz Mędrzecki, „Język dialogu historyków polskich i ukraińskich na przełomie XX i XXI wieku,” w M. Zowczak (red.), *Na pograniczu „nowej Europy”. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo* (Warszawa: Wydawnictwo D. G., 2010), 47-49.

⁵⁴ Ярослав Грицак, “Тяжке примирення”, в Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї* (Київ: Критика, 2004), 132.

формуванням історичних шкіл тощо. Знаковим для цього періоду є підготовлене спільними зусиллями українських та польських дослідників видання збірки документів, котрі відображають українсько-польське протистояння в 1940-х рр.⁵⁵ Прикметною рисою історіографічного процесу стали також наукові конференції, симпозіуми, семінари та круглі столи, ініційовані політико-інтелектуальними середовищами обох країн. Тим часом ані польські історики, ані тим паче українські, не помітили наростання негативної інформаційної хвилі. Частина польського суспільства і “традиціоналісти” в історичній науці були незадоволені відсутністю офіційного вибачення української сторони та засудження діяльності ОУН і УПА, а тому не вважали волинську тему знятою з порядку денного. Отож 4–6 червня 2005 р. в Перемишлі, з ініціативи Товариства вшанування жертв злочинів українських націоналістів (Stowarzyszenie Upamiętniania Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, SUOZUN), до “60-ї річниці злочину геноциду в Східній Малопольщі”, було проведено конференцію, яка викликала протест української громади та посольства України. Як і інша конференція, 23–24 лютого 2007 р. в тому ж Перемишлі, приурочена до річниці акції “Вісла” (“Akcja Wisła – przyczyny, przebieg, konsekwencje”). Серед її доповідачів були Богуміл Грот (Bogumił Grott), Люцина Кулінська (Lucyna Kulińska), Чеслав Партач (Czesław Partacz), Ева Семашко (Ewa Siemaszko), Ришард Шавловський (Ryszard Szawłowski) та ін. Доцільно також згадати “Популярно-науковий симпозіум, присвячений геноциду, здійсненому ОУН-УПА під час Другої світової війни”, який відбувся 29 листопада 2008 р. в Ольштині. Зміну ситуації увиразнила дискусія 2008 р., коли ще до початку міжнародної конференції, організованої польським Інститутом національної пам’яті до 65-х роковин трагічних подій, постало питання, який саме термін подати в назві – “геноцид” (як спершу пропонували) чи “винищення” (що було затверджено)⁵⁶. Нерівномірність вивчення взаємин між українцями та поляками впродовж 1940-х рр. стала ще очевиднішою.

П’ятий – 2009–2019 рр. – це етап глобалізації / популяризації / “таблорізації” волинських подій. Ухвала сейму від 15 липня 2009 р.⁵⁷ *de facto* і *de jure* денонсувала прийняті 2003 р. рішення про взаємне примирення та прощення. Як ствердив Роман Грицьків, у цей час

⁵⁵ Гжегож Мотика і Юрій Шаповал, наук. ред., *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku: Невідомі документи з архівів спецслужб*, т. 4, “Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942-1945,” ч. 1-2 (Варшава – Київ, 2005).

⁵⁶ Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65 rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonany przez nacjonalistów ukraińskich (Warszawa, Instytut Pamięci Narodowe – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010).

⁵⁷ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich. URL: [https://orka.sejm.gov.pl/opinie6.nsf/nazwa/2183_u/\\$file/2183_u.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/opinie6.nsf/nazwa/2183_u/$file/2183_u.pdf).

тривало переосмислення проблеми в руслі “правильної” оцінки подій 1943–1947 рр. з позицій людських цінностей, засудження та виправдання. Те, як розвивався тоді і академічний, і публічний дискурс, навряд чи можна назвати діалогом, радше – накиданням і доведенням власних рацій. На такому тлі метафорично виглядав факт поновлення від вересня 2009 р. вrocławським відділом Комісії з покарання злочинів проти польського народу слідства у справах “злочинів, скоєних українськими націоналістами в 1939–1946 рр. на території колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств”. Вахтанг Кіпіані, не вдаючись у тонкощі, так охарактеризував історіографічну ситуацію: “Польські історики вже стоять “на певній горі”, на яку самі піднялися, бо ніхто не чинив спротиву. І тепер вони трохи іронічно й погоршливо дивляться на ті “потуги”, які роблять українці. Щодо останніх, то слід зауважити, що вони часто свої дослідження проводять без допомоги держави або навіть усупереч їй. Всі дослідження з питань Волині проводяться не на державні кошти, на відміну від польських публікацій. Отже, корінь неадекватності цієї юридично-історичної полеміки знову ж таки на українському боці”⁵⁸. Виявом описаних щойно тенденцій є передовсім слабкі контакти між істориками України і Польщі. Впадає у вічі відмінність ситуацій 2003 р. і 2013 р.: якщо на 60-ту річницю трагічних подій на західноукраїнських землях і публічні, і наукові заходи були спільними, то на 70-річчя – переважно односторонніми. Для прикладу, на наукову конференцію в Любліні, зініційовану ІНП і прив’язану до дня нападу на с. Парослю на Сарненщині, “Волинь 1943. Початок” (“Wołyń 1943. Początek”) не був запрошений жоден український дослідник. Інакше, як відверто заявив Маріуш Зайончковський (Mariusz Zajaczkowski): “Дійшло б до занедбання точок зору, не було б жодної дискусії, а розпочалася б суперечка”⁵⁹. До нечисленних винятків належить конференція “Українці і поляки. 70 років після Волинської трагедії” (“Polacy i Ukraińcy. 70 lat po tragedii wołyńskiej”), організована 13–14 червня 2013 р. у Гданську Музеем Другої світової війни, Гданським університетом, Поморською академією в Слупську, – у ній брали участь і польські, і українські фахівці.

І все ж, вочевидь, не можна говорити про повну відсутність майданчиків для обміну думками українських та польських інтелектуалів. Наприклад, від 2008 р. в Яремчі проходить регулярний науковий форум, де зустрічаються експерти з України та Польщі, щоб обговорити проблеми в міждержавних відносинах та віднайти шляхи подолання кризи. Ініціаторами такого зібрання науковців стали

⁵⁸ Вахтанг Кіпіані, розм. Григорій Сподарик, “Поляки – гравці історичної “прем’єр-ліги”,” *Наше слово*, Серпень 4 (31), 2013, 6.

⁵⁹ На польській конференції українських істориків звинуватили в т. зв. замовчуванні етнічної чистки. URL: http://www.gazeta.ua/articles/history/_napolskij-konferenciji-ukrajinskih-istorikiv-zvinuvatili-u-zamovchuvanni-etnich/471383.

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (ректор Ігор Цепенда) та “Kurier Galicyjski” – найбільший польський медіаресурс в Україні. Їхній почин підтримали Сенат та Міністерство закордонних справ РП за посередництвом фонду “Свобода і демократія” (Fundacja “Wolność i Demokracja”); як партнери долучилися Центр східноєвропейських студій Варшавського університету (директор Ян Маліцький) та Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. Івана Кураса (директор Олег Рафальський). Однією з тем для обговорення на цьому експертному майданчику є суперечки довкола спільного минулого (серед яких особливе місце займає Волинь⁴³), їхній вплив на сучасність і способи подолання травматичної пам’яті.

З ініціативою відновити діалог фахівців у формі Українсько-польського форуму істориків⁶⁰ після Революції Гідності в Україні виступили 2015 р. Інститути національної пам’яті обидвох держав. Це пов’язано не тільки із суто науковими факторами (розсекреченням архівів спецслужб колишнього СРСР і появою нового фактичного матеріалу), а й із змінами у політикумі обох країн, що вимагало обміну думками на близькому до офіційного рівні⁶¹. Наразі ця спроба фактично провалена. Сплеск суспільних і наукових суперечок спровокували влітку 2016 р. прийняття обома палатами польського парламенту ухвали про визнання волинських подій геноцидом, а восени – вихід фільму Войцеха Смажовського “Волинь”. *Volens nolens* історичне середовище змушене було долучатися до їхньої підготовки або коментувати ці резонансні події. Нині спостерігаємо тенденцію до поширення наукової публіцистики, узагальнень, суб’єктивного авторського бачення, а дослідницькі пріоритети поступаються бажанню корегувати сприйняття проблеми громадськістю. Показово також, що вчені-фахівці з волинської тематики дедалі частіше прагнуть бути почутими, впізнаваними і популярними в суспільстві⁶².

⁶⁰ Учасниками зустрічей, які мали на меті обговорення найскладніших питань спільної історії, стали: з українського боку – Володимир В’ятрович, Богдан Гудь, Леонід Зашкільняк, Ігор Ільюшин, Іван Патриляк, Юрій Шаповал; з польського боку – Гжегож Грицюк, Маріуш Зайончковський, Гжегож Мазур, Гжегож Мотика, Ян Пісулінський, Вальдемар Резмер.

⁶¹ Кирило Мелекесцев, Ініціативи та методологічні підходи українських і польських істориків щодо пошуку спільної позиції стосовно проблемних питань історії (2015-2017) в Руслан Гага, ред., *Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе* (Материалы международной научной конференции, Пинск, 24-25 ноября 2017 г.) (Пинск: Полесский государственный университет, 2017) Вып. 1. Ч. 1, 145-150.

⁶² Роман Грицьків, “Українська Повстанська Армія: польська історіографія проблеми,” *Nova Ukraina / Нова Україна* 12 (2012): 135.

До питання систематизації наукового доробку

Перш ніж братися до систематизації напрацьованого в тій чи іншій ділянці науки, потрібно з'ясувати, до якого історіографічного напрямку і до надбань якої з національних історіографій зараховувати доробок того чи того вченого. На сьогодні вже запропоновано декілька підходів до вирішення цього питання.

Уже згадуваний Гжегож Мотика, оцінюючи напрацювання науковців своєї країни в цій царині, умовно поділив їхню літературу на чотири групи: “ревізійністську”, “традиційну”, позанаукову та польських дослідників українського походження⁶³ (у дещо спрощеному варіанті для нефахівців цей поділ було зведено тільки до двох груп – лібералів та консерваторів⁶⁴). Саме така класифікація отримала поширення і в польській, і в українській історіографії. Повністю чи частково її використовують, зокрема, українські вчені Ігор Ільюшин⁶⁵, Анна Олещук⁶⁶, Ігор Цепенда⁶⁷ та ін. До т. зв. традиціоналістів відносять авторів, котрі однозначно трактують події на західноукраїнських землях періоду Другої світової війни як злочин українських націоналістів. Історики-ревізійністи намагаються об'єктивніше та стриманіше інтерпретувати Волинську трагедію, вводячи до наукового обігу нові джерела й доповнюючи студії невідомим досі фактичним матеріалом. Проте, як зауважив Ігор Ільюшин, принципова відмінність між ними полягає лише в тому, що в тлумаченні “традиціоналістів” події на Волині – це спрямована акція

⁶³ Grzegorz Motyka, „Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989,” w *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki (Kraków: Universitas, 2000), 168.

⁶⁴ Grzegorz Motyka, “Ludobójstwo, konflikt czy wojna,” *Rzeczpospolita*, Maj 24, 2003.

⁶⁵ Ігор Ільюшин, *Волинська трагедія 1943–1944 рр.* (Київ: Ін-т історії України НАН України, Київ: славіст. ун-т, 2003); Ігор Ільюшин, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні* (Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001); Ігор Ільюшин, *Українська Повстанча Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945)* (Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2009); Igor Pjuszyn, [tł. K. Kotyńska, A. Łazarz], *UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945)* (Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2009).

⁶⁶ Анна Олещук, “Польсько-українські відносини у наукових дослідженнях (90-ті роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.),” *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* 4 (2015): 255; Анна Олещук, “Польсько-українські відносини в працях істориків Польщі та України (90-ті роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.),” *Історична панорама* 12 (2011): 126.

⁶⁷ Ігор Цепенда, “Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків,” *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки* 7/9 (2001): 693–700; Ігор Цепенда, *Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009), 15–16.

геноциду проти польського населення, а ревізіоністи схиляються до думки, що це зачистка етнічних українських територій від польського елемента⁶⁸. Так чи так, ідеологія Дмитра Донцова та українських націоналістів для польських істориків, незалежно від їхніх поглядів, залишається основною причиною трагедії.

Рафал Внук⁶⁹, натомість, виокремлює історіописання критичне і перспективне (чи моноперспективне). У першому випадку мовиться про зв'язок із ревізіоністичним підходом, коли українсько-польські взаємини розглядають з різних перспектив, тоді як у другому – тільки з однієї польської національно-державної позиції. Відповідно, за моноперспективного підходу ми маємо справу з одностороннім баченням, сконцентрованим довкола втрат і страждань лише власної нації.

У сучасній вітчизняній історіографії виділяють три групи праць. Перші й надалі ґрунтуються на “традиційно-антипольській” парадигмі. Другі представляють “перехідний етап” відмови від старих стереотипів, демонструючи намагання виваженіше підходити до вивчення українсько-польських відносин. Треті наближаються до концепції “відкритої історії”, котра передбачає цілковиту відмову від використання агресивних штампів у характеристиці взаємин між обома народами.

Отже, загалом весь історіографічний спадок можна розмежувати на два основні блоки. До першого входять публікації ідеологічно-пропагандистського, шаблонного спрямування; до другого – студії, що охоплюють проблему різнобічно і за способом її усвідомлення та викладу і своєю аналітичністю виразно дистанціюються від текстів маніфестаційного змісту.

За іншим принципом, що його запропонував Анджей Сова, до історіографії тієї чи іншої країни слід відносити праці, видані громадянами цієї держави (незалежно від їхнього етнічного походження)⁷⁰. Це суттєвий критерій, оскільки в польській історичній дискусії беруть участь чимало науковців з українським корінням (Ігор Галагіда, Роман Дрозд, Євген Місило, Микола Сивіцький). Зрештою,

⁶⁸ Ігор Ільюшин, *Волинська трагедія 1943-1944 рр.* (Київ: Інститут історії України НАН України; Київський славістичний університет, 2003), 58; Ігор Ільюшин, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2001).

⁶⁹ Rafal Wnuk, “Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath,” *InterMarium* 7 (2004), URL: <http://www.columbia.edu/cu/ece/research/intermarium/vol7noi/wnuk.pdf>.

⁷⁰ Див.: Andrzej Leon Sowa, “Акція „Wisła” w polskiej historiografii – aktualne problemy badawcze,” w Jan Pisuliński (red.), *Akcja „Wisła”* (Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2003), 13; Ян Пісулінський, *Польсько-українські відносини 1939–1947 рр. у польській історіографії – огляд досліджень* URL: <http://www.memory.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzhen> .

приклад одіозного Віктора Поліщука, який, підкреслюючи свої українські корені, насправді був ретранслятором польських скрайніх поглядів “кресових” середовищ, дозволяє визнати певну слухність, хоча й не бездискусійність, саме такої постановки питання.

Не можемо оминати й поділ дослідників, котрі вивчають українсько-польські відносини воєнної доби, здійснений суперечливим Гжегожем Россолінським-Лібе (Grzegorz Rossoliński-Liebe)⁷¹. Згідно з ним, існують “борці”, “легітимісти”, “прокурори”, “адвокати” та “примирювачі”. “Борці” (Віталій Масловський, Віктор Поліщук, Едвард Прус) в інтерпретації вченого – це автори, які сповідували антинаціоналістичний дискурс, притаманний для комуністичної історіографії (при цьому Гжегож Россолінський-Лібе не підтримує Гжегожа Мотики, який узагалі не вважає таких авторів науковцями і твердить про “навмисне фальшування”). “Легітимісти” (Володимир Сергійчук) мають за мету виправдати правомірність дій УПА як збройної сили, що виступала за незалежність України. “Прокурори” (Тадеуш Пйотровський, Владислав Семашко, Владислав Філяр) – це ті репрезентанти польської історіографії, котрі обмежують свої завдання доведенням злочину щодо польського населення українських націоналістів, причиною якого для них є лише ідеологія українського інтегрального націоналізму. “Адвокати” (Ярослав Ісаєвич, Юрій Киричук, Юрій Макар, Анатолій Русначенко) прагнуть вибудувати лінію захисту на випадки “прокурорів”, застосувавши для цього характерний арсенал стратегій. У класифікації німецького дослідника фігурують також польські та українські “примирювачі”. Українські, зокрема, намагаються концентруватися – як пропонує Ярослав Грицак – на новому осмисленні та виробленні виваженої позиції.

Часто-густо об’єктивний розгляд подій Другої світової війни замінюють національна рація та бажання заперечити аргументи опонента. Замість шляху діалогу історіографії обох країн рухаються здебільшого в напрямі обґрунтування власної історичної правоти, документування власних кривд і жертв та перерахування провин сусіда. За таких обставин самокритичні оцінки нерідко сприймаються як потенційне джерело аргументації протилежної сторони, а отже, зовсім небажані (особливо тоді, коли неможливо доказово переконати опонента в слухності “нашої” інтерпретації⁷²). Учасники розмов поділилися, головню, на дві групи (за означенням Влодзімежа Менджецького) – “Катонів”, котрі апелюють переважно до “своїх” (прагнучи, щоб інша сторона прийняла власну перспективу, і наполягаючи на обов’язковості національного акту скорботи), і “Талейранів”, які вірять, що діють в інтересах обидвох держав і націй (обстоюючи реалізацію компромісної моделі через взаємне погодження формул опису минулого,

⁷¹ Grzegorz Rossoliński-Liebe, „Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943-1947“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57 / 1 (2009): 54-85.

⁷² Оксана Каліщук, *У тіні Волині? Історія vs пам’ять* (Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2016), 25.

впровадження терміна-ключа “Волинська трагедія”⁷³. Як бачимо, у кожній з цих національних історіографій ще донедавна формувалася група дослідників, що намагалася віднайти “третю правду”. В умовах посилення боротьби за “вплив на історію” відбулося згуртування істориків, які вдалися до пошуку способів збалансованого сприйняття дражливих питань минулого. Саме на появу середовища дослідників, які відмовилися від національної парадигми, і звертають увагу Ярослав Грицак⁷⁴, Владзімеж Менджецький⁷⁵. Тут, вочевидь, не йдеться про випадки трансляції крайніх варіантів національної концепції опонента – на зразок безапеляційної декларації Василя Расевича, у публіцистичних текстах котрого читаємо: “... тільки після того, як ОУН (б) добралася на Волинь і Полісся, почалися масові масакри проти польського цивільного населення. В липні 1943 року запалали одночасно десятки польських сіл та хуторів. Це ОУН, відповідно до ідеології Донцова, “розчищала” територію від поляків”⁷⁶. Не менш промовистою є спроба цього автора вписати українсько-польський конфлікт у ширший геополітичний контекст: “УПА, керована ОУН, можливо, навіть керуючись благими намірами, не допустила закріплення за поляками української території, виступила автоматично на боці нацистської Німеччини, розв’язавши збройну боротьбу проти Союзників”⁷⁷.

Ігор Ільюшин здійснив умовний поділ української історіографії на київський, галицький і волинський напрями наукових досліджень, представників кожного з яких вирізняє власний підхід⁷⁸. Однак така класифікація теж не бездоганна, адже тоді до одної регіональної “школи” потрапляють вчені з різним баченням українсько-польського протистояння. Наприклад, до “київського” напрямку треба зараховувати й самого Ігоря Ільюшина, і Юрія Шаповала, Ярослава Борщика, Івана Патриляка, Володимира Сергійчука, хоча насправді не всі вони однаково трактують волинські події.

⁷³ Владзімеж Менджецький, “Приречені на конфлікт пам’яті? Польська й українська історичні політики URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1683-vlodzimiezh-mendzhetskiy-pryrecheni-na-konflikt-pam-iaty-polska-i-ukrainska-istorychni-polityky> ; Владзімеж Менджецький, “Мова діалогу – між польськими та українськими істориками на зламі XX – XXI століть,” *Україна модерна* 16 (2010): 250.

⁷⁴ Ярослав Грицак, “Тяжке примирення,” в Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї* (Київ: Критика, 2011), 130.

⁷⁵ Włodzimierz Mędrzecki, „Język dialogu historyków polskich i ukraińskich na przełomie XX i XXI wieku,” w M. Zowczak (red.), *Na pograniczu „nowej Europy”. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo* (Warszawa : Wydawnictwo D.G., 2010), 52.

⁷⁶ Василь Расевич, “Кривава історія війни заради миру? Не стати заручниками помилок діячів минулого,” URL: https://zaxid.net/krivava_istoriya_viyni_zaradi_miru_n1370049

⁷⁷ Василь Расевич, “Кривава історія війни заради миру? Не стати заручниками помилок діячів минулого,” URL: https://zaxid.net/krivava_istoriya_viyni_zaradi_miru_n1370049

⁷⁸ Ігор Ільюшин, *Між Києвом, Москвою і Варшавою* : зб. статей (Київ: [б. в.], 2011), 30.

Ще складніше з англomовними публікаціями. Крім незначної кількості робіт західноєвропейських та американських авторів (Франц Грелька, Джаред Макбрайд, Гжегож Россолінський-Лібе, Тімоті Снайдер, Філіпп Тер), лєвова частка праць, написаних англійською, належить дослідникам польського походження, причому не лише громадянам Польщі. Серед інших назвемо Єжи Божецького⁷⁹, Крістину Керстен⁸⁰, Вальдемара Лотника⁸¹, Павела Маркевича⁸², Павела Належняка⁸³, Тадеуша Пйотровського⁸⁴. Існують і англomовні студії з-під пера авторів з українських родин (Елеонора Нарвселіус (дівоче прізвище Гавриляк)⁸⁵, Олександр Прусин⁸⁶, Степан Рапавий⁸⁷). Тож визначити, частиною якої з історіографій є доробок того чи того автора, часто доволі не легко.

Умовність усіх цих поділів очевидна, оскільки їхні змістові характеристики зазвичай не представлені в “чистому вигляді”. Тим паче, що позицію окремих науковців можна потрактувати як політичну, позаяк чимало з них (як-от Леон Попек) є активістами громадських організацій, чия діяльність, комеморативні практики тощо впливають на суспільну думку й позицію політиків. Проте в загальних рисах ці класифікації відображають суперечливі трансформаційні процеси вивчення проблематики українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни.

⁷⁹ Jerzy Borzęcki, “A pioneer, if amateurish, book on ethnic cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicja,” *The Polish Review* Vol 45 No 5 (2000), 464–475.

⁸⁰ Krystyna Kersten, “The Polish-Ukrainian Conflict under communist rule,” *Acta Poloniae Historica* 73 (1996): 135–151.

⁸¹ Waldemar Lotnik and Julian Preece, *Nine lives: ethnic conflict in the Polish-Ukrainian borderlands* (London: Senf, 1999).

⁸² Paweł Markiewicz, “Ukrainian Historical Memories and Interpretations: Volhynia 1943 and Operation “Vistula” 1947,” *Nowa Ukraina* 14 (2014): 77–86.

⁸³ Paweł Naleźniak, “Genocide in Volhynia and Eastern Galicja 1943–1944,” *The Person and Challenges* 3/2 (2013): 29–49.

⁸⁴ Тадеуш Пйотровський (Tadeusz Piotrowski, також Thaddeus Piotrowski; нар. 10 лютого 1940 р. у Колках на Волині) – американський історик та соціолог польського походження, професор суспільних наук Університету Нью-Гемпшира в Манчестері (США). Спеціалізується на історії Голокосту і національних меншин Польщі в роки Другої світової війни.

⁸⁵ Eleonora Narvselius, *Tragic Past, Agreeable Heritage: Past-Soviet Intellectual Discussions on the Polish Legacy in Western Ukraine* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015) – (The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. – Number 2403, September 2015).

⁸⁶ Prusin A., *The “Lands Between”: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992* (Oxford University Press, 2010); Prusin A. “Tadeusz Piotrowski. Poland’s Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947,” *H.-Holocaust Net*, June 11, 2000 (book reviews); Prusin A. “Ethnic Cleansing: Poles from Western Ukraine,” in Matthew J. Gibney and Randall Hansin, eds., *Immigration and Asylum: from 1990 to the Present* (Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2005), 204–207 (encyclopedia entries).

⁸⁷ Stephen Rapawy, *The culmination of conflict: the Ukrainian-Polish Civil War and the expulsion of Ukrainians after the Second World War* (Stuttgart: Verlag, 2016).

Нині в історіографії склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, ми чітко простежуємо вибудову національної концепції в інтерпретації цієї трагічної сторінки історії двох народів. Нерідко, однак, замість об'єктивного аналізу питання на перший план виступає прагнення довести рацію своєї нації, заперечуючи аргументи іншої сторони, звинувачуючи та документуючи власні людські й матеріальні втрати. Деякі дослідники екстраполюють негативний досвід українсько-польських відносин 40-х років 20 ст. на сучасність, через що волинська проблема стає викликом для сучасників, нехтувати яким небезпечно. Самокритичність в оцінках дуже часто сприймається як допомога опонентові історичної дискусії й тому вважається вкрай небажаною. І хоча позиції, особливо з польського боку, стають усе монолітнішими, частина авторів, котрі аналізують стан дослідження українсько-польського конфлікту, стверджують, що сьогодні немає підстав розмежовувати “українське” та “польське” бачення проблеми, оскільки в середовищі вчених обох країн співіснують кілька напрямів, які істотно відрізняються трактуванням тогочасних подій⁸⁸. Українсько-польські суперечки довкола дразливих моментів спільного минулого є яскравою ілюстрацією до відомих слів видатного французького історика Жака ле Гоффа (Jacques Le Goff): “Історики не можуть бути абсолютно об'єктивними. Історія своєю природою породжує емоції... Історія, за винятком беззаперечних фактів, ґрунтується перш за все на інтерпретації і, до певної міри, допускає існування багатьох істин”⁸⁹.

⁸⁸ Див.: Іван Мищак, “Сучасна українська та польська історіографія про волинську трагедію,” *Історіографічні дослідження в Україні* 18 (2008): 462; В. Є. Михайлюк, “Волинська трагедія в контексті українсько-польських відносин,” *Філософсько-педагогічні аспекти формування свідомості технічної інтелігенції* (Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 12 березня 2014 р.) (Красноармійськ : КП ДонНТУ, 2014), 89.

⁸⁹ Цит. за: Еугениуш Дурачински, «Польская историография новейшей истории,» *Новая и новейшая история* 3 (2002): 30.

Історико-правові дефініції Волинської трагедії: термінологічні суперечки

Надприкметним і водночас надскладним дискусійним пунктом, який повертає нас до сприйняття та потрактування теми науковцями, є лексикон досліджень. Ще на початку 2000-х рр. польський дослідник Ян Кенсік наголосив на фундаментальності питання про дефініцію кривавих подій часів Другої світової війни⁹⁰, а український історик Ярослав Грицак визнав царину термінології головним каменем спотикання⁹¹. Необхідно розуміти, що наукові дискусії не відбуваються в замкненому, відокремленому позаполітичному світі; радше навпаки – історична наука просякнута політикою. Вибір термінології у випадку волинських подій може бути прикладом трансляції ідеологічних риторичних форм у науковий дискурс та їхнього повернення в ідеологічний дискурс уже під науково-респектабельним соусом. А термінологічне розмаїття, яке використовують автори, пишучи на вказану тему, лише підтверджує складність їхнього дослідження та віддаленість у часі перспективи досягнення узгодженої візії конфлікту, що розгорівся в роки Другої світової війни.

Найконтroversійнішим означенням, що викликало, викликає і, ймовірно, буде викликати гострі суперечки серед науковців та громадськості, є “геноцид”, на якому наполягали віддавна праві автори⁹². Розглядаючи аргументи, які висувають на користь і проти вживання цього терміна, помічаємо декілька найпроблемніших моментів. Зокрема, важливим доказом геноцидного характеру волинських подій міг би бути прямий наказ про проведення антипольських акцій. Однак такого документа, попри всі зусилля, досі не віднайдено. Водночас деякі автори вдаються до паралелі з відсутністю наказу Адольфа Гітлера про винищення євреїв у рамках “Endloesung die Judenfrage”, а для інших це є свідченням відсутності будь-якого плану винищення польського населення з боку українських націоналістів. Другий момент, що не пройшов повз увагу аналітиків, – майже всі визнані й доведені геноциди в історії здійснював державний апарат. Відповідно, неіснування української держави в період Другої світової війни ставить під сумнів правомірність застосування терміна

⁹⁰ Ян Кенсік, “Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни,” в *Україна – Польща: важкі питання*, наук. ред. Микола Кучерепа, т. 9 (Луцьк: “ВМА “Терен”, 2004), 37.

⁹¹ Ярослав Грицак, “Чому Волинські акції 1943 року такі були геноцидом, і що з цього випливає,” в *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину* (Київ: Польський Інститут у Києві – проект Історична Правда, 2013), 14.

⁹² Dariusz Raczkiewicz, „Ludobójstwo jako kwalifikacja prawna popełnionych wobec ludności polskiej przez faszystowsko-nacjonalistyczne organizacje ukraińskie (próba odpowiedzi na pytanie czy nieprawda polityczna zastąpi prawdę historyczną),” w Krzysztof Bąkała, Witold Listowski i Tadeusz Skoczek, red. pracy zbiorowej, *Kresy: wczoraj, dzisiaj, jutro: materiały z konferencji zorganizowanej 10 lipca 2015* (Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2016), 141-150.

“геноцид” у волинському контексті. З огляду на це, багато українських і польських авторів стверджують про безпідставність рішення оцінювати антипольські акції українського партизанського руху на Волині 1943 р. як заздалегідь спланований та організований геноцид і про негативні правові наслідки використання цього поняття у волинському контексті⁹³. Закріплення ж такого юридичного терміна польськими Сеймом і Сенатом 2016 р.⁹⁴ на законодавчому рівні так чи інакше позначилося й на науковому дискурсі. Якщо ще на 60-ту річницю трагічних подій Інститут національної пам’яті підготував освітні матеріали “Польсько-українські відносини у 1939–1947 рр.”⁹⁵, то на 70-річчя це вже були “Волинський злочин: історія і пам’ять”⁹⁶. Саме з позиції права розглядали цей міжнаціональний конфлікт на західноукраїнських землях прокурори згаданого щойно Інституту⁹⁷,

⁹³ Klaus Bachmann, „Pełzająca relatywizacja ludobójstwa: międzynarodowy, polityczny i prawny kontekst polsko-ukraińskiego sporu o Wołyń,” *Odra: miesięcznik* 10 (2016): 22-31; Grzegorz Motyka, „Czy zbrodnia wołyńsko-galicyska 1943-1945 była ludobójstwem?: spór o kwalifikację prawną „antypolskiej akcji” UPA,” *Rocznik Polsko-Niemiecki* 24, z. 2 (2016): 45-71; Андрій Козицький, “Волинські події 1943 р.: концептуальні оцінки за методологією геноцидних студій,” Микола Кучерепа і Анатолій Шваб, упоряд. “Волинь-43”: *міфи і реальність*: збірник наукових праць (Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2019), 42-46; Андрій Козицький, “Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині: аналіз за методикою геноцидних студій,” *Український історичний журнал* 6 (2019): 16.

⁹⁴ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1945. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20160000638/O/M20160638.pdf>; Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1945. *Monitor Polski: dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*. 2016. 29 lipca. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20160000726/O/M20160726.pdf>

⁹⁵ Agnieszka Jaczyńska, Grzegorz Motyka i Mariusz Zajączkowski (oprac.), *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1947: Teki Edukacyjne IPN* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002).

⁹⁶ Romuald Niedzielko (red.), *Zbrodnia wołyńska: historia i pamięć: materiały edukacyjne: kto tego nie widział, nigdy w to nie uwierzy...* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2013).

⁹⁷ Dorota Cebrat, „Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939-1945 na terenie województw: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego,” w Bogusław Paż, red., *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 101-102; Jarosław Duś, *Śledztwa w sprawach ludobójstwa na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939-1945. Analiza kryminalistyczna i karnoprosesowa*. Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego – otwarcie przewodu doktorskiego 22 września 2017 r.; Wanda Gałązka, „Działalność śledcza w sprawach zbrodni nacjonalistów ukraińskich,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 39 (1996): 245-247; Radosław Ignatiew i Antoni Kura (red.), *Zbrodnia przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2, „Ludobójstwo” (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej

тож не випадково результатом своєї діяльності вони бачать висунення звинувачень конкретним, ще живим виконавцям⁹⁸. Власне тому, серед іншого, українські автори й застерігали від уживання дискусійного поняття⁹⁹. Якщо ж до цього додати широке побутування із другої половини 20 ст. терміна “геноцид” – не тільки в царині права, де він зародився, а й у гуманітаристиці загалом, то проблемність його застосування стане ще очевиднішою. У цьому контексті не зайвим буде навести міркування доктора історії Паризького університету Сорбонна

– Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008); Adam Kruczek, „Kwalifikacja prawna zbrodni jest niezmienna,” *Nasz Dziennik*, Marzec 11 (59), 2009, 6; Antoni Kura, „Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w latach 1939-1947 w świetle śledztw prowadzonych przez prokuratorów Instytutu Pamięci Narodowej,” *Na Rubieży* 100 (2008): 38-31.; Jacek Nowak, „Ustalenia w sprawie śledztwa dotyczącego zbrodni ludobójstwa na Wołyniu,” w Włodzimierz Osadczy, Adam Kulczycki, wstęp i redakcja naukowa, *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu* (Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019), 13-24; Waldemar Szwiec, „Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939-1945 na terenie Huty Pieniackiej,” w Bogusław Paż, red., *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 117-127; Piotr Zając, „Informacja odnośnie do oceny karnoprawnej zdarzeń na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego z lat 1939–1945 w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZpNP w Lublinie,” w Bogusław Paż, red., *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 103-116; Piotr Zając, „Problematyka ścigania i karania sprawców zbrodni ukraińskich nacjonalistów na ludności polskiej w latach 1939-1945 na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego i lubelskiego,” *Na rubieży* 119 (2012): 13-23; Piotr Zając, „Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności polskiej w latach 1939-1945,” *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego* 1 (2004): 152-165; Piotr Zając, „Ustalenia śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939-1945,” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 2/78 (2003): 4-21.

⁹⁸ Piotr Zając, „Dać świadectwo prawdzie. Pion śledczy IPN prowadzi postępowanie w sprawie rzezi wołyńskiej,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 10, 2019, III. Мовою оригіналу: „Nie można wykluczyć, że nowo pozyskane dowody doprowadzą do oskarżenia konkretnego, żyjącego jeszcze sprawcy zbrodni na Polakach”.

⁹⁹ Андрій Портнов, *Між “Центральною Європою” та “Русским миром”*: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій (Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2009), 124; Андрій Козицький, “Волинські події 1943 р.: невдала спроба “геноцидної інтерпретації”,” в Анатолій Шваб, уклад. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння* (Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк 19-20 червня 2013 р.) (Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013), 19-26; Андрій Козицький, “Волинські події 1943 р.: концептуальні оцінки за методологією геноцидних студій,” в Микола Кучерепа і Анатолій Шваб, упоряд. *“Волинь-43”: міфи і реальність*: збірник наукових праць (Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2019), 42-46.

Іва Тернона (Yves Ternon): “Слово “геноцид” дає назву тому, що неможливо назвати; воно визначає немислиме і вирізняє злочин із буденності. Це гнучке слово, потрапивши до словників, дає нам змогу витримати те, що не можна витримати; поняття “геноцид” робить убивство буденним і притуплює жах. Це зручне слово, яке може слугувати і пам’ятником жертвам, і прокляттям для національних держав”¹⁰⁰. Так чи інак, поняттю геноциду і з наукового, і з правничого погляду затісно у рамках нормативного означення Конвенції про попередження злочину геноциду й покарання за нього, яка була прийнята Генеральною асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р.

Прагнення сучасних політиків послуговатися таким поняттям і пошук народами подібного досвіду у власній історії нині простежується досить чітко. Ізраель Чарні експресивно увиразнив залежність від юридичного окреслення: “Якщо є якась суперечність між масою загиблих людей і голими юридично-науковими дефініціями, то саме ці дефініції повинні пристосовуватися і змінюватися. Дефініція геноциду також мусить бути суголосна зі щоденним мововживанням людей, що тверезо мислять і, бачачи силу-силенну вбитих, природно хочуть застосувати до такої події єдине слово, яке є в людській мові для такої події”¹⁰¹. Запровадження для волинських подій спеціального терміна “genocidium atrox”, який був створений Ришардом Шавловським на означення геноциду жорстокого, страшного, супроводжуваного найжахливішими тортурами, застосовуваними із чистого садизму, і який набув у публічному просторі поширення всупереч науковій рації, ще більше провокує емоційно заангажованих науковців до “геноцидних інтерпретацій”. Саме з цим пов’язуємо окреслення згаданим поняттям сербо-хорватського конфлікту¹⁰², порівняння польськими авторами Волинської трагедії з геноцидом вірмен 1915 р.¹⁰³ чи вживання частиною з них понять “голокост”, “польський голокост” щодо подій на Волині, у Східній Галичині, Холмщині, Підляшші¹⁰⁴. Із максимальним загостренням риторики з’явився навіть термін “волинський

¹⁰⁰ Ів Тернон, “Размышления о геноциде,” URL: <http://www.hrights.ru/text/b8/Charper5.htm>

¹⁰¹ Israel W. Czarny, “Toward a Generic Definition of Genocide,” in *Genocide: Concepts and Historical Dimensions*, ed. G. S. Antopolus (Philadelphia, 1994), 64.

¹⁰² Bohdan Pięta, “Jasenovac – „Auschwitz Bałkanów,” *Mysł Polska*, Kwiecień 26 – Maj 3 (17/18), 2015, 14–15.

¹⁰³ Michał Soska, „Pierwszy holokaust XX wieku,” *Nasza Polska*, Marzec 24 (12), 2015.

¹⁰⁴ Zbigniew Okoń, „Ludobójstwo – największa hańba ludzkości,” *Na Rubieży* 121 (2012): 35; Monika Śladewska, „Polityka nie zastąpi pamięci,” *Przegląd* 35 (2006): 36; Степан Секерка, «Преступления украинских националистов против польского населения в 1939-1947 гг.» в *Український націоналізм і Донбасс: історическая ретроспектива: збірник матеріалов* (Донецк: ЧК «Астро», 2010), 57

негаціонізм”, що творив прямі паралелі з Голокостом¹⁰⁵. Тут варто лише нагадати думку українського письменника і громадського діяча Євгена Сверстюка, який підкреслював, що Волинська трагедія 1943 р. не мала національного підґрунтя, а тому не можна говорити ані про польський Голокост, ані про сплановану екстермінацію поляків, хоча й слід визнати, що окремі вояки з УПА чинили дії, чужі українській ментальності¹⁰⁶.

Серед вітчизняних дослідників “польську” офіційну дефініцію підтримало вузьке ліберальне коло. Найпоследовнішими визнавачами волинських подій як геноциду є, мабуть, Ярослав Грицак¹⁰⁷ (водночас він наголошує на взаємності прийняття такої дефініції: українці повинні визнати Волинь’43 геноцидом або акцією з його ознаками, але й поляки тоді зобов’язані погодитися, що дії стосовно українців теж мали геноцидний характер) і Мирослав Попович¹⁰⁸. На переконання Томаша Стриєка, тексти цих двох авторів відкрили дорогу до виходу дискусії про ОУН і УПА поза межі ідеологічних кліше, типових для носіїв пострадянської та постнаціоналістичної історичної пам’яті¹⁰⁹.

На неоднозначність використання поняття “геноцид” указують не тільки українські, а й польські автори. Так, знаний журналіст, який неодноразово писав про порушення прав людини, Константи Геберт

¹⁰⁵ Лукаш Адамський, «Волинский негационизм как фактор, отягощающий польско-украинские отношения: анализ дискуссии 2016 года,» *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 2 (2016): 105.

¹⁰⁶ Євген Сверстюк, “Під час II Світової на Волині не було ненависті до поляків”. URL: https://zaxid.net/sverstyuk_pid_chas_II_svitovoyi_na_volini_ne_bulo_nenavisti_do_pol_yakiv_n1283428

¹⁰⁷ Ярослав Грицак, “Чому Волинські акції 1943 року такі були геноцидом, і що з цього виливає,” в *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину* (Київ: Польський Інститут у Києві – проєкт Історична Правда, 2013), 14-20; Jarosław Hrycak, „To było ludobójstwo,” *rozm. przegr. Wojciech Jankowski, Kurier Galicyjski* 13-14 (2013): 17.

¹⁰⁸ Мирослав Попович, “Це має бути спокутою гріхів перед власною совістю,” *Дзеркало тижня*, Лютий 15 (6), 2003, 3; Мирослав Попович, *Червоне століття* (Київ: АртЕк, 2005), 506-510; Myroslaw Popowycz, „Drogi i bezdroża UPA,” *rozm. przegr. Dana Romanec Przegląd Powszechny* 9 (2005): 88-98. Як унаочнення позиції цього відомого українського автора зачитуємо таку тезу: “... Шухевич після жовтневої інспекції дещо пом’якшив, так би мовити, цивілізував рамки геноциду польського населення, від чого кривава бійня і на Галичині не перестала бути геноцидом. Можливо, відповідні звинувачення були висунуті “Савуру” і після жовтневої інспекції Шухевича. Реально ж результатом інспекції було усунення Клячківського від командування усією УПА: він залишився командуючим “УПА-Північ”. Не можна не зважати на те, що антипольські акції ОУН (Б) викликали гостру критику з боку впливових українських кіл; з осудом у серпні виступили голова УЦК Кубійович і митрополит Андрій Шептицький. Провід ОУН (Б) був змушений у жовтні заявити: “Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають”. Цілком очевидно, що це була свідомо брехня...”

¹⁰⁹ Tomasz Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?: interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007), 772

(Konstanty Gebert) зазначив: “А як [...] у світлі [визначення терміна “геноцид”] виглядає волинська різанина? І тут факти не відповідають критеріям дефініції. Метою українських націоналістів не було вбивство, “повністю або частково”, ні всіх поляків, ні навіть поляків на Волині. Масові вбивства були інструментом реалізації злочинної політики, але не самоціллю. Організатори цих убивств прагнули вигнати поляків із територій етнічно змішаних, і їх абсолютно не обходило, що якісь поляки будуть мешкати по інший бік нового кордону. Це була класична етнічна чистка”¹¹⁰. Отож значно ширшу підтримку серед авторів, котрі зверталися до теми українсько-польських відносин у роки Другої світової війни на західноукраїнських землях, здобув інший термін – “етнічні чистки”. Як відомо, це означення увійшло до світового академічного й медійного простору в контексті югославських війн, а першим його дефініцію запропонував Ендрю Бел-Фіалков¹¹¹. Такому розвитку ситуації сприяли декілька чинників: по-перше, проблематика Волині’43 стала предметом студій у західній науці практично одночасно з масовим засвоєнням цієї категорії, тому її застосування до нової для історіографії теми виявилось цілком природним і відбулося майже автоматично; по-друге, таке окреслення сприймалося як більш академічне, ніж “волинська різанина”, і менш евфемістичне, ніж “Волинська трагедія”; по-третє, таким чином події на українсько-польському порубіжжі одразу вписалися до загальноєвропейської тенденції гомогенізації національних територій¹¹². Зрештою, на певному етапі в польському дискурсі почали використовувати гібридне поняття “етнічні чистки з ознаками геноциду”, що було закріплено й на законодавчому рівні¹¹³. Українські учасники волинської дискусії часто застерігають: якщо й уживати цей термін, то лише маючи на увазі, що етнічні чистки були взаємними на всіх теренах, охоплених українсько-польським збройним протистоянням. Існує також аргументація, яка переносить суперечку з площини суто термінологічної у площину з’ясування відповідальних за вчинені дії. Як висновує Клаус Бахман, узявши до уваги право, що діяло на момент здійснення антипольських чисток, державну відповідальність за Волинську трагедію несуть німці (Третій Райх), “які, згідно з діючою на той час Гаазькою конвенцією, здійснювали контроль на цими територіями і відповідали за те, що відбувалося там

¹¹⁰ Цит. за: David Warszawski, „Nazywanie nieszczęścia,” *Polityka*, Listopad 7 (45), 2009.

¹¹¹ Andrew Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing* (New York: St. Martin’s Press, 1996).

¹¹² Андрій Портнов, *Між “Центральною Європою” та “Русским миром”*: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій (Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2009), 118.

¹¹³ “Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich,” *Monitor Polski* 684 (2009); „Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej,” *Monitor Polski* 582 (2013); „Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu jej ofiarom,” *Monitor Polski* 606 (2013).

із цивільним населенням. Це не виключає провини українських виконавців, однак державна відповідальність на німецькому окупантові, і якщо хтось і повинен просити вибачення від імені держави, то Німеччина, а не Україна”¹¹⁴.

Найуживанішим в українському науковому середовищі окресленням тих подій є, вочевидь, “Волинська трагедія”, хоча воно й викликає категоричне заперечення у значній частини польських учасників цієї дискусії. Цікаво, що попри щораз більше несприйняття такого означення сучасними поляками, воно з’явилося вперше в заголовку статті “Роль німців і більшовиків у Волинській трагедії”, опублікованої в газеті польського підпілля “Polska Zwycięży” (“Польща переможе”) за 1943 р.¹¹⁵ Поширений в українському сегменті волинської дискусії й інший, нейтральніший термін – “протистояння”. Психосемантичне навантаження цих понять уже прокоментоване Марією Павлюх¹¹⁶, що дозволяє нам уникнути детальнішого аналізу цього аспекту.

Стосовно термінології, якою окреслюються події того періоду, академік Ярослав Ісаєвич свого часу написав: “Яка назва найадекватніше відображає характер подій на західноукраїнських землях під час нацистської окупації і в перші роки після неї? Українські учасники збройного руху вважали його повстанням, революційною боротьбою проти окупантів та їхніх союзників за створення Української самостійної соборної держави. Природно, що така оцінка – з тими чи іншими модифікаціями – стала панівною в українській національній державі”¹¹⁷. До тих інтелектуалів, які впевнено стверджували не про конфлікт, а про повстання проти трьох окупантів, що було частиною національно-визвольної боротьби, належав і видатний учений Ярослав Дашкевич¹¹⁸. У цю ж історичну парадигму вписується також напрацьована Володимиром В’ятровичем концепція другої польсько-української війни¹¹⁹.

На завершення цього термінологічного огляду потрібно згадати ще один концепт, що побутував уже в період Другої світової війни, –

¹¹⁴ Klaus Bachmann, „Dziwna hierarchia zbrodni. Rozmyta definicja ludobójstwa,” *Gazeta Wyborcza (dodatek Wrocław)*, Lipiec 12, 2013.

¹¹⁵ „Rola Niemców i Boszew. w tragedii wołyńskiej,” *Polska Zwycięży*, Sierpień 15 (13), 1943, 1-4.

¹¹⁶ Марія Павлюх, “Соціально-політична комунікація в сучасних польських медіа” (Дис. канд. наук із соціальних комунікацій, Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2016); Марія Павлюх, “Психосемантичний відтінок історіографічних термінів “волинська трагедія” та “волинська різанина” у сучасній українській та польській публіцистиці про події 1943 р. на Волині,” *Стиль і текст* 7 (2006): 186-192.

¹¹⁷ Ярослав Ісаєвич, “Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10 Волинь і Холмщина 1938-1947: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 7.

¹¹⁸ Ярослав Дашкевич, “Волинський вузол,” *Універсум* 5-6 (2003): 19.

¹¹⁹ Володимир В’ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942-1947*, вид. 2-е, доп. (Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2012): 33-43.

“антипольська акція”. Саме його використовували представники і українського, і польського підпілля, описуючи у своїх документах те, що відбувалося на території Західної України. Сьогодні ним послуговуються Володимир В'ятрович¹²⁰, Роман Дрозд¹²¹, Ігор Ільюшин¹²², Гжегож Мотика¹²³, Владислав Філяр¹²⁴, хоча щодо застосування такого терміна в сучасних дослідженнях не раз лунали й застереження¹²⁵.

Пам'ятаючи десятиріччя замовчування міжетнічного конфлікту 1940-х рр., цілком виправданим слід уважати його визначення Леонідом Зашкільняком¹²⁶ і Володимиром В'ятровичем¹²⁷ як “невідомої війни” (від початків українсько-польського протиборства доби змагань за незалежність на початку 20 ст. і до 1947 р. включно), яка, з українського погляду, була національно-визвольною боротьбою за створення незалежної держави на теренах спільного проживання українців і поляків, або як неоголошеної війни обох націй, котрі прагнули відродити свою незалежність¹²⁸. Наскільки така номінація неприйнятна для польської сторони, може свідчити пряме її

¹²⁰ Володимир В'ятрович, “Антипольська акція на Волині у липні 1943 року

¹²¹ Роман Дрозд, “Навколо причин антипольської акції ОУН-УПА в 1943-44 рр.,” *І*: незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 180-187.

¹²² Ігор Ільюшин, “Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині у 1943 році? Документи свідчать,” в *Український альманах* (Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2003), 167-171.

¹²³ Гжегож Мотика, “Антипольська акція ОУН-УПА,” *І*: незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 31-37; Гжегож Мотика, “Антипольська акція ОУН-УПА,” в *Український альманах* (Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2003), 178-188; Grzegorz Motyka, „Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944,” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 8 (2001): 24-25; Grzegorz Motyka i Dariusz Libionka (red.), *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacji* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2003); Grzegorz Motyka, „Antypolska akcja”: ludobójcza czystka etniczna przeprowadzona przez OUN-B i UPA w latach 1943-1945,” *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 35/4 (2013): 27-39.

¹²⁴ Władysław Filar, „Wołyń w latach 1939-1944,” w Władysław Filar (red.), *Przed akcją „Wisła” był Wołyń* (Warszawa, 1997), 30-38; Władysław Filar, Wołyń w latach 1939-1944,” *Przegląd Wschodni* 6, z. 4 (2000): 818-824.

¹²⁵ Frank M. Grelka, „Antypolska akcja” OUN-UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 2 (2004): 284.

¹²⁶ Леонід Зашкільняк, “Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині в 1939-1944 рр.,” *Педагогічна думка* 4 (2008): 33; Леонід Зашкільняк, “Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939-1944 роках,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 16 (2008): 487-488; Леонід Зашкільняк, “Українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині: невідома війна,” *Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка* 251 Праці історико-філологічної секції (2005): 325-367.

¹²⁷ Володимир В'ятрович, *За лаштунками “Волині-43”*. Невідома польсько-українська війна (Харків: Клуб Сімейного Дозвілля – Центр дослідження визвольного руху, 2016).

¹²⁸ Ігор Цепенда, “Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943-1944 роках,” *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 5 (2002): 168.

заперечення президентом Республіки Польщі Анджеєм Дудою: “Це не була війна – це була етнічна чистка, щоб посунути поляків з територій, на яких вони жили”¹²⁹.

Не менш симптоматичним є різне окреслення території, котру охопило протистояння. Якщо в українському дискурсі мовиться про Волинь, Східну Галичину, Холмщину та Підляшшя, загалом західноукраїнські землі, то в польському – про терени Волинського, Львівського, Тернопільського та інших воєводств II Речіпосполитої, тобто “східних кресів”¹³⁰. У цих відмінностях закладений камінь спотикання, адже використання терміна “східні креси” – це серйозна образа для жителів колишніх східних воєводств міжвоєнної Польщі (українців, білорусів, литовців та ін.), і він не має права на існування в наукових текстах чи офіційних документах¹³¹, оскільки ніс і несе в собі специфічне політичне, історичне, культурне та етнічне значення. В українсько-польських суперечках той факт, що Східна Галичина і Волинь, які тепер є невід’ємною частиною Української держави, частина поляків і досі сприймає як одвічну польську територію, втрачену 1939 р., істотно ускладнює досягнення будь-якого компромісу. Не випадково в паризькій “Культурі” намагалися популяризувати аббревіатуру УЛБ (ULB): Україна (Ukraina) – Литва (Litwa) – Білорусь (Białoruś), котра мала виразніше продемонструвати сутність мультикультурної та полімовної Речіпосполитої. Доволі показовим виглядає і поступове розширення територіальної локалізації подій – від “волинського злочину” до “волинсько-галицького” геноциду.

Як бачимо, всі ці вживані в науковому й суспільному дискурсі означення відображають відмінності “національних” підходів та контрверсійність проблеми українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни на Волині, у Східній Галичині, на Холмщині

¹²⁹ Andrzej Duda, „Wystąpienie Prezydenta RP podczas wizyty na Wołyniu” URL: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/art.468,wystapienie-prezydenta-rp-podczas-wizyty-na-wolynium.html>

¹³⁰ Нагадаємо, що термін “креси” з’явився в середині 19 ст. у творах польського поета Вінцента Поля, зокрема у поемі “Могорт” (1854), у якій описані події незадовго після “уманської різанини”, на кордоні Речі Посполитої та Кримського ханства. Поширенню терміна сприяло уявлення про особливу цивілізаційну місію поляків на цих теренах і походження з цих земель видатних польських поетів Адама Міцкевича та Юліуша Словацького. “Креси” вкоренилися в польській літературі та публіцистиці як означення території на схід від Вільна та Львова, які до кінця 18 ст. належали Речі Посполитій. У міжвоєнний період офіційна назва “Східні креси” стосувалася заселених переважно українцями, білорусами й литовцями Львівського, Тернопільського, Станіславівського, Волинського, Поліського, Білостоцького, Віленського та Новоградського воєводств. Так само прикметно, що нині представники численних “кресових” товариств та організацій не використовують цього терміна щодо Холмщини, Підляшшя чи Лемківщини, які тепер перебувають у складі Республіки Польща.

¹³¹ Богдан Гальчак, “Польський міф про “Східні Креси” в польсько-українських відносинах,” *Історичний архів* 11 (2013): 106-110.

та Підляшші. Як зауважив Ярослав Борщик, понятійний апарат польської історіографії ідеально вписується у схему “свій – чужий”. Так, антипольські акції українського підпілля – це “вбивства”, “масові звірства”, “нечувана жорстокість”, “геноцид”, у той час як антиукраїнські дії польського підпілля – “відплатні акції”¹³².

Потрібно визнати слухність думки польського історика Станіслава Стемпеня (Stanisław Stępień), який закликає науковців коректно використовувати спеціальну термінологію в науковій літературі – вживати назви конкретних організацій, партій, угруповань, збройних формувань чи навіть локальних спільнот, котрі вчиняли злочинні дії. “Якщо це неможливо з’ясувати, то слід писати у формі припущення (наприклад: “правдоподібно українське або польське підпілля”, “факти засвідчують, що це швидше за все був відділ УПА... або АК”, урешті “серед нападників були мешканці такого чи іншого села”)¹³³.

Висновок зі всього сказаного очевидний: тематика українського інтегрального націоналізму, українсько-польського конфлікту в 1940-х рр., переселень і примусових депортацій з території Польщі сьогодні має радше політичний, аніж науковий, історіографічний характер, і, відповідно, обросла міфами й стереотипами. Навіть назва цих подій стала предметом наукових дискусій і політичних суперечок. Тож виважений погляд та об’єктивне висвітлення дражливих сторінок спільної історії 20 ст. й надалі на порядку денному.

¹³² Ярослав Борщик, “До проблеми польських “відплатних акцій” на Волині (березень – початок липня 1943 р.),” *Український історичний журнал* 1 (2016): 117.

¹³³ Станіслав Стемпень, “Kresowa księga sprawiedliwych. 1939-1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko. Studia i materiały. T. 12. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2007. – 223 s. = Кресова книга праведних. 1939-1945. Про українців, які рятували поляків від винищення з боку ОУН і УПА / Упор. Роман Недзелькою Студії і матеріали Т. 12. – Варшава: Інститут національної пам’яті, 2007. – 223 с.,” рец. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* 34 (2010): 381.

Волинські події - поле битви
національних історіографій

Спадок комуністичних часів: офіційний і опозиційний контексти

Тему Волинської трагедії не порушували ні в Польській Народній Республіці, ні в СРСР. Передовсім тому, що “польсько-український антагонізм не вписувався в радянську концепцію Великої вітчизняної війни”¹³⁴ (хоча в обох країнах комуністичні пропагандисти скрупульозно вишукували злочини “українських буржуазних націоналістів”). Причин цього можна назвати декілька. Говорячи про волинські події, необхідно не забувати й про те, що місцеві поляки в 1943 р. пішли на службу в німецьку поліцію і співпрацювали з окупаційною владою, воюючи проти УПА. Вочевидь, концентруватися на цьому польським авторам і тоді, і нині не випадало, оскільки це суперечило розпропагованій тезі про відсутність колаборантів у польському середовищі. Радянським пропагандистам тему Волині’43 не вигідно було порушувати через те, що вона бодай опосередковано, але засвідчувала факти боротьби повстанців з німецьким нацизмом, які щонайменше не вкладалися в комуністичну схему про прислужництво українських націоналістів.

Якщо не зараховувати до історіографічного масиву публікацій, які з’явилися ще у воєнний період, то перші студії українсько-польських відносин того часу, а отже і Волинської трагедії, слід датувати кінцем 1950-х рр. Річ у тім, що в перші роки після Другої світової війни у ПНР публікувалися у пресі лише ті статті, які мали чітку ідеологічну спрямованість і “виразний характер гострої пропагандистської боротьби з діючим українським підпіллям, а також, опосередковано, з польським”¹³⁵. Щойно з 1959 р. на сторінках різних видань почали виходити розвідки польських дослідників Ігнаци Блюма¹³⁶, Яна Чаплі¹³⁷, котрі торкнулися теми збройного протистояння польського війська з “бандами” УПА, а за ними монографії, мемуари і навіть повісті Тадеуша Крука¹³⁸, Миколая Куницького (псевдонім – Mucha)¹³⁹, Єжи Ловелла¹⁴⁰, Генрика Цибульського¹⁴¹ (дехто називає

¹³⁴ Александр Осипян, “Этнические чистки и чистка памяти: украинско-польское пограничье 1939-1947 гг. в современной политике и историографии,” *Ab Imperio* 2 (2004): 297-328; Eleonora Narvselius, *Tragic Past, Agreeable Heritage: Past-Soviet Intellectual Discussions on the Polish Legacy in Western Ukraine* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015), 13.

¹³⁵ Grzegorz Motyka, *W kręgu „Łun w Bieszczdach”. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2009), 37

¹³⁶ Ignacy Blum, “Udział Wojska Polskiego w walce o utwalenie władzy ludowej. Walki z bandami UPA,” *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1 (1959): 3-29.

¹³⁷ Jan Czapla, “Walka z OUN-UPA w latach 1944-1947 (Kureń „Żeleznika”),” w Jan Czapla et al., *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944-1947*, Maria Turlejska, red. (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1966), 359-424.

¹³⁸ Tadeusz Kruk, *Karabin i menażka* (Warszawa: Czytelnik, 1964).

¹³⁹ Mikołaj Kunicki, *Pamiętnik „Muchy” Wanda Żółkiewska*, oprac. (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1959); Mikołaj Kunicki, *Pamiętnik „Muchy”*, Wyd. 2, Stanisław Wroński, wstęp (Warszawa: Książka i Wiedza, 1967);

його твір єдиною правдивою розповіддю про події на Волині, що фрагментарно передає образ тих трагічних днів¹⁴²) та ін. Від 1959 р. кільканадцять разів великим накладом друкувалася книжка “Відлуння у Бескидах” Яна Герхарда¹⁴³. Загалом це були лише причинкові праці або спогади, присвячені насамперед присутності поляків у лавах радянських партизанів; про жоден підрахунок жертв чи їхнє вшанування не ходило, так само як і про події в Галичині.

Доробок цих авторів та їхніх наступників характеризувало тенденційне, безкритичне висвітлення подій Другої світової війни та перших повоєнних років; він містив низку фактологічних помилок, перекручень і замовчувань. Це було зумовлено цільовим призначенням таких текстів – не з’ясувати історичну правду, а сформулювати за допомогою пропаганди негативний образ “українця-різуна”. Згідно з настановами тодішнього комуністичного керівництва, історики ПНР замовчували, що самостійницький рух в Україні, спрямований проти нацистських окупантів і більшовицького режиму, мав на меті відродження суверенної самостійної соборної держави. Головно наголошували на співпраці українських “фашистських” організацій ОУН (б), ОУН (м) та УПА з гітлерівцями задля придушення радянського і польського рухів опору, обґрунтовували необхідність проведення акції “Вісла” боротьбою з українським “фашизмом”. Згадані автори своїми однобічними, фальшивими описами поширили в історичній та популярній літературі, пов’язаній з українським націоналістичним рухом, низку міфів і стереотипів, які донині живуть в історичній свідомості поляків. Їжеґож Мотика вказав на ще один аспект функціонування теми українсько-польських відносин у комуністичній Польщі – культурна політика комуністів передбачала,

Mikołaj Kunicki, *Pamiętnik Muchy*, Wyd. 3, Stanisław Wroński, przedm (Warszawa : Książka i Wiedza, 1971).

¹⁴⁰ Jerzy Lovell, *Koniec chorału* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1968).

¹⁴¹ Henryk Cybulski, *Czerwone noce* (Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967); Henryk Cybulski, *Czerwone noce*, Wyd. 2 (Warszawa: Wyd. Wyd. MON, 1969); Henryk Cybulski, *Czerwone noce*, Wyd. 3 (Warszawa: Wyd. MON, 1974); Henryk Cybulski, *Czerwone noce*, Wyd. 4 (Warszawa: Wyd. MON, 1977); Henryk Cybulski, *Czerwone noce* (Warszawa: Bellona, 1990).

¹⁴² Andrzej Żupański, *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu* (Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005), 14.

¹⁴³ Jan Gerhard, *Łuny w Bieszczadach* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1959); Jan Gerhard, *Łuny w Bieszczadach*, wyd. 12 i. e. 13 (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1987). Див. також: Jan Gerhard, „Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnich obszarach Polski,” *Wojskowy Przegląd Historyczny* 4 (1959): 304–335. Про те, якими змальовані українці у Яна Герхарда див.: Andrzej Burghardt, „Łuny w Bieszczadach (negatywny stereotyp Ukraińca),” *Litteraria* 31 (2000): 153–173; Helena Sojka-Masztalerz, „Swój-obcy”, czyli o dychotomicznym widzeniu świata w powieści Jana Gerharda Łuny w Bieszczadach,” w Marcin Dębicki i Julita Makaro, red., *Sąsiedztwa III RP: Ukraina: zagadnienia społeczne* (Wrocław: Wydawnictwo Gajt, 1991), 252–271.

серед іншого, й заспокоєння туги за “кресами” виселених звідти поляків, своєрідним заміном яких стали Бещади¹⁴⁴.

На переконання Ігоря Цепенди, на тлі загальних пропагандистських підходів до цієї проблеми наукові праці польських учених були насичені значним фактографічним матеріалом, що нерідко висвітлював ті сторінки історії ОУН та УПА, які в радянській історіографії ніколи не відображалися. Яскравим прикладом є книга “Дорога в нікуди” військових істориків Антоні Б. Щесняка і Веслава З. Шоти¹⁴⁵, котрі ставили собі за мету, як і їхні попередники, показати злочинність дій українських націоналістів¹⁴⁶, однак “не могли оминати окремі правдиві факти з організаційної та бойової діяльності ОУН–УПА в Польщі”, що не тільки суперечили баченню їх як “жменьки кримінальних елементів”, а й свідчили про них як про організовану збройну силу з конкретними цілями, яка на певних етапах навіть співпрацювала з польським підпіллям. Непрямим доказом знаковості цієї роботи і для польської, і для української історіографії може слугувати наявність ґрунтовних рецензій на неї учасника націоналістичного підпілля, згодом знаного діяча в еміграції Олександра Матли (псевдонім – Петро Терещук)¹⁴⁷ та ін.

Дотримуючись концепції про “український буржуазний націоналізм”, польські науковці інтерпретували її по-своєму. Розглянемо, для прикладу, монографію відомого дослідника Ришарда Тожецького (Ryszard Torzecki), що зосередився на українському питанні в політиці гітлерівської Німеччини¹⁴⁸, охопивши своєю увагою й українсько-польські взаємини під час Другої світової війни. У трактуванні цього історика, антипольські й антикомуністичні акції українського підпілля були частиною німецького плану “Flurbereinigung” – усунення невивідного елементу. Цю тезу автор

¹⁴⁴ Гжегож Мотика, “Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр.,” в *Четвертий Міжнародний конгрес українців* (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.): доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2: XX століття (Одеса – Київ – Львів, 1999), 88.

¹⁴⁵ Antoni B. Szcześniak i Wiesław Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973).

¹⁴⁶ Ігор Цепенда, “Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків,” *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки* 7/9 (2001): 693.

¹⁴⁷ Петро Терещук, “Дивовижний “ребус” польських фальсифікаторів: (З приводу однієї «історичної» праці),” *Визвольний Шлях* 7–8 (1975): 853–865; 9 (1975): 1007–1020; 10 (1975): 1136–1153; 11 (1975): 1246–1258; 1 (1976): 67–82; 2 (1976): 183–194; 3 (1976): 355–367; 4 (1976): 490–501; 5 (1976): 623–636; 7–8 (1976): 945–950; 10 (1976): 1195–1200; Петро Терещук, *Роздуми над однією книжкою: Дивовижний “ребус” польських фальсифікаторів: (З приводу однієї «історичної» праці)* (Торонто ; Нью-Йорк, 1979).

¹⁴⁸ Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy: 1933–1945* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1972).

уважав одним з основних аргументів для доведення колабораціонізму ОУН і УПА. Серед причин українсько-польської “братовбивчої війни” Р. Тожецький виділяв такі: гітлерівська політика, заснована на принципі “поділяй і володарюй”; шовінізм українських націоналістів, що втілювався в ідеї моноетнічної держави; українсько-польські суперечності міжвоєнної доби, які нацисти використали у своїх інтересах¹⁴⁹. Проте таким чином польський учений радше поставив під сумнів, аніж підтвердив концепцію, покладену в основу книги. Питання українсько-польських відносин у 1939–1945 рр. постало як цілком самостійне, відокремлене від проблеми українського колабораціонізму.

Знаковим явищем у польській історіографії стала, за визначенням Тараса Гунчака¹⁵⁰, й авторитетна праця Ришарда Тожецького “Поляки і українці: українська справа у роки Другої світової війни на території Другої Речіпосполитої”¹⁵¹. Підтримуючи позицію багатьох польських авторів щодо провини УПА як сильнішої сторони в масовому винищенні мирних польських мешканців Волині та Східної Галичини, дослідник усе ж схилився до думки, що керівництво ОУН і УПА не мало наміру фізично винищувати польське населення, лише вимагало від нього покинути українські етнічні землі. Підставою для конфлікту науковець називав небажання і українців, і поляків іти на компроміс у боротьбі за відновлення власної державности. Твердження польського вченого про зіткнення на Західній Україні двох націоналізмів і відмову проводу обох націй реалістично оцінювати міжнародну ситуацію поділяють й сучасні українські науковці¹⁵².

Варто зазначити й те, що цей історик ще на початку 2000-х рр. спрогнозував, що у справі Волині українській та польській сторонам може не вдатися дійти порозуміння. При цьому він указував на існування групи осіб з 27-ї Волинської дивізії АК, котрі мали особисті розрахунки і готові були перекласти відповідальність із німців на українців¹⁵³. Тепер уже важко уявити нові роботи на тему взаємин між українцями та поляками в період Другої світової війни, які не брали б до уваги висновків, що їх зробив Ришард Тожецький.

¹⁴⁹ Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1972), 294–296; 314–315, 328–331.

¹⁵⁰ Тарас Гунчак, *Ключові проблеми історіографії у Другій світовій війні* (Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011), 78.

¹⁵¹ Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993).

¹⁵² Леонід Зашкільняк, “Україна і Польща в ХХ століття: від конфліктів до порозуміння,” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”* 3 (2003): 80.

¹⁵³ Ришард Тожецький, “Мав я до діла з ендецьким муром,” *Свобода*, Березень 23 (12), 2001, 9.

Боротьба за демократизацію суспільного життя в ПНР уможливила появу текстів, присвячених національному підпіллю. 1986 року дочекався публікації (щоправда, з “рясними поправками” цензури) своєї монографії про 27-му Волинську дивізію АК, доповненої археографічним та фотоматеріалом, капітан Міхал Фіялка¹⁵⁴. Дії Армії крайової на східних кордонах Другої Речіпосполитої описує Цезарій Хлебовський¹⁵⁵, книжка якого з’явилася 1987 р. Ще в 1970-х рр. (хоча видання вийшло лише 1989 р.) Вінценти Романовський (псевдонім – Kraj) відтворив діяльність Союзу збройної боротьби – Армії крайової (Związek Walki Zbrojnej Armia Krajowa, ZWZ-AK) на Волині¹⁵⁶. На відміну від Міхала Фіялки чи Єжи Туrowsького¹⁵⁷, Романовський сконцентрував увагу на 1939–1943 рр., у т. ч. проблемі Волині, наповнивши текст чималою кількістю деталей. Як зауважив Богуслав Поляк, саме джерельна база є найсильнішою стороною цієї книги, хоча саме надмірна деталізація й призвела до нерівності (Томаш Стембош) і складності сприйняття змісту читачем (Марек Ней-Крвавич)¹⁵⁸.

За обчисленнями польських дослідників, у ПНР побачило світ щонайменше 58 наукових і науково-популярних праць (не рахуючи статей цієї тематики), 50 книжок мемуарів, 10 томиків популярної серії “Жовтого тигрика” (“Żółty Tygrys”) і понад 60 повістей¹⁵⁹. Проаналізувавши історіографію часів комуністичної Польщі про українсько-польські відносини 1939–1945 рр., польський дослідник дійшов висновку про неможливість ведення в той період об’єктивних досліджень такої проблеми. На його думку, спільним для тогочасних публікацій були “обминання одних і непропорційне акцентування інших фактів”, замовчування фактів антинімецької боротьби й довготривалого антирадянського опору в 1944–1954 рр. з боку УПА,

¹⁵⁴ Michał Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, wprowadzenie Piotr Stachiewicz (Warszawa: „Pax”, 1986).

¹⁵⁵ Cezary Chlebowski, *Wachlarz* (Warszawa: Zakład Wydawnictw i Nagrań Polskiego Związku Niewidomych, 1987).

¹⁵⁶ Wincenty Romanowski, *Kainowe dni* (Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1990); Wincenty Romanowski, *Kainowe dni* (Biały Dunajec; Ostróg: Ośrodek „Wołanie z Wołynia”, 2016); Wincenty Romanowski, *ZWZ-AK [Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa] na Wołyniu 1939-1944* (Lublin: redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993).

¹⁵⁷ Jerzy Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990).

¹⁵⁸ Богуслав Поляк, “Союз Збройної Боротьби – Армія Крайова і представництво уряду на Волині у 1939-1944 рр. Стан досліджень. Висновки,” *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки* (Матеріали історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом, м. Луцьк, 19-20 квітня 1995 р.) (Луцьк, 1995), 11-12.

¹⁵⁹ Гжегож Мотика, “Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр.,” в *Четвертий Міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.)*: доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2: XX століття (Одеса – Київ – Львів, 1999), 86.

які поляки могли б сприйняти позитивно, і водночас наголошення на всіх випадках німецько-української співпраці й жорстоких убивствах польського населення¹⁶⁰.

У радянській українській історичній традиції події Другої світової війни (чи, за прийнятою тоді термінологією, “Великої вітчизняної”) належали до кола актуалізованих питань, над розробкою котрих працювало чимало науковців. Тут простежуються дві суперечливі, на перший погляд, тенденції. З одного боку, взаємини між українцями та поляками в роки Другої світової в комуністичній традиції зазвичай пов’язували передовсім зі спільною боротьбою проти гітлерівської Німеччини. Увагу акцентували, наприклад, на участі представників польської національності в радянських партизанських формуваннях та створенні в їхньому складі окремих польських підрозділів (Юзефа Собесяка, Роберта Сатановського та ін.). Власне цю тезу й декларували історики у фундаментальних колективних працях та монографіях¹⁶¹. З іншого боку, попри солідний історіографічний доробок, і тут, звісно, існували замовчувані та малодосліджувані проблеми. Ігор Льюшин фіксує тенденцію ігнорування внеску українського та польського антикомуністичного рухів у антигітлерівську боротьбу і, відповідно, незгадування про численні бої УПА з німцями на Волині. Аналізуючи причини такої, здавалося б, парадоксальної ситуації, вчений дійшов висновку, що в радянській

¹⁶⁰ Гжегож Мотика, “Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр.,” в *Четвертий Міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.)*: доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2: ХХ століття (Одеса – Київ – Львів, 1999), 86, 87.

¹⁶¹ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн., т. 7. (Київ: Наукова думка, 1977), 163, 313, 362, 377–379; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941–1945 рр., т. 1 (Київ: Вид-во політ. л-ри, 1967), 382–383; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941–1945 рр., т. 2 (Київ: Вид-во політ. л-ри, 1968), 166–167, 196–197, 203, 239, 241; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941–1945 рр., т. 3 (Київ: Вид-во політ. л-ри, 1969), 70, 76–77, 91, 112–113, 116; История Украинской ССР: в 10 т., т. 8 (Київ: Наук. думка, 1984), 103–104, 351–353, 365, 432; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг., т. 1 (Київ: Политиздат Украины, 1975), 371–373; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг., т. 2 (Київ: Политиздат Украины), 165–166, 241, 267–269; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг., т. 3 (Київ: Политиздат Украины), 89, 95, 115, 118–119; Торжество історичної справедливості: Закономірність возз’єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі (Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968), 617, 620–622, 622–625, 629–630, 640; Ігор Бречак, *Бойові побратими: З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни* (Львів: Каменяр, 1974), 18–29, 37, 44, 49, 55–57, 62, 68–93, 146–147, 174; В. Варягина і Г. Вакуленко, *Народна гвардія імені Івана Франка: Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України. 1942–1944 рр.* (Львів: Каменяр, 1979), 27–30, 37, 40–41, 53; Володимир Замлинський, *Шлях чорної зради* (Львів: Каменяр, 1969), 68, 87, 88, 94–106, 130–131, 136 та ін.

історіографії ця тема не отримала належного висвітлення¹⁶². Дослідники, натомість, писали про труднощі в розгортанні радянського партизанського руху на західноукраїнських теренах, мовлячи, з-поміж іншого, і про діяльність українських та польських націоналістичних організацій, спрямовану на розпалювання міжетнічного конфлікту.

Огляд цього сегмента історіографії потрібно розпочати із восьмитомної “Історії Української РСР” (у десяти книгах). Сьомий том цього видання – “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)”¹⁶³. Його автори, знані українські історики, з відомих усім нам причин не могли писати правду про діяльність ОУН і УПА, АК та інших українських і польських національних формувань. Учасники національно-визвольних змагань, зосібна вояки УПА, показані зрадниками, прислужниками ворога і т. п.¹⁶⁴ Згадані й поляки, які боролися з окупантами, але лише ті, які воювали в складі радянських партизанських загонів¹⁶⁵.

Безпосередньо присвячений періоду війни тритомник “Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.”¹⁶⁶. Класично для наукових текстів того часу, у цьому виданні учасники ОУН і УПА іменуються бандитами, зрадниками батьківщини, на кшталт власівців. Автори дослідження прагнули довести, що керівники націоналістичного підпілля всіх рангів були вихідцями із заможних родин – куркульських, священничих, купецьких, тобто з т. зв. експлуататорських класів¹⁶⁷. Бандами названо також підрозділи Української народно-революційної армії (УНРА), якими командував Тарас Бульба-Боровець, хоча той ніколи не був націоналістом і членом ОУН. Йому приписується співробітництво з окупаційною владою, керівниками СС і СД, з командуванням угорських військових частин¹⁶⁸. В описі подій 1943 р. заторкнута й українсько-польський конфлікт, зокрема в Західній Україні. “Навесні 1943 року, – читаємо в другому томі, – націоналістичні банди обрушилися на польське населення Рівненщини, Волині, а згодом і Галичини. Вони вбивали жінок, дітей і стариків, перетворювали села на попелища”¹⁶⁹. Далі перелічено села, що зазнали таких нападів, та

¹⁶² Ігор Ільюшин, *Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)* (К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2009), 13–14.

¹⁶³ *Історія Української РСР*, том сьомий (Київ: Наукова думка, 1977).

¹⁶⁴ *Історія Української РСР*, том сьомий (Київ: Наукова думка, 1977), 304, 307–308.

¹⁶⁵ *Історія Української РСР*, том сьомий (Київ: Наукова думка, 1977), 378–379.

¹⁶⁶ *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.*, в трьох томах (Київ: Политиздат Украины, 1975).

¹⁶⁷ *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.*, в трьох томах, т. 3 (Київ: Политиздат Украины, 1975), 161.

¹⁶⁸ *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.*, в трьох томах, т. 3 (Київ: Политиздат Украины, 1975), 162–163.

¹⁶⁹ *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.*, в трьох томах, т. 3 (Київ: Политиздат Украины, 1975), 165.

кількість убитих у них поляків. Однак усі ці відомості подані без жодних посилань на джерела.

Окремі епізоди з історії ОУН–УПА на волинських теренах знаходимо в “Історії міст і сіл Української РСР”, “Історії Волині з найдавніших часів до наших днів”, “Нарисах історії обласних партійних організацій”, інших публікаціях¹⁷⁰. Оцінка діяльності українських національних структур у названих виданнях однобічна, суперечлива й негативна. Провина за це лежить не стільки на самих істориках, які писали такі тексти, як на тодішньому режимові з його ідеологічними догмами.

Радянські автори беззастережно розглядали керівництво ОУН та її збройних формувань як безпосередню агентуру німецьких спецслужб. Така риторика, детермінована ставленням ЦК КП(б)У до українських націоналістичних “партизанських” загонів та їхніх командирів як до німецьких посібників, ворогів свого народу, стала аксіоматичною для всієї історіографії в СРСР. Армію крайову радянська пропаганда трактувала аналогічно – як фашистську чи профашистську, ставлячи між ОУН і АК знак рівності. “Ні, історію не перепишеш. А вона засвідчує, що терористичним діям оунівців, як і польським націоналістам, які тероризували населення української національності, немає виправдання,” – писала комуністична преса¹⁷¹. Обізвавши бандитами бандерівців, мельниківців, упівців і аківців, автори третього параграфу “Злодіяння фашистських найманців – українських буржуазних націоналістів” у четвертій главі другого тому вже аналізованої нами тритомної колективної монографії безапеляційно узагальнюють: “Таким чином, у злочинах проти людяності, масових убивствах трудящих України винні всі без винятку групи буржуазних націоналістів, як би вони себе не називали”¹⁷². Показово також, що на рівні з терміном “українсько-німецькі націоналісти” вживалось ідентичне “польсько-німецькі націоналісти”,

¹⁷⁰ *Історія міст і сіл Української РСР*. В двадцяти шести томах. Волинська область. (Київ, 1970), 745 с.; Житомирська область (Київ, 1973), 724 с.; Ровенська область (Київ, 1973), 855 с.; Тернопільська область (Київ, 1973), 639 с.; Є. А. Поливанов та ін., редкол., *Нариси історії Волинської обласної партійної організації*. Друге перероблене і доповнене видання (Львів: Видавництво “Каменярь”, 1981), 249 с.; В. Є. Острожинський, ред., *Нариси історії Житомирської обласної партійної організації* (Київ: Політвидав України, 1980), 316 с.; С. П. Нечай, ред., *Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації* (Львів: Каменярь, 1980), 287 с.; Олекса Михайлюк, ред., *Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів* (Львів: “Вища школа”, 1988), 238 с.

¹⁷¹ К. Сидорчук, “Історію не перепишеш. З приводу акції геноциду проти польського населення влітку 1943 року,” *Колос*, Липень 12 (83), 1990, 3.

¹⁷² *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.*, в трьох томах, т. 3 *Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.)* (Киев: Политиздат Украины, 1975), 167.

а представники АК і НСЗ часто фігурували як польські бандерівці¹⁷³. Подібні твердження стали випробуваним засобом комуністичної влади в її протистоянні з альтернативним уявленням про національно-визвольний рух.

Через призму такого бачення ОУН і УПА автори радянської доби тлумачили й міжнаціональний конфлікт на території Західної України: “Влітку 1943 року в боротьбі проти партизанського руху і населення, яке його підтримувало, особливу активність проявили українські буржуазні націоналісти. Нацьковані окупантами націоналістичні верховоди спрямовують свої банди як проти партизанів, так і на знищення польського населення в західних областях України”. Полікарп Шафета характеризував події на Волині як страшну різанину, розв’язану українськими й польськими націоналістами¹⁷⁴. Викладачі Дрогобицького педагогічного інституту Анатолій Черненко та Василь Надім’янов прямо говорили про антирадянськість пропаганди польського еміграційного уряду, розпалювання ним національної ворожнечі та його домагання поділу західноукраїнських земель¹⁷⁵. Загалом у радянських джерелах натрапляємо на потрактування українського та польського національних підпіль як антагоністів. Зокрема, у коментарях до епізоду, коли провід ОУН і УПА домовився з АК про спільну боротьбу проти Червоної армії, лунали репліки на зразок таких: “Бандерівці подали руку тим, кого до тієї пори вважали смертельним ворогом, кого нещадно нищили, чиї оселі спалювали”¹⁷⁶.

Роботи радянських авторів на цю тему були не стільки науковими дослідженнями, скільки одним із засобів популяризації офіційних поглядів на український націоналізм, маючи здебільшого замовний характер. У такому ж ракурсі слід розглядати й численні спогади керівників партизанських з’єднань, котрі діяли на теренах, де відбувалося міжетнічне протистояння. Спробу відійти від прямолінійності цієї офіційної схеми здійснив Ігор Бречак, залучивши документи, які засвідчували “відчутні сліди національної нерівності, що її культивував буржуазний польський уряд. Так, поляки, що становили тут не більше п’ятої частини населення, були власниками доброї половини, причому кращих, земель. Природно, що поляки жили

¹⁷³ Ярослав Галан, “Грані історії,” в Ярослав Галан, *Твори*, У 4 т., т. 3, “Проза, публіцистика, літературна і театральна критика” (Київ: Наукова думка, 1978), 407.

¹⁷⁴ Полікарп Шафета, “Тут земля українська: нотатки публіциста,” *Радянська Волинь*, Серпень 20 (161), 1989, 2-3.

¹⁷⁵ Торжество історичної справедливості: Закономірність возз’єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі (Львів: Видавництво Львівського університету, 1968), 623.

¹⁷⁶ Тарас Мигаль, *АБН – Асамблея блазнів націоналістичних* (памфлет) (Київ: Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном, 1967), 9.

краще, аніж українці. Це довело до роздмухування національної ворожнечі...”¹⁷⁷.

Окремої уваги заслуговує характеристика радянськими істориками та публіцистами політики німців щодо українців і поляків. У вже неодноразово цитованому тритомнику “Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.”, для прикладу, сказано: “Гітлерівці перекинули на Волинь із центральних районів Польщі поліцейські загони, сформовані з польських колабораціоністів, використавши їх для розправи над українськими трудящими. Загони української поліції з буржуазних націоналістів за завданням гітлерівців звірствували на Холмщині та в інших районах Польщі. Так, окупантами провокувалася “кривава різня...”¹⁷⁸. Як твердив В. Ковальчук, нацистів влаштовував міжетнічний конфлікт, “бо ж так швидше народ знекровити можна і в покорі тримати. Отака бузувірська політика. І оунівці кинулися запопадливо допомагати німцям здійснювати її. Вони не тільки зверхньо ставилися до поляків, а за людей їх не вважали. Прямо вимагали: “Забирайтеся геть!”. Біда була ще у тому, що й серед поляків були націоналістично настроєні елементи. Їм хотілося націоналістичної ворожнечі, До речі, й вони пішли на службу до окупантів”¹⁷⁹. Подібна політика, як писав згодом Джеффри Бурдс (Jeffrey Burds), проводилася і в СРСР: “Усі післявоєнні роки сталінського правління основною тактикою радянської влади було розпалювання ворожнечі між етнічними групами, що давно змагалися між собою за панування в різних частинах Східної Європи. У Західній Україні це означало перш за все використання етнічних українців проти етнічних поляків і навпаки”¹⁸⁰.

Так чи інакше, ані в науковій, науково-популярній чи й художній літературі, ані в засобах масової інформації західних областей України, на яких відбувалося українсько-польське протистояння, навіть за комуністичної влади не вдавалося повністю оминати цього делікатного питання (як тоді казали “знищення радянських громадян польської національності”); за часів же перебудови ця тема почала лунати щораз голосніше.

Ще в комуністичний період розголосу набули події в с. Павлівка (кол. Порицьк) Іваничівського району Волинської області. Цьому посприяв суд 1982 р. в с. Радовичі над Миколою Огороднічуком, Петром

¹⁷⁷ Ігор Бречак, *Бойові побратими: з історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни* (Львів: Каменяр, 1974), 146–147.

¹⁷⁸ *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.*, в трьох томах, т. 3 Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) (Киев: Политиздат Украины, 1975), 165–166.

¹⁷⁹ В. Ковальчук, “З пам’яті не викреслити,” *Прапор Леніна*, Грудень 16, 1989.

¹⁸⁰ Джеффри Бурдс, *Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948)* (Москва – Нью-Йорк: «Современная история», 2006), 82.

Шпачуком та ін. Про той судовий процес написав окрему книгу вже згаданий публіцист Полікарп Шафета¹⁸¹, повідомлялося про нього і в періодиці. Проте навіть у ті роки тотального ідеологічного контролю наведені різними виданнями дані не збігалися. В одному із часописів тоді стверджувалося, що в Порицьку від рук бандерівців загинуло в липні 1943 р. 180 поляків, натомість газета “Радянська Волинь” 19 листопада 1982 р. впевнено інформувала своїх читачів про значно більшу кількість жертв: “12 липня 1943 року Огороднічук (Квятковський) М. Г. разом з групою оунівських бандитів розстріляв у костьолі села Павлівка (колишня назва Порицьк) близько трьохсот радянських громадян польської національності”¹⁸². Це ж число – 300 загиблих – повторюють О. Зінченко¹⁸³, К. Сидорчук¹⁸⁴. Прикметно, що у відомій книзі польських авторів Владислава та Еви Семашків “Геноцид, вчинений українськими націоналістами щодо польського населення Волині 1939–1945” занотовано про “222 польські жертви, які загинули від рук українських націоналістів у Порицьку”¹⁸⁵. Результатами ж судово-медичної експертизи після ексгумації встановлено 117 жертв – 53 жінки, 31 чоловік, 17 дітей, інші не ідентифіковані.

Неперевіреність (чи й сфальшованість) оприлюднених у радянських джерелах цифр доводить і опис подій у Любомльському районі. У розповідях про Волю Островецьку, Острівки, Новий Ягодин, хутори Петрівку, Кути та Янківці твердилося, що “головорізи з куреня “Лисого” розстріляли, замордували, порубали сокирами, живими повкидали в колодязі дві з половиною тисячі радянських громадян польської національності”¹⁸⁶. Хоч ексгумації, проведені в тих місцевостях, не підтверджують такої значної кількості загиблих. Суб’єктивність інформації про українсько-польське протистояння, що її подавала комуністична влада, добре ілюструє приклад Стенжаричів Володимир-Волинського району Волинської області. Попри великі українські жертви в цьому населеному пункті (за дослідженнями Івана Пущука, тут убито 195 українців аківським загоном і не більше ніж 24 поляки українськими повстанцями¹⁸⁷, а згідно з Ярославом Царуком

¹⁸¹ Полікарп Шафета, *Суд пам'яті* (Київ: Політвидав України, 1985).

¹⁸² Полікарп Шафета, Свідки розказують правду. З судового процесу над зрадниками Батьківщини,” *Радянська Волинь*, Листопад 19 (223), 1982, 3.

¹⁸³ О. Зінченко, “Роздуми над братською могилою,” *Радянська Волинь (Луцьк)*, Липень 17 (137), 1990, 3.

¹⁸⁴ К. Сидорчук, “Історію не переписеш. З приводу акції геноциду проти польського населення влітку 1943 року,” *Колос*, Липень 12 (83), 1990, 3.

¹⁸⁵ Władysław Siemaszko i Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945*. 2 t. (Warszawa: Wydawnictwo von Bogowiecky, 2000), 893–896.

¹⁸⁶ З. Лішук, “Професія – вбивці,” *Червоний прапор*, Вересень 6, 1980.

¹⁸⁷ Іван Пушук, упоряд. і авт. комент., *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район* (Луцьк: ПВД “Твердиня, 2011), 338–349.

– 150 українців та 17 поляків¹⁸⁸), вшановували пам'ять лише тих жертв, над якими “вчинили розправу українські буржуазні націоналісти”¹⁸⁹.

У радянських публікаціях знаходимо також свідчення одного з керівників УПА Юрія Стельмашука (“Рудого”), які він начебто дав на допиті 1945 р.: “29–30 серпня я зібрав загін із декількох сотень чоловік і за наказом командуючого так званого військового округу ОУН “Олега” на території Ковельського, Любомльського і Турійського районів Волинської області ми вирізали все польське населення. Все їхнє майно розграбували, а господарства спалили. Всього в цих районах за 29 і 30 серпня 1943 року ми вирізали й розстріляли понад 15 тисяч чоловік, серед яких було багато престарілих людей, жінок і дітей”¹⁹⁰. У книжечці Полікарпа Шафети “Вчорашні рани” вміщено іншу фальшивку: неіснуючу “директиву” головного штабу УПА, що вимагала “прискорити ліквідацію поляків, витинаючи їх під корінь, чисто польські села спалити”, а “за замордованого одного українця поляками чи німцями розстрілювати сто поляків”¹⁹¹.

У такому ж ключі подано оповіді Миколи Топоровського про події в Гуті Пеняцькій¹⁹² та Михайла Івасюти про Гнильче Підгаєцького району на Тернопільщині¹⁹³.

Отже, аналіз історіографії комуністичної доби показує, що публікації того часу загалом тенденційно висвітлювали недавнє минуле – у стилі політичної публіцистики, у річищі стереотипів та штампів щодо “українських буржуазних націоналістів”. Про історичні причини волинських подій майже не йшлося. Однак було використано цілий комплекс архівних документів, наведено численні факти, котрі нині можуть стати фактологічною базою для нових досліджень після ретельної верифікації.

Основою для таких студій, на переконання і українських¹⁹⁴, і польських¹⁹⁵ науковців, є роботи істориків ПНР до 1990-х рр., які,

¹⁸⁸ Ярослав Царук, *Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район* (Львів: НАН України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2003), 140-161.

¹⁸⁹ З. Бать, “Прокляття жовтоблакитникам! У Стенжаричах відбулося перезахоронення останків жертв, над якими вчинили розправу українські буржуазні націоналісти,” *Слово правди*, Серпень 2 (123), 1978, 3.

¹⁹⁰ В. Іванів, “Ще живі очевидці, послухаймо їх,” *Сільські вісті*, Березень 30 (63), 1991, 3.

¹⁹¹ Полікарп Шафета, *Вчорашні рани: політичний роман* (Львів: Каменяр, 1989).

¹⁹² Микола Топоровський, *Реквієм над вбитим селом* (Львів, 1981), 89-99.

¹⁹³ Михайло Івасюта, *Правду не здолати: трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень* (Львів: Каменяр, 1974), по.

¹⁹⁴ Роман Грицьків, “Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни,” *Український визвольний рух* 2 (2003): 152.

незважаючи на ідеологічну заангажованість, заклали підґрунтя для переосмислення радянської візії національного підпілля та формування комплексного розуміння українсько-польських відносин часів війни. Цьому сприятиме передовсім наявний у працях учених Польщі багатий джерельний матеріал, що розкриває ті аспекти боротьби ОУН і УПА, котрі в українській радянській історіографії не коментувалися¹⁹⁶.

До кінця 1980-х – початку 1990-х рр. незалежні дослідження українсько-польських взаємин могли провадити лише автори, які перебували за межами комуністичного табору. Хоча, на жаль, слід визнати, ця тема так і не привернула належної уваги еміграційних істориків. А ті з них, хто займався вивченням проблеми, поділилися на дві групи з протилежними позиціями в її потрактуванні. Одні з них, які самі були безпосередніми учасниками зіткнення, відстоювали національну рацію, перекладаючи провину на опонента. Серед них представники українського націоналістичного руху Денис Квітковський¹⁹⁷, Микола Лебідь (псевдо – Рубан)¹⁹⁸, Петро Мірчук¹⁹⁹, Лев Шанковський²⁰⁰ і польського національного підпілля Вітольд Бабінський²⁰¹, Мечислав Варпеховський²⁰² та ін.

Натомість прихильники другої позиції, котрі існували і в українському, і в польському середовищах, були критично налаштовані як до комунізму, так і до крайнього націоналізму, прагнучи віднайти шляхи до порозуміння. Проте, за спостереженням Джона-Пола Химки, в українській діаспорі забракло самокритичного аналізу: “Замість цього – вперте глухе мовчання та небажання сприймати навіть детально задокументовані військові злочини...”²⁰³. Серед діаспорних учених українського походження, які взяли участь в обговоренні непростих відносин двох народів, вирізнялися знакові постаті, думки котрих ішли

¹⁹⁵ Гжеґоґ Мотика, “Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр.,” в *Четвертий Міжнародний конгрес українців* (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.). Історія, ч. 2, Станіслав Кульчицький, В. Даниленко, відп. ред. (Одеса; Київ; Львів, 1999): 88.

¹⁹⁶ Ігор Цепенда, “Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943-1947 років в оцінках польських істориків,” *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки* 7 (2001), 693.

¹⁹⁷ Кирильчук, Д. Українсько-польська проблематика. В Денис Квітковський, *Боротьба за українську ідею*. Упоряд. і ред. Василь Верига. Детройт – Нью-Йорк – Торонто: накладом і коштом Родина, 1993, 73.

¹⁹⁸ Микола Лебідь, *Українська Повстанська Армія* (Нью-Йорк: Видавництво “Сучасність”, 1987).

¹⁹⁹ Петро Мірчук, *Українська Повстанська Армія. 1942-1952*, репринт. (Львів, 1991).

²⁰⁰ Лев Шанковський, “Українська Повстанча Армія,” в Ярослав Дашкевич (упоряд.), *Історія українського війська (1917-1995)* (Львів: Світ, 1996), 553-562.

²⁰¹ Witold Babiński, *Przyczynki do historyczne do okresu 1939-1945* (Londyn: Świdorski, 1967).

²⁰² Mieczysław Warpechowski, *U źródeł sporu Polsko-Ukraińskiego* (Bari, 1946)

²⁰³ Петро Потічний, “Політична думка українського підпілля 1943-1951,” *Сучасність* 1 (1997): 80.

врозріз із звичною візією. Зокрема, Іван Лисяк-Рудницький цілком слушно мовив про визначальний вплив на форму цих взаємин у 20 ст. спадщини ранньоновітньої й новітньої доби, а також дійшов висновку, що саме українсько-польський конфлікт став головною причиною втрати національної самостійності і Україною, і Польщею у 18 і 20 ст. відповідно²⁰⁴. Для вивчення різних аспектів українсько-польських відносин 1940-х рр. методологічно цінними були застереження про недопустимість обмеження під час оцінювання сутності будь-якої суспільно-політичної формації офіційними документами та деклараціями, оскільки це не відтворює повної картини дійсності²⁰⁵. Звертаючись власне до теми “польсько-української різни”, Іван Лисяк-Рудницький назвав її “другою несамовитою трагедією, що сталася в Західній Україні за роки Другої світової війни” (поряд із Голокостом). Водночас історик, визнаючи провину обох сторін, припускав, що більша провина лежить усе ж на українцях, бо, ймовірно, це була свідомо кампанія очищення терену від польського населення²⁰⁶. Із закликами до українського суспільства відважитися на засудження злочинів власних синів у дні війни та бути готовим до моральної відповідальності за скоєне виступав Роман Шпорлюк²⁰⁷. Подібне міркування висловлював і Франк Сисин, який, констатуючи факт убивств обома підпілними арміями (УПА й АК) людей із ворожого табору, включно із цивільними, уважав, що винищення поляків на Волині має боліти кожному українцеві²⁰⁸. У середині 1980-х рр. літературознавець українського походження з Кракера Володимир Мокрий (згодом засновник Фондації св. Володимира, посол Сейму X скликання) писав, що “українськість”, як і п’ятдесят років тому, для багатьох поляків й надалі означала “різати ляхів”, і вони переважно асоціювали її саме з діями УПА²⁰⁹. Деякі дослідники звертали увагу на позицію представника діаспорного покоління Павла Роберта Магочія, який датує оформлення УПА аж листопадом 1943 р., коли розрізнені загони УПА перейшли під контроль ОУН (б), – впливає, що Волинська трагедія не мала єдиного організаційного центру²¹⁰. Не можна

²⁰⁴ Іван Лисяк-Рудницький, “Польсько-українські стосунки: тягар історії,” в Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1 (Київ: Основи, 1994), 104.

²⁰⁵ Іван Лисяк-Рудницький, “Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові),” в Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2 (Київ: Основи, 1994), 489-496.

²⁰⁶ Іван Лисяк-Рудницький, “Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові),” в Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2 (Київ: Основи, 1994), 494-495.

²⁰⁷ “Розмови про братів. З проф. Романом Шпорлюком,” *Зустрічі* 1-2 (1990): 75; J. Jastrzębowski, „Rozmowy o braciach (z prof. Romanem Szporlukiem, prof. Piotrem Wandyczem i prof. Frankiem Sysyem),” *Zeszyty Historyczne* 88 (1989): 3-33.

²⁰⁸ “Розмови про братів. З проф. Франком Сисином,” *Зустрічі* 1-2 (1990): 83.

²⁰⁹ Володимир Мокрий, “Українці і поляки сьогодні, учора, завтра,” *Зустрічі* 1-2 (1990): 45.

²¹⁰ Павло Роберт Магочій, *Історія України* (Київ: Критика, 2007), 543.

оминути й доробок Тараса Гунчака – будучи репрезентантом української історичної науки за кордоном, своїми публікаціями в незалежній Україні²¹¹ та активністю у волинській дискусії²¹² він також доклався до формування візії українсько-польського протистояння. Як і інший історик з української діаспори – Мирослав Трухан, який одним із перших розглянув механізми творення негативного іміджу українців у ПНР і стереотипів щодо них засобами мемуарної та художньої літератури²¹³.

У польській традиції пошук компромісу між двома народами пов'язують із Єжи Гедройцем і колом паризької “Культури”. Згідно з Ізою Хруслінською, внесок “Культури” та “Історичних зошитів” в осмислення трагічних подій 1939–1947 рр. був неоціненним²¹⁴. Наявність потужної польської політичної еміграції (у т. ч. й наукової, що безпосередньо чи побіжно торкалася цієї теми) забезпечила функціонування в польській суспільній свідомості волинських подій, на відміну від української. Здебільшого це стосувалося ролі українців у вересневій кампанії 1939 р., дій українського та польського підпілля на Волині, діяльності дивізії “Галичина”, міфу про участь українців у придушенні Варшавського повстання тощо. Волинська проблема також цікавила і Єжи Гедройця. Цей польський інтелектуал, на думку Ернеста Комонського, розумів, що засигналізоване в “Культурі” волинське питання було особливо складним для розуміння, а жахливість злочинів стала підставою для фабрикування тривалих легенд, які ускладнювали українсько-польське поєднання²¹⁵. Якось у листі до Бориса Левицького, ще 1952 р., Єжи Гедройць зазначив:

²¹¹ Тарас Гунчак, *Україна, перша половина ХХ століття: нариси політичної історії* (Київ: Либідь, 1993), 231-233.

²¹² Тарас Гунчак, “Втрачена можливість. Поляки і українці під час Другої світової війни,” Лариса Івшина, заг. ред., *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”* (Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004), 351-359; Тарас Гунчак, “Поляки і українці під час Другої світової війни,” *Історичний журнал* 1 (2003): 42-46; Тарас Гунчак, “Поляки й українці під час Другої світової війни,” *Г*: незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 172-178; Тарас Гунчак, “Поляки і українці під час Другої світової війни,” *Історіографічні дослідження в Україні* 13, У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам’яті Павла Михайловича Калениченка (1923-1983), Ч.1 (2003): 335-343; Тарас Гунчак, “Поляки й українці під час Другої світової війни,” в Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Валерій Гребенюк, упоряд., *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) (Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003), 144-152; Тарас Гунчак, “Поляки і українці під час Другої світової війни,” в Тарас Гунчак, *Ключові проблеми історіографії Другої світової війни* (Київ: Українська Видавнича Спілка імені Юрія Липи, 2011), 76-88.

²¹³ Мирослав Трухан, *Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі* (Мюнхен-Львів: ВП “Троян”, 1992).

²¹⁴ Іза Хруслінська, “Перевага простягнутої руки,” *Дух і Літера* 15-16 (2006): 249.

²¹⁵ Ernest Komoński, „Paryska „Kultura” wobec wybranych wydarzeń z historii stosunków polsko-ukraińskich z lat 1919-1947,” *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica* 83 (2008): 199.

“Шукаю компетентних авторів щодо СС-Галичина, а також Волині. Можливо, ви знаєте когось, хто міг би це опрацювати”, на що отримав резонну відповідь: “... тут мусив би хтось мужньо виступити, бо йдеться про відтворення цілої пронімецької концепції всього оточення померлого Палія та його співробітників”²¹⁶.

Гасло Єжи Гедройця “Не може бути вільної Польщі без вільної України” лягло в основу східної політики нової демократичної Польської держави²¹⁷. Відомий громадський діяч і публіцист усвідомлював просту істину: аби думка стала дійсністю, вона спершу мусить запанувати у свідомості сотень інтелектуалів, котрі прищеплюватимуть її десяткам тисяч. Властиво, наступну третину століття українсько-польських відносин детермінували події, які можемо сприймати як вияви цієї концепції в діяльності польської інтелігенції, що брала активну участь у “Солідарності” (починаючи від визнання незалежності України і завершуючи соціально-політичною підтримкою під час Євромайдану і Революції гідності).

Волинські події неодноразово ставали сюжетами есе чи інших текстів, друкованих у “Культурі” та “Історичних зошитах”. Одним із програмних матеріалів щодо потрактування спільної історії стала стаття Юзефа Лободовського²¹⁸, яка виділялася критичним ставленням до польської позиції та визнанням обопільності провини. Згадаємо оприлюднення таємних документів 1943 р., що розкривають стан українсько-польських стосунків²¹⁹, і появу в 1986 р. листа українського емігранта Єжи Біласа, що змальовував “упокорення” Завадки Мороховської в 1946 р. загонами Польської народної армії²²⁰. Тоді були замордовані близько ста мешканців українського села, з-поміж них і діти, жінки, люди похилого віку. Окрема публікація на “волинську тему” з’явилася лише 1989 р. – це знакова стаття Тадеуша Ольшанського “Польсько-українська боротьба в 1943–1947 рр.”. Видана в “Zeszytach Historycznych”²²¹, вона репрезентувала бачення складних

²¹⁶ Bogumiła Berdychowska, wybór i wstęp, Jerzy Giedroyc. *Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982* (Warszawa: Wydawnictwo „Czytelnik”, 2004), 377, 378.

²¹⁷ Зоряна Курдина, “Єжи Гедройць – редактор, який передбачив польську і українську незалежність,” *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права* 2 (2008): 2-3.

²¹⁸ Ремарка у виданні, що ставлення Ю. Лободовського до українського питання, сформульоване в цій статті, відповідає поглядам колективу часопису „Kultura”, дає всі формальні підстави для такого висновку. Див.: Józef Łobodowski, „Przeciw upiógów przeszłości,” *Kultura* 52-53 (1952): 14-66; Юзеф Лободовський, “Проти упірив минулого,” в Юзеф Лободовський, *Проти упірив минулого. Думки про Польщу та Україну*, Павел Лібера, Андрій Павлишин (уклад.) (Люблін – Львів: Wydawnictwo Test & Видавництво Астролябія, 2016), 230-308.

²¹⁹ „Sprawa ukraińska,” *Zeszyty Historyczne* 71 (1985): 121-153.

²²⁰ Jerzy Bilas, „Listy do Redakcji,” *Kultura: Szkice. Opowiadania. Sprawozdania*. 11/470 (1986): 153-154.

²²¹ Jan Łukaszów, „Walki polsko-ukraińskie 1943-1947,” *Zeszyty Historyczne* Z. 90, t. 455 (1989): 159-199; Tadeusz A. Olszański, „Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947,” *Więź*

взаємин двох національних спільнот на території краю в 40-х роках 20 ст. середовищем Єжи Гедройця, що визнавало вагомою причиною цього конфлікту дискримінаційну політику щодо українців Другої Речіпосполитої, так само як і провокаційну політику німецької та радянської сторін. Тадеуш Ольшанський нагадував, що на “кресах” поруч з українськими і польськими підпільними загонами також діяли: колаборантські військові організації, які склалися з українців і поляків і які були частиною німецьких збройних сил; “дикі” партизанські групи, що не підпорядковувалися жодній політичній силі; радянські партизани, серед котрих також воювали і українці, і поляки. До того ж, як цілком слушно підкреслювалося, “дуже багато жертв, які легковажно приписують “українським націоналістам” або, з протилежного боку, “польським зайдам”, впало насправді жертвою кримінальних вбивств, що не мають жодного стосунку ні до жертв, ні до вбивць”²²². Власне цей дослідник одним із перших у польській історичній науці вказав на соціальний складник протистояння. За його словами, саме активна боротьба українських селян з польськими колоністами за землю надала започаткованій УПА “антипольській” акції такого кривавого характеру²²³. Наголошував історик і на впливі негативних стереотипів, що зберігалися у свідомості обох національних громад. Джерелом цих стереотипів він називав ідеалізацію власного народу та його позиції щодо німецьких окупантів. “Період окупації зображається деколи “святом національної згоди” та солідарної боротьби із нападниками, з процесу якої випадали тільки окремі “перекинчики”. Той стереотип, підтримуваний пропагандистською літературою всіх політичних орієнтацій, навіть не допускав думки про те, що під час окупації тривало звичайне життя, вираженням чого було, між іншим, і те, що бандити грабували, а вбивці – вбивали, не допускаються також до свідомості загалу розміри співпраці з окупантом, ані розміри морального спустошення, яке несла із собою війна”²²⁴. Висловлював Тадеуш Ольшанський і тези, з одного боку, про “фашизацію” українського визвольного руху, а з іншого – про неекстермінаційність його акцій та велике значення радянського чинника в розгортанні конфлікту, які, однак, не знайшли належної підтримки в наукових колах. Доволі показовою в контексті змін історіографічних тенденцій виявилася еволюція поглядів цього знаного польського вченого – від ліберальних

п-12 (1991): 214-232; переклад українською: Т. А. Ольшанський, “Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.,” *“І”*: незалежний культурологічний часопис 10 (1997): 34-54; Т. А. Ольшанський, “Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.,” *“І”*: незалежний культурологічний часопис 20 (2001): 61-88.

²²² Це не означає контрверсійності в питанні кількості жертв у праці Тадеуша Ольшанського. Зокрема, на думку цього автора, у волинському селі Кисилин було знищено 5 000 поляків, хоча він сам звернув увагу, що до війни там мешкало близько 500 осіб, більшість з яких було православними (українцями).

²²³ Tadeusz Andrzej Olszański, „Rok trudnych rocznic,” *Tygodnik Powszechny: Katolickie pismo społeczno-kulturalne* 7 (2018): 56-59.

²²⁴ Tadeusz Andrzej Olszański, *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947* (Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2011), 4.

окреслень “боротьби”, “конфлікту” до однозначного прийняття концепції “геноциду”²²⁵.

Як інтелектуали паризької “Культури”, так і автори з опозиційного середовища комуністичної доби намагалися уникати тем, що роз’яструють історичні рани та роз’єднують українців і поляків. Результати аналізу політичних переконань польської опозиції проведеного Христиною Чушак, засвідчують тактику замовчування, відсутність спеціально присвячених волинській проблемі текстів і лише згадки про неї в “літературі другого обігу”²²⁶. І все ж повністю ігнорувати ці трагічні події було неможливо, оскільки спогади про них впливають на ставлення поляків до українців. Зосібна, польський публіцист, письменник і суспільний діяч Богдан Скарадзінський (псевдонім – Казімеж Подляський) відверто визнавав, що “масова різня, яку в Польщі сприйнято як винищувальний задум, була – і надалі залишається – основним польським досвідом. Він заслонює все”²²⁷. Простежуючи перебіг Волинської трагедії, Б. Скарадзінський висноував, що удар по польському населенню “нищив суспільну базу польського опору на тих землях, а де-не-де – і комуністичної партизанки. Удар по ній нищив, урешті, польськість, деполонізував спірну територію”²²⁸. Саме тому автор прямо називав ці акції “злочином геноциду”²²⁹. Деякі польські опозиційні середовища, зокрема Конфедерація незалежної Польщі та товариство “Поміст”, пішли шляхом звинувачень третьої сторони – нацистської Німеччини і СРСР²³⁰. Та вже у 1980-ті дискусії між українськими і польськими дослідниками про протистояння в роки Другої світової війни часто-густо зводилися до суперечок довкола цифр – кількості жертв, співвідношення втрат з обох боків²³¹. Услід за Христиною Чушак зауважимо про формування

²²⁵ Див.: Tadeusz Andrzej Olszański, „Puste miejsce: Ukraina i pamięć o zbrodni wołyńskiej,” *Tygodnik Powszechny: Katolickie pismo społeczno-kulturalne* 27 (2013): 27. Мовою оригіналу: “...spór o to, czy rzezie na Wołyniu i w Galicji Wschodniej z lat 1942-45 były zbrodnią ludobójstwa, czy też tragedią, nie jest po prostu sporem o słowa. W potocznym rozumieniu tragedia jest czymś, co się przydarza, za co nikt nie odpowiada [...] A zbrodnia jest czynem człowieka, mówiąc o zbrodni dorozumiewamy istnienie odpowiadającego za nią sprawcy. Ukraińcy doskonale to rozumieją”.

²²⁶ Христина Чушак, *Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976-1989)* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Видавництво “ПАІС”, 2011), 146.

²²⁷ Казімеж Подляський, “Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати,” *Віднова* 4 (1985/1986): 45.

²²⁸ Казімеж Подляський, “Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати,” *Віднова* 4 (1985/1986): 44.

²²⁹ Bogdan Skaradziński, *Białorusini, Litwini, Ukraińcy* (Białystok: Zakłady Wydawnicze Versus, 1990), 66-67.

²³⁰ “Życie pod strachem (Relacja Polska – Wołyń 1943),” *Nowa Koalicja* 2 (1985): 17-27.

²³¹ A. Beskid, M. Aksijenko, D. Lebed, I. Stecko, R. Ustrzycki, V. Wasylenko, „Wy i my,” *Contra* 2 (1987): 8; J. Peleńskij, „Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej,” *Kultura niezależna* 26 (1986): 67-68; Ярослав Пеленський, “Україна в польській опозиційній публіцистиці,” *Віднова* 4 (1985/86): 17-18.

декількох стратегій вирішення українсько-польських історичних суперечок авторами “другого обігу”²³². Перша пропонувала свідомо “забути” всі дискусійні моменти задля “спільного інтересу”, усвідомлюючи нагальну потребу вийти із глухого кута, у який завели відносини між двома народами у воєнний період 1940-х рр. Представники другої виходили з упевненості (як тепер можемо констатувати – хибної), що українське та польське суспільства вже встигли забути образи (тим паче, що їх перекрив радянський досвід). Ще одну стратегію ґрунтували на докладному вивченні історії обох народів, об’єктивному висвітленні проблемних історичних подій. Ці дослідники були переконані, що без знання минулого українці та поляки не зможуть домовитися, налагодити взаємовигідні стосунки. Четверту групу складали ті опозиціонери, які наполягали на переосмисленні українсько-польської минувшини та необхідності позбутися подвійних стандартів.

Хоч би як парадоксально це не виглядало на перший погляд, однак бачимо, що і комуністична влада, і громадські діячі опозиції та діаспори України й Польщі впродовж 1940–1980-х рр. обрали модель замовчування щодо волинських подій. Комуністи не вважали за потрібне акцентувати увагу на конфронтації між українцями та поляками під час Другої світової війни, плекаючи “міф” братніх народів та не бажаючи говорити про “інші” нерадянські антигітлерівські рухи опору; опозиціонери та прихильники українсько-польського порозуміння прагнули кожен конфлікт перетворити на діалог, шукали точки дотику, намагаючись не роз’ятрувати ран. Таким чином, важливі віхи етністорії просто не включали в історичний наратив.

²³² Христина Чушак, *Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976-1989)* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’кевича НАН України; Видавництво “ПАІС”, 2011), 148-149.

Волинські події в польській науковій літературі та публіцистиці

Козаки і чернь учинили нечувані злочини, бо нечуваними були наші гріхи.

Альберт Станіслав Радзивілл

Загальновідомо, що поляки, і зокрема представники польської історичної науки, розпочали ретельне вивчення дражливих подій Другої світової війни значно раніше, ніж українці. З кінця 1980-х р. у польській історіографії окреслився новий етап у дослідженні міжнаціонального конфлікту цих двох народів у воєнний період. Відтоді й донині в польському просторі українське питання обертається передовсім довкола трагічних сторінок. Укотре варто нагадати твердження знаної польської дослідниці Богуміли Бердиховської, що наприкінці 20 ст. історія українсько-польських протистоянь була основною темою польських студій і публікацій у пресі на українську тематику і все, що не належить до матерії конфлікту, на шпальтах польської інформаційно-масової періодики просто не з'являлося²³³. Так, у сучасному українсько-польському дискурсі визначальними стали конфліктні інтерпретації минулого. Із постановом у 1989 р. демократичної Польщі болюче питання волинських подій звучить у різноманітних контекстах – і в річищі антиукраїнської пропаганди та відвертої українофобії, і на тлі парадигми віктимності європейської історії загалом.

Характерною рисою початкового етапу “волинських” студій, за визнанням самих польських колег, є те, що їх ініціювали окремі люди – і професійні історики, і аматори, які пережили ті події, мали власні спогади та сильну особисту мотивацію й водночас були активнішими поза академічним середовищем²³⁴. Тому епізодичний друк матеріалів про Волинь 1940-х рр. у центральних та регіональних масмедіа того часу потрібно вважати радше наслідком особистої ініціативи, аніж результатом цілеспрямованої політики. Важливо також зазначити, що, можливо крім Едварда Пруса, ці автори не публікували праць з волинської проблематики до 1989 р., не були апологетами комуністичного режиму і, відповідно, не могли бути прихильниками радянських шаблонів.

Дослідники-“традиціоналісти”, з т. зв. кресов'яцького кола (часто-густо безпосередні учасники або їхні нащадки), є найрадикальнішими у своїх судженнях і виступають як “сторона обвинувачення”. Їхні тексти мають здебільшого публіцистичний чи наближений до нього характер із героїко-мартирологічними рисами

²³³ Bogumiła Berdychowska, „Wokół tego, co dzieli: Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy” w *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku* (Kraków: Uniwersitas, 2000), 198.

²³⁴ Пісунський Ян, “Польсько-українські відносини 1939-1947 рр. у польській історіографії – огляд досліджень,” URL: <http://www.memory.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzhen> .

уславлення польських діячів та віктимізацією страждань поляків. Акценти в таких творах перенесено на висвітлення найжорстокіших випадків загибелі та фіксацію їхньої максимальної кількості; українці ж змальовані як кровожерлива варварська маса, котра руйнує всі здобутки цивілізації, привнесеної на креси поляками²³⁵. Усе це укорінено в польській масовій свідомості класичним твором Генрика Сенкевича “Вогнем і мечем”. Адже, як зауважив француз Даніель Бовуа, польське бачення кресів є “виявом польського нарцисизму, образливого для сусідів, красивою яскравою казкою, яка ігнорує основні соціальні, етнічні й релігійні проблеми”²³⁶. Саме тому, вочевидь, волинська тема стала невід’ємною компонентою т. зв. кресового дискурсу, а отже, вкотре увиразнила нагальність сепарації спотвореної, роз’ятреної пам’яті від раціонального історичного пізнання.

Початком заангажованості цієї частини суспільства в усе гострішу дискусію (зрештою, як і, ймовірно, її відкриттям взагалі) було інтерв’ю Єжи Томашевського, оприлюднене в познанському суспільно-політичному місячнику “Nurt” ще у квітні – травні 1984 р.²³⁷ Дотогочасний спокій збурила висловлена поміж іншим теза: “АК вирізувала на кресах українців. Жінок, дітей і старих. І тут уже не можна говорити, що це була самооборона”²³⁸. Згідно з Евою Семашко, власне це й підштовхнуло колишніх вояків АК активізувати збір даних (спочатку у своєму середовищі) про трагічні події на волинських теренах²³⁹. Першим результатом такої роботи стало видання під егідою Інституту національної пам’яті – Головної комісії вивчення гітлерівських злочинів у Польщі та Товариства вояків 27-ї Волинської дивізії АК книги Юзефа Туrowsького і Владислава Семашка “Злочини українських націоналістів, вчинені щодо польського населення Волині у 1939–1945 рр.”²⁴⁰. Її відразу гостро розкритикували професійні історики, зосібна Тадеуш Ольшанський²⁴¹.

²³⁵ Яскравим прикладом цієї тенденції є публікації: Włodzimierz Osadczy, „Rzezie czy wojna cywilizacji? Kulturowe i społeczne uwarunkowania zbrodni wołyńskiej,” *Res Cresoviana: nowe pismo kresowe* 1 (2019): 63-101; Ewa Siemaszko, „Ukraińcy przeciwko Polakom – kresowa wojna cywilizacji,” *Biuletyn Informacyjny*. 27 *Wołyńska Dywizja Armii Krajowej*, 4 (96) (2007): 41-48 та ін.

²³⁶ Даніель Бовуа, “Міф “східних окраїн”, або як йому покласти край,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 5 (1998): 135.

²³⁷ Jerzy Tomaszewski, rozm. Piotr Łuczka „Mity i fakty. Cz. 1-2,” *Nurt* 4 (1984): 1, 4-6.

²³⁸ “Міфи і факти,” *Віднова* 3 (1985): 124.

²³⁹ Ewa Siemaszko, rozm. Mariusz Bober, „Musieliśmy pokazać tragedia na Wołyniu,” *Nasz Dziennik*, Listopad 22-23, 2008.

²⁴⁰ Józef Turowski i Władysław Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945* (Warszawa: Wyd. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce: Instytut Pamięci Narodowej, Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990).

²⁴¹ Tadeusz Andrzej Olszański, „Pierwsza próba dokumentacji terroru wołyńskiego (1939-1945),” *Obóz: kwartalnik społeczno-polityczny* 19 (1990): 116-130.

Своєрідною мантрою для репрезентантів цієї позиції стало твердження про жертв волинських подій Яна Залеського: “Кресов’ян забито двічі, перший раз сокирами, другий раз мовчанням. Та друга смерть гірша від першої”²⁴². Але й після того, як Волинська трагедія стала предметом вивчення поважних польських наукових інституцій (Інститут національної пам’яті), у фахових виданнях і публіцистичних матеріалах продовжувала лунати теза про “замовчуваний геноцид”, навіть тоді, коли обізнаність суспільства про волинські події була вже доволі високою²⁴³.

Найзнаковішими зразками такого типу літератури кінця 1980-х – початку 1990-х рр. (її першорядним завданням був, очевидно, вплив на емоції читача), вважаємо твори Едварда Пруса²⁴⁴ та Александра Кормана (псевдо – “Żbik”)²⁴⁵. Для першого автора характерні окреслення

²⁴² Jan Zaleski (oprac. Tadeusz Isakowicz-Zaleski), *Kronika życia*, Wyd. 2 rozsz. (Kraków: Małe Wydawnictwo, 2010). Мовою оригіналу: „Kresowian zabito dwukrotnie, raz przez ciosy siekierą, drugi raz przez przemilczanie. A ta druga śmierć jest gorsza od pierwszej”.

²⁴³ Jolanta Gajda-Zadworna, „Zabici niepamięcią,” w *Sieci* 43 (2014): 50-52; Michał Gniadek-Zieliński, „Przemilczane ludobójstwo,” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne* 22-29 październik (Nr 43/44), 2016, LIV-LVI; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, „Ludobójstwo jest wciąż przemilczane: przemilczanie nie może być ceną za dobre relacje z Ukrainą,” rozm. Maciej Pieczyński, *Do Rzeczy: tygodnik Lisieckiego*, Kwiecień 3-9 (14), 2017, 16-19; Wawrzyniec Konarski, rozm. Robert Walenciak „Wołyń przemilczane ludobójstwo,” *Przegląd* 4-10 Lipiec (Nr 27), 2016, 16-21; Michał Kramek, red., *Wołyń: przemilczana zbrodnia na Polakach* (Zakrzów: Wydawnictwo Bonum Verbum, 2017); Lucyna Kulińska, „Przemilczane ludobójstwo,” *Palestra* 7-8 (2013): 266-276; Lucyna Kulińska, „Wypędzenie Polaków ze wschodnich województw Rzeczypospolitej: zapomniane i niepotępiona zbrodnia na polskim narodzie dokonana podczas II wojny światowej,” w *Kresy: należna pamięć, nie zemsta*: Materiały konferencji zorganizowanej 8 lipca 2017 roku (Warszawa: Muzeum Niepodległości – Na zlecenie Wydawcy SK Group, 2017), 55-94; Józef Marecki, „Zabito ich podwójnie: rzeź wołyńska,” *Nasz Dziennik, Dodatek Historyczny IPN „Moja Niepodległa”*, 11 Lipiec (158), 2018, I; Leon Popek, rozm. przepr. Robert Walenciak „Wołyń – przemilczana historia,” *Przegląd* 39 (2016): 16-19; Rafał A. Ziemkiewicz, „Wołyń – anatomia niepamięci,” *Do Rzeczy*, Czerwiec 17-23 (21), 2013, 68-70.

²⁴⁴ Edward Prus, *Atamania UPA: tragedia kresów*, Wyd. 2 i rozsz. (Wrocław: „Nortom”, 1996); Edward Prus, *Legenda Kresów: szare szeregi w walce z UPA* (Wrocław: „Nortom”, 1995); Edward Prus, *Szatańskie igrzysko: historia Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów* (Wrocław: Nortom, 2009); Edward Prus, *UPA – armia powstańcza czy kurenie rizinów?*, Wyd. 2 i rozsz. i popr. (Wrocław: „Nortom”, 1997).

²⁴⁵ Aleksander Korman, *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej: dokumentacja fotograficzna = Genocide of UIA on the Polish people: photographic documentation* (Wrocław: „Nortom”, 2003); Aleksander Korman, *Piąte przykazanie boskie: nie zabijaj!: nieukarane ludobójstwo dokonane przez ukraińskich szowinistów w latach 1939-1945* (Londyn: Koło Lwowian, 1989); Aleksander Korman, „Polskie ofiary i straty krwawego terroru OUN i UPA w latach 1939-1945 i następnych,” w *Ludobójstwa i wygnania na Kresach: zbiór referatów*, pod red. Adama Peretiatkowicza. Cz 1 (Katowice; Oświęcim: Adam Peretiatkowicz, 1999), 91-101; Aleksander Korman, „Rozmiary i metody eksterminacji kresowej ludności polskiej przez terrorystów OUN-UPA w latach 1939-

Волинської трагедії як цілеспрямованої “української різни” поляків. Його типові для того часу тексти не лише визначали історіографічні орієнтири, а й відповідним чином формували у громадській думці і в добу ПНР, і пізніше образ українського націоналіста як фашистського найманця, колабораціоніста, вбивці, гвалтівника і грабіжника²⁴⁶. Як здібний учень тоталітарної системи, Едвард Прус з легкістю вдавався до калькування штампів радянської історіографії стосовно українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. Тож не випадково цього науковця звинувачували в діяльності на користь комуністів чи Кремля, про що, за словами Якуба Казімерського та Анджея Земби, свідчила участь Едварда Пруса в заснуванні т. зв. Катовіцького форуму 1981 р., який прямо закликав до радянської інтервенції в Польщу²⁴⁷. За влучним визначенням Гжегожа Россолінського-Лібе, Едвард Прус, головний польський націоналістичний пропагандист антибандерівської історіографії і творець негативного образу Бандери, “в молодості був травмований бандерівцями і до кінця життя боровся зі своєю травмою, вбиваючи бандерівців за допомогою історіографії”²⁴⁸.

Щодо Александра Кормана, то його відома пропагандистська книга-фотоальбом перенасичена неперифікованими матеріалами²⁴⁹. Уже на обкладинці ми бачимо найпоширенішу фальшивку – т. зв. галицькі “віночки”, “віночки смерті” – зображення дітей, прикручених дротом до дерева. Вельми показовим є й авторський опис цієї світлини: “На фотографії зображено видимих з одного боку четверо дітей, прикріплених до дерева, які утворюють, як тоді казали, “віночок”. Це дерево було одним з багатьох на польовій алеї старих дерев, що вела до фільварку. На кожному дереві мучителі робили такі “віночки” з польських дітей, а на транспоранті над дорогою мав бути напис “Дорога

1947,” *Na Rubieży* 13 (1995): 3-; Aleksander Korman, *Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Wyd. 2 (Wrocław: „Nortom”, 2010).

²⁴⁶ Володимир Литвин, *Україна в Другій світовій війні (1939-1945)* (Київ: Видавничий дім “Лі-Терра, 2004): 247.

²⁴⁷ Jakub Kazimierski, „Katowickie Forum Partyjne,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 22 (2013): 209-232; Andrzej Zięba, „Dzieje legendy pośmiertnej metropolity Andrzeja Szeptyckiego wśród Polaków,” w Stanisław Stępień, red., *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4: *Katolickie unie w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość* (Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1998), 300; Andrzej Zięba, „Metropolita Andrzej Szeptycki. Uwagi na marginesie książki Edwarda Prusa Władysław świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865-1944), Warszawa 1985,” *Kwartalnik Historyczny* 4 (1986): 885-900.

²⁴⁸ Гжегож Россолінський-Лібе, “Образ Степана Бандери в польській національній свідомості,” в Тарік Сиріл Амар, Ігор Балинський і Ярослав Грицак, упоряд., *Страсті за Бандерою* (Київ: Грані-Т, 2010), 99.

²⁴⁹ Aleksander Korman, *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej: dokumentacja fotograficzna = Genocide of UPA on the Polish people: photographic documentation* (Wrocław: Nortom, 2003).

до самостійної України”...”²⁵⁰. Цей автор наголошував не тільки на провині українських націоналістів, а й на особливій жорстокості волинських подій²⁵¹.

У потрактуванні авторів-“традиціоналістів” основну провину за драматичне протистояння в 1940-ві рр. покладено на Організацію українських націоналістів та ідеологію українського інтегрального націоналізму. Цікаво, що одним із найактивніших і найзапекліших “прокурорів” став українець за походженням Віктор Поліщук. Саме він, на переконання Івана Патриляка²⁵², заклав фундамент тези про абсолютну асиметричність дій українського і польського підпілля, яка була згодом розширена, поглиблена й спопуляризована іншими авторами, ставши підґрунтям “геноцидної” інтерпретації. Книги Віктора Поліщука “Гірка правда” (видана англійською²⁵³, польською²⁵⁴, російською²⁵⁵ й українською²⁵⁶ мовами), “Джерела злочинів ОУН-УПА”²⁵⁷, як і інші матеріали, присвячені волинським подіям²⁵⁸, виступи

²⁵⁰ Aleksander Korman, *Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej*, wyd. 2 (Wrocław: „Nortom”, 2010), 133-134.

²⁵¹ Aleksander Korman, „135 tortur i okrucieństw stosowanych przez terrorystów OUN-UPA na ludności polskiej Kresów Wschodnich,” *Na rubieży* 35 (1999); Aleksander Korman, „Zestawienie 362 metod tortur stosowanych przez UPA na Polakach,” *Głos Emigracji: kwartalnik Kresowy* 17/18 (2003/2004): 26-40.

²⁵² Іван Патриляк, “Епігони покійної імперії,” URL: <https://m.tyzhden.ua/column/62239>.

²⁵³ Wiktor Poliszczuk, *Bitter truth: the criminality of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA): (the testimony of a Ukrainian)* (Toronto, 1999).

²⁵⁴ Wiktor Poliszczuk, *Gorzka prawda: zbrodnicość OUN-UPA: (spowiedź Ukraińca)*, wyd. 2 (Toronto ; Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń, 1995); Wiktor Poliszczuk, *Gorzka prawda: zbrodnicość OUN-UPA: (spowiedź Ukraińca)*, wyd. 5 (Toronto; Warszawa; Kijów: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński, 1997); Wiktor Poliszczuk, *Gorzka prawda: cień Bandery nad zbrodnią ludobójstwa* (Toronto, 2004).

²⁵⁵ Віктор Полищук, *Горькая правда. Преступность ОУН-УПА (исповедь украинца)* (Киев, 2011).

²⁵⁶ Віктор Поліщук, *Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця)* (Торонто; Варшава; Київ, 1995); Віктор Поліщук, *Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця)* (Донецьк: Донеччина, 1996); Віктор Поліщук, *Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця)* (Київ: Золоті ворота, 2011).

²⁵⁷ Wiktor Poliszczuk, *Źródła zbrodni OUN i UPA: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. 1, „Zasady ideologiczne nacjonalizmu ukraińskiego. Ukraiński ruch nacjonalistyczny: struktura organizacyjna i założenia programowe”, repr. (Toronto, 2003).

²⁵⁸ Wiktor Poliszczuk, „Cień Wołyń,” *Dziś: przegląd społeczny* 11 (1996): 111-121; Wiktor Poliszczuk, *Manowce historyków: uwagi o badaniach stosunków polsko-ukraińskich* (Toronto, 1999); Wiktor Poliszczuk, „Manowce historyków: uwagi o badaniach stosunków polsko-ukraińskich,” *Na Rubieży* 39 (1999): 46-53; 40 (1999): 14-20; Wiktor Poliszczuk, *Falszowanie historii najnowszej Ukrainy; Wołyń – 1943 i jego znaczenie* (Toronto, 1996); Wiktor Poliszczuk, *Gwałt na prawdzie o zbrodniach OUN Bandery = Attack on the Truth about the Crimes of the OUN-Bandera = Насильство над*

в медіа²⁵⁹ зробили з нього одного з провідних речників кресов'яцьких середовищ. Так само його доробок в антиукраїнській істерії використовували відверто проросійські сили (як-от одіозний голова руху “Русскоязычная Украина” Вадим Колесніченко). Натомість фахові історики в Україні (Олександр Зайцев²⁶⁰, Ігор Ільюшин²⁶¹, Ярослав Ісаєвич²⁶², Георгій Касьянов²⁶³, Володимир Сергійчук²⁶⁴, Ярослав Стех²⁶⁵), Польщі (Рафал Внук²⁶⁶, Міхал Клімецький²⁶⁷, Гжегож Мотика²⁶⁸, Томаш Стриєк²⁶⁹, Ришард Тожецький²⁷⁰), США (Девід Марплз²⁷¹, Тімоті Снайдер²⁷²) піддали його праці доволі гострій критиці.

правдою про злочини ОУН Бандери (Toronto, 2003); Wiktor Poliszczuk, *Prawosławnego Ukraińca w 55-ta rocznicę mordów wołyńskich: postanie do braci Polaków* (Toronto; Warszawa, 1998); Wiktor Poliszczuk, *60. rocznica mordów wołyńskich: nauka, polityka, uczczenie ofiar* (Wrocław: Biuro Poselskie posła Antoniego Stryjewskiego, 2003).

²⁵⁹ Wiktor Poliszczuk, „Cień Bandery nad zbrodnią ludobójstwa,” *Nowa Myśl Polska* 40 (2004): 11.

²⁶⁰ Олександр Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920-ті – 1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії* (Київ: Критика, 2013), 38-39.

²⁶¹ Ігор Ільюшин, *Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945)* (Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2009), 39-41.

²⁶² Ярослав Ісаєвич, *Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки,* *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10 Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння (2003), 50-51; Ярослав Ісаєвич, “1943 рік у пам’яті поляків і українців,” в Лариса Івшина, ред., *Війни і мир* (Київ: АТЗТ “Українська прес-група”, 2004), 293.

²⁶³ Георгій Касьянов, «Как «общая» история разделяет: политика памяти в Украине, Польше, России в 1990-е – 2000-е годы,» *Перекрестки: журнал дослідований восточноевропейского пограничья* 3-4 (2011), 165.

²⁶⁴ Володимир Сергійчук, *Наша кров на своїй землі* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 1996).

²⁶⁵ Ярослав Стех, “Лицемірство, провокація чи примітивне баламутство?,” *Визвольний шлях* 12 (1998): 1567-1576.

²⁶⁶ Rafal Wnuk, “Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath,” *InterMarium* 7 (2004), URL: <http://www.columbia.edu/cu/ece/research/intermarium/vol7noi/wnuk.pdf>

²⁶⁷ Міхал Клімецький, “Дискусія” в Ігор Галагіда, ред., *Україна – Польща: важкі питання*, т. 10, “Матеріали XI Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” Варшава 26-28 квітня 2005 р. (Варшава: Тирса, 2006), 328-329.

²⁶⁸ Grzegorz Motyka, „Antypolska akcja OUN-UPA w ukraińskiej historiografii,” w Grzegorz Motyka i D. Libionka (red.), *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacji* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2003), 145; Grzegorz Motyka, „Doktorowi W. Poliszczukowi w odpowiedzi,” *Zeszyty Historyczne* 131 (2000): 231-233; Grzegorz Motyka, „Dowody zbrodni OUN i UPA”, rec., *Studia Rzeszowskie* 7 (2000): 175-178; Grzegorz Motyka, “Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989,” w *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki (Kraków: Universitas, 2000), 172-173.

²⁶⁹ Томаш Стриєк, *Невлівимі категорії: нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії* (Київ: “Ніка-Центр”, 2015),

Аналізуючи польський дискурс Волинської трагедії, історик, публіцист і громадський діяч українського походження в Польщі Петро Тима цілком слушно підкреслював, що й дотепер головною її причиною більшість дослідників схильна вбачати ідеологію ОУН²⁷³. У редакційній статті, вміщеній у першому числі друкованого органу Товариства вшанування пам'яті жертв злочинів українських націоналістів у Вроцлаві, де коротко представлено бачення перебігу українсько-польського конфлікту, акцентується, що для поляків, які походили з південно-східних кресів Другої Речіпосполитої український націоналізм став синонімом геноциду, грабунку й пожежі²⁷⁴. Колишній вояк АК професор Владислав Філяр твердив, що Волинська трагедія була результатом антипольської агітації ОУН ще до Другої світової війни, а саму антипольську акцію 1943 р. пов'язував з прямим наказом Дмитра Клячківського (“Клим Савур”) про знищення польських мешканців²⁷⁵. У працях Артура Брожиняка²⁷⁶, Марека Копровського²⁷⁷,

264-265; Tomasz Stryjek, „Czy Polsce potrzebna jest upowska Norymberga?,” *Więź* 4 (2000): 137-151; Tomasz Stryjek, „Europejskość Dmytra Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu,” w Grzegorz Motyka i Dariusz Libiona, red., *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacji* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002), 19.

²⁷⁰ Ришард Тожецький, “Мав я до діла з ендецьким муrom,” *Свобода*, Березень 23 (12), 2001, 9.

²⁷¹ David R. Maples, *Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine*, 2nd edit. (Budapest – New York: Central European University Press, 2009), 131, 207-208, 228.

²⁷² Timothy Snyder, “Die Heimatarmee aus ukrainischer Perspektive,” in *Die polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg* (Oldenburg: Oldenburg Wissenschaftsverlag, 2003), 560.

²⁷³ Петро Тима, “Волинська проблема – українсько-польські дилеми”. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/727->

²⁷⁴ “Od Redakcji,” *Na Rubieży* 1 (1992): 1.

²⁷⁵ Władysław Filar, „Od antypolskiej agitacji i indywidualnego terroru do eksterminacji ludności polskiej (Wołyń 1942-1944),” w J. Marszałek-Kawa i Z. Kaspus, red., *Stosunki polsko-ukraińskie: wojna s współczesność* (Toruń, 2008), 49-74; Władysław Filar, *Wołyń 1939-1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowy zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszalek, 2009); Władysław Filar, *Wydarzenia wołyńskie 1939-1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszalek, 2008); Владислав Філяр, “Українсько-польська збройна конфронтація на Волині в роки Другої світової війни: джерела, перебіг і наслідки,” в Володимир Баран та ін., упоряд., *У пошуках правди: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) (Луцьк: РВВ “Вежа”, 2003), 192-215; Владислав Філяр, “Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої: причини, перебіг, наслідки, пропозиції на майбутнє,” в Микола Кучерепа, наук. ред., *Україна – Польща: важкі питання*, т. 9 “Матеріали IX і X Міжнародних семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.) (Луцьк, 2004), 308-332.

Люцини Кулінської²⁷⁸, Ади Огоновської²⁷⁹, Чеслава Партача²⁸⁰, Мечислава Самборського²⁸¹ та ін. утривалено традицію вказувати на ідеологію українського інтегрального націоналізму як визначальну причину вбивств на Волині. Доктор габілітований, професор Ягеллонського університету Богуміл Грот також не сумнівається, що ОУН і УПА несуть відповідальність за масове винищення поляків, початком якого вважає 1939 рік²⁸². Що більше – озвучується навіть твердження про вияв в ідеології інтегрального націоналізму

²⁷⁶ Artur Brożniak, „Rasowa czystość po banderowsku – zbrodnie OUN-UPA na rodzinach mieszanych,” *Glaukopis* 31 (2014): 127-136.

²⁷⁷ Marek A. Koprowski, „Od terroryzmu do ludobójstwa,” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne* 9/10 (2019): LIII-LV.

²⁷⁸ Kulińska Lucyna, „Terroryzm w II RP: Ukraińska Wojskowa Organizacja i Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów,” *Bezpieczeństwo: teoria i praktyka* 2 (2016): 87-108.

²⁷⁹ Ada Ogonowska, „Ukraiński nacjonalizm OUN i jego zbrodnicza działalność,” *Imponderabilia* 1 (2010): 123-139.

²⁸⁰ Czesław Partacz, „Banderyzm: przyczyny zbrodni ludobójstwa SB-OUN i UPA w czasie II wojny światowej,” *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 34/4 (2012): 51-74; Czesław Partacz, „Bez przebaczenia: rozmowa z prof. Czesławem Partaczem, badaczem stosunków polsko-ukraińskich,” *Angora* 27 (2013), 17-18; Czesław Partacz, „Depolonizacja Wołynia i Małopolski Wschodniej przez OUN-UPA i Służbę Bezpieczeństwa OUN w latach 1943-1944,” *Rocznik Koszaliński* 31 (2003), 97-199; Czesław Partacz, „Przemilczane w ukraińskiej historiografii przyczyny ludobójstwa popełnionego przez OUN-UPA na ludności polskiej,” w *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, pod red. Bogusława Pazia (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, 2000), 166-178; Czesław Partacz, „Przyczyny banderowskiego ludobójstwa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej,” w *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, pod red. Bogumiła Grotta (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010), 161; Czesław Partacz, „Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1947,” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 1 (2009): 12-21; Czesław Partacz, *Razem czy przeciw Sobie. Studia z przyszłości Polaków i Ukraińców (Rusinów i Haliczan)* (Koszalin, 2013): 90-290; Czesław Partacz, „Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji Wschodniej i Wołyniu w 1943 r.,” *Rocznik Koszaliński* 26 (1996): 85-101; Czesław Partacz, „Ukraińcy i Polacy wobec pojednania i przebaczenia za ludobójstwo OUN-UPA,” *Res Cresoviana: nowe pismo kresowe* 1 (2019): 51-61; Czesław Partacz, „Wołyń i Małopolska Wschodnia – 1943: przyczyny i skutki polityki OUN-Upa,” *Dzieje Podkarpacia* 3 (1999); Czesław Partacz, „Zbrodnie ludobójstwa OUN-UPA na Kresach południowo-wschodnich II RP a ideologia melnykowsko-banderowskiego nazizmu,” *Polityka Polska: wolny naród w silnym państwie* 9/10 (2016): 89-112.

²⁸¹ Mieczysław Samborski, *Sprawcy ludobójstwa Polaków na Wołyniu w czasie II wojny światowej: historia Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. W 2 t. (Warszawa: Wydawnictwo Polityka Polska, 2018).

²⁸² Bogumił Grott, „Siekierka S., Komański H., Bulczacki K. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946. Wrocław 2007,” rec. *Dzieje Najnowsze* 1 (2009): 191-194. Загалом рецензія Богуміла Грота рясніє експресивними висловами, які є радше емоційною риторикою, аніж науковим аналізом.

ментальності українців²⁸³. Таке переконання про надзвичайно підлий український національний характер, підкріплений “фашистською ідеологією” Дмитра Донцова, і стало основою кресової моделі тлумачення постаті Степана Бандери та волинських подій, що виразно демонструє хоча б доробок Веслава Романовського²⁸⁴. Подеколи трапляються й відверті гіперболізації– начебто ОУН ще від свого заснування в 1929 р. планувала “остаточне розв’язання польського питання” (так само як націонал-соціалісти прагнули до “Endlösung der Judenfrage”)²⁸⁵. Український національний рух праві історики, політики та публіцисти подають як колабораційний та злочинний, проєктуючи відповідну візію й на сучасну Україну. На загальному тлі донині вирізняється позиція Збігнева Марціна Ковалевського (Zbigniew Marcin Kowalewski), який наполягає на тому, що “якщо визвольний рух гнобленого народу допускає злочини щодо панівного, то причиною є сам гніт, а не бажання визволитися з-під нього”²⁸⁶. Відомий публіцист із часопису “Polityka” Адам Кшемінський (Adam Krzemiński), однозначно засуджуючи український терор щодо поляків на Волині та у Східній Галичині, також підносить до розуміння, що той, однак, “був формою боротьби за незалежність і реакцією на багаторічне гноблення з нашого (польського) боку”²⁸⁷. Аналогічні застереження висловлюють українські автори, вказуючи, що не ідеологія націоналізму спровокувала протистояння, а навпаки, тодішня ситуація й викликала націоналістичні настрої. Зрештою, дуже промовистим є й факт

²⁸³ Bogumił Grott, „Nacjonalizm Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów jako wyraz tendencji nurtujących mniejszość ukraińską na południowo-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej – doktryna i praktyka,” w Krzysztof Bąkała, Witold Listowski i Tadeusz Skoczek, red. *Kresy: należna prawda i pamięć, nie zemsta: Materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2018 roku* (Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2019), 59-76. Мовою оригіналу: „...Mając to wszystko na uwadze nie pozostaje nic innego jak przyjąć, iż mord i grabież były wpisane w strukturę mentalną tych ludzi, a nacjonalizm dopiero wsparł o rozdmuchał takie skłonności, ujmując je w karby organizacyjne i ogłaszając formą realizacji ukraińskiej idei narodowej”.

²⁸⁴ Wiesław Romanowski, *Bandera: ikona Putina* (Warszawa: Wydawnictwo Demart, 2016)

²⁸⁵ Andrzej Gil, *Nacjonalizm i Polityka: casus Ukrainy Zachodniej* (Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2011), 26.

²⁸⁶ Zbigniew Kowalewski, „Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii,” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 103 (1993): 189-224; Zbigniew Kowalewski, „Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii,” *Zuстрічі* 3/45 (1990); Збігнев Ковалевський, “Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії,” *Україна: Наука і культура* 26-27 (1993): 200-232; Zbigniew Marcin Kowalewski, „Między wojną o historię a wyprawami kijowskimi,” *Le Monde diplomatique: Edycja polska* 95/1 (2014).

²⁸⁷ Jan Turnau, zbiór, *Bracia zza Buga. Wspomnienia z czasu wojny* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999), 6.

співпраці авторів кресов'яцького середовища і “традиціоналістів” із проросійськими і прокомуністичними колами в Україні та Росії²⁸⁸.

Це цілком вкладається в тенденцію польської історіографії розставляти акценти в дискусійних питаннях доволі прямолінійно: добро – це завжди лицарські поляки, зло – усі “інші” (хоча, звісно, й, “наші” не завжди добрі²⁸⁹). При цьому ні українські, ні тим паче польські учасники волинської дискусії не звертають уваги на домінування радикального націоналізму впродовж 1930-х – на початку 1940-х рр. і в самій Польщі. А поза таким контекстом об’єктивне висвітлення подій українсько-польського протистояння навряд чи можливе²⁹⁰.

Важливе місце в історіографії “традиціоналістів” посідають розвідки, які торкаються демографічних моментів (хоча автори нерідко не мають спеціальної підготовки). Як знаємо, встановлення кількості загиблих в етнічному конфлікті – справа надзвичайно складна й невдячна, а саме питання належить до найспекулятивніших і заміфологізованих. Гіперболізація числа жертв польського населення обумовлена щонайменше двома тенденціями, притаманними для польського дискурсу: йдеться про стереотип жорстокості підрозділів УПА (та українців загалом) і сприйняття власного народу як нації-жертви. Перебільшення втрат поляків стало частиною міфу про те, що зло, заподіяне їм українськими націоналістами, перевершило зло, заподіяне більшовиками й нацистами.

Не вдаючись до обговорення, наскільки виправданим є особливий статус “підставової літератури”²⁹¹ для праці Владислава²⁹² і Еви

²⁸⁸ Люцина Кулиньська, «Геноцид, совершённый украинскими националистами по отношению к польским гражданам во время Второй мировой войны,» *Война на уничтожение: нацистская политика геноцида на территории Восточной Европы* (Москва: Фонд «Историческая память», 2010), 299-304; Люцина Кулиньська, «Обзор уничтожения польского населения восточных территорий в 40-х годах XX века. Немецкая оккупация и действия ОУН-УПА,» в *Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива: Сборник материалов* (Донецк: ЧП «Астра», 2010), 62-71; Чеслав Партач, «Сущность бандеризма, или украинского интегрального национализма,» в *Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива: Сборник материалов* (Донецк: ЧП «Астра», 2010), 72-80; Степан Секерка, «Преступления украинских националистов против польского населения в 1939-1947 гг.,» в *Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива: Сборник материалов* (Донецк: ЧП «Астра», 2010), 56-61.

²⁸⁹ Grzegorz Motyka, „Nasi” nie zawsze są dobrzy,» rozm. Tomasz Kułakowski i Paweł Pieniążek, *Nowa Europa Wschodnia* 3-4 (2011): 135-142; Гжегож Мотика, „Наші – не завжди добрі.” “І”: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 54-63.

²⁹⁰ Тарас Кузьо, “Польсько-українська історія: час для перезавантаження,» *Наше слово*, Січень 5 (1), 2020.

²⁹¹ Grzegorz Motyka, „Rany Wołynia,» *Zeszyty Historyczne* 138 (2001): 199.

²⁹² Не можна оминати того надзвичайно приметного факту, що навесні 2019 р. Владислава Семашка було нагороджено найвищою нагородою Польської держави – орденом Білого орла (Order Orła Białego) “на визнання видатних заслуг у документуванні і популяризації історичної правди” (“w uznaniu znamienitych zasług

Семашків²⁹³, усе ж мусимо констатувати її величезний розголос і безсумнівний вплив на подальший розвиток наукового дискурсу. Це видання засвідчило й зміну державної політики в цьому питанні – до фінансування друку долучилася Канцелярія Президента РП, продемонструвавши таким чином зацікавлення офіційної влади волинською темою. Книжка цих авторів зі вступом Ришарда Шавловського спричинилася до поступового окреслення Волині⁴³ як геноциду²⁹⁴; отримавши визнання широкої й наукової громадськості²⁹⁵, вона перетворилася на найвагомий доказ злочинів, скоєних ОУН і УПА щодо поляків на західноукраїнських землях, а отже – головний аргумент польської сторони. Невдовзі саме це видання стало взірцем для подібних праць (про події на теренах Львівського²⁹⁶, Станіславівського²⁹⁷, Тернопільського²⁹⁸ воєводств, Люблінщини²⁹⁹, у Бещадах³⁰⁰ та ін.). Ева Семашко сьогодні активно поширює свої

w dokumentowaniu i upowszechnianiu prawdy historycznej”). Див.: Najwyższy odznaczenia dla trzech wybitnych Polaków. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/ordery-i-odznaczenia/art,410,prezydent-order-orka-bialego.html> До цього додамо, що 2011 р. Владислав і Ева Семашки отримали почесне звання Хранителя національної пам'яті (Kustosz Pamięci Narodowej).

²⁹³ Władysław i Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945*, 2 t. (Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000); Władysław i Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945*, 2 t., wyd. 3 (Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2008).

²⁹⁴ Kazimierz Wóycicki, „Czy historycy mogą nas godzić? Nie da się policzyć cierpienia,” *Obóz: opinie, recenzje, raporty* 55 (2016): 49.

²⁹⁵ Після виходу у світ книга батька і доньки Семашків отримала в лютому 2001 р. премію авторитетного часопису „Przegląd Wschodni”, а в жовтні 2002 р. – премію імені Юзефа Мацкевича. Досить промовистими слід уважати виступи на їх врученні, див.: Ewa Siemaszko, „Rzucali nam klody pod nogi,” *Semper Fidelis* 72 (2003): 4-6.

²⁹⁶ Szczepan Siekierka, Henryk Komański i Krzysztof Bulzacki, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie łwowskim 1939-1947* (Wrocław: Wydawnictwo Stowarzyszenia Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006).

²⁹⁷ Stanisław Jastrzębski, *Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939-1946* (Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 2004); Szepan Siekierka, Henryk Komański i Eugeniusz Różański, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1949* (Wrocław: „Atla-2”: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów „Na Rubieży”, 2008).

²⁹⁸ Henryk Komański i Szczepan Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim* (Wrocław: „Nortom”, 2004).

²⁹⁹ Stanisław Jastrzębski, *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939-1947* (Wrocław: „Nortom”, 2007).

³⁰⁰ Stanisław Żurek, *UPA w Bieszczadach. Straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich nacjonalistów w Bieszczadach w latach 1939-1947* (Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2007); Stanisław Żurek, *UPA w Bieszczadach. Straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich nacjonalistów w Bieszczadach w latach 1939-1947*, wyd. 2, popr. i uzup. (Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2010).

погляди через медіа³⁰¹, зустрічі з громадськістю тощо. Проте, на переконання фахівців, те, що в Польщі ініціаторами задокументування волинських подій виступили кресові товариства й організації колишніх вояків АК, сильно підважило достовірність зібраних відомостей³⁰².

Про демографічні втрати мовиться й у розвідках проф. Лешека С. Янкевича³⁰³. До матеріалу Юзефа і Яна Відаєвичів (Józef i Jan

³⁰¹ Див.: Ewa Siemaszko, rozm. Maciej Rosalak, "To było ludobójstwo straszliwe: rozmowa o rzezi wołyńskiej," *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Wrzesień 30 – Pazdziernik 6, dod. Hekatomba Polaków 1937-1953. Cz. 3. Zbrodnie ukraińskie (40), 2019, 70-71; Ewa Siemaszko, rozm. przepr. Adam Kruczek „UPA wygrywa na Ukrainie,” *Nasz Dziennik*, Styczeń 11 (9), 2019, 19; Ewa Siemaszko, „Zbrodnie wołyńska w liczbach,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 12 (159), 2018, 19; Ewa Siemaszko, „W obronie prawdy,” *Nasz Dziennik*, Luty 5 (29), 2018, 15; Ewa Siemaszko, „Z wyjątkowym okrucieństwem.: zbrodnie OUN-UPA,” *Nasz Dziennik Dodatek Historyczny IPN „Polska i Polacy 1918-1989”*, Lipiec 11 (158), 2017, 10-11; Ewa Siemaszko, „Trzecie ludobójstwo,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 6 (156), 2016, 16; Ewa Siemaszko, „Ukraiński odwet,” *Nasz Dziennik*, Sierpień 10 (186), 2016, 12; Ewa Siemaszko, „Ciemniejsze oblicze Ukrainy,” *Nasz Dziennik*, Marzec 7 (55), 2016, 14; Ewa Siemaszko, „Ludobójcy w panteonie,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 16 (164), 2015, 19; Ewa Siemaszko, „Uciekli przed ukraińską siekierą,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (159), 2014, 16-17; Ewa Siemaszko, „Rugowania prawdy o Wołyniu,” *Nasz Dziennik*, Maj 21 (117), 2013, 13; Ewa Siemaszko, „Polska apokalipsa w Podkamieniu,” *Nasz Dziennik*, Marzec 12 (60), 2013, 20; Ewa Siemaszko, rozm. przepr. Piotr Czartoryski-Sziler „Kto wylobbował „czystki”,” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 15 (138), 2013, 8; Ewa Siemaszko, rozm. przepr. Piotr Ferenc-Chudy, „W sprawie Wołynia trzeba robić więcej,” *Gazeta Polska* dod. Genocidum atrox – ludobójstwo okrutne, 28, 2013, VIII; Ewa Siemaszko, „Niewygodna prawda, niechciana pamięć,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (160), 2012, 11; Ewa Siemaszko, rozm. przepr. Paweł Dybicz, „Rzezie metodą depolonizacji,” *Przegląd* 30 (2012): 10-13; Ewa Siemaszko, rozm. przepr. Piotr Zychowicz „UPA to nie partyzanci, to bandyci,” *Rzeczpospolita*, Luty 15 (37), 2011, A14-A15; Ewa Siemaszko, „UPA to nie partyzanci, to bandyci,” *Biuletyn Informacyjny* 27 *Dywizji Wołyńskiej AK* 109 (2011): 31-37 та ін.

³⁰² Ярослав Грицак, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття*, 2 вид. (Київ: Видавництво „Генеза”, 2000), 254.

³⁰³ Leszek S. Jankiewicz, „Straty ludności polskiej na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w wyniku ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich,” w *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawnie Kresy Południowo-Wschodnie w Optyce Historycznej i Współczesnej*, t. 4 (Kędzierzyn-Koźle: Żyrardów: P.P.P. Arsgraf, 2012), 144-149; Leszek S. Jankiewicz, „Uzupełnienie do listy strat ludności polskiej podanej przez Stanisława Jastrzębskiego dla województwa lubelskiego,” w *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawnie Kresy Południowo-Wschodnie w Optyce Historycznej i Współczesnej*, t. 8 (Kędzierzyn-Koźle: Żyrardów: P.P.P. Arsgraf, 2016), 30-63; Leszek S. Jankiewicz, „Uzupełnienie wykazu strat ludności polskiej spowodowanych ludobójstwem dokonany przez ukraińskich nacjonalistów w województwach lwowskim i stanisławowskim w latach 1939-1947,” w *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawnie Kresy Południowo-Wschodnie w Optyce Historycznej i Współczesnej*, t. 8 (Kędzierzyn-Koźle: Żyrardów: P.P.P. Arsgraf, 2016), 91-128; Leszek S. Jankiewicz, „Uzupełnienie do listy strat ludności polskiej podanej przez Komańskiego i Siekierę dla województwa tarnopolskiego (2004): w *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawnie Kresy Południowo-Wschodnie w Optyce Historycznej i Współczesnej*, t. 7 (Kędzierzyn-Koźle: Żyrardów: P.P.P. Arsgraf, 2015), 25-80 та ін.

Widajewiczy), які в роки війни були пов'язані з Головною опікунською радою (Rada Główna Opiekuńcza), звернулася Люцина Куліньська³⁰⁴, зробивши його надбанням сучасників. Проблеми встановлення кількості жертв українсько-польського конфлікту ця дослідниця розглядала неодноразово³⁰⁵. Опублікована нею в співпраці з Чеславом Партачем книга “Злочини українських націоналістів проти поляків у 1939–1945 рр.” слугує показовим прикладом репрезентації зібраного нефаховими кресовими середовищами як “наукового видання”³⁰⁶. Підґрунтям книжки стали матеріали, що їх збирано Товариство вшанування жертв злочинів українських націоналістів (Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, діє з 1991 р. у Вроцлаві), яке 2017 р. здобуло державне визнання – нагороду ІНП Хранителя національної пам'яті (“Kustosz Pamięci Narodowej”). Як підсумував львівський історик Леонід Зашкільняк, до обігу ввійшли не лише фантастичні цифри польських утрат від “рук українських націоналістів”, а й принцип повністю ігнорувати втрати української сторони та результати досліджень українських вчених і акумульовані ними задокументовані факти³⁰⁷. Тимчасом прагнення збільшити чисельність жертв викликає зворотний ефект послаблення враження, емоційно відгороджуючи нас від трагедії, робить менш вразливими і співчутливими, спонукає до відсторонення. Воно заважає побачити терпіння конкретної людини – жертви сприймаються як безлика знеосіблена людська маса. З цього приводу вдало висловився американський історик Тімоті Снайдер, зазначивши, що всі цифри загиблих неодмінно “множитимуться на один”, тому що ми мусимо “знову перетворити числа на людей”³⁰⁸. У цей контекст вписується також ініціатива Інституту національної пам'яті щодо створення бази даних жертв “волинського злочину”. Тут важливо наголосити на двох моментах – ушануванні жертв як головній меті проекту і визнанні неправдивості частини відомостей та необхідності їх верифікації³⁰⁹.

³⁰⁴ *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944. Zestawienie ofiar*, pod red. Lucyny Kulińskiej i Adama Rolińskiego (Kraków: Fundacja dokumentacji czynu niepodległościowego; Księgarnia Akademicka, 2012).

³⁰⁵ Lucyna Kulińska, „Badania nad rozmiarami strat polskich spowodowanych ludobójczą akcją nacjonalistów ukraińskich w latach II wojny światowej,” *Wołyń i Polesie* 81 (2013): 11-39; Lucyna Kulińska, „Dyskusja wokół ustalenia rozmiarów strat ludności polskiej województw wschodnich II RP ofiar ukraińskich nacjonalistów w latach II wojny światowej,” *Na Rubieży* 134 (2014): 15-28.

³⁰⁶ Lucyna Kulińska i Czesław Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939-1945: ludobójstwo niepotępione* (Warszawa: Bellona, 2015).

³⁰⁷ Леонід Зашкільняк, “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни: проблеми інтерпретації,” *Новітня доба* 3-4 (2015-2016): 30.

³⁰⁸ Тімоті Снайдер, *Криваві землі* (Київ: Грані, 2011), 421.

³⁰⁹ „IPN po raz pierwszy udostępnił on-line Bazę Ofiar Zbrodni Wołyńskiej,” URL: <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/102570,IPN-po-raz-pierwszy-udostepni-on-line-Baze-Ofiar-Zbrodni-Wolynskiej-Warszawa-8-l.html>.

Прикметно також, що цифрові дані, усталені в польській історіографії, поширилися і в інших національних історичних школах. Зокрема, у матеріалі чеського автора Ярослава Шайтара “Коротка хронологія України – країни, яка стала пеклом для власних громадян” читач отримує інформацію про перебільшену кількість поляків – жертв діяльності УПА (водночас нічого не дізнається про польські рейди “у відповідь”, часто здійснювані разом з німецькими окупаційними силами)³¹⁰.

До представників кресов’яцьких середовищ сьогодні належить ксьондз Тадеуш Ісакович-Залеський, який завдяки своїм активним виступам в медіа³¹¹ став, за визнанням інших польських авторів, одним із неформальних речників їхньої позиції³¹². Цей лідер т. зв. кресових організацій був також неофіційним консультантом “волинської” резолюції Сейму від 22 липня 2016 р. Його книга з промовистою назвою “Замовчаний геноцид на Креслах” (“Przemilczane ludobójstwo na Kresach”)³¹³ викликала свого часу бурхливу реакцію. Своєрідним

³¹⁰ Jaroslav Šajtar, *Stručná chronologie dějin Ukrajiny – země, která se proměnila o peklo pro své vlastní obyvatele*. Reflex: týdeník. 2019. URL: <https://www.reflex.cz/clanek/historie/54222/> Мовою оригіналу: 9.2. 1943 – podle varšavského Ústavu národní paměti spáchala Ukrajinská povstalecká Armáda, v kolonii Parośla Pierwsza zmasakrováním 173 Poláku první masovou vraždu na Volyni, kde jich za druhé světové války celkem povraždila 50.000 – 60.000. Dalších 25.000 – 70.000 měla na svědomí ve východní Haliči a Podolí a 10.000 – 20.000 v Lublinsku a Polesi.

³¹¹ Tadeusz Isakowicz-Zaleski, rozm. přepr. Maciej Pieczyński, “Banderowcy siedzą cicho, ale wciąż są groźni: Polacy, Ukraińcy i prawda,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 21 (2016): 58-60; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, rozm. přepr. Eugeniusz Tuzow-Lubański, „Dopóki nie staną krzyże...,” *Mysł Polska*, Wrzesień 11 (35/36), 2009, 4; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, wywiad Anita Czupryn, „Narody polski i ukraiński nie są skłócone,” *Polska*, Listopad 17-19 (92), 2017, 36-37; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, „Nie będzie pojednania bez prawdy,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 13 (2014): 62-63; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, rozm. přepr. Krzysztof Ogiolda, „Niewinnym ofiarom wołyńskiej rzezi należy się od nas prawda i pamięć,” *Polska*, Czerwiec 13 (48), 2016, 16-17; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, rozm. přepr. Cezary Gmyz, „Ofiary dzieli się na lepsze i gorsze,” *Rzeczpospolita*, Marzec 24 (70), 2010, A9; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, rozm. přepr. Krzysztof Tenerowicz, „Prawda nas pojedna,” *Mysl.pl: pismo-społeczno-polityczne* 2 (2015): 51-54; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, rozm. přepr. Cezary Gmyz, „Pojednania nie da się zbudować na kłamstwie,” *Rzeczpospolita*, Listopad 4 (258), 2008, A16-A17; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, rozm. přepr. Rafał Pieczyński, „Prawda nas wyzwoli,” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne* 51/52 (2014): XVII; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, „Ukraińcy robią krok w przepaść,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 24 (2013): 29-31; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, rozm. přepr. Maciej Pieczyński, „Z Ukrainą trzeba rozmawiać twardo: pochówek ofiar nie może podlegać negocjacom,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 47 (2017): 22-24; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, „Zapomniana rocznica zbrodni,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 28 (2014): 60-61; Tadeusz Isakowicz-Zaleski, „Zagłada Korościatyna,” *Głos* 34 (2003): 13.

³¹² Ireneusz Dańko, „Na wojnie z banderowcami,” *Nowa Europa Wschodnia* 6 (2015), 29-39.

³¹³ Tadeusz Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach* (Kraków: Małe Wydawnictwo, 2008); Tadeusz Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, wyd. 2, popr. (Kraków: Małe Wydawnictwo, 2010).

маркером змістової парадигми тексту цього видання є вміщення в ньому статті Ришарда Шавловського, у якій злочини стосовно поляків названо “найстрашнішим геноцидом, учиненим у Європі в роки Другої світової війни” – гіршим від гітлерівського й радянського³¹⁴. Очевидно, що преподобний отець поділяє цей погляд, оскільки і сам твердив: “Катинь була символом геноциду, здійсненого росіянами, Волинь – символом геноциду українських націоналістів”³¹⁵. Поява “парадигматичного геноциду” у власному просторі пам’яті (Алайда Асман) спровокувала “змагання жертв”, особливо в історії 20 ст. У контексті волинських подій почав формуватися образ “потрійної” жертви геноциду (нацистського, комуністичного та “бандерівського”³¹⁶). Така риторика виявляє небезпечну неоендецьку тенденцію окреслювати українських націоналістів як третього окупанта (поруч з Третім Райхом та СРСР)³¹⁷. Її загрозливість посилюється із дедалі більшим поширенням такого підходу в польському історіописанні та суспільному дискурсі³¹⁸. Як свого часу зауважував Гжегож Мотика, знак рівності між членами ОУН і вояками УПА, з одного боку, та нацистами й комуністами (радянськими), з другого, створює враження, що поляки мали справу із чимось на зразок зовнішнього вторгнення й української окупації кресів³¹⁹.

Провадячи розмову про особу кс. Тадеуша Ісаковича-Залеського, пригадаємо спостереження Богдана Гука, яке досі не втратило

³¹⁴ Ryszard Szawłowski, “Ludobójstwo ukraińskie na Polakach – najstraszniejszym genocydem dokonany w Europie w czasie II wojny światowej,” w Tadeusz Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach* (Kraków: Małe Wydawnictwo, 2008), 159-162.

³¹⁵ Rosyjski Katyń, український Волинь. URL: http://tmzm.mielic.pl/archiwum/utw/1002_katyn_walyn.htm

³¹⁶ Ryszard Szawłowski, “Trzy ludobójstwa,” *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy: kwartalnik społeczno-polityczny poświęcony polityce wschodniej i problemom Kresów II RP* 17/18 (2003/2004): 8-16; Zygmunt Woźniczka, “Rzeź na Wołyniu na tle ludobójstwa na ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej,” *Wołyń i Polesie* 82 (2014): 14-24; Halina Ziółkowska-Modła, “Wołyń – kresowy Auschwitz,” *Wołyń i Polesie* 8 (1995).

³¹⁷ Див. також: Władysław Kobyłański, *W szponach trzech wrogów: przeciw UPA, Niemcom i Sowietom*, Grzegorz Korzyński, red. historyczna i przypisy (Kraków: Oficyna Wydawnicza “Mireki”, 2013); Marek A. Koprowski, “Gorsza od NKWD i Gestapo,” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Styczeń 7-20 (3/4), 2019, XLIV-XLVI; Zbigniew Okoń, *Kresowi sąsiedzi w szponach trzech ludobójczych hord* (Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe Fosze, 2005)

³¹⁸ Див., наприклад: Marcei Furmann, “Rzeź wołyńska w perspektywie stosunków polsko-ukraińskich,” w Henryk Walczak i Andrzej Wojtasiak (red.) *Rok 1944 w badaniach humanistycznych. Studia i szkice* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2015), 90-91; Czesław Partacz, *Razem czy przeciw Sobie. Studia z przyszłości Polaków i Ukraińców (Rusinów i Haliczan)* (Koszalin, 2013): 200; Witold Mołodyński, *Bieszczadzkie okupacje 1939-1945*, wyd. 2. poszerzone (Rzeszów: Wydawnictwo „Carpathia”, 2017); Marek A. Koprowski, “Gorsza od NKWD i Gestapo,” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne* ¾ (2019): XLIV-XLVI.

³¹⁹ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943-1947* (Warszawa: Wydawnictwo literackie, 2011), 465.

актуальності: “Перший висновок з дотеперішньої діяльності о. Ісаковича-Залеського такий: процес польсько-українського примирення не тільки не сягнув далеко, а й надалі залишається справою майбутнього. Він зустрів-бо в Польщі напрочуд міцний спротив зі сторони польського суспільства, якому в площині розуміння стосунків з українцями прищеплено стереотип, складовими якого є волинське вбивство, УПА, ОУН, Бандера тощо”³²⁰.

Ретрансляція таких крайніх поглядів особами з науковими ступенями може іноді ввести в оману, хибно переконаючи широку аудиторію в “аргументованості” звинувачень, що лунають у бік ОУН, УПА й українців загалом. Йдеться, зокрема, про Володимира Осадчого, який віднедавна не тільки дотримується радикальної позиції в питанні Волині⁴³³²¹, а й впливає на формування політики пам’яті, ставши, серед інших, одним із консультантів контroversійних змін до закону про ІНП у лютому 2018 р.³²² Резонансними є й висловлювання професора Вроцлавського університету Богуслава Пазя. Редаговані ним видання³²³, авторські статті та матеріали³²⁴, відверто образливі дописи

³²⁰ Богдан Гук, “Тадеуш Ісакович-Залевський тобто ненависть у Польщі,” *Наше слово*, Листопад 23 (№ 47), 2008.

³²¹ Włodzimierz Osadczy, „Amnezja jako racja stanu?,” *Nasz Dziennik*, Styczeń 16 (12), 2018. 11; Włodzimierz Osadczy, „Kościoły wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej,” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 1-2 (2009): 68-76; Włodzimierz Osadczy, „Rzezie czy wojna cywilizacji? Kulturowe i społeczne uwarunkowania zbrodni wołyńskiej,” *Res Cresoviana: nowe pismo kresowe* 1 (2019): 63-101; Włodzimierz Osadczy, „Widmo banderyzmu na Ukrainie. Fakty i mity,” w Krzysztof Bąkała, Witold Listowski i Tadeusz Skoczek, red. *Kresy: należna prawda i pamięć, nie zemsta: Materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2018 roku* (Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2019), 131-145.

³²² У ЗМІ оприлюднили інформацію про щонайменше трьох науковців, причетних до підготовки змін до закону про ІНП. Окрім Володимира Осадчого називали імена доктора Войцеха Мушинського (Wojciech Muszyński) та професора Чеслава Партача (Czesław Partacz). Див.: Wiktor Ferfecki, „Kontrowersyjni konsultanci ustawy: Kto stoi za nowelizacją ustawy o IPN,” *Rzeczpospolita*, Luty 23 (45), 2018, A1, A5.

³²³ Bogusław Paż, red., *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011); Bogusław Paż, red., *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, wyd. 2 popr. i rozsz. (Kraków: Wydawnictwo Aureus, 2015).

³²⁴ Bogusław Paż, „Czy Bóg mógł zapobiec ludobójstwu, którego na Kresach dokonała UPA? – odpowiedzi nacjonalistycznej filozofii (teodycei) Leibniza,” w Witold Listowski, red., *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w Optyce Historycznej i Współczesnej*, t. 8 (Kędrzyn-Koźle; Żyrardów: P. P. P. Arsgraf, 2016), 144-153; Bogusław Paż, rozm. Marek Zygmunt „Pamięć to nieodłączny element prawdy,” *Nasz Dziennik*, Kwiecień 27 (97), 2011, 4; Bogusław Paż, „Prawda historyczna a prawda polityczna,” *Wołyń i Polesie* 73 (2012): 11-12; Bogusław Paż, „Wołyń: nienazwane ludobójstwo,” *Przegląd*, Czerwiec 5 (23), 2013, 42-44; Bogusław Paż, „Wołyń, ludobójstwo i pisowska polityka przemilczeń,” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Czerwiec 24 (26), 2013, XXXVIII-XXXIX.

на адресу українців у Facebook, у т.ч. публічні знущання над українськими військовими, котрі потрапили у полон на донецькому летовищі³²⁵, більш ніж неприпустимі.

Станіслав Ястржемський, колишній вояк АК, автор мемуарів³²⁶ та досліджень³²⁷, присвячених періоду Другої світової війни, так сформулював позицію значної частини кресов'яків: “Мої спогади не продиктовані ненавистю, лише бажанням, щоб ті події не пішли в забуття. Розрахунок народів із власним минулим не є ані простим, ані добрим, але необхідним. Щоб наступні покоління могли жити із собою у взаємному пошануванні, вільні від страху”³²⁸. З-поміж інших авторів-комбатантів назвемо також Едмунда Генрика Бакуняка (псевдо –

³²⁵ “Приємно, що бандерівська падаля так отримала по голові. Ну як тут не любити росіян? З цим непотребом, на жаль, так і треба чинити” (Banderowskie ścierwa dostają łomot aż miło. I jak tu nie kochać Ruskich? Z tym motłochem, niestety, tak trzeba postępować. Tylko to może ich powstrzymać. Nic innego – tylko siła i łomot), – написав на Facebook Богуслав Пазь. І, хоча було проведене розслідування відповідно до ст. 256 і 257 Кримінального кодексу Польщі (“заклики до ненависті до людей за цивільною ознакою або образа групи людей через їхню національність”), проте жодного покарання він так і не отримав.

³²⁶ Stanisław Jastrzębski, *Oko w oko banderowcami: wspomnienia małoletniego żołnierza Armii Krajowej* (Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2006); Stanisław Jastrzębski, *Oko w oko banderowcami: wspomnienia małoletniego żołnierza Armii Krajowej*, wyd. 4 popr. I uzup. (Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2010); Stanisław Jastrzębski, *Oko w oko banderowcami: wspomnienia małoletniego żołnierza Armii Krajowej*, wyd. 5 popr. (Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2011).

³²⁷ Stanisław Jastrzębski, *Dzieje ludności polskiej na Kresach Południowo-Wschodnich i Ziemi Wołyńskiej w latach 1939-1946* (Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2009); Stanisław Jastrzębski, *Historyczne aspekty ludobójstwa dokonanego na ludności polskiej Kresów Południowo-Wschodnich i Wołynia w świetle wydarzeń politycznych XX wieku* (Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2013); Stanisław Jastrzębski, *Kresy wschodnie we krwi: rzecz o polskiej samoobronie* (Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2001); Stanisław Jastrzębski, *Kulisy martyrologii polskiej na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej* (Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2014); Stanisław Jastrzębski, *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939-1947* (Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2007); Stanisław Jastrzębski, *Martyrologia polskiej ludności na ziemi lwowskiej w latach 1939-1947, zbrodnie dokonane przez nacjonalistów ukraińskich* (Katowice: „JOTHAN” Hanna Łyczkowska, 2003); Stanisław Jastrzębski, *Nieosądzone zbrodnie ludobójców z czasów II wojny światowej 1939-1946* (Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2010); Stanisław Jastrzębski, *Ocalić od niepamięci: eksterminacja Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich i Wołyniu w latach 1939-1946* (Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2016); Stanisław Jastrzębski, *Samoobrona Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1946* (Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2008); Stanisław Jastrzębski, *Zarys historii wzajemnych stosunków polsko-ukraińskich od czasów najdawniejszych do współczesności (X-XXI w.)* (Katowice: Agencja Artystyczna Para, 2011).

³²⁸ Мовою оригіналу: „Moje wspomnienia nie są dyktowane nienawiścią, tylko tym, żeby tamto nie poszło w niepamięć. Rozliczenie się narodów z własną przeszłością nie jest ani proste, ani łatwe, ale konieczne. Po to, aby następne pokolenia mogły żyć ze sobą we wzajemnym poszanowaniu, wolne od strachu”.

“Jeź”) ³²⁹, Тадеуша Воляка (псевдо – “Rawicz”, голова правління Волинського відділення Світового Товариство вояків АК/ prezes Zarządu Okręgu Wołyńskiego Światowego Związku Żołnierzy AK) ³³⁰.

Багато для популяризації пам’яті про Волинську трагедію, свідчень її очевидців зробив Marek A. Koprowski. Його численні книги ³³¹, надруковані чималими тиражами, ґрунтуються на неприхованому ототожненні тих подій з “українським геноцидом”, яке поступово прищеплюється в польському дискурсі ³³². Типовість поглядів цього автора для кресов’яцького середовища увиразнюється його візією акції “Вісла” як боротьби з ОУН і УПА ³³³. Подібні збірки спогадів

³²⁹ Edmund Henryk Bakuniak, „Osnowa”. *Zgrupowanie Pułkowe 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Od Lasów wołyńskich do Puszczy Solskiej. Wspomnienia uczestnika walk 27. Wołyńskiej Dywizji AK i 9 Pułku Piechoty Legionów AK* (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy AK –Okręg Wołyński, 2004).

³³⁰ Tadeusz Wolak, *Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej z lat 1943-1944: walki o polskość i niepodległość Wołynia* (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń, 2016).

³³¹ Marek A. Koprowski, *Mord na Wołyniu: zbrodnie ukraińskie w świetle relacji i dokumentów*. 2 t. (Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2017-2018); Marek A. Koprowski, *Wołyń: epepeja polskich losów 1939-2013*. 3 t. (Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2013); Marek A. Koprowski, *Wołyń: mową świadkowie ludobójstwa* (Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2016); Marek A. Koprowski, *Wołyń: wspomnienia ocalałych*. 2 t. (Zakrzewo: Replika, 2016).

³³² Див. також: Dariusz Kucharski, „Ludobójstwo ukraińskie na narodzie polskim przewyższa niemieckie czy sowieckie,” URL: <http://www.radiomaryja.pl/informacje/tylko-u-nas-dr-d-kucharski-ludobojstwo-ukraińskie-na-narodzie-polskim-przewyższa-niemieckie-czy-sowieckie> ; Lucyna Kulińska, „Pomoc udzielana przez rodaków ofiarom ukraińskiego ludobójstwa na Wołyniu, Polesiu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943-1944,” w Krzysztof Bąkała, Witold Listowski, Tadeusz Skoczek, redakcja pracy zbiorowej, *Kresy: należna prawda i pamięć, nie zemsta: Materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2018 r.* (Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2019), 99-130; Lucyna Kulińska, „Pomoc udzielana przez rodaków ofiarom ukraińskiego ludobójstwa na Wołyniu, Polesiu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943-1944,” *Res Cresoviana: nowe pismo kresowe* 1 (2019): 207-234; Czesław Piotrowski, *Krwawe żniwa: zbrodnie ukraińskie na Wołyniu 1943* (Warszawa: Bellona, 2016) (Цікаво, що попередні видання вийшли під титулом: Czesław Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą (wspomnienia z rodzinnych stron z czasów okupacji)* (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński – „PAB-Font”, 1995), Czesław Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą*, wyd. 2 (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004)); Ewa Siemaszko, „Ludobójstwo ukraińskie,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (160) dod. Wołyń – fałszowanie pamięci 1943-2013, 2013, VI-VII; Ryszard Szawłowski, “Ludobójstwo ukraińskie na Polakach – najstraszniejszym genocydem dokonany w Europie w czasie II wojny światowej,” w Tadeusz Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach* (Kraków: Małe Wydawnictwo, 2008), 159-162; Romuald Wernik, “60. Rocznica rozpoczęcia ukraińskiego ludobójstwa,” *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy: kwartalnik społeczno-polityczny poświęcony polityce wschodniej i problemom Kresów II RP* 17/18 (2003/2004): 42-49.

³³³ Marek A. Koprowski, *Akcja „Wisła”: krwawa wojna z OUN-UPA* (Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2016); Marek A. Koprowski, *Akcja „Wisła” ostateczna rozprawa z OUN-UPA* (Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2017).

польських переселенців із кресів видали також Едвард Бенъ і Кристина Патжикот³³⁴, Люцина Кулінська³³⁵, Конрад Піскала, Леон Попек і Томаш Поткай³³⁶. До белетристичних друків належить і книжка Анни Гербич (Anna Herbicz) про “геноцид на Волині” очима польських жінок³³⁷. Це повість із серії “Дівчата повстання”, “Дівчата з Сибіру” та “Дівчата із “Солідарності”, уривки з якої були опубліковані в жіночому тижневику “Високі підбори” („Wysokie Obcasy”). Гендерні особливості таких розповідей про українсько-польський міжетнічний конфлікт 1943-1944 рр. у Східній Галичині розкрила у своїй розвідці Марцеліна Якимович³³⁸.

За останні роки з’явився великий масив спогадів про Волинь’43. Окрім уже згаданих, авторами цих видань стали Станіслава Квесінська, Єжи Єленьковський та Амброзій Верещинський³³⁹, Кристина Леманович³⁴⁰, Веслав Соколовський³⁴¹ та ін. Таку едиційну тенденцію можна пояснити кількома обставинами. По-перше, це розуміння того, що скоро завершиться “час останніх свідків”³⁴² і, відповідно, зникнуть будь-які можливості записати свідчення ще живих очевидців трагедії. По-друге, це перехід на якісно новий етап вивчення теми, коли вже йдеться не стільки про збір фактажу, як про його осмислення, необхідність зробити волинські події активною компонентою історичної пам’яті поляків. Тому надважливо викликати

³³⁴ *Studnia bez dna: opowiadania z Kresów II RP: praca zbiorowa, cz. 2*, pod red. Edwarda Bienia i Krystyny Patrzykąt (Dzierżoniów: „Edytor” Drukarnia – Wydawnictwo Replika, 2013).

³³⁵ *Dzieci Kresów. Wybór i oprac. Lucyna Kulińska*, 4 t. (Kraków: Wydawnictwo Jagiellonia, 2006-2013).

³³⁶ Konrad Piskala, Leon Popek i Tomasz Potkaj, *Kres: Wołyń: historie dzieci ocalonych z pogromu* (Warszawa: Wydawnictwo Fabuła Frara, 2016).

³³⁷ Anna Herbicz (oprac.), *Dziewczyny z Wołynia. Prawdziwa historia* (Kraków: Znak Horyzont – Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2018). Аби зрозуміти стилістику цієї книги, яка розрахована на масового читача, наведемо невеликий фрагмент: “Розалії було вісім років, коли, ховаючись у підвалі, вона почула останні слова вмираючих матері й сестри. Софія, своєю чергою, пам’ятає жахливе попередження: “Завтра вас тут не повинно бути. Вони будуть убивати”. Так їм сказала акушерка, українка. Ніхто в це не вірить. Погром переживе лише жменька людей. Теодора брала участь у Службі Божій, коли українці напали на костел у Кисиліні. Вона врятувалася з палаючої дзвіниці. То була її перша зустріч із бандерівцями. На жаль, не остання...”.

³³⁸ Marcelina Jakimowicz, „Stałam się już tylko Polką. Narracje biograficzne kobiet ocalonych z czystki etnicznej w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944,” *Prace Etnograficzne* 43 (2015): 109-121.

³³⁹ Stanisława Kwiecińska, Jerzy Jeleńkowski i Ambrozy Wereszczyński, *Z Wołynia do Stalowej Woli: wspomnienia rodzinne (1881-1958)* (Stalowa Wola: Urząd Miasta, 2018).

³⁴⁰ Krystyna Lemanowicz, *Osaczenie: polski Wołyń w ogniu nienawiści* (Piła: Wydawnictwo Media Zet, 2018).

³⁴¹ Wiesław Sokołowski, *Wołyńskie wspomnienia 1939-1945* (Warszawa: Muzeum historii Polskiego Ruchu Ludowego: Oficyna Wydawnicza Aspra, 2017).

³⁴² Leon Popek, „Czas ostatnich świadków,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 9 (157), 2019, 12-13.

в сучасника емоцію, змусити його співпереживати тим, хто був в епіцентрі міжетнічного конфлікту в дні Другої світової війни. Досягнути цього найпростіше через індивідуалізацію, через долі конкретних людей, представивши їхні спогади як найстрашніші свідчення епохи³⁴³. Небезпечність поширення такої “мови ненависті” ілюструє цитата одного з авторів цих видань: “Розохочена такою мовою місцева українська сволота хотіла чим хутчіш пришвидшити долю поляків [...] На цьому цькування і провокації не закінчилися – усе кипіло ненавистю до поляків. Вони [українці] громадили зброю, припаси, амуніцію – а перш за все громадили отруту, жадобу морду і різанини, безкарно і по-своєму, як за Хмельницького, бунту Залізняка, виконані й недавно відновлені щодо євреїв”³⁴⁴.

Не заперечуючи здобутків польських колег, зауважимо, що детально дослідженим, хронологічно реконструйованим і тому добре відомим науковцям та громадськості є перебіг подій у небагатьох населених пунктах Західної України. На Волині це Павлівка / Порицьк (де відбувалися офіційні заходи 2003 р.), Киселин (до популяризації інформації про нього доклалася родина Дембських³⁴⁵), Острівки та Воля Острівецька на Любомльщині (вивченням їхньої історії часів Другої світової війни впродовж років займається працівник ІНП, доктор Леон

³⁴³ Piotr Zychowicz, wybór, „Ocaleni z rzezi mówią: relacje Polaków, którzy przeżyli ludobójstwo na Wołyniu, należą do najbardziej wstrząsających świadectw epoki,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 41 (2016), dod. Wołyń’43: Ukraińskie ludobójstwo Polaków: XII-XV.

³⁴⁴ Józef Mroczkowski, *Obserwator: pogranicze polsko-ukraińskie w krwawych latach 1939-1947: pożogi, ucieczki, przesiedlenia, echa Wołynia* (Warszawa: Ośrodek Karta: Dom Wydawniczy PWN, 2013), 51-53.

³⁴⁵ Передовсім йдеться про спогади Владзімежа Дембського “Було собі містечко”, які неодноразово перевидавали: Włodzimierz Sławosz Dębski, *Było sobie miasteczko: opowieść wołyńska* (Lublin: Wydawnictwo Muzyczne Polihymnia, 2006); Włodzimierz Sławosz Dębski, *Było sobie miasteczko: opowieść wołyńska*, wyd. 2 (Lublin: Wydawnictwo Muzyczne Polichymnia, 2011); Włodzimierz Sławosz Dębski, *Było sobie miasteczko: opowieść wołyńska*, wyd. 3 (Lublin: Wydawnictwo Muzyczne Polihymnia, 2017). Забирала голос у волинській дискусії і його дружина, яка теж пережила події 1943 р. у тому ж Киселині: Aniela Dębska, „Dramat w Kisielinie,” *Gazeta Polska*, dod. „Genocidum Atrox: ludobójstwo okrutne”, II-V; Adam Kruczek, „Miłość silniejsza niż banderowskie zbrodnie,” *Nasz Dziennik*, Lipiec 7 (157), 2012, 22-23. Досить активним є й друге покоління цієї родини – син Казімеж, знаний польський композитор: Krzesimir Dębski, *Nic nie jest w porządku: Wołyń, moja rodzinna historia* (Warszawa: Czerwone i Czarne, 2016); Krzesimir Dębski, rozm. Tomasz Zbigniew Zapert, “Antyukraińska nuta jest mi obca,” *W Sieci* 7 (2017): 71-73; Krzesimir Dębski, rozm. Aleksandra Gumowska, “Moje kresowe powołanie,” *Newsweek Polska* 45 (2016): 38-41; Krzesimir Dębski, rozm. Katarzyna Skrzydłowska-Kalukin, “To cud, że jestem na świecie,” *Wprost* 25 (2016): 30-32; Krzesimir Dębski, rozm. Mariusz Cieślak, “Wołyń to było ludobójstwo,” *Rzeczpospolita* dod. “PlusMinus”, Lipiec 5 (156), 2013, P4-P5; Adam Kruczek, „Kisielińska eropeja,” *Nasz Dziennik*, Sierpień 10 (186), 2009, 10-11. Тож уся родина не залишилась осторонь волинської дискусії.

Попек, родина котрого походить з цього поселення³⁴⁶; історик також виступав як експерт з цього питання в медіа³⁴⁷). На теренах Східної Галичини найдискусійнішими в історіографії, на думку Оксани Хом'як³⁴⁸, виявилися події в Гуті Пеняцькій, про які активно писали Сулімір Жук³⁴⁹, Александер Корман³⁵⁰, Войцех Орловський³⁵¹, Едвард Прус³⁵², Ева Семашко³⁵³.

Дедалі зрозумілішим, однак, стає те, що далеко не тільки про вшанування жертв українсько-польського протистояння йдеться "традиціоналістам" і представникам кресових середовищ. За аналогією до повстання у Варшавському гето, у волинській мартирології все виразніше окреслюється сюжет про героїзм Батальйонів хлопських та загонів самооборони, що давали відсіч УПА. Праці на цю тему виходили у світ і

³⁴⁶ Leon Popek, *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej, 2011); Leon Karłowicz, Leon Popek oprac., *Śladami ludobójstwa na Wołyniu: okrutna przestroga* (Lublin: Wydawnictwo „Polihymnia”, 1998); Leon Karłowicz, Leon Popek, oprac., *Świadkowie oskarżają: okrutna przestroga* (Lublin: Wydawnictwo „Polihymnia”, 2013)

³⁴⁷ Leon Popek, "Czy Polska jeszcze o nich pamięta? Celem OUN-Upa było wyniszczenie ludności polskiej, a nie wypędzenie," *Nasz Dziennik*, Lipiec 10 (158), I-II; Leon Popek, rozm. przepr. Adam Kruczek, "Ofiary Wołynia czekają na groby," *Nasz Dziennik* Listopad 2 (256), 2015, 11; Leon Popek, rozm.przepr. Piotr Włoczyk, "Piekło na trupim polu," *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 41 (2016): VIII-XI; Leon Popek, rozm. przepr. Piotr Czartoryski-Sziler, "Przymiarki do identyfikacji," *Nasz Dziennik* Październik 22 (245), 2013, 3; Leon Popek, rozm. przepr. Anna Cichobłazińska, "Wołamy o wołyńskie krzyże," *Niedziela* 8 (2013): 34-35; Leon Popek, rozm. przepr. Mateusz Rawicz, „Wołyńskie ludobójstwo,” *Nasza Polska*, Maj 15 (19), 2013, 13; Leon Popek, „Zagłada Ostrówek i Woli Ostrowieckiej,” *Kwarta: pismo historyczno-społeczne* 1 (2011): 5-13.

³⁴⁸ Оксана Хом'як, "Репрезентації воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії "Галичина" 1943-2013 рр." (Дис. канд. іст. наук, Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017).

³⁴⁹ Sulimir Stanisław Żuk, *Skrawek piekła na Podolu: Huta Pieniacka – Hucisko Brodzkie*, wyd. 2 poszerz. i uzup. (Warszawa: nakł. autora, 2007); Sulimir Stanisław Żuk, *Skrawek piekła na Podolu: Huta Pieniacka – Huciski Brodzkie*, wyd. 3 (Warszawa: nakładem autora, 2009); Sulimir Stanisław Żuk, rozm. Adam Kruczek, „To ludobójstwo przyszło z Wołynia,” *Nasz Dziennik*, Marzec 1 (50), 2009; Sulimir Stanisław Żuk, „Zagłada Huty Pieniackiej: Fragmenty relacji naocznego świadka,” w J. Niewiński, wybór i oprac., *Stosunki polsko-ukraińskie „Głos Kresowian”* (Warszawa, 2005), 52-54.

³⁵⁰ Aleksander Korman, *Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943-1945: Chodaczów Wielki, Huta Pieniacka, Podkamień, Wicyń i inne miejscowości* (Londyn: Koło Lwowian, 1990).

³⁵¹ Wojciech Orłowski, „Tragedia Huty Pieniackiej w materiałach niemieckiego Archiwum Państwowego,” *Na Rubieży* 98 (2008): 46-49.

³⁵² Edward Prus, „Requiem nad zamordowanym polskim siołem,” *Nowy Przegląd Wszehpolski*, 3 (2001), http://www.npw.pl/ARCHIWUM_NPW/2001_03_04/PiP-Prus_Requiem-nad-zamordowanym.html

³⁵³ Ewa Siemaszko, "Mamusiu, zabierz nas!" : o ostatnich chwilach Polaków mordowanych w Hucie Pieniackiej,” *Nasz Dziennik*, (202) dod. Dodatek Historyczny IPN nr 8, 2008, V-VI; Ewa Siemaszko, "Teraz wojna - nie ma krewnych" : zagłada Huty Pieniackiej,” *Nasz Dziennik*, Marzec 1 (50), 2009, 18.

раніше – як-от хоча б розвідки Адама Перетятковича³⁵⁴, котрий одним із перших цілісно описав це явище, а також Станіслава Ястжембського³⁵⁵, Ернеста Комонського³⁵⁶, Данієля Корєся та Мацея Жучковського³⁵⁷, які зосередилися на історії польських баз самооборони та їхньої ролі в українсько-польському протистоянні. Серед численних містечок, сіл і колоній, де діяли відділи самооборони, особливо пильну увагу дослідників привернуло Гайове, що в Ківерцівському районі Волинської області (у польській літературі фігурує як Przebraże), про яке читаємо в Йоанні Велічки-Шаркової та Ярослава Шарека³⁵⁸, Томаша Дудека³⁵⁹, Мирослава Лозинського і Богуслава Розінського³⁶⁰, Лешеке Масєрака³⁶¹, Владислава Філяра³⁶², Марціна Цибульського³⁶³. Об'єктом наукового зацікавлення стала й Гута Степанська (їй присвячена, зокрема, стаття Гжегожа Солтисяка)³⁶⁴. Функціонування польських баз самооборони у Східній Галичині охарактеризував Владзімеж Важневський³⁶⁵. Популяризували інформацію про них Марек Козубал³⁶⁶, Чєслав Козьол³⁶⁷, Томаш Панфіл³⁶⁸, Томаш Поткай³⁶⁹, Томаш Станьчик³⁷⁰, Кшиштоф Юзвяк³⁷¹.

³⁵⁴ Adam Peretiatkowicz, *Polska samoobrona w okolicach Łucka* (Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995); Adam Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia* (Katowice: Biblioteka Wołyńska, 1997).

³⁵⁵ Stanisław Jastrzębski, *Samoobrona Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich II RP w latach 1939-1946* (Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2008).

³⁵⁶ Ernest Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013).

³⁵⁷ Daniel Koreś i Maciej Żuczkowski, *Samoobrona na Wołyniu i 27. Dywizja Piechoty Armii Krajowej* (Warszawa: Edipresse Kolekcja: Bellona, 2018).

³⁵⁸ Joanna Wieliczka-Szarkowa i Jarosław Szarek, „Samoobrona w Przebrażu: przemilczane ludobójstwo,” *Źródło* 28 (2013): 20-.

³⁵⁹ Tomasz Dudek, *Przebraże 1943* (Warszawa: Bellona, 2019); Tomasz Dudek, „Przebraże. Baza polskiej samoobrony na Wołyniu podczas II wojny światowej,” *Sowiniec* 48 (2016): 31-71.

³⁶⁰ Mirosław Łoziński i Bogusław Rosiński, *Obróńcy Przebraża* (Lublin: Ardablju, 1997).

³⁶¹ Leszek Masierak, „Wołyńska twierdza,” *Tygodnik Solidarność: czasopismo NSZZ Solidarność* 22 (2018): 56-59.

³⁶² Władysław Filar, *Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu* (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007).

³⁶³ Marcin Cybulski, „Komendant: porucznik Henryk Cybulski (1910-1971) na tle wydarzeń wołyńskich w latach 1940-1944 i w okresie powojennym,” *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 7 (2010/2011): 293-302.

³⁶⁴ Grzegorz Sołtysiak, „Huta Stepańska,” *Karta* 8 (1992): 66-82.

³⁶⁵ Włodzimierz Ważniewski, „Samoobrona polska w Galicji Wschodniej podczas II wojny światowej,” *Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu ludowego* 23 (2007): 75-91.

³⁶⁶ Marek Kozubal, „Usłyszmy o bohaterach z Przebraża,” *Rzeczpospolita*, Lipiec 13 (161), 2017, A7.

³⁶⁷ Czesław Kozioł, „Leśnik na szańcach wołyńskiego Przebraża,” *Laś Polski* 10 (2016): 29-31.

³⁶⁸ Tomasz Panfil, „Obrona Przebraża,” *Gazeta Polska*, Lipiec 11 (28), 2018, 80-81.

Науково-публіцистичне осмислення теми доповнили видання спогадів керівників баз самооборони: у Пшебражі / Перебрідді (Гайовому) – Генрика Цибульського³⁷², у Рафалівці – Аполінарія Оліви³⁷³. Нині можна зауважити тенденцію говорити про діяльність польських баз самооборони у контексті героїчних сторінок польської історії на рівні зі Збаражем, Костюхнівкою, Ольшинкою Гроховською (як цк декларовано, до прикладу, розділом “Волинський острів порятунку” (Wołyńska wyspa ocalenia) книги Томаша Станьчика і Вітольда Пасека³⁷⁴). Симптоматичною є також спроба Сандри Блажейовської³⁷⁵ вписати історію польських самооборон до міфу “проклятих солдатів” (żołnierze wyklęci; учасників збройного антикомуністичного підпілля). Офіційну позицію держави щодо цього питання засвідчила поява на могилі невідомому воякові (Grob Nieznanego Żołnierza w Warszawie) 2017 р., за ініціативи міністра національної оборони Антоні Мацеревича, таблиць, на яких з-поміж інших викарбувані й назви тих поселень, мешканці котрих зорганізували найкращий спротив під час українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. Вочевидь, де контрастує з позицією українських авторів, яку ємно виявив матеріал під назвою “Смерть називається “Пшебраже”³⁷⁶.

Ігор Ксеніч цілком слушно вказав на герметичність цього “народово-кресов’яцького” середовища³⁷⁷. Його представники створили власний “науковий обіг”, використовуючи дослідження своїх однодумців і дезавуюючи погляди решти дослідників, яких навіть не

³⁶⁹ Tomasz Potkaj, „Krzyże z Przebraża: w kleszczach (nie-)pamięci: dyskusje polsko-polskie i polsko-ukraińskie przed 60. rocznicą Wołynia,” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne* 22 (2003): 1, 5.

³⁷⁰ Tomasz Stańczyk, „Polska samoobrona. Część Polaków z Wołynia postanowiła się bronić. Chwycili za karabiny noże, kosy i siekiery. Udało im się uratować tysiące rodaków,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 41, dod. „Wołyń’43” *Українське ludobójstwo Polaków* (2016): XVI-XVIII.

³⁷¹ Krzysztof Józwiak, “XX wiek. Wołyńskie reduty,” *Rzeczpospolita*, Lipiec 8, 2016, J4.

³⁷² Henryk Cybulski, *Krwawy Wołyń’43: niepokonana polska twierdza* (Warszawa: Bellona, 2014); Henryk Cybulski, *Krwawy Wołyń’43: niepokonana polska twierdza* (Warszawa: Bellona, 2016).

³⁷³ Apolinary Oliwa, oprac. liter. Harry Duda, *Gdy poświęcone noże* (Opole: Opolskie Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe, 1973); Apolinary Oliwa, *Gdy poświęcono noże: tragedia Wołynia. Już bez cenzury – wspomnienia wojenne* (Opole: Wydawnictwo Nowik, 2013).

³⁷⁴ Tomasz Stańczyk i Witold Pasek, *Polskie Tarnopile: walczyli do końca* (Warszawa: Fronda PL, 2016).

³⁷⁵ Sandra Błażejewska, „Niesłusznie zapomniany bohater. Henryk Cybulski „Harry,” *Wyklęci: ogólnopolski kwartalnik poświęcony żołnierzom wyklętym* 3 (2016): 135-138, 4 (2016): 155-161

³⁷⁶ Володимир Данилюк, “Смерть називається “Пшебраже”.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 27 (47), 1995, 2.

³⁷⁷ Igor Ksenicz, „Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943-1947 w polskiej historiografii i debacie politycznej,” *Refleksje: pismo naukowe studentów i doktorantów WNPID UAM* 7 (2013): 46.

запрошують до участі у конференціях, оскільки вони мають інше бачення українсько-польських відносин³⁷⁸. “Традиціоналісти” дуже критично ставляться і до ліберальних польських діячів, зокрема середовища паризької “Культури” та Єжи Ґедройця, котре, на їхнє переконання, доклалося до “вибільювання” ОУН і УПА. Таким чином, антиукраїнська позиція польських праворадикалів отримує “наукове” підкріплення.

У сучасній Польщі існує своєрідна кон’юнктура історичного знання. Провідні часописи “Polityka”, “Tygodnik Powszechny”, “Newsweek Polska”, “Gazeta Wyborcza” і “Rzeczpospolita” впродовж останніх років масовими накладками видають різноманітні історичні додатки про найважливіші події польської та світової історії, у т. ч. й Волинську трагедію. Навіть більше – простежується тенденція публікування книг історичної проблематики. Наприклад, “Gazeta Wyborcza” виступила з ініціативою об’єднати під однією обкладинкою тексти про Волинь’43, які з’являлися на її шпальтах³⁷⁹. Так само окремі матеріали про волинські події, котрі свого часу друкував “Przegląd”, також опублікували однією книгою³⁸⁰. Широко зрозуміла загальноісторична і, зокрема, волинська тематика посіла чільне місце і в елітарнішій культурно-суспільній періодиці, як-от Ґданський “Przegląd Polityczny”, краківське видання “Arcana” та ін.

У колі “традиціоналістів” сформувалася група фахівців, які спробували відійти від прямолінійності “національної рації” і зрозуміти іншу сторону конфлікту. В їхньому потрактуванні українсько-польське протистояння у період війни мало свої передумови. Влодзімеж Менджецький запропонував шукати корені волинських подій у революціях 1905 та 1917 рр., що зруйнували звичну картину світобудови у свідомості простого люду із “добрим царем” та панамі як необхідним злом, що встановлені Провидінням та є невіддільними елементами світового порядку. Саме революційні події

³⁷⁸ Про це свідчать матеріали конференцій: АК na Wołyniu, (Warszawa 1994); Przed akcją „Wisła” był Wołyń, pod red. W. Filara (Warszawa 2000); Stosunki polsko-ukraińskie 1939-2004, pod red. B. Grotta (Warszawa 2006); Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, pod red. B. Grotta (Warszawa 2010); Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej. Materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej, tom 1, Kędzierzyn – Koźle 2009; Kresy wczoraj, dzisiaj, jutro. Materiały z konferencji zorganizowanej 10 lipca 2015 roku, redakcja pracy zbiorowej Tadeusz Skoczek (Warszawa 2016) та ін.

³⁷⁹ *Wołyń 1943 – 2008: zbiór artykułów publikowanych w „Gazecie Wyborczej”, wybór tekstów Marcin Wojciechowski* (Warszawa: Agora, 2008); український переклад: М. Войцеховський, упоряд., *Волинь: дві пам’яті: збірка статей, опублікованих у “Газеті виборчій”*, пер. з пол. В. Павлів (Київ: Дух і Літера, 2009).

³⁸⁰ Paweł Dybicz, red., *Wołyń. Ludobójstwo UPA. Kłamstwa polityków* (Warszawa: Fundacja Oratio Recta, 2018).

відкрили для селянства альтернативну можливість самостійно здобути собі найцінніше – землю, шляхом до чого була ліквідація поміщиків³⁸¹.

Розширення археографічної бази студій волинської проблематики є, безперечно, позитивним явищем і для української, і для польської історичної науки. На радянські джерела, які відображають українсько-польський конфлікт, звернули увагу Маріуш Зайончковський³⁸² та редактори тому, присвяченого політиці СРСР щодо Польщі й поляків у роки Другої світової війни, де левову частку від усіх матеріалів становлять документи, які стосуються українсько-польського антагонізму на Волині, Лукаш Адамський і Гжегож Грицюк³⁸³. Пресові публікації Польської підпільної держави як джерело для відтворення подій 1943 р. на “південно-східних територіях РП” вивчала Ельжбета Щепаник³⁸⁴.

Розглядаючи сучасну польську історіографію, окремо слід зупинитися на доробку Гжегожа Мотики. Його зорієнтованість не лише на академічні студії (як, зрештою, і високі посади, які він обіймав і обіймає, – член Ради ІНП, директор Інституту політичних досліджень ПАН), а й на популяризацію візії українсько-польського протистояння в суспільстві через виступи в масмедіа та на телебаченні спонукають до детальнішого аналізу. Свою монографію “Від волинської різанини до операції “Вісла” вчений декларував як внесок у польсько-українське примирення, оскільки воно “неможливе без того, щоб цілковито акцептувати важке минуле та назвати на ім’я усе зло, вчинене між поляками та українцями під час війни та після її закінчення”³⁸⁵. Не менш вагомою підставою для поглибленого огляду напрацювань провідного польського фахівця слід вважати численні переклади його книг українською³⁸⁶, російською³⁸⁷, чеською³⁸⁸ мовами. Адже це вихід

³⁸¹ Włodzimierz Mędrzecki, „Przemiany rewolucyjne pierwszych dwóch dekad XX w. jako źródło wydarzeń wołyńskich z lat 1943-1944,” w *Polacy i Ukraińcy. Historia która łączy i dzieli* (Słupsk; Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2015), 162-163.

³⁸² Mariusz Zajączkowski, „Stosunki polsko-sowieckie na Wołyniu 1943-1944 w świetle dokumentów czerwonych partyzantów,” w Łukasz Adamski, Grzegorz Hryciuk i Grzegorz Motyka, red., *Sowieci a polskie podziemie 1943-1946: wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji* (Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2017), 105-149.

³⁸³ Łukasz Adamski, Grzegorz Hryciuk, red., *Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943-1944* (Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2019).

³⁸⁴ Elżbieta Szczepanik, „Rok 1943 na Kresach Południowo-Wschodnich RP w świetle publikacji prasowych Polskiego państwa podziemnego,” *Pamięć i Sprawiedliwość* XL (1997-1998): 298-316.

³⁸⁵ Гжегож Мотика, *Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.*, авторизований переклад з пол. А. Павлишина, післямова І. Льюшина (Київ: Дух і Літера, 2013), 5.

³⁸⁶ Гжегож Мотика, *Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.*, авторизований переклад з пол. А. Павлишина, післямова І. Льюшина (Київ: Дух і Літера, 2013).

його бачення волинських подій поза межі національного наукового дискурсу. Не кажучи вже про те, що жодну з монографій цього автора не оминули своєю увагою ані українські, ані польські рецензенти³⁸⁹.

Однією з позицій, якої дотримується Гжегож Мотика, є заперечення інтерпретації волинських подій як новітньої Жакерії. Він заявляє про відсутність випадків, коли напад на ціле село самочинно вчинили селяни³⁹⁰. Застосування ж сокир, кіс та інших примітивних засобів убивства науковець трактує як цілеспрямоване приховування УПА своєї участі та намагання перекласти провину на селян³⁹¹ (хоча на відміну від Леона Попека³⁹² чи Люцини Кулінської³⁹³, факт

³⁸⁷ Гжегож Мотыка, *От Волинской резни до операции "Висла", Польско-украинский конфликт: 1943-1947* (Москва: Политическая энциклопедия, 2014); Гжегож Мотыка, *Воłyнь 43. Геноцидная чистка: факты, аналогии, политика исторической памяти*, пер. с пол. В. Т. Веденеевой (Москва: Весь мир, 2018).

³⁸⁸ G. Motyka, *Wołyń 1943. Genocidni čistka – fakta, analogie, historická politika*, z polského přeložil Martin Veselka (Praha: Academia, 2018), 230 s.

³⁸⁹ Wiesław Charczuk, „Jeśli chodzi o sprawę polską (...). Rozwińzemy je tak, jak Hitler sprawę żydowską. Chyba, że usuną się sami”. W związku z książką Grzegorza Motyki *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, *Wydawnictwo Literackie, Kraków 2011*,” rec. *Studia Podlaskie XXIII* (2015): 271-284; Marcin Gaczkowski, „Grzegorz Motyka, Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci, Wydawnictwo Oskar, Gdańsk 2013, ss.120,” *Miscellanea Posttotalitana Wratislavenia* 2 (2014): 382-387; Grzegorz Hryciuk, „Jedno proste zdanie,” *Nowa Europa Wschodnia* 6 (2016): 123-125; Iwan Patrylak, „Ukraiński ruch wyzwolenczy w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki *Ukraińska partyzantka 1942-1960*, Warszawa 2006, 720 s.),” *Pamięć i Sprawiedliwość* 2 (2002): 322-327; Wiktor Poliszczuk, „Ignorancja i cynizm Grzegorza Motyki (recenzja książki Grzegorza Motyki pt. *Ukraińska partyzantka 1942-1960*)”,” *Na Rubieży* 89 (2006): 12-25; Adam Puławski, „Wołyń i akcja „Wisła” – bez relatywizacji. O książce Grzegorza Motyki *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*,” rec. *Nowa Europa Wschodnia* 3-4 (2011): 215-219; Jarosław Syrynk, „Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011, Wydawnictwo Literackie, 521 ss.,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 19 (2012): 535-543; Andrzej Szeptycki, „Ukraińska partyzantka – rec.,” *Evropa* 7, 1 (2007): 162-174; Andrzej Talaga, „Partyzanci spod znaku tryzubu,” *Nowe Państwo* 4 (2006): 64; O. В. Бабенко, «Мотыка Г. От «волинской резни» до акции «Висла»: Польско-украинский конфликт 1943-1947 гг.» *Социальные и гуманитарные науки: Отечественная и зарубежная литература. Серия: история. Реферативный журнал* 3 (2013): 131-137; Ігор Галагіда, „Дві книжки – два підходи – два погляди. Motyka Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*. Kraków, 2011; В'ятрович Володимир, *Друга польсько-українська війна 1942-1947*. Київ 2011,” *Україна модерна* 19 Як (не) писати підручники з історії (2012): 196-202; С. Федорів, „Українська партизанка,” рец. *Визвольний шлях* 1-3 (2008): 252-255.

³⁹⁰ Grzegorz Motyka, „Charakter i bilans antypolskiej czystki na Wołyniu 1943-1944,” w *Polacy i Ukraińcy. Historia która łączy i dzieli* (Słupsk; Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2015), 205.

³⁹¹ Grzegorz Motyka, „Charakter i bilans antypolskiej czystki na Wołyniu 1943-1944,” w *Polacy i Ukraińcy. Historia która łączy i dzieli* (Słupsk; Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2015), 209-210.

³⁹² Leon Popek, „Święcenie noży w cerkwiach na Wołyniu – mit czy prawda?,” *Na Rubieży* 150 (2017): 48-51.

освячування такої зброї у храмах усе ж він не сприймає як доведений). Із поглядом Гжегожа Мотики, котрий твердить, що в часи Волинської трагедії 1943 р. селяни вдавалися до таких дій, бо були під владою й керівництвом нацистів (себто ОУН і УПА), категорично не погодився Даніель Бовуа³⁹⁴. Дискутуючи із польським автором, французький історик поставив риторичні питання, які повертають нас до ширшого історичного контексту: чи страшні накази бандерівців не впали на підготовлений ґрунт?; чи під варварством й ненавистю не ховалися переконання, що не мали нічого спільного з нацизмом?; чи сформований і дуже давній образ кресов'янина в очах селян не міг спровокувати ненависті?³⁹⁵ Усе це, звісно, не означає повного неприйняття польськими істориками та інтелектуалами впливу селянського елемента на перебіг цього міжетнічного протистояння. Для прикладу, Геронім Граля (Hieronim Grala) в котромусь зі своїх інтерв'ю говорив про події на Волині як про типову Герилью – селянську війну з обмеженими технічними засобами³⁹⁶. Так само Адам Міхнік трактує Волинь'43 як конфлікт, очевидно неминучий, що набрав надзвичайно жорстоких форм, як і всі селянські повстання³⁹⁷.

В унісон з іншими польськими істориками, Гжегож Мотика послідовно заперечує, посилаючись на відсутність доказів, тезу про дії УПА як відповідь на погроми поляками українців і зв'язок холмських (1942 р.) і волинських (1943–1944 рр.) подій: "... гіпотеза, яка пов'язує антипольські чистки на Волині з попередніми вбивствами українців на Люблінщині, є неправдивою. Насправді було якраз навпаки: то дії волинської УПА стали причиною мартирології православного населення Холмщини. Ця невігідна правда важко пробиває шлях деяким українським історикам"³⁹⁸. Навіть обережний в оцінках Ігор

³⁹³ Lucyna Kulińska, „Oświeceni noży,” *Na Rubieży* 150 (2017): 51-56.

³⁹⁴ Історик про кресовий міф у XIX столітті: сформувалася думка, що Польща є своєрідним раєм на землі і що всі поляки є бездоганними лицарями: Розмова з видатним французьким полоністом та україністом професором Даніелем Бовуа про міф Кресів у світлі українсько-польських відносин XIX століття. URL: <https://monitor-press.info/ua/categories/polshcha-ta-ukraina/37112-istoryk-pro-kresovyi-mif-u-khikh-stolitti>.

³⁹⁵ Даніель Бовуа, *Креси чи Русь-Україна?*, Андрій Дідух, пер. (Львів: Растр-7, 2018), 9-10.

³⁹⁶ Херонім Граля, «Невежество – матір предрасудков», інтерв'ю вёл В. Калашников URL: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?nevezhestvo_mat_predrassudkov_heronim_gralya&objectId=1077033.

³⁹⁷ Adam Michnik, „Rocznica akcji na Wołyniu ożywiła nacjonalistów,” *Gazeta Wyborcza*, Czerwiec 22-23, 2013.

³⁹⁸ Grzegorz Motyka, „Gdzie Wołyń, gdzie Sahryń,” *Nowa Europa Wschodnia: dwumiesięcznik* 3-4 (2015): 197-200.

Галагіда зазначив про неслухність цілковитого відкидання думки, що керівництво ОУН (б) саме так сприймало тоді дійсність³⁹⁹.

Визнаючи, що українці мали право на незадоволення своїм політично-культурним становищем у Польській державі, Гжегож Мотика все ж акцентує на організованому характері подій на Волині, обумовленому рішенням очільників ОУН (б) про вигнання поляків під страхом смерті із земель, які націоналісти визнавали українськими етнічними територіями⁴⁰⁰. На сьогодні польські історики вже фактично одностайно підтримують такий висновок. Владислав Філяр⁴⁰¹, щоправда розглядає українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни як велику трагедію обох народів, за яку не можуть нести відповідальність усі українці⁴⁰².

Ціла низка тез Гжегожа Мотики ґрунтується на його неприйнятті запропонованої українськими учасниками найгострішої публічної волинської дискусії 2002/2003 рр. концепції “симетрії вини” обидвох сторін міжетнічного протистояння⁴⁰³. Учений щоразу неоднозначніше вказує на відмінності в позиціях українського та польського підпілля. Тим часом ставлення польського дослідника до “відплатних акцій” однозначне: “не можна на Волині ставити знак рівності між українськими та польськими діями. Польське керівництво прагнуло обмежити втрати цивільного населення, а командири УПА – навпаки”⁴⁰⁴. Іншою засадничою відмінністю було те, що ініціатива проведення таких акцій польською партизанкою завжди виходила з боку локального командування, будучи

³⁹⁹ Ігор Галагіда, “Дві книжки – два підходи – два погляди. Motyka Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*. Kraków, 2011; В’ятрович Володимир, *Друга польсько-українська війна 1942-1947*. Київ 2011,” *Україна модерна* 19 Як (не) писати підручники з історії (2012): 201.

⁴⁰⁰ Grzegorz Motyka, „Plan: wykarzcować,” *Karta* 46 (2005): 90-97; Grzegorz Motyka, *To była zaplanowana rzeź*, *Polityka* 28 (2013): 50-53.

⁴⁰¹ Władysław Filar, *Rzeź Polaków na Wołyniu była zorganizowaną operacją: z prof. Władysławem Filarem, historykiem wojskowości, żołnierzem 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK walczącym z UPA i Niemcami, autorem książek o Wołyniu, rozmawiał Mateusz Rawicz. Nasza Polska* 29 lipca (nr 29), 2013, 1, 13; Władysław Filar, *Wołyń 1939-1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagañ na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011).

⁴⁰² Władysław Filar, „Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942-1944,” *Semper Fidelis* 28 (1995): 3-5.

⁴⁰³ Докладніше про погляди на концепцію “симетрії вини” див.: Grzegorz Motyka, *Wołyn’43: Ludobójcza czystka: fakty, analogie, polityka historyczna* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016), 203-244; Grzegorz Motyka, „Wołyń 1943: rzekoma symetria win,” *Znak* 9 (2016): 52-58; Grzegorz Motyka, „Nieustający polsko-ukraiński spór o historię,” *Sprawy Międzynarodowe* 1 (2018): 32-33.

⁴⁰⁴ Grzegorz Motyka, *Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci* (Gdańsk: Wydawnictwo „Oskar”, 2013), 91; Grzegorz Motyka, „Wołyn’43: polsko-ukraiński konflikt pamięci,” Nicolas Masłowski i Andrzej Szeptycki, red. naukowa, *Pamięć zbiorowa, pojednanie i stosunki międzynarodowe* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020), 51-69.

спровокована бажанням помсти за трагедію Волині та Східної Галичини⁴⁰⁵. Зрештою, вживані істориком терміни на означення подій є більш ніж промовистими: “антипольську акцію” Гжегож Мотика кваліфікує як геноцид, натомість терор АК щодо українців не отримує загального найменування (“лише” військовий злочин), а операція “Вісла” – сталінська етнічна чистка. Задля справедливості зауважимо, що немає підстав закидати цьому науковцеві неприйняття ним злочинів польського підпілля проти цивільних українців⁴⁰⁶. Хоча знову ж таки – не без “але”: “Можна бути критичним щодо бачення Польщі антикомуністичним національним підпіллям, однак поза дискусією є те, що злочини вчинила невелика група вояків Національних збройних сил. Події на кшталт тих, які відбулися у Верховинах, не змінюють факту, що абсолютна більшість репрезентантів антикомуністичного підпілля воювала героїчно, і той злочин не може переважити цього факту”⁴⁰⁷.

Варто звернути увагу й на ще одну обставину. Навряд чи доцільно погоджуватися із заявленою Гжегожем Мотикою незмінністю своєї позиції та задекларованим ним прагненням домогтися, щоб поляки зрозуміли непотрібність і злочинність акції “Вісла”, а українці визнали події на Волині злочином, що його здійснила УПА. Сміливою була теза дослідника далекого 1999 р., що вшанування пам’яті воїнів УПА в Україні означає не схвалення вбивств поляків, а визнання боротьби з німцями та “советами”, і що не потрібно демонізувати цей факт⁴⁰⁸. З іншого боку, певна об’єктивність у дослідженнях цього історика, яка не влаштовує кресов’ян, ще не ознака повної відсутності хиб у його студіях. Долучившись до активної медійної дискусії й потрапивши під жорстку критику кресов’яцьких середовищ, він зеволуціонував від ліберального до радикального дискурсу в трактуванні Волині⁴³. Риторика численних публікацій змушує погодитися з висновком

⁴⁰⁵ Grzegorz Motyka, „Plan: wykarczować,” *Karta* 46 (2005): 96.

⁴⁰⁶ Grzegorz Motyka, „Zbrodnia, która miała zniszczyć pokój: różne drogi podziemia niepodległościowego,” *Ale Historia: tygodnik historyczny*, 4 marca (9), 2019, 4-5.

⁴⁰⁷ Prof. Motyka Grzegorz: zbrodni w Wierchowinach dopuściła się niewielka grupa żołnierzy NSZ. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-g-motyka-zbrodni-w-wierchowinach-dopuscila-sie-niewielka-grupa-zolnierzy-nsz>. На переконання того ж Гжегожа Мотики, події у Верховинах вирізняються тим, що мають незаперечні ознаки геноциду. Див: „Niemniej niektóre z polskich pacyfikacji można uznać za mające znamiona ludobójstwa. Mam tu na myśli na przykład mord w Wierchowinach w 1945 roku, gdzie oddział NSZ wymordował prawie 200 Ukraińców; intencją sprawców (niewyrażona co prawda wprost) było w tym wypadku wyniszczenie ludności prawosławnej w tej wsi” (Cyt.: Grzegorz Motyka, pozm. Aleksander Kaczorowski i Maciej Nowicki, „Wołyński rachunki,” URL: <http://m.newsweek.pl/historia,wolynskie-rachunki,81336,1,1.html>).

⁴⁰⁸ Grzegorz Motyka, „Osrtło tak, ale czy zawsze prawdziwie?,” *Zeszyty Historyczne* 128 (1999): 96.

Войцеха Пецака, що Гжегож Мотика у площині фактів та їхніх інтерпретацій мало чим відрізняється від “народових істориків”⁴⁰⁹.

Окреслюючи тенденцію сучасної польської історіографії до популяризації історичних знань серед власних громадян та за кордоном, згадаємо заступника директора Центру польсько-російського діалогу і згоди (Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia) Лукаша Адамського. Віднедавна він активно ретранслює польську позицію в українському та російському науковому й публічному просторі. Причому його матеріали стосуються і вузьких джерелознавчих проблем⁴¹⁰, і стану історичної українсько-польської дискусії довкола волинських подій⁴¹¹. Прикметною слід уважати категоричну однозначність висновків, що їх робить дослідник: “готовність до беззастережного засудження, повного дослідження і адекватного висвітлення таких масових злочинів, як Волинська різанина, є фундаментом політичної культури європейських націй, а також індикатором морального стану кожного суспільства”⁴¹².

З-поміж іншого, частина авторів нині порушує питання про ефективність дій керівництва АК для захисту польського населення Волині, Східної Галичини, Холмщини та Підляшшя. Відповідь на це питання намагалися віднайти у своїх студіях Даріуш Фаша⁴¹³, Владислав Філяр⁴¹⁴. Детальніше варто зупинитися на книжці досить знаного історика, публіциста, редактора „Do Rzeczy Historia” Пьотра Зиховича “Зраджена Волинь”⁴¹⁵, яка мала широкий розголос⁴¹⁶, була

⁴⁰⁹ Wojciech Pięcak, „Wokół Zbrodni Wołyńskiej,” *Tygodnik Powszechny*, Lipiec 27 (29), 2-13, 27.

⁴¹⁰ Łukasz Adamski, „Sowieckie relacje o rzezi wołyńskiej,” w *Sowieci a polskie podziemie 1943-1946: wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji* (Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2017), 257-277.

⁴¹¹ Лукаш Адамский, «Волинский негационизм как фактор, отягощающий польско-украинские отношения: анализ дискуссии 2016 года.» *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 2 (2016): 102-123; Łukasz Adamski, “Ukrainian “Volhynian Negationism”: Reflections on the 2016 Polish-Ukrainian Memory Conflict,” *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* vol 3, no 2 (2017).

⁴¹² Лукаш Адамский, «Волинский негационизм как фактор, отягощающий польско-украинские отношения: анализ дискуссии 2016 года.» *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 2 (2016): 123.

⁴¹³ Dariusz Faszcza, „Komenda Okręgu AK „Wołyń” wobec eksterminacji ludności polskiej w 1943 r.,” *Niepodległość i Pamięć* 43-44 (2013): 73-97.

⁴¹⁴ Władysław Filar, „Polskie podziemie niepodległościowe AK w obronie ludności polskiej na Wołyniu,” *Biuletyn Informacyjny Żołnierzy Środowiska 27 Dywizji Wołyńskiej AK* 3 (1998):

⁴¹⁵ Piotr Zychowicz, *Wołyń zdradzony, czyli jak dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA* (Poznań: Rebis, 2019).

⁴¹⁶ Damian Cygan, „Zychowicz pisze o zdradzie na Wołyniu. To wstrząsająca książka,” URL: <https://dorzeczy.pl/kraj/106910/zychowicz-pisze-o-zdradzie-na-wozyniu-to-wstrzasajaca-ksiazka.html>; Jan Engelgard, „Wołyń – czarna karta historii AK,” *Myśl Polska*, Lipiec 14-21 (29/30), 2019, 16; Mieczysław Samborski, „Półprawdy i kłamstwa Piotra Zychowicza,” *Myśl Polska*, Grudzień 15-29 (51/52), 2019, 14-15; Mieczysław

навіть номінована на “Історичну книгу року”, а згодом з цього конкурсу виключена (“bo nie jest zgodna z racją stanu”), що викликало дискусію, скандал та, врешті-решт, скасування самого конкурсу. Хоча праці цього автора на історичні теми⁴¹⁷ як політично вмотивовані не надто сприйняті науковою спільнотою, однак у правому спектрі суспільного дискурсу вони отримали визнання. За словами Ігоря Ісаєва, у названій щойно книзі, яка є проекцією сучасності, Пьотр Зихович доходить шокуючого висновку про те, що кресов’яни вмирали без допомоги рідного народу: “Армія Крайова ігнорувала загрозу з боку “бандерівців”, ігнорувала численні повідомлення про небезпеку. Усі її зусилля були спрямовані на підготовку майбутнього повстання – операції “Буря”. Командири АК не хотіли воювати з УПА, аби не “витрачати” сил, необхідних їм для боротьби з німцями. Також вони вважали, що з “бандерівцями” вдасться домовитися. Коли Польська підпільна держава нарешті втрутилася, було надто пізно”⁴¹⁸.

Особливе місце у волинській дискусії посідає візія митрополитом Андреем Шептицьким українсько-польського конфлікту 1940-х рр. – пов’язана з нею полеміка, на переконання Гжегожа Мотики⁴¹⁹, триватиме ще довго, нагадуючи католицько-єврейські суперечки про папу Пія XII. Позицію владики гостро критикують прихильники правоконсервативних поглядів Пьотр Гадзіновський⁴²⁰, Станіслав

Samborski, „Wołyń zdradzony czyli Jak Dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA – recenzja,” *Przegląd Geopolityczny* 30 (2019): 198-207; Paweł Smoleński, „Obalenie mitów trucizną języka,” *Ale Historia: tygodnik historyczny* 29 (2019): 7; Dawid Wojtowicz, „Plama na honorze Armii Krajowej rozlicza... Polaków za zbrodnie banderowców,” URL: <https://mobile.natemat.pl/275741,wolyn-zdradzony-piotr-zychowicz-krytykuje-biernosc-ak-wobec-zbrodni-upa> ; Piotr Zychowicz, „Ludobójstwo na Wołyniu – temat zakazany?: polemika z „Gazetą wyborczą”: nie można cenzurować historii w imię pojednania między Polakami a Ukraińcami: autor „Wołynia zdradzonego” odpowiada Pawłowi Smoleńskiemu z „Gazety Wyborczej”, *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 34 (2019): 59-61.

⁴¹⁷ Пьотр Зихович у 2012 р. видав книгу “Пакт Ріббентропа-Бека”, у якій твердив, що якби Польща ввійшла в союз із Третім Райхом, то перемогла б СРСР. Наступного року побачила світ його книга “Обман’44”, де було розкритиковано відповідальних за початок Варшавського повстання.

⁴¹⁸ Ігор Ісаєв, “Що нового нам принесе цьогорічний липень,” *Наше слово*, Липень 7 (27), 2019.

⁴¹⁹ Grzegorz Motyka, “Metropolita Andrzej Szeptycki a konflikt polsko-ukraiński w czasie II wojny światowej,” w Andrzej Roman Szeptycki, red., *Kościół, naród, państwo: działalność i dziedzictwo metropolity Andrzeja Szeptyckiego (1865-1944)*: Materiały z międzynarodowej konferencji w Krakowie 25-26 listopada 2009 r. (Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego; Warszawa: Fundacja Rodu Szeptyckich, 2011), 175-198; Grzegorz Motyka, „Potępienie i przestrogi: arcybiskup Szeptycki i konflikt polsko-ukraiński,” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Sierpień 17 (34), 2012, 26-27.

⁴²⁰ Piotr Gadzinowski, „Sługa boży, Hitlera i Stalina,” *Dziennik Trybuna*, Sierpień 24-25 (167/168), 2015, 4.

Дзівіш і Анджей Бялусь⁴²¹, Агнешка Рыбак⁴²², Моніка Сладевська⁴²³, Маріян Флоркув⁴²⁴.

Польська історіографія та політична думка одноставні у своєму прагненні вписати волинські події у випрацювану на Заході концепцію *genocide studies*. Оскільки аргумент пережитого геноциду має чималу моральну та юридичну силу, існує величезна спокуса застосувати цей термін для наголошення власної віктимності. Аби довести геноцидний характер Волинської трагедії, польські науковці, а вслід за ними представники польського політикуму беруть один епізод і виривають його з історичного контексту усіх подій, не згадуючи, що відбувалося до і після того. Властиво проти такого підходу й виступають українські вчені Володимир В'ятрович, Богдан Гудь, Іван Патриляк та ін.

Цілком логічними в руслі “геноцидної інтерпретації” виглядають спроби деяких авторів порівняти Волинь’43 та Голокост. До такого зіставлення вдається, зокрема, Ева Семашко⁴²⁵. Навіть більше – як помітив Андрій Портнов – “кресовим” публікаціям властива мова оповіді про волинські події як про “польський Голокост” (навіть якщо таке означення в них безпосередньо не вжито); поляків, котрі пережили цей трагічний епізод національної історії, називають “*osaleli z Zagłady*”, а їхні спогади сприймають як істину в останній інстанції⁴²⁶.

Саме цим пояснюються і запозичення з лексики, характерної для теми Голокосту, насамперед окреслення “справедливі”, яке прямо відсилає до почесного звання “Праведники народів світу”. У науковому контексті це означення використане у виданій ІНП 2007 р. “Кресовій книзі справедливих. Про українців, які рятували поляків, винищуваних ОУН та УПА”⁴²⁷, що була перекладена англійською⁴²⁸,

⁴²¹ Stanisław Dziwisz i Andrzej Białos, „Metropolita Andrzej Szeptycki nie zasługuje na hołdy: list otwarty,” *Polska*, Listopad 29 (48), 2009, 3.

⁴²² Agnieszka Rybak, „Milczenie metropolity: duchowny, które nie reagował na zbrodnie wołyńska,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 13 (2016): 68-70.

⁴²³ Monika Śladewska, „Antypolska działalność Cerkwi greckokatolickiej,” *Myśl Polska*, Sierpień 31 – Wrzesień 7, 2014, 8.

⁴²⁴ Marian Florków, „Sutanny splamione krwią,” *Akant: miesięcznik literacki* 7 (2013): 28-29.

⁴²⁵ Ewa Siemaszko, „Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów,” w K. Jasiewicz, red., *Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku = A word we bade no farewell: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century* (Warszawa; Londyn, 2004), 877-880.

⁴²⁶ Андрій Портнов, *Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті* (Київ: Критика, 2013), 148.

⁴²⁷ *Kresowa księga sprawiedliwych 1939-1945: o Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. Romualda Niedzielko (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007).

⁴²⁸ *The Book of the Righteous of the Eastern Borderlands 1939-1945: About the Ukrainians who rescued Poles subjected to extermination by the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgents Army*, edited by Romuald Niedzielko (Warsaw 2016).

українською⁴²⁹ та російською⁴³⁰ мовами. Порятунком українцями поляків і поляками українців у складних обставинах воєнного лихоліття відображено у виданнях Збігнева Земболевського⁴³¹, Леона Карловича⁴³², Євгеніуша Ружанського⁴³³, Марилі Сцібор-Мархоцької⁴³⁴, також у статтях Анджея Пурата⁴³⁵, Міхала Секерки⁴³⁶, Еви Семашко⁴³⁷ та ін. При цьому маємо дві моделі: так, збірка репортажів Вітольда Шабловського⁴³⁸ (як зауважила Ангеліка Ковалик⁴³⁹) – це показ варіанту розрахунку з травматичною пам'яттю, відмінний у способі показу іншого (на противагу монохромному доробку Марека Копровського⁴⁴⁰).

Так чи інак, у польському академічному і суспільному дискурсах побутує і тема німецького та радянського чинників у розпалюванні конфлікту між українцями й поляками (хоча все ще не втратила актуальності заувага Збігнева Бжезінського про підкреслення

⁴²⁹ Ромуальд Недзелько, опрац., *Кресова книга справедливих 1939-1945: Про українців, які рятували поляків, винищуваних ОУН та УПА*, Катерина Сень, перекл. (Варшава: "Тирса", 2003).

⁴³⁰ Кресовая книга праведников 1939-1945: об украинцах, спасавших поляков, подвергнутых истреблению со стороны ОУН и УПА, сост. Ромуальд Недзелько (Киев: Индательство «Золотые ворота», 2013).

⁴³¹ Zbigniew Ziembowski, *W morzu nienawiści: o takich, którzy nie przestali być ludźmi* (Krosno: „Apla”, 2001).

⁴³² Leon Karłowicz, *Ludobójcy i ludzie* (Lublin: „Polihymnia”, 2000).

⁴³³ Eugeniusz Różański, „Nie każdy Ukrainiec był Polakowi wilkiem. Ukraińcy, którzy potępiali ideologię głoszoną OUN-UPA, ostrzegali Polaków przed napadami, ukrywali ich i bronili przed śmiercią, nie szczędząc przy tym własnego życia,” *Na Rubieży* 65 (2003): 1-13, 67 (2003): 1-10.

⁴³⁴ Maryla Ścibor Marchocka, *Sprawiedliwi* (Nowe Orzechowo: nakład autora, 2019).

⁴³⁵ Andrzej Purat, „Dobre sąsiedztwo, czyli rzecz o udzielaniu pomocy Polakom przez Ukraińców w okresie eksterminacji dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich w latach 40. XX wieku,” w Tereza Maresz i Katarzyna Grysińska-Jarmuła, red. nauk., *Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich* (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2016), 151-167.

⁴³⁶ Michał Siekierka, „O Ukraińcach ratujących Polaków,” *Na Rubieży* 161 (2019): 26-28.

⁴³⁷ Ewa Siemaszko, „Ukraińcy Sprawiedliwi,” rozm. przepr. Małgorzata Rutkowska, *Nasz Dziennik*, Grudzień 18 (292), 2017, 12-13.

⁴³⁸ Witold Szablowski, *Sprawiedliwi zdrajcy: sąsiedzi z Wołynia* (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2016); Вітольд Шабловський, *Кулемети й вишні. Історії про добрих людей з Волині*, пер. Андрій Бондар (Львів: Видавництво Старого Лева, 2017); Witold Szablowski, *Spravedliví zrádci: sousedé z Volyně*, překlad Michala Benešová (Ostrava: Občanské sdružení PANT, 2018).

⁴³⁹ Angelika Kowalik, „Oblicza inności a dialog polsko-ukraiński w perspektywie narracji reportażowych o tragedii wołyńskiej w latach 1943-1944,” *Rocznik Humanistyczne* LXV, z. 1 (2017): 103-124.

⁴⁴⁰ Marek Koprowski, *Wołyń: mówią świadkowie ludobójstwa* (Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2016).

відповідальності УПА та ігнорування ролі німців і “советів”⁴⁴¹). Автори, які вивчають вплив цього зовнішнього фактора розставляють акценти по-різному. Однією з перших до питання впливу комуністичної влади на українсько-польський конфлікт звернулася Кристина Керстен⁴⁴². Ще в комуністичні часи польський дослідник Мечислав Юхневич звинувачував українських повстанців у винищенні поляків саме за німецької підтримки⁴⁴³. Така сама риторика простежується і в сучасних публікаціях Яна Енгельгарда⁴⁴⁴, Маріуша Зайончковського⁴⁴⁵, Себастьяна Зигмунтовича⁴⁴⁶, Гжегожа Мазура⁴⁴⁷. Роль радянської сторони в ескалації українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни наголошував і президент РП Броніслав Коморовський⁴⁴⁸. Згодом резонанс викликали статті українця за походженням Мирослава Чеха “Як Москва відкривала ворота у пекло на Волині”⁴⁴⁹ у “Газеті виборчій”⁴⁵⁰ та матеріал Ришарда Терлецького⁴⁵¹.

Окремо виділимо дослідження, які охоплюють терени Холмщини, Підляшшя й Лемківщини (сучасна РП). Під егідою Інституту національної пам’яті, Польської академії наук вийшли друком роботи

⁴⁴¹ Збігнев Бжезинський, “Поляки перед історичним вибором. Із Збігневом Бжезинським розмовляв у Вашингтоні Кшиштоф Царевич,” *Універсум* 5-6 (2003): 26.

⁴⁴² Kersten Krystyna, “The Polish-Ukrainian Conflict under communist rule,” *Acta Poloniae Historica* 73 (1996): 135-151

⁴⁴³ Mieczysław Juchniewicz, *Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941-1944*, wyd. 2 (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1975).

⁴⁴⁴ Jan Engelgard, „Partyzantka sowiecka wobec zagłady ludności polskiej na Wołyniu w 1943 roku,” *Niepodległość i Pamięć* 3-4 (2013): 183-212.

⁴⁴⁵ Mariusz Zajączkowski, „Stosunki polsko-sowieckie na Wołyniu 1943-1944 w świetle dokumentów czerwonych partyzantów,” w Łukasz Adamski, Grzegorz Hryciuk i Grzegorz Motyka, red., *Sowiecie a polskie podziemie 1943-1946: wybrane aspekty stalinowskiej polityki* (Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Porozumienia, 2017), 105-149.

⁴⁴⁶ Sebastian Zygmuntowicz, „Niemcy i Sowietci w Stanisław Koszewski, oprac., *Pamięć i nadzieja* (Chełm: Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja”: Drukarnia Kresowa, 2010), 87-113.

⁴⁴⁷ Grzegorz Mazur, „Niemcy i Sowietci a antypolska akcja UPA,” w Grzegorz Motyka b Dariusz Libionka, nauk. red., *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2003): 121-132.

⁴⁴⁸ Bronisław Komorowski, “Za Wołyń odpowiadają Sowietci,” rozm. przepr. Cezary Gmyz. *Rzeczpospolita*, Lipiec 24 (172), 2008, A-13.

⁴⁴⁹ Mirosław Czech, „Jak Moskwa rozpetęła piekło na Wołyniu : co się naprawdę stało 70 lat temu,” *Gazeta Wyborcza*, Marzec 11 (58), 2013, 22-24; Мирослав Чех, “Як Москва відкривала ворота у пекло на Волині,” авторизований переклад Ігоря Ісаєва. *Дзеркало тижня*, Квітень 6–12 (13), 2013, 14–15.

⁴⁵⁰ Monika Śladewska, „Tej zbrodni nie da się zakłamać,” *Myśl Polska*, Kwiecień 26 (17/18), 2013, 7.

⁴⁵¹ Ryszard Terlecki, „Sowiecki stempel za wołyńskiej rzezi,” *wSieci*, Sierpień 3-9 (31), 2015, 66-69.

Томаша Руга про антипольську акцію в Любачівському повіті⁴⁵², Маріуша Зайончковського на Люблінщині⁴⁵³ й Холмщині⁴⁵⁴ та Томаша Берези⁴⁵⁵ – на Засянні. Ці тексти є типовими для волинського дискурсу, де суперечки точаться радше не щодо фактів, а щодо їх інтерпретації. Характеризуючи ситуацію в Ярославському повіті (Люблінщина), Маріуш Зайончковський вказав на складність означення українсько-польських відносин, у розвитку яких можна знайти і збройні напади, і елементи етнічних чисток з обох сторін. Змальовуючи широке фактографічне тло і схилиючись до визнання факту “партизанської війни”, дослідник усе ж тлумачить акції польського підпілля тільки як “відплатні”. Про міжнаціональний конфлікт на цих теренах пишуть також Анджей Божик⁴⁵⁶, Роберт Зентек⁴⁵⁷, Мирослав Шумило⁴⁵⁸. Натомість Ян Пісулінський⁴⁵⁹ та Збігнев Буконь⁴⁶⁰ дослідили перебіг українсько-польського

⁴⁵² Tomasz Róg, „I zostanie tylko pustynia”: osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939-1948: gmina Cieszanów, powiat Lubaczów (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2011).

⁴⁵³ Mariusz Zajączkowski, *Pod znakiem króla Daniela: OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944-1950* (Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, Instytut Studiów Politycznych. Polska Akademia Nauk, 2016); Mariusz Zajączkowski, „Wobec „polsko-bolszewickiej władzy okupacyjnej...” Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie (1944-1947),” *Rocznik Chełmski* 20 (2016): 143-191; Mariusz Zajączkowski, „Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie 1944-1947,” w Tomasz Osiński i Mariusz Mazur, red., *Dzieje Lubelszczyzny 1944-1956: aspekty polityczne* (Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; oddział w Lublinie, 2016), 461-482.

⁴⁵⁴ Mariusz Zajączkowski, „Sformować dywizję siekierników – postrach Lachów: przyczynek do genezy i charakteru akcji antypolskiej OUN-B i UPA na Chełmszczyźnie w pierwszej połowie 1944 roku,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2017): 540-554.

⁴⁵⁵ Tomasz Bereza, *Wokół Piskorowic... Przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasaniu w latach 1939-1945* (Rzeszów: IPN Oddział w Rzeszowie, 2013).

⁴⁵⁶ Andrzej Bożyk, „Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej,” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 13 (2007): 159-175; Andrzej Bożyk, „Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej w świetle badań polskich i ukraińskich po 1989 roku,” *Facta Simonidis: zeszyty naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Zamościu* 1 (2008): 191-206.

⁴⁵⁷ Robert Ziętek, „Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej,” *Rocznik Chełmski* 7 (2001): 251-289.

⁴⁵⁸ Мирослав Шумило, “Події на Холмщині та генеза польсько-українського конфлікту на Волині в 1943 р.,” в Микола Кучерепа і Анатолій Шваб, упоряд. “Волинь-43”: міфи і реальність: збірник наукових праць (Луцьк: Вежа-Друк, 2019), 102-117.

⁴⁵⁹ Jan Pisuliński, „Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela „Sępa,”” *Pamięć i Sprawiedliwość* 2 (2005): 109-123.

⁴⁶⁰ Zbigniew Bukoń, *Mały Wołyń: walki zbrojne w powiecie przemyskim od akcji “Burza” do akcji “Wisła” (1944-1947)* (Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 2017).

протистояння в Перемишльському повіті 1944–1947 рр., Богуслав Кушняр⁴⁶¹ – у Ярославському повіті, а Мечислав Добржанський⁴⁶² – на Ряшівщині. Важливо, що в поле зору цих польських науковців потрапляють і жертви з українського боку. Зокрема, Маріуш Зайончковський і Гжегож Мотика неодноразово висвітлювали події у Верховинах⁴⁶³ та Сагрині⁴⁶⁴. Українські втрати на теренах Люблінського дистрикту впродовж жовтня 1939 р. – липня 1944 р. проаналізував Ігор Галагіда⁴⁶⁵. Частина польських авторів або обґрунтовують напади підтримкою місцевими мешканцями українських національних формувань – як-от Станіслав Левицький⁴⁶⁶, Моніка Сладевська⁴⁶⁷, або на протигагу українським жертвам Сагрині розповідають про польські страждання – як Лешек Войтович⁴⁶⁸, Маріуш Сава⁴⁶⁹.

Із перспективи минулого і сьогодення засадниче значення з етичного погляду для осмислення історичних подій такого штибу мають страждання жертв, ба більше – конкретної жертви. Проте така перспектива повинна корелювати і зі спрямованим у майбутнє обов'язком перед нащадками, котрим потрібно вирватися зі згубного кола непорозумінь і неморальності. Звернення до таких сюжетів

⁴⁶¹ Bogusław Kuźniar „Dowody zbrodni OUN-UPA w powiecie jarosławskim w oparciu o dokumenty archiwalne (1944-1947),” *Na Rubieży* 14 (2011): 32-38.

⁴⁶² Mieczysław Dobrzański, *Gehenna Polaków na Rzeszowszczyźnie w latach 1939-1948* (Wrocław: Wydawnictwo Nortom, 2002).

⁴⁶³ Grzegorz Motyka, „Zbrodnia, która miała zniszczyć pokój,” *Ale Historia*, Marzec 4 (9), 2019, 4-5; Mariusz Zajączkowski, „Spór o Wierchowiny. Działalność oddziału Akcji Specjalnej (Pogotowia Akcji Specjalnej) NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 r. – czerwiec 1945 r.),” *Pamięć i Sprawiedliwość* 9 (2006): 265-308; Mariusz Zajączkowski, „Wierchowiny i NSZ. Uwagi krytyczne na marginesie książki Mariusza Bechty i Wojciecha J. Muszyńskiego *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944-1956*,” *Dzieje Najnowsze* 4 (2018): 281-298.

⁴⁶⁴ Grzegorz Motyka, „Kontekst,” *Karta* 95 (2018): 98-99; Mariusz Zajączkowski, „Legenda w najlepszym wypadku...”. Kilka uwag na marginesie wojennych losów Stanisława Basaja „Rysia,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 29 (2017), 457-485.

⁴⁶⁵ Igor Hałagida, „Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939 – lipiec 1944) – wstępna analiza materiału,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 29 (2017): 353-412.

⁴⁶⁶ Stanisław Lewicki, „Czym zawinił Basaj „Ryś”,” *Myśl Polska*, Styczeń 27 – Luty 3 (5/6), 2019, 6-7.

⁴⁶⁷ Monika Śladevska, „Sahryń – bastion ukraińskich nacjonalistów,” *Myśl Polska*, Październik 21-28 (43/44), 2018, 16.

⁴⁶⁸ Leszek Wójtowicz, *Wózkem do nieba: rzecz o siostrze zakonnej i sierotach zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich pod Sahryniem* (Lublin: Norbertinum, 2015).

⁴⁶⁹ Mariusz Sawa, „Sahryń'44 – w pułapce narracji heroicznej,” *Kultura Enter* 87 (2019)

Гжегожа Мотики⁴⁷⁰, Ярослава Сирника⁴⁷¹ та інших є виходом на гуманістичний вимір у волинському питанні.

У ході українсько-польських історичних дискусій час до часу виринає проблема проведення ексгумацій як способу розв'язання суперечок. Однак і донині в цій справі зроблено небагато. Найкраще досліджені поховання жертв міжетнічного протистояння в Острівках і Волі Островецькій. У 1992⁴⁷² і 2011⁴⁷³ рр. на місці захоронень, які отримали в літературі назву “поля смерті”, або “трупного поля”, виявили сліди розкопів, що їх проводили працівники КДБ 1975 р. в межах однієї з карних справ над “українськими націоналістами”⁴⁷⁴. Як це не дивно, але результати ексгумаційних робіт лише вкотре засвідчили розбіжності й гостроту міжнаціональних історичних суперечок. Львівські фахівці ствердили, що кількість віднайдених фрагментів людських тіл в Острівках, озвучена в польських ЗМІ, викликає сумнів (зокрема, нечисленність решток черепних коробок і довгих трубчастих кісток указує на штучне завищення загального числа в десятки разів).

Загалом маємо визнати недостатню увагу науковців та учасників публічної дискусії до фактів пошуку порозуміння між українським і польським підпіллями в роки Другої світової війни – фактів, довкола яких вдалося б об'єднати суспільства двох країн. Попри наявність

⁴⁷⁰ Grzegorz Motyka, „Próba spojrzenia na postępowania z ciałami ofiar konfliktu: walki polsko-ukraińskie w latach 1944-1948,” *Kultura i Społeczeństwo* XLII/3 (1998): 113-124.

⁴⁷¹ Jarosław Syryk, „O perspektywie antropologicznej w polskim dyskursie wołyńskim,” *HISTORYKA. Studia metodologiczne* 46 (2016): 389-422.

⁴⁷² Roman Mądro, „Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część I. Przebieg i wyniki ekshumacji w Woli Ostrowieckiej,” *Archiwum medycyny sądowej i kryminologii* 43 nr 1 (1993): 47-63; Roman Mądro, „Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część II. Przebieg i wyniki ekshumacji w Ostrówkach,” *Archiwum medycyny sądowej i kryminologii* 43 nr 1 (1993): 64-78; Roman Mądro, „Wyniki badań masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez ukraińskich nacjonalistów w 1943 r w powiecie lubomelskim,” *Na Rubieży* 3 (1993): 21-24; Leon Popek, „Ekshumacja szczątków ludności polskiej wymordowanej przez UPA w pow. Luboelskim,” *Biuletyn Informacyjny SZŻ AK Okręg Wołyński* 38 (1993): 27-45; Leon Popek, „Wołyński cmentarz,” *Semper Fidelis* 3-4 (1992): 48-49; Olaf Popkiewicz, „Poszukiwania mogił ofiar rzezi wołyńskiej na terenie Ukrainy na podstawie wyników prac archeologiczno-ekshumacyjnych w Ostrówkach i Woli Ostrowieckiej,” w Anna I. Zalewska, red. *Archeologia współczesności* (Warszawa, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Zarząd Główny: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział, 2016), 107-122; Paweł Wira, „Ekshumacja ofiar zbrodni UPA,” *Polska Zbrojna*, Październik 20 (206), 1992, 3.

⁴⁷³ Iwona Teul, „Czytanie z kości – raport z badań antropologicznych w Woli Ostrowieckiej,” *Kwarta: pismo historyczno-społeczne* 1 (2011): 14-21.

⁴⁷⁴ Leon Popek, *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo* (Warszawa: RYTM, 2011), 49.

розвідок на цю тему Маріуша Зайончковського⁴⁷⁵, лунають оцінки таких спроб компромісу як змарнованого часу й підтримування шкідливого обману⁴⁷⁶.

Підсумовуючи запропонований науковий огляд, наголосимо, що польська історіографія волинських подій 1943–1944 рр. проеволюціонувала до свого *mainstream-concept* – потрактування їх як геноциду. Волинський дискурс у Польщі перетворився на політико-історичний канон, базований на концепті кресових товариств і колишніх вояків АК. У його межах дослідники виявилися заручниками суперечок щодо хронології та юридичних визначень. Якщо на початках волинської дискусії спостерігалася принципова відмінність між “традиціоналістами” з їхнім розумінням волинських подій як акції геноциду, спрямованої проти польського населення, та “ревізіоністами”, які схилилися до трактування їх як усунення польського населення з українських етнічних територій⁴⁷⁷, то поступово ця відмінність майже стерлася. Таке зближення позицій засвідчила дискусія “Волинь 1943 – найбільш складна сторінка в минулому Польщі та України”, організована ІНП 26 травня 2011 р., під час котрої чи не вперше дискусанти продемонстрували одностайність, визнавши слушність застосування терміна “геноцид” стосовно Волинської трагедії⁴⁷⁸. Різниця поглядів простежується хіба що в питанні тривалості періоду. Опоненти кресових середовищ обмежують його рамки 1943–1944 роками, натомість учасники тих подій, крайні праві твердять про геноцид від початку Другої світової війни (1939 р.) і аж до 1947 р. Міфи, які спершу з’явилися в маргінальному середовищі т. зв. кресов’яків, згодом поширилися в науковій літературі, а ще пізніше стали компонентою риторики політичних і державних діячів. Вельми показовим є, зокрема, видання ІНП “Польща – нарис історії”, що має на меті популяризувати власне бачення минулого серед українських читачів, адже однією з цілей праці було подання польської перспективи бачення власної історії і показ у ній місця українців і України⁴⁷⁹. У цій книзі, Мареком Ґалендзовським стверджено, що на переломі 1942–1943 рр. ОУН (б) узяла під контроль новосформовані українські партизанські загони, створила УПА і навесні 1943 р.

⁴⁷⁵ Mariusz Zajączkowski, „Drogi do porozumienia między polskim i ukraińskim podziemiem niepodległościowym,” w Adam F. Baran, red., *Od zniewolenia do wolności: studia historyczne* (Białystok; Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Collegium Civitas, Polskie Radio Białystok, 2009), 271–316.

⁴⁷⁶ Piotr Zychowicz, *Wołyń zdradzony, czyli jak dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA* (Warszawa: Dom Wydawniczy Rebis, 2019), 142.

⁴⁷⁷ Ігор Ільюшин, *Волинська трагедія* (Київ: Ін-т історії України, Київський славістичний університет, 2003), 58.

⁴⁷⁸ Григорій Сподарик, “Волинь-1943” – одностайність поглядів,” *Наше слово*, Червень 26 (26), 2011.

⁴⁷⁹ Владзімеж Менджецький і Єжи Брацисевич, ред. *Польща – нарис історії* (Варшава: “Тирса”, 2015), 10.

розпочала усунення польського населення з Волині та інших південно-східних воєводств, що призвело до винищення мешканців понад 4 тисяч поселень і вбивства понад 100 тис. дітей, жінок, чоловіків. Подібні потрактування є і в праці Мацея Коркуця з історії Польщі часів Другої світової війни, виданій сімома мовами (англійською, італійською, німецькою, польською, російською, українською, французькою), де науковець, визначаючи події на Волині та у Східній Галичині як геноцид, акцентує на їхній скоординованості з боку керівництва ОУН і УПА та реалізації на взірць антиєврейської політики гітлерівської Німеччини⁴⁸⁰.

Останнім часом сучасна польська історична наука уже дещо знизилася свою активність у вивченні українсько-польських відносин, а тому значно поменшало нових, опертих на нововіднайдені джерела, глибших наукових студій генези трагічного протистояння двох сусідніх народів у 1942–1947 рр.⁴⁸¹ Нещодавнє призупинення діалогу, своєю чергою, призвело до радикалізації частини польського суспільства в оцінці діяльності ОУН і УПА, подій 1938–1947 рр. на Холмщині, Волині, Підляшші та в Східній Галичині. Як наслідок, згідно з висновком Тараса Кузю, сформувалася низка упереджень польських авторів, які пишуть про Волинську трагедію 1943 р. Це передовсім: 1) зосередження на одному році й ігнорування всього, що відбулося до й після того; 2) критика лише українських націоналістів; 3) звинувачення в поганому стані нинішніх польсько-українських взаємин тільки української сторони; 4) використання переважно польських джерел для встановлення чисельності загиблих, а також протиставлення нібито більш академічного польського Інституту національної пам'яті його “націоналістичному” еквівалентові – Українському інституту національної пам'яті⁴⁸².

⁴⁸⁰ Мацей Коркуць, *Борющаяся Речь Посполитая. Польша 1939-1945* (Краков: Інститут національної пам'яті – Комісія по расследованию преступлений против польского народа, 2019), 79.

⁴⁸¹ Богдан Гудь, *Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект* (Харків: Акта, 2011), 14.

⁴⁸² Тарас Кузьо, “Польсько-українська історія: час для перезавантаження,” *Наше слово*, Січень 5 (1), 2020.

Українська історіографія й суспільний дискурс доби незалежності

Уже хрестоматійним стало твердження, що українські дослідники розпочали вивчення українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни (а отже – й українсько-польського протистояння) значно пізніше, ніж польські колеги, мимоволі опинившись у ситуації перманентного руху навздогін. Це, своєю чергою, за висновком Юрія Сливки, зумовило переважно “оборонний характер” виступів і публікацій вітчизняних науковців⁴⁸³. Слід уважати, що більшість українських істориків і громадськості вперше дізналася про цей епізод національної історії з книги Ореста Субтельного, яка, з’явившись 1988 р. англійською мовою⁴⁸⁴, витримала в 1990-ті рр. декілька перевидань в Україні⁴⁸⁵. Пів сторінки викладу українського й польського бачення подій Другої світової в цьому культовому підручнику виявилось достатньо, щоб зняти табу й порушити мовчанку щодо українсько-польського конфлікту. Історик Олександр Марущенко початком вітчизняних фундаментальних досліджень цієї проблематики визначив 1997 р., пов’язавши його із діяльністю робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА⁴⁸⁶. Так чи інак, в Україні активізація студій у цьому напрямі припала лише на кінець 1990-х – 2003 р., до чого спонукало наближення 60-річчя трагічних подій та очевидна актуалізація Варшавою волинської дискусії. Стан української історіографії кінця 90-х років 20 ст. – початку 21 ст. в цій ділянці детермінували багаторічні наукові семінари, присвячені українсько-польським стосункам у 1918–1947 рр. “Україна – Польща: важкі питання”, підсумком яких стали видання обома мовами текстів доповідей та стенограм обговорень. Як слушно зазначив Олександр Лисенко, саме ці, опубліковані в 10 томах українською⁴⁸⁷ та 11 томах

⁴⁸³ Юрій Сливка, *Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки* (Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України, 2003), 43.

⁴⁸⁴ Orest Subtelny, *Ukraine: a history* (Toronto; Buffalo: Published by the University of Toronto Press in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988).

⁴⁸⁵ Орест Субтельний, *Україна. Історія*, пер. з англ. (Київ: Либідь, 1991); Орест Субтельний, *Україна. Історія*, пер. з англ. Ю. Шевчука, 2-е вид. (Київ: Либідь, 1992); Орест Субтельний, *Україна. Історія*, пер. з англ. Ю. Шевчука, 3-е вид., перероб. і допов. (Київ: Либідь, 1993); Орест Субтельний, *Україна. Історія*, пер. з англ. Ю. Шевчука, 5-е вид. (Київ: Либідь, 1996); Орест Субтельний, *Україна. Історія*, пер. с англ. В. Звиняцковського и Г. Касьянова (Київ: Либідь, 1994).

⁴⁸⁶ Олександр Марущенко, “Сучасна вітчизняна історіографія Волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень,” *Сторінки воєнної історії України II* (2007): 34.

⁴⁸⁷ Микола Кучерепа, відп. ред., *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1-2: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках” (Варшава, 22-24 травня 1997 р.) (Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі; Tyrsa, 1998); Микола Кучерепа,

польською мовою⁴⁸⁸ матеріали тих зустрічей “заклали підвалини глибокого, неодномірного, стереоскопічного трактування цих подій”⁴⁸⁹.

ред., Україна – Польща: важкі питання, т. 3: Матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни” (Луцьк, 20-22 травня 1998 р.) (Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі; Tysa, 1998); Микола Кучерепа, відп. ред., Україна – Польща: важкі питання, т. 4: Матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 8-10 жовтня 1998 р.) (Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі; Tysa, 1999); Євген Місило, ред., Україна – Польща: важкі питання, т. 5: Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.) (Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі; Tysa, 2001); Микола Кучерепа, наук. і заг. ред., Україна – Польща: важкі питання, т. 7: Матеріали VII міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Луцьк, 24-26 травня 2000 р.) (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008); Микола Кучерепа, наук. і заг. ред., Україна – Польща: важкі питання, т. 8: Матеріали VIII міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6-8 листопада 2000 р.) (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008); Микола Кучерепа, наук. ред., Україна – Польща: важкі питання, т. 9: Матеріали IX і X міжнародних семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.) (Луцьк: ВМП “Терен”, 2004); Ігор Галагіда, ред., Україна – Польща: важкі питання, т. 10: Матеріали XI міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 26-28 квітня 2005 р.) (Варшава: Tysa, 2006).

⁴⁸⁸ Romuald Niedzielko, oprac. red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 1-2: Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918-1947” (Warszawa, 22-24 maja 1997) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 1998); Romuald Niedzielko., oprac. red., Polska Ukraina: trudne pytania, t. 3: Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Łuck, 20-22 maja 1998) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 1998); Romuald Niedzielko, red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 4: Materiały międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Warszawa, 8-10 października 1998) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 1999); Romuald Niedzielko, oprac. red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 5: Materiały międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Łuck, 27-29 kwietnia 1999) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 1999); Romuald Niedzielko, oprac. red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 6: Materiały międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Warszawa, 3-5 listopada 1999) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 2000); Romuald Niedzielko, oprac. red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 7: Materiały międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Łuck, 24-26 maja 2000) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 2000); Romuald Niedzielko, oprac. red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 8: Materiały międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Warszawa, 6-8 listopada 2000) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 2001); Romuald Niedzielko, red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 9: Materiały IX i X międzynarodowego seminarium

Коли польська сторона зініціювала вшанування 60-річчя трагедії на Волині та, за означенням Ярослава Грицака, першу поважну дискусію на тему історичного минулого в Україні з часів падіння комунізму (щось на кшталт “Historikerstreit”)⁴⁹⁰, Ярослав Ісаєвич узявся впорядковувати один із найґрунтовніших наукових збірників праць українських дослідників з такої теми⁴⁹¹. У цьому виданні чимало уваги приділено подіям на Холмщині – від акцій нищення понад сотні православних храмів у 1938 р. до масової депортації українського населення впродовж 1945–1946 рр. і акції “Вісла” 1947 р. Згодом Микола Литвин вказав на наголошення тоді українською стороною нерівноцінності становища народів. Поляки вже більш як 20 років мали визнану на міжнародній арені державу, легальним репрезентантом котрої в часи війни вважалися підпільні установи еміграційного уряду і підпорядковані йому збройні формування. Натомість Україна, яка опинилася в епіцентрі бойових дій велетенських армій, залишалася, як і раніше, не суб’єктом, а об’єктом геополітичних ігор. “За володіння її землями змагалися більшовицька Росія (замаскована під псевдоінтернаціоналістський СРСР), нацистська Німеччина та її союзники (Угорщина, Румунія), Польща. Тільки під час війни виникла Українська повстанська армія – єдина збройна сила, яка тоді й потім боролася за самостійну Україну, проти всіх її ворогів”⁴⁹². Не випадково Ярослав Ісаєвич проводив аналогію з польськими повстаннями 19 ст., особливо 1863 р.: попри очевидну відсутність шансів на перемогу, традиції повстанського руху сприяли

historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Warszawa, 6-10 listopada 2001) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Ośrodek Karta, 2002); Romuald Niedzielko, red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 10: Materiały XI międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Warszawa, 26-28 kwietnia 2005) (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Ośrodek Karta, 2006); Romuald Niedzielko, red., Polska – Ukraina: trudne pytania, t. 11: Materiały XII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Toruń, 11 października 2006) (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2009).

⁴⁸⁹ Л. Герасименко і Р. Пилявець, упоряд. *Україна і український народ у Другій світовій війні: Дискусії*, Випуск 1, “Актуальність досліджень історії Другої світової війни в контексті досягнення консолідації українського народу. Україна напередодні та на початку Другої світової війни (друга половина 1930-х – червень 1941 р.)” (Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009), 24.

⁴⁹⁰ Ярослав Грицак, “Тяжке примирення,” в Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом: історичні есе* (Київ: Критика, 2004), 132.

⁴⁹¹ Ярослав Ісаєвич, ред. *Волинь і Холмщина 1938-1947: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* (Львів: НАН України, Інститут українознавство ім. Івана Крип’якевича, 2003)

⁴⁹² Микола Литвин, “Питання українсько-польських відносин у науковій спадщині та громадській діяльності Ярослава Ісаєвича,” *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість 3-4* (2010-2011): 10.

утвердженню тієї традиції й тягlosti боротьби, що у відповідний момент відіграло вирішальну роль у відновленні державності.

Не менш важливою в тогочасних історіографічних дебатах виявилася позиція іншого знакового львівського історика – Ярослава Дашкевича⁴⁹³. З одного боку, він стверджував, що польська сторона як така, що домінувала у конфлікті кінця 19 – 20 ст., перша відповідає за його воєнні вибухи у 20 ст. З іншого – саме цьому непересічному інтелектуалові належить визнання справи нормалізації відносин між обома сусідніми народами не лише потребою сьогодення, а й вимогою майбутнього⁴⁹⁴, а тому, на переконання вченого, не підлягає сумніву, що український терор 1942–1944 рр. щодо поляків Західної України, навіть якщо його пояснювати ідеями помсти за польські кривди, німецькими і радянськими провокаціями, співпрацею поляків із комуністичною Росією і т. д., заслуговує на суворе й однозначне засудження⁴⁹⁵.

Деякі українські історики продовжили свою роботу в парадигмі радянського нарративу. Попри розширення джерельної бази через залучення матеріалів з архівосховищ України, Росії, Німеччини та використання спогадів учасників й очевидців волинських подій, врахування окремих досліджень учених, представники цього напрямку й надалі писали про українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни у риторичній офіційній радянській історії 1940–1980-х рр. з характерними для неї звинуваченнями ОУН і УПА в усіх можливих і неможливих злочинах. Критика чи засудження УПА зазвичай супроводжувалося виправданням радянської окупації 1939–1941 рр. (як-от у книзі науковців із Дніпра Валентина Іваненка й Віктора Якуніна⁴⁹⁶). До таких авторів належать Юрій Войцеховський⁴⁹⁷,

⁴⁹³ Ярослав Дашкевич, “Акція “Волинь”. Волинський казан та його творці,” *Воля і Батьківщина* 1/2 (2003): 5-15; Ярослав Дашкевич, “Волинський казан та його творці,” *Шлях Перемоги*, Червень 18 (25), 2002, 8, Червень 25 (26), 2003, 8; Ярослав Дашкевич, “Волинський вузол,” *Універсум* 5/6 (2003): 17-21; Ярослав Дашкевич, “Волинь у політичних іграх в 40-х рр. ХХ століття,” *Розбудова держави* 5/8 (2003): 11-13; Ярослав Дашкевич, “Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські взаємини),” в Андрій Павлишин, упоряд., *Україна і Польща між минулим і майбутнім* (Львів, 1991), 214-230; Ярослав Дашкевич, “Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному,” *Україна. Наука і культура* 25/26 (1993): 53-73; Ярослав Дашкевич, “Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер,” *Український визвольний рух* 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни (2003): 138-147 та ін.

⁴⁹⁴ Ярослав Дашкевич, “Польсько-українські відносини: українська меншина в Польщі, польська меншина – в Україні,” *Український час* 1 (1998): 14-15.

⁴⁹⁵ Ярослав Дашкевич, *Україна: вчора і нині: нариси, виступи, есе* (Київ: Інститут української археографії НАН України, 1993), 130-131.

⁴⁹⁶ Валентин Іваненко і Віктор Якунін, *ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології* (Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006).

⁴⁹⁷ Юрій Войцеховський, “Волинська трагедія: погляд крізь віки,” *Історія в школі* 5-6 (2003): 19-27.

М. Зарічанський⁴⁹⁸, Віталій Масловський⁴⁹⁹, Владислав Наконечний⁵⁰⁰, Анатолій Чайковський⁵⁰¹ та ін.

Ігор Ільюшин озвучив небезсумнівну тезу про інструменталізацію в трактуванні минулого як типову рису розвитку вітчизняної історіографії. На його думку, в історичній науці вбачають передусім інструмент виховання патріотизму та зміцнення національної ідентичності, так само як і відновлення історичної свідомості. “Представники нової молодішої генерації фахових істориків презентують власні погляди на минуле, намагаються “переписати” історію відповідно до її розуміння, що в принципі є природним явищем. Власне цим я пояснюю й ініціативу молодих керівників Українського інституту національної пам’яті, спрямовану на відновлення українсько-польського історичного діалогу”⁵⁰². Річ у тому, що за умов змагання національних історіографій, посиленого політичною кон’юнктурою волинської проблеми, за всієї позірної справедливості підкреслення необхідності дотримуватися безпристрасності та об’єктивності дискусій, навряд чи можна говорити про реальність дотримання і українськими, і польськими дослідниками цієї відстороненості.

⁴⁹⁸ М. Зарічанський, “Не побоїтесь гіркої правди,” *Радянська Волинь*, Лютий 6, 1998, 3; Лютий 12, 1998, 3; Лютий 26, 1998, 3; Березень 5, 1998, 5.

⁴⁹⁹ Віталій Масловський, *З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни* (Москва: Славянський діалог, 1999); Witalij Maslowsky, *Z kim i przeciw komu walczyli nacjonaliści ukraińscy w latach II wojny światowej?* (Wrocław: Nortom, 2001).

⁵⁰⁰ Владислав Наконечний, *Волинь – криваве поле війни* (Тернопіль: Підручники і посібники, 2006); Владислав Наконечний, “Волинь – криваве поле геноциду (з історії масового знищення польського населення на Волині в 1943 році),” в Владислав Наконечний, *Роки... Події... Люди... Позиція: наукові та краєзнавчі нариси* (Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2006), 98-112; Владислав Наконечний, “В стороні від істини,” в Владислав Наконечний, *Роки... Події... Люди... Позиція: наукові та краєзнавчі нариси* (Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2006), 300-304; Владислав Наконечний, “Час візьме своє,” в Владислав Наконечний, *Роки... Події... Люди... Позиція: наукові та краєзнавчі нариси* (Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2006), 325-327; Владислав Наконечний, “В стороні від істини,” *Радянська Волинь*, Квітень 10 (15), 1997, 1-2; Владислав Наконечний, “Волинь – криваве поле геноциду,” *Комуніст*, Березень 28, 2003, 2; Квітень 2, 2003, 2; Квітень 4, 2003, 4; Владислав Наконечний, “Волинь – криваве поле геноциду,” *Радянська Волинь*, Липень 10 (27), 2008, 1; Владислав Наконечний, “Мертві закликають живих. Проти фальсифікації волинського професора І. Кічія, які він допустив на науковій конференції у Варшаві,” *Волинь*, Серпень 4 (89), 1994, 2-3.

⁵⁰¹ Анатолій Чайковський, “Волинь 1942-1944 рр.: трагічна сторінка української історії,” в *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: науковий збірник* (Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк, 24-25 березня 2009 р.) (Луцьк, 2009), 235-239.

⁵⁰² Ольга Скороход, “Волинська трагедія – 1943. Український погляд: етнічна чистка чи польсько-українська війна? URL: https://censor.net.ua/resonance/396030/volinska_tragediya1943_ukranskiyi_poglyad_etn_chna_chistka_chi_polskoukranska_vyina

Варто погодитися з авторитетним львівським дослідником Богданом Гудем, що “волинсько-галицька трагедія” для української історіографії не була та й не є “темою номер один”⁵⁰³, і, взявши на себе таку сміливість, додати – навряд чи в осяжній перспективі нею стане. Адже, як слушно зауважила Богуміла Бердиховська, антипольську акцію на Волині й у Східній Галичині, а точніше її сучасні інтерпретації, які неодноразово призводили до криз, українські історики сприймають як тему *par excellence* політичну, що не спонукає до студій⁵⁰⁴. І все ж, апелюючи до численних монографій, наукових статей, публікацій у збірниках матеріалів конференцій, дисертаційних робіт, а також публіцистичної літератури, складно не помітити поступу у вивченні цієї дражливої сторінки спільної українсько-польської минушини. У процесі джерелознавчих пошуків поступово нагромаджується вже доволі значний за обсягом емпіричний матеріал. За роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася низкою документальних⁵⁰⁵ та мемуарних⁵⁰⁶ видань. Опублікування документів з архівів спецслужб у межах спільної українсько-польської серії “Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”⁵⁰⁷ стали важливим кроком до з’ясування об’єктивної картини подій конфлікту. За час історичної дискусії останніх десятиріч довкола волинських подій було оприлюднено

⁵⁰³ Bohdan Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku : zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych*, przekł. Anna Korzeniowska-Bihun, Mariya Hud (Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2018), 87.

⁵⁰⁴ Bogumiła Berdychowska, „Obecnie jest niemożliwe, aby ukraiński inteligent nie wiedział kim byli Gombrowicz, Miłosz czy Borowski”. URL: <https://www.eastbook.eu/2018/01/31/berdychowska-obecnie-jest-niemozliwe-aby-ukrainski-inteligent-nie-wiedzial-kim-byli-gombrowicz-milosz-czy-borowski/>

⁵⁰⁵ Володимир В’ятрович, відп. ред. та упоряд., *Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА*. У 2 т. (Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011).

⁵⁰⁶ Юрій Власюк, *Село – і серце одпочине...* (Київ: АртЕк, 2003); Володимир Данилюк, *Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939-1944*: художньо-документальна повість (Луцьк: Ініціал, 1995); Микола Жулинський, *Поминаймо в скорботі, а не в гніві: українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр.* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003); Михайло Каркоць, *Від Вороніжа до Українського легіону самооборони*, 2-е вид., допов. (Рівне, 2002); Григорій Стецюк, *Чорні дні Волині. Спогади колишнього зв’язкового обласного проводу ОУН* (Володимир-Волинський: Світязь, 1992).

⁵⁰⁷ Гжегож Мотика і Юрій Шаповал, наук. ред., *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdzistych XX wieku: Невідомі документи з архівів спецслужб*, т. 4, “Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942-1945; ч. 1 Стосунки АК-УПА на фоні політики окупантів на Волині, ч. 2 В Галичині, На землях Холмщини і Грубешівщини” (Варшава; Київ, 2005).

результати теренових розвідок Ярослава Царука ⁵⁰⁸, Івана Ольховського ⁵⁰⁹, Івана Пущука (Пуська) ⁵¹⁰. Та якщо відомості щодо Володимирщини Ярослава Царука досить швидко потрапили до наукового дискурсу й опинилися під прискіпливим оком польських колеґ ⁵¹¹, то напрацювання інших українських авторів були просто проігноровані. Поява кваліфікаційної роботи Ярослава Борщика ⁵¹² та загалом студій цього автора ⁵¹³ дає підстави мовити про початок

⁵⁰⁸ Ярослав Царук, *Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район* (Львів: НАН України, Інститут українознавства, 2003).

⁵⁰⁹ Іван Ольховський, *Кривава Волинь*, кн. 1, "Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939-1945 роках": історико-документальне дослідження (Київ: Гарт, 2008); Іван Ольховський, *Кривава Волинь*, кн. 2, "Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939-1945 роках": історико-документальне дослідження (Київ: Гарт, 2011).

⁵¹⁰ Іван Пушук, *Волиняни про "Волинь-43": Українська пам'ять про польську експансію на український північний захід у 1938-1944 рр.: усноїсторичний аспект. Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмищина* (Луцьк: НАН України Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017); Іван Пушук, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Володимир-Волинський район* (Луцьк: Твердиня, 2011); Іван Пушук, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Горохівський район* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009); Іван Пушук, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Іваничівський і Локачинський райони* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010); Іван Пушук, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони* (Луцьк: Твердиня, 2011); Іван Пушук, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Ківерцівський район* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008); Іван Пушук, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Луцький район і м. Луцьк* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009); Іван Пушук, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Любомльський і Шацький райони* (Луцьк: Твердиня, 2011); Іван Пушук, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Турійський район* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009).

⁵¹¹ Andrzej Gil, „Konflikt pamięci: Rozważania o pracy Jarosława Caruka Tragedia wołyńskich wsi w latach 1943-1944. Ukrainie i polskie ofiary zbrojnego konfliktu. Rejon włodziemiński wołyński,” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 1 (2003): 55-83

⁵¹² Ярослав Борщик, "Усні джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під час Другої світової війни: типологія, інтерпретація, верифікація" (Дис. канд. іст. наук, НАН України Інститут історії України, 2016).

⁵¹³ Ярослав Борщик, "Використання методу усної історії в дослідженні польсько-українських відносин періоду Другої світової війни (на прикладі проекту "Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943")," *Спеціальні історичні дисципліни* 22-23 (2013): 190-197; Ярослав Борщик, "Волинь-43 як виклик для українсько-польського сусідства у ХХІ ст.," в *Етнічні та етнополітичні виклики в умовах глобалізації* (Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Переяслав-Хмельницький, 25-26 травня 2018 р.) (Переяслав-Хмельницький, 2018), 22-29; Ярослав Борщик, "До проблеми польських "відплатних акцій" на Волині (березень 1943 – початок липня 1943 року)," *Український історичний журнал* 1 (2016): 113-132;

верифікації фаховими істориками усних джерел, які становлять основу дослідження проблеми і з українського, і з польського боку. Подібну спробу верифікації даних щодо українсько-польського протистояння в 1939–1947 рр. на теренах Львівського воєводства здійснив учений-історик, працівник Інституту національної пам'яті, Броцлавського університету та активіст Союзу української незалежної молоді й Об'єднання українців Польщі Ярослав Сирник⁵¹⁴.

Значущість волинської теми підтверджує участь у дискусії таких знакових українських учених, як Олександр Лисенко⁵¹⁵, Олександр Удод⁵¹⁶, Юрій Шаповал⁵¹⁷. Надзвичайно показовим є окреслення Олександром Лисенком методологічної лінії – широкий історичний контекст та відмова від комплексу провини однієї зі сторін⁵¹⁸. А вже аналіз виникнення та перебігу кризи в міжнаціональних взаєминах неминуче ставить питання про її витоки.

Ярослав Борщик, “Польська та українська версії пацифікації Малина 13 липня 1943 року: джерелознавчий аналіз,” *Сторінки воєнної історії України* 17 (2015): 22-40; Ярослав Борщик, “Спогади про Волинську трагедію: спроба верифікації джерел усної історії,” *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету* 456 т. 2 (2016): 84-89; Ярослав Борщик, “Усні джерела в дослідженнях кількості польських жертв Волинської трагедії: деякі аспекти,” *Sciences of Europe* 3 (2016): 69-75.

⁵¹⁴ Jarosław Syrnyk, „Wstęp do weryfikacji danych z książki Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939-1947,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 27 (2016): 368-397.

⁵¹⁵ Олександр Лисенко, “Українсько-польський конфлікт,” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. пр.* 16, ч. 1 (2007): 384-394.

⁵¹⁶ Олександр Удод, “Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять,” в *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Луцьк, 19–20 червня 2013 р.), Анатолій Шваб, уклад., 5–10. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013.

⁵¹⁷ Юрій Шаповал, “Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943-1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України,” *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ* 1(2003): 194-208; Юрій Шаповал, “Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння і баланс ненависти,” *Сучасність* 7/8 (2004): 104-117; Юрій Шаповал, “Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависти,” *Генеza* 1 (2005): 57-66; Юрій Шаповал, “Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависти. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни,” в Юрій Шаповал, *Доля як історія* (Київ: “Генеza”, 2006), 164-182; Юрій Шаповал, *Торкнутись історії*, 2-е вид., допов. (Київ: Парламентське видавництво, 2017); Юрій Шаповал, “Волинь-43: як досліджувати і як пам'ятати,” в Микола Кучерепа і Анатолій Шваб, упоряд., “Волинь-43”: *міфи і реальність*: зб. наук. пр. (Луцьк: Вежа-Друк, 2019), 7-13.

⁵¹⁸ Олександр Лисенко, “Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни,” в *Друга світова війна і доля народів України* (Матеріали Всеукраїнської наукової конференції) (Київ: Сфера, 2005), 14.

В українській історіографії проблема українсько-польського протистояння на західних землях України під час Другої світової війни виходить на викристалізування декількох парадигмальних концептів. Кожен із них передбачає визначення мети, завдань і самоідентифікаційних цінностей учасників міжетнічних конфліктів з обов'язковим зазначенням про належність краю саме до їхнього єдиного (українського чи польського) національно-державного організму.

Серед представників “поміркованої” течії бачимо вже неодноразово згаданого київського дослідника Ігоря Ільюшина, який одним із перших з-поміж вітчизняних істориків почав вивчати діяльність польського національного підпілля на теренах України загалом⁵¹⁹ та волинські події⁵²⁰ зокрема. Він уже ввійшов до когорти найвизнаніших польськими колегами⁵²¹ українських дослідників, його праці видані польською⁵²² та російською⁵²³ мовами. Більш ніж промовистими є слова президента РП Анджея Дуди: “Багатий доробок професора заслуговує на визнання. Для польського читача особливо цікаві ті публікації, що заторкують найболючішу тему в історії польсько-українських відносин, якою є Волинська трагедія. Хочу висловити професорові глибоку повагу та подяку за те, що своєю академічною позицією він визначає найкращі зразки не тільки наукової діяльності, а й також польсько-українського діалогу, відкритості в дискусії про дражливі питання та спільного, послідовного відкриття історичної правди”⁵²⁴. З огляду на поліаспектність цих відносин, історик зосередився на з'ясуванні впливу політичних структур і збройних формувань на характер взаємин між націями. У

⁵¹⁹ Ігор Ільюшин, *ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)* (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000); Ігор Ільюшин, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні* (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2001).

⁵²⁰ Ігор Ільюшин, *Волинська трагедія 1943-1944 рр.* (Київ: Інститут історії України НАНУ, Київський славістичний університет, 2003); Ігор Ільюшин, *Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945)* (Київ: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2009).

⁵²¹ Зокрема, 2009 р. Ігор Ільюшин разом із Гжегожем Мотикою отримав Капітулу польсько-українського поєднання. А 2018 р. він став лауреатом нагороди імені Івана Виговського.

⁵²² Igor Iljuszyn, *UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939-1945)* (Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2009); Igor Iljuszyn, *ZSSR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939-1947* (Warszawa: INP, 2017).

⁵²³ Игорь Ильшин, «Волинская трагедия 1943-1944 гг.: анализ проблемы и перспективы украинско-польского исторического примирения,» *Славянский альманах 1-2* (2015): 113-124;

⁵²⁴ List Prezydenta na uroczystości wręczenia Nagrody imienia Iwana Wyhowskiego 2018. URL: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/inne/687,list-prezydenta-na-uroczystosci-wreczenia-nagrody-imienia-iwana-wyhoewskiego-2018.htm>

візії вченого саме УПА й АК, реалізуючи кожна власну національну програму, втягнули суспільства у криваве протистояння. Київський дослідник у своїх статтях стверджує, що керівництво польського руху Опору категорично відкидало можливість перегляду довоєнних кордонів Речі Посполитої на користь українців і допускало можливість створення Української держави лише на Наддніпрянщині. Київський науковець розглядає Волинську трагедію в ширшому економічному та історичному контекстах. У своїх розвідках він простежує вплив німецької окупаційної влади й політики СРСР на ескалацію, перебіг і припинення українсько-польського конфлікту⁵²⁵. За таких умов, висновує історик, антиукраїнський терор з боку польських угруповань на Закерзонні спричинили німецькі провокації. Натомість рішення ОУН (б) про проведення антипольської акції на Волині було спровоковане антиукраїнською активністю місцевих поляків. Жодних свідчень про домовленості українських націоналістів з нацистами щодо спільних дій проти поляків досі не виявлено, навіть більше – науковець пише про намагання німецької сторони перешкодити розгортанню антипольських акцій. Як переконаємося, не даремно польський дослідник Влодзімеж Менджецький, визнаючи фаховий рівень студій українського автора, назвав його тези самовбивчими, такими, які дають аргументи іншій стороні супроти “своїх”⁵²⁶.

Численні публікації про волинські події вийшли з-під пера Леоніда Зашкільняка, котрий належить до грона провідних фахівців з українсько-польських відносин новітньої доби загалом⁵²⁷. Позицію

⁵²⁵ Игорь Ильюшин, «Нацистская политика и практика в отношении украинского и польского народов на территории их совместного проживания в 1943-1944 гг.» в *Война на уничтожение: Нацистская политика геноцида на территории Восточной Европы: материалы междунар. науч. конф.* (Москва, 2010), 322; Igor Ilyushin, “Політика СРСР у процесі ліквідації антикомуністичного підпілля та припинення українсько-польського конфлікту (1944-1946 рр.),” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія: Історичні науки* 27 (2018): 126-136.

⁵²⁶ Włodzimierz Mędrzecki, „Język dialogu historyków polskich i ukraińskich na przełomie XX i XXI wieku,” w *Na pograniczu „nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo*, Magdalena Zowczak (red.) (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010), 52. Мовою оригіналу: „Z punktu widzenia warsztatu i metodologii nauk historycznych ta i wiele innych interpretacji cytowanego autora jest bez zarzutu. Dają one świadectwo poszukiwania prawdy i zrozumienia tego, co w istocie zachodziło na pograniczu polsko-ukraińskim w czasie wojny. Jednak z punktu widzenia narracji „pragmatycznej”, a zwłaszcza „wyższości moralnej”, wypowiedź ukraińskiego historyka należałoby uznać za samobójczą, za dostarczenie drugiej stronie argumentów przeciwko „swoim”.

⁵²⁷ Леонід Зашкільняк, “Волинь, Галичина: суперечки навколо українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни,” в *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам’яті польського та українського народів* (Київ: ДП НВЦ “Пріоритети”, 2013), 142-154; Леонід Зашкільняк, “Волинь, Галичина: спори навколо українсько-польських відносин у роки Другої світової війни,” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 7 (2014): 164-184; Леонід Зашкільняк, “Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в

цього вченого чи не найкраще репрезентує така його цитата: “...зближення українців і поляків сьогодні і в майбутньому не означатиме, що вони будуть однаково дивитися на минуле і вшановувати одних героїв. Просто для розумної людини по обидва боки кордону колись доведеться усвідомити просту істину – ми не чужі, ми різні і з цією “різністю” можна цілком пристойно жити”⁵²⁸. Такий підхід притаманний для всіх представників цієї “ліберальної” течії.

Осмислюючи суспільно-політичний вимір волинських подій, нагадаємо, що Ярослав Дашкевич⁵²⁹ та Іван Патриляк⁵³⁰ (нині його вважають “одним з головних пропагандистів УПА”⁵³¹) тлумачили їх як типову антиколоніальну війну українців проти “малої”

1939-1944 рр.,” *Педагогічна думка* 4 (2008): 31-35; Леонід Зашкільняк, “Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині у 1939-1944 рр.,” в Б. Вайгль, наук. ред., *Поляки – українця – євреї. Історичні дилеми та погляд у майбутнє (Унівські лекції 2008)* (Львів, 2008), 238-252; Леонід Зашкільняк, “Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939-1944 роках,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 16 Ювілейний збірник на пошану Івана Патера (2008): 486-491; Леонід Зашкільняк, “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни: проблеми інтерпретації,” в Микола Кучерепа і Анатолій Шваб, упоряд. “*Волинь-43*”: *міфи і реальність: збірник наукових праць* (Луцьк: Вежа-Друк, 2019), 27-42; Леонід Зашкільняк, “Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939-1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна?,” *Україна – Європа – світ. Серія: Історія, міжнародні відносини* 5, ч. 2 (2011): 89-95; Леонід Зашкільняк, “Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939-1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна?,” в Jan Pisuliński, Elżbieta Rączy і Krzysztof Żarna, red., *Polska, Słowacja, Europa Środkowa w XIX – XXI wieku: księga jubileuszowa dedykowana profesor Ewie Orlof* (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011), 310-320; Леонід Зашкільняк, “Українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939-1944 роках: невідома війна,” *Записки товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції ССЛІ* (2006): 325-367 та ін.

⁵²⁸ Леонід Зашкільняк, “На жаль, історія може “навчити” будь-чого і вибрати з неї те, що дійсно корисне сьогодні, є непростю справою” URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/34->

⁵²⁹ Ярослав Дашкевич, “Волинський казан та його творці,” *Шлях Перемоги*, Червень 12-18 (25), 2003, 8; Ярослав Дашкевич, “Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України,” *Україна: наука і культура* 26-27 (1993): 44-78; Ярослав Дашкевич, “Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет,” *Україна в минулому* 6 (1994): 78-93. Він, зокрема, твердив: “Криваві події 1939–1944 років та пізніше відбувалися на українських етнічних землях, на якій поляки (влада, колонізатори) були в статусі окупантів”

⁵³⁰ Іван Патриляк, “Українсько-польський збройний конфлікт у роки Другої світової війни. Спроба синтетичного погляду,” *Сторінки історії* 37 (2014), 157; Іван Патриляк, “Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: спроба узагальнення,” *Мандрівець* 4 (2013): 52; Іван Патриляк, “Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: спроба узагальнення,” в Гарасим Я., Гречило А., Пилипчук С., Сова А., Халак Н., упоряд., *Українофобія як явище та політехнологія*: зб. статей, Вип. 1. (Львів, 2014).

⁵³¹ Krzysztof Kawęcki, „Długi cień UPA. Polityka historyczna Ukrainy jest jawnie probanderowska,” *Nasz Dziennik*, Wrzesień 4, 2017, 12-13.

імперіалістичної держави, якою була міжвоєнна Польща і якою її хотіли б відродити польські владні еліти та більшість польських мешканців сучасної Західної України. Не випадково Микола Кучерепа⁵³², Орест Красівський⁵³³ наголошують, що західні українці опинилися у складі Другої Речіпосполитої всупереч своїй волі, а тому в їхніх очах вона поставала як окупант-загарбник⁵³⁴. Відповідно до цього, Іван Патриляк і визначає західноукраїнські землі в 1920–1939 рр. як класичну внутрішню колонію⁵³⁵. На його переконання, “для сучасної української держави найбільш логічним було б трактування цих подій як визвольної антиколоніальної боротьби, яка супроводжувалася військовими злочинами проти цивільного населення, котрі, попри всю їх жорстокість, не ставлять під сумнів самі визвольні риси діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанської армії та мають відповідні аналоги в світовій історії”⁵³⁶. У контексті нашої теми потрібно вказати, що таке трактування вченим волинських подій було сприйняте як “спрямоване на фальшування правди про злочин геноциду, вчиненого українцями стосовно поляків у роки Другої світової війни на території сучасної України” і як “позиція, яка підважує добре ім’я поляків і Польської держави”, що стало приводом для виведення цього українського історика з наукової ради часопису “Przegląd Historyczno-Wojskowy”⁵³⁷. Такі тлумачення подій на Волині як

⁵³² Микола Кучерепа, “Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919-1939),” в Микола Кучерепа, відп. ред., *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1-2: Матеріали II Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках” (Варшава, 22-24 травня 1997 р. (Варшава: “Tugsa”, 1998), п.

⁵³³ Орест Красівський, *Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків* (Львів: Видавництво ЛРУАДУ, 2000), 354.

⁵³⁴ У суспільному дискурсі ця позиція представлена у: Петро Гнатюк, “Ми пережили три окупації. І одна з них – польська,” *Волинські губернські відомості*, Липень 24 (30), 2003, 6.

⁵³⁵ Прикметною в такому розрізі теми є обкладинка одного з номерів часопису “Uważam Rze Historia” (4/2013). На ній зображений поляк в одязі колонізатора на фоні бідних місцевих мешканців у традиційному вбранні, а супроводжує цей малюнок напис: „Polesie, polski Madagaskar” (Полісся, польський Мадагаскар).

⁵³⁶ Іван Патриляк, “Українсько-польський збройний конфлікт у роки Другої світової війни. Спроба синтетичного погляду,” *Сторінки історії: зб. наук. пр.* 37 (2014): 157–158.

⁵³⁷ „Komunikat redakcji „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” w sprawie odwołania dr. Iwana Patrylaka członka Rady Naukowej” URL: <https://wbh.wp.mil.pl/pl/articles/aktualnosci-wbh-42rc/2019-12-045541-komunikat-redakcji-przegladu-historyczno-wojskowego-w-sprawie-odwoania-dr-iwana-patrylaka-czlonka-rady-naukowej-phw> Мовою оригіналу: “W dn. 4 grudnia 2019 r. dyrektor Wojskowego Biura Historycznego i przewodniczący Rady Naukowej „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, dr hab. ASzWoj Sławomir Cienkiewicz podjął na wniosek redaktora naczelnego kwartalnika, dr. Jacka Jedrysiaka, decyzję o odwołaniu ze składu Rady Naukowej PHW kadencji 2016-2021 p. dr. Iwana Patrylaka. Powodem wspomnianej

результату польського колоніалізму трапляються час до часу⁵³⁸. Звідси й позиція тих авторів, які вважають, що лише після переосмислення положень низки Декларацій ООН щодо надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14 грудня 1960 р. українські й польські історики повинні обговорювати Волинську трагедію, і, відповідно, лише з урахуванням права українців на боротьбу за свою свободу повинно відбуватися вшанування жертв українсько-польського протистояння⁵³⁹.

Українець за походженням Богдан Гук теж висловив упевненість, що “поляків убивали не через їхню польськість, а з огляду на державу, яка у той чи інший спосіб сприяла їхній фізичній присутності в Україні. Завдання смерті було виявом категоричної незгоди українців не на їхню фізичну польськість, а на Польську державу, оскільки уособлена в поляках-чиновниках вона несла українцям смертельну загрозу в майбутньому”⁵⁴⁰. Зрештою, наприклад, головний редактор часопису “Krytyka Polityczna” Славомир Сераковський також погодився з окресленням Речі Посполитої й міжвоєнної Польщі як “окупантів України”⁵⁴¹.

decyzji jest antypolska działalność medialna dr. Patryłaka, ukierunkowana na fałszowanie prawdy o zbrodni ludobójstwa popełnionej na ludności polskiej przez Ukraińców na terenach dzisiejszej Ukrainy w trakcie II wojny światowej. Postawa ta narusza dobre imię Polaków i państwa polskiego, nie licując z godnością członka Rady Naukowej kwartalnika „Przegląd Historyczno-Wojskowy”. Redakcja czasopisma ubolewa, że informacje dotyczące działalności prowadzonej przez powołanego z rekomendacji środowiska historyków członka Rady Naukowej nie dotarły do jej wiadomości wczesnej, uniemożliwiając tym samym natychmiastową redakcję. Znana nam dotąd polskojęzyczna działalność dr. Patryłaka nie wskazywała na charakter przekonań głoszonych na Ukrainie, a wcześniejsze głosy kreteczne dotyczące jego działalności nie były znane redakcji. Tym mocniej dziękujemy środowisku historyków za zwrócenie uwagi na charakter działalności dr. Patryłaka i umożliwienie nam naprawienia oczywistego błędu”.

⁵³⁸ Володимир В'ятрович, “Вибачення за..?” *Розбудова держави* 5–8 (2003): 17; Віталій Порочук, “Чи шукали поляки істину в Острозі: на форумі в острозькій Академії головуючий (польський журналіст) відмовився надати слово народному депутату України,” *Волинь* (Рівне), Квітень 18, 2003, 6.

⁵³⁹ Марта Онуфрив, “Волинська трагедія: політико-правові аспекти” *Нація і держава*, Липень 11–18 (28–29), 2013, 5

⁵⁴⁰ Bogdan Huk, *Ukraina: polskie jądro ciemności* (Przemyśl: Stowarzyszenie Ukraińskie Dziedzictwo, 2013), 196.

⁵⁴¹ Sławomir Sierakowski, Bartłomiej Sienkiewicz i Timothy Snyder, „Nie poganiajmy Ukraińców do rozliczeń. O nadużywaniu terminu „ludobójstwo”,” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 22 (168), 2013, 28–29. Мовою оригіналу: „Ciekawe, że tak wiele energii włożono w spory pojęciowe dotyczące tego, czym w istocie były zbrodnie na Wołyniu. A dotąd nie zrewidowano słownika opisującego historię I i II Rzeczypospolitej, które w polsko-ukraińskim wymiarze były po prostu zaborami, owszem, Polska była państwem zaborcą”.

Питання Волинської трагедії через призму діяльності СБ ОУН порушив Ярослав Антонюк⁵⁴². Окремим об'єктом студій київського науковця став перебіг українсько-польського конфлікту на території сучасної Білорусі, зокрема на Берестейщині, де, на думку історика, інтенсивність і масштаби нападів були значно меншими, ніж на сусідній Волині. При цьому там спостерігався суттєвий вплив на ці події місцевої німецької адміністрації та радянських партизанів, хоча жодна зі сторін протиборства так і не зуміла опанувати терен.

Як зазначив львівський історик Олексій Сухий, засадничим для українських дослідників у трактуванні подій 1943 р. на Волині є образ “галицько-волинського вузла” українсько-польських суперечностей, який виник ще в попередні століття і який Польська держава в міжвоєнний період не розв'язала, а ще більше ускладнила, через що конфлікт між українцями й поляками в часи Другої світової трансформувалася з етносоціального в етнополітичний⁵⁴³. Його підхопили й автори, які брали слово в публічній дискусії⁵⁴⁴.

Частина українських авторів акцентує свою увагу на соціальному чиннику в міжетнічних протистояннях. Так, серед факторів, які зумовили надзвичайну гостроту конфлікту, Ярослав Ісаєвич виділив не тільки національну, а й соціальну напруженість, спричинену співвідношенням земельної та іншої власності в руках представників різних верств⁵⁴⁵. За спостереженням Романа Шпорлюка, Даніеля Бовуа, Богдана Гудя, після падіння Речі Посполитої у 18 ст. поляки зберегли своє панівне становище і в південно-східній Східній Галичині, і

⁵⁴² Ярослав Антонюк, “Білоруський фронт” українсько-польського конфлікту (1941–1945),” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 24 (Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій і обставин (2014); Ярослав Антонюк, “Білоруський чинник” українсько-польського конфлікту (1941–1945 рр.),” *Галичина: всеукраїнський науковий і культ.-прав. краєзн. часопис* 24 (2013); Ярослав Антонюк, “Вплив “Волинської трагедії” на формування етнічних стереотипів українця та поляка,” *Краєзнавство* 3 (2013): 46–54; Ярослав Антонюк, “Маловідома сторінка Волинської трагедії: протистояння СБ ОУН та “двійки” польського підпілля,” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 6 (2018): 74–80; Ярослав Антонюк, “СБ в українсько-польському конфлікті,” в Ярослав Антонюк, *Діяльність Служби Безпеки ОУН* (Луцьк: Волинська книга, 2007), 58–63.

⁵⁴³ Олексій Сухий, “Український визвольний рух середини ХХ ст. в національній історіографії 1988–2018 рр.,” *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки* 15 (2018): 114.

⁵⁴⁴ Максим Гон, „Волинський вузол”: українці і поляки між двома світовими війнами.” *День*. Червень 4 (95), 2004, 8; Червень 11 (100), 2004, 8; Сергій Грабовський, “Волинський вузол: український вимір.” *Українське слово*, Липень 10–16 (28), 2003, 4.

⁵⁴⁵ Ярослав Ісаєвич, “Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків,” в Петро Федорчак (відпов. ред.), *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1997 р.) (Івано-Франківськ: Вид-во “Плай”, 1997), 5.

на підросійських теренах Київщини, Волині, Поділля. В одному з інтерв'ю Даніель Бовуа поміж іншим зауважив, що якби стосунки між двором і селянами склалися так ідилічно, як це подано у більшості публікацій, то не було б ані кривавих розправ з польськими панами в 17 і 18 ст. та під час більшовицької революції, ані волинських подій Другої світової війни⁵⁴⁶.

Прагнучи з'ясувати, чому деякі українські історики висувають цю тезу, Анджей Шептицький висловив такі припущення. По-перше, радянська та певною мірою пострадянська історіографія мала сильний класовий ухил – боротьба за соціальні права видавалася справедливою й обґрунтованою, навіть якщо була кривавою. По-друге, визнання соціального, майже індивідуального характеру конфлікту (“сусід убив сусіда”) знімає відповідальність за ті події з ОУН і УПА, а отже, опосередковано і з Української держави⁵⁴⁷. Однак, згідно з висновками польських авторів, скоординованість нападів на польські поселення свідчить не на користь гіпотези про децентралізований характер масових убивств. Та й бачення Волинської трагедії як селянської війни виставляє в непривабливому світлі самих українців – мешканців тих місцевостей.

Найяскравішим репрезентантом цього напрямку, причому не тільки в українській історіографії, є, мабуть, знаний львівський дослідник Богдан Гудь, книги якого видані і в Україні⁵⁴⁸, і в Польщі⁵⁴⁹. Сформульовані ним основні засади студій чітко відображають позицію вченого: історія має бути максимально правдивою й наближеною до дійсності, опертою на факти, документи, відповідну бібліографію⁵⁵⁰.

⁵⁴⁶ Daniel Beauvois, *Chłopów bili po twarzy: polskie mity – Kresy*. URL: http://wyborcza.pl/1,76842,8304931,Chlopow_bili_po_twarzy.html

⁵⁴⁷ Andrzej Szeptycki, “Ku rocznicy Wołynia,” URL: <http://www.new.org.pl/1302-ku-rocznicy-wolynia>

⁵⁴⁸ Богдан Гудь, *Українці – Поляки: хто винен?: у пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття* (Львів: Кальварія, 2000); Богдан Гудь, *Загибель Аркадії: етносоціальні аспекти україно-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ ст.* (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, факультет міжнародних відносин Львівського національного університету ім. І. Франка. 2006); Богдан Гудь, *Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект* (Харків: Акта, 2011); Богдан Гудь, *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст.*, пер. з пол. А. Павлишин (Харків: Акта, 2017).

⁵⁴⁹ Bohdan Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w ХІХ i w pierwszej połowie ХХ wieku: zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych*, przekł. Anna Korzeniowska-Bihun, Mariya Hud (Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2013); Bohdan Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w ХІХ i w pierwszej połowie ХХ wieku: zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych*, przekł. Anna Korzeniowska-Bihun, Mariya Hud (Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2018).

⁵⁵⁰ Marek Błoński, „Między historią a polityką historyczną – dyskusja w Krynicy – Zdroju,” URL: <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/miedzy-historia-polityka-historyczna-dyskusja-w-krynicy-zdroju>.

Науковець підтримав концепцію Данієля Бовуа про специфічність відносин між українцями, поляками та росіянами на Правобережній Україні з кінця 18-го і до початку 20 ст. Саме тому у своїх роботах Богдан Гудь аналізує взаємини між українцями й поляками від поділів Речі Посполитої, без розуміння яких неможливо пояснити логіку конфлікту між ними в дні Другої світової війни. Саме тому для українського дослідника, як і для Данієля Бовуа та інших представників заснованого ним наукового осередку, визначальним став пошук відповіді на питання, де слід шукати корені українсько-польських чвар і ненависті, що з особливою силою проявилися в 1940-х рр. Саме тому цей львівський автор послуговується французьким терміном “Жакерія”, який відсилає нас до поняття сліпого, кривавого й анархічного бунту. Дотримується думки, що у Волинській трагедії було щось від Жакерії, а українсько-польська боротьба відбувалася за типом “селянських воєн”, і ще один львівський історик – Юрій Киричук⁵⁵¹. Утім, про стихійність виступів на Волині твердив й останній головнокомандувач УПА Василь Кук⁵⁵² (хоч як би критично хто ставився до його свідчень, ігнорувати їх немає підстав). Важливо також, що Богдан Гудь не обмежується описом подій, а намагається осягнути їхню глибинну сутність, котра мала не лише соціально-економічне чи політичне підґрунтя, а й менш очевидні внутрішні мотиви – психологічні, моральні або й цілком особисті.

На переконання Богдана Гудя, власне на завершальному етапі українсько-польського протистояння, який припадає на першу половину 20 ст., етнонаціональні суперечки увійшли в щільну взаємодію з національно-політичними, що надало йому особливої жорстокості й затягості. Пильного погляду дослідника українсько-польських конфліктів не уникнув і факт перманентної присутності в них третьої сторони – російської, котра, попри всі політичні трансформації, залишалася вірною імперській практиці *divide et impera* і значною мірою спричинялася до їх підтримання. Все це, у візії вченого, пояснює, але не виправдовує волинських подій⁵⁵³.

Прикметно, що саме цього львівського професора на рівні з Тімоті Снайдером визначив своїм авторитетом як “історичний неофіт” перший віцепрезидент Польсько-української господарчої палати, учасник Українсько-польського форуму партнерства під патронатом міністрів

⁵⁵¹ Юрій Киричук і Володимир Мороховський, “Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942-1943 рр.,” *Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження* 6 (2000): 156; Юрій Киричук, *Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика* (Львів: Добра справа, 2003), 129.

⁵⁵² Василь Кук, “УПА наказу не віддавала...”, *Політика і культура* 28/29 (2003): 12-13.

⁵⁵³ Див. детальніше: Оксана Калішук, “Українцям і полякам про етносоціальні конфлікти у спільній історії ХІХ – першої половини ХХ століття,” *Універсум* 9-10 (2018): 49-51.

закордонних справ Польщі та України Олег Дубіш⁵⁵⁴. З іншого боку, бачення Волинської трагедії українським істориком наразилося на критику польських колег. Спочатку коротку ремарку щодо гіпотези львівського “політолога” про стихійність селянських виступів та відсутність документів, які доводять організованість антипольської акції, а також характеристику Богдана Гудя як палкого прихильника теорії народного бунту на Волині подали Гжегож Мотика⁵⁵⁵ та Кшиштоф Кавенцький⁵⁵⁶; пізніше з’явилися рецензії Вітольда Вільчинського⁵⁵⁷, Анджея Леона Сови⁵⁵⁸, Войцеха Фурмана⁵⁵⁹.

Серед тих авторів, які чітко відстоюють “українську рацію” у волинській дискусії, необхідно назвати Володимира Сергійчука (не випадково один з рецензентів навіть назвав його працю “книгозвинуваченням”⁵⁶⁰). У дослідженнях “Наша кров – на своїй землі”⁵⁶¹ і “Трагедія Волині...”⁵⁶² вчений простежив за джерелами всю передісторію протистояння від початків спільної історії. Видання

⁵⁵⁴ Олег Дубіш, Про історію PL&UA та професорів Тімоти Снайдера і Богдана Гудя URL: <https://upmp.news/ua-in-ukraine/pro-istoriyu-pl-ua-ta-profesoriv-timoti-snajdera-i-bogdana-gudya/>

⁵⁵⁵ Grzegorz Motyka, „Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego,” *Dzieje najnowsze* 1 (2016): 53-54; Grzegorz Motyka, „Czy zbrodnia wołyńsko-galicyska 1943-1945 była ludobójstwem? Spór o kwalifikację prawną „antypolskiej akcji” UPA,” *Rocznik polsko-niemiecki* 24/2 (2016): 49.

⁵⁵⁶ Krzysztof Kawęcki, „Długi cień UPA. Polityka historyczna Ukrainy jest jawnie probanderowska,” *Nasz Dziennik*, Wrzesień 4, 2017, 13.

⁵⁵⁷ Witold Wilczyński, „Bohdan Hud, Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwsze połowie XX wieku, wyd. drugie, poszerzone i uzupełnione, Pracownia Wydawnicza, Warszawa 2018, rec.” *Przegląd Geopolityczny* 27 (2019): 170-178. Відповідь Богдана Гудя: Bohdan Hud, „Ad vocem,” *Przegląd Geopolityczny* 28 (2019): 180-184.

⁵⁵⁸ Andrzej Leon Sowa, „O Polakach i Ukraińcach na Wołyniu w 1943 r. Kilka polemicznych uwag z okazji publikacji książki Bohdana Huda, Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX wieku, wyd. 2 rozsz. i uzup., Warszawa 2018, Pracownia Wydawnicza ElSet, ss. 445,” *Dzieje Najnowsze* 4 (2018): 273-280.

⁵⁵⁹ Wojciech Furman, „Bohdan Hud, Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku – rec.,” *Polityka i Społeczeństwo* 11 (2013): 134-136.

⁵⁶⁰ Вересень, Сергій. “Книга-звинувачення,” *Шлях Перемоги*, Травень 14 (20), 2003, 12.

⁵⁶¹ Володимир Сергійчук, *Наша кров – на нашій землі* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 1996); Володимир Сергійчук, *Наша кров – на нашій землі*, 2-е вид., доп. (Київ, 1996); Володимир Сергійчук, *Наша кров – на нашій землі*, вид. 3-е, доп. (Київ: Українська Видавнича Спілка, 1997); Володимир Сергійчук, *Наша кров – на нашій землі*, вид. 4-е, доп. (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2000); Володимир Сергійчук, “Наша кров – на нашій землі,” *Визвольний шлях* 4 (1996): 482-495; 5 (1996): 622-633; 6 (1996): 740-751.

⁵⁶² Володимир Сергійчук, *Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003); Володимир Сергійчук, *Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту*, вид. 2, допов. (Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009).

“Поляки на Волині у роки Другої світової війни”⁵⁶³ містить і авторський текст, і документи. З-поміж іншого науковець звернув увагу на факти насильств польських збройних підрозділів над українськими селянами. Він також підкреслив трагічність ситуації, в якій опинилося польське населення західноукраїнських земель, коли політичний провід віддав наказ боротися за відновлення Речі Посполитої в довоєнних межах, незважаючи на неминучу конфронтацію на цьому ґрунті з українським національним рухом, що, своєю чергою, прагнув побудови власної держави. Не дивно, що позиція Володимира Сергійчука неодноразово зазнавала гострої критики⁵⁶⁴.

Чи не найконтroversійнішим українським дослідником з тих, які долучилися до волинської дискусії, став Володимир В'ятрович⁵⁶⁵. У Польщі його напрацювання були розкритиковані і професійними істориками⁵⁶⁶, і загалом авторами, котрі пишуть про українсько-польські-відносини⁵⁶⁷. На думку частини польських колег, українські науковці рухаються саме окресленою Володимиром В'ятровичем

⁵⁶³ Володимир Сергійчук, *Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003).

⁵⁶⁴ Adolf Kondracki, „Wołyńska tragedia oczyma naukowców niepodległej Ukrainy,” w Bogusław Paź, red., *Prawda polityczna a prawda historyczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na Kresach Południowo-Wschodnich Polksi w latach 1939- 1946* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 391-396.

⁵⁶⁵ Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942-1947* (Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2011); Володимир В'ятрович, *Друга українсько-польська війна 1942-1947*, вид. 2, допов. (Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2012).

⁵⁶⁶ Див.: Grzegorz Motyka, „Nieudana książka,” *Nowa Europa Wschodnia* 2 (2012): 100-111; Гжегож Мотыка, “Неудачная книга,” *Ab Imperio* 1 (2012): 387-402; Andrzej A. Zięba, „Zaprzeczenie ludobójstwu, czyli „Wojna Wjatrowycza”: w związku z książką: Volodimir V'atrovic, *Dруга pol's'ko-ukrains'ka vijnа 1942-1947*,” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 16/17 (2013/2014): 319-341; Анджей Земба, “Мифологизированная «война»,” *Ab Imperio* 1 (2012): 403-421; Per Anders Rudling, “Warfare or War Criminality?,” *Ab Imperio* 1 (2012): 356-381; Andrzej Leon Sowa, „Polsko-ukraiński stosunki w 1942-1947 rokach u dokumentach OUN та UPA, red. Wołodymyr Wiatrowycz, tom 1-2, Lwiv 2011, ss. 1365; Wołodymyr Wiatrowycz, *Druha polsko-ukrajinska vijnа 1942-1947*, Kyjiw 2011, ss. 288,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 21 (2013): 450-460; Grzegorz Hryciuk, „Wołodymyr Wiatrowycz, *Druha pol's'ko-ukrajinska vijnа 1942-1947*, Kyjiw 2011, ss. 288,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 21 (2013): 460-471; Marek Wojnar, „Nic nowego za kulisami Wołynia (recenzja książki Wołodymyra Wjatrowycza „Za lasztunkamy Wołyni. Newidowa pol's'ko-ukrajinska vijnа, Charkiw, 2018),” *Nowa Europa Wschodnia* 1 (2017); Josh Cohen, „Wiatrowycz: fałszer z Kijowa,” tłum. Wiesław Tokarczuk, *Mysł Polska*, Grudzień 18-25 (51/52), 2016, 16-17.

⁵⁶⁷ Jan Engelgard, „Szlachetni bojowcy z UPA i „polscy szowiniści”,” *Mysł Polska*, Sierpień 30 (35/36), 2013, 9; Bohdan Piętka, „Historia według Wiatrowycza: „Zimna wojna” polsko-ukraińska,” *Przegląd* 46 (2017): 8-12; Mirosław Czech, „Dzieci Stalina grzebią pojednanie,” *Gazeta Wyborcza*, Marzec 19 (65), 2012, 34-35.

дорогою⁵⁶⁸, яка приведе до того, що “ніхто не буде хотіти з ними дискутувати на будь-які теми”⁵⁶⁹. В Україні, натомість, не було такої однозначної реакції – на книгу негативно відгукнулися Андрій Портнов⁵⁷⁰, Ігор Ільюшин⁵⁷¹, хоча вийшли й численні позитивні рецензії⁵⁷². В’ятровичу, нагадаймо, належить тлумачення протистояння між українцями та поляками в 1942–1947 рр. як другої польсько-української війни. Історик убачає в українсько-польському конфлікті (як і в сербо-хорватському) війну у війні (поруч з боротьбою українських повстанців з німецькою окупаційною владою чи радянською партизанкою), що, властиво, й визначало особливості її перебігу та поведінку основних учасників. Заперечив дослідник і можливість існування наказу вищого керівництва ОУН (б) про деполонізацію Волині, обґрунтовуючи свій висновок відомими постановами Третьої конференції ОУН (б) у лютому 1943 р. та Третього надзвичайного великого збору ОУН (б) у серпні 1943 р. Прикметно й інше – на відміну від резонансної “Другої польсько-української війни”, майже непоміченими виявилися “Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА”⁵⁷³ – публікація документальних матеріалів українсько-польського підпілля, комплексу звітів, інструкцій та наказів, протоколів СБ, більшість з яких уведені до наукового вжитку вперше.

Відзначивши нетипову для академічного кола спрямованість на популяризацію своїх поглядів та публічність цього автора⁵⁷⁴, згадаємо також спроби поєднати зусилля істориків та журналістів у поширенні

⁵⁶⁸ Waldemar Rezmer, „Zbrodnia wołyńska i polityka,” *Studia z dziejów wojskowości V* (2016): 59.

⁵⁶⁹ Czech Miroslaw, „Dzieci Stalina grzebią pojednanie,” *Gazeta Wyborcza*, Marzec 19 (65), 2012, 34-35.

⁵⁷⁰ Андрій Портнов, *Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам’яті* (Київ: Критика, 2013).

⁵⁷¹ Игорь Ильюшин, «Плохо забытое старое: о новой книге Владимира Вятровича,» *Ab Imperio* 1 (2012): 382-386.

⁵⁷² Іван Патриляк, “На війні – як на війні,” *Український визвольний рух*, наук. зб. 17 (2012): 375-380; Леонід Зашкільняк, “В українсько-польській дискусії з’явився серйозний аргумент,” *Український визвольний рух*, наук. зб. 17 (2012): 382-385; Анастасія Канарська, “У пошуках історичної правди,” *Наше слово*, Листопад 13 (46), 2011, 11.

⁵⁷³ Володимир В’ятрович, відп. ред. та упоряд., *Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА*, т. 1, “Війна під час війни. 1942-1945” (Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011); т. 2, “Війна після війни. 1945-1947” (Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011).

⁵⁷⁴ Його книга “За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна” була надрукована доволі великими накладками, витримавши два видання. Див.: Володимир В’ятрович, *За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна* (Харків: Клуб Сімейного Дозвілля – Центр дослідження визвольного руху, 2016) (тираж 10 тис.); Володимир В’ятрович, *За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна*, вид. 2 (Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017) (тираж 4 тис.).

знань про волинські події серед української спільноти. Зокрема, ще в ході дискусії 2002–2003 рр. одним із центральних видань, яке активно висвітлювало на своїх шпальтах цю тему, була газета “День”. Тоді участь у дискусії взяли такі знані вчені, як Тарас Гунчак, Ярослав Ісаєвич, Ігор Ільюшин, Володимир Трофимович та ін. Згодом ці матеріали склали відповідний розділ книги “Війни і мир, або Українці – поляки, брати / вороги, сусіди...”, що вийшла одночасно українською⁵⁷⁵ і польською⁵⁷⁶ мовами та була перевидана 2012 р. Іншим знаковим виданням в українському історіографічному та суспільному просторі став збірник “Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті”⁵⁷⁷, який об’єднав найважливіші тексти, опубліковані на інтернет-ресурсі “Історична правда”. Їхніми авторами є і українські та польські історики (Ярослав Грицак, Володимир В’ятрович, Андрій Козицький, Юрій Шаповал) і громадські діячі (Богуміла Бердиховська, Мирослав Попович). Задекларовано також продовження такого діалогу – силами не тільки фахівців з історії, а й усіх, хто хоче добра двом народам.

Прагнучи розглядати проблему українсько-польського протистояння на Волині, Східній Галичині, Холмщині та Підляшші в роки Другої світової війни комплексно, чимало вітчизняних авторів відстежують роль у ньому “третьої сили” – СРСР і нацистської Німеччини. Йдеться про доробок згаданого вже Володимира Трофимовича⁵⁷⁸ а також Андрія Войнаровського⁵⁷⁹, Василя Гулая⁵⁸⁰,

⁵⁷⁵ Лариса Івшина, заг. ред., *Війни і мир, або Українці – поляки: брати / вороги, сусіди* (Київ: АТЗТ Українська прес-група, 2004).

⁵⁷⁶ Larysa Iwyszyna, red., *Wojny a pokój. Ukraińcy i Polacy: bracia / wrogowie, sąsiedzi...* (Kyjiv: Wydawnictwo SAZ „Ukraińska Grupa Prasowa”, 2004).

⁵⁷⁷ Вахтанг Кіпіані, передм. і уклад., *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*: зб. ст. (Харків: Віват, 2017).

⁵⁷⁸ Володимир Трофимович, “Німецький фактор в українсько-польському конфлікті,” в *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам’яті польського та українського народів* (Київ: ДП НВЦ “Пріоритети”, 2013), 54-74; Володимир Трофимович, “Німеччина і українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни,” *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія: гуманітарні науки 3 (2000): 49-57; Володимир Трофимович, “Радянський Союз і українсько-польський конфлікт (1942-1944),” *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка* 3 (2000): 230-234; Володимир Трофимович, “Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945,” в *Україна – Польща: Важкі питання*, т. 5 Матеріали V Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.) (Варшава: Tysa, 2001), 181-207; Володимир Трофимович, “Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-1945 рр.,” “І”: *незалежний культурологічний часопис* 28 (2003): 118-146; Володимир Трофимович, “Роль СРСР в українсько-польському протистоянні. 1941-1944 рр.,” в *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки сухопутних військ*. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції (Львів, 14-15 травня 2015 р.) (Львів, 2015), 281-282; Володимир Трофимович, “Третій учасник українсько-польського протистояння на Волині та Галичині в 1942-1944 рр.,” в *Проблеми*

Олега Калакура⁵⁸¹, Тетяни Карпухіної⁵⁸², Наталії Рєви⁵⁸³, Юрія та Людмили Сорок⁵⁸⁴. Прямо українсько-польський конфлікт та прибуття на Волинь радянських партизанів на чолі із Сидором Ковпаком пов'язує Сергій Плохій⁵⁸⁵. Дослідники одноставні в думці, що українсько-польськими суперечностями вдало маніпулювало і німецьке, і радянське керівництво, послаблюючи українське та польське суспільства, консолідуючи їх за “кремлівським” сценарієм, підтримуючи взаємну неприязнь українців та поляків.

Окремим і чи не найгострішим питанням наукових і суспільних суперечок є чисельність жертв цього міжетнічного протистояння. Одним з перших в українській історіографії на місце загиблих в українсько-польського конфлікті на Волині і в Східній Галичині у зрізі загальних втрат населення у воєнний період звернув увагу львівський

*розвитку вищої школи та економіки в ХХІ столітті. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Рівне, 2013), 51-56; Володимир Трофимович, “Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941-1945 роки,” в Володимир Баран та ін., упоряд., У пошуках правди: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) (Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003), 375-392; Володимир Трофимович, “У чорному трикутнику: Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-1945 років,” *Волинь* 5 (2003): 153-174.*

⁵⁷⁹ Андрій Войнаровський, “Українсько-польське протистояння в 1943-1948 рр. та його наслідки,” в *Україна – Польща: уроки Другої світової війни: Науковий семінар молодих вчених (2003, 27 лютого Тернопіль) (Тернопіль, 2003), 136-144.*

⁵⁸⁰ Василь Гулай, “Роль “третьої сили” в ескаляції українсько-польського конфлікту в Західній Україні (зима – літо 1944 р.): політико-мілітарні аспекти,” *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету* 8 (2012): 45-52.

⁵⁸¹ Олег Калакура, “Третя сила” в нагнітанні польсько-українського протистояння,” в Микола Кучерепа і Анатолій Шваб, упоряд. “*Волинь-43: міфи і реальність: збірник наукових праць* (Луцьк: Вежа-Друк, 2019), 140-157.

⁵⁸² Тетяна Карпухіна, “Роль Німеччина та СРСР в українсько-польському протистоянні під час Другої світової війни,” *Наука, освіта, суспільство очима молодих* (Матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. студ. та молодих науковців, Рівне, 10-11 травня 2006 р.) (Рівне, 2006), 194-197.

⁵⁸³ Н. Рєва, “Події на Волині влітку 1943 р. у контексті ролі й місця України в планах Радянського Союзу та Німеччини,” в В. В. Масненко і Ю. П. Присяжнюк, ред., *Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів* (Матеріали науково-методологічного семінару “Україна у Другій світовій війні”, підгот. кафедрою історії України ЧНУ імені Богдана Хмельницького з нагоди 60-річчя завершення Другої світової війни) (Черкаси, 2006), 41-48.

⁵⁸⁴ Юрій Сорока і Людмила Сорока, “Роль гітерівського та сталінського режимів у посиленні конфронтації між українським і польським населенням на західноукраїнських землях,” в Микола Кучерепа і Анатолій Шваб, упоряд. “*Волинь-43: міфи і реальність: збірник наукових праць* (Луцьк: Вежа-Друк, 2019), 177-187.

⁵⁸⁵ Сергій Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності* (Харків: Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2016), 362-363.

дослідник Степан Макарчук⁵⁸⁶. Нетипову оцінку масштабів цього конфлікту під час Другої світової війни на західноукраїнських землях дає прокомуністичний історик Віталій Масловський. Він дійшов висновку, що впродовж 1943–1944 рр. на Волині від рук “українських терористів” загинуло 60–70 тис. поляків (у Галичині ще більше – 140–150 тис., тобто загалом 200–220 тис. жертв)⁵⁸⁷. Натомість Олександр Лавер⁵⁸⁸, який спробував покласти в основу аналізу теоретичні засади демографії, вивів значно менше число – 36 тис. Андрій Боляновський, апелюючи до українських, польських і німецьких документів, стверджує, що кількість загиблих у цьому міжетнічному протистоянні поляків не перевищує 20 тис.⁵⁸⁹ Особливості демографічних і матеріальних втрат у результаті українсько-польського конфлікту воєнного часу в сільській місцевості розкриває Олександр Перехрест⁵⁹⁰. Оригінальність і ґрунтовність вирізняє картографічно-довідкове видання “Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях”⁵⁹¹, упорядники якого здійснили спробу підсумувати підрахунки кількості загиблих унаслідок збройного протистояння напередодні та в роки Другої світової війни у Володимир-Волинському районі. Запропонований дослідниками підхід дав змогу провести необхідну верифікацію та зробити висновки про узалеженість

⁵⁸⁶ Степан Макарчук, “Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1941-1945),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 35/36 (2000): 321-343; Степан Макарчук, “Втрати населення на Волині у 1941-1947 рр.,” *Г*: незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 188-207; Степан Макарчук, “Нищення населення на Волині в часи війни (1941-1945),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 34 (1999): 361-382.

⁵⁸⁷ Віталій Масловський, *З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни* (Москва: Славянський діалог, 1999), 237; Masłowskyj W. *Z kim i przeciw komu walczyli nacjonaliści ukraińscy w latach II wojny światowej?*, przekł. z ukr. Jez. Z. Małszczycki (Wrocław: Nortom, 2001).

⁵⁸⁸ Олександр Лавер, “Людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті 1941-1947 рр.,” *Carpatica – Карпатика* 29 (2003): 208-215; Олександр Лавер, “Про людські втрати в україно-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни,” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 9 (2003): 313-320.

⁵⁸⁹ Андрій Боляновський, “Проблема кількості польських жертв волинської трагедії,” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 6 (2013): 129-142.

⁵⁹⁰ Олександр Перехрест, “Демографічні та матеріальні втрати в сільській місцевості в результаті українсько-польського протиборства під час Другої світової війни,” *Вісник Черкаського університету. Серія “історичні науки”* 2 (2017): 140-144.

⁵⁹¹ Олег Голько, Оксана Тучак і Надія Халак, упоряд., *Українські жертви Волині 1938-1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район* (Львів: Інститут української археографії та джерелознавства М. С. Грушевського НАН України. Львівське відділення; ТзОВ Інститут геоінформаційних систем, 2014); Надія Халак, “Картографування статистики загиблих українців на Волині 1938-1944 років,” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 8 (2015): 277-281.

величини українських втрат від розміщення сіл щодо польських осередків (баз самооборони), гітлерівських гарнізонів, поліцейських підрозділів шуцманів та залізниці.

Каменем спотикання в українсько-польському діалозі стала інтерпретація подій на Холмщині. Якщо польські науковці здебільшого твердять про відмінний характер холмського й волинського епізодів новітньої історії та відсутність зв'язку між ними, то українські часто пов'язують початок міжетнічного протистояння в час війни саме із ситуацією в цьому регіоні. У спрощеному варіанті в українській нараді – українсько-польський збройний конфлікт розпочався 1942 р. на Холмщині, а події на тих теренах є інтегральною ланкою ланцюга подій на західноукраїнських землях. Перехід від глибокого антагонізму, ненасильницької конфронтації між обома націями до збройної боротьби спровокувала польська сторона, розв'язавши індивідуальний терор 1942 р. Володимир Сергійчук виокремив два етапи винищення українського населення на Холмщині й Підляшші: перший (1942–1943 рр.) стосувався провідницького активу, а на другому (1943–1944 рр.) відбувалося планове знищення цілих сіл⁵⁹². У таких своїх поглядах українські автори спираються на документи українського національно-визвольного руху ще від жовтня 1943 р., у яких підґрунтям подій, котрі “своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народами українським і польським”, названо саме мордування на Холмщині та Грубешівщині⁵⁹³ (додатковими джерелами стали також публікації в підпільній пресі⁵⁹⁴ і твори очільників українського підпілля⁵⁹⁵). Про спровокованість конфлікту польською стороною і терор на Холмщині як запальну іскру говорили Ярослав Дашкевич⁵⁹⁶, Богдан Осадчук⁵⁹⁷ та ін. Наразі

⁵⁹² Володимир Сергійчук, “Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації,” в *Україна – Польща: Важкі питання*, т. 4 Матеріали IV Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 8-10 жовтня 1998 р.) (Варшава: Тугса, 1999), 177.

⁵⁹³ Тарас Гунчак, *Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії* (Київ: Либідь, 1993), 276; Ярослав Ісаєвич, “Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10 Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 28.

⁵⁹⁴ О. Садовий (Мирослав Прокоп), “Куди прямують поляки?” *Ідея і чин* 7 (1944): 8-13; Стояр, “Українські землі за лінією Керзона в огні боротьби. Боротьба за життя і смерть,” *Інформатор* I-II (1946).

⁵⁹⁵ Микола Лебедь, УПА. *Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу*. Ч. 1. Німецька окупація України (Дрогобич: Відродження, 1993), 100.

⁵⁹⁶ Ярослав Дашкевич, “Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава),” в Ярослав Грицак та ін, ред., *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*, вид. 2 (1995-1997) (Львів: НТШ, Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999), 159.

найповнішою синтезою історії холмських українців є тритомне дослідження Юрія Макара, Михайла Горного, Віталія Макара й Анатолія Салюка⁵⁹⁸. Основою цієї праці став корпус документів з архівосховищ України, Польщі, Канади, опубліковані джерела (спогади, дописи періодичних видань та ін.), аналіз історіографічного доробку. Розвитку історичного нарративу прислужилися розвідки Мирослава Іваника⁵⁹⁹, Тетяни Карпухіної⁶⁰⁰, Андрія Кошельника⁶⁰¹, Руслана Крутофіста⁶⁰², Володимира Трофимовича⁶⁰³. Нині вже нагромаджено й чималий археографічний матеріал – це і численні свідчення⁶⁰⁴, і документи. Привертає увагу емоційність сприйняття та

⁵⁹⁷ Богдан Осадчук, “Польща і Україна,” *Віднова* 3 (1985): 12.

⁵⁹⁸ Юрій Макар та ін., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади, документи*. 3 т. (Чернівці: Букрек, 2011-2015).

⁵⁹⁹ Мирослав Іваник, “Холмщина 1940-х років у німецькій перспективі на основі вибраних документів Вермахту,” URL: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/iwanek_m-kholm_region_in_1944-german_perspective_final.pdf

⁶⁰⁰ Тетяна Карпухіна, “Закерзоння (Холмщина, Лемківщина, Галичина, Буковина, Підляшшя) на початковому етапі Другої світової війни (1939-1941),” *Актуальні проблеми історії України та всесвітньої історії* 15 (2010): 141-145; Тетяна Карпухіна, “Трагічна доля українців Холмщини періоду 1939-1947 років в контексті українсько-польських відносин,” в *Наука, освіта, суспільство очима молодих* (Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців, Рівне 17-18 травня 2007 р.) (Рівне, 2007), 174-176.

⁶⁰¹ Андрій Кошельник, “Польсько-український конфлікт на Холмщині в роки Другої світової війни,” *Наукові записки. Історичні наук [Національний університет “Острозька академія”]* 10 (2008): 454-465.

⁶⁰² Руслан Крутофіст, “Відносини між польським і українським національно-визвольними рухами в дистрикті Люблін у 1940 – першій половині 1944 р.,” *Галичина* 14 (2008): 125-134.

⁶⁰³ Володимир Трофимович, “Українці та поляки на Холмщині в 1939-1943 рр.,” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Серія “Історичні науки” 25 (2016): 224-233; Володимир Трофимович, Лілія Трофимович, Андрій Смирнов, “Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни,” *Русин* 1 (2016): 196-217; Володимир Трофимович, “Хто розпочав першим? (Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни)” в *Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Зимового походу)* (Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції, м. Житомир, 18-19 листопада 2016 р.) (Житомир, 2016), 131-135; Володимир Трофимович, “Чи мали вплив холмські події на Волинську трагедію 1943-1944 років?,” в *Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам’яті Григорія Гуртового* (снт. Торчин, 29 вересня 2016 р.) (Луцьк, 2016), 144-150.

⁶⁰⁴ Мирослав Іваник, упоряд., *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938-1948 у спогадах* (Торонто – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014); Віталій Сивак, “Трагедія Модрина,” *Волинь* (Луцьк), Квітень 15 (42), 2003, 2; Мануїл Синюк, зап. Валентина Штинько, “Мій батько рятував своїх убивць,” *Волинь* (Луцьк), Квітень 17 (43), 2003, 7; Марія Хоменко, “Холмська Хатинь,” *Слово і діло*, Травень 16 (19), 2003, 6.

болючість теми холмських подій, які сплелися в єдиний ланцюг від 1938 р. (нищення українських церков польською владою) до 1946 р. (переселенських акцій), в українському суспільстві. Особливо це актуально (як у польському випадку – для кресових середовищ) для очевидців тих подій або їхніх нащадків. Задокументовані спогади та розповіді про трагедію Сагрині⁶⁰⁵, Модриня⁶⁰⁶, Молодятичів⁶⁰⁷ тощо спонукають назвати слушною думку Богдана Гука, який вважає, що “польському читачеві скоріш за все важко буде визнати, що українські образи, ідентичні до польських наративів про Волинь, мають право до рівнозначного чи рівнобіжного існування і що вони є не стільки запереченням, скільки необхідним доповненням тих польських наративів”⁶⁰⁸.

З огляду на специфіку українсько-польського конфлікту в 1940-х рр. у Східній Галичині, частина науковців цілком виправдано присвятили свої праці саме цьому регіону. Мовиться про напрацювання Василя Ільницького⁶⁰⁹ і Миколи Галіва (щодо Дрогобиччини)⁶¹⁰, Романа Офіцинського й Лесі Хаврак⁶¹¹, Феодосія Стеблій⁶¹², Сергія

⁶⁰⁵ Богдан Гук, підгот. “Сагринські спогади,” *Наше слово*, Вересень 20 (38), 2009, 9; Микола Онуфрійчук, “Сагринь: 60 років тому це українське село було стерте з лица землі,” *Слово і діло*, Лютий 27 (7), 2004, 6; Євген Притула, “Трагедія Сагрині,” *Слово і діло*, Травень 9 (18), 2003, 6; Євген Притула, “Трагічна доля Сагриня,” *Наше місто*, Червень 12 (24), 2003, 2; Grzegorz Kuprianowicz, „Sahryń, symbol tragedii Chełmszczyzny,” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 11 (159), 2018, 2; Grzegorz Kuprianowicz, „Strach być Ukraińcem: starsi mówią: my to dobrze znamy, bo już to przeżyliśmy,” rozm. Paweł Smoleński, *Gazeta Wyborcza*, Wrzesień 20 (219), 2018, 14.

⁶⁰⁶ Віталій Сивак, “Трагедія Модриня,” *Волинь*, Квітень 15 (42), 2003, 2.

⁶⁰⁷ Євграф Романюк, “Свідчу і звинувачую,” *Шлях Перемоги*, Лютий 6-12 (7), 2003, 9.

⁶⁰⁸ Bogdan Huk, wybór, oprac., wstęp i posł., *Za to, że jesteś Ukraińcem... Wspomnienia z lat 1944-1947* (Koszalin: Stowarzyszenie Ukraińców Więźniów Politycznych i Represjonowanych w Polsce, 2012).

⁶⁰⁹ Василь Ільницький, “Українсько-польське протистояння у 1943-1946 рр. (за матеріалами Дрогобицької області),” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 17 (2008): 399-405; Василь Ільницький, “Стосунки українців та поляків у Карпатському краї ОУН (1943-1946),” *Актуальні питання гуманітарних наук* 11 (2015): 35-55.

⁶¹⁰ Василь Ільницький і Микола Галів, *Українсько-польське протистояння на теренах Дрогобиччини (1943-1944 р.): документи ОУН і УПА* (Дрогобич: Посвіт, 2008); Василь Ільницький і Микола Галів, “Українсько-польське протистояння на Дрогобиччині у 1943-1944 рр.,” *Мандрівець* 1 (2009): 46-55.

⁶¹¹ Роман Офіцинський і Леся Хаврак, *Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941-1944)* (Ужгород: Гражда, 2001); Роман Офіцинський і Леся Хаврак, “Військово-політичний аспект українсько-польських стосунків у Галичині 1941-1944 рр.,” *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія історія* 7 (2002): 68-74.

⁶¹² Феодосій Стеблій, *Армія Крайова в збройних акціях у підльвівських українських селах (березень – липень 1944 рр.)* (Львів, 2010); Феодосій Стеблій, “Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень – липень

Волянюка⁶¹³, а також Олега Гайдая, Богдана Хаварівського і Володимира Ханаса⁶¹⁴. Водночас треба погодитися із Миколою Литвином, що, як це не прикро, на відміну від Волині, ще недостатньо реконструйована хроніка боїв польського збройного підпілля наприкінці війни саме в Галичині⁶¹⁵.

Регіональні студії з цієї тематики представлені публікаціями таких українських дослідників, як Сергій Власюк, Тетяна Марчук⁶¹⁶ та Андрій Криштальський⁶¹⁷, які описали тогочасну ситуацію на Горохівщині; Зіновій Євницький⁶¹⁸ і Леонід Козярчук⁶¹⁹, у працях яких висвітлені особливості конфлікту на Рожищенщині та Ківерцівщині; Олександр Денищук, дослідження якого стосуються Рівенщини⁶²⁰; Микола Бендюк, який пише про українсько-польське протистояння на території Острожчини; Омелян Німець⁶²¹, котрий розглядає факти взаємин між українцями та поляками на Косівщині⁶²².

Поглибленню розуміння волинської проблеми суттєво сприяє поява в українській історіографії текстів, автори котрих намагаються

1944 рр.),” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 13 (2005): 304-344.

⁶¹³ Сергій Волянюк, “Боротьба відділів УПА проти польських військових формувань під час німецької окупації на території Тернопільської воєнної округи “Лисоня” (друга половина 1943 – перша половина 1944 рр.),” *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія* 1 (2014): 77-82.

⁶¹⁴ Олег Гайдай, Богдан Хаварівський і Володимир Ханас, *Хто пожав “Бурю”? Армія Крайова на Тернопіллі, 1941-1945* (Тернопіль, 1996); Олег Гайдай і Володимир Ханас, “Диверсійна та терористична діяльність Армії Крайової (1939-1944 рр.),” *Мандрівець* 4/5 (1996): 72-81.

⁶¹⁵ Микола Литвин, “Наукові зв’язки українських і польських істориків: здобутки та проблеми дослідження,” *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України* 2 (2014): 10.

⁶¹⁶ Сергій Власюк і Тетяна Марчук, “Українсько-польське протистояння в часи II світової війни на Горохівщині,” в *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині* (Матеріали XXXI Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., Луцьк – Горохів, 14-15 травня 2009 р.) (Луцьк, 2009), 430-433.

⁶¹⁷ Андрій Криштальський, *Кривда за кривду. Польсько-німецький терор 1943-1944 років на Горохівщині* (Луцьк: ВМА “Терен”, 2013).

⁶¹⁸ Зіновій Євницький, *Українсько-польські відносини на Ківерцівщині в 1943 році* (Ківерці, 2007).

⁶¹⁹ Леонід Козярчук, *Польсько-український конфлікт 1943 р. На межі Рожищенського та Ківерцівського районів Волинської області* (Луцьк: ІВВ Луцького НТУ, 2018).

⁶²⁰ Олександр Денищук, *Злочини польських шовіністів на Волині*. Кн. 1, Рівненська область (Рівне: ППДМ, 2003).

⁶²¹ Омелян Німець, *Українсько-польська правда і кривда* (Косів: Писаний Камінь, 2010).

⁶²² Микола Бендюк, “Українсько-польське протистояння на території Острожчини під час Другої світової війни,” *Острозький краєзнавчий збірник* 5 (2014): 130-146.

розкрити всю багатогранність історичного процесу в регіоні, залучаючи інструментарій різних спеціальних дисциплін (історія повсякдення, психоісторія тощо). Наукові дослідження саме в цьому напрямі видаються перспективним шляхом, що може вивести з глухого кута. До ініціаторів такого підходу належить, зокрема, Андрій Заярнюк⁶²³, який у контексті розвитку англомовної історіографії провів порівняльний аналіз Волинської трагедії та Голокосту. Специфіку функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків Волині в роки Другої світової війни і його вплив на ескалацію українсько-польського конфлікту висвітлює львівський політолог Василь Гулай⁶²⁴. З'ясувати складний механізм формування історичних стереотипів про волинські події в сучасній Польщі намагається дослідник зі Львова Любомир Хахула⁶²⁵. Значення інтерпретації тих подій у творенні польського образу України й українців простежила Ольга Ніколішина⁶²⁶. Цей аспект багатогранної волинської проблеми надзвичайно важливий для вивчення відображення минулого в суспільній свідомості.

⁶²³ Андрій Заярнюк, "Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема," *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10 (2003): 261-286.

⁶²⁴ Василь Гулай, "Негативний стереотип українця в масовій свідомості поляків Волині в часи Другої світової війни," в Є. М. Страшко, упоряд., *Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Збірник матеріалів II Міжнародної конференції* (Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005), 134-136; Василь Гулай, "Особливості функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків Волині в роки Другої світової війни," *Буковинський журнал: громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис* 4 (2005): 160-165; Василь Гулай, "Роль стереотипів у поглибленні етнічних кордонів (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни)," *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія* 9 (2008): 195-199.

⁶²⁵ Любомир Хахула, "Військово-політичне протистояння на Волині наприкінці Другої світової війни: офіційний та медійний дискурси сучасної Польщі," в Анатолій Шваб, уклад. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння* (Матеріали Всеукраїнської наук. конференції, Луцьк, 19-20 червня 2013 р.) (Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013), 177-187; Любомир Хахула, "Образ Української повстанської армії в сучасних польських дискусіях щодо волинської трагедії 1943 року," *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 22: Українська Повстанська Армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (2012): 234-243; Любомир Хахула, "Різуні" чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну (Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2016); Любомир Хахула, "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни (за матеріалами часпису „Na Rubieży”),” *Збірник праць науково-дослідного інституту пресознавства* 19 (2011): 228-237.

⁶²⁶ Ольга Ніколішина, "Образи України та українців у поглядах поляків," в Микола Фролов, заг. ред., *По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів "іншого українця" на формування ментальних кордонів* : наук. зб. (Запоріжжя: Інтер-М, 2015): 248-252.

Особливо ж перспективними, на нашу думку, є компаративістичні студії. Піонером цього напрямку у вітчизняній історіографії став Анатолій Русначенко, який здійснив спробу вписати український національно-визвольний рух у контекст національно-патріотичних рухів Центрально-Східної Європи⁶²⁷. Учений слушно зауважує, що національні рухи середини 20 ст. зазвичай протидіяли одному окупантові (чи то гітлерівському Третьому Райху, чи то Радянському Союзу), а литовський та український рухи мали зіткнення ще й з польським. Питання відповідальності за конфлікт історик вирішує таким чином: українська сторона як сильніша більше відповідає за протистояння на Волині, а польська – відповідно – на Закарпатті. Порівнянням причин, перебігу та наслідків українсько-польського, польсько-литовського та польсько-білоруського конфліктів займається Оксана Каліщук⁶²⁸. Їх компаративний аналіз демонструє подібність природи та дає змогу дійти висновку, що саме ті проблеми, які накопичилися у взаєминах сусідніх народів у попередні часи, вибухнули збройним протистоянням у роки Другої світової війни.

Окремий напрям волинських студій в Україні становлять дослідження теми в модерному суспільному та політичному дискурсах. Різні аспекти впливу Волині'43 на сучасні українсько-польські відносини осмислює волинська дослідниця Людмила Стрільчук⁶²⁹. Пам'ятанню волинських подій і ролі в цьому політичних сил та політичної кон'юнктури присвятила низку праць Алла Киридон⁶³⁰.

⁶²⁷ Анатолій Русначенко, *Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках* (Київ: Пульсари, 2002).

⁶²⁸ Оксана Каліщук, "Українсько-литовсько-польський досвід "війни у війні": спроба компаративного аналізу," *Український історичний журнал* 3 (2018): 92-110; Оксана Каліщук, "Українсько-польське протистояння у контексті історії Центрально-Східної Європи," в Анатолій Шваб, уклад. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння* (Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Луцьк, 19-20 червня 2013 р.) (Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013), 95-104.

⁶²⁹ Людмила Стрільчук і Андрій Нінічук, *Війни пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах* (Луцьк: Вежа-Друк, 2019); Liudmyla Strilchuk, "The Volyn tragedy in modern Ukrainian-Polish relations," *Схід = Skhid* 2 (2019): 38-44; Людмила Стрільчук, "Війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах: відгомін минулого чи політизація історичної пам'яті," *Військово-науковий вісник* 32 (2019): 168-180; Людмила Стрільчук, "Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту," *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал*. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції "Трансформації історичної пам'яті" (2018): 176-183; Людмила Стрільчук, "Польсько-українська дискусія щодо подій на Волині у роки Другої світової війни: здобутки та труднощі," *Knowledge: Education, Law, Management* 23 (2018): 157-164.

⁶³⁰ Алла Киридон, "Волинь, 1943. Між історією та пам'яттю," в Валерій Солдатенко, гол.ред. *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів* (Київ: ДП НВЦ "Пріоритети", 2013), 272-289; Алла Киридон,

Волинська трагедія як одна зі складових політики пам'яті президентів України та процесу міжнаціонального примирення стала предметом розгляду в роботах Олександра Гриценка⁶³¹, Миколи Геника⁶³², Георгія Касьянова⁶³³, Богдана Максимця⁶³⁴. На цю трагічну сторінку в історії двох народів як на індикатор етнокультурного розколу України та деконсолідації українського політикуму звернув увагу Костянтин Вітман⁶³⁵. Міфологічну ідеологію в сучасних Україні та Польщі вивчає Олег Мельник⁶³⁶. Шляхи виходу з історичного клінчу дослідники вбачають у розвитку активного діалогу, об'єктивному тлумаченні фактів, популяризації виважених оцінок історичних подій.

На превеликий жаль, мусимо констатувати, що навіть сьогодні, коли вже існує поважний доробок з теми українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни, трапляються випадки безкритичного поширення в наукових розвідках неперевіраних тез. Скажімо, Катерина Двірна й Микола Дробот⁶³⁷, розглядаючи духовно-релігійні аспекти життя на волинських теренах під час радянсько-німецької війни, без жодних пояснень і обґрунтувань твердять, що галицьке походження діячів ОУН на Західній Волині стимулювало їх ставити ідеї ультранационалізму понад моральні принципи (це, своєю чергою, подається як чинник національного насилля в регіоні).

“Волинь, 1943: утвердження ситуативних кодів пам'яті,” *Intermarum: історія, політика, культура* 3 (2016): 48-67.

⁶³¹ Олександр Гриценко, *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, реалізація, результати* (Київ: “К.І.С”, 2017).

⁶³² Микола Геник, “Волинська трагедія у контексті українсько-польського примирення,” в *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр.* (Луцьк, 2012), 475-481; Микола Геник, “Політико-правова оцінка Волинської трагедії у процесі польсько-українського примирення,” *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету* 8 (2012): 38-45; Микола Геник, “Проблеми міжнаціонального примирення в діяльності президентів України й Польщі,” *Вісник Прикарпатського університету. Історія* 14 (2008): 87-92.

⁶³³ Георгій Касьянов, «Как «общая» история разделяет: политика памяти в Украине, Польше, России в 1990-е – 2000-е годы,» *Перекрестки: журнал исследованій восточноєвропейского пограничья* 3-4 (2011), 158-184.

⁶³⁴ Богдан Максимець, “Волинська трагедія 1943 року: пошуки шляхів українсько-польського примирення,” *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету* 12 (2014): 197-204; Богдан Максимець, “Сучасні українсько-польські відносини в контексті Волинської трагедії,” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини* 10 (2017): 99-105

⁶³⁵ Костянтин Вітман, “Волинська трагедія як індикатор етнокультурного розколу України,” *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія* 5 (2013): 76-80.

⁶³⁶ Олег Мельник, “Сучасні Україна та Польщі, як зразок для дослідження міфологічної ідеології (2014-2016 рр.), або “історичні копанки” у відносинах України та Польщі,” *Інтелігенція і влада* 25 (2016): 126-135.

⁶³⁷ Катерина Двірна і Микола Дробот, “Німецька окупаційна політика та духовно-релігійне життя на Волині 1941-1944 рр.,” *Інтернаука: міжнародний науковий журнал* 7 (2017): 18-25.

Безапеляційно повторюють ці автори й сумнівні факти освячення ножів, кіс, серпів і сокир священником Миколою Покровським у с. Штунь Любомльського району, хоча українські розвідки цього не фіксують⁶³⁸. Ще більш дивними виглядають твердження авторів одного з навчальних посібників про те, що каральні акції проти польського населення й надалі були основною формою діяльності УПА навіть після вступу на територію Волині й Східної Галичини Червоної армії⁶³⁹.

Отже, огляд волинської проблеми в українській історичній науці дозволяє зробити декілька узагальнень. Надважливим залишається подальший поступ наукових студій у ділянці українсько-польського протистояння на Волині та в Східній Галичині, Холмщині й Підляшші в 1940-х рр. Адже саме їхня наявність – запорука успішності процесу історичного примирення між двома народами. Це опосередковано підтверджують слова одного з польських колег, мовлені на запитання, чому так активно провадиться політика звинувачення українців і водночас ігноруються українські жертви. “В Польщі відомо, що, на відміну від поляків, в українців не розвинена культура інтелектуальної, а вірніше, наукової відповіді. У кожного своя правда, але ваша правда, на відміну, від польської не має голосу. Замість вас говорять і говоритимуть церковники і 148 представників ідеології, яка вбила мільйони поляків та українців. Відповідь і перших, і других не є вагомою, бо вона не є науковою”⁶⁴⁰. Упродовж останніх десятиліть відбувся помітний прогрес у концептуально-теоретичному, історіографічному та археографічному осмисленні різних аспектів питання. Попри розмаїтість поданих дослідниками візій, поступово в українській історіографії усталюється бачення, що причиною українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни є цілий комплекс суспільно-політичних та соціально-економічних чинників. У вітчизняній історичній науці відсутня героїзація волинських подій, не схвалюються методи збройної боротьби і терору для вирішення складних міжнаціональних проблем, однозгідним є й визнання негативних наслідків цього протистояння для обох народів. З іншого боку, вартій уваги висновок Юрія Шаповала, ґрунтований на аналізі емблематичного видання “Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття”, щодо неналежного

⁶³⁸ Іван Ольховський, *Кривава Волинь*, т. 1, “Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939-1945 роках” (Київ: Гарт, 2008), 208-217; Іван Пушук, упоряд. і авт. коментарів, *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років: Любомльський і Шацький райони* (Луцьк: ПП “Твердиня”, 2011), 233-238.

⁶³⁹ Володимир Калініченко, Олександр Воронянський, В’ячеслав Калініченко, *Історія України: від найдавніших часів до сьогодення: навчальний посібник* (Харків: Оберіг, 2016), 198.

⁶⁴⁰ Леся Івасюк. Рік 2013, або В пошуках втрачених черепів. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/10/29/138669>

опрацювання професійними українськими істориками проблеми “волинської різанини”⁶⁴¹.

⁶⁴¹ Шаповал Юрій, “Волинь-1943: як досліджувати і як пам’ятати,” в Микола Кучерепа і Анатолій Шваб, упоряд. “Волинь-43”: міфи і реальність: збірник наукових праць (Луцьк: Вежа-Друк, 2019), 9.

Західноєвропейська та північноамериканська історіографія: головні теми і тенденції

Аналіз показує, що історія Другої світової війни, особливо серед науковців Центрально-Східної (Україна, Польща) та Східної (Росія) Європи, навіть через сімдесят п'ять років після воєнного лихоліття викликає гострі дискусії. Ситуацію ускладнює вже згадуване використання сучасними політиками подій минулого у своїх цілях. За таких обставин дуже важливо зберігати наукову зваженість та не піддаватися політичній кон'юктурі. Частина учасників волинської дискусії вбачає в особі іноземних дослідників своєрідних “арбітрів”. Однією з причин зацікавленості зарубіжних авторів дискусійними епізодами українсько-польської історії є зміна наукової парадигми, коли на перший план виходить транснаціональна історія. Окрім того, це вкладається в розвиток студій порубіжних територій *border studies*, що зародилися в 50-х роках 20 ст. у США, проте особливо активізувалися з 1990-х рр. і залишаються донині актуальними в Західній Європі та Сполучених Штатах.

Умовний перелік учених, котрі займаються цією проблематикою, на нашу думку, має відкривати професор Єльського університету Тімоті Снайдер. Запропоноване американським істориком комплексне дослідження Волинської трагедії на сьогодні потрібно вважати найґрунтовнішим і політично незаангажованим у північноамериканському історичному дискурсі проблеми ОУН і УПА⁶⁴². Погодимось з тими рецензентами, які стверджують, що зацікавленість фахівців може викликати вже саме прагнення американського автора подивитися по-своєму, об'єктивним поглядом цілком нейтрального, неупередженого науковця на драматичні, часом брутальні факти історії 20 ст., дистанціювавшись від інтерпретації литовської, польської, української національних історіографій⁶⁴³. Про визнання його доробку в Центрально-Східній Європі свідчить переклад книг ученого, зокрема монографії “Реконструкція націй...”⁶⁴⁴, у Польщі (2006)⁶⁴⁵, Литві (2008, 2012)⁶⁴⁶, Білорусі (2010)⁶⁴⁷, Україні (2012)⁶⁴⁸,

⁶⁴² Яна Примаченко, *Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА* (Київ: НАН України, Інститут історії України, 2010), 102.

⁶⁴³ Андрэй Катлярчук, “Кніга, якой нельма абмінуць,” *Annus Albaruthenicus 5* (2004): 313; Оля Гнатюк, “Історія Польщі в працях Тімоті Снайдера,” в *Польські студії: спеціальний випуск: I-й конкурс ім. Єжи Гедройця* (Київ: Дух і Літера, 2008), 274.

⁶⁴⁴ Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven ; London : Yale University Press, 2003).

⁶⁴⁵ Timothy Snyder, *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, przeł. Magda Pietrzak-Merta (Sejny : Pogranicze, 2006).

⁶⁴⁶ Timothy Snyder (Snaideris, Timotis) *Tautų rekonstrukcija: Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999*, vertė Rimantas Matulis (Vilnius : Mintis, [2008] (Vilnius : Spauda); Timothy Snyder (Snaideris, Timotis), *Tautų rekonstrukcij: Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999*, vertė Rimantas Matulis, 2-oji laida (Vilnius : Mintis, [2012] (Vilnius : Spauda)).

Росії (2013)⁶⁴⁹, Франції (2017)⁶⁵⁰. Вражає вже сама масштабність задуму історика – поглянути на минувшину п’яти націй протягом століть (від Люблінської унії й до недавнього вступу Польщі до НАТО). Як зауважив Данило Судин, у такому вимірі можна побачити, що формування національної ідентичності – це справа етнічних чисток. У Тімоті Снайдера цей механізм поданий таким чином: етнічні чистки руйнують ранньомодерну тотожність, оскільки вони базуються на етнічному критерії. На відміну від ранньомодерної нації, де визначальною є лояльність до держави з чітким розрізненням політики (публічне) та етнічності (приватне), у випадку модерної нації ці два критерії об’єднані; відповідно, події на кшталт Волині’43 спонукали людей до вибору модерної національної ідентичності⁶⁵¹. Щодо волинських подій, то дослідник виділяє три головні причини: перша – це множинна окупація – спершу Радянським Союзом, після поразки Польщі 1939 р., тоді гітлерівськими нацистами в 1941 р., яку змінило прогнозоване повернення комуністичного режиму; друга – український націоналізм, а саме розуміння ОУН(б) принципів будівництва держави; і третя (хоч і прихована) – польський колоніалізм та довга історія побудови ієрархічної системи в Україні⁶⁵². Формулюючи квінтесенцію бачення Тімоті Снайдером подій Другої світової війни, Владислав Бульбак указує на велике значення історіографічної дискусії про “народи-жертви” та “народи-винуватці”. Власне в таку візію вписується спостереження американського дослідника, що виконавцями єврейського Голокосту на Волині 1942 р., а пізніше винищення поляків у 1943 р. були ті самі люди, які спочатку виступали як члени керованої німцями “Hilfspolizei”, а згодом, після залишення німецької служби, як вояки УПА. Отож волинський Голокост і антипольська акція ОУН і УПА – це, на переконання Тімоті Снайдера, події одного порядку⁶⁵³ і “зараження злом” українських

⁶⁴⁷ Тымаці Снайдер, *Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999*, пер. з англ. [Міколы Раманоўскага і Вольгі Калацкай]; навук. рэд. Г. Сагановіч (Мінськ : Медысонт, 2010).

⁶⁴⁸ Тімоті Снайдер, *Перетворення націй. Польшча, Украіна, Літва, Білорусь 1569–1999*, пер. з англ. Антон Котенко і Олександр Надтока (Київ: Дух і Літера, 2012).

⁶⁴⁹ Тімоті Снайдер, *Реконструкція націй* (Москва – Вроцлав: Летний сад; коллегия им. Яна Новака-Езераньского во Вроцлаве, 2013).

⁶⁵⁰ Timothy Snyder, *La reconstruction des nations : Pologne, Ukraine, Lituanie, Bélarus, 1569-1999*, traduit de l’anglais (États-Unis) par Olivier Salvatori (Paris: Gollimard, 2017).

⁶⁵¹ Данило Судин, “Як одна нація стала чотирма: виникнення польської, литовської, української та білоруської ідентичностей,” URL: <http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/snyder-book-review>

⁶⁵² Тімоті Снайдер, “Україна для мене – ключ до розуміння світової історії,” URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/intervien/67518

⁶⁵³ Władysław Bulhak „Timothy Snyder, Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569-1999, Sejny 2006, ss.333 (The Reconstruction of Nations. Poland,

повстанців відбулося саме через те, що українці служили в німецьких поліцейських батальйонах, де набули досвіду масових ліквідацій. Учений показав, що після участі в німецьких злочинах проти євреїв у психіці тих молодих людей зникло певне табу, що й уможливило знищення поляків. У своїх “Кривавих землях” цей автор підсумовує, що УПА “спроможність вбивати поляків завдячувала німецькому вишколові, а рішучість, із якою поляків убивали, випливала з прагнення очистити території від гаданих ворогів перед остаточним зіткненням із Червоною армією”⁶⁵⁴.

Інший американський історик Джефрі Бурдс виступив з критикою окремих тез Тімоті Снайдера. Науковець, з-поміж іншого, зазначає, що його колега, аналізуючи події 1943 р., насправді говорить не про причини українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, а радше про наслідки. Посилаючись на джерела, Дж. Бурдс, простежує витoki конфлікту між українцями і поляками, звертаючи увагу на антиукраїнську політику та конкретні ситуації в повоєнній Польщі. Ставить під сумнів цей дослідник і снайдерівське твердження про визначальний вплив радянської та німецької окупації на міжнаціональне протистояння на Волині, яке тлумачить як громадянську війну: “За такого сценарію, етнічні чистки в регіоні не були ані виключно наслідком німецької окупації (традиційної вигадки), ані лишень результатом якогось глибоко вкоріненого національного антисемітизму (регіонально пристосована теза Голдгагена), але були скеровані так само етнічними українцями проти польського бачення долі повоєнної Галичини. Етнічні чистки були одним із численних засобів у арсеналі всіх, хто боровся за контроль над регіоном, і жоден головний гравець (окрім євреїв) не міг утриматися від спокуси отримати швидкі результати через дії та політику, в основі якої був етнічний підхід”⁶⁵⁵.

У міжнародному часопису “Slavic Review” Джеред Макбрайд з американського Меморіального музею Голокосту (United States Holocaust Memorial Museum) у Вашингтоні опублікував працю “Селяни як виконавці: ОУН і УПА та етнічна чистка на Волині 1943–1944 рр.”⁶⁵⁶, у якій на фактажі карних справ радянських слідчих органів вивчає українсько-польський конфлікт на Любомльщині, зокрема в Острівках. На матеріалі Любомльського району дослідник

Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999, Yale University Press, New Haven – London, 2003, pp. XV+367),” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2007): 451.

⁶⁵⁴ Снайдер Тімоті, *Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіною* (Київ: Грані-Т, 2011), 339.

⁶⁵⁵ Jeffrey Burds, “Comments on Timothy Snyder’s article “To Resolve the Ukrainian Question once and for All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943-1947” *Journal of Cold War Studies*, Volume 1, Number 2 (Spring 1999).” URL: <http://www.fas.harvard.edu/hpcws/commnet13.htm>

⁶⁵⁶ Jared McBride, “Peasants into Perpetrators: The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944,” *Slavic Review* 75, Nr 3 (2016): 630–654.

простежує, як керівництво УПА віддавало накази підлеглим середньої ланки, а ті, відповідно, доводили до рядових. Саме це дає підстави вченому говорити про спланований, а не спонтанний характер акцій (на чому наполягає й польська сторона). Загалом підтверджуючи польську візію подій, він називає імена виконавців, зокрібно вбивць ксьондза Станіслава Добржанського, розповідає про долі учасників подій. Дж. Макбрайд був чи не першим, хто зосередився на проблемі верифікації історіографічних напрацювань з історії Малинської трагедії⁶⁵⁷, про що в українській історіографії вже зазначав Ярослав Борщик. Американський науковець намагається позиціонувати себе як неупередженого дослідника, який стоїть осторонь від українсько-польської дискусії, однак аналіз його текстів свідчить про подвійні стандарти та тенденційність. Він ігнорує відверті факти маніпуляцій Владислава і Еви Семашків щодо участі української поліції в Малинській трагедії, водночас відкрито звинувачуючи у фальсифікаціях та перекручуваннях українських учених. Услід за Тімоті Снайдером та іншими, Дж. Макбрайд пише про взаємопов'язаність відповідальності ОУН і УПА за злочини проти поляків та євреїв, оскільки метою цих формувань було “очищення” регіону від “чужинців” (не лише поляків)⁶⁵⁸.

Знаний північноамериканський дослідник української історії, професор університету Алабама (The University of Alabama) у Бірмінгемі Джордж Лібер, розглядаючи драматичні сторінки 20 ст., зупиняється й на волинських подіях 1943–1944 рр.⁶⁵⁹ Позиція цього автора зазвичай виважена і спирається на солідну джерельну базу. Означивши українсько-польське протистояння як “холмсько-волинську масакру”, “етнічні чистки”, “українсько-польську війну”, він наводить погляди різних науковців, іноді й діаметрально протилежні. Так, мовлячи про кількість жертв, учений покликається на доробок Ґжеґожа Мотики, Еви Семашко, Джона-Пола Химки, Івана Патриляка та ін. Саме тому, ймовірно, він і дійшов висновку про обопільність етнонаціонального конфлікту, що розгорівся між українцями та поляками і характеризувався злочинами щодо мирного населення з обох сторін.

Чимало іноземних авторів, акцентуючи на злочинах, що їх учинили українські націоналістичні структури, нехтують такими ж діями поляків. Скажімо, Девід Марплз у статті для академічного

⁶⁵⁷ Jared McBride, *Contesting the Malyn Massacre: The Legacy of Inter-Ethnic Violence and the Second World War in Eastern Europe* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015.) (The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. Number 2405, June 2016).

⁶⁵⁸ Jared McBride, „Amerykański historyk patrzy na Wołyń,” rozm. Wojciech Konończuk *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 15 (29), 2018, 54-58.

⁶⁵⁹ George O. Liber, *Total War and the Making of Modern, Ukraine 1914-1954* (Toronto: University of Toronto Press, 2016).

часопису “Acta Slavica Iaponica”⁶⁶⁰ поклав відповідальність за масові вбивства мирних мешканців на УПА. У своїй студії він не взяв до уваги факти розправ над українськими селянами з боку польського підпілля (Армія крайова, Батальйони хлопські, Національні збройні сили) та польських прокомуністичних сил. Звідси й цілком хибна, на наш погляд, реакція на визнання за ОУН і УПА статусу борців за незалежність України.

Дещо в іншому аспекті розглядає цю українсько-польську проблему шведсько-американський історик, професор Лундського університету Пер Рудлінг⁶⁶¹. Він вважає процес “повернення” до демократії в українському підпіллі суто декларативним. Новий курс, на його переконання, наголошував на громадянському націоналізмі, плюралізмі та демократії, маючи на меті переорієнтацію на західні країни. Ті самі люди, котрі ще кілька років перед тим обстоювали етнічну чистоту нації, територіальну експансію та геноцид, тепер почали шукати прихильності Рузвельта (замість Гітлера), демонструючи відданість західним цінностям. Водночас перехід на демократичну платформу, твердить професор, не завадив українським націоналістам влаштувати етнічну чистку на Волині. Розуміння Пером Рудлінгом волинських подій яскраво розкриває його рецензія на книгу Володимира В’ятровича “Війна чи військова злочинність?”⁶⁶².

Спостерігаючи ззовні за національними проблемами українців та поляків, англійський історик Норман Дейвіс сформулював свою позицію про необхідність історикам з обох боків прийняти той факт, що і українській, і польській національній думці 1918–1947 рр. була властива концепція етнічно чистих національних держав. Тому логічним виглядає заперечення вченим претензій однієї зі сторін конфлікту на набуття статусу єдиної жертви та сприйняття ним використання терміна “геноцид” як політичного інструмента: “Що означає геноцид? Хто його визначає? Це політичне питання. Це є селекція жертв: ми є жертвами геноциду, а інші – ні. Однак тут немає невинних груп. Це був час жорстокості, виселень, очевидно з боку наддержав – Третього Райху та СРСР. Кожна група була жертвою різних жорстокостей. Тож мова про себе як виняткову жертву геноциду є політичною”⁶⁶³. Проте, як можемо припустити, наратив Нормана

⁶⁶⁰ David R. Marples, “Decommunization, Memory Laws, and Builders of Ukraine in the 20th Century,” *Acta Slavica Japonica* 39 (2018): 1-22.

⁶⁶¹ Per A. Rudling, *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths*. (Pittsburgh: University Center for Russian and East European Studies, 2011) – (The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. Number 2107).

⁶⁶² Per Anders Rudling, “Warfare or War Criminality?,” *Ab Imperio* 1 (2012): 356-381.

⁶⁶³ Norman Davies. Ludobójstwo to kwestia polityczna. Selekcja: my jesteśmy ofiarami ludobójstwa, inni nie /- http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103454,14103376,Prof_Davies_o_rzezi_wolynskiej_Ludobojstwo_to_kwestia.html

Дейвіса ґрунтується на досить суб'єктивних польських джерелах, через що УПА вийшла все-таки винною і в етнічних чистках, і в появі втікачів на Захід і т. д. Так, аналізуючи форми опору, цей дослідник пише: “У південних провінціях тієї зони (радянської), надто на Волині та в колишній Східній Галичині, період, що передував поверненню Радянської армії, був ще більш ускладнений убивчою кампанією, яку згодом назвали б “етнічною чисткою”. Історично в тому регіоні жили українці, поляки та євреї. Та після того, як нацисти ліквідували євреїв, одна радикальна українська організація – УПА – скористала в 1943–1944 рр. нагодою ліквідувати поляків. Їхня мета полягала у створенні “суто української України”. Озброєні загони налітали на містечка й села, здебільшого вночі, спалювали польські садиби, вбивали поляків, чоловіків, жінок і дітей без ніякого жалю, вбивали ксьондзів і змушували рештки польського населення тікати, тероризували українців, які не підтримували їхніх дій. Жертв, які загинули, слід лічити, мабуть, сотнями тисяч”⁶⁶⁴.

Норман Неймарк (Norman M. Naimark), професор Стенфордського університету, автор монографії “Полум'я ненависти: етнічні чистки в Європі ХХ ст.”⁶⁶⁵, цілком умотивовано тлумачить “волинську різанину” 1943–1944 рр. як частину тривалого змагання між українцями та поляками за свою візію долі Східної Галичини та Волині, яке в роки Другої світової війни лише відновилося. Він згадує і про почуття образи українців, накопичене ними в міжвоєнний час; і про етнічні чистки та вбивства поляків з боку ОУН і УПА в ході боротьби за контроль над цими територіями; і про аналогічні дії поляків, коли загони Армії крайової вбивали українців; і про те, що німці (про радянський чинник тут не йдеться) були готові регулярно бачити українців, котрі вбивали б поляків, і поляків, які вбивали б українців⁶⁶⁶.

Як прихильник антропологічного підходу, єврейсько-голландський історик, старший науковий співробітник Інституту вивчення Голокосту і геноциду в Амстердамі Карл Беркгоф⁶⁶⁷ зосередив свою увагу на “людській історії”, а не на політичних, інституційних, територіальних, національних чи етнічних аспектах. Із такої

⁶⁶⁴ Норман Дейвіс, *Боже ігрище: історія Польщі*, пер. з англ. П. Тарашук (Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008), 795.

⁶⁶⁵ Норман М. Неймарк, *Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века*: научное издание, пер. с англ. И. С. Давидян (Москва: Аиро-XX ; СПб. : Дмитрий Буланин, 2005).

⁶⁶⁶ Норман Неймарк. Что такое волинская резня и каковы истоки этого конфликта? URL: <http://thequestion.ru/questions/24054/chto-takoe-volynskaya-reznya-i-kakovy-istoki-etogo-konflikta>

⁶⁶⁷ Karel C. Berkhoff, *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2004); Карел Беркгоф, *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською окупацією*, авториз. пер. з англ. (Київ: Критика, 2011).

перспективи він розглянув і українсько-польський конфлікт на Волині, не схвалюючи ані тлумачення його як “геноциду”, ані як просто війни.

Має рацію Елеонора Нарвселіус, коли в результаті своїх студій констатує перетворення теми Волині з історичної на проблему пам’яті, яке супроводжується заміною відстороненого фахового підходу істориків на заангажованість політичних гравців та “ентерпренерів пам’яті”⁶⁶⁸.

У німецькій історичній науці, де існує вже доволі солідний доробок, присвячений єврейським погромам 1941 р. в Західній Україні та Східній Польщі, українсько-польське протистояння, натомість, вивчене мало. За спостереженням Малгожати Рухневич, тема Волині’43 не функціонує в німецькій історіографії як окремий науковий напрям⁶⁶⁹. Проте твердити, що її представники оминули цю проблему, теж немає підстав (хоча переважно українсько-польський конфлікт 1943–1944 р. фігурує в контексті українського націоналізму).

Цікавий та перспективний напрям у дослідженні українсько-польського протистояння під час Другої світової війни, на жаль поки що не помічений, запропонував науковець з Австрії Філіп Тер⁶⁷⁰. Професор Інституту історії Східної Європи (Eastern European Institute) Віденського університету у своїй книзі показав події на західноукраїнських землях як фрагмент європейської історії, як приклад “війни у війні” (на рівні із сербо-хорватським конфліктом), намагаючись виділити і специфічне, і спільне в цьому досвіді європейських народів.

Монографія Франциски Брудер “Здобудеш Українську державу або згинеш!”⁶⁷¹ не містить нічого нового у концептуальному плані, проте хибує на численні фактографічні помилки та прогалини. Відразу викликає застереження те, що опис антипольської акції становить лише 5 % тексту, попри її значення для історії ОУН і УПА та регіону (тоді як проблема антисемітизму в УПА висвітлена авторкою детально). Важливо, однак, що Франциска Брудер застосовує у своїй роботі

⁶⁶⁸ Eleonora Narvselius, *Tragic Past, Agreeable Heritage: Past-Soviet Intellectual Discussions on the Polish Legacy in Western Ukraine* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015) – (The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. – Number 2403, September 2015).

⁶⁶⁹ Małgorzata Ruchniewicz, „Historiografia niemiecka wobec Wołynia w 1943 roku i stosunków polsko-ukraińskich w latach II wojny światowej (badania ostatniej dwóch dekad),” *Wrocławskie Studia Wschodnie* 22 (2018): 229.

⁶⁷⁰ Philipp Ther, *Der dunkle Seite der Nationalstaaten: „ethnische Säuberungen“ in der modernen Europa* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011); Philipp Ther, *Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie* (Poznan: Wydawnictwo Poznańskie, 2012); Philipp Ther, „Eine weitere Scheidung zweier ostmitteleuropäischer Völker: Der polnisch-ukrainische Konflikt 1939-1947,” *Studia germanica et austriaca* 2 (2002): 13-23.

⁶⁷¹ Franciska Bruder, „Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!“ *Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1928-1948* (Berlin: Metropol, 2007).

елементи диференційованого підходу до осмислення відносин між українцями й поляками. Зокрема, згадано про напади у вересні 1939 р. бойовиків ОУН на польську поліцію та розбиті військові частини, котрі, своєю чергою, атакували українські села, навіть їх спалювали. Щодо етнічного конфлікту 1943–1944 рр. дослідниця вживає терміни “різня поляків”, “етнічна чистка”, “антипольська акція”. Волинські події вона інтерпретує так: “Восени 1942 р. ОУН–УПА вбивали на Волині перш за все поляків, які працювали в німецькій адміністрації. Від початку 1943 р. поляків почали вбивати цілими родинами. У березні 1943 р. до УПА приєдналося декілька тисяч українських поліцаїв, котрі раніше брали участь у масових розстрілах євреїв на Волині. Отож, в ОУН–УПА сформувалася згуртована група, що мала досвід масових убивств. Від квітня 1943 р. акції проти поляків набули характеру етнічних чисток. Антипольська акція, як її називали в ОУН–УПА, досягла свого апогею 11 липня 1943 р., коли польські села й поселення у трьох районах Волині були оточені і все їхнє населення жорстоко вбите”.

Чимало місця найдраматичнішим виявам українсько-польського протистояння відведено у виданні Христофа Міка про Львів⁶⁷². Досить часто виходячи за окреслені територіальні межі й охоплюючи своєю розповіддю всю Галичину й Волинь, учений описує напруження між українцями й поляками та вплив німецької політики на ці процеси. На переконання історика, посилення бандитизму та боротьба УПА і АК несли небезпеку для мирних мешканців (хоча на Волині атаки на поляків не були наслідком реакції на зростаючу активність польського підпілля). Христоф Мік зауважив і втрату контролю окупаційною владою на цих теренах з осені 1943 р.: “В околицях виразно українських тривали винищення поляків. Поляки не віддавали себе на милість окупаційної влади, а розпочинали контракції”. Тому не випадково науковець підкреслює двобічність подій: “В українсько-польських відносинах терпіння стоїть напроти терпіння, а злочин проти злочину. Обидві сторони важко приходять до прийняття терпіння інших і критичного погляду на свої злочини”.

Дискусійними слід визнати підходи до потрактування цієї теми німецького (за іншими характеристиками – польсько-німецького) дослідника Гжегожа Россолінського-Лібе. Неприйнятним видається зведення істориком до одного знаменника антипольської акції, вбивств євреїв та українців, запідозрених у підтримці радянської влади. Ще більше запитань викликає покладання відповідальності на Романа Шухевича за “злочини ОУН–УПА проти людяності, такі як етнічні чистки поляків на Волині та Галичині й убивства євреїв”⁶⁷³. Нами вже

⁶⁷² Christoph Mick, *Kriegsergahrungen in einer multiethnischen Stadt: Lemberg 1914-1947* (Wiesbaden, 2010).

⁶⁷³ Гжегож Россолински-Лібе, «Прославление фашизма и военной преступности в Эдмонтоне,» в *ОУН и УПА: исследования о создании*

частково аналізувався запропонований цим істориком поділ дослідників українсько-польського конфлікту 1943–1947 рр., здійснений на підставі їхніх настанов, цілей та зв'язку змісту дослідження з персональним досвідом авторів⁶⁷⁴. Згідно з цією класифікацією, виділяються категорії “борців”, “легітимістів”, “прокурорів”, “адвокатів”, польських “примирювачів”, українських “примирювачів”. Г. Россолінський-Лібе також наполегливо проштовхує тезу, що між догматизмом марксистсько-ленінським і догматизмом націоналістичним є пряма спадковість, навіть більше – перший безпосередньо “перетворився” на другий. Загалом історіописання німецького автора підпорядковане психоаналітичній методології, що звужує варіативність погляду, і належить до неорадянського напрямку.

Помітний внесок у розвиток теми зробив німецький учений Франк Грелька, дисертаційна праця якого передбачала порівняльний аналіз особливостей українського національного руху за німецьких окупацій 1918 і 1941 рр. (“Selbstständigkeitsbestrebungen und Besatzungsherrschaft. Eine vergleichende Studie zur Geschichte der ukrainischen Nationalbewegung im Kontext der deutschen Besetzung der Ukraine 1918 und 1941“)⁶⁷⁵. Його статтю польською мовою “Антипольська акція ОУН–УПА на Волині і в Східній Галичині. Зауваги щодо парадигми польсько-українських відносин”⁶⁷⁶ є чи не найретельнішим висвітленням цього трагічного епізоду 20 ст. Серед найбільш значущих спостережень історика – теза про скромну відображеність у наукових дискусіях німецького впливу на ескалацію українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни та вибіркоче використання німецьких джерел.

Вкажемо також на прикметність термінології, яку застосовують німецькі автори. За відсутності глибокого наукового опрацювання проблеми, на окреслення подій на західноукраїнських землях вони вживають різні визначення – “винищення”, “злочини”, “погроми”, “масакра”, “громадянська війна”, іноді “ліквідація” чи “етнічні чистки” (але не “геноцид”).

«исторических» мифов: Сборник статей / П. А. Рудлинг, Т. Д. Шнайдер, Г. Россолински-Либе (Киев : Золотые Ворота, 2012) – (Историческая правда; Т.2) .

⁶⁷⁴ Grzegorz Rossoliński-Liebe, “Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943-1947,” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* , Neue Folge. 57, N. 1. (2009): 54–85.

⁶⁷⁵ Ця робота опублікована як: Frank Grelka, *Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42* (Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2005) – (=Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, Band 38).

⁶⁷⁶ Frank M. Grelka, „Antypolska akcja” OUN-UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: Uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich”, tłum. Paweł Kosiński = Paweł Machcewicz, Grzegorz Motyka, W odpowiedzi Frankowi Grelce,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 6 (2004), 279–307, 398–401.

Цікавим феноменом української суспільної думки є евентуальне використання наукових досліджень західних авторів політичними силами як пропагандивного матеріалу. Наприклад, 2012 р. за підтримки окремих народних депутатів України (зосібна, Вадима Колесніченка) та Міжнародного антифашистського фронту (Київ) було надруковано збірку перекладів російською мовою статей П. Рудлінга, Т. Шнайдера, Г. Россолінського-Лібе⁶⁷⁷. Про цільове призначення цього видання свідчать щонайменше два моменти. По-перше, увесь наклад (1 000 примірників) розповсюджувався безкоштовно. По-друге, часто контроверсійні тексти публікацій не супроводжувалися жодними науковими коментарями українських істориків, а якість перекладу виявилася не найкращою. Все це й спонукає нас думати, що головним завданням видавців було саме поширення негативного образу ОУН і УПА, а не академічні інтереси. Саме тому, вочевидь, Гжегож Россолінський-Лібе та Пер Рудлінг, заявляючи публічний протест проти порушення авторських прав, вміщення без дозволу їхніх робіт у згаданій збірці, розцінили як “політичну інструменталізацію нашої праці Партією регіонів”⁶⁷⁸.

Як бачимо, сучасний академічний дискурс західних істориків щодо українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни характеризується проблемно-тематичним розмаїттям. Концептуально зарубіжна історіографія віддзеркалила новітні пізнавальні методи і підходи, які давно використовують на Заході, теорію модернізації, цивілізаційності, повсякдення, тоталітаризму. На формування цих наукових концепцій істотно вплинули й національні парадигми (особливо польська), що позначилося на тлумаченнях, змістові та висновках чималої кількості досліджень північноамериканських і західноєвропейських авторів.

⁶⁷⁷ ОУН и УПА : исследования о создании «исторических» мифов : Сборник статей / П. А. Рудлинг, Т. Д. Шнайдер, Г. Росолински-Либе (Киев : Золотые Ворота, 2012), 259 с. (Историческая правда ; Т.2)

⁶⁷⁸ Grzegorz Rossolinski-Liebe, Per Anders Rudling, “Public Statement Concerning Instrumentalization of Academic Publications in Ukraine,” *Defending History*, 28. 05. 2012

Сучасна російська історіографія: візії й напрями

На окрему розмову заслуговують напрацювання російських науковців, з огляду на очевидне зростання інтересу до волинської теми в Російській Федерації. Хоча окремі аспекти розвитку цієї ділянки новітньої російської історіографії вже висвітлені в працях українських авторів⁶⁷⁹, з появою нових досліджень маємо змогу простежити основні тенденції в науковій літературі та публіцистиці росіян.

Для дослідників у РФ типове критичне ставлення до діяльності ОУН і УПА загалом та до українсько-польського конфлікту часу Другої світової війни зокрема. Доробок багатьох авторів настільки переповнений ідеологічними штампами та стереотипами, що його потрібно зараховувати радше до публіцистично-пропагандивних матеріалів, ніж до наукових статей⁶⁸⁰. Чорно-білим зображенням УПА та використанням волинських подій для підтвердження негативного образу упівця вирізняються, зокрема, тексти доктора історичних наук, професора кафедри журналістики Московського державного гуманітарного університету ім. М. Шолохова Андрія Козлова⁶⁸¹. Якби не поважні регалії цього науковця, як і його рецензентів, можна було б і проігнорувати вочевидь пропагандистську літературу, “підготовлену для широкого читацького загалу з метою протидії спробам викривлення історії на шкоду інтересам Росії”. Пікантності у сприйнятті писань цього вченого у званні полковника додає факт його народження та навчання у Львові. Тож у чому вбачає Андрій Козлов

⁶⁷⁹ Алла Тимченко, “Радянський фактор в українсько-польському міжнаціональному конфлікті в Західній Україні в роки Другої світової війни у висвітленні новітньої російської історіографії,” *Гілея : науковий вісник : Збірник наукових праць*. 72 / 5 (2013): 286–291;

⁶⁸⁰ Див., наприклад: В. А. Артамонов *Схватка со зверем. Борьба с бандеровцами в 1941–1945 гг.* Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции «Исторический опыт защиты гражданского населения, территорий и объектов тыла в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», посвященной 70-летию Победы, 24 апреля 2015 г. (Химки : АГЗ МЧС России, 2015), 11–12.

⁶⁸¹ Андрей Козлов, *Вся правда об Украинской повстанческой армии (УПА)* (Москва: Вече, 2014), 288 с. – (Вся правда о войне); Андрей Козлов, *Адвокаты дьявола. История вооруженного националистического подполья на Западной Украине в 40–50-х гг. XX в.: основные способы и направления фальсификации* (Москва: На боевом посту, 2012), 98 с.; Андрей Козлов, «Волынская резня: Украинско-польское вооружённое противостояние в 1943–1944 гг.,» *Военно-исторический журнал* 12 (2012): 42–44; Андрей Козлов, «Фальсификация в СМИ истории украинско-польского противостояния на Волыни в 1943–1944 гг.,» Т. Н. Владимирова, И. В. Жилавская., сост., *Молодежь и медиа. Цели и ценности* : Сб. материалов первой Всероссийской научно-практической конференции «Молодежь и медиа. Цели и ценности» (Москва, 28–29 апреля 2011 г.) (Москва: Редакционно-издательский центр (РИЦ) МГГУ им. М. А. Шолохова, 2011): 304–312; Андрей Козлов, «Советский» фактор в истории украинско-польского противостояния на Волыни в 1943–1944 гг.,» *Вестник МГЭИ* 3 (2010).

головні напрями фальсифікації історії національного підпілля в Західній Україні? Серед подій, які привернули увагу російського дослідника, опинилися єврейський погром у Львові 1941 р., вбивство польських учених у цьому ж місті того року (і критика тез львівського колеги Андрія Боляновського⁶⁸²) та українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни. Викликають у московського професора застереження і належність до лав УПА інонаціональних формувань та поширення українського національно-визвольного руху на центральних і південних теренах України. І вже зовсім класичним для більшості істориків Росії є неприйняття показу “звірств” (так у А. Козлова) НКВС та Червоної армії на західноукраїнських землях. Підбір проблем достатньо промовистий, вони й донині провокують бурхливі дискусії в наукових (і не лише) колах. У чому таки варто погодитися з науковцем, то це з його твердженням про необхідність протидії спробам міфологізації історії, адже “бої за історію” – це бої за майбутнє⁶⁸³. От тільки є всі підстави побоюватися, що книжка Андрія Козлова і є типовою історичною міфологізацією. До того ж вона хибує на політичну кон’юнктурність. Інакше навіщо тоді приділяти стільки уваги особі батька третього президента України Андрієві Ющенкові⁶⁸⁴? Не випадково книги саме цього автора потрапили до списку забороненої в Україні літератури.

Чимало російських істориків намагаються вкотре зіштовхнути українців і поляків. Так, Сергій Бухарін та Микола Ракитянський розділ своєї книги із семантично прозорою назвою “Волинська різня, або Чудовисько Франкенштейна” закінчують рядками: “Зважаючи на все, в українських націоналістів були добрі “вчителі”... Сьогодні чудовисько “доктора Франкенштейна” здійснює свій страшний експеримент в Україні. Декілька сторіч шляхта сіяла насіння ненависті, у 40-ві рр. ХХ ст. вони дали страшний кривавий врожай”⁶⁸⁵. Таке перенесення знаного з античної доби принципу *divide et impera* (“розділяй та володарюй”) у сферу наукових студій просто неприйнятне.

Цілком суголосно зазначеному підходу звучить волинська тема в дисертації Федора Спіцина “Радянсько-німецьке ідеологічне протистояння на окупованій території СРСР: національний та

⁶⁸² Андрій Боляновський, *Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року : факти, міфи, розслідування* (Львів : вид-во Львівської політехніки, 2011).

⁶⁸³ Андрей Козлов, *Вся правда об Украинской повстанческой армии (УПА)* (Москва: Вече, 2014), 223.

⁶⁸⁴ Андрей Козлов, *Вся правда об Украинской повстанческой армии (УПА)* (Москва: Вече, 2014), 196–207

⁶⁸⁵ Сергей Бухарин и Николай Ракитянский, *Россия и Польша : Опыт политико-психологического исследования феномена лимитрофизации*, отв. ред. О. А. Платонов (Москва: Институт русской цивилизации, 2011), 760.

релігійний аспект”⁶⁸⁶. Дослідник розглядає антипольську акцію ОУН і УПА як геноцид щодо поляків, лише побіжно згадуючи про знищення польськими загонами українців. Не менш прикметно, що основну провину за українсько-польський конфлікт російський автор покладає на ОУН, хоча й не заперечує суттєвої ролі в його розпалюванні німецької окупаційної влади. При цьому доволі слушно підкреслює, що німецька пропаганда була зацікавлена в подібних до українсько-польського протистояннях на західноукраїнських землях, коли міжнаціональна ворожнеча існувала незалежно від німців.

У розрізі нашої теми потрібно прокоментувати і діяльність Фонду сприяння актуальним історичним дослідженням “Історична пам’ять” (громадська організація, створена 2008 р.), який визначив одним зі своїх найважливіших завдань “протидію фальсифікації й політично вмотивованому викривленню історії на пострадянському просторі”. Під пильною увагою членів цього центру перебуває й ОУН, що стала об’єктом низки їхніх студій. Мовиться передовсім про упорядкований Олександром Дюковим збірник архівних документів і статей з маркерною назвою “Забутий геноцид. “Волинська різанина” 1943–1944 рр.”⁶⁸⁷. Прикметним є той факт, що значна частина документів, представлених у збірці, вже були оприлюднені у знаній українсько-польській едиції джерел⁶⁸⁸. Не потурбувався упорядник і про належний коментар, обов’язковий для археографічних видань. ОУН і УПА фігурують тут як “прислужники розвідувальних і каральних органів фашистської Німеччини”, як формування виразно антисемітської, антипольської та антиросійської орієнтації, що закладено у програмних документах. Як доводить Іван Патриляк, існував прямий зв’язок процесу визнання світовим співтовариством Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні геноцидом і появи теми “забутого геноциду” проти поляків у Росії. Не маючи підстав звинуватити українців у геноциді щодо росіян, російські провладні автори активно почали пропагувати ідею “польського геноциду”. На політичну заангажованість збірника, яка нівелює його наукову значущість, вказує також польський фахівець Гжеґоґ Мотика⁶⁸⁹. Це, однак, не

⁶⁸⁶ Спицин Ф. Л. Советско-германское идеологическое противоборство на оккупированной территории СССР: национальный и религиозный аспект. Диссертация на соискание учёной степени доктора ист. наук. 07.00.02 – отечественная история (Институт российской истории, РАН, Москва, 2016).

⁶⁸⁷ Александр Дюков, сост. *Забутый геноцид : «Волинская резня» 1943–1944 гг. : документы и исследования* (Москва: Алексей Яковлев, 2008).

⁶⁸⁸ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku: Невідомі документи з архівів спецслужб, Т. 4 *Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945*. Ч. 1. Стосунки АК-УПА на фоні політики окупантів. На Волині (Варшава; Київ, 2005), 878 с.

⁶⁸⁹ Grzegorz Motyka, *Cień Kłtya Sawura : polsko-ukraiński konflikt pamięci* (Gdańsk : Wydawnictwo Oskar : Muzeum II Wojny Światowej, 2013), 64.

завадило виходу аналогічної за змістом книги Олександра Дюкова на теренах РП⁶⁹⁰.

Надзвичайно характеристична є позиція цього історика стосовно УПА в зіставленні з РВА (Российская освободительная армия – Російська визвольна армія), висловлена поза власне науковим дискурсом (тому дозволимо собі доволі широку цитату): “Між РВА та УПА є суттєва різниця. По-перше, РВА від початку створювали під прямим німецьким контролем, тоді як роль німецьких спецслужб у створенні УПА на початку 1943 р. донині не з’ясована. Добре відомо, що 1944 р. німецькі спецслужби активно підтримували УПА, надаючи зброю й навчаючи українських націоналістів навичок диверсійної роботи. Проте це все ж не прямий контроль. По-друге, завданням РВА були бойові дії на фронті, тоді як УПА діяла значною мірою партизанськими методами; окрім того, одним з перших завдань, яке почала вирішувати УПА, було проведення кривавих етнічних чисток проти польського населення Волині. Відповідно, УПА несе значно більшу відповідальність за здійснення злочинів проти людяності”⁶⁹¹.

Олексій Баканов⁶⁹², теж пов’язаний зі згаданим Фондом, захистив дисертаційну роботу й опублікував монографію, присвячену національному питанню в ідеології ОУН та взаєминам її членів із представниками національних меншин – поляками, євреями та росіянами⁶⁹³. Власне в контексті ставлення до поляків розглядав цей історик волинські події, описуючи їх як “етнічні чистки”, наближені до геноциду⁶⁹⁴. Російський науковець поділяє думку тих польських (Л. Кулінська, Ч. Партач, В. Поліщук, Е. Семашко та ін.) й українських (Ю. Войцеховський) дослідників, котрі вбачають причини українсько-польського протистояння 1940-х рр. саме в ідеології ОУН⁶⁹⁵.

⁶⁹⁰ Aleksander Diukow, „Dlaczego walczymy z Polakami”: antypolski program OUN w kluczowych dokumentach (Warszawa: Wydawnictwo Myśl Polska, 2017).

⁶⁹¹ Александр Дюков, Чем отличается РОА от УПА? The question. <https://thequestion.ru/questions/20856/chem-otlichaetsya-roa-ot-upa#>

⁶⁹² Баканов А. Национальный вопрос в идеологии Организации украинских националистов (1929–1945 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Алексей Иванович Баканов. – Москва, 2012. – 240 с. ; Алексей Баканов, «Ни кацапа, ни жида, ни ляха»: Национальный вопрос в идеологии Организации Украинских Националистов, 1929–1945 гг. (Москва: Алгоритм, 2014), 424 с. – (Фонд «Историческая память»; Серия «Восточная Европа. XX век»).

⁶⁹³ Докладніше див.: Оксана Каліщук, “Рецензія на книгу О. Баканова «Ни кацапа, ни жида, ни ляха: национальный вопрос в идеологии Организации украинских националистов, 1929–1945 гг.»” *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис* 14 (2015): 71–73.

⁶⁹⁴ Алексей Баканов, «Ни кацапа, ни жида, ни ляха»: Национальный вопрос в идеологии Организации Украинских Националистов, 1929–1945 гг. (Москва: Алгоритм, 2014), 244, 248.

⁶⁹⁵ Алексей Баканов, «Ни кацапа, ни жида, ни ляха»: Национальный вопрос в идеологии Организации Украинских Националистов, 1929–1945 гг. (Москва: Алгоритм, 2014), 241.

З іншого боку, це суперечить цілком обґрунтованому висновку самого Олексія Баканова, що Волинську трагедію обумовила сутичка двох націоналізмів (українського та польського), носії яких претендували на одні й ті ж землі та не бажали йти на компроміс. Категорично, натомість, не погоджуємося з порушенням причинно-наслідкового зв'язку, котре відстежуємо в тезі, що, попри окремі вбивства поляків українськими націоналістами, ще на початку 1942 р. нічого не віщувало польсько-української катастрофи. Невмотивованим видається і твердження про те, що хоча “відплатні” польські акції на Волині проти українських сіл за своєю жорстокістю майже не відрізнялися від дій українського підпілля, але їхні цілі були відмінні: якщо польські вояки ставили за мету винищення баз УПА, то політика ОУН була спрямована на вигнання всіх поляків з території Волині і мала організований характер⁶⁹⁶.

Багато про що свідчить і факт перекладу⁶⁹⁷ Фондом “Історична пам'ять” збірника, який побачив світ 2011 р. у видавництві Вроцлавського університету під заголовком “Історична і політична правда у наукових дослідженнях. Геноцид на південно-східних Креслах Польщі у 1939–1946 рр.” („Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946”), наукова вартість якого не безспірна.

Волинська трагедія з'являються в дослідженні доцента Білоруського державного педагогічного університету ім. Максима Танка Валентина Старичонка⁶⁹⁸ як один з аргументів для розвінчування “геройки” бандерівського минулого. Називаючи діяльність УПА “бандитською”, а події 1943–1944 рр. на західноукраїнських землях – “етнічними чистками”, білоруський історик підтримує того ж таки Олександра Дюкова, в його оцінках, до прикладу проголошення 2017 р. на Волині роком УПА як рівноцінного “проголошенню року СС в Освенцимі, так само дикого та бридкого”. Валентин Стариченок також прямо заявляє про викривлення історичної дійсності в сучасній Україні. Задля справедливості зазначимо, що у білоруській історичній науці існують праці вчених іншого спрямування. Зокрема, Сергій Демидов проаналізував стан

⁶⁹⁶ Алексей Баканов, «Ни кацапа, ни жида, ни ляха»: Национальный вопрос в идеологии Организации Украинских Националистов, 1929–1945 гг. (Москва: Алгоритм, 2014), 229, 245.

⁶⁹⁷ Богуслав Пазь, ред., *Неизвестный геноцид: Преступления украинских националистов на юго-восточном пограничье Польши, 1939–1946 гг.*: Сборник, пер. с пол. Ю. Андрейчука (Москва: Алгоритм, 2015), 447 с. – (Фонд «Историческая память»; Серия «Восточная Европа. XX век»).

⁶⁹⁸ Валентин Старичёнок, «Проблема интерпретации истории ОУН и УПА: между мифами и реальностью», *Парадигмы и истории общественного развития* 6 (2017): 10–14.

історіографії історії УПА, не оминаючи волинської проблеми⁶⁹⁹. При цьому він уникає ідеологічних штампів та кліше.

“Волинська різанина” стала частиною сюжетної лінії пропагандистського тексту Сергія Бунтовського й Максима Калашникова⁷⁰⁰. У цій книжці вона виступає як небувалий за масштабами злочин, вчинений бойовиками Бандери проти польського населення Волині та інших земель Західної України. На доказ того, що це були етнічні чистки, подано уривки відомих свідчень Юрія Стельмащука (“Рудого”).

Потракування “польсько-української міжетнічної війни 1943–44 рр.” як найкривавішої акції УПА знаходимо в Сергія Белякова. Аргументуючи свою позицію, російський дослідник наводить цифри втрат (від 50 до 100 тис. поляків, від 15 до 30 тис. українців), посилаючись на сучасну українську історіографію (!)⁷⁰¹. Подібно, хоча й з деякими відмінностями, витлумачив українсько-польське протистояння автор передмови іншого видання Російської академії наук (РАН), Юрій Ігрицький, згідно з яким це одна з найкривавіших сторінок історії Другої світової війни, коли бандерівською УПА було знищено від 30 до 60 тис. поляків⁷⁰². Водночас наголошується на взаємності побороювання українцями й поляками в цьому конфлікті. Тим часом, як уже помітили Олексій Баканов та Георгій Касьянов, факт обопільності такого міжетнічного протистояння й винищення мирного населення з обох боків – і українського, і польського – майже повністю відсутній у російському популярному образі історії⁷⁰³.

Українсько-польська боротьба введена до наративу Андрія Буровського про події 1939–1945 рр. як громадянська війна⁷⁰⁴. Привертає увагу інтерпретація цим автором декількох моментів. По-перше, сам термін “волинська різанина” застосовано щодо широкомасштабної акції проти поляків у 1944 р. По-друге, підкреслюється спільність дій проти великих польських з’єднань підрозділів УПА та дивізії СС “Галичина” (до речі, навіть без апеляції до добре знаного прикладу Гути Пеняцької). По-третє, вельми цікаве

⁶⁹⁹ Сергій Демидов, *Історіографія історії Української повстанської армії* (Дис. канд. іст. наук, 07. 00. 06, Львів, 2004).

⁷⁰⁰ Максим Калашников и Сергей Бунтовский, *Независимая Украина. Крах проекта* (Москва: ФОЛИО, 2009), 173-176.

⁷⁰¹ Сергей Беляков, «Военная тайна. Можно ли подсчитать потери Советского Союза в Великой Отечественной войне,» *Новый мир* 2 (2017): 156-170.

⁷⁰² Юрий Игрицкий и Л. Н. Шаншиева, отв. ред., *Восточная Европа: Межгосударственные и этносоциальные отношения в XX в.*: Сб. науч. тр. (М.: РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исследов. глобал. и регионал. пробл. отд. Восточной Европы, 2016), 7.

⁷⁰³ Никита Соколов и Анатолий Голубовский, ред., *Русско-украинский исторический разговорник. Опыты общей истории* (Москва: Новое издательство, 2017).

⁷⁰⁴ Андрей Буровский, *Великая Гражданская война. 1939–1945* (Москва: Яуза; Эксмо, 2009).

оперування кількістю жертв: коли йдеться про дані щодо регіонів, використано “максимально підтверджені” цифри (Волинь – 36 тис. поляків, Східна Галичина – 10 тис. тільки у першій половині 1944 р.), водночас вказана максимальна різниця польських втрат, чисельність яких у літературі суттєво коливається (від 100 до 500 тис. етнічних поляків), натомість немає жодних відомостей про загиблих українців.

Про “жахи волинської різанини” пише у своїй книзі й Ігор Прокопенко. Окрім звичних тез про спрямованість дій УПА на місцевих польських жителів, про напад українських націоналістів на бл. 150 населених пунктів, про кваліфікацію цих дій як геноциду та етнічних чисток, у цього автора можемо віднайти ще емоційніші та різкіші заяви про існування тисяч свідчень, що боротьбу за незалежну Україну супроводжували ріки крові й масові злочини⁷⁰⁵.

Риторика щодо волинських подій у російському дискурсі не залежить від наявності вчених ступенів та належності до академічних інституцій. Як приклад наведемо ширшу цитату зі статті старшого наукового співробітника Інституту російської історії РАН Володимира Артамонова: “...“Українська націоналістична революція” показала себе вкрай нелюдською. “Ревтрибунали УПА” наводили жах своїм терором. Злодіяння 1941–1945 рр. були продовженням звірств галичан у 1914–1918 рр. У липні 1943 р. представник Центрального проводу ОУН Д. Клячківський (“Клим Савур”), натхненний гітлерівським вирішенням національного питання, видав таємну директиву “про поголовне і повсюдне фізичне винищення усього польського населення, яке мешкало на території західних областей України”. Заради “Святої Землі Української” і “Великого Народу Українського” (слова присяги УПА 19 липня 1944 р.) розправу над беззбройним польським населенням на “етнічних українських землях” ОУН і УПА вели не лише вогнепальною зброєю, а й палицями, ножами, вилами і дошками зі цвяхами. Щоб “етнічній чистці” допомагав жах, жертв убивали жорстоко...”⁷⁰⁶. У цьому контексті варто зауважити про присутність у науковому просторі Росії з волинською тематикою представників анексованого Криму⁷⁰⁷ чи окупованого Донецька⁷⁰⁸. Або

⁷⁰⁵ Ігорь Прокопенко, *Загадки Древней Руси* (Москва: Эксмо, 2017).

⁷⁰⁶ В. А. Артамонов, “Схватка со зверем. Борьба з бандеровцами в 1941-1945 гг.” В *Исторический опыт защиты гражданского населения территорий и объектов тыла в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции, посвящённой 70-летию Победы*, 24 апреля 2015 г. (Химки: АГЗ МЧС России, 2015), 11-12.

⁷⁰⁷ Марина Тарасова и Сергей Тарасов, «Националистические организации как фактор геополитической нестабильности на юго-западных рубежах России,» *Научный вестник Крыма* 4 (2019).

⁷⁰⁸ Борис Кондорский, «Архаические основы волинской резни,» В *Традиционные общества и неизвестное прошлое: Материалы XVI Международной научно-практической конференции* (г. Челябинск, 20-21 мая 2020 г.), П. Б. Уваров

видання, де фігурують волинські події, таких авторів, як Мирослава Бердник, проти якої на сайті “Миротворець” зібрані докази її кримінальної та колаборантської діяльності, а сама книга “Пішаки у чужій грі” заборонена до поширення в Україні. Не вважаючи за необхідне зупинятися на таких текстах, все ж звернемо на пов’язування в названій щойно книжці створення УПА та Волинської трагедії: “Перші активні акції збройні формування УПА розпочали із проведення етнічної зачистки – “очищення земель від польського населення”. Це було первинною практикою створення боївок, їх “воєнний вишкіл” і т. д.”⁷⁰⁹. Хоча загальновідомо, що за жодних обставин антипольська акція не була першопочатковим завданням УПА.

Аналізуючи функціонування волинської теми в російському науковому дискурсі, згадаємо працю про Польщу 20 ст. істориків низки інститутів РАН, Московського державного університету ім. М. Ломоносова і Пермського університету, яка є першим пострадянським виданням такого типу. Розповідаючи про Польщу після Юзефа Пілсудського, І. Матвеев серед причин т. зв. волинської різанини поляків і українців (щоправда, визнаючи її взаємність) виділяє й політику “ревідикації”⁷¹⁰. Своєю чергою, Валентина Парсаданова говорить про кривавий терор, розв’язаний українськими націоналістами за підбурювання гітлерівців (при цьому замовчуючи радянський чинник). Жертвами поголовної масакри на Волині, Поліссі та Галичині, на думку дослідниці, стали понад 80 тис. поляків. Варте уваги твердження, що конкретний досвід спонукав поляків до підтримки радянської партизанки як більш надійного захисту, порівняно з АК⁷¹¹.

Квінтесенцією погляду офіційної російської історіографії на українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни слід уважати тезу, висловлену в одній з останніх синтез історії України: “Свій перший масований удар УПА завдала не по німецьких військах, а по польському населенню. Як привід до антипольської акції було використано вбивства українців на Холмщині, організовані польськими колаборантами”⁷¹². Паралельно фіксуємо тенденцію означати дії націоналістів щодо російськоорієнтованої частини населення етноцидом; пов’язувати “політику” українських

(гл. ред.), Д. В. Чарыков, Н. И. Тахиров (Челябинск: Издательство Южно-Уральский государственный гуманитарно-педагогический университет, 2020), 236–245.

⁷⁰⁹ Мирослава Бердник, *Пешки в чужой игре: тайная история украинского национализма* (Москва: Издательство «Алгоритм», 2014), 324.

⁷¹⁰ Альбина Носкова, ред. *Польша в XX веке. Очерки политической истории*; РАН. Ин-т славяноведения (Москва: Изд-во «Индрик», 2012), С. 240.

⁷¹¹ Альбина Носкова, ред. *Польша в XX веке. Очерки политической истории*; РАН. Ин-т славяноведения (Москва: Изд-во «Индрик», 2012), 378–379.

⁷¹² Игорь Данилевский, Татьяна Таирова-Яковлева, Александр Шубин и Виктор Мироненко, *История Украины* (Санкт-Петербург: Алетейя, 2015).

націоналістів щодо росіян та поляків і євреїв, що корелює з баченням у викладі вже згаданого Олексія Баканова; утвердити думку про те, що бандерівський нацизм у своїй жорстокості перевершив німецький⁷¹³.

Зі складнощами пробиває собі місце в російській історіографії “ліберальний” напрямок студій.

Так, цілком відособлено позиціонується в науковому середовищі своїх співвітчизників Олександр Гогун⁷¹⁴. Він вирізняється критичним ставленням до доробку і російської історіографії (жорстко розкритикував документальний збірник про ОУН і УПА⁷¹⁵ за відсутність матеріалів про операції радянської агентури всередині націоналістичних організацій), і польської (негативно зреагував на появу неорадянських та неонаціоналістичних тенденцій у монографіях Гжегожа Мотики “Український партизанський рух. 1942–1960” та “Від волинської різанини до операції “Вісла”⁷¹⁶; остання, до речі, нещодавно вийшла в російському перекладі⁷¹⁷). Позицію цього вченого щодо ОУН і УПА, а також волинських подій часто-густо характеризують як “адвокатську”, а його публікації деякі колеги навіть називають панегіриками на честь українських націоналістів⁷¹⁸.

Цей же напрямок у російській історичній науці репрезентує молодий науковець Михайло Вовк, у коло наукових зацікавлень якого потрапила воєнна політика Польщі на колишніх східних окраїнах у період Другої світової війни⁷¹⁹. Через осмислення подій у Литві, Західній Україні та Західній Білорусі як історії протистояння і боротьби з двома окупантами – німецьким та радянським, з одного

⁷¹³ Вардан Багдасарян и Степан Сулакшин, *Современный фашизм: новые облики и проявления* (Москва: Наука и политика, 2017), 195.

⁷¹⁴ Александр Гогун, *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы* (Санкт-Петербург: Издательский дом «Нева», 2004); Александр Гогун, *Между Гитлером и Сталиным: украинские повстанцы*, Изд. 2-е, испр. и доп. (Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2012); Александр Гогун, *Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944*, 2-е изд., испр. и доп. (Москва: РОССПЭН, 2012), 527 с.; Александр Гогун, «Поступательное ожесточение. Предпосылки антипольской акции УПА. 1939–1943,» *Клио* 4 /100 (2015): 227–230.

⁷¹⁵ Андрей Артизов, ред. *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы*. В двух томах. Т. 1: 1939–1943 /– (М.: РОССПЭН, 2012), 878 с.; Т. 2: 1944–1945 (М.: РОССПЭН, 2012), 527 с.

⁷¹⁶ Олександр Гогун, “Психологічні підоснови трагедії 1943 р. Критика тез Гжегожа Мотики,” *Визвольний шлях* 1 (2008): 256–262; Олександр Гогун, “Поступальне озлоблення: Передумови антипольської акції УПА, 1939– 1943 рр.,” *День*, Липень 26–27 (130–131), 2013, 8.

⁷¹⁷ Гжегож Мотыка, *От волинской резни до операции «Висла». Польско-украинский конфликт 1943–1947*, пер с пол. В. Веденева (Москва: РОССПЭН, 2014), 336 с.

⁷¹⁸ Grzegorz Motyka, *Cień Kłyma Sawura : polsko-ukraiński konflikt pamięci* (Gdańsk : Wydawnictwo Oskar : Muzeum II Wojny Światowej, 2013), 65.

⁷¹⁹ Михаил Юрьевич Вовк, «Военная политика Польши на бывших национальных окраинах в годы Второй мировой войны в свете национальных проблем» (Дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03, Москва, 2008), 250 с.

боку, а з іншого – завдяки комплексному погляду на ситуацію т. зв. кресів Другої Речіпосполитої, автор спробував безпристрасно прочитати цю сторінку спільного минулого двох народів⁷²⁰. Польсько-українські та польсько-білоруські історичні паралелі простежує і Федір Спіцин⁷²¹.

Хоча праці Бориса Соколова⁷²² не стосуються безпосередньо питання Волинської трагедії, однак для нас видаються важливими висновки дослідника: 1) і поляки, і українці стали жертвами політики Кремля; 2) якщо в Галичині та на Волині у протистоянні з поляками українці спиралися на ОУН і УПА, то в Білорусі спільником в аналогічній боротьбі була радянська партизанка.

Знаковим для російської історіографії є науково-популярне видання авторства Олени Яковлевої⁷²³, котра, поклавши в основу своїх міркувань критику роботи щойно згаданого ліберального російського історика Бориса Соколова, сама наразилася на гострокритичну оцінку польських колег, які назвали її книгу “Польща проти СРСР. 1939–1950” “антипольським памфлетом” та спробою мінімізувати польський внесок у перемогу над нацистською Німеччиною⁷²⁴. Тут зупинимось лише на дискусійній характеристиці дослідницею відносин АК і радянських партизан на Волині. Згідно з Оленою Яковлевою, польське підпілля визнало за краще допустити масове винищення поляків упівцями, ніж піти на широку співпрацю з представниками СРСР⁷²⁵.

Оригінальний погляд на конфлікт між українцями та поляками в часи Другої світової війни має Климентій Федевич, який закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М. Ломоносова та Центральноєвропейського університету й захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук у МДУ. Підхід автора щодо міжнаціонального конфлікту досить виважений, з прагненням уникати односторонніх звинувачень. До того ж Климентій Федевич ставить перед собою завдання пошуку шляхів міжнаціонального примирення і доходить думки, що “якщо українці і поляки будуть по-справжньому дотримуватись сучасних моральних та етичних принципів, а також принципів міжнародного права, то війна польської та української

⁷²⁰ Михаил Вовк, «Армия Крайова на территории СССР во время Второй мировой войны,» *Знание. Понимание. Умение* 2 (2005): 195–201.

⁷²¹

⁷²² Борис Соколов, *Оккупация. Правда и мифы* (Москва: АСТ–Пресс Книга, 2002). 348 с., [6] с. ил. (Историческое расследование); Борис Соколов, *Оккупация. Правда и мифы* (Москва: АСТ–Пресс Книга, 2005). 347 с., [7] с. ил. (Историческое расследование)

⁷²³ Елена Яковлева, *Польша против СССР. 1939–1950* (Москва: Вече, 2007).

⁷²⁴ Grzegorz Motyka, „Окгорні Поласу,” *Newsweek Polska* 4 (2008): 28–29.

⁷²⁵ Елена Яковлева, *Польша против СССР. 1939–1950* (Москва: Вече, 2007), 123.

історичної пам'яті про події 1940-х рр., яка все ще триває, закінчиться»⁷²⁶.

Доцільно також виділити декілька статей Альбіни Носкової, присвячених головно становищу Греко-католицької церкви серед «польських українців»⁷²⁷. Визнаючи події Другої світової результатом довоєнної непримиренності, подаючи цифри втрат від 50 тис. до 150 тис. з польського боку та від 3 до 7,5 тис. – з українського, вказуючи на невтручання німців у ситуацію, російська дослідниця кваліфікує ці події як військовий злочин, етнічну чистку, локальний геноцид (услід за польськими істориками), головними винуватцями («зачинщиками») яких називає українських націоналістів. При цьому Альбіна Носкова пояснює мовчазну згоду польського суспільства стосовно переселенських акцій та операції «Вісла» гострим українсько-польським конфліктом та співпрацею ГКЦ з гітлерівцями.

У сучасному академічному дискурсі Росії вже існує ціла низка досліджень, які розглядають роль волинських подій в історичній пам'яті й політиці пам'яті України та Польщі. Це питання виринали у працях одного зі знаних спеціалістів Олексія Міллера⁷²⁸. Відображене воно й у доробку докторки історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту слов'янознавства РАН Лариси Ликошиної⁷²⁹ та кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника цього ж інституту та Центру досліджень країн ближнього зарубіжжя Російського інституту стратегічних досліджень Олега Неменського⁷³⁰.

Таким чином, значущою особливістю функціонування в сучасному суспільному просторі теми Волині'43 є її

⁷²⁶ Климентій Федевич, «Час закінчити війну,» «І»: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 133.

⁷²⁷ Альбіна Носкова, ««Польские» украинцы: борьба за идею, судьба народа и территории в годы Второй мировой войны (по некоторым новым публикациям),» в Ефим Пивоваров и Ольга Пивоварова, ред., Россия и Польша. История общая и разобщённая (Москва: Аспект-Пресс, 2015), 283-295; Альбіна Носкова, ««Польские украинцы»: судьбы народа и греко-католической церкви (40-е гг. XX в.),» в А. И. Филимонов, ред., Государство и церковь в XX в. Эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты. Опыт России и Европы (Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011), 331-362.

⁷²⁸ Алексей Миллер, «Политика памяти в посткоммунистической Европе и её воздействие на европейскую культуру памяти. «Секьюритизация памяти»: историческая вина в руках политических антрепренёров,» *Полития* 1/80 (2016): 11-121; Алексей Миллер, «Россия: власть и история. Историческая политика последовательно разрушает пространство для общественной дискуссии внутри страны и в отношении с соседями,» *Pro et Contra* 3-4 (2009): 6-23.

⁷²⁹ Лариса Лыкошина, «Волынская трагедия в общественном дискурсе современной Польши,» *Актуальные проблемы Европы* 3 (2017): 40-60.

⁷³⁰ Олег Неменский, «Волынская резня» и польско-украинские противоречия в исторической политике,» *Вопросы национализма* 2/26 (2016): 11-24; Олег Неменский, «Память о Второй мировой войне и конфликты в области исторической политики между Украиной и Польшей (2015-2019 гг.),» *Проблемы национальной стратегии* 6/57 (2019): 118-143.

надактуалізованість, і не тільки в Польщі та Україні, а й у Російській Федерації. Недостатність академічних студій з лишком компенсується великою кількістю публіцистичних матеріалів у ЗМІ, які детально розповідають про терор вояків УПА та дивізії СС “Галичина” і щодо росіян, і щодо поляків⁷³¹. Показовою, водночас є увага до цієї теми у виданнях і правого, і центристського, і лівого спрямування.

Характеризуючи російський науковий та публічний дискурс сьогодення, не можна оминати більш ніж промовистих випадків заборони поширення на території РФ деяких книг, що побіжно стосуються волинських подій 1943–1944 рр. 23 серпня 2017 р. Московський районний суд м. Санкт-Петербурга заборонив розповсюдження в Росії збірника “Східні роздуми”, до якого ввійшли тексти польського політика, публіциста, відомого діяча польської діаспори на Заході після Другої світової війни, одного з найбільших моральних авторитетів Польщі Яна Новака-Єзьоранського⁷³². Підставою стали експертні висновки, в яких, зокрема устами фахівця з Російського державного педагогічного університету ім. О. Герцена, стверджувалося про численні “викривлення” історії в матеріалах збірника (щодо Варшавського повстання; “волинської різанини”, начебто організованої радянськими партизанами; Катинської справи і т. д.).

Прикметна й ситуація, що склалася довкола особи петербуржця Кирила Александрова і його публікації. Попри успішний захист 2016 р. докторської дисертації “Генералітет і офіцерські кадри збройних формувань Комітету визволення народів Росії 1943–1946 рр.”, експертна рада Вищої атестаційної комісії з історії 2017 р. не рекомендувала президії затверджувати це рішення. Статтю ж ученого

⁷³¹ “Волынская резня,” *Большевик. Общественно-политическая газета ортодоксальных марксистов (большевиков)*, № 3 (172), 2014, 4; Олесь Гончар, «... Боже на небе, забудь про меня,» *Суть времени (Пермь)*, Апрель (10), 2014, 4-5; Евгений Шляхов, “Бандеровский враг – вчера и сегодня,” *Суть времени (Свердловск)*, Май 9 (7), 2014, 9-10; “Волынская резня – неусвоенный урок истории. Волынские события без «патриотических прикрас»,» *Коммунист Ленинграда*, (2/104), 2015, 34; «13 февраля 1944 года: Волынская резня,» *Парламентская газета*, Февраль 13-19, 2015, 12-13; «13 февраля 1944 года: Волынская резня,» *Слава труду. Бахчисарайская районная газета*, Февраль 27 (19-21), 2015, 4; Олег Неменский, «Украинско-польская чарка,» *Литературная газета*, Апрель 29 – Май 5 (17), 2015, 2; Дмитрий Радионов, «Жертвы «российского империализма»? Киев вновь предлагает Варшаве закрыть вопрос Волынской резни и обвинить во всём Москву,» *Русский Вестник*, (19), 2016, 2; «Волынь» задела за живое. На кинофестивале в Польше состоялся предпремьерный показ художественного фильма о Волынской резне *Русское слово*, Сентябрь 30 (35), 2016, 3; Елена Соколова, «Люди, будьте бдительны: фашизм возрождается,» *Правда. Орган Центрального Комитета КПРФ*, Январь 29 (132), 2017, 4.

⁷³² Ян Новак-Езьоранський, *Восточные размышления: сборник избранных статей и интервью 1991-2003*; пер. с польск. Е. Ветровой (Санкт-Петербург: Когита, 2015), 128 с.

“Бандера і бандерівці”⁷³³ 2017 р. постановою суду (також на підставі відповідних висновків експертів) було визнано екстремістським матеріалом і заборонено. Волинським подіям у ній відведено небагато місця, проте вважаємо за необхідне звернути увагу, як вони подані. У підрозділі з виразним заголовком “Велика кров”⁷³⁴ автор називає українсько-польський конфлікт 1943–1944 рр. етнічними чистками на спірних територіях, зумовленими збройним протистоянням УПА і АК, які звинувачували одна одну в співпраці з німцями та в акціях, що провокували терор окупантів. Кирил Александров чітко окреслює двосічність конфлікту і торкається кількості жертв з обох боків, мовлячи і про польські (до 100 тис.), і про українські (до 30 тис.) втрати.

У підсумку зазначимо, що волинські події, становлячи невід’ємну частину наукового дискурсу сучасної РФ, є яскравим прикладом поширення стереотипних уявлень, які впливають і впливатимуть на суспільну свідомість. Аналізуючи російську наукову літературу і публіцистику, маємо пам’ятати, що тема Другої світової війни перебуває під контролем держави і це обмежує повноцінний розвиток наукових студій. Саме тому в більшості праць сюжети про Волинь’43 з’являються лише для закріплення негативного образу Української повстанської армії.

⁷³³ Кирил Александров, «Бандера и бандеровцы,» *Новая газета*, Сентябрь 12 (102), 2014, 10-11.

⁷³⁴ Мовою оригіналу: *Большая кровь*. Страшной страницей в истории УПА и АК стали этнические чистки спорных территорий. Обе стороны объявили друг друга в сотрудничестве с большевиками и немцами, в акциях, провоцировавших террор оккупантов. Между УПА и АК произошло примерно 150 боестолкновений. Резня населения на Волыни началась в феврале 1943 года, спустя год вспыхнула в Галиции и в целом продолжалась до осени 1944 года. Взаимная ненависть закончилась кровавым кошмаром, который потряс даже издавших виды немцы. Друг друга стреляли, жгли, кололи штыками и рубили топорами. Пол и возраст значения не имели. В 1943-1944 годах, по оценкам экспертов, погибло примерно до 100 тысяч поляков и до 30 тысяч украинцев. Потери немцев и советских партизан, павших от рук бойцов АК и УПА, на этом фоне выглядят ничтожными.

"Війни за історію":
пам'яттєвий дискурс

*Нехай homo faber або politicus завжди будуть байдужими до історії,
на її захист достатньо сказати, що вона визнається необхідною
для повного розвитку homo sapiens.*

Марк Блок

Останні десятиріччя часто визначають як період своєрідного “пам’яттєвого буму” в наукових дослідженнях, що охопив цілу низку академічних, класичних наук. І це стосується не лише тих, які вже впродовж тривалого часу розвивали *memory studies* (як-от історія, психологія чи соціологія), а й досить нетипових для цієї ділянки (політологія, медіа-студії, мистецтвознавство). Це виразно засвідчує актуальність проблеми пам’яті як об’єкта фахового зацікавлення науковців. Сьогодні також відбувається формування публічної історії як академічної дисципліни, котра вивчає специфіку функціонування знання про минуле в публічному просторі та способи й принципи творення історії (чи то пак – історичного знання) для широкого загалу та у співпраці з ним. Себто можемо констатувати нове розуміння тези, що минуле в різних формах і надалі існує в сучасності та впливає на неї.

Проте, як наголошує американський історик Тімоті Снайдер, “історія, пам’ять та політика є окремими царинами, і відносини між ними далекі від ідеальних”⁷³⁵. Якщо історія – це конкретні події, що відбувалися в минулому, то історична пам’ять – це спосіб, у який ці події отримують оцінку у свідомості нащадків; тобто сама історична пам’ять, на відміну, скажімо, від історичної науки, є спрощеним колективним сприйняттям фактів минувшини членами національної спільноти. Водночас пам’ять впливає на те, як сучасні актори визначають для себе ситуацію, як розуміють своє місце і які рішення приймають (хоча ці рішення не завжди видаються раціональними й логічними з погляду стороннього спостерігача). Якщо професійні історики та інші представники інтелектуальної еліти вибудовують свої судження про минуле, дотримуючись наукових принципів, то для більшості людей уявлення про минувшину формують передусім численні різноманітні форми комеморації.

Істотною небезпекою українського (і не тільки) історіописання є те, що в поле зору суспільства потрапляють переважно ті факти, які мають конфліктний/роз’єднувальний потенціал. Загалом, як зауважила Алла Киридон, однією з причин актуалізації пам’яттєвого дискурсу стало підвищення уваги до спогадів жертв найбільших

⁷³⁵ Timothy Snyder, *Memory of Sovereignty and Sovereignty Over Memory: Twentieth-Century Poland, Ukraine and Lithuania* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002). Саме з таких позицій розглянув волинські події також, до прикладу, Ярослав Сирник. Див.: Jarodław Syrnyk, „Kwestia wołyńska w perspektywie historycznej, politycznej i perspektywie pamięci,” *Dzieje Najnowsze* 2 (2018).

трагедій 20 ст. (сталінських репресій, Голодомору, Голокосту та ін.)⁷³⁶. Тож, очевидно, не випадково, що наймасштабнішим історичним обговоренням часів незалежності аналітики називають саме волинську дискусію.

“Волинська” проблема яскраво увиразнила декілька важливих моментів. По-перше, вона показала: якщо головним предметом історії пам’яті стає не сама подія минулого, а пам’ять про неї, то всі наступні покоління займаються її реставрацією, реконструкцією і – залежно від вектора оцінки – осудом, увічненням або тим і тим одночасно.

По-друге, роки невизначеності та характерного для радянського періоду замовчування складних, дражливих тем спільної українсько-польської історії не позбавили сучасність тягарів минувшини; радше навпаки – це викликало розрив історичної пам’яті двох народів, створивши підґрунтя для непорозумінь та ворожнечі. І тут суттєво, наскільки модерна історична пам’ять українців і поляків про волинські події надається до отримання нового досвіду взаємодії для подолання руйнівних наслідків травматичного минулого задля майбутнього (“przeszłość dla przyszłości”).

По-третє, дослідники цілком слушно вважають надзвичайно значущою для людей родинну пам’ять, якій довіряють і якій притаманний сильний емоційний зв’язок з предками тощо. Активність у волинській полеміці кресов’ян та їхніх нащадків, котрі власне й задають її тональність у Польщі, лише підтверджує цю думку. Саме події Другої світової війни стали тим епізодом спільної історії, який донині викликає багато емоцій та дискусій в Україні та Польщі.

⁷³⁶ Алла Киридон, “Політика пам’яті в умовах демократії: вшанування жертв геноцидів та масових убивств,” *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини* 17 (2016): 216-236.

Волинь'43 у фокусі соціології

Якщо в українській та польській історіографії чимало написано про взаємні стереотипи, “важкі питання” спільної історії, спроби примирення і т. д., відбуваються міжнародні наукові конференції, присвячені цим проблемам, то соціологічний вимір (а отже, функціонування історичної пам’яті) українсько-польських історичних дискусій менш знаний. До цього аспекту волинської теми потрібно звернутися ще й тому, що поділ на історію та соціологію є доволі хитким, оскільки історики повинні брати до уваги погляди соціологів і верифікувати їхні висновки, а соціологи вимушені ступати на ґрунт інтерпретації історичних фактів. З одного боку, дослідження будь-якого явища лише в його сучасних виявах, зрештою, є щонайменше неповним (як констатував Петер Бурке⁷³⁷, соціологи часто спираються на матеріал, ретельно зібраний істориками, який є емпіричним підґрунтям для їхніх теорій та тлумачень); з іншого – історики часто густо потопають у морі фактографії, а історичні суперечки довкола волинських подій точаться не стільки довкола фактів (як мовить приказка, “факти – це ще не правда, а лишень дорога до правди”), скільки навколо їх інтерпретації, характеру, а це вже царина соціології. Тому аналіз історичної свідомості для розуміння мотивів, цінностей, настанов через соціологічне засвоєння минулого надважливий.

Симптоматичне у розрізі нашої теми узагальнення польсько-американської дослідниці й публіцистки Енн Епплбом (дружина ексміністра закордонних справ Республіки Польщі Радослава Сікорського / Radosław Tomasz Sikorski), яка писала, що “у Польщі кожна розмова закінчується тим самим. Можна почати з цін на нерухомість, виховання дітей або нових книжок, але фіналом завжди є історія. Передусім війна”⁷³⁸.

Це добре ілюструють різноманітні соціологічні опитування. Наприклад, за даними 2016 р. 87 % респондентів (поляків) були переконані, що знання про минуле потрібні сучасній людині; водночас кожний четвертий виказав значне зацікавлення історією, а майже половина – найважливішими питаннями, пов’язаними з історією⁷³⁹.

⁷³⁷ Peter Burke, *Sociology and History* (London : George Allen & Unwin, 1980)

⁷³⁸ Anne Applebaum: W Polsce każda rozmowa kończy się tak samo: na historii i wojnie. <https://natemat.pl/78925,anne-applebaum-w-polsce-kazda-rozmowa-konczy-sie-tak-samo-na-historii-i-wojnie>

⁷³⁹ Świadomość historyczna Polaków: Komunikat z Badań Nr 68/2016 / opracowała Marta Bożewicz. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_o68_16.PDF



Рис. 1. Ставлення поляків до історії

Із результатів соціологічних досліджень, які провадили у Польщі від 1988 р., випливає, що обізнаність з минувиною та культурою Польщі є ваговою підставою для визнання тієї чи іншої особи поляком. Стабільність показників, попри суспільні, політичні, економічні, цивілізаційні, культурні зміни, вказує на глибоку закоріненість цієї проблеми у свідомості⁷⁴⁰.

Таблиця 1. Суспільні критерії польськості

Критерії	Відповіді “дуже важливий” і “радне важливий”			
	1988	1998	2008	2018
Відчуття своєї належності до польського народу	95	95	94	91
Знання польської мови	91	94	95	92
Громадянство Польщі	82	84	81	87
Належність принаймні одного з батьків до польської національності	81	79	79	84
Знання історії та культури Польщі	79	86	86	88
Дотримання звичаїв	78	82	79	87
Постійне проживання у Польщі	66	70	69	75
Народження у Польщі	63	63	59	74
Різні заслуги перед Польщею	52	53	45	60
Католицьке віросповідання	45	45	43	58

⁷⁴⁰ Джерела: TNS OBOP, Społeczne kryteria polskości 1988 – 1998 – 2008. Komunikat z badan K 61/08, Warszawa 2008; TNS OBOP, Społeczne kryteria polskości. Listopad 2018. Komunikat z badan K 52/18 URL: http://www.nsglobal.pl/archiwumraportow/files/2018/11/K.052_Spoleczne-kryteria-polskosci_010a-181.pdf.

За показниками 2016 р., 79 % поляків уважали свою національну історію предметом і джерелом гордості (тільки 19 % визнали минувшину прямою, соромом на доброму імені краю)⁷⁴¹. При цьому вирізняють два основних мотиви: почування більшої кількості причин пишатися власним минулим, ніж в інших народів, та переконання винятковості терпінь, яких зазнали поляки. Можемо ствердити, що поляки, на відміну від українців, уже встигли реабілітуватися після історичних травм і осмислити їх. Розмірковуючи про чинник минулого в польському суспільному дискурсі, британський історик Норман Дейвіс помітив переважання в Польщі поетичного підходу, ґрунтованого на уявному ентузіазмі, над критичним, рефлексивним, аналітичним, відповідно, більшу переконливість історичного образу, аніж історичного факту в польській традиції⁷⁴².

Звідси зрозуміло, чому дослідження польської суспільної думки на початку 2000-х рр. показали, що серед причин, які перешкоджають єднанню українців та поляків, найчастіше називають історію⁷⁴³.

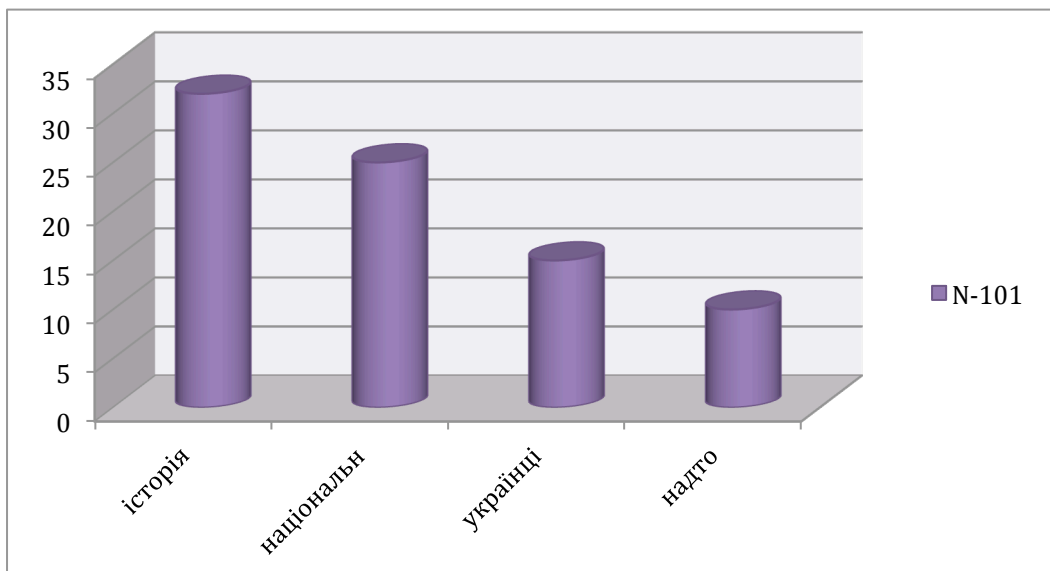


Рис. 2. Чинники, які перешкоджають поєднанню українського та польського народів

⁷⁴¹ Polacy są bardziej dumni z narodowej przeszłości. <https://www.gosc.pl/doc/3596619.Polacy-sa-bardziej-dumni-z-narodowej-przeszlosci> ; Debata: Polacy są bardziej dumni z narodowej przeszłości. <https://www.dzieje.pl/aktualnosci/debata-polacy-sa-bardziej-dumni-z-narodowej-przeszlosci> .

⁷⁴² Норман Дейвіс, *Боже ігрище: історія Польщі* (Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008), 470.

⁷⁴³ Joanna Konieczna, *Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek* (Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2001), 37.

Впадає у вічі й зниження готовності брати відповідальність національної групи за кривди, завдані “іншим”. В обох країнах суттєво скоротився відсоток тих, хто готовий визнавати провину обидвох народів – у Польщі їх стало менше у вісім разів (з 50 % до 6 %), в Україні – удвічі (із 33 % до 15 %) ⁷⁴⁴ (рис. 3).

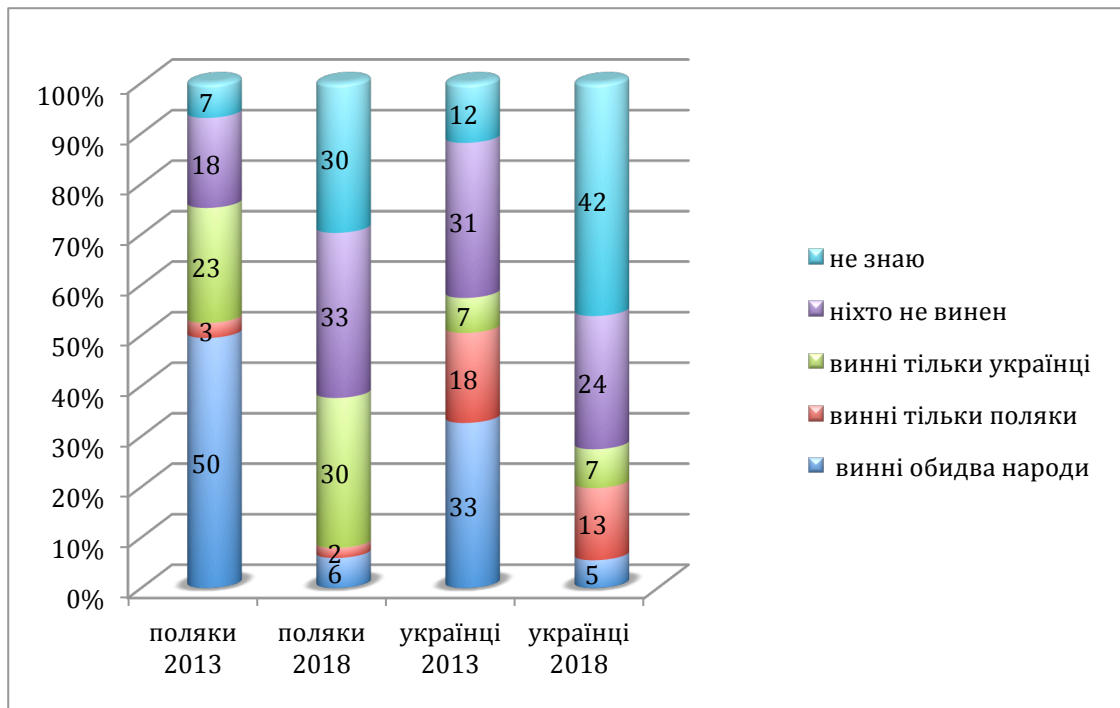


Рис. 3. Визначення відповідальних у волинських подіях

Більш ніж характеристичним є й наповнення польського інтернет-контенту. Аж 48,1% дописів у категорії “історія” мали негативну конотацію. Щоправда, їхня тематика була доволі вузькою і стосувалася переважно трьох провідних мотивів: джерел української державності й коренів українського народу; співпраці з гітлерівцями в часі Другої світової війни; “волинської різанини” (табл. 2) ⁷⁴⁵.

⁷⁴⁴ Joanna Fomina, Joanna Konieczna-Salamatin, Jacek Kucharczyk, i Łukasz Wenerski, *Polska – Ukraina, Polacy– Ukraińcy. Spojrzenie przez granicę* (Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych, 2013), 70; Йоанна Конечна-Саламатін, Наталія Отрищенко, Володимир Склокін, *Історія. Люди. Події. Звіт про дослідження про пам’ять сучасних поляків та українців* (Варшава: Інститут політичних досліджень ПАН – Collegium Civitas, 2018), 71

⁷⁴⁵ Marek Troszyński, „Ukraina i Ukraińcy w polskim dyskursie internetowym. Analiza jakościowo-ilościowa tekstów zamieszczanych w mediach społecznościowych” in *Mniejszość ukraińska i migranci z Ukrainy w Polsce. Analiza dyskursu. Raport. Praca zbiorowa*, red. P. Tyma (Warszawa: TYRSA” 2018), 110.

Таблиця 2. Частка негативних повідомлень у текстах різної тематики соціальних мереж

Тематика	Кількість текстів	Відсоток негативних текстів
Політика	480 680	32,7
Економіка	204 661	22,6
Суспільство	230 356	39,0
Історія	258 269	48,1
Спорт	45 481	9,4
Військо	10 437	33,3
Інше	9 007	30,2

Викликає велику тривогу й те, що історичні аргументи подеколи навіть перекривають звичне побутове спілкування представників обох націй. “Отруєння історією” польського суспільства впродовж десятиріч негативно вплинуло на українсько-польські відносини. Так чи інакше сьогодні ми спостерігаємо катастрофічний спад прихильності до українців серед поляків загалом. Це демонструють і результати досліджень CBOS (Centrum badania opinii społecznej) (рис. 4)⁷⁴⁶.

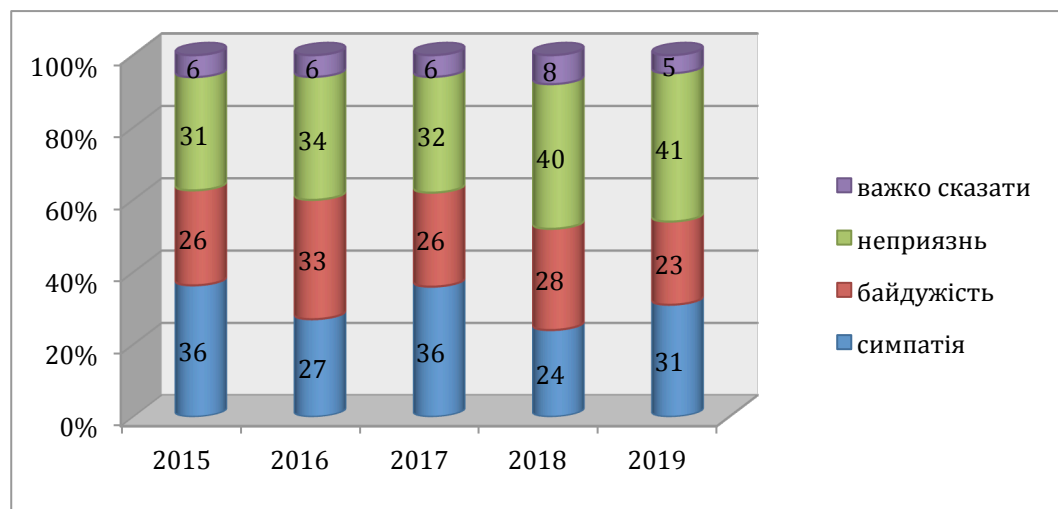


Рис. 4. Ставлення польського суспільства до українців

⁷⁴⁶ Stosunek do innych narodów : Komunikat z badań Nr 14/2015. Warszawa, styczeń 2015. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_014_15.PDF ; Stosunek do innych narodów : Komunikat z badań Nr 21/2017. Warszawa, luty 2017. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_021_17.PDF ; Stosunek do innych narodów : Komunikat z badań Nr 53/2016. Warszawa, kwiecień 2016. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_053_16.PDF ; Stosunek do innych narodów : Komunikat z badań Nr 37/2018. Warszawa, luty 2018. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_037_18.PDF Stosunek do innych narodów : Komunikat z badań Nr 17/2019. Warszawa, luty 2019. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_017_19.PDF

Це контрастує із ситуацією в Україні. Згідно з опитуванням Міжнародного республіканського інституту у вересні – жовтні 2016 р. (вже після ухвал польського парламенту щодо волинських подій), 53 % анкетованих українців задекларували позитивне ставлення до Польщі і лише 7 % – негативне⁷⁴⁷. Таку саму тенденцію підтвердило опитування, проведене Соціологічною групою “Рейтинг” для МРІ у вересні – жовтні 2018 р., яке виявило 50 % дуже теплого та теплої ставлення до Польщі, на противагу 5 % холодного та дуже холодного⁷⁴⁸.

Без розуміння стану історичної пам’яті, оцінок історичних фактів у масовій свідомості неможливо вибудувати ефективну політику пам’яті. Що ж до впливу пам’яті про конкретні події минулого на історичну свідомість польських громадян, то приклад Волині’43 є більш ніж прикметним.

Хоча польська влада підкреслює, що волинські події завше хвилювали суспільство, трактуючи пам’ять про Волинську трагедію як постійний чинник “польської історичної свідомості”, проте соціологічна статистика дає підстави сумніватися у правдивості цього твердження⁷⁴⁹. Роблять їх обґрунтованішими й заяви представників Польщі про реалізацію практичної політики у сфері українсько-польських взаємин, спрямованої на популяризацію історії, зокрема серед молоді (виставки, конкурси, різні просвітницькі проекти, сучасні мультимедійні музеї тощо)⁷⁵⁰. На переконання проф. Томаша Стриєка, наведені результати соціологічних досліджень є саме наслідком такої політики й впливу медіа на суспільну думку, а не самостійно сформованої позиції (рис. 5).

⁷⁴⁷ Łukasz Jasina, Piotr Kościński i Daniel Szeligowski, *Obraz Polski w polityce historycznej Ukrainy: Raport* (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Warszawa, 2017).

⁷⁴⁸ Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/rig_files/national_poll_public_release_ua_03.12.2018.pdf

⁷⁴⁹ Rocznicca zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie. Komunikat z badań BS/117/2003. Warszawa, lipiec 2003. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF Trudna pamięć: Wołyń 1943 : Komunikat z badań BS/93/2013. Warszawa, 2013. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_093_13.PDF Wołyń 1943. Komunikat z badań BS/110/2008. Warszawa, lipiec 2008. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_110_08.PDF Wołyń 1943 – pamięć przywracana : Komunikat z badań Nr 84/2018. Warszawa, czerwiec 2018. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_084_18.PDF

⁷⁵⁰ Лукаш Адамський, “Польсько-українські відносини – від історії не втечеш,” *Дзеркало тижня*, Жовтень 30 – Листопад 6 (41), 2015.

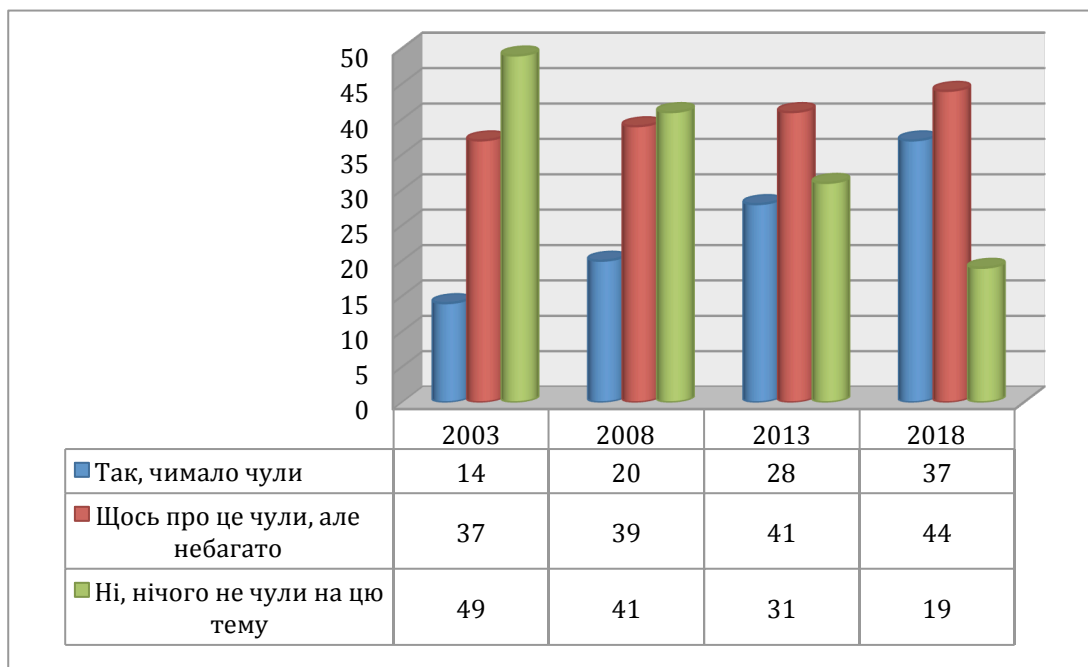


Рис. 5. Обізнаність українців про волинські події

Отож можемо говорити про мінливість категорії пам'яті, коли кожна нова ситуація неминуче тягне за собою корекцію цієї "пам'яті", а відповідно – національної ідентичності її носіїв⁷⁵¹. Вочевидь, рівень обізнаності щодо історії наших народів узагалі та в період Другої світової війни зокрема у поляків вищий, однак ці знання, отримані переважно зі шпальт таблоїдів, здебільшого односторонні. Зрештою, значну медіалізацію (чи, за термінологією Володимира В'ятровича, "таблоїдизацію"⁷⁵²), яка детермінує суспільну актуалізацію тем спільної минувшини, визнають і українські⁷⁵³, і польські⁷⁵⁴ експерти.

Не менш цікаві відповіді польських респондентів щодо того, хто був жертвою, а хто злочинцем у волинських подіях (рис. 6). Зокрема, картина щодо того, кого бачать жертвою, виглядає так.

⁷⁵¹ Наталія Яковенко, "Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України" URL: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yjakovenko.rtf>

⁷⁵² Володимир В'ятрович, "Таблоїдизація історії. Роль медіа у висвітленні польсько-української війни 1942-1947 років" URL: <https://zbruc.eu/node/53685>

⁷⁵³ Любомир Хахула, "Польські суспільні настрої щодо України та українців у 1991-2014 рр.," *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України* 2 (2014): 22-23.

⁷⁵⁴ Joanna Fomina i Joanna Konieczna-Sałamatin, Jacek Kucharczyk i Łukasz Wenerski, *Polska – Ukraina, Polacy – Ukraińcy: spojrzenie przez granicę* (Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych, 2013), 51.

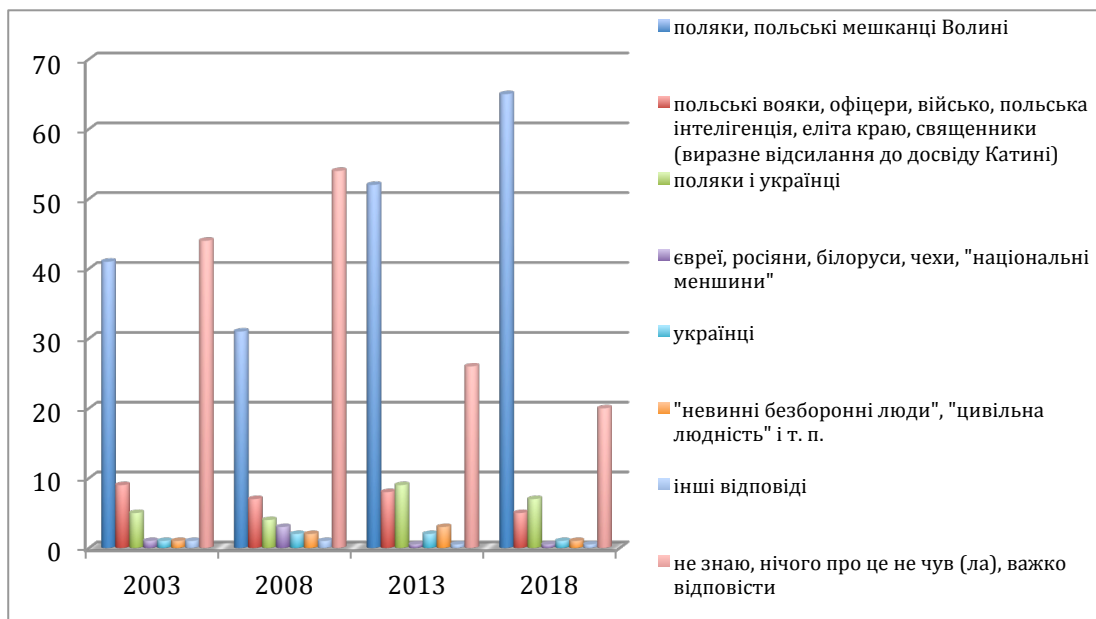


Рис. 6. Основні жертви волинських подій у баченні поляків

Як бачимо, засадничо, у масовій свідомості поляків цей конфлікт виглядає асиметричним, і про жодну обопільність жертв не ходять.

Важливо простежити зміни і суспільної думки стосовно винуватців українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни (рис. 7).

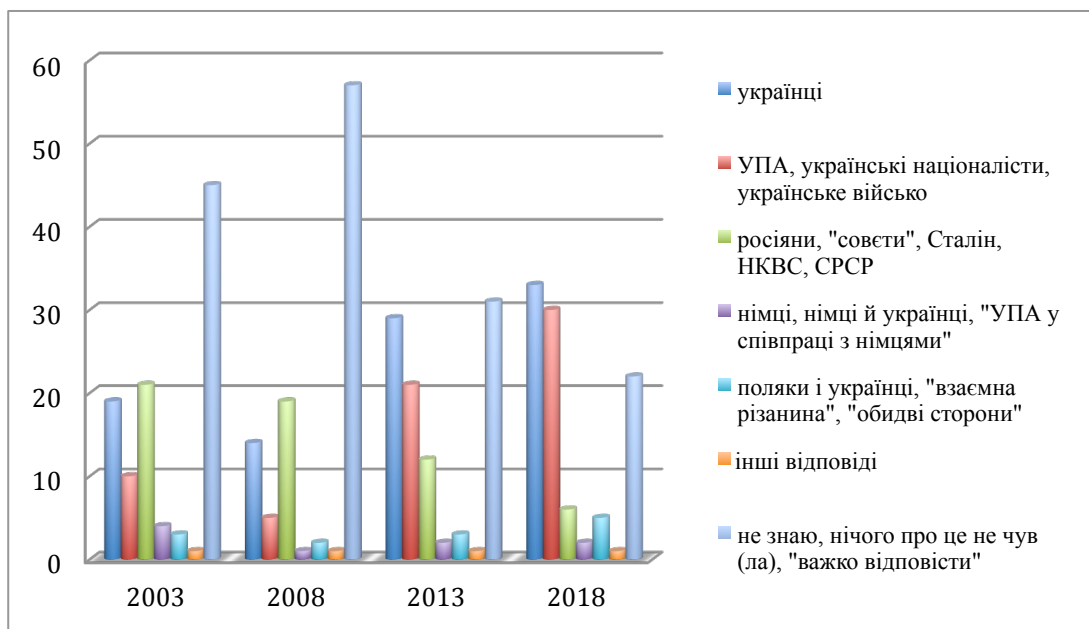


Рис. 7. Основні винуватці волинських подій у баченні поляків

Ще більш вражаючі (хоча й не настільки репрезентативні) результати опитування щодо винуватців волинських подій, проведеного серед студентів у національному розрізі (рис. 8)⁷⁵⁵.

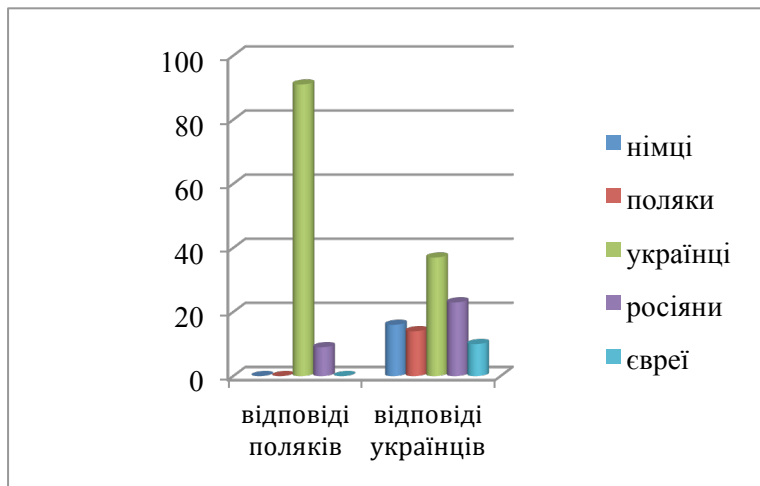


Рис. 8. Основні винуватці волинських подій

Звернімо увагу на те, як залежить ставлення до цієї проблеми від віку інтерв'юантів: близько 2/3 осіб, молодших за 35 років, не змогли відповісти на жодне із запитань, і водночас – саме молодь більше вірить у позитивне значення жестів доброї волі під час вшанування жертв українсько-польського конфлікту, що мало б сприяти єднанню⁷⁵⁶. Потрібно погодитися з думкою Здзислава Рачинського (Zdzisław Raczynski), що нова генерація має своє бачення історії, і це символічно, коли події минулого жодним чином не закривають шляхів для майбутніх поколінь⁷⁵⁷. Чи збережуться ці тенденції надалі, покаже час.

Загальна картина ставлення в польському суспільстві до трагічних епізодів своєї історії 20 ст. засвідчується й даними інших соціологічних досліджень⁷⁵⁸ (рис. 9)⁷⁵⁹. На запитання, чи слід називати події 1943–1944 рр. геноцидом, понад 70 % опитаних дали ствердну відповідь.

⁷⁵⁵ Czajka Tomasz. “Zbrodnia wołyńska: stan wiedzy Polaków i Ukraińców,” *Pogranicze. Polish Borderlands Studies*, t.2, nr 1, s. 74-89

⁷⁵⁶ Rocznicza zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie. Komunikat z badań BS/117/2003. Warszawa, lipiec 2003. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF

⁷⁵⁷ Коментарі. *Поступ* 2003, 16 липня

⁷⁵⁸ Див.: Badanie SW Research na zlecenie serwisu rp.pl przeprowadzono w dniach 10-11 lipca 2018 roku na próbie 800 osób reprezentatywnej dla populacji Polski pod względem płci, wieku i miejsca zamieszkania.

⁷⁵⁹ Paweł Szaniowski, „Czy rzeź wołyńskiej?,” *Rzeczpospolita*, lipiec 11, 2018. URL: <https://www.rp.pl/Historia/180719897-Sondaz-Czy-rzez-woylenska-nalezy-nazywac-ludobojstwem.html>

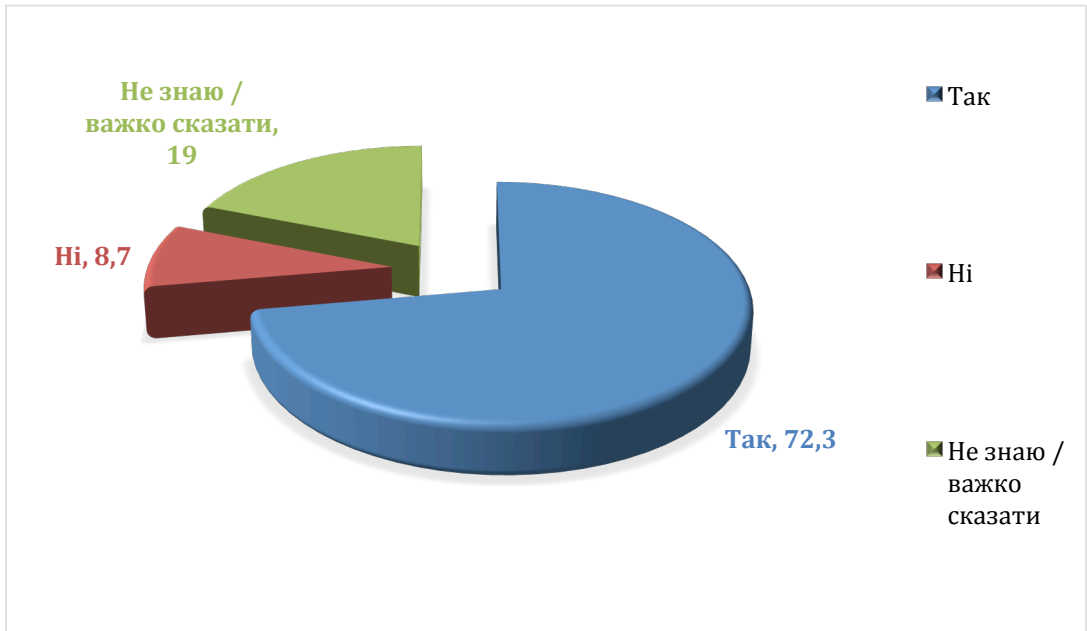


Рис. 9. Відповіді поляків на запитання, чи була “волинська різанина” геноцидом?

Частка тих, хто переконаний, що це був геноцид, варіюється залежно від віку (серед тих, кому за 50 років – 78 %), освіти (серед менш освічених – 75%), майнового статусу (серед осіб з прибутком нижче 1 000 злотих – 77 %), місця проживання (у містах із понад 500 тис. мешканців – 80 %).

Дуже показовим є той факт, що в українському суспільстві підтримка ОУН і УПА та негативні конотації щодо Польщі й поляків не мають прямого взаємозв'язку. Українських повстанців героями вважають не через їхню причетність до українсько-польського конфлікту, а через завзяту боротьбу проти комуністичного режиму. До того ж регіони, в яких найбільше шанують УПА (Західна Україна), є водночас регіонами, де найбільше поважають Польщу й поляків.

Напередодні 75-річчя створення УПА (вересень 2017 р.) група “Рейтинг” опублікувала висновки масштабного дослідження поглядів сучасних українців, у т. ч. і стосовно “бандерівців”. З приводу того, чи були члени ОУН і вояки УПА борцями за незалежність України, 49 % респондентів висловилися ствердно, 29 % – заперечно, 23 % – не визначилися з позицією; при цьому позитивна оцінка повністю переважала на заході України (80 % проти 6 %), а негативна – на сході (19 % проти 53 %) ⁷⁶⁰. Схожі цифри оприлюднила компанія КМІС, яка провела аналогічне опитування щодо визнання вояків ОУН і УПА

⁷⁶⁰

До дня захисника України
http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ko_dnyu_zaschitnika_ukrainy.html

організаціями, що боролися за самостійну України. 43 % опитаних відповіли “так”, а 29,2 % – “ні” (це дані без врахування тих, хто відмовився відповідати). Регіональний зріз також майже збігається в обох опитуваннях: Захід – 71,4 % на 8,2 %, Центр – 41,1 % на 23,9 %, Південь – 30,7 % на 46,1 %, Схід – 14,2 % на 53,7 % ⁷⁶¹.

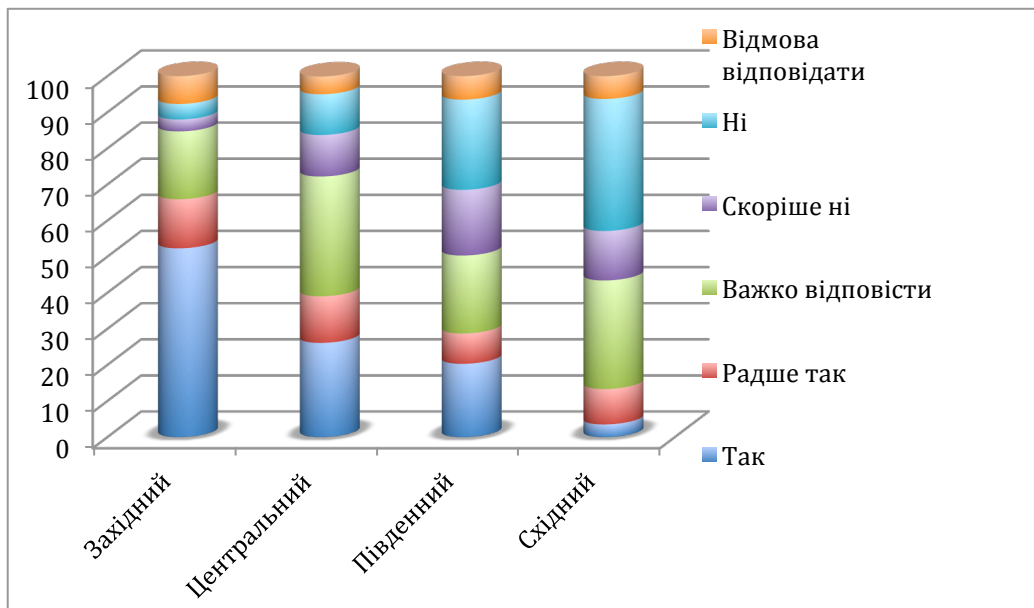


Рис. 10. Підтримка визнання ОУН і УПА учасниками боротьби за державну незалежність України (у %)

Своєю чергою, польські медіа звертають увагу на те, що, згідно із соціологічною інформацією, лише 7 % опитаних українців обрали в переліку альтернативних характеристик діяльності УПА “організацію та здійснення геноциду на Волині та Східній Галичині у 1943–1944 рр.”⁷⁶², а отже, тема Волинської трагедії може сприйматися як істотна тільки “малою групою українських інтелектуалів”.

Сьогодні спостерігається локальність знань про волинські події (Західна Україна) або їхнє функціонування в контексті прорадянського нарративу щодо ОУН і УПА, який використовує РФ у масованій інформаційній атаці (Східна Україна). Це доводять статистичні відомості, одержані Українським інститутом майбутнього 21–28 листопада 2017 р. (рис. 11)⁷⁶³.

⁷⁶¹ Підтримка визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну незалежність України <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=718>

⁷⁶² Co Ukraińcy wiedzą o rzezi wołyńskiej? URL: <https://polskieradio24.pl/5/3/Artykul/1787404,Co-Ukraińcy-wiedza-o-rzezi-wołyńskiej>

⁷⁶³ Юрий Романенко, «Как украинцы смотрят на отношения между Украиной и Польшей» URL: <https://hvylya.net/analytics/politics/kak-ukraintsyi-smotryat-na-otnosheniya-mezhdu-ukrainoy-i-polshey.html>

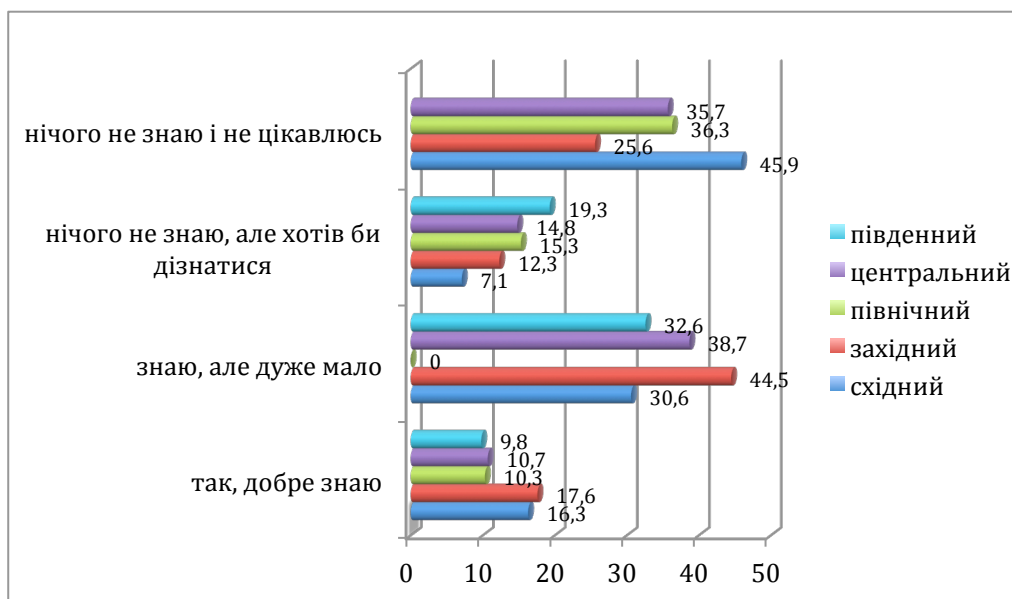


Рис. 11. Обізнаність із подіями на Волині у 1943 р.

Аналізуючи регіональні розбіжності оцінок, зауважуємо, що відсоток переконаних, що УПА боролася за незалежність, але також чинила злочини проти цивільного населення, помітно не відрізняється. Основні відмінності виявляють, натомість, відповіді про боротьбу за самостійність або здебільшого злочини проти цивільного населення: Захід частіше схиляється до першого варіанта, Схід і Південь – до другого⁷⁶⁴. Така оцінка Волинської трагедії сучасними українцями є у виразненні, індикатором етнокультурного розколу України⁷⁶⁵.

Як висновує польський науковець Томаш Чайка, на обізнаність українців про волинські події вплинули, по-перше, радянська пропаганда, котра зображала бандерівців як фашистів, а факт винищення поляків при цьому замовчувала; по-друге, проблеми з оцінкою національного підпілля всередині самої України й нечасте звернення до волинської теми дослідників та політиків; по-третє, відмінна візія власного минулого, яка має регіональну та етнічну специфіку⁷⁶⁶.

⁷⁶⁴ Йоанна Конечна-Саламатін, Наталія Отрищенко і Томаш Стрик, *Історія. Люди. Події. Звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців* (Варшава, 2018), 54.

⁷⁶⁵ Костянтин Вітман, "Волинська трагедія як індикатор етнокультурного розколу України," *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія, Політологія* 5 (2013): 79.

⁷⁶⁶ Tomasz Czajka, „Zbrodnia wołyńska: stan wiedzy Polaków i Ukraińców,” *Pogranicze: Polish Borderlands studies* t 2 nr 1 (2014): 87.

Наведені дані соціологічних досліджень формують підґрунтя для осмислення пам'яттєвого дискурсу. Доречні тут міркування Маріана Голки: “Як видно, пам'ять і непам'ять у розрізненні провин, у коригуванні історії є явищами, природу і зміст яких важко окреслити”⁷⁶⁷. За висновком Едгара Босяка, саме боротьба двох історій стала чинником творення образу українців у Польщі⁷⁶⁸. Українська держава та український народ асоціюються в польській свідомості з негативом – “бандами УПА”, козаками і повстанням Хмельницького. З іншого боку, інтерпретація фактажу соціології показує, що ставлення поляків до України та українців визначається головно політичними переконаннями та політикою пам'яті, а не певними історичними стереотипами та історичною пам'яттю. Водночас ситуація в Україні підтверджує недостатність уваги з боку держави до таких дражливих тем, як Волинь'43.

⁷⁶⁷ Marian Golka, *Pamięć społeczna i jej implant* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009), 175.

⁷⁶⁸ Едгар Босяк, “Наукове vs популярне: боротьба двох історій як фактор творення образу українців у Польщі,” *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Історія”* 42 (2020): 102-108.

“Вігтінки” правди, або Історична пам’ять про волинські події

Ніщо так не розділяє поляків і українців, як їхня спільна історія.

Вінстон Черчилль

На початку 21 ст. вивчення досвіду конфліктів і катастроф 20 ст. (війни, міжетнічні протистояння, голодомори, масові репресії) стало викликати щораз більшу зацікавленість з огляду на роль пам’яті в історичному конструюванні колективної (національної) ідентичності. У цьому процесі надважливе значення відіграють образи минулого, які впливали, впливають і будуть впливати на соціальну, культурну, національну пам’ять, а також використання історичних побудов у минулих та модерних етнічних, національних і конфесійних конфліктах. Тим паче, що інструменталізація історії на догоду політиці є чи не головною причиною того, що тіні минулого не лише відчутно затьмарюють сучасні відносини між сусідніми народами, а й можуть негативно позначитися на майбутньому⁷⁶⁹. Тому потрібно уважно і з розумінням іншої сторони поглянути на попередній, зокрема й травматичний, досвід співжиття наших народів. Водночас, слід усвідомити, що проблеми історичної політики, індивідуальної та національної пам’яті не виступають предметом “чистих”, академічних студій, радше навпаки – це підсвідома спонука, імпульс до маніпулятивних, політично “токсичних” і вмотивованих дій.

Історична спадщина, етнополітична та етнокультурна традиція, підсилена здавна усталеними стереотипами, роз’єднувала і, на жаль, роз’єднує українців і поляків. Якщо ж піти шляхом ще більшого спрощення, то, за визнанням Гжегожа Мотики, “сьогодні можна сказати, що поляків та українців ніщо не розділяє, окрім суперечки про один фрагмент історії – волинські злочини”⁷⁷⁰. У польському контексті ми можемо розглядати волинські події як культурну й ментальну травму (недарма свою книгу журналістка Марія Фредро-Бонецька назвала влучним “Волинь – сила травми”⁷⁷¹). Пам’ять про Волинську трагедію – фундаментальна справа для поляків, про що зазначає, зосібна, й заступниця очільника МЗС РП Катажина Пельчинська-Наленч: “Волинський злочин – складова частина польсько-українських відносин і рівно ж важливий елемент нашої

⁷⁶⁹ Богдан Гудь, *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.* (Харків : Акта, 2018), 11.

⁷⁷⁰ Гжегож Мотика, “Сьогодні можна сказати, що поляків та українців ніщо не розділяє, окрім суперечки про один фрагмент історії – волинські злочини,” *Український тиждень* 11 (2017): 11-13.

⁷⁷¹ Maria Fredro-Boniecka, *Wołyń: siła traumy: wspomnienia i pamięć* (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B. – Grupa Wydawnicza Foksal, 2016).

ідентифікації”⁷⁷². Це контрастує із ситуацією в Україні, де знання про ті події, що відбувалися в роки Другої світової війни на західноукраїнських землях, досить маргінальні. Якщо в Польщі ця тема впізнавана майже для кожного громадянина, ба більше – вона з примхи долі стала своєрідною “священною коровою”, котрої не дозволяється доторкатися, навіть щоб “зігнати муху зі спини”⁷⁷³, то в Україні цей епізод історії так і не став повноцінним складником суспільного дискурсу.

Волинська дискусія ілюструє висновок відомого французького теоретика П'єра Нора (Pierre Nora) про сучасність як “добу торжества пам'яті”: “Світ затопила хвиля спогадів, міцно по'єднавши вірність минулому – дійсному або уявному – з почуттям належності, з колективною та індивідуальною самосвідомістю, з пам'яттю й ідентичністю”⁷⁷⁴.

Повернення польського суспільства до проблем українсько-польських конфліктів загалом і Волинської трагедії зокрема, почалося після 1989 р. Йому сприяли “кресові” товариства, які розгорнули бурхливу антиукраїнську істерію⁷⁷⁵, заговоривши про надмірну підтримку українців у Польщі, їхню нелояльність щодо Польської держави і служіння німцям та советам⁷⁷⁶. Вочевидь, це було природною реакцією після часів ПНР, коли травматична пам'ять про Волинь функціонувала переважно на мікрорівні родинних спогадів, які передавалися від батьків дітям; емоційної зарядженості додавало те, що жертви та їхні нащадки не мали змоги повернутися на територію, де відбувалися трагічні події, а могили загиблих залишалися анонімними⁷⁷⁷. І коли з'явилася можливість, ця індивідуальна пам'ять почала претендувати на роль частини колективної.

⁷⁷² Katarzyna Pełczyńska-Nałęcz, “Mamy czyste sumienie,” *Małgorzata Nocuń i Andrzej Brzeziecki, rozm., Nowa Europa Wschodnia* 3-4 (2013): 13-20. Мовою оригіналу: „Zbrodnia wołyńska nie jest dla Kijowa przeszkodą na drodze do Unii. Ukraina nie może się w pełni pojednać w wymiarze społecznym i historycznym z Polską bez rozliczenia się z przeszłością, ale Polska i tak będzie otwierać Ukrainie drzwi do Unii. Nie zmienia to faktu, że zbrodnia wołyńska jest bardzo ważnym elementem w stosunkach polsko-ukraińskich”.

⁷⁷³ Ігор Ісаєв, Нова ера Волинської трагедії: що започаткували окремі урочистості президентів Польщі і України. <http://www.theinsider.ua/politics/5b449b66c0ic2>

⁷⁷⁴ П'єр Нора, «Всемирное торжество памяти,» *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре* 40/41 (2005): 202.

⁷⁷⁵ Ярослав Дашкевич, “Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов'яків та їх діяльність),” *Український час* 8 (1991): 15.

⁷⁷⁶ Krzysztof Bulżacki, „Stosunki polsko-ukraińskie w Gazecie Wyborczej,” *Na Rubieżu* 3 (1996): 7-9.

⁷⁷⁷ Тут варто вкотре нагадати епіграф до фільму Войцеха Смажовського “Волинь”, який належить Яну Залеському (батьку скандального ксьондза Тадеуша Ісаковіча-Залеського): “Кресов'ян убили двічі: перший – ударами сокир, а другий раз через замовчування. Друга смерть гірша за першу”.

Симптоматичною є й певна хвилеподібність зацікавлення, активізація дискусій навколо найболючіших моментів двосторонніх відносин та актуалізація “важких питань” історії саме напередодні роковин чи ювілеїв⁷⁷⁸. В останні десятиліття кожна чергова річниця Волинської трагедії ставала приводом для чергового погіршення у взаєминах України й Польщі. Така ритмологія дозволяє простежити зміну парадигмальних підходів до подій 1943 р. й відповідно еволюцію пам’яттєвого дискурсу щодо них.

Суперечки з приводу українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни складно завершити й тому, що їх інтерпретація (чи це була зорганізована етнічна чистка, геноцид, чи збройне протистояння українського та польського підпілля) головно є результатом різного потрактування багатовікової спільної історії двох народів. Польські дослідники, вказуючи на велику роль “історичної політики” у знакових соціальних процесах, що тривають у більшості сучасних держав⁷⁷⁹, водночас визнають, що в Польщі вона має особливі форми і ступінь політичної залежності. За словами історика Анджея Фрішке, нині в Польщі відбувається індоктринація, до того ж нахабна – справжня війна за пам’ять⁷⁸⁰.

Тема Волинської трагедії періодично постає на порядку денному, породжуючи напругу у відносинах між Києвом та Варшавою. Не менш тривіальною виглядає й теза про існування своєї правди про криваве спільне минуле по обидва боки українсько-польського кордону. У таких конфліктах пам’яті наголошує американський дослідник Тімоті Снайдера неможлива цілковита рація однієї зі сторін. Адже і українці, і поляки, котрі обстоюють власну правоту щодо волинських подій, ігноруючи потребу слухати другу сторону, помиляються⁷⁸¹. Виникає запитання: як же вийти з цього глухого кута? Дональд Туск (Donald Franciszek Tusk), виступаючи у Верховній Раді 19 лютого 2019 р., постулював: “Основи об’єднаної Європи – це примирення замість реваншу, солідарність замість егоїзму, історична правда замість пропаганди”⁷⁸².

⁷⁷⁸ Элеонора Нарвселиус, «Вольнь 1943–1944: украинские дискуссии о националистическом повстанчестве, поликультурных «вселенных» пограничья и польском региональном наследии,» *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 2 (2016): 54–86

⁷⁷⁹ *Wielkie rocznice w dyskursie publicznym i pamięci społecznej* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD, 2011)

⁷⁸⁰ Zbigniew Gluza, Jerzy Jedlicki, Janusz Tarbir, Dariusz Stola, Andrzej Friszke, „Co ma państwo do historii?,” *Gazeta Wyborcza*, Czerwiec 16 (138), 2008, 20–21.

⁷⁸¹ Timothy Snyder, „Gdy na Ukrainie wojna, lepiej ws. zbrodni wołyńskiej oddzielić historię od polityki,» URL: <https://wiadomosci.dziennik.pl/opinie/artykuly/532748,snyder-gdy-na-ukrainie-wojna-lepiej-ws-zbrodni-wołyńskiej-oddzielić-historie-od-polityki.html>

⁷⁸² “Немає Європи без України”: текст історичної промови Туска у Верховній раді,» URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/02/19/7093023/>

Не відмовляючись розглядати тему Волині⁴³ з позицій правди, обидві сторони розуміють її по-різному, ба більше – річ у тому, що вона є, як писав Яцек Куронь (Jacek Kuron), незручною⁷⁸³; чи навіть, згідно з проф. Ярославом Грицаком, страшною⁷⁸⁴.

Надзвичайно яскраво унаочнили це, на нашу думку, виступи президентів України та Республіки Польщі в липні 2018 р. Тоді Петро Порошенко ствердив: “Події на Холмщині, як і низка інших трагічних конфліктів між українцями і поляками в часи Другої світової війни, вимагають ретельних історичних досліджень. І ці дослідження мають здійснюватися спільно істориками і науковцями, спільно українськими і польськими, базуватися на щирому прагненні встановлення справжньої історичної правди про причини, перебіг та наслідки конфлікту, якою б гіркою не була би правда для кожної зі сторін. Наші народи заробили право знати правду. Але займатися цією правдою мають точно не політики. Мають історики і науковці. І про це ми домовилися і ми ніколи не дамо політизувати ці сторінки нашої історії”⁷⁸⁵.

Своєю чергою, Анджей Дуда, повторивши висловлену раніше тезу, що майбутнє не може цілком абстрагуватися від історії, а “правда у взаєминах між народами має фундаментальне значення”⁷⁸⁶, сказав: “Наші відносини нам потрібно спирати на правду. Просто її слід визнати. Там не може бути помсти, хоч є біль. Я вірю, що час, який лікує рани, загоїть і ті страшні рани, що зберігаються в багатьох серцях – і з одного, і з іншого боку. Але наші добрі взаємини ми повинні будувати на історичній правді. Це є найважливішим”⁷⁸⁷.

⁷⁸³ Яцек Куронь, *Поляки та українці: важкий діалог* (Київ : Дух і літера, 2012), 174-184.

⁷⁸⁴ Ярослав Грицак, “Вдавати, що винна лише одна сторона – цинізм або наївність” URL: https://zik.ua/news/2018/07/11/yaroslav_grytsak_pro_volyn1943_vdavaty_shcho_vynna_1yshe_odna_storona_tsynizm_1363707

⁷⁸⁵ Петро Порошенко, “Виступ Президента під час відкриття Меморіалу пам’яті українців, які загинули від рук польських “селянських батальйонів” та підрозділів Армії Крайової у 1944 році у с. Сагринь” URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-pid-chas-vidkrittya-memorialu-pamyati-ukra-48562>

⁷⁸⁶ Andrzej Duda, „Polacy ocenią, czy jestem odważnym prezydentem” URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wywiady/art,126,polacy-ocenia-czy-jestem-odwaznym-prezydentem.html>

⁷⁸⁷ Andrzej Duda, „Wystąpienie Prezydenta RP podczas wizyty na Wołyniu” URL: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/art,468,wystapienie-prezydenta-rp-podczas-wizyty-na-wolynium.html>

Оригінал тексту: „jedno jest pewne: musimy opierać nasze relacje na prawdzie. Po prostu trzeba ją przyznać. Nie może być mowy o żadnej zemście. Oczywiście jest mowa o bólu – on będzie trwał. Ale wierzę, że czas, który leczy rany, zablizni także i te straszne rany, które pozostały w wielu sercach – i po jednej, i pewnie także po drugiej stronie. Ale chcę powiedzieć, że przede wszystkim powinniśmy na prawdzie historycznej budować nasze dobre relacje”.

Проблема в тому, що обидві версії – і українська, і польська – не безпідставні й мають право на існування. Зрештою, на це звертають увагу деякі українські та польські учасники волинської дискусії, зазначаючи, що в Польщі УПА пам’ятають як злочинну організацію, яка вчинила геноцид польського населення Галичини й Волині в 1943–1944 рр., а в Україні її пам’ятання пов’язане з героїчною антирадянською партизанською боротьбою. Кожна з цих версій відбиває фрагмент своєї історії, і кожна для свого народу є найважливішою⁷⁸⁸. Власне цим детермінується засаднича відмінність погляду українців та поляків на антипольську акцію УПА, що у формулюванні званої польської україністки Богуміли Бердиховської звучить так: те, що стало дуже істотною подією для польської історії, для України таким не є (для українців 20 ст. було надто багатим на трагічний досвід)⁷⁸⁹. Як акцентує інший польський експерт Адам Бальцер (Adam Balcer): “Ми повинні здійснювати історичний діалог, але не можна в такому разі стверджувати, що ми маємо монополію на правду, ми праві, а інша сторона має прийняти нашу точку зору”⁷⁹⁰. Мовою ультиматумів, яку провадить сучасна правляча партія “Право і справедливість” (Prawo i Sprawiedliwość, PiS), невдасться досягнути успіху. Адже заяви у програмовому матеріалі сенатора-історика Яна Жарина про те, що, по-перше, “без Львова немає польського народу”, а по-друге, “формування української ідентичності неможливе без усвідомлення того факту, що Волинська трагедія є геноцидом польського народу”⁷⁹¹, не могли не викликати абсолютно негативної реакції. Не випадково час до часу від учасників волинської дискусії (наприклад, того ж голови IPN Януша Куртики / Janusz Kurtyka)

⁷⁸⁸ Marcin Masewicz, „W Polsce zbrodniarze, na Ukrainie bohaterowie. „Obie te wersje pamięci są prawdziwe” URL: <https://fakty.tvn24.pl/fakty-o-swiecie,61/w-polsce-zbrodniarze-na-ukrainie-bohaterowie-historia-upa,788816.html> Оригінал тексту: „W Polsce UPA jest pamiętana jako organizacja zbrodnicza, która dokonała ludobójstwa na ludności polskiej Galicji i Wołynia w latach 1943-44, a na Ukrainie jest pamiętana jako heroiczna partyzantka antysowiecka. Obie te wersje pamięci są prawdziwe, każda z nich odzwierciedla fragment tej historii. Każda to jest najważniejsze dla narodu pamiętającego” – podkreśla Przemysław Żurawski vel Grajewski

⁷⁸⁹ Bogumiła Berdychowska, „Obecnie jest niemożliwe, aby ukraiński inteligent nie wiedział kim byli Gombrowicz, Miłosz czy Borowski” URL: <https://www.eastbook.eu/2018/01/31/berdychowska-obecnie-jest-niemozliwe-aby-ukraiński-inteligent-nie-wiedzial-kim-byli-gombrowicz-milosz-czy-borowski/> ; Lew Zacharczyszyn, „Kształtowanie się ukraińskiej tożsamości” *W jakiej Europie chcemy żyć?* V Międzynarodowy Forum Europejskie Europa z widokiem na przyszłość. Wybrane (Gdańsk : Europejski Centrum Solidarności, 2018), 59.

⁷⁹⁰ “Відносини України і Польщі: монополії на правду бути не може” URL: <https://www.dw.com/uk/відносини-україни-і-польщі-монополії-на-правду-бути-не-може/a-41409517>

⁷⁹¹ Jan Żaryn, „Przeprowadzimy ofensywę historyczną” URL: <http://www.prawy.pl/z-kraju/11096-senator-jan-zaryn-przeprowadzimy-ofensywe-historyczna>

лунали заклики визнати право кожної зі сторін на свою правду. Іза Хруслінська з цього приводу висловила так: “А щодо історії, то я думаю, поляки та українці мають прийняти ось яку формулу: кожен народ має право на своє розуміння історії. І ми не мусимо мати спільного розуміння: треба визнати, що українці мають право на свою історичну пам’ять, а поляки – на свою”⁷⁹². Це нагадує позицію Роберта Траби щодо тлумачення багатьох епізодів польсько-німецьких відносин: “Можна чудово використовувати той факт, що у поляків та німців різний історичний досвід. Ми по-різному визначаємо події, по-різному випробували їх на собі і можемо в дидактичній частині, тій, котра спонукає ставити питання, показати “обидві сторони”. Сказати: “Вони розуміють це так, а ми так”. Хіба завжди слухність лише за однією стороною...”⁷⁹³.

За протилежного трактування очікувати на ефективність вирішення суперечок через комісії істориків або форуми інтелектуалів марно (тим паче, що нині історичні підходи сторін закріплені правно). Волинська тема тільки увиразнює, наскільки історична нарація й історична свідомість є елементами тожсамості сучасного і наступних поколінь. Хоча деколи й артикулюється спокуслива теза про необхідність “залишити історію історикам”, слід усвідомити, що спільне українсько-польське минуле від моменту постановня демократичної Польщі 1989 р. та проголошення незалежності України 1991 р. не було ані винятково академічним питанням, ані простим чи другорядним предметом політичного діалогу. Модерна політика не може бути успішною без розуміння історії своєї й сусідніх держав і народів, позаяк події минулого так чи інакше нагадуватимуть про себе. Тут варто навести застереження вже неодноразово цитованого Тімоті Снайдера про неможливість появи історичної синтези, на підставі якої всі інші держави та їхні суспільства погодяться визнати, що Польська держава є такою, якою сама себе бачить⁷⁹⁴. Останні ж заходи офіційної Варшави юридично підпорядкували академічне середовище політикам. Прийняті 1 лютого 2018 р. зміни до “Закону про Інститут національної пам’яті” (в Україні отримав назву “антибандерівського закону”), що, крім іншого, передбачають кримінальну відповідальність за заперечення злочинів українських націоналістів проти громадян Другої Речіпосполитої, стали способом політичного тиску на істориків. Нищівні наслідки ухвалення цього законодавчого акта, попри рішення Конституційного суду Польщі від 17 січня 2019 р. про визнання

⁷⁹² Володимир Єрмоленко, “Україна та Польща мають право на різне розуміння історії – польська громадська діячка Іза Хруслінська” URL: <https://hromadske.ua/posts/iza-hruslinska-pro-ukrainsko-polski-vidnosini>

⁷⁹³ Robert Traba, “Polityka wobec historii: kontrowersje i perspektywy,” *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* ½ (2010): 313-314.

⁷⁹⁴ Timothy Snyder, „Nikt nie uwierzy w niewinność Polski” URL: <https://magazyn.wp.pl/artykul/timothy-snyder-nikt-nie-uwierzy-w-niewinnosc-polski>

положень щодо “українських націоналістів” і “Східної Малополющі” такими, що суперечать польській Конституції⁷⁹⁵, фіксують і українські⁷⁹⁶, і польські⁷⁹⁷ автори.

“Закон від 29 квітня 2016 р., – констатує Томаш Стриек, – скасував попередній порядок призначення Голови IPN, який передбачав значну участь наукового середовища істориків, на користь порядку, що передав винятковий контроль політикам, тобто більшості в обох палатах парламенту, які призначають сімох членів Ради, а потім затверджують кандидата, обраного цим органом, і президента, котрий висуває решту двох членів”⁷⁹⁸.

Згадані інновації стали маркером ще однієї загрозливої тенденції. Основна мета “бандерівської поправки” навіть не в запровадженні кримінальної відповідальності тих, “хто публічно і всупереч фактам заперечує злочини”, а в тому, щоб уписати в суспільній свідомості злочини українських націоналістів поруч зі злочинами комуністичними і нацистськими⁷⁹⁹. Як слушно зауважив Тімоті Снайдер з приводу змін до “Закону про Інститут національної пам’яті”, великою їх проблемою стало те, що Україна з’являється там тільки в контексті Волині й УПА, у контексті воєнних злочинів, без згадки, до

⁷⁹⁵ Marek Domagalski, „TK o ustawie o IPN: przepisy dotyczące zbrodni „ukraińskich nacjonalistów” wymagają poprawienia,” URL: <https://rp.pl/Prawo-karne/190119438-TK-o-ustawie-o-IPN-przepisy-dotycznace-zbrodni-ukraińskich-nacjonalistow-wymagaja-poprawienia.html>

⁷⁹⁶ Олена Бабакова, “Закон розбрату: як Закон “Про Інститут національної пам’яті (ІНП)” рзсварив Варшаву з Києвом та Єрусалимом” URL: <http://naszwybir.pl/zakon-rozbratu-yak-zakon-pro-instytut-natsionalnoyi-pam-yati-inp-rozsvaryv-varshavu-z-kyevom-ta-yerusalymom/>

⁷⁹⁷ “Protestujemy przeciwko przyjętej przez Sejm ustawie o IPN” URL: <http://wyborcza.pl/7,95891,22970880,protestujemy-przeciwko-przyjetej-przez-sejm-ustawie-o-ipn.html>; Grzegorz Motyka, “Nieustający polsko-ukraiński spór o historię,” *Sprawy Międzynarodowe* 1 (2018): 35.

⁷⁹⁸ Tomasz Stryjek, “Hipertrofia polityki pamięci w III RP i jej konsekwencje od roku 2015,” *Zoon Politykon* 8 (2017): 104. Оригінал тексту: „Ustawą z 29 kwietnia 2016 roku zniesiono tryb powoływania prezesa IPN przewidujący istotny udział środowiska naukowego historyków na rzecz trybu oddającego wyłączną kontrolę nad tym procesem politykom, tj. większości w obu izbach parlamentu, które powołują siedmiu członków kolegium Instytutu, a następnie zatwierdzają kandydata wyłonionego przez to ciało, oraz prezydentowi, mianującemu dwu ostatnich członków kolegium”.

⁷⁹⁹ “Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojskowych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary” URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000369/T/D20180369L.pdf>.

Оригінал тексту: „a) popełnionych na osobach narodowości polskiej lub obywatelach polskich innych narodowości w okresie od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r.: zbrodni nazistowskich, zbrodni komunistycznych, zbrodni ukraińskich nacjonalistów i członków ukraińskich formacji kolaborujących z Trzecią Rzeszą Niemiecką, innych przestępstw stanowiących zbrodnie przeciwko pokojowi, ludzkości lub zbrodnie wojenne”.

прикладу, про мільйони українців, котрі загинули в боротьбі з нацистським режимом⁸⁰⁰.

“У дискусії обійдено натомість запис арт. 1, у якому до пункту 1 а, що визначає сферу діяльності IPN, після нацистських і комуністичних злочинів, серед іншого злочини, які можуть бути окреслені як злочини проти миру і людяності або воєнні злочини, додано запис: “злочини українських націоналістів і членів українських формацій, які колаборували з Третім Райхом...”⁸⁰¹.

Так тенденція, яку ми спостерігали впродовж десятиліть⁸⁰², започаткована у кресових середовищах і підхоплена правими політиками на кшталт Ярослава Каліновського (Jarosław Kalinowski), знайшла своє закріплення у праві. У польському сегменті волинської (і не лише) дискусії нерідко звучать репліки на кшталт: “завичай, коли говоримо про геноцид поляків на сході, маємо на увазі радянську окупацію східних кресів у 1939–1941 рр. і після 1944 р., катинський злочин та злочини ОУН–УПА”⁸⁰³, “перезфразовуючи слова ротмістра Пілецького (котрий порівнював Аушвіц із катівнями УБ), можна ствердити, що “Катинь попри Волинь – це була іграшка”⁸⁰⁴, “Волинь – катинська брехня III РП”⁸⁰⁵ чи “чудовиська з Волині. Їхні злочини вражали навіть німців”⁸⁰⁶, “роз’яжемо польську справу, як Гітлер єврейську”⁸⁰⁷ та ін. Логічним виявом такої позиції стало відкриття 2014 р. в Цешануві (Cieszanów, Любачівський повіт, Підкарпатське воєводство) пам’ятника на вшанування полеглих у 1939–1947 рр. мешканців містечка і гміни, на якому названо жертви, котрі загинули від рук німецьких та радянських окупантів, а також українських націоналістів. Шляхом підміни понять, яку помітив Гжегож Мотика (йдеться про знак рівності між членами ОУН і УПА та нацистами й комуністами) створюється враження, що поляки мали справу з чимось на зразок зовнішнього вторгнення й української окупації кресів⁸⁰⁸.

⁸⁰⁰ Timothy Snyder, „Strach przed prawdą,” Sławomir Sierakowski, *rozm. Polityka* 6 (2018): 12-14.

⁸⁰¹ Ola Hnatiuk, “Kto sieje wiatr, ten zbiera burzę” URL: <https://upmp.news/pl/pl-in-polish/pl-suspilstwo-pl/kto-sieje-wiatr-ten-zbiera-burze-ola-hnatiuk/>

⁸⁰² Див.: Оксана Калішук, *Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси* (Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. Івана Крип’якевича, 2013), 274.

⁸⁰³ Bohdan Piętko, „Zapomniane ludobójstwo,” *Wołyń i Polesie* 73 (2012): 34-47.

⁸⁰⁴ Lech Makowiecki, „Wołyń 1943. Historia pewnej ballady...” URL: <https://wpolityce.pl/polityka/161610-wolyn-1943-historia-pewnej-ballady>

⁸⁰⁵ Rafał A. Ziemkiewicz, „Wołyń – kłamstwo katyńskie III RP,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 28 (2016): 34-36.

⁸⁰⁶ Wojciech Rodak, „Bestie z Wołynia. Ich zbrodnie przerażały nawet Niemców,” *Nasza Historia* lipiec/sierpień (2018)

⁸⁰⁷ Jakub Augustyn Maciejewski, „Rozwiążemy sprawę polską tak jak Hitler żydowską,” *Gazeta Polska*, Lipiec 6, 2016, 17.

⁸⁰⁸ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943-1947* (Warszawa : Wydawnictwo Literackie, 2011), 465.

Така теза, з-поміж іншого, підважує підвалини історичної політики Польщі, на що вказує Павел Коваль (Paweł Kowal), підкреслюючи винятковість, у негативному сенсі, двох тоталітаризмів, кожен з яких, з погляду міжнародного права, є агресором щодо Польщі і, відповідно, першопричиною всіх інших злочинів. Долучення ж інших чинників послаблює польську позицію – постає питання відповідальності окупанта за безкарність на окупованих ним теренах⁸⁰⁹.

Ускладнює й загострює ситуацію спроба польської сторони однозначно окреслити волинські події, чого “вимагає пам’ять жертв”⁸¹⁰. Віктимізація національних історій призводить до претендування на ексклюзивну роль жертви... чорно-білого трактування в координатах “жертва – кат” та відповідної глорифікації “своїх” і демонізації “чужих”. Однак, за слушною заувагою англійського історика Нормана Дейвіса, “неприпустимо, аби лише одна сторона мала претензію на набуття статусу єдиної жертви Волинської різанини [...] пам’ятаймо, що на початку Другої світової війни ці землі були багатонаціональними: тут мешкали поляки, українці та євреї. Кожна із цих груп пережила страшні речі. Не можна виокремити одну з них і говорити лише про її кривди”⁸¹¹.

За всієї, здавалося б, парадоксальності ситуації, вона цілком зрозуміла. Адже ми маємо справу з історичною пам’яттю, яка, на відміну, скажімо, від історичної науки, є спрощеним / стереотипізованим колективним сприйняттям фактів минулого членами національної спільноти⁸¹². Водночас у контексті нашої теми особливої ваги набуває розуміння історичної пам’яті, за висловом Євгена Сверстюка, як передовсім сукупності больових точок⁸¹³. Волинь’43 сприймається польським суспільством як найболючіший сполин спільного українсько-польського минулого.

Прийнято вважати, що трагічні події на Волині, Східній Галичині, Холмщині й Підляшші в період Другої світової війни

⁸⁰⁹ Paweł Kowal, „Nie można traktować na równi zbrodni nazistowskich, sowieckich i ukraińskich” URL: <http://wiesz.com.pl/2018/02/08/pawel-kowal-nie-mozna-traktowac-na-rowni-zbrodni-nazistowskich-sowieckich-i-ukrainskich/>

⁸¹⁰ Ks. prof. Józef Marecki, „Zabito ich podwójnie,” *Nasz Dziennik* (wyd. zasadnicze) Lipiec 11 (nr 158) Dodatek Historyczny IPN „Moja Niepodległa”, 2018, 1.

⁸¹¹ Agnieszka Lichnerowicz, Zuzanna Piechowicz, „Prof. Davies o rzezi wołyńskiej: Ludobójstwo to kwestia polityczna. Selekcja: me jesteśmy ofiarami ludobójstwa, inne nie” URL:

http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103454,14103376,Prof._Davies_o_rzezi_wolynskiej_Ludobojstwo_to_kwestia.html

⁸¹² В’ячеслав Артюх, “Що таке історична пам’ять?,” в Є. О. Лебідь, А. Є. Лебідь, ред. кол., *Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм* (Матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Суми, 19-20 квітня 2013 р.) (Суми : СумДУ, 2013), 3.

⁸¹³ Ю. О. Зерній, заг. ред., *Історична пам’ять як поле замагань за ідентичність* (Матеріали “круглого столу”, 22 квітня 2008 р.) (Київ: НІСД, 2008), 14.

глибоко вкорінені в суспільну свідомість та історичну пам'ять поляків (на відміну від українців). Пояснюється це доволі просто: “в ПНР до 1989 року можна було писати про Волинь, Юзефа Пілсудського і навіть про Симона Петлюру, натомість в Радянській Україні такого не було. Проводити дослідження з цих питань було просто неможливо. Крім того, Польща мала потужну політичну еміграцію, включаючи наукову, яка займалася згаданими темами. З цієї причини “Волинь” такою чи іншою мірою існувала в польській суспільній свідомості. В українській, натомість, ні!”⁸¹⁴.

І все ж, незважаючи на загальну практику цензурування комуністичною владою історичних наративів, “чистки пам'яті” не були до кінця ефективними. Та й їхні результати в радянській Україні і в соціалістичній Польщі суттєво відрізнялися. Якщо в українському історичному наративі ці події, за незначними винятками, не відображалися, то в польській літературі соціалістичного реалізму образ воїнів УПА як головорізів та нацистських прислужників (нехай і з акцентом на їхніх діях у Бескидах і Східній Люблінщині, а не на Волині) функціонував. Навіть більше – як простежила Елеонора Нарвселіус – у польських підручниках того періоду підрозділи УПА називали злочинними бандами, керованими давньою ненавистю до поляків⁸¹⁵.

Це лише підтверджує розуміння мінливості категорії історичної пам'яті, коли кожна нова ситуація неминуче тягне за собою корекцію цієї “пам'яті”, а відповідно – національної ідентичності її носіїв⁸¹⁶. Вочевидь, рівень обізнаності щодо історії наших народів взагалі та в часі Другої світової війни зокрема у поляків вищий, однак ці знання, які вони отримують переважно зі шпальт таблоїдів, є однобокими. Навіть більше – можемо нині твердити про широке використання кіно (і документального, і художнього, й анімації) театру, музики для поширення знань (про що ще йтиметься). І тут слід пам'ятати, що все це є лише інтерпретацією історичного знання, хоча й має величезний емоційний вплив.

Істотним видається інше – сучасна зміна пріоритетів та визначальних подій минулого. У Польщі Волинь'43 уже перетворилася на одну з головних тем, на якій будують польську національну самосвідомість (донедавна такими провідними темами в історичному дискурсі були Катинь, подвиг Монте-Касіно, героїка антикомуністичної боротьби поляків, аж до “Солідарності” включно).

⁸¹⁴ Богдан Гудь, “Про Волинь і дороги, що привели до неї, говоримо, опираючись виключно на документи” URL: <http://obserwatorniedzynarodowy.pl/2018/12/11/profes>

⁸¹⁵ Eleonora Narvselius, *Tragic Past, Agreeable Heritage: Post-Soviet Intellectual Discussions on the Polish Legacy in Western Ukraine* (University of Pittsburg, Carl Beck Papers Nr 2403, 2015),

⁸¹⁶ Наталія Яковенко, “Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України” URL: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yjakovenko.rtf>

Нині очевидно виопуклена однасторонність польського суспільства в оцінці волинських подій як “волинського злочину”, “геноциду” й перекладання всієї відповідальності на членів ОУН та бійців УПА (про ширення такого підходу українські медіа писали ще в 60-ту річницю Волині’43)⁸¹⁷. Стереотипний образ “українця-різуна”, що побутує в частині традиційних, історично впорядкованих уявлень поляків, культивованих ще від часів Генрика Сенкевича (Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz), успішно підживлений у добу ПНР через насадження сприйняття українця як примітивного селянина, котрий здатний лишень “різати ляхів”, досить легко трансформувався в образ “українського націоналіста”, відповідального за Волинську трагедію⁸¹⁸. Перевагу польського суспільно-політичного дискурсу над українським також забезпечує підтримка його з боку державних інституцій. Польські політики роблять офіційні заяви з вимогою до України визнати свою провину за події, які відбулися на Волині в 1943 р. Якщо десять років тому порівняно небагато польських науковців та політиків послуговувалися терміном “геноцид” на означення українсько-польського протистояння під час Другої світової війни, то з 2013 р. він дедалі частіше звучить у публічному просторі⁸¹⁹, а в рішеннях Сенату РП від 7 липня 2016 р. та Сейму РП від 22 липня 2016 р. його закріпили законодавчо. Безальтернативність бачення демонструється однастороннім голосуванням за ці резолюції (у Сеймі утримався тільки один депутат – Мартін Свенцицький / Marcin Świącicki).

Це знову ж таки контрастує із ситуацією в Україні. Над Віслою історична пам’ять про українсько-польський конфлікт має національний вимір, на її формування активно впливають державні інституції. Над Дніпром же вона локальна за характером – розробка програм, спрямованих на дослідження і меморіалізацію, розглядалася як проблема п’яти сучасних областей, на теренах яких тривало це міжнаціональне протистояння (або звульгаризувавши Львова чи Луцька).

Існують і певні принципові відмінності у підходах до аналізу волинських подій в українському та польському суспільствах, нинішніх історичних суперечок між обома націями. Для українських учасників дискусії важливо пояснити причини того, що відбулося в Другу світову війну. Польський суспільний дискурс сконцентрований здебільшого тільки на 1943–1944 рр. – у Польщі Волинська трагедія бачиться як самостійне явище, без історичного контексту. Як наголошує Ярослав Грицак, “проблема полягає також у тому, що

⁸¹⁷ “Уроки національної гідності,” *Поступ*, Липень 10-16, 2003, 7.

⁸¹⁸ Оксана Калішук, *У тіні Волині? Історія vs пам’ять* (Львів : НАНУ, Ін-т українознавства ім. Івана Крип’якевича, 2016), 80.

⁸¹⁹ Алла Киридон, “Волинь, 1943: утвердження ситуативних кодів пам’яті,” *Intermarum: історія, політика, культура* 3 (2016): 61.

історична пам'ять поляків скорочується, вона не сягає далі періоду Другої світової війни. Коли поляки говорять про Волинь, вони не хочуть говорити про те, що сталося до Волині, що сталося у 1918–1919 роках, у 1938 році тощо. І так виглядає, що ця різниця нізвідки, тільки тому що це були українські націоналісти. Це дуже небезпечне явище”⁸²⁰.

Історичне примирення двох народів ускладнюється обмеженістю його поширення на вузьке коло політичних та інтелектуальних еліт і, відповідно, браком серйозного впливу на основну частину населення. Окрім того, провідні позиції у формуванні ставлення до питання Волині⁴³ зайняли кресові середовища (деколи окреслюються навіть як “шовіністичні”⁸²¹), що виконують функції головного експерта й водночас суспільного контролера дій влади. Вони не тільки радикалізували риторику, постійно підвищуючи градус напруги, а й урешті-решт, із посиленням масової підтримки правих сил та приходом їх до влади, поступово змістилися з маргінесу до центру суспільного життя⁸²². Якщо раніше, за висновком польського дослідника Павела Коваля, ці середовища мали інтенції, пов'язані головно з ушануванням жертв, з лобюванням освітніх чи наукових проєктів, які розповідали б про злочини українських націоналістів на волинських теренах і зміцнювали пам'ять про них у соціумі, то нині вони виразно демонструють політичні амбіції, прагнуть впливати на сучасну політику й досягають у цій царині успіхів⁸²³. Мабуть, саме з цим і пов'язується зростання останнім часом зацікавленості діяльністю польської самооборони. Ходить не лише про численні публікації на цю тему⁸²⁴, а й про появу на могилі невідомого вояка (*Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie*) 2017 р., за ініціативи міністра національної

⁸²⁰ “Волинь: асиметрія пам'ятей. 8 істориків про рішення польського парламенту” URL: <https://hromadske.ua/posts/volyn-asymetriia-pamiatei-8-istorykiv-pro-rishennia-polskoho-parlamentu>

⁸²¹ Agnieszka Romaszewska-Guzy, „Wołyń to nasz kościotrup w szafie,” *Wprost* 25 (2016): 33-35.

⁸²² Надія Коваль, “Окрім історичних суперечок: яке майбутнє для польсько-українських відносин? Польський погляд” URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/14974.pdf>

⁸²³ Paweł Kowal, „Z Ukrainą trzeba podjąć dialog na zasadach z XXI w., a nie ciągle pobrzękiwać szabelką” URL: <https://polskatimes.pl/pawel-kowal-z-ukraina-trzeba-podjac-dialog-na-zasadach-z-xxi-w-a-nie-ciagle-pobrzekiwac-szabelka/ar/10130984>

⁸²⁴ Marek A. Koprowski, “Czasami świadkowie przeżyli,” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne* 17/18 (2018): XLVI-XLVIII; Daniel Kores, Maciej Żuczkowski, *Samoobrona na Wołyniu i 27. Dywizja Piechoty Armii Krajowej* (Warszawa: Edipresse Kolecje: Bellona, 2018); Leszek Masierak, „Wołyńska twierdza,” *Tygodnik Solidarność: czasopismo NSZZ Solidarność* 22 (2018): 56-59; Tomasz Stańczyk, „Polska samoobrona,” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego, dod. Wołyń'43: Ukraińskie ludobójstwo Polaków* 41 (2016): XVI-XVIII; Piotr Zychowicz, „Obrońcy Polaków,” *Historia. Do Rzeczy* 7 (2018): 6-9; Krzysztof Józwiak, „Wołyńskie reputy: Jak Polacy bronili się przed Ukraińcami,” *Rzeczpospolita*, та ін.

оборони Антоні Мацеревича (Antoni Macierewicz), таблиць, на яких перелічені ті місцевості, де були вчинені “найбільші злочини”, а також ті, мешканці котрих zorganizували найефективніший спротив у процесі українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. Тож можемо говорити про вшанування не лише жертв конфлікту, а й “кресових середовищ” як таких. Щобільше, є підстави твердити про спроби вписати історію польських самооборон у легенду “проклятих солдатів” (żołnierze wyklęte).

Таким чином, волинська тематика функціонує в польській суспільній свідомості як елемент “кресового” міфу⁸²⁵ з його відповідним ідейним навантаженням. Як зазначив Андрій Тихомиров, наявність такого дискурсу у виданнях, розрахованих на масового читача, є доволі симптоматичним: з одного боку, це підкреслює інтерес до проблеми “кресів”, з іншого – засвідчує побутування попередніх, романтизованих штампів за мінімальної їх ревізії⁸²⁶. Новітній польський політичний історизм великою мірою ґрунтується на настроях та емоціях т. зв. кресов’яків, колишніх мешканців українських (а ще литовських і білоруських) земель, котрі часто, об’єктивно чи суб’єктивно, виконували колоніальну роль. “У тій нарації “польські креси” представляють як втрачену Аркадію, терени польської цивілізаційної місії, мирного співіснування народів під польською зверхністю, а згодом терени мартирології поляків, яких мордували жажливі, “невдячні” сусіди”⁸²⁷.

Попри всі намагання “ліберальної” частини польського соціуму уникати загострення, нині цей градус суспільної напруги такий високий, що вже не контролюється Польською державою, оскільки будь-які публічні кроки на його зниження рівнозначні політичному самогубству. Показовими вважаємо слова, що їх мовив під час дискусії “Przepraszam za Wołyń” у Вроцлаві польський журналіст, письменник і діяч “Солідарності” Лешек Будревич (Leszek Budrewicz): “...фільм “Волинь”, попри його негативний відтінок, є певним підсумком для покоління людей, які виростили на легенді нег’ативного образу УПА, а не на дослідженнях білої плями історії”⁸²⁸.

Польському суспільству важко даються рефлексії над взаєминами з українцями. Воасне тому один із його моральних авторитетів Яцек Куронь закликає своїх співвітчизників, обговорюючи причини українсько-польського протистояння, звернутися насамперед до підставового факту, який нелегко пробивається до свідомості поляків, а

⁸²⁵ Богдан Гальчак, “Польський міф про “східні креси” в польсько-українських відносинах,” *Історичний архів. Наукові студії* 11 (2013): 106–110.

⁸²⁶ Андрей Тихомиров, «Кресы» как симптом: заметки на полях польских журналов» URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/834->

⁸²⁷ Adam Balcer, „Kresymentalizm,” *Nowa Europa Wschodnia* ¾ (2017): 23–29.

⁸²⁸ Олесь Кульчевич, „Przepraszam za Wołyń”? – або варіації на тему українсько-польського примирення,” *Наше слово*, Січень 15, 2017,

саме: двічі Польща не допустила незалежності України у 20 ст. (вперше – отримавши перемогу в 1918 р. над УГА, вдруге – унаслідок Ризького мирного договору)⁸²⁹. Французький історик Даніель Бовуа писав про українсько-польські відносини так: “Поляки дуже рідко були здатні змінити свої старі звички. Польські звички я змушений визнати як просто колонізаторські”⁸³⁰. Проте потрактування Волині як результату польського колоніалізму є радше винятком у польському суспільстві⁸³¹. Зрештою, це визнає й представниця гедройцівського середовища Іза Хруслінська (Izabella Chruslińska): “Полякам важко сприйняти правду про взаємовідносини. Ми не погоджуємося називати так звану “польську присутність на сході” політикою колонізації, ми ображаємося, коли присутність ПРП після польсько-української війни 1918–1919 років називають “окупацією” Східної Галичини і Волині (так визначає польську присутність на цих територіях частина українських істориків і діячів), хоч в інтерпретації деяких видатних польських істориків, як, наприклад, професора Романа Вапинського, Ришарда Тожецького та французького професора Даніеля Бовуа, це сумніву не піддається – особливо у визначенні колоніальної політики щодо так званих “східних кресів” до періоду I Речі Посполитої та періоду II Речі Посполитої”⁸³².

Суспільний дискурс у Польщі щодо історичного минулого вибудований навколо міфу про народ-жертву. Звідси типові кліше й акценти, які розставляють польські історики та публіцисти, оцінюючи волинські події, коли про антипольську акцію українських націоналістів / українців говорять як про геноцид, а про подібні злочини польського підпілля – як про відплатні акції; коли ОУН і УПА – це злочинні фашистські організації, а АК – патріотичні загони підпілля, що боролися за власну землю, тож порівнювати їх не можна.

Не випадково в експертному середовищі почало формуватися переконання, що, розвиваючи відносини з Києвом, Варшава повинна позбутися, з одного боку, зверхності щодо партнерів за східним кордоном, а з іншого – “українофільства”, себто постійного виправдовування України⁸³³.

Польська сторона й надалі очікує символічних жестів зі сторони українців: “Волинські події залишаються в польському суспільстві болісною раною, яку не вдасться загоїти без українського

⁸²⁹ Jacek Kuroń, “Trudna droga do pojednania: Rozmowa DIALOG-u z Jackiem Kuroniem na temat stosunków polsko-ukraińskich,” *Dialog. Deutsch-Polnishes Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki* 64 (2003): 37.

⁸³⁰ Daniel Beauvois, „Kresomania” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne* Marzec 24, 2006, dod. 15 URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/kresomania-130828?language=pl>

⁸³¹ Paweł Kukiz, „Wołyń to rezultat polskiego kolonializmu,” *Kwarta: pismo historyczno-społeczne* 3 (2012): 96-100.

⁸³² Іза Хруслінська, “Як будувати діалог з Україною” URL: <https://zbruc.eu/node/85302>

⁸³³ Wojciech Konończuk, „Czas na doktrynę postgedroyciowską wobec Ukrainy,” *Nowa Europa Wschodnia* 1 (2018):

співпереживання, вираженого хоча б у символічних жестах влади України. Це не є непомірні очікування, оскільки – попри те, що стверджує заступник міністра МЗС України Василь Боднар, – сучасна Українська держава несе відповідальність за діяльність націоналістичного підпілля в роки війни (взяла її на себе 9 квітня 2015 р., коли Верховна Рада України визнала вояків ОУН і УПА борцями за незалежність України)⁸³⁴. Поляки досить болісно сприйняли Закон “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ ст.”, бо для них героїзація українською владою УПА та відсутність осуду Волинської трагедії – це фактори, що перешкоджають примиренню й ускладнюють українсько-польський історичний діалог. При цьому відкритим зостається питання про те, хто саме має вибачитися, навіть гіпотетично. Адже якщо вони пролунають з вуст влади, яка не користується авторитетом у суспільстві, це не дасть позитивного результату, а лише може збурити ситуацію. З іншого боку, навіть вибачення з уст найвищої української влади, зокрема президента України Петра Порошенка, не отримали таких схвальних відгуків, як подібні жести доброї волі з боку президента Франції Франсуа Міттерана (Francois Maurice Adrien Marie Mitterrand) та канцлера Німеччини Гельмута Коля (Helmut Josef Michael Kohl) на цвинтарі у Вердені або канцлера Віллі Брандта (Willy Brandt) у Варшавському гето. Тому далеко не риторичним виглядає твердження Адама Міхніка, що перманентні вимоги до українців вибачитися за Бандеру, за Волинь, за УПА і ще невідомо за що – це мова конфлікту, а не примирення⁸³⁵.

На українсько-польські відносини певним чином впливає і своєрідний історичний комплекс меншовартості поляків перед Заходом і вищості перед Сходом. На переконання дослідниці літератури, авторки постколоніальної теорії Марії Яніон, ще починаючи з 966 р. поляки завжди почувалися нижчими щодо колонізуючого Заходу – як ті, хто перебуває на периферії латинської цивілізації, й одночасно вищими щодо слов’янського Сходу, де самі звично виконували цивілізаційну місію. За висловом Славоміра Мрожека (Sławomir Mrozek), Польща – край на схід від Заходу і на захід від Сходу⁸³⁶.

⁸³⁴ Grzegorz Motyka, „Nieustający polsko-ukraiński spór o historię,” *Sprawy Międzynarodowe* 1 (2018): 39. Оригінал тексту: „Wydarzenia wołyńskie są i pozostaną bolesną raną dla społeczeństwa polskiego, a nie da się ich zabiżnić bez odrobiny ukraińskiej empatii, wyrażanej choćby w symbolicznych gestach władz Ukrainy. To nie jest oczekiwanie zbyt wygórowane, gdyż – wbrew temu, co mówi wiceszef MSZ Ukrainy Wasyl Bodnar – współczesne państwo ukraińskie ponosi odpowiedzialność za działalność partyzantki nacjonalistycznej z czasów wojny (wzięło ją przecież na siebie 9 kwietnia 2015 r., kiedy Rada Najwyższa Ukrainy uznała oficjalnie OUN i UPA za formacje narodowowyzwoleńcze)”.

⁸³⁵ Адам Міхнік, “Історія кожної країни має свої пастки.” URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30601354.html>

⁸³⁶ Maria Janion, *Niesamowita słowiańszczyzna: Fantazmaty literatury* (Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006), 11.

Можливо, у цьому приховано одну з причин невдач у процесі примирення наших народів.

Польський громадський діяч, філософ, соціолог, доктор Кшиштоф Войцеховський (Krzysztof Wojciechowski) теж помітив “велику відмінність у ставленні поляків до західних і східних сусідів”: “Поляки здебільшого щодо німців відкриті, готові до співпраці, а з українцями, білорусами чи росіянами поводяться, як з дещо нижчими. Вважаю, що через сприйняття власної цінності. Нації можуть ефективно співпрацювати, коли мають однаковий рівень власної цінності. Якщо між ними немає цієї рівноваги, то будуть клопоти”⁸³⁷. Це застереження допомагає збагнути, чому модель польсько-німецького примирення з її формулою “прощаємо і просимо прощення”, запропонована на початку українсько-польського порозуміння, не спрацювала і в українсько-польських відносинах відбувся поступовий відхід від цієї формули. На думку тодішнього голови ІНП Лукаша Камінського, ці слова відповідні, однак вони мають прозвучати в той момент, коли обидві сторони знатимуть, про які злочини йдеться і визнаватимуть їх⁸³⁸.

Катажина Краківська звертає увагу на те, що тему волинських подій використовують для творення образу українців як нового ворога, безпосередньої загрози (цей образ експлуатують, зокрема, для нарощування своєї потуги націоналістичні рухи)⁸³⁹. Волинський контекст у різних антиукраїнських провокаціях очевидніший дедалі у публічному просторі. Ось хоча б кілька недавніх випадків. Від 4 лютого 2019 р. впродовж тижня у столиці Польщі тривала мобільна акція, у рамках якої по Варшаві курсував автомобіль з причіпом, на котрому був розміщений банер з написом: “Український геноцид здійснений щодо громадян ІІ РП членами ОУН–УПА в 1939–1947 роках. Пам’ятаємо. Волинь та Східна Малопольща”⁸⁴⁰. У вересні 2018 р. на автостраді А4, яка веде з Вроцлава до Катовіце, встановили білборд з аналогічним текстом. Що прикметно – в описі зазначалося, що “ми, поляки, маємо обов’язок – донести не лише до наших співвітчизників, а й подбати про те, щоб українці, які приїжджають на нашу батьківщину, знали, що їхні діди не воювали в польсько-українській війні і не були героями, а перш за все те, що Польща ніколи не була окупантом України...”⁸⁴¹. Такі ж плакати з’явилися у Вроцлаві, Ополі,

⁸³⁷ Кшиштоф Войцеховський, “Біда, що стосовно німців поляки почуваються рівними, а щодо українців – вищими” URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2016/12/29155/>

⁸³⁸ “Волинь. Два погляди” URL: https://www.ukrinform.com/rubric-other-news/1862867-volin_dva_poglyadi_2073494.html

⁸³⁹ Katarzyna Krakowska, „Rola rzezi wołyńskiej w budowaniu narracji na temat Ukrainców w polskim Internecie,” *Zoon Politykon* 8 (2017): 183-205.

⁸⁴⁰ “По Варшаві їздить банер про “український геноцид на Волині” URL: <https://www.nasze-slowo.pl/news/u-varshavi-startovala-mobilna-kampaniya-pro-vbivstvo-polyakiv-ukrayintsyami/>

⁸⁴¹ “У Польщі на трасі помістили банер про Волинь” URL: <https://www.nasze-slowo.pl/news/u-polshhi-na-trasi/>

під Ольштином. У Любліні в березні 2018 р. невідомі залишили написи про вбивства на Волині вже на україномовному рекламному щиті: “Wołyń! Pamiętamy”⁸⁴². За повідомленням газети “Wyborcza Kraków” у ніч на 9 лютого 2018 р. в тунелі під залізничними коліями навколо вулиць Броги та Отвіновського в місті виявили антиукраїнські гасла “UA – von” та “Ukraina do gazu”⁸⁴³. Цікаво, що автори дослідження “Українська меншість у Польщі та мігранти з України в Польщі: аналіз дискурсу” пов’язують стрімке зростання чисельності таких випадків з анексією Криму та початком війни на сході України і, відповідно, гібридною війною, яку провадить Росія проти України та Європи⁸⁴⁴.

На завершення нагадаємо надприкметну ремарку Дональда Туска щодо посилань на папу Івана Павла II як найбезпечнішого донині способу закликів до поєднання в Польщі⁸⁴⁵. Слід також визнати рацію тих фахівців з українсько-польських відносин, які доводять, що характер дискусії про Волинську трагедію засвідчує невеликий шанс на порозуміння між українським та польським суспільствами в найближчій перспективі⁸⁴⁶, і водночас висловити впевненість, що без важкої, кропіткої щоденної праці над складним минулим неможливо побудувати успішне майбутнє України та Польщі.

⁸⁴² “Волинь! Пам’ятаємо”: у Любліні невідомі зіпсули україномовний білборд” URL: <https://www.nasze-slowo.pl/news/takij-napis-zjajvsjsja-na-bilbordah-u-lblini/>

⁸⁴³ “UA – VON”: у Кракові на стінах з’явилися антиукраїнські гасла” URL: <https://www.nasze-slowo.pl/news/ua-von-u-krakovi-na-stinah-z-jawilisja-antiukrainski-gasla/>

⁸⁴⁴ Mniejszość ukraińska i migranci z Ukrainy w Polsce. Analiza dyskursu: Praca zbiorowa (Warszawa : Tyrsa, 2018), 11.

⁸⁴⁵ “Любити Польщу і Україну – це як любити свою маму і закохатись у дівчину”. Лекція Дональда Туска у Львівському університеті URL: https://zaxid.net/lyubiti_polshhu_i_ukrayinu__tse_yak_lyubiti_svoju_mamu_i_zakohatis_u_divchinu_n1476093

⁸⁴⁶ Bohdan Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku* (Warszawa : Pracownia Wydawnicza, 2018), 376.

Історична політика Республіки Польщі

Історію не вдасться повернути – з таким минулим мусимо жити. Треба розповісти про неї всю правду, а не епатувати жорстокістю [...] Поляки й українці, будьмо мудрішими, ніж наші діди та прадіди. Не ми копали ті ями для помордованих. Не розкопуймо їх легковажно сьогодні.

Адам Міхнік

Należy opowiedzieć o niej [antypolskiej akcji] całą prawdę, ale nie epatować okrucieństwem [...] Bądźmy Polacy i Ukraińcy mądrzejsi od naszych dziadków i pradziadków. Nie my kopaliśmy tamte doły dla zamordowanych. Nie rozkopujmy ich dziś lekkomyślnie.

Adam Michnik

Офіційна історична політика Республіки Польщі й надалі конструє негативні образи України та українців “із минулого”, що в умовах новітньої політичної ситуації легко перетворюється на стигматизацію. Українські державні інституції відповідають “симетричними” заявами та доказами в площині історичних конфліктів.

Політика, за образним висловом Ягєнки Вільчак, є головним відправним пунктом у дискусіях на тему пам’яті, які тривають у модерній гуманітаристиці, а саме минуле в руках політиків стало смертельно небезпечною зброєю⁸⁴⁷. Про політизацію історичної проблеми Волинської трагедії заговорили чи не від початку її обговорення в наукових та суспільних колах, причому напруга цих дискусій з роками лише наростала. 50-та річниця пройшла заледве поміченою, так і не отримавши належного резонансу по обидва боки українсько-польського кордону. Що й не дивно, адже перша книга, присвячена Волині’43 побачила світ тільки 1990 р.⁸⁴⁸, викликавши неоднозначну реакцію у фахівців⁸⁴⁹. Себто підґрунтя для широкого суспільного обговорення на той момент не було.

⁸⁴⁷ Jagienka Wilczak, “Historia w rękach polityków to śmiertelnie niebezpieczna broń,” URL: <https://www.polityka.pl/kraj/1756016,1,historia-w-rekach-politykow-to-smertelnie-niebezpieczna-bron.read>

⁸⁴⁸ Józef Turowski i Władysław Siemaszko, oprac. *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945* (Warszawa: Wyd. Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce: Instytut Pamięci Narodowej, Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990).

⁸⁴⁹ Див., наприклад: Tadeusz Andrzej Olszański, „Pierwsza próba dokumentacji terronu wołyńskiego (1939–1945),” *Obóz: kwartalnik społeczno-polityczny* (19) 1990: 116–130; Tadeusz Andrzej Olszański, „Kilka słów na marginesie referatu Władysława Siemaszki pt. „Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939-1944” in Tadeusz Stegner (red.) *Polacy o Ukraińcach. Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej* (Gdańsk: wydawnictwo „Granit”, 1993), 156 – 162.

Спільна заява президентів України і Польщі Леоніда Кучми та Александра Квасневського від 21 травня 1997 р. “До порозуміння і єднання” вперше ввела цю тему в дискурс міждержавних відносин і таким чином фактично завершила період невтручання політиків у справи історії. Вже на політичному рівні було озвучено прагнення до остаточного подолання наслідків складної українсько-польської історичної спадщини, аби “тіні минулого не затьмарювали сьогоднішніх дружніх і партнерських відносин між обома країнами й народами”⁸⁵⁰. У тексті заяви твердилося: “Не можна забути кров, пролиту на Волині, зокрема у 1942–1943 роках, жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція “Вісла”, що завдала удару всій українській громаді Польщі. Замовчування чи односторонній виклад цих фактів у наш час не пом’якшить болю скривджених і їх близьких і не сприятиме поглибленню порозуміння між нашими народами”⁸⁵¹. Зміст документа був компромісним (за інформацією Катажини Єндрацик (Katarzyna Jędraszczuk), у початковому варіанті хотіли взагалі проігнорувати проблему подій на Волині⁸⁵²), однак і український, і польський очільники наразилися на критику правих політичних сил. Леоніда Кучму звинувачували в готовності перепросити польську сторону і, відповідно, знехтувати колективну пам’ять мешканців Західної України. Александр Квасневський потрапив під шквал претензій правих кіл щодо неприпустимості порівняння страждань поляків на волинських теренах та українців під час акції “Вісла”. Значно різкіше висловився президент Польщі у своєму виступі у Верховній Раді України того ж 21 травня 1997 р.: “Прагнемо також знайти ваше розуміння страждань польської людності під час трагічних подій на Волині, Східній Галичині та Поділлі під час війни. Кожне зло повинне бути назване злом, аби могло перемогти прагнення поєднання й приязні між людьми та народами”⁸⁵³. Далі присутні почули вимогу кваліфікувати волинські події як злочин

⁸⁵⁰ Степан Заброварний, “Україна і Польща на шляху до примирення і співробітництва,” *Український альманах* (1998): 55.

⁸⁵¹ “Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання,” *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* ½ (1997): 5-7; “Спільна заява президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання,” *Урядовий кур’єр*, Травень 24 (90-91), 1997, 2; „Wspólne oświadczenie Prezydentów Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu,” w Roman Drozd [et al.], red., *Ukraina – Polska. Kultura. Wartości. Zmagania duchowe* (Koszlin: Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, 1999), 3-4.

⁸⁵² Катажина Єндрацик, “Історичні проблеми та політика пам’яті в польсько-українських стосунках,” *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України* 3-4 (2018): 242.

⁸⁵³ Wystąpienie w Radzie Najwyższej Ukrainy w *Wygraliśmy przyszłość. 10 lat prezydentury Aleksandra Kwaśniewskiego. Przemówienia, wywiady, dokumenty: Wybór* (Warszawa, 2008), 626.

українських повстанців, і з часом така політична риторика лише “міцніла”. Фактично, 1997 р. став умовною датою зміни історичної політики РП стосовно України. З часом з’ясувалося, що поява спільних заяв не приводить до реального примирення, попри всі зусилля.

60-ту річницю ознаменували офіційні заходи за участі президентів обох держав Леоніда Кучми та Александра Квасневського, які відкрили пам’ятник “Пам’ять. Скорбота. Єднання” у селі Павлівці (кол. Порицьк, Волинська обл.), котре стало символом Волинської трагедії⁸⁵⁴. Характер і результати тодішнього обговорення визначила прийнята більшістю його учасників формула “вибачаємо і просимо вибачення”. Вона дала змогу провадити діалог про складні сторінки українсько-польської минувшини й витримувати певну паритетність у відносинах. Та якщо в Україні питання вважали закритим, то в Польщі “волинську карту” продовжували розігрувати у внутрішньополітичній боротьбі. 2004 року польська правниця відверто проголосила історичну політику важливою складовою своєї діяльності⁸⁵⁵. Наступні спільні урочистості для вшанування пам’яті жертв українсько-польського протистояння в роки Другої світової відбулися 13 травня 2006 р. в Павлокомі (суч. Ряшівський повіт Підкарпатського воєводства РП). З цим селом пов’язана серія акцій польської самооборони в період війни, кульмінаційним моментом яких стали події 3 березня 1945 р., коли загін Юзефа Біса (Józef Biss, псевдо – “Wacław”) та польська самооборона з довколишніх сіл напали на українських мешканців Павлокоми. Ѓжегож Мотика дійшов висновку, що саме після траурних заходів у Павлокомі в Польщі було визнано: “екстремальне бачення” волинських подій, репрезентоване кресово-націоналістичними середовищами, відповідає правді⁸⁵⁶.

Із 2008 р. погляди на цю сторінку історії радикалізуються і в публічному просторі з’являються тенденції до зміни попередніх домовленостей, хоча на офіційному рівні це ще не дається взнаки. Важливе значення для історичної політики обох країн мало вшанування 65-ї річниці паціфікації поляків с. Гута Пеняцька (суч. Бродівський р-н Львівської обл.). У цих заходах 28 лютого 2009 р. взяли участь президент Республіки Польща Лех Качинський і президент України Віктор Ющенко, представники кількох десятків родин, котрі пережили ту трагедію. Все відбувалося в душі українсько-польського примирення, симетрично до урочистостей у Павлокомі.

Незважаючи на це, власне 2009-й, беззаперечно, став роком “нового політичного перегляду” історичної пам’яті, коли розпочався

⁸⁵⁴ Jolanta Adamska, “Poryck – symbol wołyńskiej tragedii,” *Przeszłość i Pamięć* 3/4 (2003): 12-27.

⁸⁵⁵ Георгій Касьянов, “Історична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір,” *Україна модерна* 21 (2014): 135.

⁸⁵⁶ Grzegorz Motyka, *Wołyn’43: Ludobójcza czystka: fakty, analogie, polityka historyczna* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016), 221.

пошук “точок непогодження” та озвучення історичних “претензій”, на відміну від попереднього акцентування на подіях минулого, котрі об’єднують. Усе чіткіше політики й суспільство почали окреслювати перед Україною непросту альтернативу: вибачитися за провини 20 ст. (а властиво й “волинську різанину”) або втратити підтримку Польщі як “адвоката” в євроінтеграційних прагненнях українців. 2009 року Сейм РП прийняв постанову, у якій визначив те, що відбулося в роки Другої світової війни на “східних кресах” як “етнічні чистки з ознаками геноциду”, а 2013 р. повторив це означення. 20 червня 2013 р. польський Сенат (верхня палата) ухвалив текст документа під назвою “70-ті роковини Волинського злочину”, ствердивши в ньому, що 9 лютого 1943 р. нападом загону УПА на с. Паросля “розпочалася брутальна акція фізичного винищення поляків, яка проводилася бандерівською фракцією Організації українських націоналістів та Українською повстанською армією” і жертвами якої стали приблизно 10 тис. поляків. У цьому ж акті мовилося також про кроки до подолання наслідків складного минулого та прагнення до примирення з українцями. Сейм Польщі не підтримав поправки про визнання волинських подій “геноцидом” поляків: із присутніх на засіданні 437 депутатів “за” проголосувало тільки 212 депутатів (з 231 необхідних), “проти” було 222, а 3 “утрималися”. Тоді маршалок Сенату Богдан Борусевич (Bogdan Borusiewicz) на заклик партії “Право і справедливість” відреагував зауваженням, що такими термінами слід послуговуватися обережно, “щоб у майбутньому не наразитися на подібні звинувачення від інших сторін” (власне й українців)⁸⁵⁷.

Одночасно формується дедалі монолітніше сприйняття трагічних епізодів історії 1943–1944 рр. польським суспільством – політиками, громадськими та культурними діячами, науковцями, пересічними громадянами. Зрештою, на 70-ті роковини Волинської трагедії склалася незрозуміла ситуація, коли вперше під час візиту президента РП Броніслава Коморовського до Луцька на заходах не було його українського колеги.

Після перемоги на парламентських і президентських виборах у Польщі 2015 р. політичної партії “Право і справедливість” на чолі з Ярославом Качинським (Jarosław Kaczyński) політичні відносини між Україною і Польщею лише погіршилися. Ця політична сила відмовилася від курсу президента Леха Качинського (Lech Kaczyński) – терплячого діалогу та пошуку примирення з Україною. На чільне місце вийшли питання історичної пам’яті, зокрема й політизація подій на Волині в роки Другої світової. Радикалізацію настроїв у польському парламенті чітко проартикулював сенатор від Права і Справедливості (PiS), фаховий історик Ян Жарин, формулюючи необхідність

⁸⁵⁷ Богдан Борусевич, “Українці теж можуть звинуватити нас у геноциді” – голова Сенату”. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/06/26/127382>

історичного наступу (“przeprowadzimy ofensywę historyczną”). Ще восени 2015 р. пролунали його заяви з ідеями про “Львів, як місто завжди вірне Польщі, без якого немає польського народу”, про український народ, як “не здатний до самоусвідомлення без допомоги поляків”, та про те, що українці мають визнати свою провину за “волинську різанину” і визнати цю трагедію актом геноциду польського народу⁸⁵⁸. Така риторика, до речі, не нова – ще в середині 19 ст. українців (русинів) уважали неспроможними сформуватися як народ, з огляду на що цивілізаційна місія польської культури розглядалася як єдиний їхній шанс⁸⁵⁹.

Перегляд історичної політики в сучасній Польщі охопив не тільки українсько-польське минуле. Ще в ході передвиборчої компанії у травні 2015 р., під час телевізійних дебатів, Анджей Дуда (Andrzej Duda) атакував свого опонента Броніслава Коморовського (Bronisław Komorowski), саме використовуючи справу Єдвабного, *de facto* звинувативши його у прислугуванні чужим інтересам. Це викликало бурхливу суспільну реакцію. Навіть праві погоджувалися, що подібна тактика неприпустима для поважного політика.

З іншого боку, PiS та їхньому лідерові навряд чи можна закинути непослідовність. Ще на обговоренні 2003 р. волинської резолюції Ярослав Качинський проголошував: “Підтримуємо польсько-українське поєднання, яке вважаємо надзвичайно важливим викликом для сучасної Польщі, з котрим ми маємо впоратися. Але з цього переконання не випливає висновку, що для побудови тривалих двосторонніх відносин потрібно відкинути дві підставові цінності: правду і порядність – людську і національну. [...] Вимагаємо внесення щонайменше однієї зміни до тексту ухвали – вживання терміна “геноцид”, яке відновить правду, а тому і порядність”⁸⁶⁰.

Отож ухвалені Сенатом і Сеймом РП постанови від 7⁸⁶¹ та 22 липня⁸⁶² 2016 р., у яких події на Волині кваліфіковано як “геноцид”, насправді

⁸⁵⁸ Jan Żaryn, Przeprowadzimy ofensywę historyczną! URL: <http://www.prawy.pl/z-kaju/11096-jan-zaryn-przeprowadzimy-ofensywe-historyczna>

⁸⁵⁹ Dorota Sapa, *Między polską wyspą a ukraińskim morzem: Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918-1988* (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, 1998), 35.

⁸⁶⁰ Sprawozdanie stenograficzne z 2 dnia w dniu 9 lipca 2003 r. 52 posiedzenia Seimu RP IV kadencji. URL: <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata4.nsf/118b9e577f3fceeac125746d0030dofa/4b98808b4e3ca0bec12574750038002f?OpenDocument>

⁸⁶¹ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1945. URL: <http://www.senat.gov.pl/prace/senat/posiedzenia/tematy,466,1.html>

⁸⁶² Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1945 // Monitor Polski: dziennik urzędowy

логічні й прогнозовані. Разом із питанням Єдвабного, погромів у Кельце та офіційним ушануванням героїчності “проклятих солдатів” (офіційно день їхньої пам’яті запровадив 2011 р. польський парламент, у котрому більшість належала коаліції “Тромадянська платформа – Польська селянська партія”) резолюція про Волинь’43 започаткувала новий етап в історичній політиці офіційної Варшави. Липневі ухвали викликали в Україні цілком передбачуваний шквал емоцій; чимало українців сприйняли такі законодавчі акти сусідньої країни як “ніж у спину”, “крок у прірву”. Та й у самій Польщі знані інтелектуали не шкодували слів, щоб висловити своє обурення. Зосібна, Адам Міхнік без недомовок назвав згадані ухвали демонстрацією глупоти, шовінізму й підлості з боку польських парламентарів⁸⁶³. Але, попри усвідомлення контроверсійності тези про “геноцид” на Волині, польський політикум і тепер дотримується цієї риторики. Хоч як би складно це було, проте мусимо визнати – нині у волинській дискусії альтернативи правій позиції в Польщі немає.

Зрештою українське суспільство має усвідомити, що абсолютна більшість поляків сприймає “волинську різанину” саме як “геноцид”, подобається нам це чи ні. Однією з причин такої ситуації є віддання теми Волині’43 на відкуп крайнім кресовим середовищам. Як результат – повне заперечення порівняння УПА й АК, спроби змалювати український націоналізм (а отже, й волинські події) як більш злочинний, ніж німецький, навіть у найстрашнішій нацистській формі. Ситуацію погіршує відсутність системної роботи з польськими партнерами в Україні, на що вказують і ліберальні аналітики, як Богуміла Бердиховська⁸⁶⁴.

Дуже показово також, що в ухилах польського парламенту 2016 р. не прозвучала знаменита формула поєднання “Пробачаємо і просимо пробачення”. Замість цього було використане мотто “Не про помсту, лише про пам’ять кричать жертви” (“Nie o zemstę, lecz o pamięć wołają ofiary”). Сьогодні можемо констатувати, що накладання формули польсько-німецького примирення на українсько-польські відносини не спрацювало. Ймовірно, спричинено це цілою низкою факторів. По-перше, у період польсько-німецького порозуміння багато і жертв, і катів були ще живими. Це знімало питання персональної відповідальності за ті чи інші дії та потребу поррахунків з власним сумлінням. Коли ж перед українським і польським суспільствами постала волинська проблема, то такий прямий зв’язок уже був відсутній і час до часу виникало запитання: “Чому я повинен

Rzeczypospolitej Polskiej. 2016. – 29 lipca. URL: <http://www.monitorpolski.gov.pl/mp/2016/726/1>

⁸⁶³ Adam Michnik, Kłątwa Wołynia. Powrót upiorów przeszłości. URL: <http://www.wyborcza.pl/magazyn/1,124059,20605253,klatwa-wolynia-powrot-upiorow-przeszlosci-michnik.html>

⁸⁶⁴ Богуміла Бердиховська, “З Варшавою треба розмовляти” URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27887551.html>

відповідати за те, чого не вчиняв?”. Друга, не менш важлива відмінність – ініціаторами взаємного вибачення між поляками й німцями були священники з обидвох сторін. Використовуючи свої впливи на соціум, вони формували відповідну суспільну опінію.

Висловлену попередніми керівниками Польщі позицію, що “народ жертв повинен визнати неприємну правду, що був також винуватцем”, нині владний політикум сприймає як нищення історичної пам’яті. Прикметною стала заява голови IPN (Instytut Pamięci Narodowej) Ярослава Шарека стосовно Єдвабного: “Виконавцями злочину в Єдвабному були німці, які використали в машині власного терору з примусу групу поляків”⁸⁶⁵. Сьогодні всі факти свідчать про можливість відновлення слідства у цій справі з метою радикальної ревізії попередніх офіційних висновків. Серед його прихильників Пьотр Гонтарчик (Piotr Gontarczyk) і згадуваний уже Ян Жарин, до думки якого дослухається чинний президент і який теж схильний вважати, що “німці від початку до кінця були тими, хто здійснив цей злочин, інспіруючи і завершуючи”⁸⁶⁶. Такі заяви після широкої дискусії та офіційних вибачень⁸⁶⁷, вочевидь, сприйняті неоднозначно і в РП⁸⁶⁸, і за кордоном⁸⁶⁹, але вони добре виявляють стан політики пам’яті та історичний ревізіонізм у Польщі.

Схожі тенденції до перегляду попередніх позицій характерні й для інших відомих осіб, як-от міністр народної освіти уряду PiS (Prawo i Sprawiedliwość) Анна Залевська (Anna Zalewska). Доктор Ева Курек (Ewa Kurek), знаний історик, стверджує, наприклад, що євреї самі збудували мур навколо Варшавського гето, щоб ізолюватися від поляків, що було властиво для їхньої традиції, та водночас зазначила про розваги в гето і терпіння, страждання поза ними⁸⁷⁰.

⁸⁶⁵ Wojciech Czuchnowski, „Kłamstwo przyszłego prezesa IPN,” *Gazeta wyborcza*, Lipiec 21 (169), 2016, 2.

⁸⁶⁶ Jan Żaryn, „Głównymi wykonawcami zbrodni w Jedwabnem byli Niemcy,” w Jan Żaryn, *Polska pamięć. O historii i polityce historycznej* (Gdańsk: Patria Media, 2017), 262-266. Мовою оригіналу: „Bez wątpienia na dziś wszystko wskazuje na to, że jedyna hipoteza, która ma podstawy faktograficzne, to ta, że od początku do końca twórcami tej zbrodni o głównymi wykonawcami byli Niemcy”.

⁸⁶⁷ Див.: Оксана Каліщук, “Сучасні історичні дискусії щодо міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни: порівняльний аспект (Єдвабне’41 / Волинь’43),” *Український історичний журнал* 5 (2015): 149–163.

⁸⁶⁸ Wojciech Czuchnowski, „Rewizjoniści polskiego wstydu,” *Gazeta wyborcza*, Lipiec 19 (167), 2016, 12.

⁸⁶⁹ Cologne : les ravages du révisionnisme historique. URL: http://www.lemonde.fr/idees/article/2016/07/26/pologne-les-ravages-du-revisionnisme-historique_4974844_3232.html ; Protest przeciwko wypowiedziom polskich urzędników : Lista sygnatariuszy URL: <http://wyborcza.pl/1,95891,20462190,protest-przeciwko-wypowiedziom-polskich-urzednikow.html>

⁸⁷⁰ Jan Woleński, „Wrażliwi (niektórzy) Polacy wracają do Jedwabnego” URL: <http://kulturaliberalna.pl/2016/08/03/jedwabne-gursztyn-wolenski-polemika>

Обговорюючи питання ревізійнізму в Польщі, потрібно брати до уваги той факт, що більшість “держав, які сходять”, керуються частіше своєю внутрішньою політикою, ніж зовнішньополітичними амбіціями. Ситуація з ухвалами польського парламенту щодо волинських подій підтверджує цю тезу, і чимало аналітиків мовить про них як про елемент внутрішньопольської політичної боротьби. Історик і дипломат Анджей Росінський (Andrzej Rosiński) пояснює, що ухвалення документа про геноцид на Волині значною мірою зумовлене очікуваннями частини консервативного електорату правлячої у РП партії “Право і справедливість”. Хоча логіка зовнішньої політики диктує необхідність співпраці з Україною, проте у внутрішній діяльності партія Ярослава Качинського змушена зважати на роздратування певної кількості своїх виборців “бандерівською”, а отже, апіорі “антипольською” історичною політикою Києва. При цьому в Польщі триває гостре політичне протистояння між PiS та опозиційними до неї силами. Ба більше – опозиції вдалося інтернаціоналізувати внутрішньовладний конфлікт на рівні офіційної реакції європейських структур. “Право і справедливість” має в парламенті більшість, але її перевага лише у 5 голосів. До того ж партія влади далеко не однорідна, серед її членів є політики поміркованих поглядів, хоча існує також група, яка наполягала на появі резолюції про геноцид. Тож усі ці волинські постанови слід розглядати у контексті кроків, спрямованих на збереження парламентської більшості⁸⁷¹.

Суттєво також і те, що і керівна партія, і її політичні опоненти зорієнтовані на виборців з подібними електоральними симпатіями. Частина прихильників “Громадянської платформи” перейшла до партії “Сучасна”, ідеологом якої є Лешек Бальцерович (Leszek Balcerowicz). Сама ж політична сила, реагуючи на зміщення суспільних симпатій управо, вустами голови партії Гжеґожа Схетини (Grzegorz Schetyna) окреслила нове ідеологічне бачення своїх принципів як “ліберально-консервативних”.

Так політики опинилися в ситуації, коли знижувати рівень напруги вони вже просто не в змозі. Дуже симптоматично звучить заувага Вітольда Шабловського: “Поляки вже давно прагнуть залагодити тему Волині, тільки не знають, як це зробити. Події Волині – трагедія, яка затягує нас у минуле, де ми вже нічого не здатні змінити. Треба знайти спосіб говорити про неї так, щоб ми принаймні не ображали одне одного”⁸⁷².

⁸⁷¹ Оксана Калішук, “Волинська дискусія й сучасні україно-польські міждержавні відносини,” Володимир Лажнік і Сергій Федонюк, ред., *Українсько-польське партнерство: сьогодні та перспективи* (Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк – Світязь, 26-27 червня 2017 р.) (Луцьк: Вежа-Друк, 2017), 93.

⁸⁷² Вітольд Шабловський, “Поляки давно прагнуть залагодити тему Волині, тільки не знають – як”. URL: <https://zbruc.eu/node/56645>

Теоретичний аналіз показує, що держави, які досягають успіху, здатні / схильні відкладати свої вимоги отримання статусу, співмірного з їхнім економічним потенціалом, себто вони готові терпіти реальну чи уявну невідповідність їхнього міжнародного статусу впливові своєї держави. Як тільки припиняється економічне зростання, збільшується рівень вимог. Що ж до Польщі, то, згідно з висновками експертів, базові резерви, котрі стимулювали підвищення продуктивності та уможлилювали динамічний розвиток економіки після 1989 р., вичерпуються і, попри непогану поточну ситуацію в економіці, у перспективі динаміку зростання з великими зусиллями вдасться втримати на рівні 3 %⁸⁷³.

Питання українсько-польського примирення порушили та використовують політики обох країн. У результаті настрої по обидва береги Бугу радикалізуються, а рішення польських парламентарів змушують українців відверто казати те, про що досі намагалися не нагадувати, не забуваючи водночас шукати своє місце на шляху міжнародного порозуміння. Політолог Остап Кривдик дуже чітко сформулював цю тенденцію: “Ми разом повинні пройти тяжку стежку. Польща має визнати своє імперське минуле і, аналогічно до Британії, Франції, Бельгії, Голландії, Іспанії, закінчити його, визнавши те, що Україна була колонією і мала право на свою боротьбу. Україна ж мусить чітко назвати тих діячів визвольного руху, хто чинив військові злочини, засудити їхні ідеї і практики, берегти пам’ять жертв їхніх злочинів”⁸⁷⁴.

Щодо польського історичного ревізіонізму щодо України має рацію колишня радниця уряду Канади Оксана Башук-Гепбурн (Oksana Bashuk Hepburn), яка наголошує: “Не на часі Польщі повертати до історичних подій з закидами Україні. Гірше буде, якщо Україна прийме виклик і почне витрачати час і енергію на продовження історичних дуелей, відволікаючись від головного – виграшу в війні з Росією; а це спільний ворог. Буде дуже складно, ні, неможливо, виграти війну на кілька фронтів одночасно. На все свій час і місце. Зараз час для притомних українців і поляків шукати друзів і творити коаліції і вигравати. Давайте встановимо спільний мораторій на історію”⁸⁷⁵.

2017 року криза між Україною та Польщею на тлі історичної пам’яті поглибилася. Приводом для подальшої ескалації став демонтаж меморіального пам’ятника воїнам УПА на цвинтарі в Грушовичах

⁸⁷³ Віктор Войцеховський, “Диво закінчилося?,” записала Анна Корбут, *Український тиждень*, 9–15. 09 (36), 2016, 20–21.

⁸⁷⁴ Остап Кривдик, “Екстимація війни” URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/07/22/149154/>

⁸⁷⁵ “Волинь. Конфлікт пам’яті між Польщею і Україною. Аналіз і прогноз”. URL: <https://maidan.org.ua/2016/09/volyn-konflikt-pamyati-mizh-polscheyu-i-ukrajinoju-analiz-i-prohnoz>

(Підкарпатське воєводство). Українська сторона, своєю чергою, рішуче засудила такі дії польських очільників і зупинила надання дозволів на проведення робіт з пошуку поховань і впорядкування польських місць пам'яті на території нашої держави⁸⁷⁶. Наступним кроком стало укладення “чорних списків” на в'їзд до Польщі українських чиновників та істориків, які причетні до згаданого мораторію. Історичні суперечки у відносинах між двома державами досягли такого рівня, що в ситуацію змушені були втрутитися президенти, які домовилися про спеціальну зустріч своїх представників. Згодом з'явилися зміни до закону про IPN, що, на переконання відомого українського вченого Ярослава Грицака, повністю скомпрометували саму ідею історичної політики⁸⁷⁷. Такий “антибандерівський закон”, однак, на цьому етапі українсько-польських взаємин був цілком закоріненим і закономірним, з огляду на специфіку тогочасної польської політичної й суспільної реальності.

До чергового напруження дійшло в липні 2018 р., коли на 75-ту річницю трагічних подій президент України Петро Порошенко відвідав Сагринь⁸⁷⁸ у Польщі, де в березні 1944 р. вояки Армії крайової та Батальйонів хлопських винищили українських мешканців села, та Гончий Брід⁸⁷⁹, яке також пов'язане з українсько-польським протистоянням⁸⁸⁰; а президент РП Анджей Дуда – Волинь⁸⁸¹. Сторонам не вдалося домовитися про спільні заходи з вшанування жертв українсько-польського протистояння. Відвідини меморіального місця українським очільником сприйняли в Польщі як підтвердження дотримання Україною принципу симетрії вини, заяву про існування своєрідної “анти-Волині”⁸⁸², спробу зрівняти ці події (на Волині 1943 р.

⁸⁷⁶ “Заява щодо нищення братської могили вояків УПА в Польщі Українського інституту національної пам'яті”. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/zayava-shchodo-nishchennya-bratskoi-mogili-voyakiv-upa-v-polshchi>; “Коментар МЗС України у зв'язку з провокацією щодо українського пам'ятника у селі Грушовичі поблизу Перемишля”. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/56757-komentar-mzs-ukrajiny>

⁸⁷⁷ Ярослав Грицак, Історична пам'ять як інструмент для українського та польського націоналізму. <https://ua.12.ua/mnenie/istorychna-pamiat-iak-instrument-dlia-ukrainskoho-ta-polskoho-natsionalizmu-433186.html>

⁸⁷⁸ “Президент Порошенко вшанував українців, убитих у Сагрині,” *Волинський монітор* = *Monitor Wołyński*, Липень 18 (14), 2018, 4.

⁸⁷⁹ Сергій Цюриць, “Президентський візит до Гончого Броду,” *Волинська газета*, Липень 12 (28), 2018, 1-4.

⁸⁸⁰ Тоді Петро Порошенко заявив: “Сьогодні я хочу, щоб вся Україна почула, весь світ почув, що трагедія Гончого Броду так само, як і Волинська трагедія загалом є болісним і повчальним історичним уроком для двох народів – українського та польського”.

⁸⁸¹ W 75. Rocznice rzezi wołyńskiej Prezydent na Ukrainie oddał cześć pomordowanym Rodakom. URL: <http://prezydent.pl/aktualnosci/>

⁸⁸² Bohdan Piętka, „Poroszenko kreuje anty-Wołyń,” *Myśl Polska*, 29. VII – 6. VIII (31/32), 2018, 4-5.

та на Холмщині 1944 р. й пізніше)⁸⁸³, котру Варшава (офіційна й неофіційна) вважає неприйнятною. Окрім того, що президенти так і не змогли узгодити свої протоколи, вшанування супроводив справжній скандал: люблінський воевода Пшемислав Чарнек (Przemysław Czarnek) заявив, що подає до суду на одного з промовців – доктора Григорія Купріяновича. Посадовця занепокоїли слова про те, що одні громадяни Польщі, українці, загинули від рук інших польських громадян через те, що говорили іншою мовою та були іншої віри; згадуючи ж сам візит українського президента, П. Чарнек не шкодував украї образливих формулювань⁸⁸⁴. І хоча згодом прокуратура у Грубешові припинила розслідування щодо “бандерівського привітання”⁸⁸⁵, проте осад залишився.

Як можна спостерігати, Польща провадить агресивну історичну політику, котру вже характеризують як “історичний ревізіонізм”⁸⁸⁶, і для сучасного керівництва ставлення до подій минулого – питання гідності і навіть державності. Суть цієї політики в РП зводиться передовсім до укорінення моделі минулого, розвитку патріотизму й забуття ганебних подій. За твердженням Томаша Стриєка (Tomasz Strzyek), ідеологія панівної партії спирається на історію та пам’ять, героїзм і мучеництво поляків⁸⁸⁷.

Водночас треба визнати слухність Юрія Андруховича, який підкреслює, що “корінь проблеми значно глибше [...] у польському суспільстві впродовж останнього десятиріччя форсовано зростає, умовно кажучи, “запит на Волинську різанину”. Тобто керівна політична партія нічого насправді не формує й не формулює – вона лише пристосовується до дедалі популярнішої тенденції”⁸⁸⁸. Частина польського суспільства, т. зв. кресов’яки, за будь-яких умов виступатиме проти перемовин, надалі прагнучи розплати. Суспільний запит на більш радикальну політику пам’яті щодо Волинської трагедії частинно також спричинений і потребою в певних компенсаційних сюжетах після актуалізації теми масового вбивства євреїв у Єдвабному. “В свідомості поляків Волинь має бути для українців явищем,

⁸⁸³ Оля Гнатюк, “Сталися речі, які можна виправити”. URL: <https://zbruc.eu/node/81398>.

⁸⁸⁴ Мирослав Левицький, “Приїзд Президента України до Сагриня за визначенням Люблінського воеводи – націоналістична провокація,” *Слово Просвіти: всеукраїнський культурологічний тижневик*, Липень 26 – Серпень 1 (30), 2018, 4.

⁸⁸⁵ Максим Солоненко, “Прокуратура не виявила фактів “прославлення Бандери” у Сагрині,” *Голос України*, Грудень 14 (240), 2018, 7.

⁸⁸⁶ Pologne: les ravages du révisionnisme historique. URL: http://www.lemonde.fr/idees/article/2016/07/26/pologne-les-ravages-du-revisionnisme-historique_4974844_3232.html

⁸⁸⁷ Томаш Стриєк, Польські консерватори хочуть повернути суспільство до стану єдиного католицького народу, якого ніколи не існувало. URL: <https://commons.com.ua/en/tomash-strzyek-polski-konservatori-hochut-povernuti-suspilstvo-do-stanu-yedinogo-katolickogo-narodu-yakogo-nikoli-ne-isnuvalo/>

⁸⁸⁸ Юрій Андрухович. Вони нас втрачають. URL: <http://zbruc.eu/node/53570>.

рівноцінним Єдвабному – для поляків. Тут немає нічого іншого, крім полярного бачення історії. Для поляків Волинь – це дублікат Єдвабного, де абсолютну вину несуть українці”⁸⁸⁹. Ілюстрацією можуть слугувати матеріали про волинські події в польському журналі “Więź”, уміщені під заголовком “З українцями після Єдвабного”⁸⁹⁰, статті Ягенки Вільчак⁸⁹¹, Яна Енгельгарда⁸⁹² чи депутата Європарламенту Януша Войцеховського⁸⁹³ та ін.⁸⁹⁴

Загалом у Польщі існує розгорнута інфраструктура пам’яті. Про українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни на Волині, Східній Галичині, Холмщині та Підляшші можна довідатися з книжок, публікацій у пресі чи навіть цілих історичних додатків до багатотиражних щоденних часописів “Rzeczpospolita”, “Gazeta Wyborcza”, “Nasz Dziennik”, “Gazeta Polska” і т. д. До цього необхідно додати конференції, фотовиставки тощо. Під впливом політичних заяв, через кіно, театр, монументалізацію і т. п. Волинь’43 набула таких масштабів, що її почали трактувати як “голокост щодо поляків”, “голокост від рук сусідів”.

Задля справедливості зауважимо, що осмислення травматичного минулого є непростим не лише на лінії Варшава – Київ. Складні історичні проблеми має Польща і з Росією, і з Литвою, і з Німеччиною, і з Ізраїлем. Зокрема, у відносинах РП з ФРН, а точніше зі всім ЄС, виник новий подразник – питання військових репарацій, про намір стягнення яких з Берліна оголосила Варшава. Воно було внесене до порядку денного польської керівної партії “Право і справедливість”. Її лідер Ярослав Качинський почав твердити, що “Німеччина винна Польщі величезні суми грошей” – згідно з висновком Бюро юридичного аналізу Сейму, 48,8 млрд євро. Це питання порушували й раніше. Ще у вересні 2004 р. польський парламент одностайно схвалив резолюцію, яка зобов’язувала уряд витребувати з німецьких урядовців компенсації за “величезні збитки, матеріальні та нематеріальні втрати, завдані німецькою агресією, окупацією, геноцидом та втратою незалежності”. Проте Берлін відразу ж нагадав про німецько-польський договір 1970 р. щодо нормалізації взаємин, за яким Польща відмовилася від репарацій.

⁸⁸⁹ Мирослав Маринович, “Не маємо права йти шляхом прикрих ювілеїв,” *Поступ*, Липень 10-16, 2003, 6-7.

⁸⁹⁰ “Z Ukraincami po Jedwabnem: dyskusja,” *Więź* 4 (2002): 20-36.

⁸⁹¹ Jagienka Wilczak, “Wołyńskie Jedwabne,” *Polityka* 28(2003): 24-27.

⁸⁹² Jan Engelgard, „Jedwabne i Wołyń,” *Nowa Myśl Polska*, Lipiec 20-27, 2003, 1.

⁸⁹³ Janusz Wojciechowski, Pamięć Jedwabnego, niepamięć Wołynia. URL: http://januszwojciechowski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1586:pami-jedwabnego-niepami-woynia&catid=20:blog&Itemid=42

⁸⁹⁴ Andrzej A. Horodecki, “Wołyń 1943 – czyli w cieniu stodoły w Jedwabnem,” *Gazeta Warszawska*, 28 (2011); „Stodoła w Jedwabnem? Na Wołyniu było takich wiele,” *Wprost*, Lipiec, 2013; „Jedwabne to nasz Wołyń?”

Тож основним об'єктом наступальної історичної політики стала саме Україна, як через її неоднозначну нинішню ситуацію, так і через традиційне нерозуміння окремими впливовими політиками Заходу українських проблем. Не випадково Томаш Стрик прямо пов'язав сучасне політичне становище нашої держави, реалізацію нею курсу на євроінтеграцію з позбавленням українсько-польських відносин від тягара історії та розбудовою їх на рівноправних засадах⁸⁹⁵. З огляду на значний інтерес поляків до минулого свого народу, історична політика в цій країні має широкий простір для розвитку. Середньостатистичний поляк більше схильний реагувати на історичні *messages*, які йому посилають і нав'язують політики, ніж пересічний українець. Тому тематика на кшталт Волині'43 уже давно стала в Польщі інструментом внутрішньополітичного суперництва. Увиразненням цієї тенденції є хоча б такий факт (хоча й опосередкований): за даними Роберта Траби (Robert Traba), майже чверть резолюцій і законопроектів, що їх прийняв польський парламент в останні десятиліття, стосуються історії⁸⁹⁶.

Сплески активності появи цих ухвал припадали на період перебування при владі партії PiS, що посилено експлуатує історичну пам'ять і захист від "приниження гідності народу" (поруч із загальновідомим популістським ходом – "поділитися із бідними" та антиіммігрантською риторикою). Андрій Павлишин, український історик і перекладач зі Львова, таке звернення політиків до болючих історичних питань схильний вважати елементом боротьби за виборця: "Ім потрібно тримати цей електорат в постійній, так би мовити, "бойовій готовності". Для цього вони щоразу завдають якихось болісних ударів всім можливим сусідам, яких вони визначили ворогами"⁸⁹⁷. Роман Кабачій також припускає, що польським правим "підказують", у кому саме бачити ворога: "В 90-х роках, коли йшлося про Україну, дуже часто люди, виховані на польських підручниках, згадували передовсім про Богдана Хмельницького. Але потім, за деякими невідомими ниточками, після 2003 року почала витягуватись власне історія УПА, і вона, мені здається, в даному випадку почала затьмарювати якісь радянські злочини, передовсім Катинь. Тому в даному випадку можна говорити про те, що просто-напросто є люди, які вчасно натискають кнопки і підтягують емоції до якихось електоральних уподобань"⁸⁹⁸.

⁸⁹⁵ Tomasz Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii: szkice o polityce państw wobec pamięci* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2014), 25.

⁸⁹⁶ Роберт Траба, Развитие польской культуры памяти после 1989 года. URL: http://gwminsk.com/files/robert_traba.pdf

⁸⁹⁷ Скандальним законом Варшава хоче відбілити злочини поляків – історики. URL: <https://www.dw.com/uk/скандальним-законом-варшава-хоче-відбілити-злочини-поляків-історики/a-42466368>

⁸⁹⁸ Цит. за: Наталія Тарасенко, "Польський Закон "Про Інститут національної пам'яті": погляд з України," *Україна: події, факти, коментарі* 4 (2018): 21-34.

Сучасна зовнішня політика РП викликає критику не лише поза межами держави, а й всередині. Мовиться, зокрема, про відкритий лист польських дипломатів у зв'язку з уже не раз згадуваними скандальними змінами до закону про ІНП⁸⁹⁹. Автори цього листа вказали на сприйняття їхньої країни як “хворої людини Європи”, що прямо нав'язується до нещодавніх побажань від англійського вченого Нормана Дейвіса – швидкого одужання Польщі та відновлення спокою⁹⁰⁰. Дуже важко втриматися, щоб не навести жорстку характеристику історичної політики своєї держави головного редактора тижневика “*Nie*” Єжи Урбана (Jerzy Urban): “Польща не має претензій до Острова Різдва, Габону, Шрі-Ланки, Домініканської Республіки, Мальти й Монако. Решта країн на Польщу нападали, окупували, брали участь у поділах чи щонайменше легковажили й залишали наодинці. За ці історичні кривди влада Республіки Польщі буде жадати відплати. Уряди всіх держав зобов'язані прийняти вимоги Польщі, щоб її інтереси ставити понад власні. Ми називаємо це історичною політикою”⁹⁰¹. Щоправда, сказано це ще далекого 2007 р., задовго до теперішнього загострення українсько-польських відносин.

Погіршення взаємин України й Польщі, як часто буває, не має однієї чітко окресленої причини; це комплексний процес, що поєднав тенденції в польському суспільстві, внутрішньополітичну специфіку Польщі, російські впливи і також системні помилки України. Свою роль у жорсткій позиції західного сусіда відіграв, звісно, й ухвалений Верховною Радою навесні 2015 р. Закон “Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.”⁹⁰², присвячений насамперед ОУН та УПА і проголосований майже відразу після виступу в парламенті президента РП Броніслава Коморовського. Сприйнятий особливо болісно, цей законодавчий акт міг усе ж щонайменше мінімізувати негативні наслідки або й навіть дати змогу отримати із цього певну вигоду⁹⁰³. Погодимось з Адамом Бальцером, що масштаб присутності УПА в українській історичній політиці в Польщі перебільшують, водночас польська історична політика суттєво демонізує це військове формування⁹⁰⁴.

⁸⁹⁹ List byłych ambasadorów: Obecna polityka PiS wiedze Państwo do katastrofy. URL: <http://www.tokfm.pl/Tokfm/7,102433,22984827,list-polskich-ambasadorow-obecna-polityka-jaroslaw-a-kaczynskiego.html>

⁹⁰⁰ Prof. Norman Davies: Życzę Polsce szybkiego powrotu do zdrowia i spokoju. URL: <http://wyborcza.pl/7,75398,24151466,prof-norman-davies-zycze-polsce-szybkiego-powrotu-do-zdrowia.html>

⁹⁰¹ Jerzy Urban, „Od lachociągu do rurociągu”, *Nie*, Kwiecień 30 (2007).

⁹⁰² Закон України “Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті”, *Відомості Верховної Ради* 25 (2015): 190.

⁹⁰³ Павло Кост, Володимир Копчак, Парадокси в обіймах історії: як Україні бути із Польщею. URL: <http://opk.com.ua/парадокси-в-обіймах-історії-як-україн>

⁹⁰⁴ Adam Balcer, Ukraina. Wielki błąd polskiej polityki historycznej. URL: <https://www.newsweek.pl/opinie/polityka-historyczna-wobec-ukrainy/rz79qkc>

Міфологізація волинських подій: виклики минулого в сучасному

Своєрідний розлам у візії минулого, який складно подолати (якщо взагалі можливо) з позиції політики пам'яті різних держав, призвів до українсько-польської “війни пам'ятей”. Відмінне тлумачення в Україні та Польщі тих чи інших дій у певних історичних умовах спрямоване передовсім на вирішення відповідних національних і державних цілей. Звідси і різке сприйняття, міфологізація й навіть демонізація багатьох явищ і постатей “опонуючої сторони”. Попри свій зміст, міф завжди відсилає нас до сучасності, виконуючи ті завдання, які відповідають інтересам більшості; історичні міфи зорієнтовані одночасно і на минуле, і на сучасне, і на майбутнє.

Що ж до міфологізації пам'яті, то очевидну загрозу становить закладена в саму її природу амбівалентність та некоректність відображення історичних фактів. Адже, з одного боку, пам'ять конструюють, відновлюють, шліфують як найцінніший скарб; а з іншого – “забувають” або ж підкорюються сформованим міфологемам, закарбованим у минулому. Водночас культ героїв і національна/державна/локальна міфологія є важливими джерелами конструювання історичної пам'яті та колективної свідомості. Вбудовування міфологічної моделі в переживання історичного часу поступово витісняє з історії все, що не відповідає першопочатково заданій моделі. За висловом Анджея Менцвеля: “Поетична правда більш правдива, ніж правда науки, оскільки є правдою міфу, а отже, незаперечною реальністю колективної психіки”⁹⁰⁵. Саме тому ревне ставлення до власної минувшини та пам'яті про неї часто-густо поєднується з досить вільним використанням історичних фактів. Проте історія, яка відходить від фактів, перестає бути справжньою історією, надто багато нашаровано на неї міфологічних ситуацій, структур. У розмовах про Волинь ми, власне, й скочуємося до такого спотворення, озвучуючи й масово тиражуючи значну кількість фальшивок, які видають за правду.

Вочевидь, міфологізація волинських подій почалася відразу після їхнього завершення. У комуністичній Польщі військові ветерани описували їх у контексті війни, дотримуючись лінії партії. Незважаючи на табування проблематики в офіційному дискурсі, вже в повоєнні роки у свідомості поляків усталився кривавий образ конфлікту, позначеного особливою жорстокістю дій українських націоналістів. Пригадаймо хоча б відому кінострічку – “Сержант Калень” (“Ogniomistrz Kaleń”, 1961). Не стояла осторонь і еміграція. До прикладу, автор спеціального концепту “genocidium atrox” (“геноциду жахливого”) – найгіршої форми зі всіх можливих геноцидів –

⁹⁰⁵ Andrzej Mencwel, *Wyobrażenia antropologiczne: próby i studia* (Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006). Цит. за: Даніель Бовуа, “Чи легенда Кресів має заступити собою їхню історію?,” “І” 74 (2013): 119.

дослідник Ришард Шавловський (Ryszard Szawłowski) мешкав в Англії. Люди, котрі безпосередньо постраждали на Волині, переселенці, вигнані зі “східних кресів”, гуртувалися в середовища кресов’ян і систематично нагадували про жахіття війни. Дослідження ж нерідко були упередженими, їх здійснювали не фахівці, фіксуючи лише те, що могло підкреслити власну рацію. Тож історичну пам’ять про волинські події сформовано давно й не фаховими істориками, тому жодні спростування фактів не порушують усталеного міфу.

Хрестоматійним зразком творення міфу Волині’43 стала світлина вбитих божевільною циганкою дітей (на жаль, ознакою типової фальшивки є її достатня правдоподібність). Чи не вперше про цей епізод у контексті Волинської трагедії написав у своїй книзі вже згадуваний Александр Корман⁹⁰⁶. Про “дитячий віночок”, який начебто робили вояки ОУН і УПА під час українсько-польського протистояння в період Другої світової війни, розповіли вроцлавський часопис “*Na Rubieży*” (З’ 1994), Едвард Прус⁹⁰⁷, Єжи Венгерський⁹⁰⁸ та ін. При цьому різнилася навіть інформація про місцевість, де зроблено фото (Козова чи Лозова), і про те, з чийої збірки (С. Кршаклевського чи В. Залоговича) воно походить. Цікаво, що й після викриття маніпуляції фактами⁹⁰⁹ крайні праві середовища й надалі використовують цю фотографію як доказ тваринної жорстокості бандерівців, документ-підтвердження правдивості легенд про “бандерівський шлях до самостійної України”.

Міфологізація Волинської трагедії активізувалася з відродженням на початку 1990-х рр. у демократичній Польщі міфу “кресів”. Ось як прокоментував тогочасну ситуацію Даніель Бовуа: “Нині це дика маніфестація ненависті й поганого виховання [...]. Після 1989 року польське уявлення про креси набрало рис навіть ревізійністських, а незліченна кількість публікацій zdeформувала бачення поляків та утвердила їхнє, запозичене в Сенкевича, почуття вищості над литовцями, білорусами чи українцями та запозичену в Міцкевича пасторальність”⁹¹⁰. Для поляків і досі “креси” є особливим словом, майже магічним, що викликає ностальгію, спонукає до історіографічних роздумів на тему особливостей долі польського люду, держави й культури – “словом, що нагадує дні слави і сили, але також

⁹⁰⁶ Aleksander Korman, *Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943-1945: Chodaczów Wielki, Huta Pieniacka, Podkamień, Wicyń i inne miejscowości* (Londyn: Koło Lwowian, 1990).

⁹⁰⁷ Edward Prus, *UPA – armia powstańcza czy kurenie rizinów?* (Wrocław: „Nortom”, 1994).

⁹⁰⁸ Jerzy Julian Węgiński, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa* (Kraków: “Platan”, 1994).

⁹⁰⁹ Загальновідомо, що вперше інформація про історію цієї світлини з’явилася в публікації: Ada Rutkowska i Dariusz Stola, „Fałszywy opis, prawdziwe zbrodnie,” *Rzeczpospolita*, May 21 (1116), 2007, A 15.

⁹¹⁰ Jędrzej Winiecki, „Bóle fantomowe,” *Polityka* 34 (2013): 10-13.

поразок і мучеництва”⁹¹¹. В одній зі своїх публікацій французький історик констатує, що в Польщі панує романтизація й популяризація минулого кресів, яку можна назвати “кресоманією”⁹¹²; польський же публіцист і аналітик Адам Бальцер вводить поняття “кресименталізму”⁹¹³. Наявність такого дискурсу у виданнях, розрахованих на масового читача, т. зв. історичних додатках, з одного боку, вказує на інтерес до теми “кресів”, з іншого – засвідчує функціонування попередніх, романтизованих штампів за мінімальної їх ревізії⁹¹⁴.

Символом волинських подій стало 11 липня, або, як ще цей день називають у Польщі – “кривава неділя”, яку вважають їхньою кульмінацією. Саме цю дату польські парламентарі встановили Національним днем пам’яті жертв геноциду на Волині. Загалом вшанування історичних подій на державному рівні у РП є звичною справою. Так, 27 січня відзначають День пам’яті жертв Голокосту; 1 березня – Національний день пам’яті “проклятих солдатів”; 13 квітня – Всесвітній день пам’яті жертв Катині, 8 травня – День звільнення від фашизму, 28 червня – Національний день пам’яті учасників протестів у Познані 1956 р.; 1 серпня – Національний день пам’яті Варшавського повстання; 15 серпня – свято Війська польського (на згадку про переможну Варшавську битву 1920 р.); 27 вересня – День Польської підпільної держави і т. д.

Поява в державному календарі Національного дня пам’яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами стосовно громадян ІІ РП, є спробою вкотре закріпити однобічне трактування волинських подій, адже в офіційному обґрунтуванні вказано, що 11 липня 1943 р. – апогей злочину і, відповідно, поминальний день поляків, які загинули від рук українців. Ба більше – саме організованість та масовість липневих подій дає підстави польській стороні твердити про наявність т. зв. “наказу № 1” про знищення польського населення, а отже, є й одним з аргументів їх “геноцидної” інтерпретації.

Надскладною і надміфологізованою проблемою українсько-польських відносин у роки Другої світової війни стала міфічна мартирологія чи радше “еквілібристична маніпуляція” кількістю жертв міжнаціонального протистояння. Попередні заборони комуністичних

⁹¹¹ Jacek Kolbuszewski, *Kresy* (Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 1998), 12.

⁹¹² Daniel Beauvois, „Kresomania,” rozm. A. Sabor. *Tygodnik Powszechny*, dod. „Książki w Tygodniku”, Marzec 26 (13), 2006, 15.

⁹¹³ Adam Balcer, „Kresymentalizm,” *Nowa Europa Wschodnia* ¾, 50 (2017). Як твердить автор, “у тій оповіді “польські Креси” представлені як втрачена Аркадія, простір цивілізаційної місії, співіснування народів, котрі живуть під польським керівництвом, а згодом простором мартирології поляків, який знищували у жахливий спосіб “невдячні” сусіди.

⁹¹⁴ Андрей Тихомиров, «Кресы» как симптом: заметки на полях польских журналов. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/834-andrei-tykhomyrov-kresy-kak-symptom-zametky-na-poliakh-polskykh-zhurnalov>

часів дали протилежний ефект: у публіцистичних матеріалах можна натрапити навіть на число 500 тис. польських жертв (натомість загибель українців від рук поляків узагалі заперечується). Гіперболізація польських утрат цілком логічна, якщо взяти до уваги стереотипи, поширені в польському суспільстві, жорстокості підрозділів УПА (читай – загалом українців) і віктимності власної нації. У волинській дискусії поступово кількість жертв перестала бути власне категорією статистики, математичним аспектом, перетворившись на риторичну фігуру текстів чи навіть набувши метафізичного характеру. Нарцисистський голос жертви Волинської трагедії породжує міф про одновекторність агресії, спрямованість її лише на поляків і Польщу. Раніше польські історики й політики (за винятком представників кресових організацій) визнавали, що в дні волинських подій постраждало й українське населення. Нині ж керівник Інституту національної пам'яті в односторонньому порядку поклав провину за це міжетнічне протистояння тільки на українців⁹¹⁵.

Тепер уже важко уявити виступи на вшануванні річниць, інші промови чи декларації, у яких не звучала б риторика “сотень тисяч жертв” та особливої жорстокості винищення поляків. Навіть під час останнього візиту в Україну президента Республіки Польщі Анджея Дуди пролунала сумнівна “історична правда” про масштаби етнічних чисток, яка викликала широкий резонанс в українському суспільстві: мовляв, українці в період “волинської різанини” знищили близько 100 тис. поляків, а ті, помстившись, убили “лише” 5 тис. українців⁹¹⁶. Не дивно, що намагання науково та об'єктивно дослідити масштаби протистояння частина учасників дискурсу трактує як спробу “замовчування”, недооцінки, спосіб виправдання чи применшення трагедії й спонукає до протистояння “атакам” націоналістів.

Під впливом численних конфліктів між українцями та поляками сформувався характерний міфологічний образ кривавого українця-гайдамаки. Породжений ще польською візією козацько-селянських повстань 16–17 ст., він трансформувався в образ “кровожерливих українців-повстанців” (читай – які й учинили жорстокий геноцид). Маючи сприятливий ґрунт у вигляді міфологеми “бандерівців”, часто повторюваної комуністичними пропагандистами, у польському варіанті таке бачення народу-сусіда змішалось з власними міфологемами українських карателів на “східних кресах” (читай – Волині).

Невіддільним від волинського дискурсу є міф Бандери – “головного злочинця”, на який польське суспільство реагує досить

⁹¹⁵ Prezes IPN: Ukraina buduje fałszywą symetrię ws. ludobójstwa na Wołyniu. URL: <https://kresy.pl/wydarzenia/prezes-ipn-ukraina-buduje-falszywa-symetrie-ws-ludobojstwa-na-wolyniu/>

⁹¹⁶ Wystąpienie Prezydenta RP podczas wizyty na Wołyniu. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/art,468,wystapienie-prezydenta-rp-podczas-wizyty-na-wolyniu.html>

гостро. Так, тільки-но президент України Віктор Ющенко надав Степанові Бандері звання Героя України, як у Польщі, за визнанням експертів, розгорівся величезний скандал, у процесі котрого відбувалося дезавулювання Леха Качинського як провідника політики РП щодо України⁹¹⁷. Потрібно розуміти, що міф Бандери, з погляду поляків, є антипольським, головню тому, що вони пов'язують цього українського діяча із Волинню'43. Хоча всім, хто бодай побіжно обізнаний з історичними фактами, відомо, що з початку 1942 р. по серпень 1944 р. він був ув'язнений у німецькому концтаборі Заксенгаузен (Sachsenhausen) і не керував українським націоналістичним підпіллям⁹¹⁸. Однак Ярослав Шарек, керівник ІНП, в одному зі своїх інтерв'ю в листопаді 2017 р. ствердив: "Керівник завжди несе політичну відповідальність за діяльність підлеглих. Можу навести приклади політиків, які очолили тоталітарні держави і не знищили жодної особи – Гітлер, Сталін"⁹¹⁹. Як переконуємося, польська історична пам'ять побудована на хибному, дуже вибіркового, схематичному, упередженому засновку та, відповідно, неправильному трактуванні певних історичних фактів. Що гірше – цю тезу транслюють чільні польські політики. Зокрема Ярослав Качинський, голова партії "Право і справедливість", про свою позицію заявив без недомовок: "Ми не можемо впродовж років погоджуватися, щоб в Україні був культ людей, які вчинили геноцид щодо поляків, і то такий, що хоч важко було перевершити в жорстокості німців, але вони їх перевершили. Коротше кажучи, це справа певного вибору України. Я чітко сказав панові президенту Порошенку, що з Бандерою вони в Європу не увійдуть"⁹²⁰. Згодом її повторив у своєму інтерв'ю міністр закордонних справ РП Вітольд Вашиковський: "Наше послання дуже чітке: з Бандерою ви до Європи не увійдете. Ми говоримо про це і

⁹¹⁷ Paweł Kowal, Między Majdanem a Smoleńskiem, Piotr Lequtko, Dobrosław Rodziewicz, rozm. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2012), 434.

⁹¹⁸ Ярослав Грицак, "Історична пам'ять як інструмент для українського та польського націоналізму," URL: <https://ua.112.ua/mnenie/istoryczna-pamiat-ia-k-instrument-dlia-ukrainskoho-ta-polskoho-natsionalizmu-433186.html>

⁹¹⁹ Мовою оригіналу: „Przywódcą zawsze ponosi polityczna odpowiedzialność za działalność podwładnych. Mogę podać przykłady polityków, którzy stali na czele państw totalitarnych i nie zamordowali ani jednej osoby – Hitler, Stalin. – Sam pan sobie odpowiedział na pytanie”. Оpubліковано: Nasz Wywiad. Dr Szarek: IPN nie może wskazywać Ukrainie, jakich ma wybierać bohaterów, ale nie może też milczeć wobec zbrodni OUN-UPA. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/36773i-nasz-wywiad-dr-szarek-ipn-nie-moze-wskazywac-ukrainie-jakich-ma-wybierac-bohaterow-ale-nie-moze-tez-milczec-wobec-zbrodni-uon-upa>

⁹²⁰ Мовою оригіналу: „Nie możemy ciągle przez lata zgadzać się, by na Ukrainie budowano kult ludzi, którzy wobec Polaków dopuścili się ludobójstwa, i to takiego, że choć trudno było przebić w okrucieństwie Niemców, to oni ich przebili. Krótko mówiąc, to sprawa pewnego wyboru Ukrainy. Powiedziałem wyraźnie panu prezydentowi Poroszenko, że z Banderą to oni do Europy nie wejdą”. Оpubліковано: "Marzymy o większości konstytucyjnej: Rozmowa z Jarosławem Kaczyńskim," *Do Rzeczy* 6 (2017): 20.

голосно, і тихо”⁹²¹. У результаті склалася ситуація, яку Маріанна Кіяновська в дискусії на *Facebook* окреслила так: “Якби не міжвоєнна польська політика, Бандера був би нікому не знаним агрономом. Коли польська влада говорить зараз про Європу, то бачить перед собою міжвоєнний зразок, з авторитарно-націоналістичними режимами. Але якщо Україна теж хотітиме до такої Європи, то Бандера тут надається на ідеальний символ”⁹²². Тим часом прем’єр польського уряду 1991–1992 рр. Ян Ольшевський застерігав, що антиукраїнська й антибандерівська істерія в Польщі вигідна перш за все Росії: “Волинська акція відбулася тоді, коли Бандеру вже ув’язнили німці. Мало того – на мою думку, тут багато хто може впасти – але якби Бандера міг тоді ухвалювати рішення, то до злочину на Волині, найімовірніше, не дійшло би. Просто він був мислячим політиком, мав велике політичне чуття і розумів, що після Сталінграда результат війни, у принципі, вже відомий, й акт геноциду щодо польського населення міг служити тільки одній стороні – радянській. І однозначно дуже шкодив як польській, так і українській справі. Лише ота третя сторона могла з цього тішитися. Бандера би це зрозумів”⁹²³.

Який вихід із цього історичного клінчу можна запропонувати? Розпочати, мабуть, необхідно з повернення від монологу, котрим стали розмови про спільне минуле українців і поляків, до діалогу, прагнучи збагнути логіку іншої сторони. Згідно з висновками авторів звіту “Образ Польщі в історичній політиці України”, у нашій країні пересічний загал має ще надто слабкі уявлення про надзвичайно значущі, з польського погляду, проблеми (польсько-українська війна, становище українців у Польщі в міжвоєнний період, “волинська різанина”) через їхню неналежну висвітлюваність під час навчання у школі та нецікавість для медіа. Тож питання, які активно порушують у Польщі і які стосуються найбільш важливих подій історії обох народів, часто майже не розуміють в Україні⁹²⁴.

Леонід Кравчук – досвідчений та виважений політик, президент України 1991–1994 рр., упевнений, що “і Україна, і Польща мають керуватися міжнародним правом і не втручатися у справи одна одної. Не може бути такого становища, щоб одна країна брала на себе роль “учителя”, як це робить Польща, а інша країна – “учня” (такою роблять Україну). І кажуть, що Україні треба робити. Кого називати

⁹²¹ “Z Witoldem Waszykowskim rozmawiają Jacek i Michał Karnowscy,” w *Sieci* 27 (2017): 26–31.

⁹²² Цит. за: Ярослав Грицак, “Ще раз про Бандеру, Україну і Європу” URL: <http://glavcom.ua/columns/grycak/shche-raz-pro-anderu-ukrajinu-i-jevropu-427004.html>

⁹²³ Jan Olszewski, “Bandera nie odpowiada za Wołyń,” *Super Express*, Luty 26, 2018.

⁹²⁴ Łukasz Jasina, Piotr Kościński, Daniel Szeligowski, *Obraz Polski w polityce historycznej Ukrainy: raport* (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2017), 21.

героєм, кого антигероєм, які вулиці перейменовувати, які ні”⁹²⁵. Кожна спроба односторонньої оцінки чи замовчування невігідних фактів і накидання свого бачення веде у безвихідь. Далеко не в усьому погоджуючись із Єжи Таргальським (Jerzy Targalski), вкажемо, проте, на слухність його підходу до аналізованої нами проблеми: “Не вдасться досягнути жодного польсько-українського порозуміння, допоки поляки не визнають, що УПА, звісно, вчинила геноцид на Волині, але також боролася за незалежність України впродовж 15 років із советами. З іншого боку, допоки українці не визнають, що УПА, яка боролася 15 років з Радами за незалежність України, все ж раніше вчинила геноцид на Волині”⁹²⁶.

⁹²⁵ Кравчук про історичну суперечку між Польщею та Україною: Не треба визначати нашу внутрішню політику. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/kravchuk-pro-istorichnomu-spori-mizh-polshcheju-ta-ukrajinoju-ne-treba-viznachati-nashu-vnutrishnju-politiku-233269.html>

⁹²⁶ Мовою оригіналу: „... nie będzie żadnego porozumienia polsko-ukraińskiego, dopóki Polacy nie przyznają, że UPA – owszem dokonała ludobójstwa na Wołyniu, ale UPA również walczyła o niepodległość Ukrainy przez 15 lat z Sowietami, a z drugiej strony – dopóki Ukraińcy nie przyznają że UPA walczyła przez 15 lat z Sowietami o niepodległość Ukrainy, ale wcześniej dokonała ludobójstwa na Wołyniu”. Оpubліковано: Dr J. Targalski dla Frondy: „Granie „kartą ukraińską” źle się skończy, jeśli wyborcze apetyty wezmą górę”. URL: www.frondda.pl/a/dr-jtargalski-dla-frondy-granie-karta-ukrainska-zle-sie-skonczy-jesli-wyborcze-apetyty-wezma-gore,102034.html

Роль Церкви у процесі українсько-польського порозуміння

Безперечно, величезний вплив на процеси міжнаціонального примирення має справляти морально-етичне й суспільне вчення сучасного християнства та його концепція правдивого миру. Розмірковуючи про Волинську трагедію, єпископ-помічник Львівської архієпархії УГКЦ владика Венедикт (Алексійчук) доходить висновку, що “цю подію ми повинні аналізувати у християнському розумінні, адже кожного дня і поляк, і українець промовляє одну й ту ж молитву, тому маємо спробувати перепросити одне одного. Іншою проблемою є те, що ми, українці, не вміємо слухати, а поляки не вміють чути, якщо говорити про події на Віслі. Попри те, що правд є багато, єдиною залишається правда у дорозі до Господа. Бог допоможе нам у пошуках правди, любові та у пошуках примирення”⁹²⁷.

Екзистенційний чинник прощення – чи не єдиний засіб остаточного залагодження духовних, соціальних, історичних катастроф, що доступний людині й дієвий у персональних долях та наративах. І роль Церкви в цьому процесі є якщо не визначальною, то принаймні дуже вагомою. Тим паче, що за модель для українсько-польського порозуміння першопочатково було обрано польсько-німецькі відносини (з відомою формулою “прощаємо і просимо прощення”), особливе значення у переході котрих на новий рівень мала саме діяльність представників Католицької церкви, які в 1960-х рр. і в Німеччині, і в Польщі робили все від них залежне для подолання розбіжностей між двома країнами, що виникли після завершення Другої світової війни⁹²⁸.

Без сумніву, потужним чинником українсько-польського поєднання виступає діалог між Українською греко-католицькою та Польською римо-католицькою церквами, який має тривалу

⁹²⁷ Марта Ковальчук, “Цю подію ми повинні аналізувати у християнському розумінні”: Віряни УГКЦ молилися за жертв Волинської трагедії,” *День*, Липень 16 (122), 2013.

⁹²⁸ Уперше ця формула, як знаємо, була застосована ще 1965 р., коли польські єпископи звернулися до німецьких з “Відозвою” (листом), що містила пропозицію налагодити співпрацю. Йшлося про взаємне примирення через Церкву цих двох народів. Зазначивши про складні відносини на польсько-німецькому пограниччі впродовж тисячолітньої історії, особливо в роки Другої світової війни, архиєреї закликали до взаємного примирення та поєднання. Важливого морального та політичного значення набули знамениті нині слова: “Простягаємо до вас [...] наші руки, пробачаємо і просимо пробачення”. Цей лист став початком польсько-німецького порозуміння, незважаючи на те, що тоді не минуло й двох десятиліть після всіх жахів тієї страшної війни і багато хто в Польщі, навіть серед віруючих, не міг припустити думки, що поляки можуть / мають вибачити німцям злочини нацизму, а тим паче самі просити вибачення в німців.

передісторію. Ще 3 червня 1984 р. у Підкові Лесній (Podkowa Leśna)⁹²⁹, що неподалік Варшави, з ініціативи Богдана Скарадзинського та Яна Ярцо (Jan Jarco) відбулася зустріч, на котрій було запропоновано спільно помолитися за Україну та українсько-польське примирення⁹³⁰. Вдруге церковники обговорювали проблемне питання 1987 р. у Лодзі, де тоді проходив симпозиум під назвою “Литовці, білоруси, українці й поляки: ідея поєднання”. Того ж таки 1987 р. в Римі, з благословення Івана Павла II, у Папській Українській колегії святого Йосафата і Папському Польському колегіумі (Papieskie Kolegium Polskie) тривали зустрічі очільників обох Церков. Уже тоді предстоятель УГКЦ Мирослав Іван, кардинал Любачівський промовив: “Ми – Ієрархія Української Католицької Церкви, простягаємо братню руку до братів-поляків на знак поєднання, взаємного прощення й любови...”⁹³¹. Потім були урочистості в Ясногірському монастирі (Ченстохова) 1988 р. та ін. Так обидві Церкви, ще до постановня демократичної Польщі та проголошення незалежності України, намагалися сприяти зближенню української та польської націй, спонукаючи своїх вірних до пробачення всього зла, завданого навзаєм поляками й українцями впродовж століть спільної історії.

Церковні лідери добре усвідомлювали глибину проблеми. У 2002 р. владика Володимир (Ющак) на Сесії єпископату Польщі зазначав: “Все ж, попри історичну зустріч у Римі в 1987 році польських та українських єпископів та виголошені там спільні заяви про взаємне вибачення і поєднання, а також попри підписання президентами Польщі й України декларації про польсько-українське поєднання в 1997 році у Києві, у загальному сприйнятті поляків і українців поєднання не відбулося”⁹³².

Коли 2003 р., з наближенням 60-ї річниці Волинської трагедії, волинська дискусія розгорілася з іще більшою силою, релігійні структури вкотре спробували вплинути на ситуацію. Вже у березні того року члени Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій опублікували спільне звернення до своїх вірних, у якому наголосили на

⁹²⁹ 7–9 червня 1994 р. саме у Підкові Лесній відбулася перша зустріч українських і польських істориків, яке започаткувало багаторічні семінари “Україна – Польща: важкі питання”.

⁹³⁰ Прикметно, що у вересні того ж 1984 р. в Підкові було організовано подібну зустріч у справі польсько-литовського поєднання.

⁹³¹ Промова Блаженнішого Патріярха Мирослава Івана Любачівського, виголошена в Колегії св. Йосафата в Римі до делегації польських єпископів, очоленої Юзефом Кардиналом Глемпом. Рим, 17 жовтня 1987 р. <http://www.patriarkhat.org.ua/statti-zhurnalul/promova-blazhennishoho-patriyarha-myroslava-ivana-lyubachivskoho-vyholoshena-17-zhovtnya-1987-v-kolehiji-sv-josafata-v-rymi-pid-chas-zustrichi-ukrajinskyh-vladyk-z-polskymu-jepeskopamy>

⁹³² Єп. В. Ющак, “Без суперництва кривд: Промова єп. Володимира Ющака на 317 Сесії Конференції Єпископату Польщі у Варшаві 30 квітня 2002 р.,” в Марцін Войцеховський, упоряд., *Волинь: дві пам'яті*: Збірник статей опублікованих у “Газеті виборчій”, пер. з пол. В. Павлів (Київ – Варшава: Дух і літера, 2009), 194.

необхідності визнати помилки попередніх поколінь і просити вибачення за вчинений один одному біль⁹³³.

З приводу ж Волинської трагедії УГКЦ виступила з окремою заявою – 5 травня 2003 р. було оприлюднено послання “До українського і польського сусідніх народів-братів у Христі”, у якому, з-поміж іншого, йшлося про взаємні кривди (“Це правда, що нам завдано кривди. Але правдою є й те, що й ми кривдили. Визнання цих двох аспектів правди визволить нас. Історія перестане бути тим гострим каменем, котрого ми тримаємо за пазухою для того, щоб ударити ним нашого брата”); звучала теза, що “українці і поляки устами своїх державних мужів декларують устремління творити добросусідські відносини та взаємно допомагати одне одному будувати краще майбутнє”; стверджувалося, що “без примирення в нас немає і не буде ані релігійного, ані державного майбутнього”; декларувалася необхідність цього нелегкого духовно-релігійного процесу, “який повинен завершитися не тільки зовнішньополітичним, але й внутрішньорелігійним примиренням”⁹³⁴. Для української спільноти надзвичайно важливим виявився пастирський лист блаженнішого Любомира (Гузара) “До сусідуючих з собою братів у Христі українців та поляків”, виданий також 5 травня 2003 р. Цей текст дослідники називають ідейним підґрунтям нового українсько-польського церковного діалогу⁹³⁵.

Тоді ж, у травні – червні 2003 р., представники УГКЦ та УАПЦ зініціювали появу звернення Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій з нагоди 60-ї річниці Волинської трагедії. У травневому зверненні до українського та польського народів, зокрема, вказувалося, що “ми повинні мати мужність визнати помилки попередніх поколінь, низько вклонитися і просити вибачення за скоєний один одному біль і кривду. Ми маємо пам’ятати ті далекі трагічні події в українсько-польських відносинах. Ця пам’ять й історичні знання потрібні нашим народам, особливо молодим поколінням, котрі будуватимуть своє майбутнє. Необхідні вони для того, щоб не з’ясовані до кінця факти не

⁹³³ “Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі з приводу 60-ї річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни,” *Воєнна історія* 3-4 (2003).

⁹³⁴ “Послання ієрархії Києво-Галицької митрополії Української греко-католицької церкви до українського і польського сусідніх народів-братів у Христі” в Леся Ковальченко, заг. ред., *Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989–2008)* (=Джерела християнського суспільного вчення та с лужіння, т. 1) (Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2008).

⁹³⁵ Віталій Перевезій, “Проблеми українсько-польського порозуміння на початку XXI століття та роль релігійних організацій у їх розв’язанні,” *Наукові записки Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Серія: “Політологія і етнологія”* 29 (2006): 335.

були джерелом недовіри й упередження, не тяжіли над нашими добросусідськими відносинами”⁹³⁶.

Окремої згадки потребує участь у волинській дискусії беззаперечного морального авторитета папи Івана Павла II. “Ми переконані, що Ваше прилучення до процесу примирення надасть йому виняткового значення і виміру, зробить нову сторінку українсько-польських взаємин взірцем для народів, які ще не винайшли формули примирення між собою”⁹³⁷, – читаємо в документі від 14 червня 2003 р.

Саме римський понтифік закликав до виваженості в оцінках, давши своєрідний духовний дороговказ у баченні волинських подій, коли 2001 р., під час візиту до Львова, спонукав вірних Вселенської церкви будувати спільне майбутнє країн на основі правдивої солідарності завдяки очищенню історичної пам’яті. Не випадково архиереї згодом цитували сказане папою в дні його апостольської подорожі в Україну: “На жаль, були також і сумні періоди, в яких ікона Христової любові була затьмарена: впавши ниць перед Господом, єдиним для всіх, визнаймо наші провини. Прохаючи прощення за помилки, вчинені в далекому й близькому минулому, й ми, з нашого боку, запевняємо прощення за заподіяні нам несправедливості. Найщирішим побажанням, яке випливає з мого серця, є те, щоб помилки минулого не повторились у майбутньому. Ми покликані бути Христовими свідками і бути ними разом. Нехай спогад про минуле не гальмує сьогодні поступу на шляху до взаємопізнання, що сприяє братерству та співпраці. Світ швидко змінюється: те, що ще вчора було немислимим, сьогодні вже є поруч із нами. Христос закликає всіх нас до того, щоб оживити у серці почуття братерської любові. Покладаючись на любов, з Божою допомогою можна перетворити світ”⁹³⁸.

⁹³⁶ “Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі з приводу 60-ї річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни,” *Воєнна історія* 3-4 (2003).

⁹³⁷ Віталій Перевезій, “Проблеми українсько-польського порозуміння на початку XXI ст. та роль релігійних організацій у їх розв’язанні,” *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Серія “Політологія і етнологія”* 29 (2006): 337.

⁹³⁸ Мовою оригіналу: “Były, niestety okresy mroczne, w których ikona miłości Chrystusa nie była wyraźnie widoczna: upadając przed obliczem wspólnego Pana, uznajemy nasze winy. Prosząc o przebaczenie za błędy popełnione w odległej i niedawnej przeszłości, ze swej strony wybaczymy doznane krzywdy. Jest naszym najszczęśliwszym życzeniem, płynącym z głębi serca, aby błędy minionej epoki nie powtórzyły się w przyszłości. Jesteśmy powołani, aby być świadkami Chrystusa i by świadczyć o Nim razem. Niech pamięć o przeszłości nie stanowi dziś przeszkody na drodze do wzajemnego poznania, które sprzyjać będzie braterstwu i współpracy. Świat szybko się zmienia: co wczoraj było nie do pomyślenia, dzisiaj wydaje się w zasięgu ręki. Chrystus wzywa nas wszystkich, abyśmy rozniecili w sercach braterską miłość. Miłość jest dźwignią, dzięki której można – z Bożą pomocą – przemienić świat” (“Przemówienie w czasie ceremonii powitalnej na lotnisku w Kijowie 23 czerwca 2001 r. w czasie podróży apostołskiej na Ukrainę,” *Biuletyn Instytutu Tertio Millenio wiosna* (numer specjalny) (2006): 30).

У своєму посланні з приводу 60-ї річниці волинських подій Іван Павло II висловив переконання, що нове тисячоліття вимагає від українців та поляків позбутися поневолення сумними споминами минулого. “У вихорі Другої світової війни, коли невідкладнішою мала би бути потреба солідарності і взаємодопомоги, темні дії зла отруїли серця, а зброя довела до пролиття невинної крові. Тепер, після шістдесяти років тих сумних подій, в серцях більшості поляків та українців утвердилась потреба глибокого іспитування совісті. Відчувається необхідність поєднання, яке дозволило б новими очима подивитись на теперішнє і на майбутнє”⁹³⁹. Зрештою, власне слова понтифіка, неодноразово згадувані лідерами держав, стали лейтмотивом процесу примирення: “Нехай прощення – дароване й отримане – розіллється, немов цілющий бальзам, у кожному серці. Нехай усі будуть готові поставити вище те, що об’єднує, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємній повазі, на братерській співпраці та істинній солідарності”⁹⁴⁰.

Позиція вселенського архиєрея стимулювала духовенство обох католицьких Церков до діалогу. У 2003 р. кардинал Любомир (Гузар) публічно представив свою візію подій Другої світової війни. По-перше, підкреслив патріарх-предстоятель УГКЦ, у трагедії винні обидві сторони. По-друге, це протистояння не може тривати вічно й супроводжувати нас у майбутньому. Адже, якщо виходити лише з історії, то немає сенсу починати процес примирення, оскільки так ніколи не дійти до згоди. По-третє, в “охолодженні гарячих голів” важливу роль має відіграти саме Церква⁹⁴¹. “Ми дійшли висновку, що нашим обов’язком є зробити так, щоб український і польський народи підвели ризику під минулим. Ми не можемо змінити того, що було. Ми не можемо цього забути. Але треба сказати: нам прикро, що це сталося. Де ми зробили зло – просимо прощення. Де нам зробили зло – прощаємо, і це мусить бути з обох сторін. Так свого часу сталося між Францією і Німеччиною, між Німеччиною і Польщею. І ми докладатимемо всіх зусиль, щоб між українцями і поляками було так само”⁹⁴².

⁹³⁹ “Послання Папи Римського Іоанна Павла II до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам’яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943-1944 роках,” *Воєнна історія* 3-4 (2003).

⁹⁴⁰ “Спільна заява Президента України і Президента Польщі “Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині,” в *Україна – Польща: уроки другої світової війни: наук. семінар молодих вчених* (27 лютого 2003 р., Тернопіль) (Тернопіль, 2003), 188-190.

⁹⁴¹ Любомир Гузар, “Тільки відкинувши все, що розділяє, церкви можуть об’єднатися,” підгот. Клара Гудзик. *День*, Квітень 25 (№ 76), 2003. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/akciya-dnya/tilki-vidkinuvshi-vse-shcho-rozdilyaie-cerkvi-mozhut-obiednatisya>

⁹⁴² О. Романець і Я. Музиченко, “Нашим завданням є сказати Заходу, що таке Схід,” *Україна молода* (62), 2003.

Варте уваги й звернення архієпископа Української автокефальної православної церкви Ігоря (Ісіченка), оприлюднене в липні 2003 р., яке взагалі не було помічене. У ньому акцентувалося на тому, що криваві конфлікти між українцями і поляками неодноразово використовувала третя сторона (котрою найчастіше, на думку владики, була Москва), яка керувалася принципом “розділяй та володарюй”. Основну провину за цей трагічний епізод спільної історії, Ігор (Ісіченко) поклав на недалекоглядних польських політиків, “які сторіччями намагалися говорити з українцями з позиції сили”, попри протести українців, нищили православні храми у 20–30-х роках 20 ст. і т. д. Водночас архієпископ вказав, що “спогад про минуле потрібен не для того, щоб відновити у своїй уяві образ ворога, а щоб переконатися в безплідності спроб писати амбітні політичні проекти мовою сили та самодостатньої зверхності щодо партнерів”⁹⁴³.

Виявом вибудови міжцерковного діалогу в 60-ті роковини волинських подій стала участь у поминальних заходах. Серед іншого, у Павлівці на католицькому цвинтарі проходила Свята літургія за участю президентів України та Польщі Леоніда Кучми й Александра Квасневського. Її провели львівський митрополит РКЦ кардинал Мар’ян Яворський (Marian Jaworski), який зачитав послання папи римського до українського і польського народів; кардинал УГКЦ Любомир (Гузар); польовий єпископ Війська Польського генерал дивізії Славој Лешек Ґлудзь (Sławoj Leszek Głódź); єпископ Луцької дієцезії Маркіян Трофим’як (Marcjan Trofimiak). Екуменічні молитви промовили православний ординарій Війська польського біскуп бригадний генерал Мирон Ходаковський (Miron Chodakowski), рабин Варшави й Лодзі Міхаел Шудріх (Mihael Joseph Schudrich) та Корнель Ундас (Kornel Undas) від Євангельської церкви⁹⁴⁴. Після того на православній частині кладовища Службу Божу відправив володимирволинський і ковельський архієпископ УПЦ МП Симеон⁹⁴⁵. Звертаючись до присутніх, церковні достойники різних конфесій говорили про необхідність примирення, взаємного вибачення заради майбутнього. “Українсько-польська дружба – це єдиний шанс для нашого сусідства, – твердив польовий єпископ Славој Лешек Ґлудзь. – Знаком спільності між нами є також спільна віра в Христа”⁹⁴⁶. Він

⁹⁴³ Учасникам науково-практичної конференції “Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни” URL: <http://www.bishop.kharkov.ua/statements/volin-2003>

⁹⁴⁴ Jolanta Adamska, „Porytek – symbol wołyńskiej tragedii,” *Przeszłość i Pamięć* 3–4 (2003): 22.

⁹⁴⁵ Леонід Лагановський, “Пам’ять. Скорбота. Єднання,” *Урядовий кур’єр*, Липень 15 (128), 2003, 1, 3.

⁹⁴⁶ “Kazanie wygłoszone przez bp. Polowego WP Sławoja Leszka Głódzia podczas mszy Świętej odprawionej w Pawliwce w intencji Polaków pomordowanych na Wołyniu,” *Wołanie z Wołynia* 3 / 53 (2003).

закликав обидві сторони на волинських могилах подати один одному руки на знак примирення.

Загалом тоді позиція Церкви, ліберальної інтелігенції та вищого керівництва Польщі була доволі стриманою. Адже метою залишалось міжнаціональне примирення, а тому термінів “геноцид” та “етнічні чистки” уникали, обмежуючись взаємоприйнятним означенням “конфлікт”. Такі кроки під час вшанування 60-річчя трагічних подій на західних землях України і духовної, і світської влади творили єдність на шляху тривалого пошуку взаєморозуміння та взаємопідтримки.

Виважений підхід та сприяння діалогові на засадах взаємопрощення й партнерства церковні діячі демонстрували й пізніше. Зокрема, показовим є виступ івано-франківського єпископа УГКЦ у липні 2004 р. у Львові. Софрон (Мудрий), оцінюючи позитивно українсько-польські відносини, згадав і болісну для поляків історію Другої світової війни: “... нині треба визнати правду, що Волинська трагедія 1943 р. є трагедією обох народів і вимагає вибачення з обох сторін. Ми прощаємо і вибачаємо полякам за всі вбивства і кривди та потребуємо прощення і вибачення поляків за всі вбивства і кривди, завдані українським народом. Тільки таким чином у християнському дусі можна сповнити закон Господньої молитви “Отче наш... і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим”...⁹⁴⁷ У відповідь на застереження частини українців, що таке засудження означало б визнання злочинним усього національно-визвольного руху, владика закликав до реалізму та прагматизму і побудови спільної європейської цивілізації.

В умовах наростання емоцій навколо 70-ї річниці Волинської трагедії важливою виявилася роль Української греко-католицької та Польської римо-католицької церков і, зокрема, участь у дискусії релігійних лідерів з обох боків кордону. Повторення формули “пробачаємо і просимо пробачення” 2013 р. далось непросто. Перші кроки до випрацювання спільного послання української та польської Церков були здійснені ще в січні того року. Римо-католицькі єрархи відреагували на таку ініціативу глави УГКЦ Святослава (Шевчука) дещо неочікувано, спершу не підтримавши ідеї про спільну заяву. Як повідомляли медіа, однією з причин відмови був запропонований УГКЦ начебто “знак рівності” між винищенням польського народу через нібито вину польських державних чинників та нападами на українських мирних мешканців. Очільник РКЦ в Україні заявив, що замість спроб провести сумнівні паралелі між поведінкою поляків і українців у минулому, має бути “беззастережний осуд” ідеології, яка

⁹⁴⁷ Софрон Мудрий, “Слово на спільній зустрічі у Львові представників ієрархії Польської Римо-Католицької та Української Греко-Католицької Церков”. URL: <http://www.rr.lviv.ua/news/n412/>

спричинила трагедію. Водночас львівський митрополит РКЦ Мечислав Мокшицький (Mieczysław Mokrzycki) вважав за потрібне сказати, що “українці масово співпрацювали з нацистами для масового вбивства євреїв”⁹⁴⁸. На його погляд, формула “пробачаємо і просимо вибачення” є невідповідною, натомість більш доречно тут одностороннє “вибачаємося і просимо про вибачення”. Така пропозиція цілком прогнозовано викликала негативні відгуки української сторони⁹⁴⁹. Тут найдоречніше послатися на оцінку листа українських єпископів греко-католицької церкви про Волинську трагедію, що її дав знаний польський інтелектуал Адам Міхнік (Adam Michnik). Він схарактеризував єпископське послання як апеляцію до притаманних людській природі раціональності та шляхетності, й висловив жаль, що львівський римо-католицький архиєрей на цей лист зреагував вельми неприхильно. “Мова архиєпископа – це не мова Івана Павла II; це радше мова тих, хто вперто шукає скалку у чужому оці”, – у підсумку зауважив польський інтелектуал⁹⁵⁰.

Односторонність такого підходу чітко зафіксував Пастирський лист Конфедерації римо-католицьких єпископів до вірних щодо 70-ї річниці Волинської трагедії, у якому мовиться: “Пригадуємо цю правду про пам’ять і таємницю зла, закоріненого в людині в контексті 70-ї річниці так званої Волинської Різні, котра розпочалася Кривавою Неділею 11 липня 1943 року, коли збройні сили українських націоналістів напали на десятки польських поселень і сіл Волині, атакуючи як віруючих, що згуртувалися в римсько-католицьких святинях і каплицях, так і людей, що перебували у своїх домівках”⁹⁵¹. Тут доцільно навести слушну засторогу блаженнішого Любомира (Гузара), що важко погодитися на прощення, яке виходить з одного боку. Адже тоді кожна зі сторін отримує право розглядати ситуацію через призму дихотомії “грішник (читай – кат) – жертва”, і замість прощення ми потрапимо в замкнене коло вирішення, хто більше згрішив⁹⁵².

⁹⁴⁸ Олег Баган і прот. Іван Гаваньо, Любомир Сікора і Степан Лесів, “Ще раз про 70-у річницю трагічних подій на Волині”. URL: https://www.cerkiew.net.pl/Wiadomosci/wiadomoscjedna.php?polaczenie=wiad_1366037624&cerkiew=cerkiew

⁹⁴⁹ В. Данилюк, “Нам пропонують каятися, або Як формулу “пробачаємо і просимо прощення” переписали в односторонньому порядку...”, *Волинська газета*, Березень 5 (II), 2013, 1, 4.

⁹⁵⁰ Адам Міхнік, “Не варто сперечатися про те, хто більше винен”. URL: : <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=5353> ; Adam Michnik, „Nie spierajmy się o to, kto bardziej zawinił”. URL: https://wyborcza.pl/1,76842,13615316,Nie_spierajmy_sie_o_to_kto_bardziej_zawinil.html

⁹⁵¹ Пастирський лист римсько-католицьких єпископів України з приводу 70-ї річниці волинської трагедії: http://www.rkc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=zrticle&id=2304%3A-70-&catid=1%3Alatest-news&lang=ukr

⁹⁵² Любомир Гузар Мусимо набратись відваги і взаємно простити. URL: <http://credo.pro/2013/05/83801>

Як уже підмітили аналітики, цей приклад – небажання й невміння навіть вищого духовенства піднятися понад національні комплекси та образи – показує, наскільки непросто, практично неможливо знайти спільне бачення того, що коїлося між українцями і поляками в роки Другої світової війни⁹⁵³. Щоправда, позиції львівського архієпископа можна не надавати такого всезагального характеру. Так, о. Стефан Батрух уважав її думкою кількох римо-католицьких владик, власне радикального кола, а саму заяву оцінював як дуже емоційну, провокативну та передчасну⁹⁵⁴. Ярослав Грицак прямо назвав заяву Мечислава Мокшицького особистою позицією, будучи впевнений у вірності Польської церкви принципам примирення, за які виступав Іван Павло II⁹⁵⁵. Тим паче, що таку ж настанову повторив наступник цього глави РКЦ на Апостольському престолі – папа Франциск, торкнувшись волинської проблеми в недільній проповіді 14 липня 2013 р. І хоча відповідальність за тисячі жертв і “зранене братерство двох народів” цей римський понтифік поклав на націоналістичну ідеологію, проте водночас він закликав до глибокого примирення й успішного майбутнього⁹⁵⁶. Обґрунтованості саме такій оцінці надавали висловлювання голови Польської конференції єпископів архієпископа Юзефа Міхалика, котрий говорив про Волинську трагедію як пересторогу і пропонував ставитися до українців “з розумінням” (“бо їм ще потрібно осмислити своє минуле і примиритися з ним”)⁹⁵⁷.

За таких обставин УГКЦ оприлюднила власне звернення, у якому розглядалися причини й наслідки українсько-польської війни з погляду Христової Церкви, що “вимагає від нас їх однозначного засудження. З християнської точки зору, осудливими були як політика, спрямована на позбавлення права на самовизначення українців на свої землі, так і збройне насилля супроти польського населення на Волині”. Відтак: “Бажаємо продовжувати справу примирення двох братніх народів – польського й українського – задля

⁹⁵³ Олег Базар, “Дві правди про Волинь”. URL: http://society.lb.ua/position/2013/06/26/208916_dvi_pravdi_pro_; Oleg Bazar, „Dwie prawdy o Wołyniu,” *Rzeczpospolita*, Czerwiec 28 (149), 2013, A14.

⁹⁵⁴ “Коментар о. Стефана Батруха: Послання Церков про Волинську трагедію,” *Наше слово*, Березень 17 (11), 2013.

⁹⁵⁵ Ярослав Грицак, “Польсько-українське примирення – шанс поширити Європу на Схід”. URL: <http://journalism.ucu.edu.ua/program-highlights/2045>

⁹⁵⁶ Papież Franciszek o zbrodni wołyńskiej: podyktowana nacjonalistyczną ideologią. URL: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1356,title,Papiez-Franciszek-o-zbrodni-wozynskiej-podyktowana-nacjonalistyczna-ideologia,wid,15812149,wiadomosc.html>

⁹⁵⁷ “Abp Józef Michalik Nadszedł czas polsko-ukraińskiego przebaczenia!,” rozmawiał Marcin Preciszewski. URL: <http://niedziela.pl/artukul/5373/Abp-Michalik-Nadszedl-czas>

взаємного прощення в ім'я справедливості”⁹⁵⁸. Адже поєднання, деклароване Церквою, повинне дійти до свідомості, сумління і серця кожного українця і кожного поляка, і над цим слід працювати⁹⁵⁹. Якщо вдається до спрощення, то лейтмотив цього тексту – це нагадування про ухвалені раніше рішення та доконечність процесу примирення. Рекомендуючи уважно прочитати цей важливий документ, головний редактор Адам Міхнік назвав його “зверненням до того, що в нашій людській натурі є мудрим та чесним, – це голос проти взаємної ненависті”⁹⁶⁰.

Лише після довгих вагань польської сторони врешті-решт вдалося знайти певний консенсус і прийняти 28 червня 2013 р. спільну декларацію, яку підписали верховний архієпископ УГКЦ Святослав (Шевчук), керівник Конференції Єпископату РКЦ Польщі Юзеф Міхалик (Józef Michalik), львівський митрополит латинського обряду і керівник Конференції Єпископату РКЦ України, архієпископ Мечислав Мокшицький (Mieczysław Mokrzycki), перемишльсько-варшавський митрополит ГКЦ у Польщі, архієпископ Ян Мартиняк (Jan Martyniak)⁹⁶¹. Обидві Церкви засудили насильство та закликали до примирення і взаємного вибачення за обопільні злочини згідно з християнською традицією. Вони підкреслили також необхідність продовжити діалог істориків для наближення правди про цю трагічну сторінку нашого минулого та утривалити співпрацю України й Польщі заради миру на Сході Європи. Поява цього документа засвідчила спільність зусиль, які докладалися “і нагорі, і в низах”⁹⁶², та була сприйнята як знакова подія у справі примирення між народами. Водночас такий довгий шлях до підписання декларації демонструє, наскільки складними є міжцерковні взаємини греко-католицької та римо-католицької конфесій⁹⁶³. Суперечності між ними стали

⁹⁵⁸ “Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства Української Греко-Католицької Церкви до вірних та всіх людей доброї волі з приводу 70-х роковин Волинської трагедії,” *Благовіст: місячник Української Греко-Католицької Церкви в Польщі* 3 (2013): 2, 7.

⁹⁵⁹ Tomasz Krzyżak, „Wołyń, pojednanie, przebaczenie,” *Rzeczpospolita*, Czerwiec 28 (149), 2013, A5.

⁹⁶⁰ Adam Michnik, “Pojednanie – trudne i niezbędne,” *Gazeta Wyborcza* (magazyn święteczny), Marzec 23 (70), 2013, 30.

⁹⁶¹ URL: http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x68417/polsko-ukrainska-deklaracja-o-pojednaniu-podpisana

⁹⁶² Witold-Józef Kowalów, „Wołyńska rzeź – modlitewne wołanie o pojednanie polsko-ukraińskie,” в *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*: наук. зб., т. 2 (Луцьк: СЛУ ім. Лесі Українки; Ін-т Польщі, 2013), 89; ks. Witold-Józef Kowalów, „Wołyńska rzeź – modlitewne wołanie o pojednanie polsko-ukraińskie,” *Wołanie z Wołynia = Волання з Волині: pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej* 5 / 114 (2013): 21-29.

⁹⁶³ Богдан Червак, “Волинська трагедія у ракурсі християнської церкви”. URL: http://religioterno.ucoz.ua/publ/volinska-tragedija_u_rakursi_khristijanskoji_cerkvi/1-1-0-145

локальним виявом напруженості в українсько-польських відносинах загалом, коли одна частина обох народів воліє дійти до якогось остаточного розв'язку, а інша, натомість, прагне лише загострити й використати спомини про минуле, щоб посилити непорозуміння й ненависть⁹⁶⁴. З огляду на це, заяву українських та польських єпископів у суспільстві сприйняли і як суто церковний, і як політичний акт⁹⁶⁵. Власне, сам глава УГКЦ Святослав (Шевчук) зазначив, що Синод єпископів звернув увагу на волинські події, щоб, з одного боку, просити у Бога дару зцілення від тих ран, а з іншого – “не дати можливості для політиків маніпулювати цим бодем, який у собі носять наших два народи”⁹⁶⁶.

До українсько-польського екуменічного діалогу тоді долучився й очільник Української православної церкви Київського патріархату Філарет, який також спонукав українців і поляків до взаємного прощення за кривди, завдані в роки Другої світової війни. Визнавши, що “як і між людьми, відносини між народами складаються, на жаль, не лише зі світлих сторінок”, предстоятель УПЦ КП нагадав про сповідування і українським, і польським народом християнської віри⁹⁶⁷. Він також висловив сподівання, що “спільна українських та польських представників, православного, греко-католицького та римо-католицького духовенства, спільна молитва та заходи пам'яті у храмах та на місцях поховання жертв стануть добрим прикладом і свідченням примирення. Того примирення, завдяки якому подібні конфлікти й трагедії ніколи не зможуть повторитися у майбутньому”, – сказано в його архиєрейському посланні⁹⁶⁸.

Цінним внеском у процес українсько-польського порозуміння стало звернення Ради Церков Волинської області з приводу 70-ліття Волинської трагедії, у якому, зокрема, стверджено: “Закликаємо і українців, і поляків ще раз сказати “Простіть нас, і ми вас прощаємо, а ланцюг зла, що тягнувся стільки століть, перериваємо добрими вчинками”. Так маємо казати, так маємо навчати дітей і внуків, так

⁹⁶⁴ Любомир Гузар, “Чи справді ми бажаємо “єдиноспасаємого” примирення”. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/05/7/123089/>; Любомир Гузар, “Чи справді ми бажаємо “єдиноспасаємого” примирення,” *Сівач* = *Sower* (Стемфорд), Травень 26 (5), 2013, 11.

⁹⁶⁵ Tomasz Krzyżak, „Wołyń, pojednanie, przebaczenie,” *Rzeczpospolita*, Сzerwies 28 (149), 2013, А5.

⁹⁶⁶ “Прощаю і прощення прошу: глава УГКЦ розповів як порятувати українсько-польські стосунки,” Ганна Беловольченко, розм. URL: <https://dyvys.info/2017/12/07/proshchayu-iproshhennya-proshu-glava-ugkts-rozpoviv-yak-poryatuvaty-ukrainsko-polski-stosunki>

⁹⁶⁷ Прощаємо поляків і просимо прощення, – Філарет про Волинську трагедію URL: <http://pravoslavnews.com.ua/news/filaret-volynska-tragedija>

⁹⁶⁸ “Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета з нагоди 70-х роковин масових вбивств на Волині,” *Наше слово*, Липень 4 (14), 2013.

маємо діяти”⁹⁶⁹. Однак і тут не обійшлося без але... Представник РКЦ в Україні біскуп Станіслав Широкоградюк (Stanisław Szyrokoradiuk) відкликав свій підпис під цим документом, що отримало широкий резонанс.

Надважливою була діяльність Громадського комітету “Примирення між народами”, до складу якого увійшли й підтримали його першу заяву церковні діячі: патріарх київський і всієї Русі-України Філарет, емеритований верховний архієпископ УГКЦ кардинал Любомир (Гузар), вінницький і барський митрополит УПЦ Симеон.

Однією з форм подолання суперечок між українською та польською націями, запропонованою Церквою, стали спільні прощі. Жертви Волинської трагедії пом’янули під час екуменічної молитви в рамках їх спільного вшанування українцями та поляками, яку організували представники інтелігенції Києва та Львова. Митрополит луцький і волинський Михаїл (Зінкевич) у дусі християнства дав пастирську настанову присутнім, що “не варто ховатися за віру чи національність, виправдовуючи свої гріховні вчинки. Перед Богом ми рівні... Гріх людиноненависті підштовхує робити погані вчинки, які спотворювали задум Божого творіння і навіть спонукає до людиноббивства. А хто є людиноббивцею? Диявол!... Нема виправдання тим, хто вчинив людиноббивство, бо він заподіяв недобре Самому Богові, відібравши життя у ближнього... Нехай заповідь любові до Бога надихатиме нас прощати. І ми сьогодні просимо прощення за всіх”⁹⁷⁰.

Звернемо увагу також на майже не помічену конференцію в рамках проекту “Поєднання в Європі – завдання церкви в Україні, Білорусі, Польщі та Німеччині” (projekt „Pojednanie w Europie – zadanie Kościołów na Ukrainie, Białorusi, w Polsce i w Niemczech”), яка відбулася 2–4 жовтня 2013 р. у Центрі православної культури у Варшаві (Centrum Kultury Prawosławnej w Warszawie) під патронатом Польської екуменічної ради (Polska Rada Eklezjalna) та за участі митрополита Єремії, очільника Польської автокефальної православної церкви⁹⁷¹. Цей захід особливий тим, що про Волинь’43 та польсько-українські стосунки з перспективи Церкви розмовляли представники греко-католицької, римо-католицької та православної конфесій з обох держав.

⁹⁶⁹ “Не даймо розсварити наші народи: Звернення Ради Церков з приводу 70-ліття Волинської трагедії,” *Волинь* (Луцьк), Квітень 25 (46), 2013, 1.

⁹⁷⁰ “Волинська трагедія: митрополит Михаїл вибачався за всіх”. URL: https://www.volyn.news.com/news/society/volynska_trahediya_mytropolyt_mykhail_vybachzavs_ya_zh_vsich_foto ; URL: http://arkhiv.pravoslavivolyni.org.ua/novyny/novyna/?newsid=3366&ncategory=mytr_mykhail

⁹⁷¹ Michał KarSKI, „Kościoły w kontekście pojednania”. URL: <https://ekumenia.pl/aktualnosc/koscioly-w-kontekście-pojednania/>

Попри це, аналітики вказують на брак голосу власне православних Церков, вірними яких і є переважно волиняни. У 70-ті роковини трагічних подій лише УПЦ КП звернулася з листом-вибаченням до поляків, хоча не долучилася до спільної ініціативи греко- та римо-католиків. Мовчазна ж позиція УПЦ МП та Польської автокефальної православної церкви свідчить радше про їхню неготовність до історичного діалогу. А без православних, безперечно, він буде неповноцінним⁹⁷².

Символічно, що думки, озвучені церковними достойниками обох країн, та заклики папи Івана Павла II до взаємного пробачення знайшли своє відображення в листі польських інтелектуалів “Брати українці”⁹⁷³. Християнський аспект волинської дискусії передбачає також інтерпретацію Волині’43 у контексті описаного в Біблії гріха братовбивства, коли Каїн підняв руку на Авеля⁹⁷⁴. І тут суттєвий висновок, який випливає з розуміння того, що у братовбивстві немає переможців і переможених, адже переможеними виявилися всі, хто був учасником тих страшних подій; і не лише вони, а і їхні нащадки, котрі донині змушені руйнувати мури ненависті та підозр, вибудовувані впродовж десятиліть предками⁹⁷⁵.

Та незважаючи на те, що за останню чверть століття польські й українські політики, громадські діячі й церковні єрархи неодноразово виступали зі спільними деклараціями в дусі класичної формули: “Прощаємо і просимо прощення”, і з кожним роком таких заяв усе більшало, дискусії не згасали, а навпаки ставали тільки гарячішими.

На жаль, останнім часом займати виважену й нейтральну позицію в обговоренні цієї проблеми дедалі важче і представникам Церкви. Навряд чи бачення всіх учасників українсько-польського протистояння 1940-х рр. відображають слова владики Станіслава Широкоградюка: “Головна проблема – українська сторона погано розбиралася в історичному боці питання. Польща цим зайнялася одразу після Другої світової війни. Вони одразу почали шукати сліди тих злочинів і мають дуже багато матеріалів. Україна цю тему приховувала – табу! Мовляв, краще про це не говорити і не згадувати. Бо це все болюче. Ми через це багато чого втратили. Якщо ми одразу цим зайнялися на основні історичних фактів: Хто почав? Коли почалося? І врешті ми б визнали, що був такий факт, можливо б далі не пішло. І поляки так не

⁹⁷² Роман Кабачій, “Відлуння Волині: скандальність вивищується над голосом розуму”. URL: <http://kulturaenter.pl/echa-wolynia/2013/07>

⁹⁷³ “Bracia Ukraińcy: List polskich intelektualistów i polityków,” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 5 (155), 2016, 2.

⁹⁷⁴ Див.: Paweł Kowal, „Zbrodnia wołyńska jest jako zbrodnia biblijna,” rozm. Marcin Lis. URL: <https://www.wprost.pl/tylko-u-nas/407863/Zbrodnia-wolynska-jest-jak-zbrodnia-biblijna.html> ; „Modlitwa za Wołyń = Молитва за Волинь,” *Наше слово*, Липень 21 (29), 2013, 2.

⁹⁷⁵ Оксана Каліщук, *У тіні Волині? Історія vs пам’ять* (Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2016), 13-14.

домагалися визнання трагедії. Натомість говорили, що то було з двох сторін, село на село. Це неправда! Я два роки був на Волині, їздив по цвинтарях, які встановили поляки. Скільки спалених польських сіл! Я не був на жодному селі, де було б спалено українців...”⁹⁷⁶.

21 травня 2017 р. вийшло друком інтерв'ю Мечислава Мокшицького, котре збурило українське суспільство⁹⁷⁷. Архібіскуп, серед іншого, покликаючись на Фатімські об'явлення, мовив: “Гадаю, що особливо ця відповідь повинна з'явитися зараз, у рік об'явлення Богородиці у Фатімі, котра говорила, що комунізм є карою за гріхи, за відвернення від Бога, але водночас закликала до навернення, покути і вибачень у Господа”. А тоді: “На українському народові надалі висить гріх геноциду, у якому йому важко зізнатися донині, від якого важко очиститися, хоч і було декілька спроб це зробити, поміж іншим у 70-ту річницю подій на Волині”⁹⁷⁸. Якби опісля секретар ерарха не намагався виправдати свого керівника⁹⁷⁹, незаперечним фактом є те, що в цьому випадку ми маємо справу не з церковною, а з політичною позицією (на що прямо вказує, наприклад, уживання архібіскупом неоднозначного терміна “геноцид”). Причому цілком збіжною з ідеологією праворадикальних і шовіністичних партій та організацій Польщі.

Отож наразі доволі значні зусилля християнських Церков ще не дали бажаного результату. Для цього, вочевидь, замало декларування про “вибачення в Бога”, згадок про заповідь “Не вбий!” і нагадування, що “всі люди є дітьми Божими”. Останні кроки чи радше відсутність належної реакції в ситуаціях, коли, не беручи до уваги вразливість протилежної сторони, різними способами учасники дискусії прагнуть реалізувати власні політичні чи особисті цілі, ставлять під сумнів щирість проголошених декларацій⁹⁸⁰.

⁹⁷⁶ “Я не був в жодному селі, де б було спалено українців” – владика Станіслав Широкоградюк про Волинську трагедію. URL: <http://radiomaria.org.ua/ya-ne-buv-v-jodnomu-seli-de-b-bulo-spaleno-ukrainciv-vladika-stanislaw-shirokoradyuk-pro-volinsku-tragediyu-3918>

⁹⁷⁷ Див. напр.: о. Юстин Бойко, “З ким поведешся, такого й сам наберешся (про інтерв'ю митрополита Мечислава Мокшицького)”. URL: <http://forpost.lviv.ua/txt/suspilstvo/3862-z-kym-povedeshsia-takoho-i-sam-nabereshsia-pro-intervju-mytropolitya-miechyslava-mokshytskoho>

⁹⁷⁸ Mieczysław Mokrzycki, „Uczyłem się od nich,” z abp. rozmawiał ks. Robert Gołębiowski, *Niedziela* (21) 2017: 13–16.

⁹⁷⁹ “Комюніке Курії Львівської архідієцезії щодо хибної інформації стосовно коментарів Митрополита Мокшицького про Волинську трагедію”. URL: <http://slovo.today/2017/05/29/komyunike-kuriyi-lvivsoyi-arkhidieceziyi-schdo-khybnoyi-informaciyi-stosovno-komentariv-mytropolitya-mokshytskogo-provolynsku-tragediyu.html>

⁹⁸⁰ Jan Mironczuk, „Rola kościołów w pojednaniu polsko-ukraińskim (sprawa wołyńska),” в Henryk Stroński, Janusz Gołoty i Orest Krasiwski, red., *Ukraina – Polska – Unia Europejska: Ze studiów nad przekształceniami ustrojowymi na przełomie XX i XXI wieku = Україна – Польща – Європейський Союз: з досліджень системної трансформації на рубежі XX і XXI століть*. Praca zbiorowa (Lwów; Olsztyn; Ostrołęka, 2014), 574.

Так чи інакше, саме Церква мала б стати стримувальним чинником у зростаючій ескалації українсько-польського напруження. Співпраця діячів різних конфесій виявляє спільне бажання, підкріплене конкретними діями – знайти шляхи примирення на основі християнських законів. Пам’ятаючи, як над загиблими цивільними у Глінтішках (лит. Glitiškės; пол. Glinciszki) і Дубинках (лит. Dubingiai; пол. Dubinki) зуміли разом помолитися й промовити слова “Пробачаємо і просимо пробачення” литовською та польською мовами колишні вороги з часів Другої світової війни – ветерани Армії крайової і Відділів генерала Плехавічуса⁹⁸¹, хочеться вірити, що так станеться й в українсько-польському випадку.

⁹⁸¹ Jacek J. Komar, „Polsko-litewskie pojednanie po latach”. URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,2762357.html>

Мистецьке та літературне відображення історичного контексту

Коли йдеться про досвід мистецького осмислення важкого минулого, то найбільш показовим у цьому плані є приклад Голокосту. Про Шоа більшість знає за посередництвом саме *mass-culture*. Тут слід віддати належне євреям – вони створили сотні одиниць кінопродукту, орієнтованого на різні типи аудиторії. Саме про феномен ідентифікації історії з її представленням у кіно, як *prosthetic memory*, писала, зосібна, Алісон Ландсберг⁹⁸². Це документалістика, яка допомагає розібратися у фактах; *art house*, що дає змогу режисерам знову і знову переосмислити цей трагічний епізод 20 ст.; це масові, популярні стрічки з відомими акторами, за режисури корифеїв кінематографії. Саме завдяки “Піаністу” Романа Поланського, “Списку Шиндлера” Стівена Спілберга, “Вибору Софії” Алана Пакули наш сучасник не лише знає, а й відчуває, що відбувалося з євреями в найстрашніші для них дні Другої світової війни⁹⁸³.

Майже очевидно, що тему Волині’43 нині намагаються вписати в загальну тенденцію *genocide studies* та *Holocaust Industry*, застосувавши подібні підходи до популяризації знань про українсько-польське протистояння на Волині, Східній Галичині, Холмщині та Підляшші. Зокрема, вмотивованою видається думка Івана Патриляка про те, що сьогодні в демократичній Польщі реалізується план з конструювання класичної “індустрії Голокосту”, яка покликана стати одним з наріжних каменів колективної пам’яті поляків⁹⁸⁴. Для цього чи не найкраще надається саме документальний жанр з його здатністю зацікавити й спонукати до роздумів над історичними питаннями чи соціально значущими проблемами сучасності. Подана у такій формі історія має особливий вплив на молодь, свідомість і вміння аналізувати якої перебувають на стадії формування.

Перші документальні фільми, присвячені волинським подіям, з’явилися в Польщі ще в 90-ті роки 20 ст. У цей час виходять “Wołyń 1943 – Kryptonim “Pożoga”, реж. Вінцент Ронич (Wincenty Ronicz); “Wołyń 1943 – Bliscy a dalecy”, реж. Анна Горна (Anna Górna), Любомир Заєць (Lubomir Zajac), Михайло Ткачук (Michał Tkaczuk). Нові сплески зацікавлення темою пов’язані із 60-ми роковинами у 2003 р. (“Wołyń – zapis zbrodni”, сцен. Ядвіґа Новаковська (Jadwiga Nowakowska); “Było sobie miasteczko”, реж. Тадеуш Арціух (Tadeusz Arciuch), Мацей

⁹⁸² Alison Lansberg, *Prosthetic memory. The Transformation of American remembrance in the Age of Mass Culture* (New York: Columbia University Press, 2004), 2.

⁹⁸³ Несподівану інтерпретацію отримали ці події в німецькому мінісеріалі “Наші матері, наші батьки” (Unsere Mütter, unsere Väter, 2013). Його автори спробували перекласти відповідальність за Голокост саме на українців та поляків; натомість німецьких солдатів показано рятівниками євреїв. Прикметно, що цей фільм активно використовувала російська пропаганда.

⁹⁸⁴ Іван Патриляк, “Українсько-польський збройний конфлікт у роки Другої світової війни. Спроба синтетичного погляду,” *Сторінки історії* 37 (2014): 149.

Войцеховський (Maciej Wojciechowski) та 70-ю річницею в 2013 р. (“Szlakiem Wołyńskich Krzyży”, реж. Марек Чапля (Marek Chapla), “Ukraiński rapsod”, реж. Даріуш Марек Щедницький (Dariusz Marek Szrednicki), “Zapomniane zbrodnie na Wołyniu”, реж. Тадеуш Арціух. З-поміж українських варто назвати “Волинь – 1943-й” Ігоря Чижова (“Інтер”), “Волинь. Знак біди” Олександра Балабана та Олександра Радинського (1-й Національний), “Волинська трагедія: погляд з України” Галини Терещук. У пізнішому доробку – документально-публіцистичний чотирисерійний “Синдром пам’яті” (автори сценарію Максим Шапка й Олена Вавілова), “Волинська трагедія. Пам’ять. Скорбота. Примирення” (авт. Марія Андрушко, Волинське телебачення) та “Лукаве людобуйство” (виготовлений на замовлення Українського товариства охорони пам’яток і культури Рівненської обл., реж. Андрій Смусь).

Окремої згадки потребує базована на свідченнях очевидців кіноробота журналістки ВВС Ванди Косьчи “Друг мій, ворог мій” (2013, англ. “My Friend the Enemy”; пол. “Mój przyjaciel wróg”), яка прагне розкрити позитивний досвід відносин навіть у такій дражливій темі, сконцентрувавшись на прикладах порятунку українцями своїх польських сусідів, а не пішовши шляхом взаємних звинувачень (хоч і не уникнувши поширеного погляду на Бандеру як антигероя⁹⁸⁵). Не менш прикметними є й відгуки на цю стрічку. Так, англійський історик Норман Дейвіс визнав її надзвичайно цікавим фільмом, що дає багато поживи для розуму⁹⁸⁶. Своєю чергою письменник і журналіст Ніл Ашерсон (Neal Asherson) назвав цей твір частиною мозаїки, котрої не вистачало: “Це не тільки про те, що українці й поляки зробили одне одному, але також про всі жахливі події війни. Цей фільм представляє більше незрозумілої жорстокості й моральної плутанини, ніж численні стрічки і книги про Голокост чи масакри у французькому Орадурі, чи про Варшаву. Сусідів, які можуть спочатку піти проти сусідів, а потім ризикують власним життям, щоб в ім’я Ісуса Христа врятувати чужу людину...”⁹⁸⁷. Як зазначає Джон-Пол Химка, зосередження уваги на тих, які рятували, дозволяє розповісти цей важкий фрагмент історії делікатно, але не позбавляє оповідь глибокої сили, фіксуючи іскри людяності й у найтемніші часи⁹⁸⁸.

Загалом за минулі 25 років на екрани вийшло чимало документальних стрічок про Волинь’43, різних за своєю мистецькою

⁹⁸⁵ Wanda Kościa, rozm. przepr. Magdalena Rigamonti, „Bandera nie może być bohaterem,” *Gazeta Prawna: prawo, biznes, polityka*, Czerwiec 5 (107), 2015, A16-A17.

⁹⁸⁶ Mój przyjaciel wróg. Would you save your neighbor? URL: http://www.myfreendtheenemyfilm.com/polish_lang_page.html

⁹⁸⁷ Mój przyjaciel wróg. Would you save your neighbor? URL: http://www.myfreendtheenemyfilm.com/polish_lang_page.html

⁹⁸⁸ Mój przyjaciel wróg. Would you save your neighbor? URL: http://www.myfreendtheenemyfilm.com/polish_lang_page.html

цінністю, формою, способом розкриття теми, авторською позицією, цільовою аудиторією тощо. Текст, яким супроводжується відеоряд у документальному кіно (іноді й навпаки: сам ілюструється зображенням), виконує інформаційну, пропагандистську та естетичну функції. Характерно, що в останній період синхрони свідків поступово втрачають своє допоміжне призначення щодо авторського тексту, перетворюючись на основне джерело фактологічної та емоційної інформації. Якщо перші кінотвори як будь-яка якісна публіцистика (чи радше історична журналістика) відігравали передовсім просвітницьку роль, то нині, коли про цю тему написано й сказано чимало, важливіше вже не стільки *що*, а *як*. Усе частіше можемо натрапити на зразки глибоких мистецьких рефлексій над травмами минулого та викликами сучасного (інше питання – наскільки ми погоджуємося з ними).

Значущість ролі кінодокументалістики у формуванні пам'яті про волинські події засвідчує організація Інститутом національної пам'яті спеціальних переглядів таких фільмів. Зокрема, у рамках вшанування 70-річчя Волинської трагедії в Лодзі їх було запропоновано чотири: “Skrawek piekła w Podolu”, “Zapomniane zbrodnie na Wołyniu”, “Było sobie miasteczko”, “Wołyń w rożodze”. Згадаємо також і фільм “Померлих поховати” (“Zmarłych pogrzebać”), знятий 2019 р. працівницею відділення ІНП у Гданську Катажиною Ундервуд (Katarzyna Underwood) – на його презентації голова цієї установи власне й наголосив на освітніх цілях та необхідності актуалізації пам'яті про минуле.

Єдиним художнім фільмом на цю тему є “Волинь” Войцеха Смажовського (2016). Як зауважили Марцин Денбіцький і Юліта Макаро, факт появи волинських подій на великому екрані також можна розглядати в контексті інформаційно-освітньої цінності (і для польського, і для українського глядача), оскільки взірці масової культури мають надзвичайну силу в побудові суспільної пам'яті (включення чи виключення з неї певних елементів)⁹⁸⁹. Головно тому, що важливим є не тільки те, що було, ще важливіше – наскільки воно осмислене. Режисер Войцех Смажовський у своїх інтерв'ю декларував прагнення зняти стрічку, що стане містком, а не муром між народами, ініціювавши діалог між українцями та поляками. Проте це виявилось радше прагненням видати бажане за дійсність, адже ні текст, покладений в основу сценарію (“Ненависть” Станіслава Сроковського / Stanisław Srokowski, “Nienawiść”), ні налаштування митця зробити картину з польської перспективи, яке, зрештою, він не приховував від початку, не дають змоги говорити про спробу пошуку істини. Символічність “Волині” проступає вже з перших кадрів, з її мотто: “Кресов'ян убили

⁹⁸⁹ Marcin Dębicki i Julita Makaro, “Polacy wobec Ukrainy i Ukraińców w latach 2012-2014 – refleksje na marginesie badań sondażowych. Wprowadzenie,” w Marcin Dębicki i Julita Makaro, red., *Sąsiedztwa III RP – Ukraina. Zagadnienia społeczne* (Wrocław: Wydawnictwo GAJ, 2015), 23.

двічі: перший раз ударами сокири, а другий – через замовчування. Друга смерть є гіршою за першу”. Фільм відкриває сцена весілля і теж одразу символічна – одружуються українець та полька.

Чимало епізодів не є цілковитим художнім вимислом, вони ґрунтовані на історичній правді. До прикладу, в одній із сюжетних ниток легко впізнаємо події в Кисилинському костелі, знані з описів Влодзімежа Славомира Дембського (Włodzimierz Sławomir Dębski). Вражаюча сцена розірвання кінцями перемовника для істориків пов’язана з долею поета Зигмунта Румеля (Zygmunt Jan Rumel), що підтверджується згадкою в кадрі про його вірш “Дві батьківщини”. Не уникнув режисер і т. зв. відплатних акцій, неоднозначно сприйнятих представниками кресових середовищ. Однак замордований поляками українець буквально напередодні зарубав власного брата, котрий вимагав від нього долучитися до масакри, убивши власну дружину-польку. І якщо у випадку з антипольськими акціями ми маємо прямі та безальтернативні вказівки на їхніх виконавців (українські націоналісти), то тут глядача залишили без таких орієнтирів.

Проблема сприйняття фільму полягає насамперед у тому, що навіть ці окремі правдиві факти, зібрані в одному місці й показані як побачене однією людиною, творять єдину викривлену картину того, що відбувалося в Другу світову війну. Всі підібрані режисером сюжети слугують чітко окресленій меті – закріпити за “своїми” ексклюзивну роль “жертви” і перекласти всю відповідальність за трагедію на “іншого” (тобто українця), ігноруючи причинно-наслідкові зв’язки. Стрічка Войцеха Смажовського повністю вкладається у “кресовий” дискурс, для якого притаманний лише позірний діалог, що в суті своїй є монологом з образами минулого, де “іншим” відведено роль статистів, а то й катів. Це “наші креси”, хоча там мешкають й інші, але нас цікавить тільки наша історія, і саме пам’ять про неї має бути відновлена.

Аналізований кінотвір також витворює загальну атмосферу ненависті й відживляє “упирів минулого”, котрих обидва народи щойно почали позбуватися. Фактично, таке кіно не наштовкує на жодні думки про причини та масштаби трагедії, більше апелюючи до почуттів, ніж до *ratio*. Основна частина “Волині” працює на демонізацію українського підпілля – звідси й кадри тортур, до яких вдаються жорстокі націоналісти, і патетичні репліки про вбивства заради України і т. д. Українці виглядають гірше навіть на тлі німців чи комуністів (попри всі показані репресії та вивезення до Сибіру); радянські партизани лише крадуть самогон і сало, хоча, як “самі” визнають, “могли би стати вбивцями, як і хохли”. Фільм спонукає пересічного глядача, не достатньо обізнаного з історією, сприйняти за правду ті міфи, що побутують серед польського народу, і закріплює негативний стереотип українця, сприяючи антиукраїнській атмосфері.

Суспільний резонанс на вихід цієї стрічки був бурхливий і в Польщі, і в Україні. Уже в перший тиждень після початку прокату її

подивилося близько 230 тис. глядачів, що є найкращим результатом серед історичних фільмів за останні роки. Для порівняння, за даними Voxoffice.pl, “Місто 44” (“Miasto 44”, 2014) Яна Комаси (Jan Komasa) побачило 191 900, а “Каміння на шанець” (“Kamienie na szaniec”, 2014) Роберта Глинського (Robert Gliński) – 105 558 глядачів⁹⁹⁰. Окрім того, військова драма Войцеха Смажовського отримала відразу дев’ять із чотирнадцяти номінацій на кінопремію “Orły 2017” (польський аналог “Оскара”). “Волинь” фігурувала в усіх головних номінаціях: “Кращий фільм”, “Кращий режисер”, “Кращий сценарій”, “Краща музика”, а також “Приз глядацьких симпатій”. Ті, хто бажають переглянути стрічку “Волинь”, не мають з цим особливих проблем. 2016 року її демонстрували в усіх кінотеатрах Польщі, навіть з англійськими субтитрами. Загалом цей фільм переглянули щонайменше 1,5 млн осіб. Кількадесят разів його транслював Canal Plus, що є власником цього кінопродукту. Напередодні 75-ї річниці подій, 8 липня 2018 р., стрічку показував у *prime-time* (після вечірніх новин о 20.10) Національний телеканал TVP 1. У форматі DVD її поширював навіть популярний тижневик “Polityka” (як додаток до одного зі своїх випусків). В Україні ж “Волинь” не тільки не потрапила до прокату – сама його ідея не була підтримана українською владою, що й спонукало деяких аналітиків заявити про неготовність українського політикуму до участі у складному діалозі “історичних правд” сусідніх народів⁹⁹¹. Такий висновок доволі дискусійний, хоч і не безпідставний.

Не менш цікавою видається ситуація із показом стрічки за межами Польщі. У столиці Литви Вільнюсі фільм Войцеха Смажовського був представлений глядачам у рамках кінофестивалю “Kino Pavasaris”. З огляду на контroversійність цього твору, сеансові передувала спеціальна дискусія, учасниками якої стали голова Українського інституту національної пам’яті Володимир В’ятрович і директор Інституту політичних досліджень ПАН Гжегож Мотика. Про наслідки виходу “Волині” на екран влучно висловився знаний литовський історик Альвідас Нікжейнтайтис (Alvydas Nikžentaitis): на його думку, цей фільм унеможливить українсько-польські дискусії з волинської теми ще принаймні на 20 наступних років⁹⁹². У Латвії перегляд стрічки у

⁹⁹⁰ “Polacy chcą oglądać filmy historyczne – „Wołyń” z rekordem otwarcia.” URL: <http://telewizjarepublika.pl/polacy-chca-ogladac-filmy-historyczne-wolyn-z-rekordem0otwarcia,39165.html> ; У. Шмід, “Лекції з історії у польських фільмах. Місто 44, Смоленськ і Волинь як візуальний дискурс жертви.” URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istiriya-i-pamyat-vazki-pitannya/2245-ulrich-shmid-lektsiji-istoriji-u-polskich-filmach-misto-44-smolensk-b-volin-jak-vizualizovanij-diskurs-zhertvi>

⁹⁹¹ Олег Хорошилов, “Політика історичної пам’яті як складова частина процесу національного будівництва: досвід застосування естетичного інструментарію,” *Політикус: науковий журнал* 3 (2016): 98.

⁹⁹² Wiatrowycz krytykował w Wilnie film „Wołyń”. URL: <https://kresy.pl/wydarzenia/wiatrowycz-krytykowl-w-wilnie-film-wolyn>

ризькому кінотеатрі “Splendid Palace” 27 жовтня 2017 р. був ініційований приватними особами. Після допиту його організаторів Руслана Панкратова та Олександра Гапоненка в Поліції безпеки вони надіслали листи на ім’я президента Польщі Анджея Дуди і до МЗС Польщі та прем’єр-міністра Матеуша Моравецького (Mateusz Morawiecki) з інформацією про сприяння латвійської влади поширенню бандерівської ідеології та переслідування тих, хто говорить правду. Симптоматично, що в польське посольство в Латвії й Генпрокуратуру Польщі від товариства поляків “Полонез” та “Об’єднання проти нацизму” теж надійшли аналогічні письмові звернення⁹⁹³. Із кінороботою Войцеха Смажовського змогла ознайомитися також аудиторія чеського телевізійного каналу СТ Art. Проте, на відміну від країн Балтії, головним гаслом реклами стало “Кохання, геноцид і ідеологія. Польська історична драма з часів Другої світової війни”, державний телеканал недвозначно твердив про бандерівські злочини проти мирних польських громадян. Як припустив один з експертів, чехи оповідь про Зося Гловацьку сприйняли через пам’ять про власну історію земляків, дідів та прадідів⁹⁹⁴.

Інакше зображені події українсько-польського протистояння в українському серіалі, знятому за однойменним романом Володимира Лиса “Століття Якова” (режисер-постановник Бата Недич, сценарист Андрій Кокотюха). В історії України очима волинського селянина Якова, який народився за часів Російської імперії, а старість зустрів уже в незалежній Україні, Волинська трагедія ототожнюється з нападом польського угруповання на українське село, де мешкає герой. І в цей трагічний момент на допомогу приходять шляхетна полька (головна героїня), котра захищає селян перед своїми земляками-нападниками. Згодом, “дізнавшись, хто їх порятував, люди оточили Зося і Якова, цілували Зосі руки, а декотрі вклякали на коліна, як перед святою...”. Таким чином, у фільмі переважили загальнолюдські цінності. До речі, як і “Волинь”, цей кінопродукт глядачі вперше побачили 2016 р.

Нещодавно з’явилася інформація про те, що польський режисер Конрад Ленцький (Konrad Łęcki, автор стрічки “Wyklęty”) розпочав підготовку над твором під назвою “Łuna”, який буде присвячений українсько-польським відносинам 1943–1947 рр. і торкатиметься протистояння на Волині, партизанської діяльності поляків у цьому регіоні, а в завершальній частині – подій у Бескидах повоєнної доби. Сам митець так визначив мету реалізації свого задуму: “Фільм – це нагадування про цих людей, оскільки мені здається, якщо протягом 20 років так званої свободи було створено лише одну стрічку на цю тему, то цього, безперечно, дуже мало. Я думаю, що масштаб трагедії, з

⁹⁹³ А. Тарасов, «Латвия противится критике зверств Волинской резни». URL: <https://bb.lv/statja/politika/2018/02/latviya-protivitsya-kritike-zverstv-volynskoi-rezni>

⁹⁹⁴ Film „Wołyń” w czeskiej telewizji. URL: <http://www.studiowschod.pl/film-wolyn-w-czeskiej-telewizji>

якою зіткнулися ці люди, настільки великий, що відображення її в одному фільмі, хоч і видатному, недостатньо”⁹⁹⁵.

Натомість знаний польський режисер Єжи Гофман (Jerzy Hoffman) дотримується цілком протилежної думки. Він відмовився екранізувати Волинь’43, мотивуючи це тим, що кожна селянська війна є жорстокою, а коли остаточно вимруть очевидці й учасники тих страшних подій, коли вимруть ті, хто виховував своїх дітей у взаємній ненависті, взаємини між людьми нормалізуються.

Через мультфільми також вдається успішно демонструвати своє бачення минулого. Мультфільм “Геноцид” (“Ludobójstwo”) – це не просто анімація, вона претендує на документальність, розповідаючи про злочини проти польського народу в період після 1939 р. (від табору Освенцим до “волинської різанини”). Його творець Аркадіуш Ольшевський (Arkadiusz Olszewski) знайшов свого глядача в YouTube. Другий – “Втеча” (“Ucieczka”) Ярослава Конопки (Jarosław Konopka) – продукований як класична лялькова анімація. Як зазначено в описі, фільм насичений спогадами свідків, які “пережили свою власну смерть” на Волині.

Показ проблем етнічних антагонізмів не є чимось винятковим і на театральній сцені. Так, спектакль варшавського “Teatr na Woli im. Tadeusza Łomnickiego” за п’єсою Тадеуша Слободзянека (Tadeusz Słobodzianek) “Наш клас” режисера Ондreja Спішака (Ondrej Spišák) відсилає до трагічних для поляків та євреїв подій у Єдвабному. Згадується, для прикладу, українсько-польський конфлікт й у “Весіллі” Станіслава Виспянського (Stanisław Wyspiański), що було поставлене в Бидгощі режисером Марціном Лібером (Marcin Liber).

Уперше тема Волинської трагедії була театралізована 2011 р., коли у варшавському Музеї незалежності тарнувський театр “Nie Teraz” представив “Баладу про Волинь”. Режисер, сценарист і сценограф Томаш Жак (Tomasz Antoni Żak) використав у своїй виставі повість Влодзімежа Одоєвського (Włodzimierz Odojewski) “Засипле все, замете” (“Zasypie wszystko, zawieje”) і свідчення очевидців. Постановку можна поділити на дві частини. Перша – це власне розповідь про жахливі смерті й муки вустами трьох жінок, які оповідають про долі своїх рідних і близьких, сусідів (одна з героїнь – українка); друга – метафорична сцена після трагедії, коли жінки намагаються змити із себе спогади крові та вдаються до самобичування. Прикметно, що режисер, який народився у родині вихідців з Волині, поставив перед собою завдання, щоб загибель польськості заторкнула якомога більше земляків, повторивши вислів, приписуваний французові Фердинандові Фошові (Ferdinand Foch): “Батьківщина – це земля і могили. Народи, втрачаючи пам’ять, втрачають життя”.

⁹⁹⁵ Marek Trojan, „From Volhyn to the Bieszczady. The director of Wykłętego begins work on the new film – “Luna”. URL: <https://kresy.pl/wydarzenia/od-wolynia-pobieszczady-rezyser-wykletego-roz poczyna-prace-nad-nowym-filmem-luna>

Вистава “Апорія’43 / Декалог: локальна світова війна” стала теж однією з перших спроб заговорити про події на волинських теренах у 1943 р. театральною мовою⁹⁹⁶. Це був крок до спільного переосмислення складного історичного минулого і напрацювання якщо не спільного бачення, то хоча б злагожденного сценічного діалогу між українськими та польськими митцями. Польську сторону в проєкті репрезентували люблінський театр “Scena Prapremier Invitro” (режисер Лукаш Віт-Михаловський / Łukasz Witt-Michałowski) і драматург Артур Палига (Artur Pałyga), українську – харківський театр “Арабески” (реж. Світлана Олешко). Саме в польській частині спектаклю в центр поставлено Волинську трагедію. Усе розпочинається діалогом наших сучасників – українців та поляків, котрі мирно обговорюють буденні речі, аж допоки тема розмови не торкається історії. І власне тут виявляється прірва непорозуміння між двома сторонами. В основі диптиху особиста доля жінки, яка пережила ті страшні дні 1943 р. Її спомини рясніють натуралістичними подробицями мордування українцями польських мешканців. Ця історія переплітається із сучасністю, коли польська сторона прагне, попри все, порахувати свої жертви. Просту й невибагливу, на перший погляд, оповідь про вбивства й ненависть ускладнює наявність у волинських селах чималої кількості мішаних українсько-польських родин. Наратив про звірства українців закінчує епізод зустрічі після смерті старої польки й української дівчини, яка врятувала її ціною власного життя. Однак поодинокі факти людяності не спроможні подолати історичної прірви (її символом став ліс вил і кіс, які водночас є символами і мирної праці на землі, і боротьби, яка відбувалася на ній). Українська ж частина стала завершенням створеного “Арабесками” триптиху про найтравматичніші події нашої національної історії – Чорнобильську катастрофу (“Чорнобиль”), Голодомор (“Листи з Харкова”) та Другу світову війну (“Декалог”).

Ще одна вистава – “Сварка” Польського театру з Бидгоща (Teatr Polski w Bydgoszczy). Сильна своєю лаконічністю: лавки з грубого необтесаного дерева для глядачів і такі ж підвищення для акторів – атрибутика чи то костелу, чи то суду, чи то школи. Озвучені зі сцени свідчення очевидців, що їх було зібрано в Україні та Польщі, подаються у вигляді фільмового репортажу, перекладеного мовою театру⁹⁹⁷. Незважаючи на всю політичну актуальність теми, автори цього твору прагнули зберегти нейтральність. За їхніми словами, основною метою був пошук ключа до зрозуміння трагічного минулого в калейдоскопі спогадів. Показовий у цьому плані фрагмент із

⁹⁹⁶ Оксана Дудко, “Апорія’43” / Декалог: локальна світова війна. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-wazhki-pitannya/446-oksana-dudko-aporii43dekaloh-lokalna-svitova-viina>

⁹⁹⁷ Mirosław Wlekły i Katarzyna Szyngiera, „Swarka: rzeź wołyńska: 72 rocznica.” *Duży Format: czwartkowiec „Gazety Wyborczej”*, Lipiec 9, 2015, 6-8.

зображенням трьох мертвих дітей, прив'язаних колючим дротом до дерева, – автори спектаклю не лише пояснюють, що насправді це жертви матері-дітовбивці з ще передвоєнного часу, а й аналізують механізм перетворення фото на “доказ” у волинській справі⁹⁹⁸.

Цілком слухними є висновки Лукаша Ясіна (Łukasz Jasina), що поляки хочуть говорити про свою трагедію і їхня версія не виявляє ознак наближення до того, про що прагнуть розмовляти українці; тому в популярній пам'яті обох народів немає зближення. Мабуть, недарма стверджував у своїх книгах “Проти пам'яті” й “На славу забуття” американець Девід Рефф, що спроба дізнатися правду є справою лише істориків. Саме вони, на підставі архівних матеріалів та інших джерел, спроможні (та й то далеко не завжди) дійти до істини щодо подій, які відбувалися десятиріччя тому⁹⁹⁹. Натомість твори митців, тексти публіцистів, політиків та різних громадських і культурних діячів є тільки інтерпретацією історичного знання.

Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни на західних землях України має своє відображення й у музичному мистецтві (причому і в класичній, і в популярній музиці).

Набувши досвіду написання музичних композицій на історичні теми (балада “Катинь 1940”) і усвідомлюючи, що через музику можна донести дуже багато, можна навчати, розчулювати слухача, Лех Маковецький (Lech Makowiecki) створив баладу “Волинь 1943”.

Про один з музичних творів і про силу емоцій, які викликав цей твір, Адриан Гржеговський (Adrian Grzegorzewski) писав так: “Річчю, яку я повинен пояснити, є присутність на сторінках повісті твору, що створений нещодавно, лише 2015 року. Коли розмірковував над тим, яким віршем проілюструвати сум'яття Марти, котра назавжди прощається з Волинню, пісня гурту “Норутична” дуже швидко виявилася просто вистрілом у десятку. “Норутична” з їхньою патріотичною розповіддю, що містить “Волинь 1943”, викликає захоплення. Такої туги, болю і терпіння, загорнутого в пісню, не чув віддавна. Кожна її думка щоразу, коли її чую, проникає в мене з такою ж глибиною. Марта не могла заспівати Янкові й волинській землі нічого іншого, хоч слова твору з'явилися по сімдесяти роках після подій”¹⁰⁰⁰.

Дієвим інструментом формування історичної пам'яті є науково-популярна та художня література. Хоча за ступенем охоплення аудиторії ці різновиди літератури поступаються навчальній, а отже, мають менший вплив на суспільну свідомість, однак і вони вносять свою лепту в її розвиток (зазвичай освіченішої частини соціуму).

⁹⁹⁸ Stefan Pastuszewski, „Swarka – recenzja,” *Akant: miesięcznik literacki* 11 (2015): 30-31.

⁹⁹⁹ David Rieff, *Against Remembrance* (Perth (Australia): Melbourne University Press, 2011); David Rieff, *In Praise of Forgetting: Historical Memory and Its Ironies* (New Haven: Yale University Press, 2016).

¹⁰⁰⁰ Adrian Grzegorzewski, *Czas burzy* (Kraków: Między Słowami, 2017).

Побутування в польському красному письменстві “волинської” теми органічно доповнює пам’яттєвий дискурс, утриваючи й увиразнюючи його художньо-експресивними засобами. Ще у 1980-х роках виходять друком твори на цю тематику відомого письменника Влодзімежа Одоєвського¹⁰⁰¹. Чимало фрагментів, пов’язаних із вбивствами поляків українськими націоналістами, віднаходимо у повісті Францішека Сікорського “Зелена верба”. Зокрема, один із героїв Петро описує події в Колтові (Kołtowa), де він став свідком загибелі членів семи польських родин: “Те, що побачили, було страшним: довгий, накритий різдвяними стравами стіл був цілком залитий кров’ю. Особливо мене вразила облатка, просякнута кров’ю. Білий і червоний: життя і смерть. Голови декого з помордованих лежали в тарілках”¹⁰⁰². З уст цього персонажа читач дізнається й про подібний трагічний епізод в іншому населеному пункті – Гуті Верхобузькій. В одному з оповідань “Право війни” Генрика Панаса представлено сцену своєрідного суду над колишнім упівцем, під час якого галицький поляк мовить: “Насамперед ви забили мою дружину. Сокирою. Аж мозок розбризкався по стіні. А потім синка. Чіплявся до твоїх ніг. Дід усе це чув, заховався під ліжку, а ви поспішали далі. Ви не зауважили його. Зрештою, помер через кілька днів від переляку... Ви прийшли до Косова різати ляхів, ти і твоя банда...”¹⁰⁰³.

Назвемо ще раз ім’я Станіслава Сроковського, чия книга “Ненависть” стала основою для сценарію аналізованого вже фільму Войцеха Смажовського¹⁰⁰⁴. Він належить до тих польських поетів, прозаїків та драматургів, у творчості яких тема кресів надзвичайно поширена. Сроковський опублікував кілька десятків таких творів, серед яких повісті “Духи дитинства” (“Duchy Dzieciństwa”), “Репатріанти” (“Repatrianci”), трилогія “Український коханець”, “Зрада” та “Сліпці ідуть до неба”¹⁰⁰⁵. Свої погляди він популяризує через засоби масової інформації¹⁰⁰⁶. Увага до кресової історії для цього

¹⁰⁰¹ Włodzimierz Odojewski, *Zasypie wszystko, zawieje...* (Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media, 2008); Włodzimierz Odojewski, *Oksana* (Warszawa: Twój Styl, 1999); Włodzimierz Odojewski, *Oksana, l’Ukrainienne*, Agnes Wieniewski, trad. (Montricher: Les Editions Noir sur Blanc, 2003).

¹⁰⁰² Franciszek Sikorski, *Iwa zielona* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984).

¹⁰⁰³ Henryk Panas, *Prawo wojny i inne opowiadania* (Olsztyn: „Pojezierze”, 1969).

¹⁰⁰⁴ Stanisław Srokowski, *Nienawiść (opowiadania kresowe)* (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2006).

¹⁰⁰⁵ Stanisław Srokowski, *Ślepcy idą do nieba* (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2011); Stanisław Srokowski, *Ukraiński kochanek* (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2011); Stanisław Srokowski, *Zdrada* (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2008).

¹⁰⁰⁶ Stanisław Srokowski, “Kresy jako wartość moralna,” *Res Cresoviana: nowe pismo kresowe* 1 (2019): 15-39; Stanisław Srokowski, “Ukraińcy, nie kłamcie,” *Rzeczpospolita*, Lipiec 10 (159), 2013, A 9; Stanisław Srokowski, „Zagłada Huty Pieniackiej,” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 25 (146), 2013, 12; Stanisław Srokowski, „Kresowe katharsis,” *Wyspa: kwartalnik literacki* 12 (2016): 142-145; Stanisław Srokowski, “Albo mówimy prawdę, albo kłamiemy.” *Rozmawia Michał Soska. Nasza Polska*, Marzec 3 (9), 2015, 13.

письменника не випадкова, адже народився він 1936 р. в Гничах біля Підгайців у колишньому Тернопільському воєводстві, звідки переїхав з батьками 1945 р. Згадаємо також і прозу Ришарда Глейзера (під псевдонімом Александер Лавський)¹⁰⁰⁷, Барбара Кубіс¹⁰⁰⁸, Ядвіги Скібінської-Подбельської¹⁰⁰⁹, Альфа Сочинського¹⁰¹⁰, Станіслави Стадер¹⁰¹¹, поезії Кшиштофа Колтуна¹⁰¹², Збігнева Окуня¹⁰¹³. Виразно полоноцентричною, далекою від об'єктивних тогочасних реалій є етнокультурна модель Волині в Ромуальда Верника. Особливо очевидно це виявляють описи українсько-польського конфлікту (лютий 1943 – лютий 1944 рр.). У створеному письменником художньому світі книжки “У Здолбуніві розквітла калюжниця”¹⁰¹⁴ домінує не стільки історична правда, скільки емоційний складник: суб'єктивні і сповнені трагізму пережитого спогади безпосередніх учасників “волинської різні” помножені на суто індивідуальне, також позначене досвідом репресій і вигнання, авторське сприйняття й відтворення. Окремі епізоди подає Барбара Іскра-Козінська¹⁰¹⁵. В основу її повісті покладено реальні події, хоч і опрацьовані літературно. Не змінено навіть імен дійових осіб. Але на відміну від інших авторів, письменниця не вдається до деталізації та драстичних описів. “Волинський гамбіт” Артура Баневича є поєднанням історичної повісті й детективу¹⁰¹⁶. Головний герой Павел Буйницький, потрапивши 1943 р. на Волинь, не лише змушений розслідувати смерть єврейки, а й шукає вбивцю одного із членів місцевої польської самооборони. У результаті маємо художній наратив, в якому трагічні та драматичні події 1943–1944 рр. показуються з погляду звичайних людей, на долю котрих випали випробування.

¹⁰⁰⁷ Aleksander Ławski, *Rzeź wołyńska: pamięć piekła* (Gdynia: Novae Res – Wydawnictwo Innowacyjne, 2014).

¹⁰⁰⁸ Barbara Kubis i Weronika Komiedzińska, Pużnicka tragedia zapisana wierszem (ukraińska akcja antypolska w Galicji Wschodniej w 1945 roku),” *Prace Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej. Nauki Humanistyczne* 1 (2014): 221–236.

¹⁰⁰⁹ Jadwiga Skibińska-Podbielska, *Epopeja wołyńska: 1913–1945*, wyd. 2, uzup. (Lublin: Norbertinum, 2013).

¹⁰¹⁰ Alf Soczyński, *Krew i ogień* (Szczecin: Wydawnictwo My Book, 2009).

¹⁰¹¹ Stanisława Stadher, *Kresy nadziei* (Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2004).

¹⁰¹² Krzysztof Kołtun, *Psalterz z Porycka* (Kraków: Fall, 2004); Krzysztof Kołtun, *Rodopis z Wołynia* (Kraków: Fall, 2007); Krzysztof Kołtun, *Wołyńska litania* (Biały Dunajec; Ostróg: „Wołanie z Wołynia”, 2012).

¹⁰¹³ Zbigniew Okón, *Pomnik „wołyńskich dzieci” (nie wspomnimy o Was)* (Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe Fosze, 2013).

¹⁰¹⁴ Romuald Wernik, *W Zdobunowie zakwitły kaczeńce* (Biały Dunajec: Ostróg, 2001), 7–8.

¹⁰¹⁵ Barbara Iskra-Kozińska, *Czerwone niebo nad Wołyniem* (Warszawa: Bellona, 2012).

¹⁰¹⁶ Artur Baniewicz, *Wołyński gambit: śledztwa w czasach zbrodni* (Kraków: Znar Horyzont, 2019).

Натомість в Україні тема міжнаціонального протистояння на Волині майже не відображені у художній літературі. За винятком хіба що поодиноких згадок у романах Оксани Забужко¹⁰¹⁷, Ліни Костенко¹⁰¹⁸, Володимира Лиса¹⁰¹⁹, історичного роману Юрка Вовка (Юрія Зилюка) “Пам’ять крові”¹⁰²⁰ (заснованого на фактах із життя реальних людей про їхню дружбу, кохання і те, як усе змінилося в часи воєнного лихоліття), а також документального роману Миколи Руцького “Ми у вічі сміялися смерті...”¹⁰²¹. З огляду на симптоматичність мотивації авторів, які писали про Волинську трагедію, наведемо обширнішу цитату з післямови до роману “Операція “Burza”, або Ми їх спільно винищимо” Йосипа Струцюка: “Якби не читав, з дозволу сказати, отих пріснопам’ятних спогадів Владислава і Єви Семашків “Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia w 1939–1945” (Геноцид, вчинений українськими націоналістами проти польського населення Волині у 1939–1945 роках), не бачив (хоч не до кінця) польського фільму “Wołyń”, якби польський Сейм не визнав події на Волині у 1943–1945 роках “геноцидом, вчиненим українськими націоналістами проти мешканців II Речі Посполитої”, ніколи не взявся б писати про те, що тобі, дорогий читачу, довелося читати. Бо, як народ, поляків і їхнє прагнення до незалежності поважаю. Поважаю, але саме сьогодні, коли наша молода держава в такому критичному стані, коли північний споконвічний недоброзичливець оголосив нам чергову війну на знищення, загарбав наш Крим і на Донбасі майже кожного дня гинуть кращі сини і дочки України, відстоюючи свою землю, ми, як ніколи, вимушені шукати собі друзів у світовій спільноті. І знаходимо. Бо з нами не лишень Віра, Надія і Любов, а й бажання нарешті вирватися з того рабства, в яке нас утрамбували “наші вороженьки” на кілька довгих століть. І саме сьогодні хтось із засмальцьованої колоди витягує давно биту карту, аби підкинути у наше доволі крихке зближення. І підкинуто, треба сказати, продумано. Коли Україні нестерпно важко, нараз з’являється і починає показово витирати об наш поріг свої по самі халяви в гною чоботи. Чи можна було б удати, що не бачиш? Можна. Однак тоді ти визнаєш повністю своє безсилля, свою провину перед усім світом. Чи ж була ота “провина”? Була, проте не більша, ніж та, котру чинили ті, хто нас звинувачує. Напрошується приказка: чия б кричала, а чия б уже мовчала. Нам далі не виходить мовчати”¹⁰²².

¹⁰¹⁷ Оксана Забужко, *Музей покинутих секретів*, вид. 2-е (Київ: Факт, 2009).

¹⁰¹⁸ Ліна Костенко, *Записки українського самашедшого* (Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2011), 301-302.

¹⁰¹⁹ Володимир Лис, *Століття Якова* (Харків: “Клуб сімейного дозвілля”, 2010).

¹⁰²⁰ Юрко Вовк, *Пам’ять крові* (Харків: “Клуб сімейного дозвілля”, 2016).

¹⁰²¹ Микола Руцький, *“Ми у вічі сміялися смерті...”*, вид. 3-є, доп. і перероб. (Рівне: ТзОв – фірма “Овід”, 2019).

¹⁰²² Йосип Струцюк, *Операція „Burza” або Ми їх спільно винищимо. Повість кривавих літ* (Київ: Український пріоритет, 2017).

Комеморативні практики

Поняття комеморативних практик є порівняно новим для українського читача, однак надактуальним – проблема пам'яті про десятиліттями замовчувані або викривлені історичні наративи, їх ушанування виявилася особливо гострою. Водночас слід розуміти, що на пам'ятання в Україні впливають комеморативні й меморіальні практики сусідніх держав, зокрема Республіки Польщі. Чи не найяскравіше ілюструє це дискурс навколо волинських подій, історична політика РП щодо яких визначає міждержавні та міжнаціональні відносини.

Комеморація базована на колективній/політичній пам'яті – однорідному конструкті минулого, який створений у межах певної соціальної групи, має чіткі *message*, виражені матеріальними і візуальними знаками/символами (меморіальні місця, пам'ятники тощо) і закріплені практиками на кшталт церемоній вшанування, відзначення річниць та ін. Комеморація, як уважає Аллан Мегілл (Allan Megill), виникає в сьогоденні з огляду на прагнення суспільства підтвердити єдність, зміцнити зв'язки в суспільстві/співтоваристві через спільне ставлення до подій минувшини та їхніх сучасних репрезентацій¹⁰²³. За П'єром Нора, вона працює на створення спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення певних осіб і подій, конструювання “місць пам'яті”¹⁰²⁴. Власне тоді, коли з'являється почуття пошани й поклоніння, пам'ять стає комеморацією. За влучним спостереженням професора Єльського університету Тімоті Снайдера: “Комеморація, або ж вшанування пам'яті, – спокуслива омана означування, що апелює до емоцій, але є згубною для думки. Героїв потрібно наблизити до нас, а злочинців прогнати, в ідеальному випадку – відсилаючи до їхніх переконань, які нам можуть здаватися неприйнятними і які ми можемо вважати згубними для жертв”¹⁰²⁵.

Саме тому модерний культ комеморації став своєрідною “сучасною приватизацією минулого”, способом скасувати бар'єри між нами теперішніми та реальністю минулого.

Комеморативними практиками називаємо сукупність дій та об'єктів (як-то ритуали й церемонії, пам'ятники й меморіальні комплекси), спрямованих на репрезентацію певного історичного наративу, що є значущим для значної частини спільноти.

У рамках діяльності кресових товариств, які від початків свого існування гучно декларують прагнення поширювати пам'ять про події Другої світової війни, було організовано низку виставок. Так,

¹⁰²³ Аллан Мегілл, *Историческая эпистемология* (Москва: Канон+, 2007), 115-117.

¹⁰²⁴ П'єр Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять* (Київ: Видавництво “Кліо”, 2014)

¹⁰²⁵ Тімоті Снайдер, “Комеморативна зумовленість / Втрати через вшанування” URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/956-tymoti-snaider-komemoratyvna-zumovlenist-vtraty-cherez-vshanuvannia>

Товариство любителів Волині і Полісся (Towarzystwo Miłośników Wołynia i Polesia) 1997 р. презентувало виставку “Волинь уберегти від непам’яті” (“Wołyń ocalić od zapomnienia”), а 2002 р. – “Волинь наших предків, Слідами життя – час винищення” (“Wołyń naszych przodków. Śladami życia – czas zagłady”). 2003 р. Чеслав Філіповський (Czesław Nikodem Filipowski) спільно з Товариством вшанування жертв злочину українських націоналістів (Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów we Wrocławiu) на 60-ту річницю приготували велику експозицію з 59 таблиць “Виставка геноциду, вчиненого ОУН–УПА проти поляків південно-східних кресів Другої Речіпосполитої в 1939–1947 рр.” (“Wystawa ludobójstwa dokonanego na Polakach przez OUN–UPA na Kresach Południowo-Wschodnich II RP 1939–1947”), яку було запропоновано до огляду в багатьох польських містах. Саме ця експозиція викликала величезний скандал, коли її до Києва привіз Вадим Колесніченко.

До процесу коємємєрації Волині’43 активно долучився польський Інститут національної пам’яті. 2002 року його стараннями з’явилася виставка “Поляки – українці. 1943–1945” (“Polacy – Ukraińcy 1943–1945”), частину якої експонували 2011 р. під назвою “Поляки – українці 1943–1945: “антипольська акція” ОУН–УПА Бандери / волинсько-галицька різанина в українських документах” (“Polacy – Ukraińcy 1943–1945: “antypolska akcja” OUN–UPA Bandery / rzeź wołyńsko-galicyska w dokumentach ukraińskich”¹⁰²⁶.

Класичним прикладом коємємєративних практик у Польщі, пов’язаних з цією темою, може слугувати виставка “Волинь 1943. Волають з могил, яких немає” (“Wołyń 1943. Wołają z grobów, których nie ma”), розгорнута 10–31 липня 2013 р. в центрі Варшави на Краківському передмісті (Krakowskie Przedmieście), а згодом і в інших містах (Щецін, Ряшів, Лодзь та ін.) Інститутом національної пам’яті, Товариством “Польська спільнота” (“Wspólnota Polska”) та Товариством любителів Волині і Полісся (Towarzystwo Miłośników Wołynia i Polesia). Більш ніж промовисто звучать слова авторки сценарію виставки Еви Семашко: “Прагнули це зробити через подання найважливіших інформацій і збурення у глядачів емоцій, без яких немає бажання пізнавати. Прагнули показати злочин через переживання осіб, які його пережили, переважно дітей, бо саме вони були найнещаснішими жертвами, у котрих волинський злочин часто забрав цілу родину. Прагнули описати почуття дітей на загальному тлі подій, описати цей злочин, його перебіг і жертв”¹⁰²⁷. Завданням авторів, окрім іншого, було зробити Волинську трагедію ближчою особам, котрі не мають родинного стосунку до неї, та молоді.

¹⁰²⁶ „Polacy – Ukraińcy 1943-1945: „antypolska akcja” OUN/UPA Bandery / rzeź wołyńsko-galicyska w dokumentach ukraińskich” URL: https://ipn.gov.pl/ftp/Wystawa_pol_ukr_39-45.pdf

¹⁰²⁷ „Wystawa „Wołyń 1943. Wołają z grobów, których nie ma” URL: <https://dzieje.pl/wystawa/wystawa-wolyn-1943-wolaja-z-grobow-ktorych-nie-ma-o>

У цьому контексті варто згадати і сказане одним з організаторів виставки “Незавершені меси волинські” (“Niedokończone Msze Wołyńskie”), яку вперше демонстрували 2010 р., пізніше і в польському Сеймі, одіозного Влодзімежа Осадчого, котрий твердив про постійне заморожування закону, що карав би за бандеризм і відсутність згоди на закриття цієї справи на території РП, а сам підготовлений ним захід трактував як такий, що говорить до сумління і здатен змінити цю ситуацію, принаймні у Польській державі¹⁰²⁸. Польська влада, вочевидь, вирішила докласти всіх необхідних зусиль для поширення знань про “волинський геноцид” не тільки всередині країни, а й поза її межами. Напередодні чергової річниці 2018 р. з ініціативи посла Томаша Пьотра Поренби (Tomasz Piotr Poręba) ця виставка відкрилася у Європарламенті¹⁰²⁹.

2020 року на вулицях Варшави з’явилася панельна виставка “Сусідська кров. Волинсько-галицький геноцид 1943–1945” (“Sąsiedzka krew. Ludobójstwo wołyńsko-galicyskie 1943–1945”), в основу якої лягли фотографії та документи з приватного архіву Леона Попека, збірки регіонального музею в Томашові Любельському, осередку “Карта”, Цифрового національного архіву та архіву ІНП. Вона представила історичні передумови конфлікту, спогади свідків, особи жертв.

Показовим зразком вибудовування певної моделі пам’ятання й забарвлення його емоціями є “реконструкція” в Радомні. Аби закріпити у свідомості частини суспільства образ українця-бандита, організатори використали і стрільянина по беззахисних дітях та жінках з вогнепальної зброї, і мордування безневинних поляків за допомогою сокир та кіс, і спалення спеціально побудованих хат¹⁰³⁰. Незважаючи на протести не лише українських середовищ, а й польських інтелектуалів, “реконструкція” відбулася, продемонструвавши позицію владних структур. Волинська дослідниця Людмила Стрільчук звернула увагу на два характерні моменти цього дійства. Перший – відсутність передісторії українсько-польського конфлікту, а другий – саме місце проведення, адже в тих місцевостях південної Польщі мешкали українці, котрі в 1944–1947 рр. були вбиті або депортовані з цих теренів¹⁰³¹.

¹⁰²⁸ „Niedokończone Msze Wołyńskie”. W Sejmie otwarto wystawę poświęconą zamordowanym na Wołyniu duchownym URL: <https://wpolityce.pl/spoleczenstwo/347268-niedokonczone-msze-wolynskie-w-sejmie-otwarto-wystawe-poswiecona-zamordowanym-na-wolyniu-duchownym>

¹⁰²⁹ „Ważna inicjatywa posła Poręby. W PE upamiętniono ofiary rzezi wołyńskiej. „Tylko prawda może zbliżyć do siebie nasze narody” URL: <https://wpolityce.pl/polityka/403282-w-pe-upamietniono-ofiary-rzezi-wolynskiej>

¹⁰³⁰ Оксана Каліщук, *У тіні Волині? Історія vs пам’ять* (Львів: НАНУ, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2016), 57.

¹⁰³¹ Людмила Стрільчук і Андрій Нінічук, *Війна пам’яті та війни пам’ятників у сучасних українсько-польських відносинах* (Луцьк: Вежа-Друк, 2019), 227.

Не можна оминати й останню ініціативу польської сторони. Віцепрем'єр Польщі Яцек Сасін (Jacek Sasin) оголосив 2020 р. про плани створити у Холмі Інститут правди та примирення й Музей жертв “Волині”: “Єврейська нація змогла вшанувати пам'ять жертв геноциду та створити Інститут Яд Вашем, і ми також зобов'язані такою пам'яттю загиблим полякам та всім, хто постраждав на Волині”¹⁰³².

Окремого коментаря потребують ініційовані кресов'яками та їхніми нащадками традиційні марші пам'яті жертв Волинської трагедії, що вже багато років поспіль проходять у польських містах 11 липня. Нині на учасниках таких маршів ми бачимо патріотичні футболки. Як зазначає соціолог Роланд Зарицький (Roland Zarzycki): “Народовці через одяг та символи маніфестують свою позицію. Дають свої відповіді на історичні та ідеологічні питання. Їм не подобається, коли хтось поза їхньою групою використовує символи, які для нього не мають ідеологічного ореолу. Привласнення національних символів однією групою є очевидним. Це елемент певної битви, пов'язаної з питаннями про те, що таке патріотизм, що має бути в підручниках, якою має бути історія, як потрактовувати Волинь чи знищення євреїв поляками”¹⁰³³. Аналогічна роль і великих значків з написом “Пам'ятаємо волинський геноцид”, що їх носять чимало учасників таких заходів. І те, що поруч із “нейтральними” гаслами “Волинь – пам'ятаємо” (“Wołyń – Pamiętamy”) на їхньому одязі можна побачити й цілком інші (як-от “Wołyń – ludobójstwo”), є виявом “мови ворожнечі”, що заторкуючи нашу національну гідність, провокує до симетричних дій.

Коли ми обговорюємо проблему осмислення суспільством свого складного минулого, то найважливішим визнаємо донесення правильних посилів до молоді та пошук тем, які давали б змогу уникнути конфронтації. Надцікавий у цьому сенсі досвід проекту “Поєднання через важку пам'ять”. Громадська ініціатива, започаткована 2012 р., ставила за мету зміцнення польсько-українського порозуміння через інформування про приклади надання допомоги та співіснування українців і поляків у період трагічних подій на західноукраїнських землях під час Другої світової війни. Як висловився Гжегож Юзефчук (Grzegorz Józefczyk), цей проект має цінний ідеалізуючий первень: пошук людей, які, долаючи національні поділи, допомагали один одному в тому пеклі, залишаючись вірними декалогіві¹⁰³⁴. Така ініціатива була спрямована на подолання

¹⁰³² Jacek Sasin, „Powstanie Instytut Prawdy i Pojednania poświęcone pamięci ofiar zbrodni wołyńskiej,” URL: <https://dzieje.pl/wiadomosci/j-sasin-powstanie-instytut-prawdy-pojednania-poswiecony-pamieci-ofiar-zbrodni>

¹⁰³³ Agnieszka Kamińska, „Ideologia na koszulkach podsycza skrajne emocje” Dziennik Bałtycki, Luty 10-11, 2018, 8.

¹⁰³⁴ Гжегож Юзефчук, “Місія поєднання, місія розмови,” в *Поєднання через важку пам'ять, Східна Галичина*, 25.

національних стереотипів, об'єктивне двостороннє з'ясування всіх обставин трагічних подій та розвиток діалогу між українським і польським народами. Станом на 2015 р. молоді українці й поляки зібрали 236 усних історій по обидва боки кордону, провівши чотири спеціальні експедиції, наймасштабніші з котрих відбувалися на Волині та Галичині. Результати разом із думками експертів були оприлюднені у вигляді окремих видань¹⁰³⁵. Та найголовніше, що, як висновує Александра Зінчук, “історія порятунку”, до якої звернулися організатори, “не лише вивчає минуле, але й повинна служити тому, щоб дбати про майбутнє”, “проект був не лише спробою створити модель спільної праці щодо складної пам'яті, але й спробувати запровадити якісно нову дискусію щодо історії, пам'яті, суспільства, а також його виховання у взаємному розумінні”¹⁰³⁶.

Велике значення для політизації Волинської трагедії та усталення її геноцидної інтерпретації має вручення медалі “Virtus et Fraternitas” (лат. “Чеснота і братерство”)¹⁰³⁷ українцям, які рятували поляків у дні українсько-польського протистояння 1940-х рр. Кандидатів на відзнаку висував Інститут Пілецького – організація, що покликана вшановувати, документувати й вивчати історію 20 ст. з особливим наголосом на польський досвід і долю польських громадян¹⁰³⁸. Церемонія вручення цього відповідника ізраїльського “Праведника народів світу” вперше відбулася 19 червня 2019 р. в Польському театрі у Варшаві. Серед десяти нагороджених були Анатолій і Зінаїда Гергелі¹⁰³⁹, котрі рятували поляків під час волинських подій, та Олександра Васейко¹⁰⁴⁰, завдяки

¹⁰³⁵ Aleksandra Zinczuk, red. *Pojednanie przez trudną pamięć – Wołyń 1943 = Поєднання через важку пам'ять – Волинь 1943 = Reconciliation through difficult remembrance – Volhynia 1943* (Lublin; Wojślawice: Stowarzyszenie Panorama Kultur, 2012); Aleksandra Zinczuk, red. *Pojednanie przez trudną pamięć. Galicja Wschodnia = Поєднання через важку пам'ять. Східна Галичина = Reconciliation through difficult remembrance. Eastern Galicia*. URL:

¹⁰³⁶ Александра Зінчук, “Навіщо порушувати важкі теми? Про проект “Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943”, в *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину* (Київ: Польський Інститут у Києві – проект Історична Правда, 2013), 34.

¹⁰³⁷ “Virtus et Fraternitas” – нагорода особам, які рятували або дбали про пам'ять людей польської національності, а також польських громадян інших національностей, які були жертвами злочинів,” – повідомила канцелярія президента РП. Додано також, що йдеться про злочини 1917-1990 рр. – радянські, нацистські, на ґрунті нацизму чи інші злочини проти людяності, а також військові.

¹⁰³⁸ Wojciech Kozłowski, „Godność na przekór wszystkiemu,” Marcin Wikło, wywiad. *W Sieci* 25 (2019): 56-57.

¹⁰³⁹ “Волинян відзначили польськими нагородами,” *Волинські новини*, Червень 27 (25), 2019, 6.

¹⁰⁴⁰ Максим Солоненко, “Волинянку нагородили польською медалю,” *Голос України*, 25 червня (117), 2019, 5; Karol Grabias, rozm. „Rozmowa z Oleksandra Wasiejko, laureatką odznaczenia „Virtus et Fraternitas” URL: <http://teologiapolityczna.pl/rozmowa-z-oleksandra-wasiejko> ; Наталя Денисюк, „Virtus et Fraternitas” для пані Шури із Сокола,” *Волинський монітор = Monitor Wołyński*, Липень 4 (13), 2019, 2; Наталя Кравчук, „Медаль бабі Шурі – від

якій польські археологи віднайшли місця масових поховань поляків, убитих в Острівках та Волі Островецькій.

Погоджуючись із твердженням Віталія Лозового про важливість для польської сторони символічних жестів та демонстративних акцій ¹⁰⁴¹, мусимо визнати, що потенціал використання комеморативних практик в українсько-польському історичному діалозі використаний далеко не повністю.

польського президента: бо все життя доглядала чужі безіменні могили,” *Вісник і К*, Серпень 1 (31), 2019, 10; Наталія Кравчук, „Тільки піньондзів не давайте, бо не візьму: бабця з Волині багато років доглядала безіменні могили поляків, що загинули під час Волинської трагедії. Президент Польщі вручив їй медаль „Чеснота і братерство”,” *Високий Замок*, Серпень 8–14 (63), 2019, 7.

¹⁰⁴¹ Віталій Лозовий, “Основні тенденції історичної політики Польщі: виклики для України,” *Strategic priorities* 45 (2017): 147-154.

Волинська трагедія і гібридна війна: методи, уроки, висновки

... немає справедливої Європи без незалежної України. Немає безпечної Європи без безпечної України. А простіше кажучи, немає Європи без України.

Дональд Туск

У нас на Заході, як ви знаєте, російська пропаганда називає українців поганями європейцями, бо вони фашисти. Хоча така думка побутує і в Росії, та проблема Росії в тому, що українці – занадто добрі європейці. У вас забагато європейського. Ви інші, ви – європейці.

Тімоті Снайдер

Гібридна війна, яку провадить проти України Росія, істотно ускладнює українсько-польські відносини. Хоча абсолютизувати цей фактор, очевидно, не варто, але й ігнорувати, а тим паче заперечувати, як це чинить частина авторів, щонайменше неправильно. Не можна забувати, що на українсько-польські взаємини і формування політики пам'яті впливає зацікавлена третя сторона. Ярослав Дашкевич свого часу влучно зауважив: “Як це не парадоксально, але сьогодні на політичній сцені з'явилися ці самі актори, що були у 40-х рр. минулого століття, що дає підстави говорити про міжнародну гру довкола т. зв. справи Волині”¹⁰⁴². Зрештою, експерти порушували й порушують питання, як дії російської сторони впливають на волинську дискусію в академічному та суспільному вимірах¹⁰⁴³. Російські політтехнологи зробили, роблять і, вочевидь, будуть робити усе від них залежне, щоб підігрівати градус напруги в українсько-польських відносинах. Адже на перший погляд курйозні й безглузді тези про те, що “кримська весна” і “донбаський спротив” нерозривно пов'язані, зокрема і з польською трагедією 1942–1945 рр., та переконання, що “після розвалу нинішнього київського режиму, світ дізнається про продовження “волинської різанини”, цього разу вже на Сході України”¹⁰⁴⁴, мають чітко означену мету. До усвідомлення цієї мети нас можуть наблизити, хоч як це дивно, формулювання на кшталт того, що “нова українська ідеологія, котра зробила відвертих бандитів та головорізів національними героями, ризикує серйозно вдарити по

¹⁰⁴² Ярослав Дашкевич, “Волинський казан та його творці,” *Шлях Перемоги*, Червень 19-25, 2003, 8.

¹⁰⁴³ Jakub Bornio, „Kwestia Rzezi Wołyńskiej w kontekście kryzysu ukraińskiego – między rosyjską propagandą, ukraińskim poszukiwaniem tożsamości narodowej a polską racją stanu,” *Rocznik Europeistyczny* 2 (2016): 83-100; Henryk Stańczyk, „Wojna hybrydowa na Ukrainie i jej wpływ na polsko-ukraiński dyskurs historyczny dotyczący mordów na Wołyniu w latach 1943-1944,” w Anna Grochocka, red. nauk., *Konflikt hybrydowy na Ukrainie. Aspekty teoretyczne i praktyczne* (Piotrków Trybunalski: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, 2017), 290-315.

¹⁰⁴⁴ Александр Ситников, Украина прощает Польшу «Волинскую резню». URL: <http://svpressa.ru/post/article/146535/>

міжнародному іміджеві країни”¹⁰⁴⁵. Польська інтелектуальна еліта, на переконання Яна Пекла, виказала розуміння небезпеки, що Росія намагатиметься не поєднати, а розсварити українців та поляків¹⁰⁴⁶. Як застерігають інтелектуали, послідовна і багаторічна діяльність відкрито українофобських середовищ має прямий зв’язок з тим, чого ми не можемо ще вповні оцінити – з організованою діяльністю російських “тролів”; ми ще до кінця не збагнули, наскільки це явище масштабне і скільки проблем воно може додати і тепер, і в майбутньому¹⁰⁴⁷.

Із такою тактикою “поділяй і володарюй” ми постійно маємо справу в трикутнику Україна – Польща – Росія. Якщо взяти до уваги той факт, що практика цілеспрямованої інформаційної кампанії з провокування напруженості в міждержавних відносинах характерна для режиму Володимира Путіна¹⁰⁴⁸, то використання ним у гібридній війні суперечностей та проблем відмінного бачення історичного минулого стає безсумнівним¹⁰⁴⁹. Оперативність реєстрації в Державній Думі заяви про визнання геноцидом злочинів, учинених українськими націоналістами щодо польського населення у 1942–1945 рр.¹⁰⁵⁰, тільки вкотре засвідчує готовність розігравати історичну карту. Це, звісно, відразу викликало саркастичну реакцію щодо “гарних союзників та одностумців”, що їх “здобули депутати Сейму й усі ті політичні сили нинішньої Польщі, які в останні роки роздмухували й збираються далі роздмухувати антиукраїнську істерію”¹⁰⁵¹. Щоправда, навіть сама польська сторона, що ніяк не бажає призупинити дискусію складних тем під час війни, все ж погоджується, що історична політика

¹⁰⁴⁵ Антон Степанов, «ОУН –УПА и Волынская резня : Украина и Польша в шаге от развода по идеологии». URL: <http://rian.com.ua/analytics/20160702/1012565928.html>

¹⁰⁴⁶ Росія робитиме все, щоб розсварити поляків і українців – польський громадський діяч Ян Пекло. URL: <http://ukrainian.voanews.com/content/russia-wants-to-make-poles-and-ukrainians-enemies/2523094.html>

¹⁰⁴⁷ Богуміла Бердиховська, З Варшавою треба розмовляти URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27887551.html>

¹⁰⁴⁸ Перш за все слід нагадати досвід польсько-німецьких відносин, тим паче, що за визнанням дослідників пам’яттеві баталії, які розгорілися між Україною та Польщею, цілком зіставні із війнами пам’яті між Німеччиною та Польщею (див.: Іван Січень, Німеччина та Польща: від століть протистоянь до стратегічного партнерства. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/germ-polz>).

¹⁰⁴⁹ Віталій Огієнко, “Волинь 1943 року: перспективи українсько-польського примирення,” Л. Сенік, М. Чернописький, наук. та літ. ред., *Геноцид України в ХХ столітті: Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром* (Матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції, Львів, 4–5 квітня 2014 р.) (Львів : Добрий друк, 2015), 109–120.

¹⁰⁵⁰ В Госдуме предлагают признать геноцидом «Волынскую резню» URL: <http://ria.ru/politics/20160729/1473128288.html>

¹⁰⁵¹ Сергій Грабовський, Польські та російські депутати: друзі й одностумці. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/polski-ta-rosiyski-deputy-druzi-y-odnodumci>

набула нового виміру, пов'язаного з національною безпекою¹⁰⁵². До своєї честі польський політик, вустами експосла Польщі в Україні Яна Пекла, чітко задекларував: “Ми маємо працювати над спільними завданнями, які постають ще й через агресивну політику Росії, а не лише вести розмови про історію. Це теж важливо, але історія не може стати перешкодою для найважливіших питань у нашій співпраці”¹⁰⁵³. Усвідомлення, що історія перетворилася на зброю (англ. weaponization of history), важливе і для України, і для Польщі.

Інформаційна війна є тим чинником, що здатний змінити спрямованість геополітичних процесів і відносин в інформаційному суспільстві. Водночас доволі часто інструментом у цих протистояннях стає минуле. Маніпулювання історичною пам'яттю – один із засобів, до якого активно вдаються і у внутрішній, і у зовнішній політиці. Особливо це стосується тих подій спільного минулого, що викликають різновекторні оцінки.

Як відомо, і в Україні, і за кордоном ще не напрацьовано однозначного ставлення до УПА. Тож такі контроверсійні питання, як Волинська трагедія, тільки закріплюють і поглиблюють суперечності і всередині країни, і між державами. Загалом, інформаційне протистояння довкола волинських подій 1943–1944 рр. сьогодні триває в кількох вимірах: внутрішньоукраїнському, українсько-польському та російсько-польсько-українському.

У сучасних реаліях на перший план виходить останній з них. Як мовив у Луцьку президент Республіки Польщі Броніслав Коморовський, “варто пам'ятати, що з польсько-українських конфліктів завжди користався хтось третій, хтось, хто також завжди загрожував нашій незалежності і нашій свободі”¹⁰⁵⁴. Дедалі очевиднішою є інструменталізація теми Волині'43 в інформаційній війні, яку нині веде Росія проти України. І тут не принципово, чи падають звинувачення на Росію як державу, чи в інспіруванні “волинської” дискусії підозрюють окремих провідних російських політиків.

Ставка вкотре робиться на розпалювання ворожнечі та посилення розбіжностей у тлумаченні подій минулого, на що звертають увагу українські дослідники¹⁰⁵⁵. Одні автори роблять це доволі відверто, інші – у більш завуальованій формі. Прикметною є позиція Миколи Малишевського – завідувача кафедри ідеології і політичних наук Академії управління при Президенті Республіки Білорусь, який в

¹⁰⁵² Paweł Ukielski, „Zbrodnia wołyńska była ludobójstwem”, Wojciech Wybronowski, rozm., *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Lipiec 4-10 (27), 2016, 72-73.

¹⁰⁵³ Ян Пекло, “Нам треба зосереджуватися на майбутньому, а не на історії,” спілкувалася Жанна Безп'ятчук, *Український тиждень*, 9-15. 09 (36), 2016, 22.

¹⁰⁵⁴ „Wystąpienie prezydenta RP Bronisława Komorowskiego na uroczystościach w Łucku,” *Kurier Galicyjski*, Lipiec 16 – Sierpień 15 (13-14), 2013, 2.

¹⁰⁵⁵ Лариса Нагорна, *Історична пам'ять: теорія, дискурси, рефлексії* (Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012), 124-129.

однакових тонах відгукується і про Волинську трагедію, і про польські масові виселення, врешті об'єднавши їх у “польсько-западенську” методичку геноциду й депортацій¹⁰⁵⁶. Показові в цьому контексті і судження старшого наукового співробітника Центру європейських досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин РАН Володимира Оленченка як виразника “ліберальних” поглядів: “Якщо порушувати питання про Волинь, то необхідно порушувати питання про правомірність управління Польщею цими територіями. У Польщі донині сильні настрої серед частини політиків, що Західна Україна – це частина Польщі. Багато політиків основні претензії до Росії генерують на тому, що вона розділила Польщу. Хоча вона не розділила Польщу, а відновила її в тих межах, якими вони були до об'єднання з Литвою та належними до неї землями. Тому їм не вигідно історично ставити питання про те, яким чином там опинилося польське населення, оскільки Україна може висунути серйозні претензії й навіть питання компенсацій за весь цей період – більш ніж 500 років. При цьому для української сторони важко визнати, що вони були настільки жорстокими і справді вчинили цю різанину”¹⁰⁵⁷. Іншою спробою посіяти ворожнечу є твердження, які принижують одну зі сторін. Наприклад, Олег Неменський, аналізуючи через призму волинської теми проблему кресів, заявив: “Українці, можливо, й готові були б стати загальноєвропейською колонією (що їм, власне, й пропонували), однак не конкретно польською. Колишніх колонізаторів ніде не люблять”¹⁰⁵⁸. Розмірковуючи над тим, а що ж хоче отримати Варшава в результаті “реанімації Волині'43”, російські автори пишуть, що вона прагне не зіпсувати відносини, а навпаки зблизитись і через прищеплення комплексу провини здобути надійного союзника та “підмайстра” в загальноєвропейській політиці¹⁰⁵⁹.

На успіх інформаційних стратегій Москви вказував Марко Смеречинський, коли наголошував на тому, що ні в Польщі, ні в

¹⁰⁵⁶ Николай Малишевский, «Трагедия Волини: почему «сложно верить полякам...» (I)» URL: <http://www.fondsk.ru/pview/2013/07/01/tragedia-volyni-pochemu> ; Николай Малишевский, «Волинская резня в свете «политики памяти» (II)» URL: <http://www.fondsk.ru/pview/2013/07/10/volynskaja-reznia-v-svete> ; Николай Малишевский, «Истоки Волинской резни надо искать в духовной трагедии становления фашиствующего «украинства» URL: <http://www.news Balt.ru/detail/?ID=15212> ; Николай Малишевский, «О чём молчит Киев, или Польское выселение украинцев» URL: <http://www.news Balt.ru/detali/?ID=44653> .

¹⁰⁵⁷ Светлана Калмыкова, «Волинская резня»: кому выгодно молчание? URL: <http://ria.ru/radio/20141217/1038728614.html>

¹⁰⁵⁸ Олег Неменский, «Волинская резня» и польско-украинские противоречия в исторической политике,» *Вопросы национализма* 2 (2016): 24.

¹⁰⁵⁹ Олег Неменский, «История по-польски: сила национальной памяти стала важнейшим ресурсом в международных отношениях,» *Литературная газета*, Июль 31 – Август 6, 2013, 1, 2.

Україні майже не усвідомлюють, що не про минуле йдеться – не про Катинь, жертви Волині чи українські жертви від рук поляків, а про те, що Москва знову за допомогою історії намагається моделювати майбуття України та Східної Європи¹⁰⁶⁰. Суголосно цьому звучить думка Ярослава Грицака про те, що в питанні українсько-польського примирення ставки більші за Україну і Польщу, тут мовиться про майбутнє всієї Східної Європи¹⁰⁶¹, а сам процес такого міжнародного порозуміння – один із найбільших феноменів Східної та Центральної Європи після занепаду комунізму, з історичної перспективи співмірний з повоєнним французько-німецьким примиренням¹⁰⁶².

Серед найдискусійніших моментів виділяється використання щодо волинських подій терміна “геноцид”. І коли в польському парламенті були зареєстровані проекти резолюцій, у яких уживалося саме таке поняття, це збурило відносини і між народами, і в державі. Один з російських інформаційних порталів навіть прямо написав про те, що визнання “волинської різанини” геноцидом поляків стане для Росії важливим кроком на шляху повернення втрачених позицій на міжнародній арені (і лише скрушно зауважив, що російські чиновники навряд чи наважаться на такий крок, як, зрештою, й польські)¹⁰⁶³. Якщо донедавна про “фашистський характер” українського націоналізму переважно говорили тільки репрезентанти кресов’яцьких організацій, то тепер поступово ця риторика перейшла на офіційний рівень. Стосовно ОУН і УПА та їхньої ідеології польські настанови навдивовижу тотожні російським. Хоча, як зазначив Вадим Скуратівський, ця спілка поляків із росіянами може бути лише тимчасовою кон’юнктурою, що знають і в Польщі¹⁰⁶⁴. Ініціатива постанови належала Польській селянській партії (Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL), котра й раніше виступала з подібними пропозиціями. Більшість експертів не схильні були пов’язувати бачення цією політичною організацією волинського питання в 2013 р. з її давніми добрими взаєминами з Росією (партія має достатньо сильні позиції в паливно-енергетичному та аграрному секторах економіки, що зумовило тісні контакти з російською стороною), проте локальне українсько-польське загострення перед Вільнюським самітом

¹⁰⁶⁰ Марко Смеречинський, “Примирення з ознаками протилежного,” Український журнал 6 (2010): 13.

¹⁰⁶¹ Ярослав Грицак, За нападами у Польщі на ОУН-УПА проглядається “Газпром”. URL: <http://gk-press.if.ua/index.php?q=node/8987>

¹⁰⁶² Ярослав Грицак, “Про відповідальність і безвідповідальність українських інтелектуалів,” Форум націй 7/74 (2008): 4-5.

¹⁰⁶³ Россия вслед за Польшей должна признать Волынскую резню геноцидом поляков URL: <http://iarex.ru/articles/38704.html>

¹⁰⁶⁴ Вадим Скуратівський, Генпрокуратурі та СБУ треба заборонити Партію регіонів та КПУ, розм. Віталій Червоненко // URL: glavcom.ua/articles/12673.html

не могло не тішити Кремль¹⁰⁶⁵. Інша потужна польська партія “Право і справедливість”, яка представляє інтереси кресов’яцьких організацій, традиційних противників зближення Варшави і Києва, наполягала не тільки на оцінці волинських подій як геноциду, а й на відзначенні 11 липня як “Дня пам’яті мучеництва кресов’ян”. Деякі українські автори не випадково ставили риторичне запитання: чи заспіває польський Сейм голосом КГБ/ФСБ?¹⁰⁶⁶

Осібної розмови потребує роль і місце в інформаційних війнах, розв’язаних Росією, Комуністичної партії та Партії регіонів. Ще на початку президентства Віктора Януковича 2010 р. суспільну ситуацію збурила скандальна виставка, яку презентував депутат-регіонал Вадим Колесніченко “Волинська різня: польські та єврейські жертви ОУН–УПА” (її, крім України, демонстрували в Польщі, Греції, Росії та на Кіпрі). Уже тоді чимало учасників дискусії, що її спричинила ця експозиція, констатували: розсварити Україну і Польщу вигідно третій стороні – Росії¹⁰⁶⁷. Із наближенням Вільнюського саміту тиск Росії ставав дедалі жорсткішим та агресивнішим. Цілком логічним кроком у цій грі було звернення напередодні підписання угоди Україна – ЄС до польського парламенту з проханням визнати Волинь’43 геноцидом від 148 народних депутатів, переважно від Партії регіонів та комуністів. На переконання Вадима Скуратівського, навіть якщо все це не було інспіровано Генштабом РФ, то в кожному разі пішло їм на користь¹⁰⁶⁸. Подальші події й поведінка таких осіб, як Вадим Колесніченко, дають вагоме підґрунтя для висновків про причини їхньої бурхливої діяльності в 70-ті роковини Волинської трагедії.

Потім був візит президента РП Броніслава Коморовського до Луцька, де 14 липня 2013 р. відбувалися жалобні заходи. Власне, непорозуміння почалися на найвищому рівні: тодішній глава Української держави Віктор Янукович проігнорував ушанування жертв (замість нього офіційний Київ представляв віцепрем’єр з гуманітарних питань Костянтин Грищенко).

Однак ще пікантнішим виглядає інцидент, який трапився після меси в кафедральному костелі Петра і Павла. Молодик із символікою партії “Свобода” розчавив яйце на плечі Коморовського. Як згодом

¹⁰⁶⁵Сергій Махун, “Варшавське відлуння «Волині»,” *Дзеркало тижня*, Квітень 27 – Травень 17 (16), 2013, 2.

¹⁰⁶⁶Сергій Грабовський, “Чи заспіває польський Сейм голосом КГБ/ФСБ?,” *Український тиждень*, Квітень 26 – Травень 16 (17–18), 2013, 62–63.

¹⁰⁶⁷Ярослава Музиченко, “Над Варшавою – Москва?: Кремлівські організатори виставки сфальсифікованих “документів” про Волинську трагедію прагнуть тримати Польщу на прив’язі,” *Україна молода*, Квітень 15, 2010, 6–7; Роман Кабачій, “Терор історією,” *Український тиждень*, Квітень 16–22, 2010; Денис Захаров, “Напівправда, брехня чи провокація?: Післямова до виставки “Волинська різня”,” *День*, Квітень 23–24, 2010, 11.

¹⁰⁶⁸Вадим Скуратівський, Генпрокуратурі та СБУ треба заборонити Партію регіонів та КПУ URL: <http://glavcom.ua/articles/12673.html>

виявилось, парубок – родом із Запоріжжя, член “антифашистської”, проросійської організації “Слов’янська гвардія”¹⁰⁶⁹ (свободівський наплічник був потрібен лише для компрометації). Хоча президент повів себе дуже гідно, не надавши цьому випадку особливого значення¹⁰⁷⁰, обурена реакція польського політикуму та масмедіа не забарилася. Ярослав Курський, перший заступник головного редактора “Gazety Wyborczej”, відразу звернув увагу на вигідність цієї провокації тим, хто штовхає Україну в обійми Росії та відтягує її від Європи. А тому польський публіцист припустив, що за цим епізодом стоять проросійські сили, вибудувавши такий ланцюжок: “Спочатку цілком відкрито 148 депутатів Верховної Ради – регіоналів і комуністів – закликали маршалка Сейму Еву Копач, щоб польський парламент визнав Волинську різанину геноцидом... Польський Сейм не скористав з підказки українських депутатів-русофілів. Не вдалося у п’ятницю в Сеймі, спробували інакше у неділю в Луцьку. Марно”¹⁰⁷¹.

Зрозуміло, відкрито сприяти нагнітанням конфлікту між Україною та Польщею владі Росії було не з руки. Для цього, на думку деяких аналітиків, були використані спеціальні органи РФ і те, що відбувалося навколо Волині’43, можна вписати в схему спецоперацій російської Федеральної служби безпеки з метою відлякування від України країн Євросоюзу (і насамперед її головного лобіста – Польщі) та відповідно – зриву підписання Україною асоціації з ЄС¹⁰⁷². Це видається дуже ймовірним, якщо врахувати результати наукового проєкту “Співпраця Служби безпеки МВС ПНР та КДБ СРСР”, який реалізовувало Агенство внутрішньої безпеки. За підсумками цього дослідження, у 1972–1990 рр. близько 600 польських громадян навчалася у вишах, підпорядкованих КДБ СРСР. Зазвичай їх вербували і надалі вони “працювали” одразу на обидві держави. Цілком вірогідно, що нині ці особи продовжують своє співробітництво, тепер уже з ФСБ¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁹ Голова Молодіжної громадської організації “Слов’янська гвардія”, створеної 2003 р., Володимир Рогов тоді спростував причетність його організації до інциденту з Президентом Польщі Броніславом Коморовським. 2014 р. Запорізький окружний суд задовільнив клопотання прокуратури Запорізької області й заборонив діяльність цієї організації.

¹⁰⁷⁰ Komorowski o incydencie w Łucku. Dla pojednania z Ukrainą i tuzin jajek zaryzykowałbym z uśmiechem. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/723779,prezydent-komorowski-zaatakowany-jajkiem-w-lucku.html>

¹⁰⁷¹ Jarosław Kurski, Pojednanie bez nacjonalistów URL: http://wyborcza.pl/1,75968,14276535,Pojednanie_bez_nacjonalistow.html

¹⁰⁷² Тайны “Волинской резни” URL: <http://politiko.ua/blogpost95975> ; Ігор Луб’янов, “Це в чистому вигляді спецоперація, розроблена спецслужбами” : Берліну та Москві була вигідна різанина на Волині,” *Газета по-українськи*, Липень 19 (63), 2013, п.

¹⁰⁷³ Отзвуки кремлівських курантов по жертвам Волинської трагедії URL: <http://enews.md/articles/view/3829> ; Zenon Baranowski, „Poligon KGB nad Wisłą,” *Nasz*

Як елемент гібридної війни експерти виокремлюють і т. зв. “війну пам’ятників”, яка розгорнулася на українсько-польському пограниччі після початку українсько-російської війни. Лукаш Камінський вказував на можливість свідомої провокації з російського боку, розглядаючи факти плюндрування українських місць пам’яті в Польщі. “Москва вже тривалий час інструментально використовує Волинський злочин, аби посварити поляків і українців. Це є черговий аргумент щодо необхідності належної оцінки історичного минулого”¹⁰⁷⁴. Загалом і українські, і польські представники як влади, так і громадянського суспільства неодноразово підкреслювали: бенефіціаром “війни пам’ятей” є, безумовно, третя сторона, а за антиукраїнськими та антипольськими акціями може стояти Москва. Опосередкованим підтвердженням цих підозр став випадок у Відні (не в Україні й не в Польщі). Вандали, котрі обмалювали там пам’ятник українським козакам написами “Волинь 1943” та “нацисти”, вочевидь, не були поляками, бо “забули”, що слово “Wołyń” слід писати з діакритичними знаками. Як наголосив Петро Тима, “з 2014 по січень 2020 року, коли мав місце останній випадок, у Польщі спостерігається нове явище: знищення українських могил та пам’ятників за іншим сценарієм, ніж це спостерігалось в 90-х роках, коли траплялися поодинокі такого роду дії на південному сході країни”¹⁰⁷⁵. А вже перед плюндруванням спершу відбувалася інформаційна акція, яка обґрунтовувала необхідність ліквідації місця пам’яті, а вже тоді здійснювався сам акт нищення. Згодом відеофіксацію оприлюднювали на російських інтернет-ресурсах (а ще точніше – сайтах бойовиків). А в ситуації з Гутою Пеняцькою, російські електронні ЗМІ розмістили інформацію про цей факт вандалізму раніше, аніж місцеві мешканці його виявили¹⁰⁷⁶. Матеріали, які стосуються білоруса Олександра Усовського, що їх оприлюднили активісти українського CyberAlliance, дозволяють твердити про отримання ним 100 тисяч євро для фінансування антиукраїнської групи та організації антиукраїнських акцій в Центральній Європі (зокрема і в Польщі), спонукають думати про причетність до акцій у Грушовичах Москви, розглядаючи їх як епізод із серії російських провокацій у Польщі¹⁰⁷⁷.

Спекуляції довкола Волинської трагедії дозволяють частково зняти інформаційне навантаження теми комуністичних злочинів та

Dziennik, Marzec 14 (62), 2013. URL: <http://wp.naszdziennik.pl/2013-03-14/o.poligon-kgb-nad-wisla.html>

¹⁰⁷⁴ Волинь. Два погляди. https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1862867-volin_dva_poglyadi_2073494.html

¹⁰⁷⁵ Руйнування українських місць пам’яті в Польщі мають гібридний характер – голова ОУП. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2020/03/12/157178>

¹⁰⁷⁶ Людмила Стрільчук і Андрій Нінічук, *Війна пам’яті та війни пам’ятників у сучасних українсько-польських відносинах* (Луцьк: Вежа-Друк, 2019), 264.

¹⁰⁷⁷ Ile Moskwa zapłaciła za zrujnowanie pomnika UPA w polskich Hruszowicach? <https://informnapalm.org/pl/2600-autosave-v1/>

протидіяти спробам України домогтися від російського керівництва відповідальності за них РФ, що є правонаступницею СРСР. Для Росії, як писав свого часу Ярослав Ісаєвич, цей аспект польської політики особливо цікавий. Передусім мовиться про Катинську справу. Адже і в наукових статтях, і в публіцистичних матеріалах нерідко помічаємо паралелі між нею та волинськими подіями із закономірним риторичним запитанням: чому в першому випадку польська сторона визначає їх “лише” як “етнічні чистки з ознаками”, а в другому – як однозначний та безумовний “геноцид”¹⁰⁷⁸. З іншого боку, стараннями таких одіозних осіб, як ксьондз Тадеуш Ісакович-Залеський, у польському суспільстві шириться опінія, що Волинський злочин був ще жахливіший, ніж Катинь¹⁰⁷⁹. Як зауважила Оксана Забужко, історики й політологи мали б проаналізувати, яка складна мішанина настроїв, стереотипів, політичних кон’юктур і спеціально організованих провокацій спричинилася до масмедійного вибуху в Польщі довкола роковин українсько-польського протистояння в період сучасної російсько-української гібридної війни з метою замінити у свідомості поляків “Катинь” на “Волинь”¹⁰⁸⁰. Тим паче, за умов, коли вона може дати пожадані для РФ результати в російсько-польських відносинах, адже українські мотиви були використані в польському контексті й задля протиставлення “волинської різанини” Катинській справі (із висуненням полякам звинувачення у подвійних стандартах)¹⁰⁸¹. Це ж стосується зусиль України на міжнародній арені добитися визнання Голодомору геноцидом¹⁰⁸².

Тему Волині’43 активно експлуатують високопосадовці Росії, намагаючись змістити акценти в інформаційному просторі російсько-української війни, що триває. Неможливо оминати статтю Володимира Путіна в американському виданні “The National Interest”, у якій

¹⁰⁷⁸ Иван Гладылин, Волинь и Катинь для Польши – «две большие разницы» URL: www.km.ru/v-rossii/2013/06/25/istoriya-velikoi-otechestvennoi-voiny/714466-volyn-i-katyn-dlya-polshi-dve-bolsh ; Игорь Нифанов, «Национализация истории,» *Карелия*, Август 22 (64), 2013, 7; Г. С. Спицын, «Национально-патриотический фактор как инструмент польской восточной политики,» *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена* 80 (2008): 324; И. Илюхин, отв. за вып., *Тайны Катинской трагедии*: Материалы «круглого стола», проведённого 19 апреля 2010 г. в Государственной Думе Федерального Собрания Российской Федерации (Москва, 2010), 14.

¹⁰⁷⁹ Ewa Łosińska, „Anioł Stróż Kresów,” *Rzeczpospolita*, Lipiec 6-7 (156), Plus-Minus. Nr 27, 2013, P6–P7.

¹⁰⁸⁰ Оксана Забужко, “XXI століття буде “жіночим” URL: <http://life.pravda.com.ua/person/2013/10/23/141363>

¹⁰⁸¹ Хероним Граля, «Национализм как фактор формирования новой российской идентичности. Центр и регионы,» в Адам Даниель Ротфельд , науч. ред., *Польша – Россия. Поиски новой идентичности. Сходства и различия* (Варшава: типография Варшавского университета, 2017), 172.

¹⁰⁸²Тетяна Денькович і Соломія Фаріон, “Волинська трагедія” : де закінчується історія і починається політика?,” *Терен* 2 (2013): 4.

очільник Кремля в один ряд поставив розстріли Бабиного Яру, “волинську різанину”, “Хатинь” та акції винищення євреїв у Литві й Латвії¹⁰⁸³. Міністр іноземних справ РФ Сергій Лавров в інтерв’ю на телеканалі “Росія 24”, розмірковуючи про прийняття Верховною Радою України закону про воїнів УПА, не втримався, щоб не згадати про “Волинську різанину, коли бойовики Української повстанської армії вирізували поляків десятками тисяч”¹⁰⁸⁴. І при цьому він підкреслив, що такий законодавчий акт було прийнято у дні офіційного візиту президента РП Броніслава Коморовського. У контексті своєї “неофашистської” риторики щодо чинної української влади використовував “різанину польських селян на Волині” тричі депутат Державної Думи РФ, академік РАН, директор Інституту нової економіки Державного управління Сергій Глазьев¹⁰⁸⁵. Типовою була реакція Росії й на заяву посла України в Польщі Андрія Дешиці, у якій, зокрема, стверджувалося, що ми не можемо дозволити, щоб справа Волині стала предметом політичної гри, причиною розбрату між двома народами¹⁰⁸⁶. Звертаються до цієї історичної теми навіть одіозні окупанто-сепаратисти. Так, у коментарі “Державної Ради Республіки Крим” з приводу встановлення 14 жовтня Днем захисника України серед іншого фігурують “волинська різанина” та інші “звірства УПА”¹⁰⁸⁷. А заступник голови Міністерства зовнішніх справ т. зв. Донецької Народної Республіки Михайло Мнухін, закликаючи Польщу “зупинити прибічників Бандери в Києві”, патетично зазначив, що “винищення бандерівсько-фашистами тисяч поляків лише за етнічною і культурною належністю виявило звірячу сутність націоналізму, основною ідеєю якого є не творення, а знищення всього інакшого”¹⁰⁸⁸.

Із Волинню’43 російська сторона зуміла пов’язати навіть перемогу в українському відборі до “Євробачення 2016” пісні Джемали “1944”, присвяченої депортації кримських татар з їхньої рідної землі. Депутат Законодавчих зборів Петербурга Віталій Мілонов

¹⁰⁸³ Vladimir Putin, “The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II.” URL: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982?page=0%2C5>

¹⁰⁸⁴ Интервью Министра иностранных дел С. В. Лаврова для авторской программы Э. В. Закамской «Мнение» на телеканале «Россия 24», Москва, 27 апреля 2015 года. URL: <http://russ.tj/content/intervyu-ministra-inostrannykh-del-rossii-svlavrova-dlya-avtorskoi-programmy-evzakamskoi-mnienie>

¹⁰⁸⁵ Сергей Глазьев, “Предотвратит войну – победит в войне». URL: www.russiapost.ru/archives/34482

¹⁰⁸⁶ Темою “Волинської різанини” РФ хоче посварили Україну і Польщу – Дешиця. URL:

¹⁰⁸⁷ Госсовет Республики Крым принял заявление в связи с ситуацией на Украине URL: http://crimea.gov.ru/news/22_10_2014_1

¹⁰⁸⁸ В годовщину резни МИД ДНР призвал Польшу остановить сторонников Бандеры в Киеве. URL: <http://dan-news.info/politics/v-godovshchinu-volynskij-rezni-mid-dnr-prizval-polshu-ostanovit-storonnikov-bandery-v-kieve.html>

запропонував Росії та Польщі об'єднати зусилля і виставити виконавця з піснею про “подвиги” українських “патріотів” на Волині та в інших регіонах у роки Другої світової війни. Політикові йшлося насамперед про те, що “можливо, така спільна акція змогла б дещо наставити на розум нашого молодшого родича”. Можна тільки шкодувати, що такі ідеї знайшли тоді відгук серед польських політичних діячів (як-от ексдепутат Сейму, директор Європейського центру геополітичного аналізу Матеуш Піскорський (Mateusz Piskorski) та журналістів (з-поміж них Томаш Мацейчук (Tomasz Maciejczuk))¹⁰⁸⁹.

Поза тим, слід пам'ятати, що інформаційні війни ведуться не лише на міждержавному рівні – відповідне формування образу ворога відбувається й усередині країни. Так, однією з пропагандистських міфологем, яку останнім часом старанно втовкмачують у голову громадянам Росії (і не тільки їм), є теза про особливу жорстокість вояків УПА та фашистський характер українського збройного підпілля. І “волинська різанина” якнайкраще надається на підтвердження цієї думки. Адже, як безапеляційно заявляє Юрій Шевцов: “Головний результат різанини поляків на Волині і Поліссі в 1943 р. – це формування непримиренної, нездатної до примирення з Радянським Союзом критичної маси українського націоналістичного руху фашистського штибу”¹⁰⁹⁰. Не важливо, наскільки факти, що їх наводять автори таких текстів, є повністю доведеними. Зокрема, прикметний опис подій у Парослі, які російські автори однозначно трактують як злочин українських повстанців. Приймавши версію, котра пов'язує напад на цей населений пункт з першим боєм УПА у Володимирці на Рівненщині, вони ставлять під сумнів будь-які інші версії подій, заперечуючи правдивість свідчень очевидців¹⁰⁹¹. Цілком логічним, з огляду на це, є переклад російською мовою не найвдалішої, за оцінкою Олександра Гогуна, книги провідного польського фахівця з українсько-польських взаємин 20 ст. Гжегожа Мотики “Від волинської різанини до операції “Вісла”¹⁰⁹².

Врешті, існує ще один дедалі дієвіший фактор, який уже неможливо ігнорувати – це масове просування пропаганди в Інтернеті. У багатьох місцях всесвітньої мережі, де натрапляємо на репліки антиукраїнського змісту про “волинську різанину”, синхронно

¹⁰⁸⁹ Оксана Каліщук, “Конфліктогенний потенціал історичної пам'яті (на прикладі українсько-польських відносин у роки Другої світової війни),” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 9 (2016): 159–160.

¹⁰⁹⁰ Юрій Шевцов, “Военный последствия “Волынской резни” : создание УПА и сдерживание советского партизанского движения,” в Александр Дюков, сост., *Забутый геноцид: «Волынская резня» 1943-1944 годов: сборник документов и исследованный* (Москва: Алексей Яковлев, 2008), 141.

¹⁰⁹¹ Андрей Козлов, *Вся правда об Украинской повстанческой армии (УПА)* (Москва: Вече, 2014), 55–56.

¹⁰⁹² Гжегож Мотыка, *От волынской резни до операции «Висла». Польско-украинский конфликт 1943–1947*; пер. с пол. В. Веденева (Москва: РОСПЭН, 2014).

простежується симпатія до Росії, підтримка сепаратистських “донецько-луганських республік” і водночас нігілізм щодо Польської держави і т. д. Як висновує польський політолог, доктор філософських наук Казимир Вуйчицький (Kazimierz Wójcicki), ключові слова “волинська різанина” (з відповідним емоційним наповненням) повинні відкривати двері польсько-української ненависті, провокувати польсько-українську ворожнечу¹⁰⁹³. Саме на роздмухування такої ненависті путінською Москвою необхідно сьогодні звернути особливу увагу.

Будь-яка інформаційна війна завжди має чітко окреслені цілі. Сучасна Росія активно прагне “переписати історію”. Якщо зважити на те, що сьогодні Україна має справу з *hybrid warfare* (гібридна війна), то очевидно, що східний сусід не зупиниться. Один з головних фронтів цієї ідеологічної “війни за історію” й надалі пролягатиме на Волині, головню стосуючись історичної пам’яті про українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни. Цю проблему будуть штучно підігрівати всіма доступними способами. Вже самим тільки терміном “волинская резня” російська пропаганда намагатиметься таврувати український визвольний рух і робитиме все, аби завадити співпраці між українцями і поляками.

¹⁰⁹³ Казимир Вуйчицький, Волинь 43 – пам’ять и ненависть. URL: <http://polonews.in.ua/publicystyka/volyn-43-pamyat-i-nenavist.html>

Замість післямови

Український досвід “запізнілого націєтворення” та логіка становлення модерної нації підтверджують слухність тези: етнічні спільноти, що вже створили держави, проте мають проблеми з національною самоідентифікацією у 21 ст., як і в столітті 19-му, повинні осмислено провадити регулярне “переформатування” історичної пам’яті, колективної й індивідуальної ідентичностей. Варто погодитися з тими дослідниками, які доводять, що нині осердям національного руху стали “культурний міф” та “історична пам’ять”, котру “сконструювали” інтелектуали за формулою “згадувати, забувати і пригадувати знову”. Адже, повторимо за Даніелем Бовуа, правда – це постійний процес осягнення, вона не існує сама в собі; сенс науки в тому, щоб перманентно переосмислювати, ставлячи під сумнів, напрацювання авторитетних попередників.

Війна за історію між українцями та поляками сьогодні вже така ж безкомпромісна, як і власне Волинська трагедія. Волинські події ще неодноразово ставатимуть предметом політтехнологічних маніпуляцій, “міфологізацій”, “деміфологізацій”, “глорифікацій”, “демонізацій”, розвінчування, сакралізацій, десакралізацій, профанацій, маргіналізацій і т. д. Потрапивши в епіцентр “війн пам’ятей”, Волинь’43 і надалі буде однією із сенсоутворювальних і домінантних феноменів, які визначають українсько-польські відносини. Усі заклики, що час до часу лунають, залишити “історію історикам”, залишити інтерпретації в компетенції фахівців обох країн виглядають формальністю і нездійсненною ідеалізацією, оскільки ці інтерпретації давно вже стали предметом політичних перемовин. Насамперед тому, що “історичний діалог” – це узгодження “історичних політик”, його не забезпечать “комісії істориків”. Тим паче, що можливості й механізми використання “вигідних” історичних тем політиками наразі відсутні.

Попри очевидний поступ української історичної науки в осмисленні українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях, мусимо визнати, що причини, перебіг та наслідки того, що відбулося у роки Другої світової війни, досі глибоко не вивчаються. Це зумовлено відсутністю державного та суспільного запиту на подібні студії. Українська держава не зацікавлена такою мірою, як польська, аналізувати цю проблему, що апріорі перетворює історіографічний діалог на монолог. У результаті диспропорції, яка склалася, програють обидві історіографії. Чимало сформульованих польськими істориками гіпотез, не пройшовши верифікації та фахових дискусій, перетворилися на певні догми, навколо котрих сформувалися цілі історіографічні концепції. Ба більше – ці концепції безкритично приймали й українські історики, які провадили власні дослідження в заданому польськими колегами форматі.

Безперечною хибкою студій є їхня замкненість у межах національних історіографій. Поява публікацій на дразливу тему в одній країні викликає потребу власного дослідження, що

репрезентувало б власну національну інтерпретацію. Звідси й типова для сучасності апеляція до суспільства, до громадської думки, використання моральних оціночних суджень. І українські, і польські праці пропагандистсько-освітнього, популяризаторського змісту на тему Волині'43 зазвичай не “переобтяжені” науковим аналізом і належними узагальненнями. Нагромадилося чимало публікацій стереотипного характеру, які за основною суттю визначень, посилів і оцінок дублюють одна одну. Об'єктивний розгляд українсько-польських взаємин у період Другої світової війни замінують національна рація та бажання заперечити аргументи опонента, прагнення довести й обґрунтувати, що “чужі” почали вбивати першими, “свої” ж лише були вимушені до відповіді. Тож книги окремих авторів, котрі такі спростовують міфи та стереотипи, йдуть супроти медійного *main-stream* і просто тонуть у потоці національної агіографії (особливо це помітно у польському інформаційному просторі). При цьому слід розуміти, що дискусії навколо минулого існують у всіх сусідніх народів і тут важливо не втратити здоровий глузд.

Залишилися непочутими застереження таких дослідників, як Мацей Франц, про недопустимість замикати полеміку щодо українсько-польської історії тільки на 20 ст., де події надемоційні для обох сторін і є радше власними переживаннями, а не історією¹⁰⁹⁴. Як наголосив Богдан Гудь, назріла необхідність написання аналітичних розвідок, які розробляли б тему українсько-польського конфлікту новітньої доби, беручи до уваги його глибинні корені, тобто починаючи з кінця 18 ст., щоб подолати таким чином “зачароване коло” пошуку винних у цьому міжнаціональному протистоянні¹⁰⁹⁵. Подальші дослідження не можуть зводитися лише до визначення ступеня вини або відповідальності тої чи тої сторони за минуле, вони мають сприяти встановленню і поясненню його справжніх причин, формування висновків для майбутнього.

Ще одним шляхом розвитку студій цієї історичної проблеми є залучення до них не тільки істориків, а й спеціалістів з інших галузей гуманітаристики – соціологів, демографів, етнологів, правників, конфліктологів, політологів, фахівців з міжнародних відносин і т. д. Така міждисциплінарність щонайменше обумовлює постановку нових питань, дає змогу співвідносити доробки різних дослідницьких напрямів між собою.

¹⁰⁹⁴ Maciej Franz, „O dziejach, które krwią i namiętnością były pisane,” Maciej Franz i R. Pietkiewicz, red., *Od Zborowa do NATO (1649-2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku*, cz. 1. Historia (Torun, 2009), 9.

¹⁰⁹⁵ Богдан Гудь, *Українци – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття* (Львів: Кальварія, 2000).

Адекватне розуміння складних українсько-польських відносин у першій половині 20 ст. є можливим з порівняльної перспективи, яка дозволяє вийти за вузькі рамки національних наративів, краще збагнути витоки та сутність багатьох явищ і процесів, уникнути численних хиб і звинувачень. Вписування українсько-польської проблематики до ширшого контексту історії Центрально-Східної Європи, компаративний аналіз причин, перебігу й наслідків польсько-литовського, польсько-білоруського, сербо-хорватського та українсько-польського конфліктів допоможуть перевести волинську дискусію на новий рівень.

На тлі загострення міжнаціональних і міждержавних суперечок, пов'язаних із ревізією та переоцінкою подій Другої світової війни, задля уникнення реставрації старих і формування нових стереотипів, потрібен дуже виважений науковий підхід до історичної минувшини. Односторонній “волинський нюрнберг” *volens nolens* призведе до повторення історичного вірменсько-турецького глухого кута в українсько-польських взаєминах. З огляду на специфіку сучасного історіографічного процесу, доцільно замислитися над слухністю думки тих, хто, як Георг Ігґерс, твердять, що історіографія є “невтомним діалогом”, проте “не повинна провадити до консенсусу”¹⁰⁹⁶.

Небезпеку для українсько-польських міждержавних та міжнаціональних відносин волинська тема становить передовсім через надскладність (якщо взагалі можливість) відокремлення історії, ідеології, геополітики, економіки. Особливо в ситуації, коли з одного боку перебуває Польща, суспільство якої “знає” (чи принаймні стверджує, що “знає”) все про історію, має “узгоджену” розповідь про власне минуле, а також сусідніх народів і через ухвалення відповідних постанов і законів здійснює безрезультатний тиск у волинському питанні на Україну, суспільство якої “не знає” багато про свою історію, відчуває донині до неї “голод” і тільки тепер готується “узгодити” свій історичний наратив¹⁰⁹⁷.

Процес “прощення та примирення” між українцями й поляками виявився крихким і нестабільним. Якщо за часів президентства Леоніда Кучми, Віктора Ющенка (Україна) та Александра Квасневського, Леха Качинського (РП) його ще вдавалося реалізовувати на офіційному рівні, то за їхніх наступників відбулася ревізія попередніх позицій. Укотре змушені повторити тезу, що “справа Волині” не буде вирішена, допоки розмову про неї не переведуть на лінію Київ – Варшава. У Польщі українсько-польське

¹⁰⁹⁶ Georg G. Iggers, „Użycia i nadużycia historii: o odpowiedzialności historyka w przeszłości i obecnie,” w Wojciech Kalaga, red. *Er(r)go: teoria, literatura, kultura* (Katowice: „Śląsk”, 2000): 9-16.

¹⁰⁹⁷ Йоанна Конечна-Саламатін, Наталія Отрищенко і Томаш Стриек, *Історія. Люди. Події. Звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців* (Варшава, 2018), 8, 78.

протистояння в роки Другої світової війни на Волині, Східній Галичині, Холмщині та Підляшші стало наріжним каменем історичної політики. Натомість для українського політикуму і в історичній пам'яті громадян центру, сходу і півдня України Волинська трагедія є, на жаль, такою, що стосується лише західних українців, а отже – чужою, віддаленою. Відповідно, офіційний Київ переадресовував та переадресовує історичні дискусії щодо цих подій до Львова чи Луцька, себто на регіональний рівень. Очевидно, що за таких обставин жоден діалог не можливий, адже партнерами в ньому можуть бути тільки держави чи їхні столиці (і не інакше).

Як мовив глава УГКЦ Святослав (Шевчук), українці та поляки сказали вже багато слів і зробили чимало жестів взаємного пробачення та поєднання, тому нині потрібно лише донести все це до кожного українця та поляка, донести так, щоб люди прийняли і зрозуміли суть¹⁰⁹⁸.

¹⁰⁹⁸ „Ukraińscy grekokatolicy proszą o wybaczenie za zbrodnię wołyńska”. URL: <http://historia.newsweel.pl/ukrainscy-grekokatolicy-prosza-o-wybaczenie-za-zbrodnie-wolynska,105791,1,1.html>

Summary

The fact that a wide range of eclectic works (from fiction to scholarly/academic monographs) about Ukrainian-Polish relations has been written both in Ukraine and in Poland will not be a surprise for the experts in the field. Furthermore, researchers paid close attention not only to the turning points in the history of both nations but also to the dramatic, and sometimes, tragic moments referred to as "hard questions."

Therefore, it is no coincidence that the aim and objective of the proposed research are to characterize the state of the study of Volyn'43 by Ukrainian, Polish, Western European, North American and Russian scholars.

Nowadays, we can argue that in modern domestic historiography, the interpretation of the Volyn events as an integral part of the interethnic Ukrainian-Polish conflict has become decisive. It can be inscribed in several similar ethnic conflicts in Central and Eastern Europe. On the contrary, Polish authors focus on the events of 1943-1944, emphasizing July 11th as the culmination of bloody affairs to justify the definition of them as genocide. A national rationale and a desire to deny arguments of the opponents have already replaced an objective consideration of Ukrainian-Polish relations during the Second World War. It was especially evident after the decisions of the Polish Parliament in 2016. In any case, we can speculate on the high dependence of scholars on the political establishment, which affects the academic environment through the levers of historical politics.

The Ukrainian-Polish confrontation during the Second World War has the opposite/different reflection in the historical memory of the Ukrainians and Poles, and experts have already interpreted by it as a War of Memories. And now, when we can speak about the artificial disturbance of the Ukrainian-Polish conflict during the Second World War in Volhynia, Eastern Galicia, Kholm and Podlasie, its interpretation in the scientific literature is becoming especially intriguing and relevant. It is the complexity of the separation of history, ideology, geopolitics, economics that makes the Volyn theme dangerous. Unfortunately, today there are no safeguards so that the Volyn issue does not once again become a tool for achieving their goals by irresponsible Polish and Ukrainian politicians.

The analysis of academic and social discourse in Ukraine and Poland makes it necessary to state once again that understanding and reconciliation is possible under the conditions of respect for each other and the desire to hear and understand the other side. If we prove only our rightness (whether in scientific discussions or interstate relations), we will not only not heal old wounds, but irritate them too.

Додатки

**Спільна заява Президентів України і Республіки Польща
“До порозуміння і єднання”, 21 травня 1997 р.**

Президент України і Президент Республіки Польща, усвідомлюючи історичну відповідальність перед нинішнім і майбутніми поколіннями українців і поляків, роль України і Польщі у зміцненні безпеки й стабільності у Центрально-Східній Європі, а також враховуючи важливість поглиблення стратегічного партнерства між ними, виходячи з Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 року, у переконанні, що майбутнє українсько-польських відносин слід будувати на правді і справедливості, а також глибокому і щирому порозумінні і єднанні, висловлюючи спільне прагнення до остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини і заради того, щоб тіні минулого не затьмарювали сьогоденних дружніх і партнерських відносин між обома країнами й народами, заявляють:

Багатовікова історія українсько-польського сусідства знає чимало хвилюючих прикладів щирої дружби, взаємодопомоги і співробітництва між обома народами. Вона відзначена і братерством по зброї, і взаємозбагаченням культур, і сусідською доброзичливістю.

Проте не можна оминати також і трагічні її сторінки – військово-протистояння у XVII-XVIII століттях, прояви антиукраїнської політики польської влади у 20-30 роках XX століття, переслідування польського населення в Радянській Україні у період сталінських репресій. Не можна забути кров, пролиту на Волині, зокрема, у 1942-1943 роках, жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція “Вісла”, що завдала удару всій українській громаді Польщі. Замовчування чи односторонній виклад цих фактів у наш час не пом’якшить болю скривджених і їх близьких і не сприятиме поглибленню порозуміння між нашими народами.

Шлях до щирої дружби та єднання пролягає, насамперед, через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може бути виправданням злочину, насильству, застосуванню принципу колективної відповідальності. Водночас пам’ятаємо, що іноді витоки цих конфліктів знаходилися за межами України та Польщі і часом

* Тексти усіх документів узяті з зазначених у бібліографічному списку джерел або з загальнодоступних інтернет-ресурсів. Переважна більшість з них опубліковані українською та польською мовами. Тексти офіційних документів наводяться за офіційними сайтами.

були зумовлені обставинами, незалежними від українців і поляків, а також нав'язані нашим народам поза їх волею недемократичними політичними системами. Складаємо шану безвинним – закатованим, полеглим і примусово переселеним українцям та полякам. Засуджуємо винуватців їхніх страждань. Разом з тим, висловлюємо вдячність всім, хто впродовж тих важких років сприяв українсько-польському зближенню.

Сьогодні Україна і Польща є суверенними державами, добрими сусідами, стратегічними партнерами. Тому вкрай важливо подолати гіркоту, що залишилась в історичній пам'яті багатьох українців і поляків. До цього нас спонукає не лише спільна відданість демократичним цінностям, повага до прав людини, основних принципів та норм міжнародного права, а й бажання бачити Україну і Польщу в об'єднаній Європі.

Інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які у атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об'єктивні оцінки.

Для кращого взаєморозуміння між українським і польським народами слід стимулювати діалог між тими, хто впливає на формування громадської думки в наших суспільствах. Необхідно ширше використовувати і можливості польських громадян українського походження та українських – польського, які своєю працею роблять вагомий внесок у економічний та культурний розвиток наших держав. Вони повинні виступати активними провідниками ідеї якнайтіснішого співробітництва між Україною і Польщею. Зі свого боку, обидві держави мають опікуватися й всіляко підтримувати розвиток української громади в Республіці Польща і польської – в Україні.

Україна і Республіка Польща докладатимуть зусиль, щоб свідомість молодих українців і поляків не була обтяженою спогадами про трагічні періоди спільної історії. Нехай наступні покоління живуть у спільному європейському домі, в якому не буде місця упередженості і недовірі.

З цим переконанням ми, Президенти Республіки Польща і України, беремо під свій патронат утвердження ідеї українсько-польського порозуміння і єднання.

У давні часи наші предки виливали на шаблі воду на знак миру, зближення і братерства. І сьогодні ми – поляки й українці – маємо назавжди влити в наші серця почуття приязні і солідарності.

На порозі ХХІ століття пам'ятаймо про минуле, але думаймо про майбутнє!

Президент України Л. Кучма

Президент Республіки Польща А. Кваснєвський

Київ

Wspólne oświadczenie prezydentów Polski i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu obu narodów

Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy: świadomi historycznej odpowiedzialności wobec dzisiejszego i przyszłych pokoleń Ukraińców i Polaków oraz roli Polski i Ukrainy w umacnieniu bezpieczeństwa i stabilności w Europie Środkowo-Wschodniej, a także doceniając wagę strategicznego partnerstwa obu krajów; kierując się postanowieniami Traktatu o dobrym sąsiedztwie. Przyjaznych stosunkach i współpracy z dnia 18 maja 1992 r.; pewni, że przyszłość stosunków polsko-ukraińskich należy budować na prawdzie i sprawiedliwości oraz głębokim i szczerym porozumieniu i pojednaniu; pragnąc wspólnie przezwyciężyć skomplikowane dziedzictwo polsko-ukraińskich losów, aby cienie przeszłości nie kładły się na dzisiejsze przyjazne i partnerskie więzi między obydwojma krajami i narodami; niniejszym oświadczają:

W wielowiekowych dziejach polsko-ukraińskiego sąsiedztwa jest wiele wzruszających przykładów szczerzej przyjaźni, wzajemnej pomocy i współpracy między oboma narodami. Są w niej wątki braterstwa broni, wzajemnych wpływów kulturowych wzbogacających oba narody i sąsiedzka życzliwość.

Nie powinno się jednak pomijać także wątków tragicznych, takich jak dziesięć lat wojen w wieku XVII i XVIII, przejawy antyukraińskiej polityki władz polskich w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, prześladowania ludności polskiej na Ukrainie Radzieckiej w okresie represji stalinowskich.

Nie można zapominać o krwi Polaków przelanej na Wołyniu, zwłaszcza w latach 1942-43, o okrucieństwie ukraińsko-polskich konfliktów w pierwszych latach powojennych. Oddzielną, dramatyczną kartą naszych stosunków była akcja „Wisła”, uderzająca w ogół społeczności ukraińskiej w Polsce. Przemilczane lub jenostronne naświetlanie tych wszystkich faktów nie łagodzi bólu pokrzywdzonych i ich bliskich, nie sprzyja pogłębieniu zrozumienia między naszymi narodami.

Droga do autentycznej przyjaźni wiedzie przede wszystkim przez prawdę i wzajemne zrozumienie. Uznajemy, że żaden cel nie może stanowić usprawiedliwienia dla zbrodni, przemocy o zastosowania odpowiedzialności zbiorowej. Pamiętamy jednocześnie, że uwarunkowane były one przez niezależne od Polaków i Ukraińców okoliczności oraz przez niedemokratyczne systemy polityczne naszymi narodom wbrew ich woli.

Składamy hołd niewinnym – pomordowanym, poległym i przymusowo przesiedlonym Polakom i Ukraińcom. Potępiamy sprawców ich cierpień. Wyrażamy jednocześnie wdzięczność wszystkim, którzy w ciągu tych trudnych lat działali na rzecz zbliżenia naszych narodów.

Obecnie Polska i Ukraina są państwami suwerennymi, dobrymi sąsiadami i strategicznymi partnerami. Dlatego też tak szczególnie ważne jest przezwyciężenie goryczy pozostałej w pamięci wielu Ukraińców i Polaków. Do tego skłania nas nie tylko poszanowanie wartości demokratycznych, szacunek dla praw człowieka, podstawowych zasad i norm prawa międzynarodowego, lecz również życzenie zobaczenia Ukrainy i Polski w zjednoczonej Europie.

Інтерпретація нашої спільної przeszłości, jej złożonych okresów winni zająć się specjaliści, którzy w atmosferze otwartości, rzetelnie zbadają fakty oraz przygotowują ich obiektywne oceny.

Dla lepszego wzajemnego zrozumienia między narodami polskim i ukraińskim pobudzać należy dialog środowisk opiniotwórczych.

Należy szerzej wykorzystywać możliwości obywateli polskich pochodzenia ukraińskiego i ukraińskich pochodzenia polskiego, którzy poprzez swoją pracę wnoszą liczący się wkład do kulturalnego i gospodarczego rozwoju naszych państw. Powinni oni być animatorami ścisłej współpracy Polski i Ukrainy. Oba państwa ze swej strony powinny opiekować się nimi i wspierać rozwój polskiej mniejszości na Ukrainie i ukraińskiej mniejszości w Polsce.

Rzeczpospolita Polska i Ukraina dołożą starań, aby świadomość młodych Ukraińców i Polaków nie była obciążona wspomnieniami tragicznych kart historii. Niech przyszłe pokolenia żyją we wspólnym europejskim domu, w którym nie będzie miejsca dla uprzedzeń i nieufności!

W tym przekonaniu, my, Prezydenci Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy, postanawiamy wspólnie objąć patronat nad utrwaleniem idei porozumienia i pojednania polsko-ukraińskiego.

W dawnych wiekach nasi przodkowie wylewali wodę na szable na znak pokoju, przymierza i braterstwa. I dzisiaj my, Polacy i Ukraińcy, chcemy wlać w nasze serca uczucia przyjaźni i solidarności.

Na progu XXI wieku pamiętamy o przeszłości, ale myślimy o przyszłości!

(Leonid Kuczna)

(Aleksander Kwaśniewski)

Kijów, dnia 21 maja 1997 roku

№ 2

Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща “Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині”, 2003 р.

Зважаючи на стратегічний характер партнерства між двома державами, виходячи із загальноєвропейських демократичних цінностей та ідеалів, прагнучи зробити спільний внесок у розбудову нової об'єднаної Європи, керуючись положеннями ухваленої у травні 1997 року Спільної заяви “До порозуміння і єднання”, Україна і Польща не забувають про складні та болючі моменти спільного минулого.

Багатовікова історія українсько-польських відносин знає багато світлих сторінок і чимало трагічних подій, які перешкоджали мирному співіснуванню обох народів.

У пам'яті українців і поляків роз'ятреною раною ще залишається трагедія, яка сталася у 1943–1944 роках на Волині, Холмщині, Східній Галичині. Її образ пов'язаний з надзвичайно болісними долями повоєнного покоління обох народів.

З існуючої в той час ненависті, упереджень, соціальних та економічних проблем, помилкових ідеологій, політичних гріхів і застарілих образ вилилася страшна трагедія, яка поглинула життя десятків тисяч людей, перетворила на попелища села, храми і пам'ятники, принесла неуявленні страждання, посіяла глибокий біль та недовіру.

Ми не можемо змінити цієї історії, ані її заперечити. Не можемо її замовчати, ані виправдати. Натомість ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє.

Керуючись переконанням, що добросусідським українсько-польським відносинам не зашкодить оприлюднення навіть найбільш болючих фактів з нашого минулого, пам'ятаючи трагічні події на Волині, Холмщині, Східній Галичині, від імені українського і польського народів Президенти України і Республіки Польща:

- ✓ віддають найглибшу шану жертвам кривавих братовбивчих конфліктів, а також висловлюють співчуття їхнім родинам;
- ✓ поділяючи біль родин жертв, вважають за необхідне продовжити спільний пошук історичної істини про трагедію на Волині і здійснення публічного морального засудження виконавців злочинів, вчинених проти українського і польського народів;
- ✓ рішуче і однозначно засуджують злочини, вчинені у минулому проти наших народів, висловлюючи глибоке переконання, що жодна ідеологія, жодні політичні інтереси і рахунки за кривди з попередніх десятиліть не можуть бути виправданням злочинів, застосування принципу колективної відповідальності, а також помсти у відносинах між народами;
- ✓ засуджують дії, які призвели до злочинів і вигнання українського і польського цивільного населення під час Другої світової війни. Великих жертв зазнали обидва народи. Особливо трагічною виявилася доля польського населення на Волині в 1943–1944 роках;
- ✓ підтримують заклик Іоанна Павла II до українського і польського народів: “Настав час звільнитися від болісного минулого! Нехай прощення – дароване і отримане – розіллється немов цілющий бальзам у кожному серці. Нехай завдяки очищенню історичної пам'яті усі будуть готові поставити вище те, що об'єднує, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємній повазі, на братерській співпраці та істинній солідарності”.

Схиляючи голови перед жертвами злодіянь та всіх трагічних подій, що мали місце в спільній історії, ми висловлюємо переконання, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків, які повністю увільняться від

упереджень трагічного минулого. Ми глибоко цінуємо і поділяємо кожне слово, яким прощають, і слово, яким просять прощення, коли воно йде від душі.

Ми вважаємо, що конфлікти минулого не можуть перекреслити те, що протягом століть поєднує Україну і Польщу. З цього місця, трагічно вписаного в історію обох народів, ми звертаємося із закликом зробити ще тіснішими зв'язки, які нас поєднують, усвідомлюючи, що кожен, хто ці зв'язки намагається розірвати, діє не тільки проти іншого народу, але також і проти власного.

Сьогодні ми знаходимося ближче до правди, ближче один до одного – разом у об'єднаній Європі.

Леонід Кучма

Александр Квасневський

Wspólne oświadczenie prezydenta Ukrainy i prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej „O pojednaniu – w 60. Rocznicę tragicznych wydarzeń na Wołyniu”

Zważając na strategiczny charakter partnerstwa między oboma państwami, wychodząc z ogólnoeuropejskich demokratycznych wartości i ideałów, pragnąc uczynić wspólny wkład w rozbudowę nowej zjednoczonej Europy, kierując się zapisami uchwalonego w maju 1997 roku wspólnego oświadczenia o porozumieniu i pojednaniu, Ukraina i Polska nie zapominają o trudnych i bolesnych chwilach wspólnej przeszłości.

Wielowiekowa historia stosunków polsko-ukraińskich zna wiele stron jasnych i wiele tragicznych, które zakłócały pokojowe współistnienie obu Narodów.

W pamięci Polaków i Ukraińców nieogojoną się raną pozostaje nadal tragedia, która dokonała się w latach 1943–44 na Wołyniu, Chełmszczyźnie, w Galicji Wschodniej. Jej obraz związany jest z niezwykle bolesnymi losami powojennego pokolenia obu Narodów.

Z istniejącej wówczas nienawiści, uprzedzeń, problemów społecznych i ekonomicznych, błędnych ideologii, politycznych grzechów i zadawnionych krzywd wylała się straszliwa tragedia, która pochłonęła życie dziesiątków tysięcy ludzi, obróciła w zgłiszcza wsie, świątynie i pomniki, przyniosła niewyobrażalne cierpienia, głęboko zasiała ból i nieufność.

Tej historii nie możemy zmienić ani jej zaprzeczyć. Nie możemy jej przemilczeć ani usprawiedliwić. Musimy natomiast zdobyć się na odwagę przyjęcia prawdy, aby zbrodnię nazwać zbrodnią, bo tylko w poszanowaniu prawdy można budować przyszłość.

Kierując się przeświadczeniem, że dobrosąsiedzkim stosunkom polsko-ukraińskim nie zaszkodzi ujawnienie najbardziej nawet bolesnych faktów z naszej przeszłości, pomni tragicznych wydarzeń na Wołyniu, Chełmszczyźnie i Galicji Wschodniej, w imieniu Narodów polskiego i ukraińskiego Prezydenci Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy:

- oddają najgłębszy hołd ofiarom krwawych bratobójczych mordów oraz składają wyrazy współczucia ich Rodzinom;

-
-
- dzieląc ból rodzin ofiar, uważają za niezbędną kontynuację wspólnych poszukiwań prawdy historycznej o tragedii na Wołyniu i poddanie publicznemu osądowi moralnemu sprawców zbrodni dokonanych na Narodach polskim i ukraińskim;
 - stanowczo i jednoznacznie potępiają zbrodnie popełnione w przeszłości przeciwko naszym Narodom, wyrażając głębokie przekonanie, że żadna ideologia, żadne racje polityczne i rachunki krzywd z poprzednich dziesięcioleci nie stanowią usprawiedliwienia dla zbrodni, stosowania odpowiedzialności zbiorowej oraz odwetu w stosunkach między Narodami;
 - potępiają działania, które doprowadziły do zbrodni b wypędzeni polskiej i ukraińskiej ludności cywilnej podczas II wojny światowej. Wielkich strat zaznały oba narody. Szczególnie tragiczny okazał się los polskiej ludności na Wołyniu w latach 1943–44;
 - popierają apel Jana Pawła II do narodu ukraińskiego i polskiego: „Czas już oderwać się od bolesnej przeszłości! (...) Niech przebaczenie – udzielone i uzyskane – rozleje się niczym dobroczynny balsam w każdym sercu. Niech dzięki oczyszczeniu pamięci historycznej wszyscy gotowi będą stawiać wyżej to, co jednoczy, niż to, co dzieli, ażeby razem budować przyszłość opartą na wzajemnym szacunku, braterskiej współpracy i autentycznej solidarności”.

Chyląc głowy przed ofiarami zbrodni oraz wszystkich tragicznych wydarzeń, które miały miejsce we wspólnej historii, wyrażamy przekonanie, że wzajemne przebaczenie będzie pierwszym krokiem do pełnego pojednania młodych pokoleń Ukraińców i Polaków całkowicie ze sobą pogodzonych i uwolnionych od uprzedzeń wynikających z tragicznej przeszłości. Głęboko cenimy i dzielimy każde słowo przebaczenia i słowo przeprosin wszędzie tam, gdzie ich wypowiedzenie jest rezultatem prawdziwego rachunku sumienia.

Uważamy, że konflikty z przeszłości nie mogą przekreślić tego, co od wieków łączy Polskę i Ukrainę. Z tego miejsca, tragicznie zapisanego w historii obu narodów, zwracamy się z wezwaniem do zacieśnienia łączących nas więzi oraz do zrozumienia, że każdy, kto te więzi próbuje rozerwać, działa nie tylko przeciwko drugiemu Narodowi, lecz także – przeciwko własnemu.

Dziś jesteśmy bliżej prawdy, bliżej siebie – razem w zjednoczonej Europie.

Leonid Kuczma

Aleksander Kwaśniewski

№ 3

Przemówienie prezydenta Polski Aleksandra Kwaśniewskiego

Szanowny Panie Prezydencie Ukrainy, Eminencje, Ekscelencje, Szanowni Państwo, Drodzy Świadkowie wydarzeń, potomkowie ofiar, mieszkańcy tej ziemi i naszej wspólnej historii!

Pełni bólu i żalu, wspominamy dziś krwawe wydarzenia, które rozegrały się na tej ziemi 60 lat temu. Ogarniamy naszą współczującą pamięcią wszystkie ofiary mordów i pogromów na Wołyniu i w Galicji Wschodniej, a także na Chełmszczyźnie.

Szukamy dróg, które od tamtej straszliwej tragedii, od tamtej przelanej krwi, poprowadzą nas ku pojednaniu i pozwolą uleczyć rany przeszłości...

Stoimy u stóp krzyży. Są one znakami męki, ale i nadziei. Te krzyże symbolicznie wznoszą się nad mogiłami Polaków i nad mogiłami Ukraińców. Wróciliśmy i stoimy, Polacy i Ukraińcy, ramię przy ramieniu - na umęczonej ziemi. Zbrodnia wołyńska jest wstrząsającym przykładem całego zła, jakie dokonało się między Polakami i Ukraińcami w minionym stuleciu.

Chcemy dziś oddać hołd ofiarom, prawdzie, uczynić krok ku pojednaniu. 11 lipca 1943 roku tu, w Pawliwce, która wówczas nazywała się Poryck i była miasteczkiem zamieszkanym głównie przez Polaków, okrutnie zamordowano 300 osób. Zginęli mężczyźni, kobiety, dzieci, starcy. Była to jedna z wielu napaści na polskie osady. Ta zorganizowana zbrodnicza akcja narastała na Wołyniu od wiosny 1943 roku. Działy się rzeczy straszne. Nocą z 11 na 12 lipca oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii zaatakowały równocześnie aż 167 miejscowości, mordując około 10 tysięcy Polaków. Łącznie, do grudnia 1943 roku, w krwawych wypadkach wołyńskich śmierć poniosło od 50 do 60 tysięcy Polaków. W większości ofiarami była bezbronna ludność cywilna, mordowana często ze straszliwym okrucieństwem. Śmierć zadawali nieraz sąsiedzi, mieszkańcy najbliższych wiosek. Później, w 1944 roku, prześladowania polskiej ludności ogarnęły także Galicję Wschodnią.

Są tu dziś rodziny pomordowanych. Chcą opłakać swoich najbliższych i dać im godny pochówek. Jesteśmy wdzięczni, Panie Prezydencie, wszystkim Ukraińcom wrażliwego serca, którzy to rozumieją. Dziękujemy za Pańskie słowa współczucia, żalu i przyjaźni. Doceniamy postawę niepodległej Ukrainy, która nas tu gości i która razem z nami pochyla się w bolesnej refleksji nad tragicznymi kolejami naszych wspólnych losów. To jest hołd oddany ofiarom i prawdzie. Jakże cenny.

Szanowni Państwo!

Za masakrę popełnioną na polskiej ludności nie można obwiniać narodu ukraińskiego. Nie ma narodów - winowajców. Za zbrodnie i złe uczynki odpowiedzialność ponoszą zawsze konkretni ludzie. Trzeba jednak tutaj wyrazić moralny protest wobec ideologii, która doprowadziła do „akcji antypolskiej”, zainicjowanej przez część Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Wiem, że te słowa wielu mogą zabołeć. Ale żaden cel, ani żadna wartość, nawet tak szczytna jak wolność i suwerenność narodu, nie może usprawiedliwiać ludobójstwa, rzezi cywilów, przemocy i gwałtów, zadawania bliźnim okrutnych cierpień.

I także pragnę powiedzieć, że my, Polacy, coraz lepiej rozumiemy, w jak istotny sposób zapisała się UPA w historycznej świadomości Ukraińców - jako siła walcząca wytrwale, aż po rok 1950, a nawet później, o niepodległe państwo ukraińskie. Jednak wspólnie - i my, i Wy - powinniśmy odróżniać jasne karty historii od ciemnych. Chcemy budować nasze pojednanie na prawdzie: dobro nazywać dobrem, a zło złem.

Dlatego powtarzam - w hołdzie ofiarom i prawdzie - że nie może być żadnego usprawiedliwienia dla odwetu.

Kierując się przekonaniem, że nie wolno akceptować zasady odpowiedzialności zbiorowej, być obojętnym wobec cierpień niewinnych ludzi - w 1990 roku Senat niepodległej Polski potępił Akcję „Wisła”. A w jej 55. rocznicę, jako Prezydent

Rzeczypospolitej, raz jeszcze stanowczo wyraziłem ubolewanie wobec popełnionego w Akcji „Wisła” zła i doznanego ludzkiego cierpienia. Razem z Panem, Panie Prezydencie, złożyliśmy hołd ukraińskim ofiarom obozu w Jaworznie.

Powinniśmy zrozumieć i uszanować nawzajem ból, jaki tkwi jeszcze w wielu z nas. Zbrodnia wołyńska to dla Polaków wspomnienie dojmująco bolesne. Ale badanie prawdy o wydarzeniach tamtych lat oznacza dla nas również konieczność odważnego i krytycznego spojrzenia na niejeden fragment naszej historii.

Dziś, właśnie dziś, trzeba powiedzieć o błędach polskiej polityki wobec społeczności ukraińskiej w okresie międzywojennej Rzeczypospolitej. Podczas gdy Polacy mogli cieszyć się odzyskaną niepodległością, Ukraińcy nie mieli własnego, suwerennego państwa. Wielu z nich, będąc polskimi obywatelami, doznało niezасłużonych krzywd i cierpień. Dziś przypomnijmy i pamiętajmy, także i to, że we wrześniu 1939 roku, w obronie Rzeczypospolitej walczyło w polskich mundurach 120 tysięcy Ukraińców, a 7 tysięcy oddało za Polskę swe życie.

A potem lata wojny sprawiły, że stwardniały ludzkie serca. W kleszczach między faszyzmem a stalinizmem przybrało na ostrości nacjonalistyczne myślenie, toczyły się między Polakami a Ukraińcami bratobójcze zmagania. Za krew odpłacano krwią. Z polskich rąk ginęli ukraińscy bracia i sąsiedzi.

Śmierć niewinnych osób, polskich i ukraińskich ofiar musi u uczciwych ludzi budzić wstyd i żal. To były straszne czasy - zabijano ludzi tylko dlatego, że byli Polakami albo tylko dlatego, że byli Ukraińcami. Krew, łzy i ludzki ból - i polski, i ukraiński - były takie same. Trudno dziś przyjąć pełną prawdę o tamtych wydarzeniach, bo to jest prawda o tym, jakich potworności potrafi dopuścić się człowiek.

Chylę czoło przed pamięcią niewinnie pomordowanych Polaków i Ukraińców. I chcę także wyrazić najgłębszą cześć wobec tych wszystkich, którzy w czasach nienawiści zachowali serce. Tych, którzy z narażeniem życia ratowali swych bliźnich: Ukraińcy Polaków, Polacy Ukraińców. Wielu zapłaciło za to najwyższą cenę. Oni powinni być naszymi nauczycielami. Swoją ofiarą dali nam wzór miłosierdzia i najgłębiej pojętego człowieczeństwa.

Panie i Panowie!

Przemawiam tu, wobec Prezydenta Ukrainy i wobec narodu ukraińskiego, jako Prezydent Polski. Nie umiem rozstrzygnąć, czy sprawowany urząd daje mi prawo, abym w imieniu wszystkich Polaków mógł przebaczać i wyrażać skruchę. To są sprawy sumienia i serca, a nie polityki. Bardzo chciałbym jednak, aby słowa przebaczenia i pojednania zostały z obu stron wypowiedziane.

Papież Jan Paweł II, wielki autorytet moralny dzisiejszych czasów, zachęca nas do tego. W swoim przejmującym przesłaniu stwierdził: Nowe tysiąclecie wymaga, aby Ukraińcy i Polacy nie pozostawali zniewoleni swymi smutnymi wspomnieniami przeszłości. Rozważając minione wydarzenia w nowej perspektywie i podejmując się budowania lepszej przyszłości dla wszystkich, niech spojrzą na siebie nawzajem wzrokiem pojednania. Nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia, a współpraca bez wzajemnego otwarcia byłaby krucha.

Wczoraj słowa pojednania wypowiedziały parlamenty Ukrainy i Polski. To ważny fakt. Wierzę, że dziś takie słowa skierują do siebie nawzajem przede wszystkim

ci, którzy noszą w sobie ból na wspomnienie doznanych cierpień. A po nich - z wiarą w przyszłość - możemy i powinniśmy wypowiedzieć je my, ludzie młodszego pokolenia, wszyscy Polacy i Ukraińcy.

Szanowni Państwo!

W tym poruszającym miejscu, u stóp krzyży ustawionych na wieczną pamiątkę - zwracam się do dzisiejszych mieszkańców Wołynia i innych ukraińskich ziem, niegdyś również zamieszkanymi przez ludność polską. Opiekujcie się, proszę, grobami naszych rodaków, tak aby rodziny ofiar mogły je odwiedzić i pomodlić się nad nimi, w ciszy i skupieniu. W geście wrażliwego sumienia, współczucia i życzliwości odpowiadamy z otwartym sercem na podobne do polskich pragnienia Ukraińców. Szanujmy pamięć o ofiarach niegdysiejszych waśni i konfliktów, przywracajmy od zapomnienia każdą z nich: z imienia i z nazwiska. Jesteśmy to winni poległym i ich rodzinom.

Nie sporządzajmy bilansu krwi i cierpień - bo to droga donikąd. Wspólnie skłonmy głowy w zadumie, w modlitwie, we współczuciu.

Dopiero dziś możemy zrozumieć w całej pełni dramat, w jaki uwikłane były w przeszłości nasze narody. Doświadczenia minionego wieku, tak tragiczne i bolesne, nauczyły nas nowego spojrzenia na patriotyzm, na narodową tożsamość, która nie musi być obrócona przeciw komuś ani szukać potwierdzenia w konfrontacji.

Dzisiejsza uroczystość jest jednym z kamieni milowych na drodze, na której wspólnie przewyżczamy trudną przeszłość i budujemy pomyślną przyszłość. Odnajdujemy to, co nas łączy. Umacniamy zaufanie i współpracę. Nie ma dziś chyba kraju, który bardziej niż Polska doceniałby rolę niepodległej Ukrainy w Europie i życzliwiej wspierał jej proeuropejskie dążenia.

Nigdy dotąd tak szczerze i konkretnie nie brzmiały słowa o polsko-ukraińskiej współpracy, przyjaźni i braterstwie.

Drodzy Państwo!

Oddajemy dziś hołd ofiarom i prawdzie. Czynimy krok ku pojednaniu. Stąd, z dawnego Porycka, miejsca naznaczonego tragiczną historią, zwracam się do Polaków i Ukraińców - o szczerzy dialog, zrozumienie i wzajemną wrażliwość. Otwórzmy nasze serca, wyjdźmy sobie naprzeciw. Budujmy świat, w którym człowiek będzie człowiekowi bratem.

Pane Prezydencie, żyteli Pawliwky, dorohi ukrajinski susydy, druzi i braty!

Dobro sylnisze za zło, družba może podołaty bil. Razom dajmo swidczennia ciomu!

2003

№ 4

Заява з нагоди 60-ї річниці Волинської трагедії

Верховна Рада України

Сейм Республіки Польща

60-та річниця трагедії польського населення на Волині і в Галичині періоду німецької окупації схиляє до роздумів про минуле і майбутнє польсько-українського сусідства. Трагедії поляків, яких вбивали і виганяли з місць їхнього проживання збройні формування українців, супроводжували рівно ж страждання українського мирного

населення – жертв польських збройних акцій. Ці події були трагедією для обох наших народів.

Вбитим та загиблим на Волині і Галичині належить пошана і пам'ять. Схиляємо голови перед невинними жертвами. Не може бути виправдання терору, насильства і жорстокості. Правда про ті драматичні роки є болючою для всіх. Однак, поляки і українці повинні її пізнавати.

Правда, хоч і найсумніша, є необхідною для побудови тривалого порозуміння. Болючий досвід повинен бути для нас також джерелом роздумів про те, що ненависть і конфлікти між ними використовували наші супротивники, а ми завжди на цьому втрачали.

В історії Європи є багато прикладів національної ворожнечі, війн, крові, жорстокості. Але, одночасно є приклади поєднання і порозуміння народів, які хотіли та змогли подолати навіть найскладніше минуле. Моральним обов'язком тих, совість яких і надалі зворушує трагедія 60-річної давнини, є заклик до поєднання наших народів в ім'я майбутнього, в ім'я спільної мети. Нехай вміння вибачити стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства і українсько-польської дружби.

Oświadczenie Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 lipca 2003 r. w związku z 60. Rocznicą tragedii wołyńskiej

Sześćdziesiąta rocznica tragedii ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji w czasie niemieckiej okupacji skłania do myślenia o przeszłości i o przyszłości polsko-ukraińskiego sąsiedztwa. Tragedii Polaków mordowanych i wypędzonych z ich miejsc zamieszkania przez zbrojne formacje Ukraińców towarzyszyły również cierpienia ludności ukraińskiej – ofiar polskich akcji zbrojnych. Była to tragedia obu naszych narodów.

Pomordowanym i poległym na Wołyniu i w Galicji należy się szacunek i pamięć. Pochylamy głowy przed niewinnymi ofiarami. Nie może być usprawiedliwienia dla terroru, przemocy i okrucieństwa. Prawda o tamtych dramatycznych latach jest bolesna dla wszystkich. Polacy i Ukraińcy powinni ją jednak poznawać. Prawda, choćby najbardziej tragiczna, jest niezbędna do budowy trwałego porozumienia.

Bolesne doświadczenia powinny stanowić dla nas również źródło refleksji o tym, że na nienawiści i konfliktach pomiędzy nami korzystali nasi przeciwnicy, a my – zawsze traciliśmy.

Historia Europy jest pełna przykładów narodowych waśni, wojen, krwi i okrucieństwa, ale są też przykłady pojednania i porozumienia narodów, które chciały i potrafiły przezwyciężyć najtrudniejszą nawet przeszłość. Moralnym obowiązkiem tych, których sumienia wciąż porusza tragedia sprzed 60 lat jest wezwanie do pojednania naszych narodów w imię przyszłości, w imię wspólnoty celów. Niech umiejętność przebaczenia stanie się fundamentem lepszej przyszłości, dobrego sąsiedztwa i przyjaźni polsko-ukraińskiej.

Marszałek Sejmu Marek Borowski

**List Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego do uczestników uroczystości
11 lipca 2008 r.**

Serdecznie pozdrawiam wszystkich Państwa, zgromadzonych na uroczystości ku czci ofiar tragedii polskiego Wołynia i Kresów Południowo-Wschodnich z lat 1943-1944.

Nie sposób wymienić wszystkich wezwanych na dzisiejszy apel. Są zbyt liczni, a wielu wciąż pozostaje bezimiennych. Na Skwerze Wołyńskim, w stolicy Polski, Warszawie, upamiętniają ich obeliski w kształcie świec, na których wypisano nazwy powiatów, gdzie przed 65 laty rozegrała się tragedia. Nazwy ziem, które tak wiele dla dziejów Polski znaczą. To ziemia dubieńska, horochowska, kostopolska, kowelska, krzemieniecka, lubomelska, łucka, rówieńska, sarnieńska, włodzimierska i zdołbunowska. Jeden z herbów przedstawia mocno ukorzenione drzewo. Bohaterskie i tragiczne losy Wołynia równie głęboko wrosły w historię Polski i świadomość Polaków i na zawsze pozostaną nam bliskie, jako nasza przeszłość, doświadczenie i tożsamość.

Przed 65 laty zniszczona została wieloetniczna społeczność Wołynia, tworzona przez sześć wieków wspólnej obecności. Śmierć poniosło kilkadziesiąt tysięcy Polaków – mężczyzn i kobiet, dzieci i starców. Na zawsze zniknął z powierzchni ziemi wszelki ślad po tysiącu polskich wsi, spalono i zburzono kościoły i cmentarze, zniszczono polskie instytucje życia społecznego i kulturalnego. Ci, którzy zdołali się uratować, zostali ograbieni z dorobku życia swojego i wielu pokoleń przodków.

Tragedia Wołynia była przełomowym momentem zagłady polskich Kresów – unicestwienia w wyniku II wojny światowej tej części naszej narodowej historii i tradycji. Po dziś dzień stanowi ona jednak bezcenny element polskiej tożsamości i duchowego dziedzictwa, w polskich sercach trwa bowiem nadal pamięć. Dzięki tym, którzy ocaleli, i ich potomkom, dzięki wysiłkom organizacji Kresowian pomimo upływu czasu oraz przemilczania tego rozdziału naszych dziejów Polacy wciąż pamiętają o rozmiarach tragedii, której 65 lat temu doświadczył polski Wołyń. Tragedii, którą trudno zrozumieć, z którą nie można się pogodzić, o której nie można zapomnieć.

W przesłaniu wystosowanym przed pięcioma laty z okazji obchodów 60. rocznicy tragedii wołyńskiej w Porycku Ojciec Święty Jan Paweł II napisał: nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia, a współpraca bez wzajemnego otwarcia byłaby krucha. W chwilach, gdy wspominamy zdarzenia tak nieludzkie i bolesne, niełatwo wzbudzić w sobie gotowość do przebaczenia i wolę pojednania. Jednak trwały pokój może zostać zbudowany wyłącznie w oparciu o historyczną prawdę i cześć dla ofiar popełnionych w przeszłości zbrodni oraz gotowość do wybaczenia ich sprawcom. Tego przebaczenia nie można zadekretować, musi się ono zawsze dokonać w sumieniu każdego z nas. I nigdy nie dokonuje się ono wbrew pamięci, którą pragniemy pielęgnować. Właśnie z pamięci, z szacunku dla ludzkiego cierpienia, z żalu poniesionej niepowetowanej straty – przebaczenie czerpie swą głębię i moc.

Jako Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej w imieniu całego narodu składam dzisiaj hołd wszystkim ofiarom wydarzeń wołyńskich z lat 1943-1944. Chylę czoła także przed obecnymi tutaj kombatantami i wszystkimi żołnierzami 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej, którzy 65 lat temu brali udział w działaniach polskiej samoobrony, a po wojnie nieśli pamięć tragedii polskich Kresów, aby w wolnej Polsce wznieść pomnik, ten, przed którym odbywa się dzisiejsza uroczystość. Cześć pamięci wszystkich ofiar i bohaterów Wołynia! Nigdy nie wolno nam o nich zapomnieć. Pragniemy na zawsze zachować ich w naszych polskich sercach.

**Uchwała Senatu Rzeczypospolitej z dnia 20 czerwca 2013 r.
w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej**

W dniu 9 lutego 1943 roku oddział Ukraińskiej Powstańczej Armii napadł na wieś Paroślę Pierwszą. Zamordowano 173 Polaków. Rozpoczęta została brutalna akcja fizycznej eliminacji Polaków, prowadzona przez banderowską frakcję Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińską Powstańczą Armię. Największe rozmiary przybrała na Wołyniu w lipcu 1943 roku. Rzezie i niszczenie wszelkich śladów polskości były kontynuowane do 1945 roku, a ich ofiarą padło około 100 tys. Polaków: mężczyzn, kobiet, dzieci i starców. Zorganizowany b masowy charakter tych zbrodni oraz towarzyszące im okrucieństwo nadają akcji charakter czystki etnicznej noszącej znamiona ludobójstwa.

Po zrzuceniu więzów komunizmu Polska i Ukraina wiele zrobiły dla przezwyciężenia trudnej przeszłości. Wśród osób zaangażowanych w proces pojednania w pierwszym rządzie należy wymienić Jerzego Giedroycia i Prezydenta Lecha Kaczyńskiego. Toczący się dialog historyczny i społeczny, organizowane razem uroczystości między innymi w Porycku (obecnie Pawliwce) w 2003 roku, Pawłokomie w 2006 roku i Hucie Pieniackiej w 2009 roku pozwoliły na nowo spojrzeć na wspólną, tysiącletnią historię.

Nie zapominamy, że w dziejach polsko-ukraińskich stosunków w XX wieku były także wydarzenia, które nie przynoszą Polsce chluby: niesprawiedliwa polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej i wypadki polskiego odwetu z lat 1943–1945. Nie może to jednak oznaczać zapomnienia, równoważenia czy pomniejszania tragedii tych, którzy padli ofiarą zbrodni wołyńskiej.

Polacy pragną pojednania i przyjaźni z Ukraińcami. Dajemy temu liczne dowody. Prawdziwe pojednania może jednak być zbudowane tylko na prawdzie i wspólnym potępieniu zbrodni.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej składa hołd wszystkim Polakom, którzy padli ofiarą masowych mordów na Wołyniu i na pozostałych terenach, i wyraża przekonanie, że pamięć o nich winna na trwałe stać się częścią polskiej świadomości historycznej.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej oddaje najwyższą cześć tym wszystkim Ukraińcom, którzy nie ulegli ówczesnej atmosferze terroru i z narażeniem życia nieśli pomoc swoim polskim sąsiadom, podając im pomocną dłoń w tym strasznym czasie.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej wyraża wdzięczność tym Ukraińcom, którzy w ostatnich latach przyczynili się do upamiętnienia miejsc zbrodni i umożliwili godny pochówek ofiar.

Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Rzeczypospolitej Polskiej „Monitor Polski”.

Marszałek Senatu *Bogdan Borusewicz*

Wystąpienie Prezydenta RP Bronisława Komorowskiego na uroczystościach w Łucku, 2003 r.

Drogie Rodziny Ofiar Zbrodni Wołyńskiej! Księżę Nuncjuszu, Księża Arcybiskupi, Biskupi, Wszyscy Duchowni wyznania katolickiego i grekokatolickiego! Wszyscy Szanowni Państwo! Panie Premierze! Przedstawiciele Władz Państwa Ukraińskiego Niepodległej Ukrainy!

Z prawdziwym wzruszeniem patrzę na Katedrę w Łucku i myślę, że ona sama w sobie jest niezwykle ważnym symbolem ważnego procesu zachodzącego na naszych oczach, dziejącego się także w naszych sercach. Bo przecież tutaj w Łucku wszyscy jeszcze dobrze pamiętają, że tu, gdzie dzisiaj jest Katedra przez wiele lat było muzeum ateizmu.

Jeszcze widać tutaj ślady zniszczeń, widać to, co zostało zniszczone bezpowrotnie. Ale widać jednocześnie, jak upływ czasu, ale i praca, konkretne działania w imię wiary, w imię woli służenia nowej rzeczywistości tę świątynię przywracają do jej pełnego blasku i chwały. Widać, że ta ciężka praca przynosi dobre owoce w postaci przezwyciężenia złego, paskudnego czasu i budowania normalności, gdzie Kościół, gdzie Katedra służy modlitwie, służy ludziom, którzy chcą swoją modlitwą okazać wiarę w to, że świat Boży idzie w dobrą stronę.

Patrzę na tę Katedrę ze wzruszeniem i nadzieją. Z nadzieją, że także i te przerwane 11 lipca 1943 roku msze w kościołach katolickich zostaną w jakiejś mierze ukończone szczęśliwie przywracając nam wiarę w samych sobie, przywracając nam wiarę w świat.

Zgromadziliśmy się tutaj na modlitwie za dusze ofiar Zbrodni Wołyńskiej. Jesteśmy tutaj razem – Polacy i Ukraińcy. I myślą wracamy do tamtego dramatu, do tamtej zbrodni, która rozegrała się na tej umęczonej ziemi 70 lat temu.

Razem oddajemy hołd wszystkim pomordowanym. Razem przepraszamy Boga za zbrodnie i krzywdy prostymi słowami: „Odpuść nam nasze winy, jako i my odpuszczamy naszym winowajcom”.

Jesteśmy tu razem w odpowiedzi na wezwanie skierowane do wszystkich Polaków i do wszystkich Ukraińców o chrześcijańskie dzieło pojednania.

Niedawno podpisali je Arcypasterze czterech Kościołów: rzymskokatolickiego i grekokatolickiego w Polsce, Ukraińskiego Grekokatolickiego i Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie.

Ta wspólna deklaracja o pojednaniu polsko-ukraińskim na gruncie Kościołów jest wydarzeniem niezwykle ważnym, a może stać się przełomowym wydarzeniem, o ile jego treść dotrze do szerokich rzesz wiernych na Ukrainie i w Polsce. Jeśli zostanie głęboko przeżyta i głęboko przemyślana. Jest tego warta. Bo deklaracja otwarcie i prawdziwie mówi o zbrodniach na Wołyniu. Przywołuje wydarzenia z 11 lipca 1943 roku.

Głosi jednoznacznie, że ofiarami „zbrodni i czystek etnicznych stały się dziesiątki tysięcy niewinnych osób, w tym kobiet, dzieci i starców, przede wszystkim Polaków, ale także Ukraińców oraz tych, którzy ratowali zagrożonych sąsiadów i krewnych”.

Takie słowa zapewne nie zyskają poklasku wśród tych, którzy chcą zbrodnie dokonane na Wołyniu pomniejszać lub usprawiedliwiać. Nie zostaną też przeżyte i przyjęte przez tych, którzy chcą utrzymania wzajemnej polsko-ukraińskiej wrogości.

Mogą jednak być zaczynem dla dobrych myśli i dobrych działań tych wszystkich, którzy dążą do polsko-ukraińskiego pojednania budowanego na fundamencie prawdy, bolesnej prawdy, ale prawdy skutecznej.

Dla tych zbrodni nie ma usprawiedliwienia. Bratobójcza walka zawsze jest złem. Pragnienie wolności i suwerenności nie usprawiedliwia ani czystek etnicznych ani masowych zbrodni.

Historia Europy, szczególnie XX-wiecznej Europy, pokazuje, że zło, zbrodnia i nienawiść utrudnia osiągnięcie każdego celu i prowadzi narody do zgorzenia.

Dlatego wielki ukraiński patriota Grekokatolicki Metropolita Andrzej Szeptycki przestrzegał w tamtym dramatycznym czasie: „Zbrodnia nie służy narodowi, zbrodnia popełniona w imię patriotyzmu jest zbrodnią nie tylko przeciwko Bogu, ale i przeciw własnemu społeczeństwu”.

Podobnie oceniają dzisiaj tę zbrodnię ukraińscy i polscy Biskupi. Jestem pełen szacunku dla ich postawy wyrażonej w słowach: „Wiemy, że chrześcijańska ocena zbrodni wołyńskiej domaga się od nas jednoznacznego potępienia i przeproszenia za nią. Uważamy bowiem, że ani przemoc, ani czystki etniczne nigdy nie mogą być metodą rozwiązywania konfliktów między sąsiadującymi ludami czy narodami, ani usprawiedliwione racją polityczną, ekonomiczną, czy religijną”.

Skrajny nacjonalizm i szowinizm nie służą narodom! Zatruwają bowiem ich rozумы i serca. Warto więc pamiętać, że nacjonalizm zniszczył także polsko-ukraińskie relacje w najtrudniejszym okresie XX wieku, właśnie wtedy, gdy nasze narody najbardziej potrzebowały wzajemnego wsparcia.

Jestem pewien, że długo jeszcze będą się nad tym zastanawiali i opisywali i polscy i ukraińscy historycy. Długo będziemy wszyscy razem dźwigali ciężar tego bolesnego, dramatycznego doświadczenia.

Wiemy, jak straszne czyny miały tutaj, na Wołyniu miejsce przed wielu już laty, przed 70 laty. Ale chcemy, aby to bolesne doświadczenie, ta pamięć zblizniła się nie w wyniku upływu lat, upływu czasu, ale pod wpływem naszych świadomych działań, naszego przemyślenia, naszej refleksji nad zbrodnią.

Dzisiaj niezbędne jest godne upamiętnienie ofiar w miejscach ich śmierci i cierpienia. To zadanie dla nas wszystkich, obywateli i polityków Polski i Ukrainy.

Są wśród nas ci, którzy już upamiętnili miejsca kaźni na Wołyniu w Polsce, upamiętnili z potrzeby serca, z potrzeby polskiego i ukraińskiego serca. Jesteśmy im wszystkim winni naszą ogromną wdzięczność. Wciąż jednak wiele ofiar spoczywa w niezidentyfikowanych, bezimiennych dołach śmierci. Wciąż czekają tam na chrześcijański pochówek. Czekają też ich rodziny, by móc nareszcie modlić się nad mogiłami najbliższych o spokój ich duszy.

Szczególnym szacunkiem winniśmy razem otoczyć pamięć tych Ukraińców i tych Polaków, którzy ryzykując życie, ratowali od zagłady sąsiadów pomimo szalejącej wokół narodowej nienawiści. To prawdziwi bohaterowie. To prawdziwi wielcy ludzie. Ich postawa powinna być dla nas inspiracją i drogowskazem. Tak, byśmy z odwagą otworzyli: umysły – na prawdę, a serca – na przebaczenie.

We wspólnej modlitwie powinniśmy także pamiętać o tych Ukraińcach, którzy w ramach zbiorowej odpowiedzialności za cudze zbrodnie padli ofiarą strasznego wojennego prawa odwetu z rąk polskich na całym obszarze objętym konfliktem i walką narodów/

Szanowni Państwo!

Przeszłość, najbardziej nawet dramatyczna, nie musi dzielić na zawsze. Uczciwie potraktowana może służyć pojednaniu i współpracy naszych narodów i naszych dwóch niepodległych państw.

Pojednanie oparte na prawdzie pozwoli stawiać to, co jednoczy, o wiele wyżej niż to, co jest źródłem podziałów i nieufności.

Warto pamiętać, że z konfliktów polsko-ukraińskich zawsze korzystał ktoś trzeci, ktoś kto także zawsze czyhał na naszą niepodległość i na naszą wolność.

Warto też pamiętać o tym, że przecież tak wiele nas łączy. Nieprzypadkowo to Polska jako pierwsze państwo na świecie uznała w grudniu 1991 roku ukraińską proklamację niepodległości. I nie ma też drugiego kraju, który bardziej niż Polska doceniałby rolę niepodległej Ukrainy w Europie i zyczliwiej wspierał jej proeuropejskie dążenia.

My, Polacy i Ukraińcy, jesteśmy sobie potrzebni. Wspólnota celów i interesów jest najlepszą gwarancją naszej ścisłej współpracy. Wymaga ona jednak szczerego pojednania, także trudnego przebaczenia krzywd wyrządzonych dawniej. Wymaga wybaczenia i pojednania na fundamencie bolesnej i smutnej prawdy! Musimy jednak udźwignąć ciężar tej prawdy i my Polacy i Wy Ukraińcy. Muszą ją udźwignąć wszyscy, którzy pragną dobrego sąsiedztwa, bezpiecznej i pomyślnej przyszłości naszych narodów.

Niech dobry Pan Bóg pomaga nam w tej trudnej pracy, w tym wielkim ważnym wysiłku, w tym potwierdzeniu naszego człowieczeństwa, naszego chrześcijaństwa i naszego politycznego rozumu.

Промова Президента РП Броніслава Коморовського на урочистостях у Луцьку

Дорогі родини жертв Волинської трагедії! Отче Нунцію, Отці Архієпископи, всі представники католицького та греко-католицького духовенства! Усі присутні! Шановний прем'єре! Представники влади Незалежної Української держави!

Я дивлюсь на кафедральний собор у Луцьку і відчуваю шире зворушення. Я думаю, що цей костел сам по собі є незвичайним символом важливого процесу, що відбувається у нас на очах та у наших серцях. Адже саме тут, у Луцьку, усі добре пам'ятають, що там, де сьогодні знаходиться кафедральний собор, упродовж багатьох років був музей атеїзму.

Тут досі помітні сліди руйнувань, видно те, що було безповоротно втрачено. Але водночас видно, як той час, що минув, так як праця і конкретні вчинки в ім'я віри, в ім'я служіння новій реальності повертають цю святиню до блиску і славетності. Ми бачимо, що ця

важка робота приносить позитивні результати, приносить перемогу над темними, жахливими часами та формує іншу, нормальну реальність, де церква, де кафедральний собор служить молитві і людям, які своїми молитвами демонструють віру в те, що світ Божий рухається в доброму напрямку.

Я дивлюсь на цей кафедральний собор зі зворушенням та надією. З надією, що й ті, перервані 11 липня 1943 року Служби Божі, що правились у католицьких костелах, будуть, у певному розумінні, завершені, повертаючи нам віру в самих себе, повертаючи нам віру в світ.

Ми зібралися тут, щоб помолитися за душі жертв Волинської трагедії. Ми зібралися разом – поляки та українці. І думками ми повертаємося до тієї драми, до того злочину, який був скоєний на цій вимученій землі 70 років тому.

Разом ми віддаємо шану усім убитим. Разом просимо вибачення у Бога за злочини та кривди простими словами: “Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим”.

Ми спільно відповідаємо на заклик до християнського поєднання, що адресується всім полякам і українцям.

Недавно його підписали голови чотирьох церков: римо-католицької та греко-католицької церков у Польщі, Української греко-католицької Церкви та Римо-Католицької Церкви в Україні.

Ця спільна декларація про польсько-українське поєднання на основі церков є надзвичайно важливою подією, а може навіть стати переломним пунктом, якщо її зміст дійде до широкого кола вірних в Україні та Польщі. Якщо її зміст буде глибоко пережитий та обдуманий. Він вартий цього зусилля. Тому що декларація відкрито та правдиво говорить про злочини, скоєні на Волині. Вона повертає до пам’яті події 11 липня 1943 року.

Водночас вона однозначно проголошує, що жертвами “кровопролиття та етнічних чисток стали десятки тисяч невинних людей, зокрема жінки, діти і старші особи, передовсім поляки, але й українці, а також ті, хто рятував сусідів та родичів, яким загрожувала небезпека”.

Ті, хто прагне скоєні на Волині злочини применшити або виправдати, не зустрінуть цих слів оплесками. Також не візьмуть їх до серця ті, хто хоче підтримувати взаємну польсько-українську ворожнечу.

Але вони можуть стати джерелом добрих думок та добрих вчинків для всіх тих, хто прагне польсько-українського поєднання, яке будується на фундаменті правди, гіркої, але результативної правди.

Ці злочини неможливо виправдати. Братовбивча боротьба завжди є злом. Прагнення свободи та незалежності не виправдовує ані етнічних чисток, ані масових злочинів.

Історія Європи, а особливо історія Європи ХХ століття, показує, як зло, злочин і ненависть ускладнюють досягнення кожної цілі і ведуть народи до погіршення стосунків.

Тому великий український патріот, греко-католицький митрополит Андрей Шептицький, попереджав у той драматичний час: “Злочин не служить народові, злочин, скоєний в ім’я патріотизму, є злочином не лише супроти Бога, але й супроти власної громади”.

Подібно оцінюють сьогодні цей злочин українські та польські єпископи. Я поважаю та підтримую їхню позицію, яка виражена у словах: “Ми знаємо, що християнська оцінка волинського злочину вимагає від нас однозначно його засудити та просити вибачення за нього. Адже ми вважаємо, що ані насилля, ані етнічні чистки не можуть бути методом вирішення конфліктів між сусідніми народами чи націями, ані виправдані політичними, економічними чи релігійними причинами”.

Крайній націоналізм і шовінізм не служать народам! Вони отруюють їх розум і серце. Варто, на додаток, пам’ятати, що націоналізм знищив польсько-українські стосунки в найскладніший період ХХ століття, власне тоді, коли взаємна підтримка була нашим народам украй потрібна.

Я переконаний, що українські та польські історики будуть ще довго дискутувати та описувати ці події. Ще довго всі ми будемо нести тягар цього гіркого драматичного досвіду.

Ми знаємо, які жахливі події відбувалися тут, на Волині, 70 років тому. Але ми хочемо, щоб цей гіркий досвід, ця пам’ять загоїлась не внаслідок плину часу, а під впливом нашої свідомої діяльності, нашого переосмислення та рефлексії над злочином.

Сьогодні необхідно гідно вшанувати жертви в місцях їх смерті та страждань. Це завдання для всіх нас, громадян і політиків Польщі та України.

Серед нас є ті, які вже вшанували місця страт на Волині та в Польщі, вшанували за покликом серця, за покликом польського і українського серця. Ми всі повинні бути їм невимовно вдячні. Проте й досі багато жертв спочиває в неідентифікованих, безіменних долах смерті. Вони досі чекають християнського поховання. Його також чекають родини жертв, які понад усе прагнуть мати змогу врешті помолитися над могилами близьких за упокій їхніх душ.

Особливою повагою ми повинні оточити пам’ять тих українців і поляків, які, ризикуючи життям, рятували від розправи сусідів у вирі національної ненависті. Це справжні герої. Це Люди з великої літери. Їх постава повинна надихати нас та бути нашим дороговказом. Щоб ми могли сміливо відкрити наш розум правді, а серця – вибаченню.

У спільній молитві ми повинні також пам’ятати про тих українців, які в рамках колективної відповідальності за чужі злочини

стали жертвами страшного воєнного закону помсти зі сторони поляків на всій території, охопленій конфліктом та національною боротьбою.

Шановні Пані та Панове!

Минуле, навіть найбільш драматичне, не повинно ділити нас назавжди. Чесне ставлення до нього може служити поєднанню та співпраці наших народів і наших незалежних держав.

Поєднання, яке базується на правді, дозволить ставити те, що об'єднує, вище того, що є джерелом поділів та недовіри.

Варто пам'ятати, що польсько-українськими конфліктами завжди користувався хтось третій, хтось, хто також завжди остерігався нашої незалежності та свободи.

Варто теж пам'ятати про те, що в нас дуже багато спільного. Невипадково Польща була першою в світі державою, яка в грудні 1991 року визнала українську декларацію незалежності. І немає іншої країни, яка вище, ніж Польща, цінує роль незалежної України в Європі та більш прихильно підтримує її проєвропейські наміри.

Ми, поляки та українці, потрібні одне одному. Спільні цілі та інтереси є найкращою гарантією нашої тісної співпраці. Однак ця співпраця вимагає щирого поєднання, а також складного вибачення кривд, які були скоєні раніше. Вимагає вибачення і поєднання на фундаменті гіркої та сумної правди! Проте ми повинні нести тягар цієї правди – і ми, поляки, і ви, українці. Його повинні нести всі ті, хто прагне добросусідства, безпечного та успішного майбутнього наших народів.

Нехай добрий Бог допомагає нам у цій складній праці, у цьому великому, важливому зусиллі, у цьому ствердженні нашої людяності, нашого християнства і нашого політичного розуму.

№ 8

Виступ Президента Петра Порошенка на спільному засіданні Сейму та Сенату Республіки Польща, 2014 р.

[...]

Дорогі друзі!

Відносини українського і польського народів мають багатовікову історію. Легенда про трьох братів – Ляха, Чеха і Руса, зафіксована у Хроніці Великої Польщі, складеній у другій половині XIII століття – яскраве тому свідчення.

Це усвідомлення спорідненості особливо притаманне полякам і українцям. Упродовж століть взаємні польсько-українські впливи зробили наші нації такими, якими вони є сьогодні, – близькими за духом, мовою, європейськими цінностями і християнською вірою.

Наші народи пройшли тисячолітній шлях – непростий і часто трагічний. Ми жили разом у великих імперіях, які зникали, залишаючи нам у спадок непорозуміння та розбрат.

Були в нашій історії славетні приклади спільних перемог над ворогами. Траплялося й таке, про що не хотілося б згадувати. Але, як сказав хороший друг України і мій, Президент Польщі Броніслав Коморовський, “минуле, навіть найбільш драматичне, не повинно розділяти наші країни”.

Нас надихають думки предстоятелів наших церков, які про трагічні сторінки спільної історії під час II світової війни та перших післявоєнних років радять говорити з великою мудрістю: “Прощаємо і просимо прощення”.

Ми пам’ятаємо слова Святого Папи Івана Павла II, який ще напередодні шістдесятої річниці Волинської трагедії казав: “Якщо Бог простив нам у Христі, тоді треба також людям віруючим простити взаємні кривди та просити прощення власних провин...”.

Ми маємо докласти всіх зусиль для подальшого примирення та єднання наших братніх народів.

Важливо шукати історичну правду та істину, не політизуючи складні сторінки нашої історії. Закликаю і українців, і поляків шанувати пам’ять про полеглих на територіях обох країн. Тих, хто загинув, треба поховати в гідний спосіб. Жодним чином однак не будувати політику на могилах. Така політика має відійти у минуле.

Думаю, що громадянське суспільство в обох країнах сьогодні є достатньо зрілим, щоб спільно вивчити помилки минулого та зробити висновки на майбутнє.

[...]

№ 9

Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945

W lipcu 2016 roku przypada 73. rocznica apogeum fali zbrodni, której na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej dopuściły się Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i Ukraińska Powstańcza Armia (UPA) oraz SS „Galizien” i ukraińskie formacje kolaboranckie. W wyniku ludobójstwa w latach 1939–1945 zamordowanych zostało sto kilkadziesiąt tysięcy obywateli II RP. Ich dokładna liczba do dziś nie jest znana, a wielu z nich wciąż nie doczekało się godnego pochówku i upamiętnienia. W rzeziach oprócz Polaków ginęli także Żydzi, Ormianie, Czesi, przedstawiciele innych mniejszości narodowych, a także Ukraińcy starający się pomóc ofiarom. To tragiczne doświadczenie powinno być przywrócone pamięci historycznej współczesnych pokoleń.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej oddaje hołd obywatelom II RP bestialsko pomordowanym przez ukraińskich nacjonalistów.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej wyraża najwyższe uznanie samoobronom kresowym, żołnierzom Armii Krajowej, Batalionów Chłopskich i innych organizacji niepodległościowych, podejmującym heroiczną walkę w obronie ofiar. Senat

Rzeczypospolitej Polskiej wyraża szacunek i wdzięczność tym Ukraińcom, którzy narażając własne życie, ratowali Polaków. Senat Rzeczypospolitej Polskiej apeluje do Prezydenta RP o uhonorowanie wszystkich zasłużonych odznaczeniami państwowymi.

Ofiary zbrodni popełnionych w latach 40. przez ukraińskich nacjonalistów do tej pory nie zostały w sposób należyty upamiętnione, a masowe mordy nie zostały nazwane – zgodnie z prawdą historyczną – ludobójstwem.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej postuluje, aby Sejm Rzeczypospolitej Polskiej ustanowił dzień 11 lipca Narodowym Dniem Pamięci Ofiar Ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów na obywatelach II RP.

Senat Rzeczypospolitej Polskiej wyraża szacunek dla Kresowian i ich potomków oraz ludzi dobrej woli, którzy od dziesiątków lat domagają się prawdy o ludobójstwie i troszczą się o pamięć o ofiarach, kierując się mottem „Nie o zemstę, lecz o pamięć wołają ofiary”.

Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Rzeczypospolitej Polskiej „Monitor Polski”.

Marszałem Senatu *Stanisław Karczewski*

№ 10

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r.

w sprawie oddania holdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945

Ziemie dawnych wschodnich województw Rzeczypospolitej szczególnie mocno zostały doświadczone w czasie II wojny światowej. Na tych terenach ścierały się dwa największe totalitaryzmy XX wieku: III Rzesza Niemiecka i komunistyczny Związek Sowiecki. Działania niemieckich i sowieckich okupantów stwarzały sprzyjające warunki do budzenia się nienawiści na tle narodowościowym i religijnym, a podejmowane próby osiągnięcia porozumienia przez przedstawicieli Polskiego Państwa Podziemnego z ukraińskimi organizacjami nie przyniosły rezultatu.

W lipcu 2016 roku przypada 73. rocznica apogeum zbrodni, której dokonały na ludności cywilnej Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej działające na tamtych terenach oddziały Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA), a także dywizja SS Galizien oraz inne ukraińskie formacje współpracujące z Niemcami. W wyniku popełnionego w latach 1943–1945 ludobójstwa zamordowanych zostało ponad sto tysięcy obywateli II Rzeczypospolitej Polskiej, głównie chłopów. Ich dokładna liczba do dziś nie jest znana, a wielu z nich wciąż nie doczekało się godnego pochówku i upamiętnienia. Wśród zamordowanych obok Polaków byli także Żydzi, Ormianie, Czesi, przedstawiciele innych mniejszości narodowych, a także Ukraińcy, którzy stanęli po stronie ofiar. Przypominając zbrodnie ukraińskich nacjonalistów, nie można ani przemilczeć ani relatywizować polskich akcji odwetowych na ukraińskie wioski, w wyniku których także ginęła ludność cywilna. Te wszystkie tragiczne wydarzenia powinny być przywrócone pamięci współczesnych pokoleń. Ofiary zbrodni popełnionych w latach 40. przez ukraińskich nacjonalistów do tej pory nie zostały w sposób należyty upamiętnione, a masowe mordy nie zostały nazwane zgodnie z prawdą historyczną ludobójstwem.

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej oddaje hołd wszystkim obywatelom II Rzeczypospolitej Polskiej bestialsko zamordowanym przez ukraińskich nacjonalistów. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wyraża najwyższe uznanie dla żołnierzy Armii Krajowej, Samoobrony Kresowej, Batalionów Chłopskich, którzy podjęli heroiczną walkę w obronie zagrożonej atakami ludności cywilnej, oraz apeluje do Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o uhonorowanie tych osób odznaczeniami państwowymi. Dlatego Sejm Rzeczypospolitej Polskiej ustanawia dzień 11 lipca – rocznicę apogeum zbrodni – Narodowym Dniem Pamięci Ofiar Ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wzywa do ustalenia miejsc zbrodni i ich oznaczenia, zapewnienia godnego pochówku wszystkim odnalezionym ofiarom, oddania należnej czci i szacunku niewinnie zamęczonym i pomordowanym, sporządzenia pełnych list ofiar. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej apeluje o kontynuację dzieła pojednania i dialogu, rozpoczętego przez przywódców politycznych i duchowych, wspieranie współpracy historyków, w tym rozszerzenie dostępu do archiwów państwowych, wzmocnienie współpracy władz Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy w najważniejszych dla przyszłości obu narodów sprawach. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wyraża szacunek i wdzięczność Ukraińcom, którzy narażając własne życie, ratowali Polaków, oraz apeluje do Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o uhonorowanie tych osób odznaczeniami państwowymi. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej przypomina również postawę znacznej części ludności ukraińskiej, która odmawiała udziału w napadach na Polaków. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej składa podziękowania Kresowianom i ich potomkom oraz ludziom dobrej woli, którzy od dziesiątków lat domagają się prawdy, kierując się mottem „Nie o zemstę, lecz o pamięć wołają ofiary”. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wyraża solidarność z Ukrainą walczącą z zewnętrzną agresją o zachowanie integralności terytorialnej. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wyraża przekonanie, że jedynie pełna prawda o historii jest najlepszą drogą do pojednania oraz wzajemnego wybaczenia. Jak mówił w 2001 roku we Lwowie św. Jan Paweł II „Niech dzięki oczyszczeniu pamięci historycznej wszyscy gotowi będą stawiać wyżej to, co jednoczy, niż to, co dzieli, ażeby razem budować przyszłość opartą na wzajemnym szacunku, braterskiej współpracy i autentycznej solidarności”.

Marszałek Sejmu *Marek Kuchciński*

**Резолюція / ухвала Сейму Республіки Польща від 22 липня
2016 р.**

**у справі вшанування жертв геноциду, вчиненого
українськими націоналістами над громадянами Другої
Речіпосполитої у 1943–1945 рр.**

Землі давніх східних воєводств Польщі особливо сильно постраждали під час Другої світової війни. На цих теренах зіштовхнулися два найбільших тоталітарних режими ХХ століття: німецький Третій рейх і комуністичний Радянський союз.

Дії німецьких і радянських окупантів створювали сприятливі умови для пробудження ненависті на національному та релігійному ґрунті, а спроби досягнення порозуміння представниками польської держави з українськими організаціями не принесли результату.

11 липня 2016 року відзначається 73-тя річниця апогею хвилі злочинів, які на східних кресах (східних країнах) Другої Речі Посполитої вчинили цивільні структури Організації українських націоналістів, збройні формування Української повстанської армії, дивізія SS Галичина, а також інші українські формування, що співпрацювали з німцями. Під час вчиненого в 1943-45 роках геноциду вбито було понад 100 тисяч мешканців Польщі, в основному селян.

Серед замордованих були, крім поляків, євреї, вірмени, чехи, представники інших національностей, а також українці, які встали на бік жертв.

Згадуючи злочини українських націоналістів, не можна ані замовчувати, ані перекручувати польські дії у відповідь щодо українських сіл, під час яких також гинуло цивільне населення. Всі ці трагічні події мають бути повернуті до пам'яті нинішніх поколінь. Жертви злочинів, вчинених у 1940-х роках українськими націоналістами, досі не були в належний спосіб вшановані, а масові вбивства не були названі, згідно з історичною правдою, геноцидом.

Сейм Республіки Польща віддає належне всім жителям Другої Речі Посполитої, вбитим з особливою жорстокістю українськими націоналістами.

Сейм висловлює найвище визнання і вдячність солдатам Армії крайової, Самооборони кресів і селянських батальйонів, які вступили в героїчну боротьбу заради захисту цивільного польського населення, а також закликає президента Польщі відзначити цих осіб державними нагородами.

Тому Сейм Республіки Польща встановлює 11 липня, річницю апогею злочину, Днем пам'яті про поляків – жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА на східних кресах Другої Речі Посполитої.

Сейм закликає до встановлення місць злочинів і їх позначення, забезпечення гідного поховання всім знайденим жертвам, віддання належної шани невинно замученим і вбитим, створення повного списку жертв. Сейм апелює до продовження справи об'єднання і діалогу, розпочатого політичними і духовними лідерами, в тому числі до розширення доступу до державних архівів, зміцнення співпраці влад Польщі і України в найважливіших для майбутнього обох народів справах.

Сейм РП висловлює шану і вдячність українцям, які, наражаючи на небезпеку власні життя, рятували поляків і закликає президента вшанувати їх державними відзнаками. Сейм також нагадує про позицію значної частини українського населення, яка відмовилася від участі у нападах на поляків.

Сейм Польщі висловлює подяку кресов'янам та їхнім нащадкам, а також людям доброї волі, які протягом десятків років домагаються правди, керуючись гаслом «Не про помсту, а про пам'ять просять жертви».

Сейм Республіки Польща висловлює солідарність з Україною, яка бореться із зовнішньою агресією за збереження територіальної цілісності.

Як говорив у 2001 році у Львові святий Іван Павло II, «завдяки очищенню історичної пам'яті всі будуть готові ставити вище те, що єднає, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємоповазі, братерській співпраці і правдивій солідарності».

№ 11

Заява Верховної Ради України “У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії”

Верховна Рада України із жалем, розчаруванням і глибокою стурбованістю сприйняла рішення Сенату і згодом ухвалення Сеймом Республіки Польща постанови від 22 липня 2016 року “Щодо вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами проти громадян II Речі Посполитої у 1943-1945 роках”, якою надана політично і юридично некоректна оцінка трагічної сторінки українсько-польської історії, що стосується подій на Волині.

Верховна Рада України звертає увагу на те, що Україну і Польщу поєднують як видатні приклади спільної боротьби за свободу, так і криваві протистояння.

Парламент України заявляє, що необхідно з належною повагою і рівною турботою вшановувати пам'ять усіх жертв на території обох держав.

Верховна Рада України наголошує, що впродовж минулих десятиліть Україна та Республіка Польща зробили багато для взаємного прощення та примирення і вшанування пам'яті невинно убієнних українців та поляків під час конфлікту 40-их рр. XX ст. і вже дали спільну оцінку цим історичним подіям у погоджених обома сторонами документах, зокрема таких як:

- Заява Президентів України та Республіки Польща “До порозуміння і єднання” від 21 травня 1997 року;

- Заява парламентів України та Республіки Польща у зв'язку з 60-ю річницею Волинської трагедії від 10 липня 2003 року;

- Спільна заява Президентів України та Республіки Польща “Про примирення – в 60-у річницю трагічних подій на Волині” від 11 липня 2003 року;

- Послання Греко-Католицьких Єпископів України та Римо-Католицьких Єпископів Польщі з нагоди Акту взаємного пробачення і поєднання від червня 2005 року;

- Спільна заява Президента України та Президента Республіки Польща з нагоди 60-ї річниці акції “Вісла” від 27 квітня 2007 року;

- Спільна Декларація між Українською Греко-Католицькою Церквою та Римо-Католицькою Церквою Польщі з нагоди 70-х роковин злочину на Волині від 28 червня 2013 року;

- Декларація Президентів України та Республіки Польща у 25-у річницю Незалежності України від 24 серпня 2016 року.

У зв'язку з цим Парламент України вважає встановлення Сеймом Республіки Польща “Національного дня пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами проти громадян II Речі Посполитої у 1943-1945 роках” за вияв політизації трагічних сторінок українсько-польської історії.

Верховна Рада України наголошує на тому, що прийняття постанов Сенату і Сейму Республіки Польща відбувалося в супроводі антиукраїнської акції з нищенням українських пам'ятників на території Польщі, атаками на учасників релігійних урочистостей, забороною проведення культурних заходів та шовіністичною риторикою.

Верховна Рада України звертає увагу польських депутатів, всієї польської влади та суспільства на те, що антиукраїнські дії та розпалювання антиукраїнських настроїв розгортається в момент найбільшої вразливості Української Держави, яка перебуває у стані війни з Російською Федерацією. У цій війні агресор використовує історичні питання – зокрема події 40-их рр. XX ст. – як один з елементів війни проти нашої Держави.

Парламент України вважає, що ухвалення Парламентом Республіки Польща зазначених постанов поставило під загрозу політичний і дипломатичний доробок та зусилля двох держав і народів, спрямовані на взаємне прощення, примирення та вшанування пам'яті невинних жертв: українців та поляків.

Верховна Рада України, відтак, засуджує односторонні дії Сенату та Сейму Республіки Польща, спрямовані на перегляд позитивних результатів співпраці, які були досягнуті під час конструктивного українсько-польського діалогу за останні десятиліття.

Парламент України вважає, що односторонні політичні оцінки історичних подій несуть високий ризик спричинення конфліктів між нашими суспільствами і державами та сприяють подальшій радикалізації як українського, так і польського суспільств, що послаблює консолідацію зусиль наших громадян, спрямовану на розвиток України і Польщі.

Верховна Рада України заявляє, що єдиний шлях до примирення і поєднання між українським та польським народами лежить через

спільне пізнання фактів та обставин історії, встановлення персональної відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини і християнське прощення.

Верховна Рада України заявляє, що успіх майбутніх українсько-польських відносин лежить у площині погодженої формули порозуміння між Україною та Республікою Польща.

У зв'язку з цим Верховна Рада України:

закликає істориків вести фаховий діалог з метою розкриття усіх досі нез'ясованих фактів та обставин історії на основі достовірних архівних матеріалів, залишаючи простір для кожної сторони інтерпретувати історичні факти, а політиків України і Польщі – припинити інструменталізувати історичну науку заради досягнення тимчасових політичних вигод;

закликає нинішні та майбутні покоління українців і поляків продовжувати стратегічне партнерство та не піддаватися спробам окремих політичних сил маніпулювати чутливими сторінками історичного минулого всупереч інтересам українського та польського народів;

звертається до польських колег з пропозицією припинити політизацію трагічних сторінок українсько-польської історії та зосередити зусилля на конструктивній побудові взаємин між Україною та Республікою Польща для зміцнення партнерства в демократичній Європі на підставі європейських цінностей.

За Постанову про Заяву Верховної Ради України "У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії" № 5095 проголосували 247 народних депутатів.

8 вересня 2016 р.

№ 12

Виступ Президента України під час відкриття Меморіалу пам'яті українців у селі Сагринь (Польща) 8 липня 2016 р.

Всечесні отці! Дорога українська громадо! Шановні вихідці з цього та навколишніх сіл! Шановні представники товариств "Холмщина"!

Шановні українські і польські патріоти!

Для мене є надзвичайно важливо сьогодні бути саме тут у Сагрині з вами на офіційному відкритті Меморіалу пам'яті українців, які загинули від рук польських "селянських батальйонів" та підрозділів Армії Крайової у 1944 році. Наш перший людський і християнський обов'язок – пам'ятати про невинних жертв і зробити все можливе, аби наші народи ніколи не знали більше розбрату і протистояння.

Здавна український і польський народи були сусідами, яких поєднують спільність культур, традицій, близькість наших мов.

Скажіть, будь ласка, українцю потрібен перекладач з польської, чи поляку потрібен перекладач з української? Ми дуже добре розуміємо один одного.

Нас єднає також досвід боротьби за власну свободу проти імперських і тоталітарних режимів. Нам варто весь час говорити і пам'ятати про цей досвід, згадувати українських і польських героїв, які спільно боролися проти Російської імперії і у 1830, і у 1863, і у 20-х роках минулого століття. Це та пам'ять, яка нас об'єднує, яка знайшла свій вираз у мудрих словах: “Без вільної України немає і не буде вільної Польщі”.

Але є в нашій історії, і ми маємо це визнати, і печальні сторінки. Поруч зі спільними перемогами, поруч з нашою дружбою та братерством, найболючішою травмою залишається братовбивчий польсько-український збройний конфлікт 1943-1944 років, та й всіх 40-х років минулого століття, який залишив глибоку рану і тут на Холмщині.

Понад сім десятків років тому українці Сагрині і навколишніх сіл стали жертвою брутальної збройної акції, яку вчинили проти мирних мешканців окремі підрозділи польського підпілля.

Сьогодні ми тут, щоб нашою спільною молитвою вшанувати пам'ять сотень дітей, жінок, чоловіків, людей старшого віку, які загинули тільки за те, що вони називали себе українцями, за те, що вони ходили до іншої церкви.

Разом з ними ми пам'ятаємо всіх, хто був невинно вбитий. Ми зараз разом з представниками товариств “Холмщина” з Волині, Львівщини, Тернопільщини, родичі яких проживали на цих землях, вирощували хліб, виховували дітей, плекали рідну мову й культуру. Але одного дня вони були примусово вивезені на інших берег Бугу.

Прошу вшанувати пам'ять невинно убієнних хвилиною мовчання.

Дорогі мої,

Нашим моральним обов'язком перед нащадками всіх невинно убитих у ті жахливі часи розбрату буде збереження пам'яті про ці трагічні події минулого.

Сьогоднішня наша молитва змушує нас ще раз задуматися й переосмислити те, що може принести зло мільйонам людей.

Ми рішуче засуджуємо брутальність і насилля як сьогодні, так і минулого, та закликаємо нинішнє й майбутнє покоління і українців, і поляків не допустити подібної трагедії.

Я переконаний, що і в польському, і в українському суспільстві є достатньо мудрості, аби зрозуміти, що будь-яке протистояння між нами точно послаблює нас. Послаблює саме тоді, коли перед обома нашими країнами постала спільна загроза зі Сходу, коли гібридна війна розгорнута проти України, поширюється Кремлем і на всю Європу.

Будь-які прояви використання будь-якими політичними силами історичної пам'яті задля підвищення своїх рейтингів є абсолютно неприйнятними. Міряться пролиттю кров'ю наших народів і здобувати

на трагедії політичні дивіденти – це є ганебно, це є неприйнятно. Це шлях в нікуди. На мою думку, це – зрада пам’яті про невинні жертви нашої спільної трагедії.

Я вірю, що у наших народів – і у народу України, і у народу Польщі – є достатньо мудрості, аби не піддаватися на провокації, спрямовані на перегляд багаторічних спільних здобутків у відносинах між двома народами у питаннях порозуміння та у питаннях примирення.

Високі принципи стратегічного партнерства між вільною Україною і вільною Польщею ми ще раз підтвердили з Президентом Польщі Анджеєм Дудою у спільній декларації 24 серпня 2016 року у день відзначення 25-ої річниці нашої незалежності, коли вперше поруч зі мною, Президентом України, на Майдані Незалежності стояв Президент Польщі – нашої братньої країни. І це є той символ, відносин України і Польщі, який я хочу бачити скрізь.

Події на Холмщині, як і низка інших трагічних конфліктів між українцями і поляками в часи Другої світової війни, вимагають ретельних історичних досліджень.

І ці дослідження мають здійснюватися спільно істориками і науковцями, спільно українськими і польськими, базуватися на щирому прагненні встановлення справжньої історичної правди про причини, перебіг та наслідки конфлікту, якою б гіркою не була би правда для кожної із сторін. Наші народи заробили право знати правду. Але займатися цією правдою мають точно не політики. Мають історики і науковці. І про це ми домовилися і ми ніколи не дамо політизувати ці сторінки нашої історії.

Шановні і дорогі українці, які сьогодні зібралися в цьому святому місці.

Дорогі поляки, які сьогодні з нами разом тут,

Хочу наголосити, що зараз як ніколи актуальними є слова Івана Павла II, які були виголошені у Перемишлі в липні 1991 року. Він сказав: “Саме сьогодні все нас закликає до примирення, до братерства і до взаємоповаги, до пошуку того, що нас українців і поляків об’єднує”.

Хочу наголосити, що ми глибоко шануємо пам’ять представників польського народу, які стали жертвами трагічних подій в Україні, зокрема на Волині у 1943-1944 роках.

І сьогодні, схилиючи голову у спільній молитві, щиро звернімося до Господа словами: “Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим”.

Перед пам’яттю невинних жертв Сагрині я закликаю усіх нас – українців і поляків – до християнського прощення.

Саме до взаємного прощення, а не до помсти, закликають нас з небес усі невинні жертви братовбивчих конфліктів між нашими народами.

Страшні сторінки минулого не повинні бути визначальними для сьогодення і точно не повинні бути визначальними для нашого спільного європейського майбутнього. Добросусідські зв'язки українців і поляків по обидва береги Бугу нехай стають нерукотворним пам'ятником жертвам тієї трагедії – і запорукою того, щоб братовбивство ніколи більше не буде в нашій спільній історії.

І в Україні, і в Польщі пам'ять про кожне трагічно обірване життя повинна остудити “гарячі” голови тих, хто тяжіє до розвішування ярликів, тих, хто розпалює ненависть, тих, хто закликає до помсти.

Ми проти односторонніх політичних оцінок спільного історичного минулого, оскільки вони не сприяють процесу нашого історичного примирення.

Підтримуємо ініціативи щодо перегляду відомих змін до польського законодавства про інститут національної пам'яті – і розраховуємо, що буде переглянуто також положення, які стосуються оцінки українців.

Ми за фаховий діалог на рівні істориків. І ще раз кажу – ми проти політизації чутливих питань спільного історичного минулого.

Я підтверджую нашу відданість політичним домовленостям, досягнутим на зустрічі з Президентом Дудою у Харкові у грудні минулого року, щодо розблокування проведення польською стороною пошукових та ексгумаційних робіт на території України.

Сподіваємось, що ближчим часом наші експерти розпочнуть відповідну роботу.

На завершення хотів би ще раз висловити щиру вдячність українцям Польщі, які сьогодні тут разом з нами. А ми – з ними. Українська держава зараз приділяє особливу увагу діаспорі і особливу увагу українцям Польщі. Ви можете твердо на нас розраховувати. Хочеться висловити слова особливої вдячності керівникам українських громадських організацій за підготовку і організацію цієї нашої зустрічі. Подивіться скільки нас. Подивіться, як нас багато. Подивіться, як ми любимо Україну. Подивіться, як Україна нас об'єднує, бо вона є найкращою.

І я хочу подякувати українцям Польщі за всі ті важливі справи, які ви робите для нашої держави. Бо у світовій солідарності, яка гуртує народи світу для того, щоб захистити Україну проти російської агресії, незаконної анексії Криму, велику частину роботи робите ви – українці Польщі і українці світу.

Гідно вшановуймо разом усіх жертв українсько-польського конфлікту 40-х років ХХ століття.

Нехай Господь упокоїть душі невинно загиблих в оселях праведників!

Вічна їм пам'ять!

Wystąpienie Prezydenta RP podczas wizyty na Wołyniu, 2018 r.

Witam Państwa bardzo serdecznie z Wołynia, z miejscowości Ołyka, w której kiedyś – w samym miasteczku i w okolicy – żyła stosunkowo duża grupa Polaków. Kiedyś – przed II wojną światową i także jeszcze w okresie II wojny – Polacy uprawiali tutaj ziemię, żyli, przychodzili do pobliskiego kościoła, przez stulecia chowali swoich bliskich na cmentarzu, którego pozostałości widzą Państwo za moimi plecami wraz ze zrujnowaną kaplicą.

Dosłownie za kilka dni – 11 lipca – będziemy obchodzili 75. rocznicę ludobójstwa, do którego doszło na Wołyniu. Będzie to w Polsce Narodowy Dzień Pamięci Ofiar Ludobójstwa dokonanego na Wołyniu na Polakach przez ukraińskich nacjonalistów.

To bardzo smutna data dla wielu polskich rodzin, które w tamtym czasie – w 1942, 1943, 1944 roku – straciły tu, na Wołyniu, swoich najbliższych. Szacuje się, że było to ok. 100 tys. Polaków, którzy wtedy zostali tutaj zamordowani. Nie żołnierzy, zwykłych ludzi – rolników, którzy uprawiali ziemię, całych rodzin, kobiet, dzieci, starców.

To nie była żadna wojna pomiędzy Polską a Ukrainą, to była zwykła czystka etniczna, tak byśmy to dzisiaj nazwali. Po prostu chodziło o to, by usunąć Polaków z tych terenów. Takie decyzje zostały wówczas podjęte na szczeblu politycznym – przez ukraińską organizację OUN-B – zlecone do wykonania UPA, która, niestety, wywiązała się ze swojego zadania.

To straszna karta w historii obu naszych narodów – polskiego i ukraińskiego – naznaczona bólem, cierpieniem, wzajemnymi głębokimi urazami. Następstwem tego były z kolei polskie akcje odwetowe, w których ginęli zwykli ludzie, zwykli Ukraińcy, zwykli rolnicy z drugiej strony, z drugiego narodu. Rażąca jest jedynie dysproporcja: ok. 100 tys. Polaków, ok. 5 tys. Ukraińców. Ona rzeczywiście robi ogromne wrażenie. I to jest, proszę Państwa, prawda historyczna.

Jestem tutaj dzisiaj nie po to, by wypominać, ale przede wszystkim po to, żeby się modlić. Tak jak modliłem się przed momentem na tym cmentarzu, nad mogiłą, w której pochowanych jest 40 Polaków zamordowanych w grudniu 1943 roku. A obok jest kolejna mogiła, w której pochowani są ci, którzy zginęli w lutym 1944 roku. Ale wcześniej modliliśmy się razem w kościele w Łucku na mszy świętej za ofiary tamtych strasznych dni.

Jedno jest pewne: musimy opierać nasze relacje na prawdzie. Po prostu trzeba ją przyznać. Nie może być mowy o żadnej zemście. Oczywiście jest mowa o bólu – on będzie trwał. Ale wierzę, że czas, który leczy rany, zablizni także i te straszne rany, które pozostały w wielu sercach – i po jednej, i pewnie także po drugiej stronie. Ale chcę powiedzieć, że przede wszystkim powinniśmy na prawdzie historycznej budować nasze dobre relacje. To jest najważniejsze! Powinniśmy budować przyjaźń pomiędzy naszymi narodami. Mamy dzisiaj wspólne obawy i troski, wspólną myśl o bezpieczeństwie.

My, Polacy, staramy się dzisiaj wspierać Ukrainę i jej obywateli w dążeniu do Unii Europejskiej, w dążeniu do tego, by terytoria zagrabione i okupowane zostały

Ukrainie zwrócone, aby Rosja zaprzestała okupacji ukraińskich ziem, aby wrócił pokój w granicach Ukrainy uznanych przez społeczność międzynarodową. Akcentuję to zarówno na forum Sojuszu Północnoatlantyckiego, jak i nie tak dawno na forum Rady Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych, gdzie w tej chwili Polska zasiada – w roku 2018 i 2019.

Chcemy wspierać Ukrainę – i czynimy to. Chcemy wspierać Ukrainę w reformach, gospodarczo, ale chcemy wspierać także to, by Ukraina była państwem bezpiecznym, które patrzy na zachód, na Europę, a nie na wschód, skąd od dziesięcioleci, a nawet stuleci przychodzi dla Ukrainy niebezpieczeństwo. Ale chciałbym, żebyśmy te nasze relacje opierali na prawdzie, która będzie nas prowadziła do dobrych relacji, do przyjaźni pomiędzy naszymi narodami.

Dzisiaj bardzo wielu obywateli Ukrainy przyjeżdża do Polski. Cieszymy się z tego, witamy Państwa z otwartymi ramionami – przyjeżdżajcie do nas turystycznie, jeżeli ktoś potrzebuje pracy, również znajdzie się dla niego miejsce. Wysyłajcie pieniądze swoim rodzinom, pomagajcie. Cieszymy się z tego, bo wierzę, że w ten sposób razem budujemy pomyślność naszych narodów.

Chciałbym, żebyśmy zawsze na przyszłość czynili to w przyjaźni, pamiętając o tym, co było straszne. Pamiętając po to, by nigdy więcej takie wydarzenia nie miały miejsca, aby nigdy więcej jeden nasz naród nie dotknął drugiego, jeden nie podniósł na drugiego ręki. To niezwykle ważne i wierzę, że takie właśnie relacje będziemy w stanie w najbliższych dziesięcioleciach i stuleciach budować.

W Polsce obchodzimy w tym roku stulecie odzyskania niepodległości. Przy każdej okazji mówię, że życzę moim rodakom kolejnych stuleci wolnej, niepodległej i suwerennej Polski. Głęboko wierzę, że będzie to wolna, niepodległa i suwerenna Polska, która będzie wielkim przyjacielem Ukrainy pod każdym względem: przyjaźni między ludźmi, pod względem gospodarczym i budowania wspólnej architektury bezpieczeństwa.

Szanowni Państwo, jako Prezydent Polski mam jeszcze tylko jedną prośbę – mówię do zgromadzonych tu mieszkańców Otyki i okolic, mówię także do wszystkich przedstawicieli władz Ukrainy, którzy być może zobaczą mnie za pośrednictwem mediów i usłyszą moją wypowiedź. Chciałbym, żeby każdy z tych Polaków, którzy kiedyś zostali zamordowani i leżą w tej ziemi, odzyskał swoje imię i nazwisko, żeby był oznaczony w miejscu, w którym spoczywa, żeby rodzina mogła przyjechać, złożyć kwiaty, pomodlić się, zapalić znicz. By mogła uronić łzę na mogile swojego najbliższego.

Państwo doskonale wiedzą, jak bardzo jest ważne, by móc to zrobić. Bo w tym zakresie łączą nas wspólne obyczaje. Chciałbym, żeby władze Ukrainy na to pozwoliły, żeby Instytut Pamięci Narodowej i inne instytucje odpowiedzialne w tym zakresie mogły przeprowadzić stosowne prace, aby można było sprawdzić nie tylko w archiwach, lecz także ustalić to w sensie fizycznym. To moja wielka prośba.

Mam nadzieję, że mimo wszelkich impasów w tym zakresie, jakie pojawiły się, będziemy w stanie to zrealizować tutaj, na ziemi ukraińskiej, a także w tych miejscach na polskiej ziemi, gdzie władze Ukrainy i Państwo będziecie chcieli takie działania przeprowadzić. Wierzę, że z jednej i drugiej strony będzie to możliwe – do tego, aby właśnie ta prawda była możliwa, aby do końca było możliwe wybaczenie, aby od serca

można było odepchnąć gniew i żal. Właśnie to jest potrzebne – takie katharsis w postaci możliwości zapalenia świecy na grobie najbliższego. Uklęknąć, pomodlić się nad grobem pradziadka, dziadka, stryja. Mam nadzieję, że nikomu nie trzeba tłumaczyć, jakie to ważne.

Proszę Państwa, niech żyje wolna i niepodległa Ukraina! Niech żyje wolna i niepodległa Polska! Niech żyją nasze narody!

Dziękuj

Сердечно вітаю вас з Волині, з Олики, де – у самому містечку і околицях – колись жила чимала кількість поляків. Колись – перед та під час Другої світової – поляки володіли тут землями, приходили до костелу й упродовж століть хоронили своїх близьких на тому цвинтарі, руїни якого зі зруйнованою каплицею бачите за моєю спиною.

За кілька днів до подій, 11 липня, коли ми відзначаємо 75 річницю від убивств, що відбулися на Волині. У Польщі це буде Національний день пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами на поляках.

Це дуже сумна дата для багатьох польських родин, які в 1942–1944 роках втратили тут, на Волині, своїх найближчих. Припускаємо, що було замордовано близько ста тисяч поляків. Не солдатів, а звичайних людей – цілі родини, які обробляли землю, жінок, дітей, літніх людей...

То не була ніяка війна між Польщею і Україною, то була звичайна етнічна чистка, як би її зараз назвали. Йшлося, щоб поляків витіснити з тих територій. Таке рішення було прийняте політично – ОУН (б), яке виконувала УПА, котра, на жаль, впоралася зі своїм завданням.

Це страшна сторінка в історії обох народів, польського й українського, сповнена болем, терпінням, глибокими взаємними ранами. Потім наслідком того були польські акції у відповідь, у яких гинули звичайні люди, звичайні українці, звичайні селяни з іншого [українського] народу. Однак разючою є диспропорція – близько 100 тисяч поляків і 5 тисяч українців. Це вочевидь вражає. І це просто історична правда.

Я тут зараз не для того, щоб дорікати, а насамперед для того, щоб помолитися на цьому цвинтарі, цих могилах, де поховано 40 замучених у грудні 1943 р. поляків. А поблизу ще одна могила, де поховані ті, які загинули в лютому 1944 року. Але перед тим ми молилися разом у костелі в Луцьку до всіх святих за жертви тих страшних днів.

Одне точно – наші стосунки повинні спиратися на правду. Просто порібно її визнати. Не може бути й мови про жодної помсти. Вочевидь говоримо про біль. У той же час я вірю, що час, який лікує, загоїть і ті страшні рани, які лишилися в багатьох серцях – і з одного, і з іншого боку. Але хочу сказати, що насамперед ми повинні будувати наші добрі стосунки на історичній правді. Це є найважливішим! Маємо будувати

дружбу між нашими народами. Маємо сьогодні спільні занепокоєння, спільну думку про безпеку.

Ми, поляки, намагаємося сьогодні підтримувати Україну і її громадян у прагненні до членства у ЄС, у прагненні, щоб окуповані території Україна повернула, аби Росія припинила окупацію українських земель, аби запанував мир у кордонах України визнаних міжнародним товариством. Стосується це також форуму НАТО, як і нещодавно форуму Ради Безпеки ООН, де зараз головує Польща – 2018 та 2019 року.

Хочемо підтримувати Україну і робимо це. Хочемо підтримати Україну в реформах, економічно, але хочемо також, щоб Україна була безпечною державою, зорієнтованою на Захід, на Європу, а не на Схід, звідки десятиліттями чи навіть століттями приходить для України небезпека. Але я хотів би, щоб наші взаємини опиралися на правду, яка буде спонукати до добрих відносин, дружби між нашими народами.

Зараз дуже багато громадян України приїжджають до Польщі. Тішимося тим! Вітаємо гостей із розпростертими обіймами – приїжджайте до нас, як туристи; якщо хтось потребує роботи, то знайдемо для нього місце. Надсилайте гроші своїм родинам, допомагайте. Тішимося тим, оскільки вірю, що так будемо процвітання наших народів.

Хотів би, що ми в майбутньому завжди робили це в дружбі, пам'ятаючи про те страшне. Пам'ятаючи для того, щоб більше ніколи подібні події не повторилися, щоб ніколи більше жоден з наших народів не образив іншого, не підніс руки на іншого. Це надзвичайно важливо і вірю, що саме такі взаємини спроможемося збудувати у найближчі десятиліття і століття. [...]

Хотів би, щоб влада України дозволила, щоб Інститут національної пам'яті та інші інституції, що відповідають за це, могли провести відповідні роботи, щоб можна було перевірити не лише в архівах, але встановити це фізично. Це є моїм великим проханням.

Велике прохання... Сподіваюся, ми можемо це реалізувати тут, на українській землі, і на польських територіях, де українська влада захоче це зробити. Вірю, що це буде можливим із обох сторін – для того, щоб ця правда була можливою, врешті було можливим вибачення, аби зі серця можна було викинути гнів і жаль. Можливість запалити свічку на могилі найближчого, стати на коліна, помолитися над могилою прадіда, діда, дядька – це як катарсис. Прихилити коліно, помолитися на могилі свого прадіда, діда, дядька. Думаю, нікому не треба пояснювати, як це важливо.

Нехай живе вільна незалежна Україна! Нехай живе вільна незалежна Польща! Нехай живуть наші народи!

Дякую!

List Prezydenta z okazji 76. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej, 2019 r.

*Uczestnicy i Organizatorzy uroczystych obchodów 76. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej
Janowa Dolina – obecnie: Bazaltowe, Ukraina*

Szanowni Państwo!

Gromadza się Państwo w miejscu strasznej zbrodni sprzed 76 lat. Tragedia, jaka spotkała tutaj naszych Rodaków, niustannie pozostaje w pamięci. Łączę się z Państwem we wspólnocie modlitwy i bolesnej zadumy. Składam hołd Ofiarom zbrodni w Janowej Dolinie oraz wszystkim Ofiarom rzez wołyńskiej.

„Janowa Dolina. Ilekroć wspomnę te nazwę, widzę oślepiającą jasność, potworny huk, trzask ognia, słyszę krzyk i jęki palonych żywcem ludzi oraz wrzaski w języku ukraińskim (...) Mimo że minęło już tyle lat, zawsze w tym dniu same płyną mi z oczu łzy”. Tak dokonana tutaj zbrodnia zapisała się w pamięci jednej z mieszkanek, wówczas dziesięcioletniej dziewczynki. Janowa Dolina była pięknym miasteczkiem, świetnie zorganizowanym ośrodkiem, gdzie harmonijnie żyły rodziny pracowników zbudowanej tu w latach 20. kopalni bazaltu. Ich świat zawałił się we wrześniu 1939 roku, wraz z agresją niemieckiej Trzeciej Rzeszy i Związku Sowieckiego na Polskę. Ciężko dotknęły ich represje najpierw jednego, a potem drugiego okupanta. Ale najgorsze wydarzyło się w nocy z 22 na 23 kwietnia 1943 roku. W wyniku napaści oddziałów UPA zostało okrutnie zamordowanych ponad sześciuset mieszkających tu Polaków. Dzisiaj po kwitnącej, tętniącej życiem Janowej Dolinie pozostały tylko nieliczne fragmenty fundamentów dawnych zabudowań.

Razem z Państwem pochelam głowę przed krzyżem upamiętniającym męczeństwo Ofiar. Myślmy zarazem o całej wstrząsającej tragedii, jaką stanowiła eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943–1945. Zbrodnia Wołyńska pochłonęła życie ponad stu tysięcy Polaków. Ta ludobójcza czystka etniczna dokonana przez siły OUN-UPA jest jedną z najstraszliwszych kart w dziejach naszego narodu w XX wieku.

To, że gromadzimy się nad historycznymi, a często z konieczności również tylko symbolicznymi grobami Ofiar, jest zwycięstwem wiernej pamięci. W imieniu Rzeczypospolitej pragnę złożyć wyrazy najgłębszej wdzięczności wszystkim osobom, zwłaszcza ze środowisk kresowych, które tę pamięć ofiarnie pielęgnowały i jej bronili. Dziękuję za przekazanie patriotycznego testamentu kolejnym polskim pokoleniom. W tym bolesnym czasie związanym z rocznicą Krwawej Niedzieli – apogeum zbrodni wołyńskiej – zwracam się ze słowami serdecznych podziękowań do wszystkich Ukraińców, którzy idąc za głosem sumienia i serca, ratowali zagrożonych śmiercią Polaków. te wspaniałe akty chrześcijańskiej miłości bliźniego, nieugiętej odwagi i międzyludzkiej solidarności na zawsze pozostaną zapisane w świadomości naszego narodu.

Zbrodnia wołyńska jest niezwykle tragicznym doświadczeniem. Nie może być ono przemilczane, zafałszowane ani relatywizowane. Prawda o zbrodni i o jej sprawcach – choć jest prawdą wstrząsającą, trudną – ma w sobie wielką siłę: umacnia zaufanie między naszymi narodami. Prawda prowadzi do zaleczenia ran przeszłości i stanowi także klucz do przyszłości. Głęboko wierzę, że w takim przekonaniu możemy wyciągnąć do siebie ręce, aby jeszcze skuteczniej podejmować wspólne wyzwania.

List odczytał minister Andrzej Dera.

List Prezydenta RP Andrzeja Dudy, 5 lipca 2020 r.

*Uczestnicy uroczystości upamiętniających 77. Rocznice zbrodni wołyńskiej
Łuck – Pawliwka – Huta Stepańska*

Ekscelencjo Księżo Biskupie!

Szanowni Państwo!

Rzeź wołyńska – okrutna zbrodnia popełniona na ludności polskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943–1945 – tkwi jak straszny, bolesny cień w naszej narodowej pamięci. Wołyńska tragedia ma zarazem wymiar uniwersalny, wstrząsający dla całej ludzkiej wspólnoty, dla wszystkich narodów. Była ona bowiem ludobójstwem, które pochłonęło około 100 tysięcy ofiar i zapisało się w historii jako jedna z najkrwawszych masowych zbrodni wojennych dokonanych na ludności cywilnej w okresie II wojny światowej.

Szczególne nasilenie tej zbrodni nastąpiło w lipcu 1943 roku. Datę 11 lipca wspominamy jako symbol terroru, jako kulminację rzezi. Tego dnia w sposób skoordynowany zaatakowano blisko 100 zamieszkałych przez Polaków miejscowości, gdy ludzie gromadzili się w kościołach na niedzielnej Mszy świętej. Jednym z najstraszliwszych takich ataków było wymordowanie mieszkańców miasteczka Poryck, obecnie Pawliwka. Metodyczne działania przeprowadzane przez zbrodniarzy z OUN-UPA to dobitny dowód, że była to z wyrachowaniem zaplanowana, krwawa czystka etniczna. Eksterminacji dokonywano z wyjątkowym okrucieństwem, zabijając bestialsko mężczyzn i kobiety, starców i dzieci. Do dzisiaj nie sposób bez moralnego szoku i zgrozy oglądać zachowanych świadectw zbrodni. Żaden człowiek nie może być obojętny wobec skali tamtej nienawiści i potwornego zła, których źródłem był obłędny nacjonalizm oraz pogarda dla ludzkiej godności.

Razem z Państwem modłę się za dusze zamordowanych i pochylam głowę przed ich męczeństwem. Nasza pamięć o zbrodni wołyńskiej jest hołdem dla zgładzonych, jest zobowiązaniem, któremu pozostaniemy zawsze wierni. Składam wyrazy wielkiego szacunku wszystkim, którzy jako świadkowie, bliscy ofiar i strażnicy prawdy tę pamięć przez długie dekady z poświęceniem pielęgnowali. Chcę również wyrazić najgłębsze podziękowanie tym Ukraińcom, którzy w strasliwym czasie rzezi nieśli pomoc Polakom, a także podziękować tym osobom dobrej woli na Ukrainie, które przyczyniają się do upamiętniania wołyńskiej tragedii i rzetelnego badania historycznych faktów.

W imieniu Rzeczypospolitej pragnę wyrazić nadzieję, że nasz wspólny osąd nad bolesną przeszłością i dziejowa refleksja posłużą budowaniu dobrej polsko-ukraińskiej przyszłości. W ciągu ostatnich prawie 30 lat, począwszy od chwili, gdy Polska jako pierwsze na świecie państwo w 1991 roku uznała niepodległość Ukrainy, nasze kraje osiągnęły bardzo wiele na drodze współpracy i życzliwego sąsiedztwa. Niemal jest także przed nami wspólnych, strategicznych wyzwań oraz podobnie mobilizujących zagrożeń. Głęboko wierzę, że nauki historii mogą nam jedynie pomóc, a nie przeszkodzić, w skutecznym podejmowaniu tych wyzwań. Prawda oczyszcza i wyzwala, prawda zbliża ludzi i narody. Tylko w prawdzie można sprostać ciężarowi przelanie krwi i tylko w prawdzie można tworzyć pomyślną przyszłość. Bolesny krzyk Zamordowanych nigdy nie zamilknie, lecz jest on także wołaniem o prawdę i sprawiedliwość, o trwale zwycięstwo dobra nad złem. Jesteśmy to winni tym, którzy cierpieli. Cześć ich pamięci!

Warszawa, 5 lipca 2020 roku.

**Учасники заходів із вшанування 77-річчя Волинського
злочину Луцьк – Павлівка – Гута Степанська**

Ваше Преосвященство!

Шановні пані та панове!

Волинська різанина – жахливий злочин, скоєний проти польського населення Волині та Східної Малопольщі у 1943–1945 рр., як страшний, болісний колючий терен у нашій національній пам'яті. Волинська трагедія має універсальний вимір, який шокує всю людську спільноту, всі народи. Це був геноцид, який забрав близько 100 тис. жертв і увійшов в історію як один з найкривавіших воєнних злочинів, вчинених проти цивільних осіб під час Другої світової війни.

Ескалація злочину відбулася в липні 1943 р. 11 липня ми згадуємо як символ терору, як кульмінацію різни. У цей день відбулися скоординовані напади на близько 100 місцевостей, у яких жили поляки, коли люди збиралися в костелах на недільні богослужіння. Одним із найжорстокіших нападів було вбивство жителів містечка Порицьк, нині – Павлівка. Методичні заходи, вчинені злочинцями з ОУН-УПА – яскраве свідчення того, що це була запланована кривава етнічна чистка. Винищення здійснювалося з надзвичайною жорстокістю, жахливої смерті зазнавали чоловіки і жінки, люди похилого віку та діти. До сьогодні неможливо без морального шоку та жаху дивитися на свідчення злочинів. Жодна людина не може бути байдужою до масштабів тієї ненависті та потворного зла, джерелом котрих був безрозсудний націоналізм та зневага до людської гідності.

Я молюся з Вами за душі вбитих і схиляю голову перед їхньою мученицькою смертю. Наша пам'ять про Волинський злочин – це вшанування загиблих, обов'язок, якому ми завжди залишатимемося вірними. Висловлюю велику повагу всім свідкам, родичам жертв і охоронцям правди, котрі протягом багатьох років цю пам'ять культивували. Хочу також висловити глибоку вдячність українцям, які в жахливі часи різанини допомагали полякам, а також подякувати тим людям доброї волі в Україні, які сприяють вшануванню Волинської трагедії та ретельному вивченню історичних фактів.

Від імені Республіки Польща я хочу висловити сподівання, що наш спільний осуд болісного минулого та рефлексії над історією допоможуть побудувати добре польсько-українське майбутнє. Упродовж останніх майже 30 років, починаючи з моменту, коли Польща стала першою державою у світі, яка в 1991 р. визнала незалежність України, наші країни багато чого досягли завдяки співпраці та дружньому сусідству. Перед нами також стоїть чимало спільних стратегічних викликів і, відповідно, загроз, що мають нас мобілізувати. Я твердо вірю, що вивчення історії може нам лише допомогти в успішному протистоянні цим викликам, а не зашкодити. Правда очищає і визволяє, правда зближує людей і народи. Тільки завдяки правді ми можемо впоратися з тягарем пролитої крові і лише на правді ми зможемо творити успішне майбутнє. Болісний крик убитих ніколи не замовкне. Цей крик – це воцарення про правду і справедливість, про перемогу добра над злом. Ми в боргу перед тими, хто постраждав. Вічна їм пам'ять!

Церква

№ 16

Послання Папи Римського Івана Павла II до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943–1944 роках, 7 липня 2003 року

1. Я довідався, що 11 липня цього року, в 60-ту річницю трагічних подій на Волині, пам'ять про які жива ще й до сьогодні серед вас, синів двох народів, які мені дуже дорогі, видбудуться офіційні відзначення українсько-польського поєднання.

У вихорі Другої світової війни, коли невідкладнішою мала би бути потреба солідарності і взаємодопомоги, темні дії зла отруїли серця, а зброя довела до пролиття невинної крові. Тепер, після шістдесяти років тих сумних подій, в серцях більшості поляків та українців утвердилась потреба глибокого іспитування совісті. Відчувається необхідність поєднання, яке дозволило б новими очима подивитись на теперішнє і на майбутнє. Таке передбачливе внутрішнє наставлення спонукає мене піднести до Господа почуття вдячності, коли духовно єднаюся з тими, які у молитві згадують усі жертви тих насильницьких дій.

Нове тисячоріччя, яке щойно розпочалося, вимагає, щоб українці та поляки не залишались в'язнями сумних спогадів свого минулого, а, переосмислюючи з новим духом минулі події, подивились одні на одних поглядом поєднання, зобов'язуючись будувати краще майбутнє для всіх.

Як Бог простив нам у Христі, так і віруючі повинні вміти взаємно прощати отримані кривди і просити прощення за власні прогрішення, щоб внести свій вклад для побудови світу, який би шанував життя, справедливість, злагоду і мир. Крім того, християни, знаючи, що “Того, хто не знав гріха, Бог за нас зробив гріхом” (2 Кор. 5, 21), покликані визнати помилки минулого, щоб розбудити власне сумління перед обличчям сучасних небезпек, відкриваючи серця до справжнього і тривалого навернення.

2. Протягом Великого Ювілею 2000 року, Церква, в урочистий спосіб, ясно усвідомлюючи події минулих часів, просила перед світом прощення за провини своїх дітей, одночасно прощаючи тим, які її скривдили у будь-який спосіб. Таким чином вона прагнула очистити пам'ять про сумні події від будь-якого почуття образи і помсти, щоб з довір'ям і натхненням далі вести діло побудови цивілізації любові.

Такий самий підхід Церква пропонує громадянському суспільству, заохочуючи всіх до щирого поєднання, в усвідомленні того, що не існує справедливості без прощення, а співпраця без взаємної відвертості була б непевною. Це стає ще невідкладнішим, коли взяти до уваги потребу виховування молодих поколінь в дусі поєднання і

будування майбутнього без обумовлень історії, нашарувань недовір'я, упереджень і насильств, але в душі примиреної пам'яті.

Польща і Україна, землі, які протягом довгих віків пізнали проповідь Євангелія і дали незлічені свідчення святості своїх синів і дочок, тепер, на початку нового тисячоріччя, бажають зміцнити свої дружні взаємини, визволяючи від гіркоти минулого і відкриваючись до братерських стосунків, освічених Христовою любов'ю.

3. Висловлюючи задоволення з того, що християнські спільноти України й Польщі стали ініціаторами цього відзначення, щоб дати свій вклад для загоєння і зцілення ран минулого, заохочуючи обидва братні народи незмінно тривати у пошуках співпраці і миру.

Щиро вітаючи усіх Єпископів, Духовенство і вірних ваших Країн, з пошаною зверетаюся до Президентів та Державної Влади обидвох держав, а через них до польського і українського народів, які завжди присутні в моєму серці й моїх молитвах, висловлюю побажання постійного поступу у злагоді та мирі.

Супроводжую ці побажання особливим Апостольським Благословенням, яке охоче уділяю усім тим, що братимуть участь у згаданих відзначеннях.

З Ватикану

List w 60 rocznicę wydarzeń na Wołyniu

Do czcigodnych Księży Kardynałów:

Ks. Józefa Kardynała Glempa

Arcybiskupa Metropolity Warszawskiego

Prymasa Polski w Warszawie

Ks. Mariana Kardynała Jaworskiego

Arcybiskupa Metropolity Lwowskiego Obrządku łacińskiego we Lwowie

Ks. Lubomyra Kardynała Huzara

Arcybiskupa Większego Lwowskiego Obrządku Greckokatolickiego we Lwowie

Umiłowani Synowie bratnich Narodów Ukrainy i Polski!

1. Zostałem poinformowany, że dnia 11 lipca, bieżącego roku, w 60. rocznicę tragicznych wydarzeń na Wołyniu, których pamięć jest do dziś żywa wśród Was, mieszkańców obydwóch Narodów tak bardzo mi drogich, odbędą się oficjalne obchody pojednania ukraińsko-polskiego.

W zawierusze drugiej wojny światowej, gdy pilniejsza powinna być potrzeba solidarności i wzajemnej pomocy, mroczne działanie zła zatrulo serca, a oręż doprowadził do rozlewu niewinnej krwi. Teraz, w sześćdziesiąt lat od tamtych smutnych wydarzeń, w sercach większości Polaków i Ukraińców utwierdza się coraz bardziej potrzeba głębokiego rachunku sumienia. Odczuwa się konieczność pojednania, które pozwoliłoby spojrzeć na teraźniejszość i przyszłość w nowym duchu. To skłania mnie do wdzięczności wobec Boga razem z tymi, którzy w zadumie i w modlitwie wspominają wszystkie ofiary tamtych aktów przemocy.

Nowe tysiąclecie, w które niedawno wkroczyliśmy, wymaga, aby Ukraińcy i Polacy nie pozostawali zniewoleni swymi smutnymi wspomnieniami przeszłości. Rozważając minione wydarzenia w nowej perspektywie i podejmując się budowania lepszej przyszłości dla wszystkich, niech spojrzą na siebie nawzajem wzrokiem pojednania.

Skoro Bóg przebaczył nam w Chrystusie, trzeba, aby wierzący umieli przebaczać sobie nawzajem doznane krzywdy i prosić o przebaczenie własnych uchybień, i w ten sposób przyzwyniać się do budowania świata, w którym respektuje się życie, sprawiedliwość, zgodę i pokój. Ponadto chrześcijanie, wiedząc, że Bóg „dla nas grzechem uczynił Tego, który nie znał grzechu” (2 Kor 5, 21), wezwali są, by uznać błędy przeszłości, aby obudzić własne sumienia wobec obecnych kompromisów i otworzyć serca na autentyczne, trwałe nawrócenie.

2. W czasie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000 Kościół w sposób uroczysty i ze świadomością tego wszystkiego, co zaszło w przeszłości, prosił wobec świata o przebaczenie win swoich synów, przebacząc jednocześnie wszystkich, którzy wyrządzili mu różnorakie krzywdy. Pragnął przez to oczyścić pamięć ze smutnych wydarzeń z wszelkiego poczucia urazy i odwetu, aby pokrzepiony i ufny rozpoczął na nowo dzieło budowania cywilizacji miłości.

Tę samą postawę Kościół proponuje społeczności świeckiej, zachęcając wszystkich do szczerego pojednania, będąc świadom, że nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia, a współpraca bez wzajemnego otwarcia byłaby krucha. Jest to tym pilniejsze, gdy rozważa się potrzebę wychowania młodych pokoleń w duchu pojednania i budowania przyszłości bez uwarunkowań historii, nawarstwionej nieufności, bez uprzedzeń i przemocy.

Polska i Ukraina – ziemie, które od długich wieków znają ewangeliczne orędzie i dały niezliczone świadectwa świętości tyłu swoich córek i synów – obecnie, na początku nowego tysiąclecia, pragną, umocnić swą przyjaźń, uwalniając się od goryczy przeszłości i otworzyć się na braterskie relacje w blasku Chrystusowej miłości.

3. Wyrażam radość, że wspólnoty chrześcijańskie Ukrainy i Polski podjęły się organizowania tych obchodów, by przyczynić się do zbliznienia i uleczenia ran przeszłości. Zachęcam oba bratnie Narody, by niezmiennie i wytrwale dążyły do poszukiwania współpracy i pokoju.

Przesyłam serdeczne pozdrowienia dla całego Episkopatu, Duchowieństwa oraz Wiernych obydwóch krajów; przekazuję wyrazy szacunku dla Panów Prezydentów i władz świeckich, a za ich pośrednictwem dla Narodów Polski i Ukrainy, które są zawsze obecne w moim sercu i modlitwie, życząc ustawicznego postępu w budowaniu zgody i pokoju.

Tym życzeniom towarzyszy moje specjalne Błogosławieństwo Apostolskie, którego udzielam wszystkim uczestnikom uroczystości.

Jan Paweł II

Watykan, 7 lipca 2003 r.

Звернення

**Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного
Архієпископства
Української Греко-Католицької Церкви
до вірних та всіх людей доброї волі
з приводу 70-х роковин Волинської трагедії
Всечесному духовенству, преподобному монашеству,
мирянам Української Греко-Католицької Церкви та всім
людям доброї волі, 11 березня 2013 р.**

Дорогі в Христі!

Стоячи на порозі відзначення 70-х роковин українсько-польського конфлікту на Волині, ми, єпископи Української Греко-Католицької Церкви, прагнемо сьогоднішнім Зверненням висловити нашу позицію щодо цих трагічних подій. Цього вимагає від нас не лише прагнення вшанувати невинні жертви та солідаризуватися в скорботі з їхніми родинами, а й тривога за те, що політично зумовлене маніпулювання обставинами цієї трагедії і затята непримиренність людських сердець поодиноких осіб або груп можуть лише роздмухати пригаслий вогонь міжнаціональної ворожнечі.

Історикам ще належить багато попрацювати, щоб з'ясувати всі обставини й жахливі деталі перебігу українсько-польського протистояння та кровопролиття, їх гіркі наслідки, а також встановити імена тих, що постраждали. Одне є безсумнівним: перед Господом не має жодного виправдання навіть одне невинно знищене життя і навіть найменша заподіяна кривда.

Братовбивство 1942–1943 років на Волині потребує насамперед християнської оцінки, бо тільки вона може дати відповіді на моральні дилеми, якими супроводжувався цей конфлікт, і оздоровити пам'ять. Бог створив нас різними, отож польський та український народи неминуче матимуть відмінну колективну пам'ять про ці події. Вони різнитимуться в оцінці історичного контексту, в яких ці події відбувалися, і надаватимуть їм різні назви.

Однак, попри свою відмінність, ми всі наділені однаковим статусом дітей Божих. Господь залишив нам однакові заповіді й однаково зобов'язав нас їх дотримуватися. Тому перед лицем Господа з Його категоричною вимогою «Не убий!» ми не можемо не поєднатися в однаковому християнському оцінюванні нашого минулого. Перед лицем Утіленої Любові ми не можемо не стояти з гірким почуттям провини і каяття, бо взаємній ворожнечі аж до пролиття братньої крові немає виправдання.

Християнська оцінка Волинської трагедії, а також кривд у стосунках українців і поляків, що їй передували чи нею були зумовлені, – вимагає від нас їх однозначного засудження. З

християнської точки зору, осудливими були як політика, спрямована на позбавлення права на самовизначення українців на своїй землі, так і збройне насилля супроти польського населення на Волині.

Наш моральний обов'язок перед Богом усвідомити, що політичні й ідеологічні *рації стану*, які видавались їхнім послідовникам такими переконливими, урешті-решт обернулися вбивством невинних людей і взаємною помстою. Те, що виглядало для когось справедливим і начебто освяченим Богом, виявилось жахливим потоптанням Його заповідей і великим затемненням людського духу.

Стоячи перед лицем Господа нашого Ісуса Христа, який є втіленою і об'явленою людині Правдою, та з прикрістю констатуючи наше невміння втілити в житті науку, що випливає зі святого Хрещення, віддаємо особливу шану й належну пам'ять тим непоодиноким героям, як з боку українського, так і з боку польського народів, котрі, ризикуючи власним життям, рятували ближніх від загибелі чи в інший спосіб виступали на їхній захист у ці буремні часи.

Ми усвідомлюємо, що над минулим ми не владні. Тому нашою метою є не тільки поглянути на трагічне минуле християнським поглядом, віддаючи його в руки Божого милосердя та прохаючи Всевишнього про зцілення історичних ран на тілі наших народів. Нам іще більше залежить на тому, щоб оберегти наше сьогодення і майбутнє, за яке несемо безпосередню відповідальність. Завданням нашої Церкви є забезпечити, щоб, будуючи нинішні відносини між сусідніми народами та відправляючись у паломництво до спільного майбутнього, наші народи брали зі собою лише правильне духовне спорядження і неспотворені Христові заповіді.

Бажаємо продовжувати справу примирення двох братніх народів — польського й українського — задля взаємного прощення в ім'я справедливості. Цю справу започаткували 22 травня 1945 року в Колегії святого Йосафата в Римі Примас Польщі Август кардинал Гльонд та український єпископ Іван Бучко. Особливою віхою в цьому святому ділі було літургійне затвердження Акту взаємного прощення і поєднання, яке відбулося 19 червня 2005 року Божого у Варшаві та 26 червня 2005 року Божого у Львові.

Ми підтримуємо заклик Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій, вміщений у її Декларації «Знання минулого – шлях до майбутнього» від 3 жовтня 2012 року Божого. Слід протистояти релігійним і міжнаціональним конфліктам. І ми повинні це робити як свідченням про добрі приклади співпраці, взаємоповаги, порозуміння і підтримки між представниками різних націй та релігій, так і вивченням, осмисленням та поширенням правди про минуле.

Молимося за вічний упокій і Царство Небесне всіх невинно убієнних, що полягли в братовбивчій війні 1943 року на Волині й на інших українських і польських землях. Хай утішаються вони вічним

життям та блаженством, стоячи серед праведників по Господній правиці!

Хай запанує мир і Божа благодать у душах членів їхніх родин, щоб війна, яка давно вже вигасла на волинських теренах, не тривала в людських серцях!

Просимо Бога зробити нас спадкоємцями духовного подвигу милосердних людинолюбців та оберегти нас від спокус, що схиляють людину посягнути на Божий закон.

Хай допоможе Господь польському та українському народам утвердитися в мирі й добросусідстві та ділитися своїми духовними скарбами на славу Божу!

Від імені Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного
Архієпископства УГКЦ

+ СВЯТОСЛАВ

Верховний

Архієпископ

Києво-Галицький

Української Греко-Католицької Церкви

*Дано в Києві, при Патріаршому соборі Воскресіння Христового,
11 березня 2013 року Божого*

*Отцям-душпастирям доручаємо зачитати вірним це Звернення
після кожної Божественної Літургії в Сиропустну неділю, 17 березня
цього року.*

№ 18

**Декларація з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії,
28 червня 2013 року**

“Нехай завдяки очищенню історичної пам’яті усі будуть готові поставити вище те, що єднає, а не те, що розділяє” (бл. Іван Павло II)

Зустріч відбудеться у Варшаві, напередодні урочистостей вшанування 70-ї річниці злочину на Волині, яку символізує “кривава неділя” 11 липня 1943 року. Жертвами кровопролиття та етнічних чисток стали десятки тисяч невинних людей, зокрема жінки, діти і старші, передовсім поляки, але й польські громадяни інших національностей, серед них й українці, особливо ті, які рятували сусідів та родичів, що перебували в небезпеці. Жертва їхнього життя закликає нас у ці дні до особливо глибокого замислення, до гарячої молитви про відпущення гріхів і прощення, а також про ласку відваги стати у правді перед Богом і людьми.

Сімдесятиріччя трагічних подій – це нагода звернутись до українців і поляків із закликом про подальші кроки на шляху до братерського зближення, яке не можливе без щирого примирення. До цього нас заохочує і 1025-ліття Хрещення Русі, а також перший рік підготовки до відзначення 1050-ліття Хрещення Польщі. Необхідно

наголосити, що при хрещенні людина і народ приймає не лише відпущення гріхів та надію на спасіння, а й готовність жити Євангелієм Ісуса Христа з Його наказом прощати провини.

Усвідомлюємо, що лише правда може зробити нас вільними (Ів. 8, 32), правда, яка нічого не прикрашає і не оминає, яка нічого не замовчує, але веде до пробачення і відпущення гріхів.

Будучи дітьми одного Отця на небі, спрямовуймо до Його милосердя прохання про прощення в душі молитви: “Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим”. Пам’ятаймо при цьому гарні сторінки спільної історії наших народів, радості та успіхи співпраці і не забуваймо кривди, заподіяні особливо під час Другої світової війни та після неї.

Християнська оцінка злочину на Волині вимагає однозначного осудження і перепросин. Вважаємо, що насилля та етнічні чистки за жодних обставин не можуть бути методами вирішення конфліктів між народами, не можуть бути виправданими ані політичною, ані економічною, ані релігійною ситуацією.

Прагнемо вшанувати пам’ять невинно загиблих, попросити пробачення в Бога за вчинені злочини і закликати всіх українців і поляків, як у Польщі, в Україні, так і в цілому світі, до відваги відкрити серця та розум до взаємного прощення і примирення.

Хочемо нагадати слова кардинала Любомира (Гузара), висловлені в 2001 році, про те, що “деякі сини та дочки Української Греко-Католицької Церкви чинили зло, на жаль, свідомо і добровільно, своїм ближнім власного народу та інших народів”. Як Глава Греко-Католицької Церкви хочу повторити ці слова й сьогодні та попросити пробачення у братів-поляків за злочини, скоєні в 1943 році.

В ім’я правди вважаємо, що прощення і прохання про вибачення вимагає позиція тих поляків, які чинили зло українцям і відповідали насиллям на насилля. Як Голова Єпископату Польщі прошу у братів-українців пробачення.

До сьогодні поляки та українці тримають у своїй пам’яті болючі рани і спогади про Волинську трагедію. Особливо помітні вони в сучасному українському суспільстві, добро якого найважливіше і для Римо-Католицької Церкви в Україні. Тому приєднуюсь до заклику про примирення як Голова Римо-Католицького Єпископату України. Надіюся, що попри трагічне минуле, добросусідські і християнські відносини поляків та українців важливі всюди, де вони зустрічаються, співпрацюють чи думають про майбутнє.

Осуду потребує і крайній націоналізм та шовінізм, бо з атеїстичним і тоталітарним комунізмом, це була ідеологія, яка у ХХ столітті призвела до мільйонів жертв. Те, що дехто вважав виправданим в очах Бога, виявилось беззаперечним нехтуванням Його Заповідей. Перед лицем Бога, у світлі Його твердої вимоги “Не вбивай!”, висловлюємо

гірке усвідомлення проступків, бо ніщо не виправдовує взаємну ворожість, яка призводить до пролиття братньої крові.

Об'єктивне дослідження фактів, а також представлення масштабу трагедії минулого стає нагальною справою та завданням істориків і спеціалістів, бо лише пізнання історичної правди може втихомирити розбурхані довкола цієї справи емоції. Закликаємо українських та польських науковців до дослідження історичних джерел та співпраці в поясненні обставин тих жахливих злочинів, а також до формування списку імен всіх тих, які зазнали терпіння. Бачимо потребу гідного вшанування пам'яті жертв у місцях, де вони зазнали найбільшого страждання та смерті.

Нагадуємо, що українські та польські католицькі єпископи розпочали діалог про потребу примирення обох Церков і народів ще в жовтні 1987 року під час зустрічі в Римі, напередодні Тисячоліття Хрещення Київської Русі. Роком пізніше відбулася історично-важлива Літургія на Ясній Горі за участю кардинала Юзефа Глемпа і Глави Греко-Католицької Церкви кардинала Мирослава (Любачівського). Святкування Тисячоліття Хрещення Русі Українською Греко-Католицькою Церквою на Ясній Горі, в духовній столиці Польщі, була значним кроком – знаком виходу цієї Церкви з підпілля у СРСР, де вона була заборонена і переслідувана.

Пророче значення мали слова блаженного Івана Павла II, сказані у Львові у 2001 році: “Нехай завдяки очищенню історичної пам'яті всі будуть готові поставити вище те, що єднає, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, оперте на взаємоповазі, на братерській спільності й співпраці, на автентичній солідарності”.

У червні 2005 року у Варшаві та Львові був проголошений спільний лист Синоду Української Греко-Католицької Церкви та Конференції Єпископату Польщі. Тоді обидві сторони сказали слова: “Прощаємо та просимо прощення!”, – які раніше були фундаментом польсько-німецького примирення, з надією на те, що зараз принесуть плоди в українсько-польських відносинах. Готовність до таких дій підтвердити тисячі вірних, відповідаючи: “Амінь”.

Сьогодні віддаємо шану та згадуємо тих українців і поляків, які, ризикуючи життям, рятували ближніх від смерті або по-іншому ставали на їхній захист у ті трагічні дні. Молимося разом про вічний спочинок для всіх невинних жертв, які загинули в 1943 році на Волині. Молимося і про Боже милосердя для тих, котрі піддалися ідеології насилля та ненависті, а також за те, щоби війна, яка давно закінчилася на наших землях не жевріла й досі в людських серцях.

Тому, маючи на увазі теперішні та майбутні покоління, повторюємо від імені наших Церков, що ненависть і насильство – це завжди вияв деградації людини та народу; натомість пробачення, братерство, співчуття, допомога і любов стають гідним і довготривалим фундаментом культури людського співжиття.

Думаючи про майбутнє, усвідомлюємо, що без єдності Церква не буде правдивою у виконанні своєї євангельської місії, а наші народи не матимуть перспективи співпраці та розвитку як у релігійній, так і в політичній сферах. Вважаємо, що співпраця вільної України та вільної Польщі необхідна для того, щоб у цій частині Європи панував мир, була забезпечена свобода віросповідання кожного, а права людини не опинилися під загрозою. Бачимо потребу спільного свідчення християн України та Польщі в Європі, яка об'єднується. Разом стоїмо перед викликами, що створюють секуляризація і спроба організації життя за принципом “ніби Бога не існує”. Ми частина Божої любові і, згідно з заохоченням Святішого Отця Франциска, повинні бути ланкою в ланцюзі любові у світі. Церкви, які досвідчили мучеництва, мають особливе право пригадувати Європі про її християнське коріння.

Нехай Господь спогляне на Церкву на наших землях і допоможе українському та польському народам жити в мирі, взаємно ділитися своїм духовним багатством, а також вносити свій вклад у єдність та майбутнє Європи!

Надсилаємо також братнє вітання братам-православним, вірячи, що процес взаємного примирення вилікує рани, які стоять на перешкоді гармонійного співіснування народів та ширшого прагнення єдності Христової Церкви.

Святослав Шевчук Верховний Архієпископ, Митрополит Києво-Галицький Української Греко-Католицької Церкви

Юзеф Міхалік Архієпископ Перемишльський, Митрополит латинського обряду, Голова Конференції Єпископату Польщі

Мечислав Мокшицький Архієпископ Львівський, Митрополит латинського обряду, Голова Конференції Римо-Католицького Єпископату України

Іван Мартиняк Архієпископ-Митрополит Перемишльсько-Варшавський Української Греко-Католицької Церкви
Варшава

№ 19

Не даймо розсварити наші народи Звернення Ради Церков з приводу 70-ліття Волинської трагедії

Дороші брати і сестри!

Цього року минає 70 років однієї з найбільших трагедій нашої історії – кривавого протистояння між українцями та поляками на Волині, а також в інших землях.

Сьогодні шукати причини чи винуватців тих жихливих подій, які мали місце в історії між українцями і поляками, дуже важко і боляче. Всі ми повинні оцінювати їх з жалем і гіркотою, в світлі християнських заповідей любові до Бога та ближнього. Час гоїть цю

глибоку рану, проте минуле не треба забувати, а робити належні висновки.

Позбавлення дару життя підлягає осудові! Усі люди – діти Божі, тож нам усім Творець заповів: “Не убий!”.

Так, ми є їхніми нащадками і живемо на тій землі, де проходили ці події. Але не маємо права судити, а тим більше карати чи мстити. Ми в першу чергу – християни, і до нас звертається Христос словами апостола Павла: “Нікому не відплачуйте злом за зло, але дбайте про добро перед усіма людьми. Якщо можливо і залежить від вас, перебувайте в мирі з усіма людьми. Не мстите за себе, улюблені” (Рим. 12, 17-19).

Просімо у Всевишнього прощення як для гонимих, так і для гонителів. Віддаймо шану тим героям – і українцями, і полякам, які рятували ближніх, незалежно від їхньої національності, часто ризикуючи своїм життям.

Останніми десятиліттями Україну й Польщу єднають дружні, партнерські відносини. Однак непримиренність окремих осіб або й груп може роздмухати пригаслі кривди. Не даймо ворогові роду людського розсварити наші народи!

Нехай історики й надалі з науковою непередженістю вивчають ті страшні події. Але щоденні добросусідські зв'язки поляків і українців по обидва береги Бугу хай стають нерукотворним пам'ятником жертвам тієї трагедії.

Закликаємо і українців, і поляків ще раз сказати: “Простіть нас, і ми вас прощаємо, а ланцюг зла, що тягнувся стільки століть, перериваємо добрими вчинками”. Так маємо казати, так маємо навчати дітей і внуків, так маємо діяти.

І сьогодні нам залишається лише молитись та просити Господа не допустити подібних трагічних подій в історії нашого краю.

митрополит *Ніфонт* – керуючий Волинською єпархією Української православної церкви,

митрополит *Михайл* – керуючий Волинською єпархією Української православної церкви Київського патріархату,

єпископ *Володимир* – керуючий Володимир-Волинською єпархією Української православної церкви,

апостольський адміністратор єпископ *Станіслав Широкоградюк* – ординарій Луцької дієцезії Римо-католицької церкви,

єпископ *Йосафат* – екзарх Луцький Української греко-католицької церкви,

єпископ *Михайло Близнюк* – голова Волинського об'єднання церков християн віри євангельської-п'ятидесятників,

пастор *Ярослав Троць* – голова Волинського об'єднання церков євангельських християн-баптистів,

Мирон *Вовк* – старший пастор церков адвентистів сьомого дня у Волинській області

**Звернення патріарха Київського і всієї Руси-Українки
Філарета з нагоди 70-х роковин масових вбивств на Волині**

Дорогі брати і сестри!

Цього року виповнюється 70 літ від часу масових вбивств на Волині – трагедії, яка стала чорною сторінкою у відносинах двох братніх народів, українського і польського.

З Божої волі український та польський народи багато століть є сусідами. Українці та поляки мають багато спільного в мові, культурі, традиціях. Тривалий час долі наших народів були переплетені державними узами. Споріднює нас і досвід боротьби за власну свободу проти іноземних поневолювачів проти імперських і тоталітарних режимів.

Як і між людьми, відносини між народами складаються, на жаль, не лише зі світлих сторінок. Поруч із спільними перемогами та мирною працею, поруч з дружбою та братерством не раз українсько-польські відносини позначалися конфліктами та боротьбою. На жаль так було і в минулому ХХ столітті.

Український та польський народ є християнськими народами, а Господь Ісус Христос закликає нас прощати провини один одному, закликає до любові й миру між собою.

Переконалий – абсолютна більшість українців та поляків сприймають цей Божий заклик, прагнуть будувати дружні, братні стосунки між нашими державами та народами. Підтвердженням цього є особливі партнерські відносини України й Польщі, які склалися у останні десятиліття.

В минулому вже відбулася низка важливих державних, церковних та громадських актів, спрямованих до українсько-польського примирення: заяви Президентів України та Польщі, парламентів (Верховної Ради та Сейму), церковних ієрархів, громадських діячів. “Прощаємо і просимо про прощення” – ці слова допомагають кожному з нас, українцю і поляку, залишити в минулому викликані протистоянням гнів, ненависть, бажання помсти чи реваншу.

Повинна залишитися пам’ять. Ми разом повинні молитися про них. З нагоди роковин Волинської трагедії цього року ми повинні особливо вшанувати загиблих під час братовбивчого конфлікту. Сподіваюся, що спільна участь українських та польських представників, православного, греко-католицького та римо-католицького духовенства, спільна молитва та заходи пам’яті у храмах та на місцях поховання жертв стануть добрим прикладом і свідченням примирення. Того примирення, завдяки якому подібні конфлікти й трагедії ніколи не зможуть повторитися в майбутньому.

Як вияв примирення та на знак готовності разом будувати краще спільне майбутнє закликаю схилити голови в пам'ять про жертв, піднести за них свої молитви. Закликаю всіх українців та поляків зберігати в серці християнські слова: прощаємо і просимо про прощення. Історикам належить далі досліджувати причини, перебіг та наслідки українсько-польського протистояння, але чорні сторінки минулого не повинні бути визначальними для сьогодення і майбутнього. Зло ніколи не можна перемогти злом, а лише добром.

Від імені Української православної церкви Київського патріархату, від себе особисто звертаюся до братів поляків, засвідчуючи: ми прощаємо і просимо вас про прощення. Мир між нашими народами нехай буде нерукотворним пам'ятником жертвам конфлікту. Нехай Господь упокоїть їхні душі в оселях праведників! Вічна їм пам'ять!

Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України

№ 21

Любомир Гузар: “Мусимо вирішити чи хочемо почати з прощення, чи з визначення того, хто більше згрішив”

Мусимо вирішити, чи хочемо ми почати з прощення або ж з визначення того, хто більше згрішив. В такому випадку знайдемо багато злих речей з обох сторін. Єдиним виходом однак є воля простити не лише з однієї сторони, – вважає кардинал Любомир Гузар. На думку Верховного Архієпископа-емерита Києво-Галицького УГКЦ, це добре, що дійшло до суперечок навколо відзначення 70-ої річниці Волинської трагедії. “Для мене це – Боже благословення, що дійшло до розпалення емоцій. Теперішня ситуація спонукає нас до того, що ми мусимо щось зробити. Українці і поляки повинні задуматись: Що далі? Чи маємо надалі воювати? В історії ми вже нарobili достатньо дурниць. Чи маємо так жити і надалі? Я вважаю що в цьому немає сенсу”, – говорив кардинал Гузар в інтерв'ю польській агенції КАІ.

КАІ: Понад 20 років тому воскресла Українська Греко-Каталицька Церква. В її відродженні великий внесок зробили Ви. Як Важ Блаженство може підсумувати цей період?

Кардинал Любомир Гузар: Мусимо пам'ятати, що наша Церква, попри переслідування, продовжувала існувати. Формально її ліквідувала радянська влада, але вона жила і розвивалася в підпіллі та діаспорі. Ми мали єпископів, священників та вірних, котрі визнавали свою католицьку віру, часами навіть коштом втрати здоров'я і життя. Тепер ми переживаємо час повернення до нормального життя. Ми відбудували церковні структури, маємо духовні семінарії, рухи і товариства, свої медія. Це динамічний процес нормалізації, який

вимагає часу і терпеливості, особливо тому, що в часи переслідувань життя нашої Церкви обмежувалося таємними зустрічами і богослужіннями невеликих груп вірних зі священниками. Зараз ще не можемо сказати, що нам вдалося реалізувати все так, як би нам того хотілося. Тішимося, що можемо вільно розвиватись і ніхто не перешкоджає нам. Для нас це Боже благословення. Тепер усе залежить від нас, наскільки швидко зможемо дати собі раду з процесом нормалізації. Стараємося бути правдивою Церквою, духовно присутньо у суспільстві.

КАІ: У Києві над берегом Дніпра повстає вражаючий Собор Воскресіння Господнього. Це не лише храм, але й майбутній центр життя УГКЦ не лише для України, але й для усієї діаспори. Чому будете його власне в Києві, а не у Львові і давній Галичині, де народилася і розвивалася Ваша Церква?

Мусимо дивитися у майбутнє. Греко-Католицькою Церквою нас назвали австріяки в часи панування Габсбургів, але ми були присутні по всій Україні. Діяльність нашої Церкви має вже 1025-літню історію від часу Хрещення Київської Русі. У 1596 році частина Церкви приєдналась до Берестейської Унії. Ми завжди підтримували контакти з Патріархом Константинополя і з Апостольською Столицею в Римі. З одного боку, для нас це було благословенням, а з другого – дійшло до поділу в Православній Церкві. Від того часу обидві наші Церкви незалежно розвивались на території усієї України. Після поділу Польщі землі на схід від Збруча потрапили в руки Російської імперії, яка намагалася ліквідувати нашу Церкву. Це спричинило до того, що наш тогочасний митрополит переніс свій осідок до Львова на території Імперії Габсбургів, де ми могли вільно розвиватись. Перенесення в 2005 році осідку Глави УГКЦ зі Львова до Києва і прийняття столиці Верховним Архiepіскопом Києво-Галицьким було поверненням до стану перед поділом. В цьому можна вбачати певну іронію історії, що завдяки Сталіну, греко-католики повернулись на територію усієї України. Ми не створюємо якийсь новий стан, а радше повертаємось, щоб служити людям, що живуть в центральній і східній Україні.

КАІ: Чи повернення не зустрічається з труднощами?

Це важке завдання. Ми не наворачемо православних, а шукаємо своїх вірних. Один з наших священників все частіше виходить на базар одного з містечок і запитує, хто є греко-католиком. Завжди знайдеться дві-три особи з нашої Церкви. І він вже створив невелику спільноту. Чому я про це розповідаю? Бо це один із способів пошуку наших вірних. Серед них є люди, котрі добре знають своє походження, інші з певних причин відійшли від Церкви. Треба їм нагадувати про їх коріння. Моємо також і православних, котрі хочуть приєднатися до

нашої спільноти. Не можемо сказати їм, що вони не можуть цього зробити, але запрошуємо їх, якщо вони цього прагнуть. Ми нікого насильно не переконуємо вступати до Греко-Католицької Церкви. На території Київської Архиепархії маємо вже 100 парафій. Деякі з них налічують по 50 осіб, але вони вже є і це нас тішить.

КАІ: Тобто УГКЦ повертається на свої давні землі...

Так. Але

КАІ: Наближається 70-ти річниця Волинської трагедії, яка видається дуже вдалим моментом, щоб показати, що нас об'єднує, а що ще розділяє, над чим мусимо працювати. Тим більше, що цьогорічні роковини волинської трагедії вже розпалили великі емоції по обидві сторони.

Для мене це – Боже благословення, що дійшло до розпалювання емоцій. Теперішня ситуація спонукає нас до того, що ми мусимо щось зробити. Українці і поляки повинні задуматись: Що далі? Чи маємо надалі воювати? В історії ми вже наробили достатньо дурниць/ Чи маємо так жити і надалі? Я вважаю, що в цьому немає сенсу. Маємо далі діяти в душі спільного комітету “Примирення між народами”, який на початку квітня видав заяву під назвою “Наше минуле і сучасність мають служити майбутньому”. Група мирян закликає в ній молитися за всіх жертв і “зробити все для того, щоб такого більше не повторилося”. Зі свого боку питаємось, чи українці прагнуть порозуміння і примирення з поляками. Працюємо над тим, щоб так сталося. Надіюсь, що в Польщі також знайдуться люди, котрі прагнуть цього ж. Тим більше, що поляки мають дуже добрий досвід з німцями, і вони є для нас взірцем. Трагедії, які відбулися в нашій спільній історії, не можемо затерти. Над ними мають працювати і тлумачити історики. Ми не можемо погодитися на суто політичне співіснування. Мусимо набратись відваги і взаємно простити. До цього нас закликає Бог!

КАІ: Ще раз повертаючись до Волинської трагедії. Поляки мають на совісті багато гріхів у історії, але в цьому випадку провина лежить на стороні українців. Власне поляків вбивали, і вони чекають на слова: “Прошу вибачення”...

За нами стоїть довга історія. Мусимо вирішити, чи хочемо розпочинати від прощення, чи вирішення, хто більше згрішив. Тоді знайдемо багато злих речей по обидві сторони. Однак єдиним виходом є добра воля простити не лише з однієї сторони. Якщо так зробимо, тоді зможемо спокійно роздумувати над тим, що злого відбулося в нашій історії. В інакшому випадку, до нічого не дійдемо.

КАІ: Погоджуємось, однак як мала б виглядати християнська відповідь на вбивство близько 60 тисяч поляків у 1943 році? Про якусь врівноваження провини не можемо говорити...

Вбивство 60 тисяч невинних людей є страшним злом, але друга сторона також буде говорити про свої терпіння і жертви. Чи дійде тоді до порозуміння? Кожна зі сторін має рацію. Важко буде погодитись на прощення, що виходить лише з одного боку. Тоді кожна зі сторін буде говорити: “Ти – грішник, а я – жертва, тільки я терпіла...” Однак обидві сторони вчиняли ганебні вчинки. Мусимо запитати себе, чи хочемо увесь час відзначати кривди і образи, чи насправді хочемо порозуміння і прощення? Якщо почнемо з історії, то немає змісту починати процес примирення, поки не знайдемо порозуміння.

КАІ: У польсько-українське примирення великий внесок робив блаженний Іван-Павло II. Заповіт, який він нам залишив, мабуть, може нам допомогти...

У 2000 році Іван Павло II попросив вибачення в усього людства за гріхи, вчинені людьми Церкви. Він не робив великий історичний аналіз провин і помилок, але вказав на гріх і попросив про прощення. І в цьому дусі, в присутності Папи в 2001 році у Львові я сказав слова, які варто зачитувати зараз: “Може видатись дивним, незрозумілим і невластивим, що власне в цей момент, коли Українська Греко-Католицька Церква зазнає такої великої слави, ми також визнаємо, що в минулій історії нашої Церкви були також темні та духовно трагічні миті. Так сталося, що деякі сини і дочки Української Греко-Католицької Церкви чинили зло – на жаль, свідоме і добровільне – своїм ближнім з власного народу та інших народів. У Твоїй присутності, Святіший Отче, і від імені Української Греко-Католицької Церкви, хочу за всіх них попросити прощення в Бога, Творця і Отця нас усіх, а також у тих, кого ми, сини і дочки цієї Церкви, в якийсь спосіб скривдили. Щоб на нас не тяжіло страшне минуле і не отруювало наше життя, охоче пробачаємо тим, хто в якийсь спосіб скривдив нас. Ми переконані, що в дусі взаємного прощення можемо спокійно приступити до спільної з Тобою віправи Євхаристії, з усвідомленнями, що таким чином зі щирою і міцною надією вступаємо в нове і краще тисячоліття”. Даймо собі відповідь на питання: чи хочемо надалі боротись між собою, чи шукати порозуміння, в тому числі встановлення фактів нашої драматичної історії, і примирення між поляками і українцями, в дусі: “Не питаймо, що Господь зробив для мене, а радше що я зробив для Ісуса Христа”. Станьмо в дусі правди і запитаймо: “Чи є ми насправді учнями Христа?”.

Громадськість

№ 22

“Лист 13-ти”

Відкрите звернення до проводу Польської держави, духовних і культурних діячів та всього польського суспільства

Дорогі побратими,

Наближаються дні пам'яті за загиблими сфинами і доньками наших народів.

В історії взаємостосунків українців і поляків є багато братніх сторінок і водночас кривавих потрясінь. Серед них особливим болем і для України, і для Польщі залишається трагедія Волині і польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни, в проваллі якого було знищено тисячі невинних братів і сестер.

Убивство невинних людей не має виправдання.

Просимо прощення за скоєні злочини і кривди – це наш головний мотив.

Просимо прощення і рівною мірою прощаємо злочини і кривди, вчинені щодо нас, – це єдина жуховна формула, що повинна бути мотивом кожного українського і польського серця, яке прагне миру й порозуміння.

Убивства, катування, національне та релігійне приниження, соціальний визиск і депортації – нашим народам добре знайомі ці слова. Пам'ятаємо кожне з них.

Доки житимуть наші народи, доти нам болітимуть рани історії. Але житимуть наші народи лише тоді, якщо, попри минуле, навчимося ставитися один до одного як рівні побратими.

Найбільшим злом наших відносин була нерівність, що походила від бездержавності України. З приреченою послідовністю катастрофа української державності вела до руїни державності польської. Ця закономірність є трагічною аксіомою відносин України і Польщі.

Українській державі ще належить повною мірою сформувати цілісне й гідне ставлення до минулих випробувань, їхніх причин, власної відповідальності за минуле і майбутнє.

Польській думці належить повною мірою прийняти самобутність української національної традиції як справедливу і гідну поваги боротьбу за свою державність і незалежність. Приймімо, нарешті, один одного і думкою, і серцем. Найважливішим пам'ятником нагим націям стануть не локальні пантеони, а простягнуті один одному руки.

Сучасна війна Росії проти України ще більше зблизила наші народи. Воюючи проти України, Москва веде також наступ проти Польщі і всього вільного світу.

Сьогодні нагадуємо про це з особливою тривогою, аби застеретти політиків обох держав від мови ненависті й ворожнечі, яка може

підмінити християнські почуття прощення і порозуміння. Трагедії минулого потребують покаяння. Натомість використання спільного болю для політичного порахунку зробить безконечними взаємні звинувачення. Кривда, відтак, повертатиметься завжди – і проти могил, і проти пам'яті, і проти майбутнього.

Закликаємо наших союзників, польське державне керівництво та парламентарів, зупинити будь-яку незважену політичну декларацію, схвалення якої не вгамує біль, а лише дозволить нашим спільним ворогам використати його проти Польщі та України. Не маємо сумніву: вороже тавро буде поставлено на обидві спільноти.

Пам'ятаймо також, що Київ і Варшава – це стратегічна східна опора всієї Європи. Маємо усвідомити, що приклад нашого взаємного порозуміння здатен стати зразком для всього європейського простору.

Напередодні меморіальних пдій, що з липня розпочнуться в обох державах, закликаємо повернутися до традиції спільних парламентських відозв, які не розділятимуть, а об'єднуюватимуть нас у покаянні і прощенні. Керуючись духом братерства, закликаємо разом встановити спільний День пам'яті за жертвами нашого минулого і віри у неповторення зла.

Вічна та гідна пам'ять про наші святощі залежить від великого і мудрого порозуміння між нами, досягнутого назавжди.

Віримо, що наш голос буде почутий польським суспільством.

Леонід Кравчук, президент України (1991–1994 роки)

Віктор Ющенко, президент України (2005–2010 роки)

Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, Українська православна церква Київського патріархату

Святослав Шевчук, Верховний архієпископ Української греко-католицької церкви

В'ячеслав Брюховецький, літературознавець, почесний президент Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Іван Васюник, співголова Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 рр., віце-прем'єр-міністр України (2007–2010 роки)

Іван Дзюба, академік, літературознавець, громадський діяч

Данило Лубківський, заступник міністра закордонних справ України (2014 рік)

Дмитро Павличко, поет, громадсько-політичний діяч, Надзвичайний і Повноважний Посол

Володимир Панченко, літературознавець, письменник, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Мирослав Попович, академік, філософ, директор Інституту філософії імені Григорія Сковороди

Вадим Скуратівський, мистецтвознавець, літературознавець, академік Національної академії мистецтв України

Ігор Юхновський, академік, перший керівник Українського інституту національної пам'яті

Відповідь польських політиків та інтелектуалів

Брати українці,

у 1894 році, під час з'їзду польських та українських літераторів й журналістів у Львові, поет, письменник та мислитель Іван Франко сказав: “На цілу Слов'янщину немає двох таких народів, котрі б у політичній та духовній площині так міцно зрослися із собою, так численні мали взаємні зв'язки, проте, незважаючи на це, так сторонилися один одного, як поляки та українці”.

З часом, на наше спільне нещастя, відстороненість замінили ненависть й націоналізм, а також їхній гіркий плід – злочин, який спільно пережили поляки та українці на Волині та Східній Галичині, на Холмщині, Бещадах та на Перемишльській землі.

Тим більше, нас тішить Ваш лист зі знаменними словами “пробачаємо та просимо про вибачення”, у якому не ухиляєтеся від відповідальності за кривди, завдані полякам у сорокових роках минулого століття.

Ми також віддаємо честь жертвам братовбивчих польсько-українських конфліктів.

Дякуємо за Ваш лист та просимо пробачити кривди, заподіяні нашим братам українцям польськими руками. Перед нами подібну думку висловили представники польської Католицької церкви, до взаємного пробачення наші народи гаряче закликав папа Іван Павло II.

Заради поєднання невтомно працювали Єжи Гедройць та Яцек Куронь, а також президенти наших країн, не забуваймо їхню спадщину.

Провина вимагає належної сплати, якою у відносинах між нашими народами є витворення справжнього братерства. Наперекір польській та українській малодушності, у добрі, але також у злі часи, котрі, можливо, приходять до нашої спільної Європи, якій загрожують націоналізми та російським імперіалізм.

Загрози легше пережити разом. Ми й надалі захоплюємося вами та солідаризуємося у боротьбі з агресором, котрий вже понад два роки окупує частину української землі, прагнучи не допустити втілення вашої мрії про життя в об'єднаній Європі.

Лех Валенса, лідер першої “Солідарності”, лауреат Нобелівської премії миру, колишній президент Польщі

Александр Квасневський, колишній президент Польщі

Броніслав Коморовський, колишній президент Польщі

Влодзімеж Цімошевич, колишній прем'єр-міністр

Анджей Олеховський, колишній міністр закордонних справ

Адам Ротефельд, колишній міністр закордонних справ

Радослав Сікорський, колишній міністр закордонних справ

Павел Коваль, колишній віце-міністр закордонних справ
Гжегож Схетина, голова партії “Громадянська платформа”
Малгожата Кідава-Блонська, віце-спікер Сейму
Ружа Тюн, депутат Європейського парламенту
Адам Шляпка, депутат від партії “Сучасна”
Матеуш Кійовський, лідер Комітету захисту демократії
Владислав Фрасинюк, лідер першої “Солідарності”, колишній політичний в’язень, депутат
Збігнєв Буяк, лідер першої “Солідарності”, колишній політичний в’язень, депутат
Збігнєв Янас, лідер першої “Солідарності”, колишній депутат
Богдан Ліс, лідер першої “Солідарності”, колишній політичний в’язень, депутат
Януш Онишнєвич, речник першої “Солідарності”, колишній міністр національної оборони
Генрик Вуєц, член керівництва першої “Солідарності”, колишній політичний в’язень, колишній депутат
Гражина Станішевська, лідерка першої “Солідарності”, ув’язнена під час Воєнного стану, колишній депутат
Анджей Вельoweitський, колишній депутат, сенатор, депутат Європейського парламенту, католицький діяч
Адам Міхнік, головний редактор видання „Gazeta Wyborcza”
Єжи Бачинський, головний редактор тижневика „Newsweek Polska”
Лешек Яжджевський, головний редактор журналу “Liberte!”
Ярослав Куш, головний редактор інтернет-тижневика “Kultura Liberalna”
Кароліна Вігура, соціолог, Варшавський університет, “Kultura Liberalna”
Славомір Сераковський, головний редактор видання „Krytyka Polityczna”
Северин Блюмштайн, голова Товариства журналістів
Анджей Северин, актор, режисер, директор Польського театру у Варшаві
Гжегож Гауден, колишній директор Інституту книги
Казімеж Сова, римо-католицький священник, публіцист
Томаш Достатні, домініканець, публіцист
Людвік Вісьнєвський, домініканець, університетський душпастир, колишній діяч антикомуністичної демократичної опозиції
Станіслав Опеля, єзуїт, колишній провінціал Мозовецько-великопольської провінції Товариства Ісуса, колишній керівник незалежної Російської провінції
Анджей Стасюк, письменник, видавець
Моніка Шнайдерман, видавець
Павел Смоленський, репортер, лауреат Нагороди польсько-українського поєднання
Марек Бейлін, публіцист видання „Gazeta Wyborcza”
Войцех Мазярський, публіцист видання „Gazeta Wyborcza”
Данута Куронь, громадська діячка
Кшиштоф Становський, громадський діяч, співзасновник Громадянського комітету солідарності з Україною
Іза Хрусьлінська, публіцистка, учасниця польсько-українських громадських ініціатив

Пріоритетне партнерство: Спільне бачення українсько-польських відносин. Дискусійна записка українсько-польської Діалогої групи

Польща та Україна переживають найважчий період за 25 років: вперше за чверть століття у відносинах між нашими країнами з'явилося відчуття браку довгострокових пріоритетів та ідейної порожнечі. Відчуття “стратегічного регресу” наклалося на численні поточні двосторонні проблеми, які, на відміну від минулих років, виходять за рамки відносин між урядами і частково закорінені у відносинах між суспільствами.

Ця ситуація є результатом як внутрішніх змін в Україні та Польщі, так еволюції міжнародного контексту. Передовсім політична криза в Європейському Союзі стала причиною, що справа розширення спільноти на схід в коротко- і середньостроковій перспективі стала малоімовірною. Крім того, зростання напруження між Варшавою та Брюсселем поставило під питання вірогідність Польщі як моделі хорошого функціонування демократії й адвоката зближення Києва та ЄС. З'явилися також нові явища у суспільному вимірі: в обох країнах посилюються націоналістичні настрої, дійшло до загострення дискусії про складну спільну історію. Водночас небувалого досі масштабу сягнула хвиля заробітчманської міграції громадян України до Польщі. Ці явища наклалися на відсутність виразного політичного лідера у сфері взаємних відносин як у Польщі, так і в Україні.

Саме тому треба взяти до відома, що рамки співпраці між нашими країнами, які діяли упродовж понад двох десятків років і вісь яких становила підтримка інтеграції України з ЄС, не відповідають новим реаліям. Проте визнання, що девальвація дотеперішніх стратегічних цілей і нагромадження двосторонніх проблем становлять “квиток до взаємної байдужості” – було б великою помилкою. Нині Польща та Україна важливі навзаєм одне для одного, як і минулі 25 років. Існує потреба солідарної й ефективної політики протидії загрозам, пов'язаним із гібридною війною, що її провадить Росія. Необхідна активна політика щодо суспільств з метою запобігання ескалації націоналістичних конфліктів. Врешті, належить подбати про те, щоб кордон між нашими країнами став воротами до ЄС, а не муром, який визначає лінію поділу на дві Європи. Здійснення такої політики вимагає не тільки нового визначення стратегічних рамок, але також перебудови інструментарію, тобто створення нових ефективних інституцій співпраці на лінії Київ – Варшава.

Виклик визначення нової візії польсько-українських відносин прийняли 19 експертів і практиків, котрі тривалий час займаються питанням польсько-українських відносин. Ми визнаємо, що надзвичайно важливо, також у символічному вимірі, аби пропозиція Пріоритетного партнерства стала результатом спільної роботи поляків та українців.

“Згода на незгоду”: заява Групи Українсько-Польського Діалогу

Добра співпраця між нашими країнами – це ключовий чинник безпеки і стабільності регіону та добробуту наших суспільств.

Упродовж кількох тижнів між Україною і Польщею загострюється конфлікт щодо історичної пам'яті. Спірні питання трактування минулого майже повністю опанували відносини між нашими країнами. Вважаємо, що українсько-польські стосунки не повинні стати заручником історії. Хоча про складне минуле треба пам'ятати, дуже важливо, щоб з обох боків було прагнення до взаєморозуміння, діалогу і протидії конфронтації й націоналізму. Історичні проблеми, що яких ми не можемо знайти порозуміння, не повинні блокувати майбутнього розвитку стосунків між сучасною Україною та Польщею. У питаннях, що стосуються минулого, Україна й Польща повинні бути готові до застосування принципу “згоди на незгоду”. Сьогодні ми наполегливо повторюємо ті рекомендації, які були детально викладені у спільно підготовленому тексті “Пріоритетне партнерство. Спільне бачення польсько-українських відносин”.

Добра співпраця між нашими країнами – це ключовий чинник безпеки і стабільності регіону та добробуту наших суспільств.

Adam Balcer
Bogumiła Berdychowska
Andrej Brzezicki
Joanna Konieczna-Sałamatin
Paweł Kowal
Katarzyna Pełczyńska-Nałęcz
Krzysztof Stanowski
Tomasz Stryjek
Piotr Tuma
Олександр Сушко
Євген Глібовицький
Альона Гетьманчук
Святослав Павлюк
Дмитро Шульга
Микола Рябчук
Михайло Гончар
Надія Коваль
Олена Бетлій
Тарас Качка

Заява Української Гельсінської спілки з прав людини з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії

Цінності прав людини людство вистраждало у роки Другої світової війни в буквальному сенсі. Не випадково у Загальній декларації прав людини 1948 року було наголошено на тому, що саме зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства.

Одним з таких варварських актів, що стоїть поруч із злочинами сталінських та нацистських репресій, Голодомору та Голокосту, що донині бентежить нашу совість, є Волинський злочин 1943 року.

Обопільно непоступлива позиція українського та польського підпілля у питанні про післявоєнне майбутнє Волині та Східної Галичини мала наслідком масове вбивство цивільного населення цих територій. Як нацисти, так і комуністи цілеспрямовано сприяли ескалації міжетнічних конфліктів – як, наприклад, в ході насильницьких депортацій цивільного польського населення Західної України комуністами (1940) та Дистрикту Люблін нацистами (1942), або вбивства радянською владою в'язнів тюрем НКВС, переважно українців (1941). Крім того, нацисти активно застосовували колективну відповідальність цивільного населення за дії партизан та дали зразок кривавої етнічної чистки – «остаточного розв'язання єврейського питання». Крайні ідеології та практика обох тоталітарних режимів возносили насильство, як засіб досягнення мети, тоді як цінність окремого людського життя була девальвована, як ніколи. До окупованого регіону у 43-у наближався фронт бойових дій, активізувалися дії радянських партизан. У таких умовах керівництвом польського націоналістичного підпілля та ОУН водночас виношувалися плани нейтралізації супротивників, котрі могли завадити включенню спірних територій до вимріяних ними незалежних повоєнних держав, України та Польщі. Нейтралізувати озброєного супротивника було непросто, натомість мирне населення видавалося значно більш доступною жертвою...

8-9 лютого 1943 року перша сотня УПА під командою Г. Перегіняка здійснила збройний напад на село Паросля у Сарненському повіті Райхскомісаріату Україна, населене переважно поляками. Жертвами цього злочину стали близько 150 цивільних мешканців Парослі, серед яких були жінки, діти та літні люди. Трагедія у Парослі стала початком масової “антипольської акції” УПА на Волині, що мала на меті “очищення” території від етнічних поляків¹⁰⁹⁹. Криваві розправи над польськими мешканцями волинського краю сягнули свого апогею у квітні-серпні 1943 року. У відповідь на терор підрозділів УПА збройні загони польського підпілля та німецька окупаційна влада розв'язали терор й проти мешканців українських сіл. У вир взаємної жорстокості, вбивств, грабунків та

¹⁰⁹⁹ Проф. Г. Мотика. “Від Волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.”. Київ, Видавництво “ДУХ і ЛІТЕРА”, 2013. 360 с.

спалення сіл за короткий час було втягнуто численні групи деморалізованого місцевого населення.

“Волинська різанина” 43-го, під час якої гинули переважно поляки, незабаром розрослася у страхітливу епідемію взаємного винищення двох братніх народів, котра у наступні роки поширилася також на Східну Галичину та Поділля, Холмщину, Надсяння та Карпати. На захід від Бугу та Сяну вже переважно мешканці українських та лемківських сіл – а серед них жінки, малі діти та літні люди – стали жертвами вояків Армії Крайової, “батальйонів хлопських”, інших підрозділів націоналістичного підпілля, що постали після розпуску АК, а також внутрішніх військ Польщі. Лише один трагічний приклад – у березні 45-го у селі Павлокома, що над Сяном, польським загonom під команду поручника АК Юзефа Бісса було замордовано близько 360 цивільних українців.

Загальну кількість жертв з обох сторін нині можна встановити тільки орієнтовно. За приблизними оцінками польських істориків у братовбивчому конфлікті 1943 – 1947 років загинуло від 60 до 100 тисяч етнічних поляків, з них близько 50 тисяч мешканців Волині). Кількість жертв з української сторони – приблизно у три рази менша. Українські історики все ще не готові представити свої узагальнюючі дані¹¹⁰⁰.

У абсолютній більшості жертвами конфлікту стали не бійці партизанських загонів, а саме беззбройні селяни. Близько мільйона етнічних поляків були змушені назавжди покинути Волинь, Східну Галичину та Поділля. Близько 630 тисяч українців та лемків було виселено з рідних країв у повоєнній Польщі, у тому числі 150 тисяч мирних мешканців у насильницький спосіб депортовано з прадідівських земель в ході операції “Вісла”. Непоправних втрат завдано багатоміліонному історико-культурному спадкові обох етносів на усій території їхнього жорстокого протистояння від Збруча до Сяну, котра колись була їхньою спільною вітчизною, а нині стала краєм тисяч безіменних могил.

Ті трагічні події, котрі насправду сягнули розмірів велімасштабної гуманітарної катастрофи, досі не отримали належної історичної, морально-етичної та правової оцінки в Україні. Їхній смутний відгомін впродовж десятиліть стримує розвиток добросусідських взаємин між двома нашими народами.

Втім, варто зазначити, що у повоєнний період зроблені певні кроки для встановлення історичної правди про кривавий україно-польський конфлікт часів Другої світової, для увічнення пам’яті його жертв, подолання ворожих стереотипів у суспільній свідомості. 70-і роковини Волинської трагедії змушують нас до чергових зрушень у справі зміцнення міжнаціонального діалогу, становлення відносин порозуміння та примирення між українцями та поляками, формування поваги до цінностей людської гідності та прав людини. Адже саме на

¹¹⁰⁰ Проф. Я. Грицак. “Нарис історії України. Формування модерної української нації у ХІХ – ХХ ст.”. Київ: Генеза, 1998. 249 с.

цих цінностях базується нині європейське співтовариство вільних країн, наблизитися до якого прагне Україна.

Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), котра об'єднує 29 недержавних правозахисних недержавних організацій та вважає себе спадкоємицею традицій Української Гельсінської групи, вважає необхідним оприлюднити власну позицію з нагоди 70-х роковин Волинського злочину.

УГСПЛ щиро вітає участь Президента Польщі у цьогорічних поминальних урочистостях в Луцьку, спільну декларацію ієрархів Української греко-католицької церкви та Римо-католицької церкви Польщі, підписану у Варшаві у липні, а також численні ініціативи польських та українських інтелектуалів у справі порозуміння та примирення між українцями та поляками. Натомість щонайменше подиву заслуговує те, що Президент України цього року ухилилися від участі в урочистостях з нагоди скорботних роковин та від оприлюднення будь-яких заяв.

На жаль, роковини Волинської трагедії позначилися подіями, котрі свідчать про живучість у суспільній свідомості та діях політиків стереотипів минулого. Все ще бракує прецедентів вшанування невинних жертв братовбивчої війни. Натомість – надто багато випадків, коли “діалог” зводиться до вивільнення агресії, тиражування історичних міфів, повторення взаємних звинувачень та політичних інтриг.

У зв'язку з цим УГСПЛ висловлює жаль з приводу надто односторонньої Ухвали Сейму Польщі від 12 липня 2013 року, що таврує виключно злочини УПА та возвеличує героїзм виключно польських вояків. За нашою оцінкою, скандальний лист 148 народних депутатів України до Маршалка Польського Сейму, в свою чергу, видається провокаційним за формою та необґрунтованим з огляду на цілковиту демонізацію ролі ОУН-УПА в історії.

Український національно-визвольний рух власною боротьбою з окупантами вписав в історію чимало героїчних сторінок. Але не бракує у цій історії й темних сторінок, котрі сьогодні викликають у нас смуток та сором. Часом досягти шляхетної цілі – вільної України – націоналісти намагалися негідними засобами. Етнічна чистка польського населення на Волині та Східній Галичині – одна найчорніших сторінок нашої історії.

Однак варто пам'ятати й про те, що ставлення українських націоналістів до “антипольської акції” 43-го було далеко не одностайним. Наприклад, лідери “мельниківського” крила ОУН однозначно засуджували засоби, якими здійснювалася “антипольська акція”. Принципово не брав участі у етнічній чистці на Волині командувач “першої УПА” Т. Бульба-Боровець та його вояки. Принаймні частина чільних лідерів ОУН-Б (М. Лебідь, М. Степаняк) ставила під сумнів доцільність братовбивчої війни з поляками на Волині, визнавала її як безперечну помилку. У жовтні 43-го Провід ОУН-Б навіть видав заяву, у якій засуджував масові вбивства польського цивільного населення, хоч вона вже не могла зупинити кровопролиття. Ймовірно, що масові акції “деполонізації” Волині було

розпочато за злочинними наказами голови Крайового проводу ОУН-Б Дм. Клячківського (“Клима Савура”), військового референта ОУН В. Івахіва, провідника ОУН на східній Волині І. Литвинчука.

Поза сумнівом, ці накази не можна виправдати ані з правових, ані з морально-етичних, ані з політичних міркувань. Адже є всі підстави вважати, що альтернатива кривавому сценарію розв’язання конфлікту за спірні території у 1943 році існувала. У цьому сенсі варто нагадати, що лондонський Уряд Польщі у березні 43-го видав тези у справі української політики, де гарантував громадянські та національно-культурні права українців у повоєнній державі. Нарешті, Українська греко-католицька церква вустами свого митрополита Андрея Шептицького послідовно засуджувала терор, як засіб досягнення політичних цілей – у посланні “Не убий!” наприкінці 1942 року митрополит Андрей застерігав: *“Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для грабунку, і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви”*.

На жаль, лідери українського та польського націоналістичного підпілля не почули цього застереження. У взаємному протистоянні вони втратили шанс спільної протидії окупантам та ненасильницького вирішення існуючих територіальних протиріч. Провал переговорів між представниками польського уряду, АК та ОУН, поширення у 44-у році братовбивчого конфлікту на Східну Галичину посилили у обох таборах позиції радикальних націоналістів, а серед простого люду розпалили до краю взаємну ненависть.

У післявоєнний час знадобилися десятиліття зусиль людей доброї волі, спрямованих на глибоке переосмислення нашої спільної історії, подолання ворожих стереотипів та пошук шляхів до примирення за принципом: “прощаємо і самі просимо прощення”. Але примирення вочевидь можливе на ґрунті історичної правди: жертви конфлікту, їхні кати та рятівники повинні бути названі, могили загиблих віднайдені та вшановані – незалежно від того, “свої” це, чи “чужі” могили. А для того, аби щиро простити, вочевидь слід бути спроможним пережити “власну” провину та оцінити масштаби “чужої” людської трагедії не за звичною логікою “око за око”, натомість з принципово інакших, справді гуманістичних позицій.

З прикрістю мусимо визнати, що українська історіографія за 70 років не сформувала цілісної та об’єктивної картини тих трагічних подій. Не доводиться дивуватися, що погляди на роль українського націоналістичного руху у Другій світовій війні досі живляться міфами та різюче різняться в сучасній Україні: від однозначної героїзації, до суцільного осуду. Братовбивчий конфлікт на Волині та Галичині, Холмщині та Надсянні залишається маловідомим в Україні. Засвоєння його трагічного досвіду досі не стало надбанням національної самосвідомості, тоді як саме глибоке знання історії є однією з передумов запобігання подібним трагедіям у майбутньому. Однобічний радикалізм оцінок історичних подій 30 – 40-х років у медіа-просторі наводить на думку про те, що не так багато в Україні людей, готових позбутися історичних міфів та взяти на себе моральну відповідальність за злочини

деспотій минулого: як комуністичних, так і націоналістичних. Нарешті, неподоланність тоталітарного мислення та героїзація насильства стоять перешкодами для органічного засвоєння українським суспільством цінностей прав людини, стримують поступ України до європейського співтовариства, побудованого саме на принципах поваги до цих цінностей.

70-і роковини Волинської трагедії позначилися дискусією довкола питання про правову кваліфікацію етнічних чисток, вчинених по відношенню до цивільного населення українськими та польськими збройними формуваннями, в контексті норм Конвенції ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” 1948 року (далі – Конвенція), Четвертій Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року з Додатковими протоколами до неї 1977 року (далі – Женевська конвенція), а також Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 1998 року (далі – МКС).

УГСПЛ не вважає цю дискусію надуманою, такою, що має чисто теоретичне значення. Оцінка вчинених злочинів на основі міжнародних правових угод і в наш час має велике значення для усвідомлення необхідності засудження практики насильницького розв’язання міжнаціональних протиріч, для сприйняття суспільством цінностей гуманізму та верховенства права.

У згаданій Конвенції “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” геноцид визначений як *“дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку”*, зокрема, через вбивство членів такої групи. Звинувачення у вчиненні злочину геноциду згідно з Конвенцією може бути пред’явлено фізичним особам, незалежно від того, є вони правителями, посадовими, або приватними особами, організованими комбатантами, або “стихійними месниками”. Рішення про визнання особи винною у геноциді може приймати національний, або міжнародний кримінальний суд, або спеціальний міжнародний трибунал, що має мандат ООН – по аналогії з Міжнародним трибуналом по Югославії, або Руанді. Варто зауважити, що на момент україно-польського конфлікту 1943 – 1947 років ці питання не були достатньою мірою врегульовані нормами міжнародного гуманітарного та кримінального права, самого поняття “геноцид” не існувало у теорії права (проблему ретроактивного застосування Конвенції) залишаємо поза розглядом).

Римський статут МКС містить аналогічне з Конвенцією визначення геноциду, а крім того, передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти людяності та військові злочини. Злочин проти людяності у цій міжнародній угоді *“означає будь-яке з наступних діянь, які здійснюються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо: вбивство; винищення; поневолення; депортація або насильницьке переміщення населення...”*. МКС має юрисдикцію тільки щодо злочинів, скоєних після дати набрання чинності Римського статуту, тобто після 1 липня 2002 року. Будь-яка особа не підлягає кримінальній відповідальності відповідно до статуту МКС за діяння, скоєні до його вступу в силу.

Виходячи з норм та дефініцій Конвенції та Римського статуту МКС, УГСПЛ вбачає ознаки злочинів проти людяності у етнічних чистках та депортаціях цивільного населення, котрі здійснювали у 1943 – 1947 роках керівники українських та польських збройних формувань, а також державне та військове керівництво у нацистській Німеччині, Радянському Союзі та повоєнній Польщі.

Кваліфікація згаданих етнічних чисток як геноциду є проблематичною. Справді, стосовно Волинського злочину 43-го маємо достатньо історичних підстав для того, аби стверджувати, що етнічні чистки серед цивільного польського населення краю, розпочаті на підставі наказів окремих керівників ОУН-Б та УПА, мали організований та масовий характер і мали за мету фізичне знищення польської національної меншини на спірній території. Для кваліфікації геноциду необхідно довести, що існував, поза всяким сумнівом, умисел на знищення. Волинський злочин необхідно досліджувати далі для встановлення повної картини цієї трагедії.

УГСПЛ вкотре змушена звернути увагу на те, що Україною досі не ратифіковано Римський статут МКС. Цей крок давно на часі – як одна з передумов наближення нашої країни до Європейського співтовариства. Та головне – як одна з гарантій неповторення у майбутньому злочинів, подібних до Волинської трагедії.

Трагічні події братовбивчого україно-польського конфлікту на Волині та Східній Галичині, Холмщині та Надсянні у 1942-1947 роках все ще потребують історичного вивчення, глибокого переосмислення, морально-етичної оцінки. Цей шлях належить пройти насамперед українському суспільству – яким би тривалим та болісним він не був.

УГСПЛ у зв'язку з цим заявляє про власну прихильність до принципів верховенства права, гуманізму та ненасильства при розв'язанні будь-яких протиріч: міждержавних, міжетнічних, міжрелігійних, громадянських і т. ін. Ми переконані, що заслуговують на моральний осуд злочини проти людяності та геноциду – і не має значення, наскільки високою метою їх було продиктовано та хто їх вчинив.

Втрата у 40-і роки багатьох десятків тисяч життів невинних людей для нас однаково трагічна – незалежно від того, вважали себе ці люди українцями чи поляками.

Oświadczenie Ukraińskiej Helsińskiej Unii Praw Człowieka w związku z 70-tą rocznicą Tragedii Wołyńskiej

Znaczenie Praw Człowieka ludzkość utraciła w latach II-j wojny światowej w sensie dosłownym. Nie przypadkiem w Ogólnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku zostało odnotowane, że to właśnie zlekceważenie i pogarda dla praw człowieka doprowadziły do barbarzyńskich aktów, które wstrząsnęły sumieniem ludzkości.

Jednym z takich barbarzyńskich aktów, towarzyszącym wykroczeniom stalinowskich i nazistowskich represji, Wielkiego Głodu i Holokaustu, który do dziś niepokoi nasze sumienie jest Zbrodnia Wołyńska z 1943 roku.

Nieustępliwa postawa ukraińskiego i polskiego podziemia w sprawie powojennej przyszłości Wołynia i Wschodniej Galicji doprowadziła do masowych mordów ludności cywilnej na tych terenach.

Naziści i komuniści celowo sprzyjali eskalacji konfliktów na tle etnicznym – w czasie, na przykład, przymusowych deportacji polskiej ludności cywilnej na Ukrainie Zachodniej przez komunistów (1940) i Dystryktu Lublin przez nazistów (1942), albo zabójstwa przez władzę sowiecką jeńców więzień NKWD, przeważnie Ukraińców (1941). Oprócz tego, naziści aktywnie stosowali zbiorową odpowiedzialność wobec obywateli cywilnych za działania partyzantów i przedstawili przykład krwawej czystki etnicznej – „ostatecznego rozwiązania problemu żydowskiego”. Skrajne ideologie i praktyka obu totalitarnych reżimów posługiwały się przemocą jako środkiem do osiągnięcia celu podczas gdy wartość indywidualnego istnienia ludzkiego została zdewaluowana jak nigdy dotąd. Do okupowanego regionu w 1943 roku przybliżył się front, aktywowały się działania partyzantów sowieckich. W takich warunkach dowództwo polskiego podziemia i OUN (Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów) jednocześnie budowały plan unieszkodliwienia przeciwników, którzy mogli zaszkodzić włączeniu spornych terytoriów w skład niepodległych powojennych państw, Polski i Ukrainy. Unieszkodliwić uzbrojonego przeciwnika było zadaniem nieprostym, podczas gdy spokojna ludność wydawała się znacznie bardziej dostępną ofiarą.

8-9 lutego 1943 roku pierwsza jednostka wojskowa UPA (Ukraińska Armia Powstańcza) pod dowództwem G. Pereginiaka dokonała zbrojnego napadu na wieś Parośl w powiecie Sarneńskim Komisariatu Rzeszy Ukraina, zamieszkaną głównie przez Polaków. Ofiarami tej zbrodni stało się około 150-u cywilnych mieszkańców Parośli, wśród nich kobiety, dzieci i ludzie starsi. Tragedia w Parośli zapoczątkowała masową „akcję antypolską” UPA na Wołyniu, która miała za cel „oczyszczenie terytorium z Polaków”.

Krwawy rozrachunek z polskimi mieszkańcami Wołynia osiągnął apogeum w okresie od kwietnia do sierpnia 1943 roku. W odpowiedzi na terror UPA uzbrojone oddziały polskiego podziemia i niemiecka władza okupacyjna zastosowały terror także wobec mieszkańców ukraińskich wsi. W wir wzajemnego okrucieństwa, zabójstw, grabieży i palenia wsi w krótkim czasie wpadły liczne grupy zdemoralizowanej ludności lokalnej.

„Wołyńska Rzeź” 1943-go roku podczas której ginęli przede wszystkim Polacy, niebawem przerodziła się w straszliwą epidemię wzajemnego unicestwienia dwóch bratnich narodów, która w kolejnych latach rozprzestrzeniła się także na Galicję Wschodnią, Podole, Chełmszczyznę, Nadsanie i Karpaty. Na zachód od Bugu i Sanu to przeważnie mieszkańcy ukraińskich i łemkowskich wsi – wśród nich kobiety, małe dzieci i starzy ludzie – stali się ofiarami żołnierzy Armii Krajowej, „batalionów chłopskich”, innych oddziałów nacjonalistycznego podziemia powstałych po rozwiązaniu AK, a także wewnętrznych wojsk Polski. Tylko jeden tragiczny przykład – w marcu 1945-go we wsi Pawłokoma, nad Sanem, przez polski oddział pod komendą porucznika AK J. Bissa zostało zabitych 360 obywateli ukraińskich.

Ogólną liczbę ofiar obu stron można teraz oszacować tylko orientacyjnie. W przybliżeniu, według polskich historyków, w bratobójczym konflikcie w latach 1943-1947 zginęło od 60 do 100 tysięcy Polaków, w tym około 50 tysięcy mieszkańców Wołynia. Liczba ofiar ukraińskich jest blisko 3 razy mniejsza. Ukraińscy historycy ciągle jeszcze nie są gotowi do przedstawienia swojego podsumowania.

W absolutnej większości ofiarami konfliktu stali się nie żołnierze oddziałów partyzanckich a właśnie nieuzbrojeni chłopci. Około miliona Polaków zostało zmuszonych na zawsze opuścić Wołyń, Wschodnią Galicję i Podole. Około 630 tysięcy Ukraińców i Łemków zostało przesiedlonych z rodzinnych stron, w tym 150 tysięcy ludzi zostało przymusowo deportowanych z ziem swoich pradziadów w czasie operacji „Wisła”. Dokonała się niepowetowana strata, w sensie historyczno-kulturowym, dla obu grup etnicznych, na całym terytorium ich okrutnych zmagania od Zbrucza do Sanu, niegdyś będącym ich wspólną ojczyzną a teraz krajem tysięcy bezimiennych mogił.

Te tragiczne wydarzenia, które rzeczywiście osiągnęły skalę katastrofy humanitarnej, do tej pory nie otrzymały należytej historycznej, moralno-etycznej i prawnej oceny w Ukrainie. Ich bolesna wymowa przez dziesięciolecia wstrzymywała rozwój dobrosąsiedzkich stosunków między naszymi narodami.

Warto nadmienić, że po wojnie podjęte zostały określone kroki w celu ustalenia historycznej prawdy o krwawym polsko-ukraińskim konflikcie okresu II wojny światowej, upamiętnienia jego ofiar, przewyciężenia w świadomości społecznej wrogich stereotypów. 70-ta rocznica Tragedii Wołyńskiej zobowiązuje nas do poczynienia kolejnych kroków dla umocnienia międzynarodowego dialogu, stworzenia warunków dla wzajemnego zrozumienia i pokoju między Ukraińcami i Polakami, sformułowaniu szacunku dla znaczenia ludzkiej godności i praw człowieka. Przecież właśnie na tych wartościach bazuje teraz europejskie społeczeństwo wolnych krajów, do których chce przybliżyć się Ukraina.

Ukraińska Helsińska Unia Praw Człowieka (UHUPC), zrzeszająca 29 pozarządowych organizacji zajmujących się prawami człowieka, będąca kontynuatorem tradycji Ukraińskiej Grupy Helsińskiej, uważa za konieczne określić swoje stanowisko w tej sprawie z okazji 70-tej rocznicy Zbrodni Wołyńskiej.

UHUPC docenia udział Prezydenta Polski w uroczystościach rocznicowych w Łucku, wspólną deklarację hierarchów Kościoła Grekokatolickiego na Ukrainie i Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce podpisaną w Warszawie w lipcu, a także liczne inicjatywy polskich i ukraińskich intelektualistów na rzecz wzajemnego poznania i zbliżenia między Ukraińcami i Polakami. Jednakże dziwi to, że Prezydent Ukrainy w tym roku uchylił się od udziału w uroczystościach z okazji żałobnej rocznicy i od formułowania jakichkolwiek oświadczeń.

Niestety, rocznicy Wołyńskiej Tragedii towarzyszyły wydarzenia świadczące o wciąż istniejących, w świadomości społecznej i działaniach polityków, stereotypach przeszłości. Jeszcze nie dosyć jest wyrazów szacunku dla pamięci niewinnych ofiar bratobójczej walki. Za to ma miejsce zbyt wiele wypadków kiedy to „dialog” prowadzi do przejawów agresji, namnażania się historycznych mitów, ponownych wzajemnych oskarżeń i politycznych intryg.

W związku z tym UHUPC pragnie wyrazić swój żal w związku ze zbyt jednostronnym Oświadczeniem Sejmu RP z 12 lipca 2013 roku, dotyczącym tylko zbrodni UPA i wychwalającym heroizm jedynie polskich żołnierzy Skandaliczny list 148-miu ukraińskich posłów do Marszałka Sejmu RP oceniamy jako formę prowokacji i coś bezpodstawnego ze względu na demonizowanie w nim roli OUN (Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów) – UPA w historii.

Ukraiński ruch narodowo-wyzwoleńczy swoją walką z okupantami zapisał niemało heroicznych kart historii. Ale dostatecznie wiele jest w tej historii i ciemnych kart, które dziś wywołują w nas żal i wstyd. Czasami aby osiągnąć szlachetny cel – wolność Ukrainy – nacjonałści chwyтали się nieszlachetnych środków. Czystka

etniczna przeprowadzona na polskiej ludności Wołynia i Galicji Wschodniej to jedna z takich czarnych kart naszej historii.

Jednak należy pamiętać o tym, że stosunek ukraińskich nacjonalistów do «akcji antypolskiej» z 1943-go roku był daleko niejednorodny. Na przykład liderzy skrzydła «mielnikowskiego» OUN jednoznacznie pojmowali środki którymi przeprowadzona będzie „akcja antypolska”. Z zasady nie brał udziału w etnicznej czystce na Wołyniu dowodzący UPA T. Bulba-Borowiec i jego żołnierze. Co najmniej część liderów OUN-B (OUN „banderowskiej”) m. n. M. Lebidz i M. Stepaniak, poddała w wątpliwość celowość bratobójczej walki z Polakami na Wołyniu uważając ją za niewątpliwą błąd. W październiku 1943-go roku Zarząd (OUN-B) wydał oświadczenie w którym negatywnie oceniał masowe morderstwa polskiej ludności cywilnej, choć nie można już było zatrzymać przelewu krwi.

Prawdopodobnie masowe akcje „depolonizacji” Wołynia były inicjowane przez przestępcze ustawy przewodniczącego Wolińskiego Zarządu OUN-B Dmitra Kljaczkiwskiego („Klima Sawura”), referenta wojennego OUN-B W. Iwachiwa i zarządcy OUN-B na Wołyniu Wschodnim I. Litwinczuka.

Bez wątplenia nie da się tego uzasadnić wychodząc od zagadnień prawnych, moralno-etycznych i politycznych. Jednak są przecież wszelkie podstawy by sądzić że alternatywa dla krwawego scenariusza rozwiązania konfliktu o sporne terytoria istniała w 1943-go roku. W tym miejscu należy przypomnieć, że Rząd Polski na Uchodźstwie w marcu 1943-go roku przyjął uchwałę w sprawie polityki ukraińskiej w której gwarantował obywatelskie i narodowo-kulturalne równouprawnienie Ukraińców w powojennej Polsce.

Wreszcie, ukraiński Kościół Grekokatolicki ustami swego metropolity Andrzeja Szeptyckiego konsekwentnie ocenił terror jako środek osiągnięcia celów politycznych. W liście pasterskim „Nie zabijaj!” w końcu 1942 roku metropolita Andrzej przestrzegal: *„Człowiek, który przelewa niewinna krew swojego wroga, przeciwnika politycznego, jest takim samym ludobójcą jak człowiek który czyni to dla grabieży i tak samo zasługuje na karę Bożą i wyklęcie przez Cerkiew”*.

Niestety, liderzy ukraińskiego i polskiego podziemia nie usłyszeli tej przestrogi. We wzajemnym uporze, stracili szansę wspólnego przeciwstawiania się okupantom i rozwiązania istniejących waśni terytorialnych bez przemocy. Klęska negocjacji przedstawicieli Polskiego Rządu i skrót oraz rozprzestrzenienie się w 1944 roku bratobójczego konfliktu na Wschodnia Galicję umocniły po obu stronach pozycje radykalnych nacjonalistów a wśród prostych ludzi rozpały na dobre wzajemna nienawiść.

W czasach powojennych trzeba było dziesięcioleci wysiłków ludzi dobrej woli, nakierowanych na głębokie przepracowanie naszej wspólnej historii, przewyciężenie wrogich stereotypów i poszukiwanie dróg przymierza wedle zasady: „Przepraszamy i sami prosimy o przebaczenie”. Ale oczywiście pojednanie zaistnieć może tylko na glebie historycznej prawdy: ofiary konfliktu, ich kaci i wybawcy powinni być nazwani, mogły zabitych powinny być znalezione i opisane – niezależnie od tego czy to «nasze» czy „obce” mogły. A żeby było to szczerze, trzeba uznać „wspólną” winę i ocenić skalę «cudzej» ludzkiej tragedii nie według logiki «oko za oko» lecz wychodząc z zasadniczo innych, prawdziwie humanistycznych pozycji.

Z żalem przychodzi przyznać że ukraińską historiografia przez 70 lat nie zdołała opracować całościowego i obiektywnego obrazu tych tragicznych wydarzeń. Nie należy się dziwić, że poglądy co do roli ukraińskiego ruchu niepodległościowego w czasie II-giej wojny światowej do tej pory karmią się mitami i porażająco

rozprzestrzeniają się w dzisiejszej Ukrainie: od jednoznacznej heroizacji do całkowitego potępienia. Bratobójczy konflikt na Wołyniu i w Galicji, na Chełmszczyźnie i w Nadsaniu pozostaje w Ukrainie mało znanym. Przystwojenie jego tragicznego doświadczenia do tej pory nie zostało osiągnięte w narodowej świadomości podczas gdy głęboka wiedza historyczna jest przesłanką do uniknięcia podobnych tragedii w przyszłości.

Jednostronny radykalizm w ocenach historycznych wydarzeń z 30-40 lat XX wieku w przestrzeni medialnej przywodzi na myśl że nie tak wielu jest w Ukrainie ludzi gotowych na pozbycie się historycznych mitów i wzięcie na siebie moralnej odpowiedzialności za przestępstwa despotyzmu przeszłości: jak komunistycznego tak i nacjonalistycznego. Wreszcie: nieprzewyciężone myślenie totalitarne i heroizacja przemocy są przeszkodami dla organicznego przystwojenia ukraińskiemu społeczeństwu wartości praw człowieka wstrzymują dążenie Ukrainy ku społeczeństwu europejskiemu, zbudowanemu właśnie na zasadach szacunku dla tych wartości.

Siedemdziesiątej rocznicy Wołyńskiej Tragedii towarzyszyła dyskusja o problemie prawnej kwalifikacji czystek etnicznych, dokonanych na ludności cywilnej przez ukraińskie i polskie formacje zbrojne, w świetle: norm Konwencji ONZ „W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 roku (dalej – treść Konwencji)”, Czwartej Konwencji Genewskiej o ochronie ofiar wojny z 1949 roku wraz z uzupełniającymi ją protokołami z 1977 roku a także Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego (MTK) z 1998 roku.

Unia nie uważa tej dyskusji za wydumaną, za mającą znaczenie czysto teoretyczne. Ocena zbrodni dokonanych na podstawie międzynarodowych oświadczeń prawnych i w naszych czasach ma duże znaczenie. Chodzi o uświadomienie konieczności osądzenia praktyk przemoczonych rozwiązań międzynarodowych sporów, a także – o społeczne postrzeganie wartości humanitaryzmu i praworządności.

We wspomnianej Konwencji „W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa” mianem ludobójstwa określa się „działania podejmowane z zamiarem unicestwienia, całkowicie lub częściowo, jakiejś narodowej, etnicznej, rasowej albo religijnej grupy jako takiej», w szczególności, drogą zabójstwa członków tej grupy. Oskarżenie o zbrodnię ludobójstwa, zgodnie z Konwencją, może być wysunięte w stosunku do osób fizycznych, niezależnie od tego, czy są one członkami rządu, urzędnikami państwowymi czy osobami prywatnymi, czy należą do organizacji kombatanckich czy też działają na własną rękę. Decyzję o uznaniu podmiotu winnym ludobójstwa może wydać sąd państwowy lub trybunał międzynarodowy, jak i ONZ – analogicznie do sytuacji w Jugosławii oraz Rwandzie. Należy podkreślić że w chwili ukraińsko-polskiego konfliktu w latach 1943-1947 zagadnienia te nie były w dostatecznym stopniu uregulowane normami międzynarodowego humanitarne go i karnego prawa. Samo pojęcie «ludobójstwo» nie istniało w teorii prawa (problem zastosowania ustaleń Konwencji wstecz pozostawiamy bez rozpatrzenia).

Rzymski Statut MTK zawiera analogiczne jak w Konwencji określenie ludobójstwa, a oprócz tego, przewiduje odpowiedzialność karną za przestępstwa przeciw ludzkości i za przestępstwa wojenne. Przystępstwo przeciw ludzkości w tym międzynarodowym oświadczeniu oznacza „dowolne z następujących działań, dokonanych w ramach masowego lub systematycznego ataku na dowolne osoby cywilne, o ile taki atak poczyniony jest świadomie zabójstwo zagłada wzięcie do niewoli, deportacja albo przymusowe przesiedlenie ludności”.

MTK może orzekać tylko w sprawie przestępstw dokonanych po ustanowieniu Statutu Rzymskiego, czyli po 1 lipca 2002. O ile przestępstwo dokonane zostało przed tą datą, zgodnie ze statutem samego MTK, żaden podmiot nie może być przezeń pociągnięty do odpowiedzialności karnej.

Wychodząc od norm i definicji Konwencji i Rzymskiego Statutu MTK, Unia dostrzega oznaki przestępstwa wobec ludzkości w etnicznych czystkach i deportacjach ludności cywilnej, których dokonali w latach 1943-1947 dowódcy ukraińskich i polskich formacji wojskowych a także rząd I wojsko Związku Radzieckiego i powojennej Polski.

Kwalifikacja wspomnianych czystek etnicznych jako ludobójstwa jest problematyczna. Rzeczywiście jeśli chodzi o Zbrodnie Wołyńską z 1943 roku, istnieje wystarczająco wiele podstaw historycznych dla tego, żeby twierdzić, że czystki etniczne wśród polskich cywili, rozpoczęte na polecenie dowódców OUN-B i UPA miały charakter masowy i zorganizowany i miały na celu fizyczną zagładę mniejszości polskiej na spornym terytorium. Żeby zakwalifikować je jako ludobójstwo konieczne jest dowiedzenie, że bez wątplenia istniał wówczas zamiar zagłady. Zbrodnie Wołyńską trzeba badać dalej ażeby stworzyć pełny obraz tej tragedii.

UHUPC kolejny raz jest zmuszona zwrócić uwagę na to, że Ukraina do tej pory nie ratyfikowała Rzymskiego Statutu MTK. Ten krok powinien nastąpić już dawno, jako jedna z przesłanek przybliżenia naszego kraju do społeczeństwa europejskiego. Ale co najważniejsze – jako jedna z gwarancji tego, że w przyszłości przestępstwo podobne Zbrodni Wołyńskiej się nie powtórzy.

Tragiczne wydarzenia bratobójczego polsko-ukraińskiego konfliktu na Wołyniu i we Wschodniej Galicji, Chełmszczyźnie i w Nadsaniu w latach 1942-1947 wciąż jeszcze wymagają historycznego badania, głębokiego przemyślenia, moralno-etycznej oceny. To zadanie należy przede wszystkim do ukraińskiego społeczeństwa – liczymy się z tym, że wymagać to może czasu, że może przynieść pewien ból.

UHUPC w związku z tym deklaruje swoje zaangażowanie w budowanie zasad praworządności, humanitaryzmu i nie stosowania przemocy przy rozwiązywaniu wszelkich konfliktów: międzynarodowych, międzyetnicznych, międzyreligijnych, obywatelskich itd.

Jesteśmy przekonani, że zbrodnie przeciwko ludzkości i ludobójstwo zasługują na moralny osąd – i nie ma znaczenia, jak wzniosłymi celami były one podyktowane i kto ich dokonał.

Utrata wielu tysięcy niewinnych istnień ludzkich w latach 40-tych jest dla nas jednakowo tragiczna – niezależnie od tego, czy ludzie ci byli Polakami czy Ukraińcami.

Бібліографія

Інформації про офіційні заходи вшанування пам'яті жертв українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни

1. “До примирення і взаємного прощення.” *Українська культура* 8 (2003): 3. [Текст спільної заяви президентів України і Польщі Л. Кучми та А. Квасневського].
2. “Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії: Верховна Рада України, Сейм Республіки Польща.” В “*Україна – Польща: уроки другої світової війни.*” Науковий семінар молодих вчених, Тернопіль, Лютий 27, 2003 (Тернопіль, 2003), 191.
3. “Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв’язку з 60-ю річницею волинської трагедії: постанова Верховної Ради України.” *Відомості Верховної Ради України* 7 (2004): 224.
4. “Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща “Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині.” В “*Україна – Польща: уроки другої світової війни.*” Науковий семінар молодих вчених, Тернопіль, Лютий 27, 2003 (Тернопіль, 2003): 188 -190.
5. “Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання”.” *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* ½ (1997): 5-7.
6. „Dokumenty i materiały. I. Przemówienia wygłoszone w Porycku-Pawliwce 11 lipca 2003 r.” *Przeszłość i Pamięć* 3-4 (2003): 89–95.
7. „Pomnik tragicznych wydarzeń na Wołyniu, Chełmszczyźnie i Galicji Wschodniej...: Wspólne oświadczenia prezydenta Ukrainy i prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej „O pojednaniu – w 60. rocznicę tragicznych wydarzeń na Wołyniu”: Wspólne oświadczenie parlamentów Polski i Ukrainy w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej: Tekst przemówienia prezydenta Polski Aleksandra Kwaśniewskiego, wygłoszonego w Pawliwce na Ukrainie z okazji 60. rocznicy tragedii wołyńskiej: Występ Prezidenta Ukrainy Leonida Kuchmy z okazji 60-ї річниці Волинської трагедії”. *Над Бугом і Нарвою* 3 (2003): 4 – 6, 18.
8. „Wspólne oświadczenie Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu. Kijów, 1997 r.” W *Ukraina – Polska: kultura, wartości, zmagania duchowe*, pod red. Romana Drozda, Romana Skeczowskiego, Mykoły Zymomrji, 3-4. Koszalin: Wydaw. Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły, 1999.
9. Filipowski, Czesław. „Uroczystości 28 lutego 2009 w Hucie Pieniackiej.” *Na Rubieży* 103 (2009): 10-12.
10. Kruczek, Adam. „Żaden z przywódców nie nazwał ludobójstwa po imieniu.” *Na Rubieży* 103 (2009): 19-20. [Przedruk z „Dziennika”]
11. Kwaśniewski, Aleksander. “Wystąpienie podczas obchodów 60. Rocznicy zbrodni wołyńskiej. Pawliwka /d. Poryck/ na Ukrainie, 11 lipca 2003 roku.” W *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemówienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2003 r. Wybór.* 30–33. Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2004.
12. W. F. „Uroczystości w Porycku (obecnie Pawliwka) z okazji 60. rocznicy tragicznych wydarzeń wołyńskich.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3 / 79 (2003): 5-6.

13. “Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії [схвалена Верховною Радою України].” *Слово і діло*, Липень 11 (27), 2003, 1.
14. “Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. Схвалена Верховною Радою України 10 липня 2003 р.” *Голос України*, Серпень 8, 2003.
15. “Про організацію міжнародної наукової конференції „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”: Розпорядження голови обласної держадміністрації № 88 від 5.03.03.” *Досвітня зоря*, Квітень 10 (15), 2003, 2.
16. “Сагринь. Гончий Брід... Тернистий шлях до прощення і примирення.” *Нова доба*, Липень 12, 2018, 1-2. [візит президента України П. Порошенка у с. Гончий Брід Ковельського р-ну]
17. “Символ українсько-польського примирення.” *Демократична Україна*, Липень 15 (53), 2003, 1.
18. “Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польщі.” *Поступ*, Липень 16 (120), 2003, 9.
19. “Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання”.” *Урядовий кур’єр*, Травень 24 (90-91), 1997, 2.
20. “Схилили голови перед пам’яттю жертв Волинської трагедії.” *Селянське життя*, Липень 12 (28), 2018, 3.
21. Борковський, Антін. “Президентська молитва: Сьогодні на Львівщині Віктор Ющенко та Лех Качинський вшанують пам’ять замордованих поляків та українців.” *Україна молода*, Лютий 28 (38), 2009, 2.
22. Васильків, Віталій. “Монумент примирення постав у Павлівці.” *Луцький замок*, Липень 17 (29), 2003, 1.
23. Голод, Ігор. “Не схилились на Волині наші стяги жовто-сині...” *Молода Галичина*, Липень 15 (77), 2003, 1, 6.
24. Гук, Богдан, та Вербовий Мирослав. “Павлокома – символ пам’яті і примирення.” *Наше слово*, Травень 21 (21), 2006, 1, 3.
25. Данилюк, Володимир. “Чи буде примирення після... примирення?” *Віче*, Липень 17 (29), 2003, 1-3.
26. Карпій, Володимир. “Біль і урок Павлокоми: У суботу за участю Президентів України Віктора Ющенка і Республіки Польща Леха Качинського відкрито меморіал невинно загиблим 2-3 березня 1945 року 366 українцям цього села.” *Сільські вісті*, Травень 16 (55), 2006, 1, 2.
27. Квасневський, Александер. “Із виступу Президента Польщі Александра Квасневського у Павлівці 11 липня ц. р.” *Слово і діло*, Липень 18 (28), 2003, 6.
28. Кучма, Леонід, та Квасневський Александер. “Спільна заява Леоніда Кучми та Александра Квасневського з нагоди 70-ї річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни.” *Голос України*, Липень 9, 2013, 7.
29. Кучма, Леонід. “Виступ Президента України Леоніда Кучми з нагоди 60-ої річниці волинської трагедії.” *Вільна думка*, Липень 14-17 (28-29), 2003, 12.

30. Лагановський, Леонід. “Пам’ять. Скорбота. Єднання.” *Урядовий кур’єр*, Липень 15 (128), 2003, 1, 3. [репортаж про відзначення 60-річчя волинських подій у Павлівці]
31. Левицький, Мирослав. “Приїзд Президента України до Сагриня за визначенням Люблінського воеводи – націоналістична провокація...” *Слово Просвіти*, Липень 26 – Сепень 1 (30), 2018, 4
32. Лісовий, Ігор. “Будувати примирення на правді: Фоторепортаж.” *Наше місто*, Липень 17 (29), 2003, 1.
33. Макар, Максим. “Пам’ять. Скорбота. Єднання?” *Шлях Перемоги*, Липень 16 (29), 2003, 1, 2.
34. Малімон, Наталія. “Треба дбати про те, що нас об’єднує”: Президент Польщі Броніслав Коморовський узяв участь у жалобній месі, яка відбулася в Луцьку.” *День*, Липень 16 (122), 2013, 4.
35. Мариньоха, В. “У нас мета одна – взаємопримирення і єднання: На заходах з нагоди 60-ї річниці трагічних подій на Волині в с. Павлівка Іваничівського району.” *Наше життя*, Липень 17 (57), 2003, 1, 2.
36. Мельник, Оксана. “Минуле не перекреслить спільне майбутнє.” *Урядовий кур’єр*, Березень 3 (38), 2009, 3.
37. Михальчук, Антоніна. “Честь жертвам і правді: У заходах з нагоди 60-ї річниці українсько-польського конфлікту брали участь президенти двох держав.” *Слово правди*, Липень 15 (56), 2003, 1-2.
38. Мігус, Степан. “Спроба примирення в Павлівці на Волині.” *Наше слово*, Липень 20 (29), 2003, 1, 7.
39. Нестерук, Любов. “Примирення відбулося.” *Володимир вечірній*, Липень 17 (29), 2003, 3.
40. Петрошук, Валентина. “Пам’ять. Скорбота. Єднання.” *Колос*, Липень 18 (29), 2003, 1–2.
41. Пеценюк, Антоніна. “Пам’ять. Скорбота. Примирення.” *Досвітня зоря*, Липень 17 (29), 2003, 1.
42. Пирожик, Олександр, та Якименко Микола. “Чи відбулося примирення та поєднання?” *Волинські губернські відомості*, Липень 17 (29), 2003, 1, 4–5.
43. Присташ, Ярослав. “Спільне вшанування жертв – з інцидентом.” *Наше слово*, Липень 28 (30), 2013, 1, 3. [про візит Б. Коморовського до Луцька]
44. Пушкарук, Наталія. “Паралельні візити.” *День*, Липень 10 (119), 2018, 3.
45. Романюк, Ірина. “Під польським небом Сагрині звучав Гімн України.” *Селянське життя*, Липень 12 (28), 2018, 1-2.
46. Сергієнко, Микола, підгот. “Примиритися та пробачити одне одному.” *Наше життя*, Липень 18 (56), 2013, 3.
47. Тимошук, Юлія. “Павлівська панорама літа 2003-го.” *Слово і діло*, Липень 11 (27), 2003, 2.
48. Шеремета, Елена. «На Волині Леонид Кучма и Александр Квасьневский открыли памятник украинско-польского примирения.» *Факты*, Июль 12 (123), 2003, 2.

-
49. Шишко, Людмила. “Президент Польщі вшанував жертв Волинської трагедії у Кисиліні.” *Відомості. інфо*, Липень 18–24 (29), 2013, 6.
 50. Якименко, Микола, та Королюк Володиір. “Полеглих вічність не мертва, допоки пам’яттю їм платять.” *Голос України*, Липень 15 (129), 2003, 11. [про вшанування пам’яті жертв україно-польського конфлікту у селі Павлівці на Волині]
 51. Якимчук, Людмила. “Пам’ять – Скорбота – Єднання.” *Вільним шляхом*, Липень 19 (29-30), 2003, 1.
 52. “List prezydenta Polski Andrzeja Dudy do uczestników uroczystości upamiętniających 77. rocznicę zbrodni wołyńskiej.” *Kurier Galicyjski*, Lipiec 16–30 (13), 2020, 4.
 53. „Oświadczenie prezydentów Ukrainy i Polski na temat tragedii wołyńskiej.” *Dziennik Kijowski*, Lipiec (14), 2003, 4–5.
 54. „Petro Poprszenko oddał hołd ofiarom Wołynia.” *Słowo Polskie*, Lipiec (7), 2016, 11.
 55. „Prezydent Polski: Prawda o tym, co wydarzyło się na Wołyniu, nie jest zagrożeniem dla więzi łączących nas, Polaków i Ukraińców.” *Kurier Galicyjski*, Lipiec 14–27 (13), 2017, 2.
 56. „Przezwyciężyć gorycz. Wspólnie oświadczenie prezydentów Polski i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu.” *Gazeta Wyborcza*, Maj 22 (118), 1997, 9.
 57. „Wystąpienie Prezydenta Polski podczas obchodów 65. rocznicy pacyfikacji Huty Pieniackiej, 28 lutego 2009 roku.” *Kurier Galicyjski*, Marzec 2-16 (9), 2009, 2.
 58. Czawaga, Konstanty. „65. rocznica zagłady Huty Pieniackiej.” *Kurier Galicyjski*, Marzec 2-16 (9), 2009, 3.
 59. Kaczyński, Lech, i Juszczenko Wiktor. “Prezydenci w Pawłokomie.” *Gazeta Wyborcza*, (112), 2006, 23. [Przemówienia prezydentów Polski i Ukrainy]
 60. Kaczyński, Lech. “Wystąpienie prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego na uroczystościach w Pawłokomie.” *Nasz Dziennik*, (112), 2006, 3.
 61. Kruczek, Adam. „Żaden z przywódców nie nazwał ludobójstwa po imieniu.” *Nasz Dziennik*, Marzec 2 (51), 2009.
 62. Kuczma, Leonid. „Całym sercem odczuwamy Wasze nieszczęście,” przem., tł.: obchody 60. rocznicy tragedii wołyńskiej. *Gazeta Wyborcza*, (162), 2003, 13.
 63. Kwaśniewski, Aleksander. „Pamięć, żal, pojednanie.” *Trybuna*, Lipiec 12-13, 2003, 3.
 64. Łoza, Katarzyna. “11 lipca – wspólny ból Ukraińców i Polaków.” *Kurier Galicyjski*, Lipiec 16–30 (13), 2020, 5.
 65. Orłowski, Wojciech. “Pomordowanym w Hucie Pieniackiej: 65. rocznica upamiętniona przez prezydentów Polski i Ukrainy.” *Gazeta Polska*, Mwrzec 4 (9), 2009, 17. [W Hucie Pieniackiej, byłej polskiej wiosce na Kresach, spotkali się prezydenci Polski i Ukrainy. Dla kilkuset Polaków i Ukraińców był to ważny krok na drodze ku pojednaniu]
 66. Romer, Marcin. „Przeszłość nie powinna odbierać nam szansy.” *Kurier Galicyjski*, Marzec 2-16 (9), 2009, 1.
 67. Zawadzki, Mariusz. „Polsko-ukraińskie pojednanie pod Lwowem.” *Gazeta Wyborcza*, Marzec 2, 2009.

Архівні джерела та збірники документів

68. Білас, Іван. *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. У 2 Кн. Київ: Либідь – Військо України, 1994.
69. В'ятрович, Володимир, відп. ред. та упоряд. *Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА*. У 2 т. Т. 1. *Війна під час війни. 1942-1945*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011; Т. 2. *Війна після війни. 1945-1947*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011.
70. Литвин, Микола. “Документ Армії Крайової про військово-політичні протистояння на заході України в роки Другої світової війни.” *Україна у минулому* 7 (1995): 129-151.
71. Ольховський, Іван. *Кривава Волинь*. Книга друга “Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939-1945 роках: Історико-документальне дослідження.” Київ: Гарт, 2011.
72. Ольховський, Іван. *Кривава Волинь*. Книга перша “Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939 – 1945 роках: Історико-документальне дослідження.” Київ: Гарт, 2008.
73. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku*: Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 4. “Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942-1945”. Ч. 1. “Стосунки АК-УПА на фоні політики окупантів. На Волині”. Варшава; Київ, 2005; Ч. 2. В Галичині. На землях Холмщини і Грубешівщини. Варшава; Київ, 2005.
74. Пушук, Іван, упоряд. і авт. комент. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Любомльський і Шацький райони. Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2011.
75. Пушук, Іван, упоряд. і авт. коментарів. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Володимир-Волинський район*. Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2011.
76. Пушук, Іван, упорядник і авт. комент. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони*. Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2011.
77. Пушук, Іван, упорядник. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Іваничівський і Локачинський райони*. Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010.
78. Пушук, Іван. *Волиняни про “Волинь-43”: українська пам'ять про польську експансію на український північний захід у 1939-1944 рр.* Усноісторичні свідчення. Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестейщина, Підляшшя, Холмщина. У 2 ч. Вид. 2-е., доп. Луцьк: ФОП Гадяк Ж. С. друкарня “Волиньполіграф”, 2018.
79. Пушук, Іван. *Волиняни про “Волинь'43”: українська пам'ять про польську експансію на Український Північний Захід у 1938-1944 рр. усноісторичний аспект*. Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестейщина, Підляшшя, Холмщина. Луцьк: “Волиньполіграф”, 2017.

-
80. Пушук, Іван. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938 – 1944 років. Турійський район*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009.
 81. Пушук, Іван. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938 – 1944 років. Горохівський район*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009.
 82. Пушук, Іван. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Ківерцівський район*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008.
 83. Пушук, Іван. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Луцький район і м.Луцьк*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009.
 84. Пушук, Іван. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Рожищенський і Маневицький райони*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009.
 85. Садовий, О. «Куди прямують поляки?» В *Літопис Української Повстанської Армії*. Т. 2: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2: Бойові дії УПА. 3-є вид. 47-57. Торонто: вид-во „Літопис УПА”, 1990.
 86. Садовий, О. (Мирослав Прокоп). «Куди прямують поляки?» *Ідея і чин* 7 (1944): 8-13.
 87. Садовий, О. Куди прямують поляки? В *Літопис Української Повстанської Армії*. Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 2, 47-57. Торонто: вид-во „Літопис УПА”, 1977.
 88. Садовий, О. Куди прямують поляки? В *Літопис Української Повстанської Армії*. Т. 24, 298-305. Торонто, 1995.
 89. Свіцький, Микола. *Історія польсько-українських конфліктів*. У 3 т. Пер. з пол. Є. Петренка. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005.
 90. Царук, Ярослав. *Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район*. Вступна стаття Ярослава Ісаєвича. Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2003.
 91. *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. 2-gie wydanie. Tom 1, „wrzesień 1939 – czerwiec 1941.” Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1970.
 92. *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. 2-gie wydanie. Tom 2, „czerwiec 1941 – kwiecień 1943.” Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1973.
 93. *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. 2-gie wydanie. Tom 3, „kwiecień 1943 – lipiec 1944.” Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1976.
 94. *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. 2-gie wydanie. Tom 4, „lipiec 1944 – październik 1944.” Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1977.
 95. *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. 2-gie wydanie. Tom 5, „październik 1944 – lipiec 1945.” Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1981.
 96. *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. 2-gie wydanie. Tom 6, „Uzupełnia”. Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1989.

-
97. Dalecki, Maciej et al., zбір. *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce: (1942-1947)*. Red. naukowa Zdzisław Konieczny. Przemysł: "San Set" : PZW, 2001.
 98. Jastrzębski, Stanisław. *Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939-1946*. Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 2004.
 99. Jastrzębski, Stanisław. *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939 – 1947*. Wrocław: Nortom, 2007.
 100. Komański, Henryk, i Siekierka Szczepan. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*. Wrocław: "Nortom", 2004.
 101. Konieczny, Zdzisław. *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918-1947*. Wrocław: [Na rubieży. Zakład Wydawniczy]: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006.
 102. Koprowski Marek A. *Wołyń: epopeja polskich losów 1939-2013: akt III*. Zakrzewo : Wydawnictwo Replika, 2013.
 103. Koprowski, Marek A. *Bestie Bandery: kaci Małopolski Wschodniej*. Poznań: Wydawnictwo Replika, 2020.
 104. Koprowski, Marek A. *Wołyń : epopeja polskich losów 1939-2013: akt I*. Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2013.
 105. Koprowski, Marek A. *Wołyń : epopeja polskich losów 1939-2013: akt II*. Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, cop. 2013.
 106. Kulińska, Lucyna, i Roliński Adam, wstęp i oprac. *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944*. Kraków: Fundacja Dokumentacji Czynu Niepodległościowego: Księgarnia Akademicka, 2003.
 107. Kulińska, Lucyna, i Roliński Adam, wstęp i oprac. *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944*. Kraków: FCDCN, 2004.
 108. Kulińska, Lucyna, oprac. *Dzieci Kresów*. 1. Kraków : Wydawnictwo Jagiellonia, 2009.
 109. Kulińska, Lucyna, oprac. *Dzieci Kresów*. 3. Kraków: Wydawnictwo Jagiellonia, 2009.
 110. Kulińska, Lucyna, wybór i oprac. *Dzieci Kresów*. 2. Kraków: Wydawnictwo Jagiellonia, 2006.
 111. Kulińska, Lucyna, wybór i oprac. *Dzieci Kresów*. 4. Kraków; [Kędzierzyn-Koźle : Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo Wschodnich. Oddział], 2013.
 112. Kulińska, Lucyna, wybór i oprac. *Martyrologia polskich dzieci na Kresach RP 1942-1945*. Kraków; [Liszki]: „Platan”, 2003.
 113. Kulińska, Lucyna. *Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947*. 2 t. Kraków: „Abrys”, 2001-2.
 114. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich spod znaku OUN-UPA na ludności polskiej w powiecie Horochów, woj. Wołyń w latach 1939 – 1944. *Na Rubieży* 94 (2007): 47 – 51.

-
115. Mądro, Roman. „Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część I. Przebieg i wyniki ekshumacji w Woli Ostrowieckiej.” *Archiwum medycyny sądowej i kryminologii*. 43(XLIII) / 1 (1993): 47-63.
 116. Mądro, Roman. „Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część II. Przebieg i wyniki ekshumacji w Ostrówkach.” *Archiwum medycyny sądowej i kryminologii*. 43(XLIII) / 1 (1993): 64-78.
 117. Mądro, Roman. „Wyniki badań masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez ukraińskich nacjonalistów w 1943 r. w powiecie lubomelskim.” *Na Rubieży* 3 (1993): 21 – 24.
 118. Michna, Agnieszka. *Siostry zakonne – ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich: na terenie metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1947*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010.
 119. Orłowski, Wojciech. „Tragedia Huty Pieniackiej w materiałach niemieckiego Archiwum Państwowego.” *Na Rubieży* 98 (2008): 46 – 49.
 120. Popek, Leon. „Ekshumacja szczątków ludności polskiej wymordowanej przez UPA w pow. Lubomelskim.” *Biuletyn Informacyjny: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński. 27 Wołyńska Dywizja AK 2/38* (1993): 27-45.
 121. Róg, Tomasz. ... *I zostanie tylko pustynia: osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939-1948. Powiat Lubaczów. Gmina Cieszanów*. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2011.
 122. Siekierka, Szczepan, Komański Henryk, i Bulzacki Krzysztof. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947*. Wrocław: Wydawnictwo Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006.
 123. Siekierka, Szczepan, Komański Henryk, i Różański Eugeniusz. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946*. Wrocław: “Atla 2”: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów “Na Rubieży”, [2008].
 124. Siemaszko Władysław, i Siemaszko Ewa. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945*. 2 t. Wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2008.
 125. Siemaszko, Władysław, i Siemaszko Ewa. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945*. 2 t. Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000.
 126. Siwicki, Mikołaj. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. 3 t. Warszawa: Tyrsa, 1992-4.
 127. Sosenkiewicz, Stanisław, i Tomczyk Norbert. *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na polskich leśnikach w latach 1938-1948*. Wrocław: Wydawnictwo „Nortom” 2008.
 128. Szablowski, Witold. *Sprawiedliwi zdrajcy: sąsiedzi z Wołynia*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2016.

-
129. Wolczański, Józef, [oprac.]. „Interwencja abpa Bolesława Twardowskiego u abpa Adama Stefana Sapiehy w 1944 roku na rzecz ratowania Polaków przed napadami nacjonalistów ukraińskich: (materiały źródłowe).” *Nasza Przeszłość* 109 (2008): 207-238.
130. Wolczański, Józef. *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce wschodniej w latach 1939-1945: materiały źródłowe*. Cz. 1-2. Kraków: Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej OB. ŁAC, 2005-6.

131. Zychowicz, Piotr. „Masakra na Trupim Polu.” *Uważam Rze*, (29) 2011, 60-61.
132. Zychowicz, Piotr, Serwetnyk Tatiana. „Dzieci na Trupim Polu.” *Rzeczpospolita*, Sierpień 13, 2011.

Спогади й розповіді про події в окремих місцевостях

133. Боляновський, Андрій. „До питання про події у селі Гута Пеняцька в лютому 1944-го року.” *Педагогічна думка* 4 (2008): 28-30.
134. Вербич, Віктор. „Його кров залила моє обличчя”: Як український націоналіст врятував від смерти польську родину.” *Самостійна Україна* 4/490 (2003): 52-57.
135. Власюк, Лідія. „Содом і Гомора наших днів (Спогади з подій на Холмщині у 1944 р.).” *Літопис Волині* 4 (1958): 77-83.
136. Власюк, Юрій. *Село – і серце одпочине...* Київ: Вид-во „АртЕк”, 2003. [про події в с. Ставки на Турійщині]
137. Гордієнко, Микола. *З волинських і поліських рейдів: Із дій УПА Північ, 1943-44*. Торонто: накладом Т-ва колишніх вояків УПА в Канаді і США, 1959.
138. Данилюк, А. „Зруйнування Красного Саду.” *Літопис Волині* 1 (1953): 80.
139. Данилюк, Володимир. *Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939-1944: Худ.-док. повість*. Луцьк: „Ініціал”, 1995.
140. Свтушик, Марія. Від Холма до Серахович. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сераховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії: Матеріали ЛІІ Всеукраїнської історико-краєзн. конф., присвяченої 24-й річниці Незалежності України*, 98-103. Вип. 53. Луцьк, 2015.
141. Жулинський, Микола. „Поминаймо в скорботі, але не в гніві: Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр.” *Київ* 9 (2003): 123-140.
142. Жулинський, Микола. *Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр.* Луцьк: Видавництво “Волинська обласна друкарня”, 2003.
143. Іваник, Мирослав, упоряд. *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938-1948 у спогадах*. Львів: Львівська політехніка, 2014.
144. Каркоць-Вовк, Михайло. *Від Вороніжа до Українського легіону самооборони*. Передм. А. Семенюка. 2-е вид., доп. Рівне, 2002.
145. Каркоць, Михайло. *Від Вороніжа до Українського легіону самооборони*. Міннеаполіс, 1995.

-
146. Котульський, М. “Бої УПА з німцями та поляками біля Володимира.” *Літопис Волині* 9 (1967): 28–31.
147. Коц, Микола, і Осауленко Леонід. Українсько-польський, чи польсько-український конфлікт. В Коц Микола, і Осауленко Леонід. *Волинь у лецатах смерті. Сторінки з життя Миколи Коца і не тільки*. Публіцистично-документальна повість, 210–217. Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2007.
148. Крем’янченко, Остап. “На свято Покрови (з недавніх споминів).” *Літопис Волині* 2 (1955): 89–92.
149. Крохмалюк, Роман *Заграва на Сході*. За редакції Ярослава Довгана. Івано-Франківськ: Видавництво “Лілея-НВ”, 2019.
150. Крохмалюк, Роман. *Заграва на Сході: Спогади й документи*. За заг. ред. Василя Вериги. Торонто; Нью-Йорк: Головна управа Братства кол. Вояків І-ої Дивізії УНА, 1978.
151. Куделя, Микола. “Біля містка через річку.” В Куделя, Микола. *Крізь бурі лихоліть*, 105–115. Ст. Паул; Міннеаполіс: Вид-во „Стир”, 1999.
152. Куделя, Микола. “Українсько-польська вендетта в роки розбою Другої світової війни.” *Самостійна Україна* 3 (1998): 30–36.
153. Куделя, Микола. Волинська трагедія. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині*: Матеріали XII всеукраїнської наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю магдебурзького права. У 2-х ч. Ч. 1. 314–318. Луцьк: Надстир’я, 2003.
154. Кучерепа, Микола. “Польська самооборона с. Пшебраже / Перебріддя на Волині в 1943-1944 роках.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера (2008): 552–558.
155. Лагановський, Леонід. *Чорний квітень Красного Саду*: художньо-документальна повість. Луцьк : Терен, 2013.
156. Малімон, Наталія. “Чужі пам’ятники.” В *Любіть Україну: Кращі роботи волинських журналістів-дипломатів обласного конкурсу*, 20-24. Луцьк, 2003. [про трагедію 11 липня 1943 р. у с. Кисилин Локачинського району]
157. Михальчук, Василь. “Біля джерел далеких мрій...” *Самостійна Україна* 2 (2002): 42-44; 4 (2002): 43-47.
158. Пестка, Войцех. *До побачення в пеклі*. Переклад з польської Андрія Павлишина. Львів: Астролябія, 2012.
159. Подворняк, Михайло. *Вітер з Волині. Спогади*. Вінніпег (Канада): „Волинь”, 1981.
160. “Спогади.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 547–749.
161. Степанюк, Андрій. Українсько-польське протистояння на Волині в роки Другої світової війни (на прикладі поселення Пшебраже). В *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині*: Матеріали

-
- краєзнавчої історико-краєзн. конф. (м. Ківерці – смт. Олика. 22 вересня 2017 р.)
Вип. 62, 245-251. Луцьк, 2017.
162. Стецюк, Григорій. *Чорні дні Волині: Спогади колишнього зв'язкового обласного провodu ОУН*. Володимир-Волинський: Світязь, 1992.
163. Типець, Світлана. Волинська трагедія 1943 р. в с. Дошно. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині*: Матеріали ХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзн. конф., приуроченої 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 р. (смт. Ратно, с. Кортеліси, 20 вересня 2012 р.). Вип. 42, 163-167. Луцьк, 2012.
164. Цибульський, Г. Червоні ночі. – К., 1970. – 125 с.
165. Шабловський, Вітольд. *Кулемети й вишні. Історії добрих людей з Волині*. Пер. з пол. А. Бондар. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017.
166. Якимук, Ярослав. Кривавий березень 1944 року. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*: Матеріали ХХV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції (м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.). Вип. 25, 178–182. Луцьк, 2007.
167. Bagińska-Hajdamowicz, Ewelina. „Moja ostatnia noc w Lipnikach – byłam świadkiem...” *Na Rubieży* 8 (1994): 22–23.
168. Bąkowski, Władysław. *Zagłada Huty Pieniackiej*. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Złoczowskiej; nakł. Klubu Złoczowskiego, 2001.
169. Becht, Wiesław. „Relacja świadka Wiesława Bechty.” *Na Rubieży* 2/3 (1993): 13.
170. Białowas, Jan. *Wspomnienie z Ithrowicy na Podolu. Banderowska rzeź ludności polskiej w Wigilię 1944 roku*. Końskowola, 1997.
171. Bień, Edward. „Smert' lacham, czyli ekspatriacja ludności polskiej.” *Na Rubieży* 98 (1998): 49–51.
172. Biskupski, Stanisław, wybór tekstów i oprac. *Świadkowie mówią*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej, okręg Wołyń, 1996.
173. Buczkowski, Czesław. „Sahryń w latach 1942-1944.” *Na Rubieży* 115 (2011): 13–16.
174. Cicha, Dominika. „Język, który niesie świadectwo niemocy: wybrane relacje ocalałych ze zbrodni wołyńskiej i ich poetyka.” *Konteksty Kultury* 13, z. 2 (2016): 190–205.
175. Cybulski, Henryk. *Czerwone noce*. Oprac. literackie Henryk Pająk. Wyd. 5 zm. Warszawa: „Bellona”, 1990.
176. Cybulski, Henryk. *Czerwone noce*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967.
177. Cybulski, Henryk. *Czerwone noce*. Wyd. 2. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 380 s.
178. Cybulski, Henryk. *Czerwone noce*. Wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1974.
179. Cybulski, Henryk. *Czerwone noce*. Wyd. 4. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977.

-
180. Cybulski, Henryk. *Krwawy Wołyń '43: Wspomnienia komendanta Przebraża*. Warszawa: „Bellona”, 2014.
181. Dąbbski, Stefan. *Egzekutor*. Oprac. red. Aleksandra Janiszewska, Maria Krawczyk, Anna Richter. Warszawa: Ośrodek Karta, 2010. (Tematy „Karty”)
182. Dębowska, Maria. „Kto, kiedy i gdzie – sporządził spis osób z parafii Ostrówki (diecezja łucka) zamordowanych 30 sierpnia 1943 r. Przez nacjonalistów ukraińskich z Ukraińskiej Powstańczej Armii.” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 98 (2012): 457–460.
183. Dębski, Krzesimir. *Nic nie jest w porządku: Wołyń, moja rodzinna historia*. Warszawa: Czerwone i Czarne, 2016.
184. Dębski, Włodzimierz. “Akcja na Piotra i Pawła.” *Na Rubieży* 8 (1994): 5–
185. Dębski, Włodzimierz Sławosz. *Było sobie miasteczko : opowieść wołyńska*. Lublin: Wydawnictwo Polihymnia, 2006.
186. Dębski, Włodzimierz Sławosz. *Było sobie miasteczko: opowieść wołyńska*. 2-e wyd. Lublin: Wydawnictwo Polihymnia, 2011.
187. Dudek, Tomasz. *Przebraże 1943*. Warszawa: Bellona, 2019.
188. Fredro-Boniecka, Maria. *Wołyń: siła traumy: wspomnienia i pamięć*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B. – Grupa Wydawnicza Foksal, 2016.
189. Garbacz, Józef. „Wspomnienia o Wołyniu. Byłem świadkiem wielkiej zbrodni.” *Biuletyn Informacyjny*. 27 *Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 4/84 (2004): 38–48.
190. Garbowski, Henryk. *Polesie Wołyńskie pod okupacją niemiecką*. Warszawa: von borowiecky, 2003.
191. Gross, Edward. *Zbrodnie Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Głogów: nakł. autora, 1999.
192. Hermaszewski, Mirosław. „Tragiczna marcowa noc 1943 roku.” W Paż, Bogusław. red. *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, 243–251. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
193. Hermaszewski, Władysław. *Echa Wołynia*. Warszawa: „Bellona”, 1995.
194. Huk, Bogdan, wybór, oprac., wstęp i posł. *Za to, że jesteś Ukraińcem...: wspomnienia z lat 1944-1947*. Koszalin: Stowarzyszenie Ukraińców Więźniów Politycznych Represjonowanych w Polsce, 2012.
195. Janicki, Zenobiusz. *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*. Oprac. Leon Karłowicz. Lublin: „Ardablju”, 1997.
196. Jasińska-Mrukot, Jolanta. „Opowieść o chłopcach z Przebraża.” *Na Rubieży* 96 (2008): 56–
197. Jasiński, Feliks. *Kronika: losy Polaków parafii Kąty, powiatu krzemienieckiego, województwa wołyńskiego w latach 1939-1945*. Sandomierz: [“Koncept” Biuro Reklamy i Promocji], 1999.
198. Jezierski, Ryszard. „Moje wspomnienia z Porycka na Wołyniu.” *Na Rubieży* 116 (2011): 44–49.
199. Kargol, Marian. „Naoczny świadek.” *Przegląd*, Lipiec 10-16 (28), 2017, 44–47.

-
200. Karłowicz, Leon, i Popek Leon, oprac. *Śladami ludobójstwa na Wołyniu: okrutna przestroga*. Lublin: „Polihymnia”, 1998.
201. Kobyłański, Władysław. *W szponach trzech wrogów. Przeciw UPA, Niemców i Sowietów*. Grzegorz Korczyński, red. historyczna i przypisy. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Mireki”, 2013.
202. Kołtun, Krzysztof. *Bestialstwo UPA pod Lubomlem na Wołyniu*. Lublin: „Norbertinum”, 2016.
203. Konieczny, Zdzisław. *Był taki czas: u źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie*. Przemysł: Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemysłu, Archiwum Państwowe w Przemysłu, 2000.
204. Konieczny, Zdzisław. *Był taki czas: u źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie*. Wyd. 2. Przemysł: Archiwum Państwowe w Przemysłu, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemysłu, Polski Związek Wschodni. Zarząd Główny w Przemysłu, 2005.
205. Kornatowski, Andrzej. *O płonącym Wołyniu: wspomnienia Kresowiaka: w 60 rocznicę mordu Polaków na Wołyniu*. Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2006.
206. Kownacka-Góral, Anna. *Z Przebraża na Wołyniu do Opola*. Łódź, Lublin: Wydawnictwo „Polihymnia”, 2008.
207. Kozioł, Czesław. „Leśnik na szańcach wołyńskiego Przebraża.” *Łaś Polski* 10 (2016): 29–31.
208. Krasowski, Jerzy. *Wołyński oddział „Kozaka”*. Szczecin: Wydawnictwo Promocyjne „Albatros”, 1996.
209. Krasowski, Jerzy. *Wspomnienia wołyniaka*. [Szczecin]: nakład autora, [1994].
210. Krasowski, Jerzy. *Wspomnienia wołyniaka*. Cz. 2, „Praca w PRL-u”. [Szczecin]: „Albatros”, 1995.
211. Kulińska, Lucyna. „Koszmar dzieci.” *Biuletyn Informacyjny*. 27 *Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 4/100 (2008): 68-76
212. Kulińska, Lucyna. „Koszmar dzieci.” *Na Rubieży* 99 (2008): 56 – 59.
213. Kulmanowski, Jan. „Podeszło do mnie trzech Ukraińców i zaczęli mnie kłuć bagnietami” (relacja byłego mieszkańca kolonii Ugły na Wołyniu).” W Paż Bogusław, red. *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, 253-255. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
214. Literska, Karolina Dorota. *W labiryncie przeszłości*. Brzezia Łąka: Wydawnictwo Poligraf, 2020.
215. Lubieniecka-Baraniak, Krystyna. *Gdy brat staje się katem. Opowieść dokumentalna*. Szczecinek: Fundacja Nasza Przyszłość, 2007.
216. Maćkówka, Roman, red. wyd. *Ból, cierpienie, pamięć: księga pamięci w 65 rocznicę ludobójstwa polskiej ludności cywilnej: suplement do książki “Zagłada Huty Pieniackiej”* wydanej w 2001. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2009.
217. Maguza, Zygmunt. „Ocalony: uciekłem spod topora...: świadek rzezi wołyńskiej.” Rozmawia Piotr Włoczyk. *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 40, dod. Hekatomba Polaków 1937-1953. Cz. 3 Zbrodnie ukraińskie (2019): 81-83.

-
218. Malec-Mucha, Teresa. „Gdy na Wołyniu rzeź wybuchła.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/87 (2005): 49–58.
219. Mamczar, Amelia. „Albo mnie zastrzel, albo mnie wypuść, niech nie palę się żywcem z tymi dziećmi” (relacja mieszkanki kolonii Pendency na Wołyniu).” W Paż Bogusław, red. *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, 256-262. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
220. Mariański, Antoni. „Bolesna prawda – Zasmyki, powiat Kowel.” *Na Rubieży* 91 (2007): 55 – 59.
221. Mateja, Anna. „Córki pana Pończochy: Konflikt na Wołyniu w pamięci polskiej rodziny – reportaż.” *Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki* 64 (2003): 56–63.
222. Miecik, Igor T. „Sąsiedzi z Wołynia.” *Newsweek Polska*. Luty 11–17, 2013, 51–53. [Do Parośli inaczej jak furmanką czy traktorem dotrzeć się nie da. Bo i po co? Wsi już nie ma...]
223. Miławicki, Marek. „Byj Lacha, de tilky złowysz!”: mord ludności polskiej przez ukraińskich nacjonalistów w Podkamieniu i okolicy w dniach 11-16 marca 1944.” W *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*, Osadczy Włodzimierz i Adam Kulczycki, wstęp i redakcja naukowa, 213-275. Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019.
224. Miśło, Eugeniusz. *Pawłokoma 3 III 1945 r.* Warszawa: Wydawnictwo „UKAR”, 2006.
225. Mroczkowski, Józef. *Obserwator. Pogranicze polsko-ukraińskie w krwawych latach 1939-1947. Pożogi, ucieczki, przesiedlenia, echa Wołynia.* Warszawa: Literatura faktu PWN Karta, 2013.
226. Muzyka, Agnieszka. „Relacja świadka Agnieszki Muzyki.” *Na Rubieży* 2/3 (1993): 15–16.
227. Muzyka, Tomasz. „Relacja świadka Tomasza Muzyki.” *Na Rubieży* 2/3 (1993): 13.
228. Narbutt, Maja. „Pamięć o zapomnieniu.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 4/84 (2004): 48–56.
229. Odnous, Barbara. „Lato 1943.” *Karta* 46 (2005): 98–121.
230. Okoń, Zbigniew. *Kresowi sąsiedzi: w szponach trzech ludobójczych hord.* Rzeszów: „Fosze”, 2005.
231. Oliwa, Apolinary. *Gdy poświęcano noże: tragedia Wołynia. Już bez cenzury - wspomnienia wojenne.* Opole: Wydawnictwo Nowik, 2013.
232. Oliwa, Apolinary. *Gdy poświęcono noże.* Oprac. liter. Harry Duda; wstęp J. Krotiuk ; posłowie S. Chojnacki. Opole: Wyd. Opolskie Opolskie Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe., 1973.
233. Orłowska-Łosek, Janina. „Zagłada Janowej Doliny – polskiej osady górniczej w gminie Kostopol.” *Na Rubieży* 2/8 (1994): 24–26.
234. Ozarowski, Filip („Mietlica”). *Wołyn a flame.* Transl. from the Pol. by Jan Peczkis; ed. by Jean Wilson. Chicago, Il.: Wici, 1997.

-
235. Ożarowski, Filipe („Mietlica”). *Gdy płonął Wołyń*. Chicago: Wydawnictwo Wici, 1995.
236. Pielichowski, Stanisław. „Cudem udało się mi ująć z życiem” (relacja mieszkańca wsi Herbutów w województwie stanisławowskim).” W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, Paź Bogusław red., 267-270. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
237. Piliszewska, Irena. „Zamordowani za to, że byli Polakami.” Relacji wysłuchał Damian Szymczak. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 1-2/96-97 (2009): 143 – 148.
238. Piotrowski, Czesław. *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004.
239. Piotrowski, Czesław. *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą. Wspomnienia z rodzinnych stron z czasów okupacji*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński: „PAB-Font”, 1995.
240. Piotrowski, Czesław. *Krwawe żniwa: zbrodnie ukraińskie na Wołyniu 1943*. Warszawa: Bellona, 2016.
241. Piotrowski, Czesław. *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński, 1998.
242. Popek, Leon, [et al.], oprac. *Wołyński Testament*. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997.
243. Popek, Leon. “Janowa Dolina (22/23 kwietnia 1943 r.) jeden z największych masowych mordów dokonanych przez podziemia banderowskie na polskiej ludności Wołynia.” *Wołanie z Wołynia = Воляння з Волині* 3 (2013): 20-23.
244. Popek, Leon. *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo*. Przedmowa Andrzej Krzysztof Kunert. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2011.
245. Pradun, Aleksandr. „Relacja świadka Aleksandra Praduna.” *Na Rubieży* 2/3 (1993): 5–10.
246. Przybysz, Antoni. *Wspomnienia z uwięzionego Wołynia: 1939-1943*. Wrocław: „Nortom”, 2000.
247. Rodziewicz-Szepietowska, Teresa. „Wspomnienia z trzech okupacji (fragmenty).” *Cracovia Leopoldis: kwartalnik* 1/53 (2008): 35–41.
248. Romanowski, Wincenty. *Kainowe dni*. Warszawa: Wyd. Instytut Zw. Zawodowych, 1990.
249. Romanowski, Wincenty. *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*. Lublin: Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993.
250. Rosa, Edward. *Wspomnienia z lat przeżytych na Wołyniu*. Toronto: Zw. Ziem Wschodnich RP, 1997.
251. Różański, Eugeniusz. „Nie każdy Ukraińiec był Polakowi wilkiem. Ukraińcy, którzy potępiali ideologię głoszoną przez OUN-UPA, ostrzegali Polaków przed napadami, ukrywali ich i bronili przed śmiercią, nie szczedząc przy tym własnego życia.” *Na Rubieży* 65 (2003): 1–13; 67 (2003): 1–10.
252. Selwa, Jan. „Strzelano tylko do świń... Mówi Józef Kuc.” *Na Rubieży* 37 (1999): 6 – 10.

-
253. Selwa, Jan. „Tajemnicze okoliczności mordu w Rublinie.” *Na Rubieży* 4 / 14 (1995): 26–27.
254. Sikorski, Marian. „Ukrainiec powiedział: „Zabiję was”.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 7-8 (2010): 138–141. [Wspomnienia Mariana Sikorskiego, byłego mieszkańca kolonii Ułanówka w pow. Włodzimierskim na Wołyniu, zostały nagrane na taśmę magnetofonową w 2003 r. i spisane przez Sławomira Pocha oraz przekazane przez niego do Biura Edukacji Publicznej IPN (znajdują się także w zbiorach E. Siemaszko). Tutaj zamieszczamy tylko fragment tych wspomnień]
255. Šimek, Václav. *U nás na Volyni*. Sokolov: Okresní úřad, 1993.
256. Słowiński, Henryk, i Rudnicka-Kędziarska Bogusława. Oprac. *Lipniki*: oprac. Zbiorowe. Wrocław: [s. n.], 1998.
257. Sobiesiak, Józef. *Przebraże*: [Powieść]. Wyd. II. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1971.
258. Sobiesiak, Józef. *Przebraże*: [Powieść]. Wyd. I. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 174 s. [Jest to opowieść o walce przeciwko nacjonalistom ukraińskim, opowieść „o ludziach prostych i silnych”, którzy potrafili stawić czoło przeważającej liczbie wroga i ocalić tysiące niewinnych mieszkańców Wołynia; starców, kobiety, dzieci. Autor był blisko tych wydarzeń, a nieraz w samym ich środku. Jego partyzancka pozycja pozwalała mu widzieć i wiedzieć więcej od tych, którzy bezpośrednio zaangażowani w ową straszną rzeź swoją uwagę kierowali przede wszystkim w stronę ochrony swego życia i życia swoich bliskich. Książka jest próbą przekleństwa głupoty i podłości ludzkiej, a zarazem hołdem złożonym poświęceniu i dojrzałości człowieka, wystawionego na próbę w okresie szczególnego upadku jakichkolwiek norm moralnych]
259. Sobiesiak, Józef. *Przebraże*: [Powieść]. Wyd. III. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1973.
260. Soboń, Bogusław. *Wołyński życiorys: wspomnienia i refleksje: (wokół Kopalni bazaltu w Janowej dolinie pow. Kostopol)*. Wyd. 2. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński, 1999.
261. Socha, Miłosz. *Wołyń. Świadkowie mówią*. Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2019.
262. Sokólski, Cezary. „Relacja byłego mieszkańca Borszczówki na Wołyniu.” *Przeszłość i Pamięć* 3-4 (2003): 96–99.
263. Sołtysiak, Grzegorz. „Huta Stepańska.” *Karta* 8 (1992): 66–82. [Cytowane tu we fragmentach relacje pochodzą w dużej części ze zbiorów Komisji Historycznej Środowiska 27 Wołyńskiej Dywizji AK. Środowisko to, zorientowawszy się w 1985 roku, jak słabo udokumentowany jest ten okres historii, zaapelowało do swych członków o szczegółowe świadectwa. Kopie wybranych relacji przechowywane są m.in. w Archiwum Wschodnim. Wykorzystaliśmy także fragmenty wspomnień Władysława Kobylańskiego W szponach trzech wrogów, złożonych do druku w Wydawnictwie Bellona. Relacji uczestników wydarzeń zostały tu uzupełnione cytatami z nie drukowanego opracowania Wincentego Romanowskiego, który opierał się również na świadectwa ze środowiska Wołyńskiej Dywizji AK]
264. Soroka, Marianna. „Relacja świadka Marianny Soroki.” *Na Rubieży* 2/3 (1993): 14.

-
265. Soroka, Władysław. „Relacja Władysława Soroki.” Spisana przez Leona Popka. *Na Rubieży* 2/3 (1993): 11.
266. Stańczyk, Tomasz. „Zbrodnia i ocalenie w Kisielinie: 11 lipca 1943 r. dramatyczna obrona plebanii: oddział UPA wymordował w miasteczku 82 Polaków, którzy przyszli na mszę: ocalałym pomogło kilku Ukraińców – sąsiadów.” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego* 40 dod. Hekatomba Polaków 1937-1953, Cz 3, Zbrodnia ukraińska (2019): 78–80.
267. Stański, Zygmunt, i Stański Witold. *Poryck – miasteczko kresowe: symbol tragedii Polaków na Wołyniu*. Toruń: Adam Marszałek, 2005.
268. Szarek, Joanna, i Szarkowa Jarocław. „Na Trupim polu : przemilczane ludobójstwo.” *Źródło* 28 (2013): 14.
269. Szpringel (Szprzyniel), Edward. „Bóg nas uratował.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 7-8 (2010): 142–148.
270. Szwed, Ewa. „Relacja Ewy Szwed.” Spisana przez Leona Popka. *Na Rubieży* 2/3 (1993): 12.
271. Śladowska, Monika. „Byłam świadkiem.” *Na Rubieży* 91 (2007): 59–61.
272. Trusiewicz, Feliks, Szewczyk Tadeusz, i Maleńczuk Maria. „Świadectwa zbrodni wołyńskiej.” Oprac. Katarzyna Bock-Matuszyk. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej* 8 (2018): 219–322.
273. Wasiuk, Czesław. „Relacja świadka Czesława Wasiuka.” *Na Rubieży* 2/3 (1993): 10.
274. Wilczur, Jacek. „Zbrodnia bez kary.” *Na Rubieży* 52 (2001): 1–3.
275. Wolak, Tadeusz, i Piotrowski Czesław. „Przebraże – osiedle polskie na Wołyniu.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/79 (2003): 41–51.
276. Wolak, Tadeusz, red. *Przebraże 1943*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyn : 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK, 1996.
277. Wyrwicz, Mateusz. „Tam zabili kawał naszej Polski.” *Niedziela (Ogólnopolska)* 26 (2013): 36–37.
278. Zadeberny, Franciszek. „Wigilia 1943 w Kruchowie.” *Semper Fidelis* 6/29 (1995): 25–27. [wieś Kruchów przed wojną należała do powiatu Złoczów woj. Tarnopol, a po wybuchu wojny i zajęciu tych terenów przez okupanta sowieckiego, do rejonu Olesko woj. Lwów]
279. Zientek, Sylwia. *Kolonia Marusia*. Warszawa: W. A. B., 2016.
280. Żuk, Sulimir Stanisław. „Zagłada Huty Pieniackiej: Fragmenty relacji naocznego świadka.” W Niewiński Jan, wybór i oprac. *Stosunki polsko-ukraińskie „Głos Kresowian”*, 52-54. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2005.
281. Żuk, Sulimir Stanisław. *Skrawek piekła na Podolu: Huta Pieniacka – Hucisko Brodzkie*. Sł. wstępne Jan Michalewski. Wyd. 2 poszerz. i uzup. Warszawa: nakł. autora, 2007.
282. Żur, Leon. *Mój wołyński epos*. Suwałki: „Hańcza”, 1997.

-
283. Адамчук, Софія. “Верховини були знищені поляками за декілька годин.” Запис. Ірина Крась. *Слово і діло*, Липень 4 (26), 2003, 6.
284. Байда, Галина. “Про трьох мам, дві країни і одну родину.” *Сім'я і дім. Народна трибуна*, Листопад 20 (47), 2003, 11.
285. Банада, Надія. “Дві трагічні історії.” *Волинська газета*, Січень 16 (1), 2020, 6.
286. Барбелюк, Тетяна. “Свідчимо...” *Слава праці*, Липень 8 (50), 2003, 2; Липень 10 (51), 2003, 2.
287. Батоговська, Галина. “Пам'ятаю, як загинули мої рідні.” *Слово правди*, Жовтень 10 (41), 2013, 6.
288. Біль, Петро. “Подай же, брате-ляше, руку...” *Наше життя*, Серпень 28 (69), 2003, 3.
289. Божко, Антон. “Стражденна й мила серцю мого дитинства Холмщина.” *Слово правди*, Квітень 17 (32), 2003, 7; Травень 3 (36), 2003, 7; Травень 6 (37), 2003, 3; Травень 8 (38), 2003, 7.
290. Борковський, Андрій. “Щоб не чути криків катованих, поляки вмикали гучну музику.” *Волинь* (Луцьк), Березень 14 (20), 2019, 13.
291. Боярчук, Петро. “Липень 1943-го : правда, прихована мовчанням.” *Волинь-нова* (Луцьк), Липень 11 (75), 2013, 6 ; Липень 13 (76), 2013, 10. [про події у с. Бужани Горохівського району]
292. Боярчук, Петро. “Трагедія зветься “Красний Сад”.” *Слово Просвіти*, Жовтень 7-13 (40), 2010, 5; Жовтень 14-20 (41), 2010, 6–7.
293. Бухало, Гурій. “Їх убили поляки. У серпні 1939 року в Дермані.” *Волинь* (Рівне), Травень 16 (20), 2003, 6.
294. Бухало, Гурій. “Їх убили поляки. У серпні 1939 року в Дермані.” *Шлях Перемоги*, Травень 28 (22), 2003, 10.
295. Величко, Іванна. “Як баба Харитиня повернула “голобським” полякам історію.” *Полісся*, Травень 28 (22), 2020, 1, 7. [спогади жительки с. Малі Голоби Камінь-Каширського району Харитини Шумік про українсько-польське протистояння]
296. Вербич, Віктор. “Їого кров залила моє обличчя”. Як український націоналіст врятував від смерті польську родину.” *Сім'я і дім*, Січень 23 (4), 2003, 3.
297. Вітрук, Григорій. “На трьох Святих у Ставки прийшло лихо засніженим ранком.” *Слово правди*, Червень 5 (46), 2003, 3.
298. Вітюк, Галина. “Красний Сад стерли з лиця землі, але не з пам'яті.” *Віче*, Січень 30 (5), 2003, 6.
299. Влашинець, Леся. “Діда застрелили. А мамі, яка стала на коліна, щоб не вбили двох діточок, поляк сказав: “ Пам'ятай, що я подарував тобі життя”.” *Волинь-нова* (Луцьк), Липень 12 (4), 2018, 1, 4. [лучанка Марія Хоменко – свідок трагедії села Сагринь]
300. Влашинець, Леся. “Незагосний біль Волині: у селі Красний Сад убито 104 людини.” *Волинь-нова* (Луцьк), Серпень 15 (88), 2017, 3.
301. Влашинець, Леся. “Розстріляний цвіт Красного Саду.” *Горохівський вісник*, Травень 17 (19), 2003, 6.

-
302. Вовчук, Оксана. “Кривава Трійця у Черчицях: 75 років тому – 27 червня в невеличкому мальовничому селі Черчиці, яке нині є околицею Луцька пролилася кров близько сотні невинних українців.” *Волинь-нова* (Луцьк), Червень 27 (45-46), 2018, 8.
303. Вознюк, Іван. “Трагедія села Стариків.” *Волинь* (Рівне), Травень 1 (18), 2003, 6.
304. Ворона, Тамара. “Так було.” *Володимир вечірній*, Липень 10 (28), 2003, 5. [розповідь Акуліни Ткачук про події в селі Верба]
305. Гаврилюк, Володимир. “Кривава Трійця у Черчицях.” *Волинь* (Луцьк), Липень 31 (86), 2003, 7.
306. Гаврилюк, Володимир. “Українські мученики Україною забуті.” *Волинь* (Луцьк), Серпень 12 (90), 2004, 3. [про трагедію сіл Черчиці та Кічкарівка (тепер Луцьк)]
307. Гарбарчук, Кость. “Кривавий понеділок у Богушівці.” *Вісник & К*, Травень 15 (20), 2003, 14.
308. Герасимович, Г. “Дерев’янська трагедія.” *Волинь* (Рівне), Лютий 28 (9), 2003, 6. [спогади про події біля Клевая]
309. Глушук, Олександр. “Кров лилася з обох сторін...” *Наше життя*, Липень 24 (59), 2003, 3.
310. Гнатюк, Петро. „Ми пережили три окупації. І одна з них – польська.” *Селянське життя*, Липень 5 (26), 2003, 2, 3.
311. Гнатюк, Петро. „Ми пережили три окупації. І одна з них – польська.” *Волинські губернські відомості*, Липень 24 (30), 2003, 6.
312. Голячук, Петро. “Як полька у війну абсурду врятувала мою маму.” *Слово правди*, Березень 12 (11), 2020, 6.
313. Горошкевич, Януш. “Оборона Гути Степанської.” *Волинський монітор = Monitor Wołyński*, Липень 16 (14), 2020, 4–6.
314. Григоренко, Сергій. “Хочеться забути, але потрібно пам’ятати...” *Аверс-прес*, Жовтень 16 (42), 2003, 2. [спогади про українсько-польські відносини в 1943 році у с. Годовичі, Тростянка Рожищенського району]
315. Гук, Богдан, підгот. “Сагринські спогади.” *Наше слово*, Вересень 20 (38), 2009, 9. [спомин Галини Шишко]
316. Данилюк, Володимир. “Екстимація – не політика.” *Волинська газета*, Серпень 18 (33), 2011, 8.
317. Данилюк, Володимир. “Смерть називається “Пшебраже”.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 27 (47), 1995, 2.
318. Данилюк, Степан. „Пройдуть роки і проминуть віки...” – „Пшейдо лята і віки пшеміно...” *Україна молода*, Червень 12 (105), 2003, 12.
319. Денищук, Анастасія. “Як знищили Старики.” *Волинь* (Рівне), Серпень 15, 2003, 6.
320. Дмитрук, Володимир. “Красний Сад знищили у страшний тиждень.” *Волинь* (Луцьк), Травень 1 (48), 2003, 3.

-
321. Дорошук, С. “Пам’ять жертв польсько-німецького терору стукає в наші серця.” *Волинь* (Рівне), Березень 14 (11), 2003, 7. [коротка інформація про події в с. Бугрин Гошанського району Рівненської області]
322. Дорошук, С. “Спогади про минуле.” *Волинь* (Рівне), Березень 7 (10), 2003, 7. [записано зі слів очевидців подій у с. Поляни на Березнівщині]
323. Дубук, Марія. “Перед святом Петра та Павла хати у Рудці-Козинській горіли, як свічки.” *Вісник & К*, Червень 19 (25), 2003, 14.
324. Дубук, Марія. “У червневий день 43-го гинули невинні коршівські селяни.” *Вісник & К*, Липень 24 (30), 2003, 14.
325. Жарчинська, Ольга. “За що поляки спалили Рудку-Козинську?” *Вісник & К*, Липень 4 (27), 2013, 1, 12–13.
326. Жулинський, Микола. “Поминаймо в скорботі, а не в гніві.” *Слово Просвіти*, Липень 16-22 (29), 2003, 3; Липень 23-29 (30), 2003, 4.
327. “Звірства польських катів.” *Волинь* (Рівне), Травень 9 (19), 2003, 6. [про події у с. Ямполь на Костопільщині записано зі слів очевидців та родичів загиблих: Івана Тукаша, Миколи Короля, Івана Переходька, Федори Бугай (дівоче прізвище Жук), Степана Осипчука, Степана Омельчука, Арсена Рижого, Якова Бурди, Галини Ігнатюк]
328. Зламанець, Йосип. “Тяжко ворухити минуле.” *Народне слово*, Липень 10 (28), 2003, 2. [спогади мешканця с. Гайки]
329. Іваник, Мирослав, підгот. “І тоді приснилась мені живою мама...” (Трагедія Павлокоми очима дитини згадує Наталя Кузьма з дому Мудрик, народжена 1933 року). *Наше слово*, Березень 8 (10), 1998, 3; Березень 15 (11), 1998, 3; Березень 22 (12), 1998, 3; Березень 29 (13), 1998, 3.
330. Карасюк, Вікентій. “Мої сторінки війни: Правда і домисли про “Волинську трагедію”.” *Віче*, Травень 8-14 (19), 2008, 10.
331. Карпович, Галина. “Спогади.” *Волинь* (Рівне), Травень 1 (18), 2003, 6.
332. Касьянчук, Сергій. “Спочатку ми з поляками дружили.” *Волинь* (Луцьк), Травень 13 (52), 2003, 2.
333. Качанівський, Семен. “Колоденська трагедія.” *Волинь* (Рівне), Червень 20, 2003, 6.
334. Кваша, Василь. “[Поляки з Холодної Долини].” *Волинь* (Рівне), Квітень 11 (15), 2003, 7.
335. Кваша, Василь. “Повертаючись до трагедії села Малин.” *Волинь* (Рівне), Червень 27 (26), 2003, 6.
336. Ковтун, Юрій, і Якименко Микола. “Розстріляний рай.” *Волинські губернські відомості*, Квітень 17 (16), 2003, 10.
337. Козак, Петро. “Убивали за те, що були українцями.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 25 (46), 2013, 8. [про спалене село Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл.]
338. Корнійчук, М. “То хто ж має просити вибачення.” *Волинь* (Рівне), Травень 16 (20), 2003, 7.

339. Корнійчук, Надія. “Спаська трагедія в Мощаниці.” *Вільним шляхом*, Червень 27 (26), 2003. [записано зі слів очевидця подій, колишнього мешканця с. Мощаниця, А. Довгуна]
340. Косяненко, Наталя. “Трагедія хутора Бовти.” *Волинські новини*, Червень 6 (22), 2019, 9. [про українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни на хуторі Бовти поблизу села Дубечне Старовижівського району]
341. Кравчук, Наталія. “Три дні для вбитих майстрували домовини... Як у 1943 році польські бандити розстріляли Богущівку, Мар’янівку і Рудку-Козинську.” *Вісник і К*, Липень 28 (30), 2016, 1, 10-11.
342. Кравчук, Наталія. “Як спати лягаю, все перед очима ті труни везуть...”: Чому сейм закрив очі на звірства предків щодо українців під час Волинської трагедії 1943 року?” *Високий Замок*, Серпень 4–10 (87), 2016, 7.
343. Красовський, Віктор. “Це було біля Степаня.” *Волинь* (Рівне), Травень 9, 2003, 6.
344. Крещук, Святослав. “Три хрести над могилою. А у ній 100 покійників [жертв німецько-польської каральної операції 1943 р. в с. Баїв Луцького району Волинської обл.]” *Волинь* (Луцьк), Грудень 16 (144), 2003, 2.
345. Кривицька Галина. „Не судить і не осудять вас...” *Наш край*, Грудень 11 (51), 2003, 4. [про конференцію „Не судить і не осудять вас”, присвячену 60-річчю трагічних подій на Волині 1943-1944 рр., яка відбулася в Рожищенській школі № 2; є свідчення очевидців]
346. Кричильський, Сергій. “Ремель: вічна ганьба поляків.” *Волинь* (Рівне), Березень 21 (12), 2003, 1, 3; Березень 28 (13), 2003, 6.
347. Кричильський, Сергій. “Трагедія села Ремель.” *Волинь* (Рівне), Березень 14 (11), 2003, 7.
348. Криштоф, Олег. “Добий цю дитину, нехай не мучиться...” *Волинь-нова* (Луцьк), Лютий 22 (14), 2018, 9.
349. Кудаський, Леонтій. “Одні хотіли незалежності, інші панування: спогади очевидця.” *Сільські новини*, Квітень 15 (30), 2003, 2. [про події у с. Майдан Ковельського району Волинської обл.]
350. Куделя, Микола. “Біля містка через річку...: До 60-річчя Волинської трагедії.” *Слава праці*, Липень 12 (52), 2003, 2; Липень 15 (53), 2003, 2; Липень 17 (54), 2003, 2.
351. Куделя, Микола. “Життя в лабетах кривавого танцю смерті.” *Луцький замок*, Травень 27 (21), 1999, 9.
352. Ладжинський, Роман. “Ксьондз-упир.” *За вільну Україну*, Липень 15 (76), 2003, 3.
353. Легка, Наталія. “Леонія Цілінська врятувала Сереховичі, але загинула від рук односельців?” *Волинські новини*, Березень 22 (11), 2018, 18.
354. Легка, Наталія. “Ми їх рятували, а вони нас убивали.” *Вісник і К*, Серпень 2 (31), 2018, 9.
355. Лис, Сергій, та Гуменюк Надія. “Черчицька трагедія.” *Віче*, Квітень 24 (17), 2003, 4-5.

-
356. Литвин, Микола. “Гута Пеняцька: нацистський слід польської трагедії 1944 року.” *День*, Лютий 28 (35), 2009, 4.
357. Лівіцька, Олена. “Діти 43-го: “А потім я сам перепоховав маму. Лежала на березових кілках.” *Народне слово*, Травень 14 (20), 2020, 5. [про українсько-польське протистояння на Турійщині зі спогадів очевидців]
358. Лосічко, Михайло. “Польські злочини на Мостищині в роки Другої світової війни.” *Шлях Перемоги*, Червень 11 (24), 2003, 8.
359. Лукницька, Людмила. “Коли почали по всіх стріляти з автомата, я заштовхала братика під ліжко, туди трохи засунулася і сама.” *Місто вечірне*, Серпень 22-28 (34), 2013, 5.
360. Малімон, Наталія. “Пам’ятник як... аргумент : трагедії Красного Саду, Чорного Лісу і Гончого Броду.” *День*, Травень 24, 2012, 9.
361. Малімон, Наталія. “Пізнайте правду і правда вас визволить.” *Віче*, Квітень 26 – Травень 2 (17), 2012, 1, 8. [про трагедію Красного Саду]
362. Малімон, Наталія. “Чужі пам’ятники.” *День*, Травень 7 (78), 2003, 20.
363. Мальчук, Світлана. “Волинсько-польський конфлікт у свідченнях очевидців.” *Полісся*, Червень 24 (49), 2003, 2.
364. Мельник, Надія. “Во ім’я справедливості.” *Молода Волинь*, Травень 29 (55), 1992, 7. [про події з холмських сел Ласків та Сагринь]
365. Миронець, А. “То хто ж у кого повинен просити прощення?” *Волинь* (Рівне), Квітень 4 (14), 2003, 6. [спогади мешканця м. Дубно про події в с. Друхів Березнівського району]
366. Михальчук, Антоніна. “Пам’ять застерігає.” *Слово правди*, Травень 22 (42), 2003, 2. [про події у с. Стенжаричі свідчать очевидці]
367. Мицик, Юрій. “Останній виїзд фурманів.” *Шлях Перемоги*, Червень 4 (23), 2003, 9. [скорочений виклад розлогого репортажу Гелени Ковалік, який був видрукований на сторінках популярного польського журналу «Przeгляд» (№13 (170) від 30.03.2003)]
368. Міщук-Лазарчук, Олімпіада. “На хуторі Гутвин.” *Волинь* (Рівне), Квітень 11 (15), 2003, 6.
369. “Могила у квітнику. Тут три українки, поляк, який їх захищав і... один бузок на всіх.” *Народне слово*, Квітень 9 (15), 2020, 5.
370. Олійник, В. “Це відбулося на Дубенщині.” *Волинь* (Рівне), Квітень 4 (14), 2003, 6.
371. Ольховський Іван, підгот. “Волинь – 1943: операція „Перевертні”.” *Українська газета*, Грудень 18-24 (47), 2003, 1, 8-9. [свідчення очевидців про трагедію с. Вижгова Любомльського району Волинської обл.]
372. Онищак, Тамара. “Де ж та правда?” *Слово і діло*, Серпень 29 (№ 30), 2003, 6. [спогади М.П. Тиньчука, що мешкає в с. Чаруків Луцького району Волинської області]
373. Онуфрійчук, Микола. “Сагринь: 60 років тому це українське село було стерте з лиця землі.” *Слово і діло*, Лютий 27 (7), 2004, 6.

-
374. Остапчук Анатолій. “Великодня трагедія.” *Волинь* (Рівне), Квітень 25 (17), 2003, 7. [про події в містечку Верба на Дубенщині (Рівненська обл.)]
375. Остапчук, Неоніла. “Панахида у Малинівці.” *Вісник & К*, Грудень 18 (51), 2003, 3.
376. Охримчук, Сергій. [Про що пам’ятає Білашів] *Волинь* (Рівне), Квітень 11 (15), 2003, 7.
377. Петрук, Григорій. “Палаюча Волинь.” *Волинь* (Рівне), Квітень 25 (17), 2003, 7.
378. Петрук, Григорій. “Палили і вбивали поляки українців, українці – поляків.” *Вісник & К*, Травень 8 (19), 2003, 13.
379. Пилипей, М. “Справжнє обличчя Струтинського.” *Волинь* (Рівне), Березень 7 (10), 2003, 7.
380. Полішук, Валентин. “Їхні могили – на чужій землі.” *Україна молода*, Травень 28 (94), 2003, 6.
381. Притула, Євген. “Трагедія Сагрині.” *Слово і діло*, Травень 9 (18), 2003, 6.
382. Притула, Євген. “Трагічна доля Сагриня.” *Наше місто*, Червень 12 (24), 2003, 2.
383. Прокопчук, Г., і Прокопчук В. “Злочин польської поліції в селі Гуменники.” *Волинь* (Рівне), Березень 7 (10), 2003, 7.
384. Пташник, Богдан. “Кривавий квітень Підбороччя: до подій 1943 р.” *Полісся*, Червень 3 (43), 2003, 2. [спогади мешканця села]
385. Рабан, Лідія. “Жива пам’ять: До 60-річчя волинської трагедії.” *Слава праці*, Липень 22 (56), 2003, 2; Липень 24 (57), 2003, 2.
386. Рабан, Лідія. “Що заважає жити в дружбі?” *Волинь* (Луцьк), Травень 6 (50), 2003, 2. [про трагічні події 1942-1943 рр. в с. Несвіч згадує жителька Луцька]
387. Римарчук, Лариса. “Польські людолови.” *Волинь* (Рівне), Травень 1 (18), 2003, 6. [про події в с. Левятин Радивилівського району]
388. Родчин, Богдан. “Правда про шуцмана Райковського.” Записав Богдан Родчин зі спогадів Миколи Дем’янюка, с. Тучин. *Волинь* (Рівне), Квітень 25 (17), 2003, 7.
389. Романюк, Євграф. „Свідчу і звинувачую.” *Шлях Перемоги*, Лютий 12 (7), 2003, 9. [про події в с. Молодятичі, що на Грубешівщині]
390. Романюк, Ніна. “Адолек, невже ти будеш в мене стріляти?!” *Віче*, Червень 27 – Липень 3 (26), 2013, 4.
391. Романюк, Ніна. “Хлопці, що ви робите!?” *Молода Україна*, Липень 12-13 (99), 2013, 6.
392. Рудич, Василь, підготував. “Слово після першого розстрілу.” *Народне слово*, Лютий 29 (9), 2003, 5.
393. Світліковська Галина. “Ховали їх не в домовинах...” *Волинь* (Луцьк), Грудень 12 (140), 2013, 9. [про українсько-польське протистояння в селі Баїв Луцького району Волинської області]
394. Сивак, Віталій. “Трагедія Модриня.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 15 (42), 2003, 2. [спогади уродженця Холмщини, жителя Луцька, про події 1943 року]

-
395. Синюк, Мануїл. „Мій батько рятував своїх убивць”. Записала Валентина Штинько. *Волинь* (Луцьк), Квітень 17 (43), 2003, 7. [спогади М. Синюка про події в с. Свидники Грубешівського повіту]
396. Сідловський, Анатолій. “Чому давні друзі не подали один одному руки?” *Слово правди*, Серпень 1 (31), 2013, 6.
397. “70 років Малинській трагедії.” *Вісті Рівненщини*, Липень 12 (28), 2013, 5. [13 липня 1943 р. у церкві та школі Малина фашисти спалили живцем 800 мирних жителів, у тому числі 123 дитини].
398. Скоклюк, Степан. “Печаль ятрить рани... Українсько-польський конфлікт.” *Вісті Ковельщини*, Травень 20 (77), 2003, 3.
399. Скоклюк, Степан. “Спогади ятрять душу.” *Слово і діло*, Вересень 12 (32), 2003, 6.
400. Слабецький, Олексій. “Криваве літо 1945-го.” *Шлях перемоги*, Квітень 2 (14), 2003, 8.
401. Слабецький, Олексій. “Покайтеся перед нами, поляками, за наш розбій...” *За вільну Україну*, Червень 27-28 (70), 2003, 12.
402. Слабецький, Олексій. “Як палав Малин.” *Волинь* (Рівне), Червень 20 (25), 2003, 6.
403. Сломінська-Предко, Ганна. „Про це навіть згадувати страшно”: До 60-річчя трагедії на Холмщині.” *Наше місто*, Березень 18 (12), 2004, 5.
404. Слюсар, Наталка. “Палили хати, розстрілювали навіть дітей. У 1944 році поляки замордували понад тисячу українців у селі Сагринь на Холмщині.” *Вісник і К*, Березень 7 (10), 2019, 15.
405. Слюсар, Наталка. “Поранили поляки добивали сокирами, доколювали вилами...” *Вісник і К*, Липень 5 (27), 2018, 1, 8. [про Красний Сад]
406. Сніцаревич, Т. “Трагедія села Тайкури.” *Волинь* (Рівне), Червень 27 (26), 2003, 6. [спогади про події в с. Тайкури, є списки жертв польських, німецьких та мадярських окупантів]
407. Солодуха, Антоніна. “Ера жорстокості.” *Володимир вечірній*, Червень 19 (25), 2003, 12. [як розгортався українсько-польський конфлікт на території с. Веров (нині біля с. Зоря Володимир-Волинського району)]
408. Солонь, С. “Кузьмівська трагедія.” *Волинь* (Рівне), Березень 7 (10), 2003, 7.
409. Сомова, Євгенія. “Усіх односельчан, кого спіймали, у клуні спалили живцем...” *Волинь-нова*, Липень 16 (77), 2016, 3.
410. Сомська, Ніна. “Знати треба всю правду: українсько-польський конфлікт: на перехресті думок.” *Вісті Ковельщини*, Червень 24 (98–99), 2003, 6.
411. Степанюк, Тарас. “Священика у повному церковному облаченні поляки вивели з храму і закатували.” *Волинь-нова* (Луцьк), Березень 20 (21), 2018, 10.
412. Степанюк, Тарас. “Страшна смерть у Страсний понеділок: 19 квітня 1943 року поляки знищили село Красний Сад.” *Волинь-нова* (Луцьк), Квітень 19 (29), 2018, 8.
413. “Стосунки між поляками та українцями в роки Другої світової війни.” *Волинь* (Рівне), Лютий 14 (7), 2003, 3. [спогади про події на Дубенщині та Млинівщині, Володимирецька трагедія]

-
414. Ступак, Антон. “Пам’ятати! Не можна забути трагедію Красного Саду.” *Горохівський вісник*, Квітень 9 (15), 2020, 4.
415. Супрунович, Микола, підгот. “Криваві дні Волині: Українсько-польський конфлікт.” *Вісті Ковельщини*, Березень 18 (41-42), 2003, 6. [спогади очевидців з Ковельщини Т. Варченка, І. Романюка, М. Пусь про події в с. Буцинь Старовижівського р-ну, с. Будище Ковельського р-ну, с. Грушівка]
416. Ткачук, Марина. “Павлокома. Пробачити, але не забути.” *Україна молода*, Травень 16 (86), 2006, 1, 5.
417. Трофимук, Василь. “Після Малина спалили Туличів.” *Вісник & К*, Вересень 4 (36), 2003, 13.
418. Трофимук, Василь. “У день Трьох Святих людей рубали сокирами.” *Вісник & К*, Червень 5 (23), 2003, 14.
419. Устимчук, Роман. “Екзгумація совісті.” *Волинська газета*, Серпень 25 (34), 2011, 10.
420. Устимчук, Роман. “Розстріляне село.” *Волинська газета*, Березень 16 (11), 2017, 1, 12. [про розстріл жителів с. Сагринь поляками в березні 1944 р.]
421. Устимчук, Роман. “Червона кров Красного Саду.” *Волинська газета*, Листопад 17 (46), 2011, 1, 9.
422. Федорович, Олеся. “Польська родина стала жертвою ворожнечі: спогади про події 1943 року в Хотешові згадує житель села Степан Бойко.” *Полісся*, Серпень 3 (62), 2010, 2.
423. Федорус, Слава. “Вижила в концтаборі, а додому могла не дійти...” *Волинь* (Луцьк), Червень 10 (64), 2003, 3. [спогади жительки смт. Іваничі про трагічні українсько-польські відносини 1943-1944 рр.]
424. Фостик, Леся. “В моїм серці – Павлокома.” *Наше слово*, Червень 11 (24), 2006, 4.
425. Хітько, Тамара. “Спогади українки з Волині.” *Українське слово*, Квітень 3-9 (14), 2003, 14.
426. Хоменко, Марія. “Холмська Хатинь. Спогад.” *Слово і діло*, Травень 16 (19), 2003, 6.
427. Хоменчук, Олександр. “Пам’ятаємо про жертви, та дивимось вперед.” *Шацький край*, Вересень 17 (37), 2011, 6.
428. Хоменчук, Олександр. “Смерть прийшла на світанку... : Минула 52 річниця, відколи було спалено село Острівки, а його жителів по-звірячому замордовано.” *Наше життя*, Жовтень 7 (76), 1995, 2.
429. Чобіт, Дмитро. “Малі побрехеньки та велика брехня: Польща намагається перекласти на українців спалення нацистами Гути Пеняцької.” *Україна молода*, Вересень 29 (92), 2020, 6-7.
430. Чобіт, Дмитро. “Трагедія Гути Пеняцької. Причини, перебіг, наслідки.” *Культура і життя*, (17/24, 26, 28/30, 33/36), 2018.
431. Чернопиский, Михайло. “Злочин заблокованих окупантів у селі Ремель на Волині.” *Слово Просвіти*, Серпень 2-8 (31), 2018, 6.
432. Чурило, Оксана. „Через високі пороги школи річкою лилася кров.” *Досвітня зоря*, Квітень 17 (16), 2003, 9. [спогади Віталія Несторовича Котельчука, очевидця подій на території Озютич, Манькова Локачинського району]

-
433. Шевцова, Оксана, підготувала. “Це було в Олександрівці.” *Волинь* (Рівне), Липень 25 (20), 2003, 6.
434. Шклярчук, Йосип. “Пережити неможливо забути.” *Народне слово*, Липень 10 (28), 2003, 2. [спогади про події на території Маковицької сільської ради в роки Другої світової війни]
435. Ягенський, Володимир. “До помсти кликала жорстокість: Волинська трагедія: правда і вигадки.” *Волинь* (Луцьк), Серпень 5 (88), 2003, 3.
436. Якименко, Микола. “Від села залишилася братська могила.” *Голос України*, Квітень 25 (80), 2013, 14. [про трагедію села Красний Сад Горохівського району Волинської області]
437. Якимук, Ярослав. “Кривава весна 1944: минає 63-й рік, як у Запіллі Любомльського району розігралася кривава трагедія.” *Наше життя*, Березень 22 (23), 2007, 3.
438. Яковлева, Наталія. “Знайшли спочинок у сокільській землі: 79 поляків – жертв Волинської трагедії перепоховали у селі Сокіл Рожищенського району” *Наш край*, Жовтень 24 (43), 2013, 1. [79 поляків – жертв Волинської трагедії]
439. Bąkowski, Franciszek. „W dołach po wapnie. Mogiły Polaków zamordowanych w Hucie Pieniackiej nie są oznaczone.” Rozm. Adam Kruczek. *Nasz Dziennik*, Luty 28 (50), 2019, 20.
440. Bryg, Józefa. „Echo niosło daleko: Wspomnienia Józefy Bryg.” *Gazeta Polska*, Lipiec 9 (28), 2014, 34–35.
441. Chajewski, Dariusz. „Lipiec 1943 – lipiec 2018: z Kisielina na Wołyniu do Kisielina.” *Polska*, Lipiec 6–8 (54), 2018, 14.
442. Ciaś-Tylenda, Leokadia. „Ucieczka z Wołynia: wspomnienia.” *Myśl Polska*, Luty 16 (7), 2007, 12.
443. Dębska, Aniela. “Dramat w Kisielinie.” *Gazeta Polska*, (28) dod. Genocidium atrox – ludobójstwo okrutne, 2013, II–V.
444. Ferenc-Chudy, Piotr. “Chciałam zobaczyć, jak wyglądają ręce mordercy.” *Gazeta Polska*, Lipiec 22 (29), 2015, 30–31. [wspomnienia Janiny Kalinowskiej, Zofii Szwal i Teresy Radziszewskiej – cudem ocalałych z pogromu Polaków na Wołyniu w 1943 r.]
445. Ferenc-Chudy, Piotr. „Nie mamy już domu, Zuziu.” *Gazeta Polska*, Lipiec 13 (28), 2011, 22–23.
446. Ferenc-Chudy, Piotr. „Przerwane nabożeństwo.” *Gazeta Polska*, Lipiec 15 (28), 2009, 19. [Kisielin (Ukraina) stosunki etniczne 1939–1945 r.]
447. Filar, Władysław. „Żyjemy dzięki Ukraińcom, którzy ocalili nas przed Ukraińcami.” Rozmawiał Paweł Śmoleński. *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 7 (183) dodatek Duży Format, 2003, 18–21.
448. Gajowczyk, Irena. “Lato 1943 roku na Wołyniu: relacja Ireny Gajowczyk sporządzona w 2003 roku.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne!*, Lipiec 19 (29/30), 2007, XLIV–XLV.
449. Herbicz, Anna. „Kopnął mnie mocno, ja się nie poruszyłam.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 14–15 (162), 2018, 24–25 [na marginesie książki „Dziewczyny z Wołynia”]

-
450. Herbicz, Anna. „Ocalałe z piekła Wołyń: poruszające świadectwa wołyńskiego ludobójstwa.” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Lipiec 9–15 (28), 2018, 68-70.
451. Kalinowska, Janina, i Radziszewska Teresa. „Udało nam się przeżyć piekło.” Rozmawia Adam Kruczek. *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (161), 2008, 11-12.
452. Kruczek, Adam. „Kisielińska epopeja.” *Nasz Dziennik*, Sierpień 10 (186), 2009, 10-11.
453. Kruczek, Adam. „Miłość silniejsza niż banderowskie zbrodnie.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 7–8 (157), 2012.
454. Kruczek, Adam. „Strach wraca do dziś.” *Nasz Dziennik*, Wrzesień 3-4 (205), 2011.
455. Krzysztofik, Marcin. „Okrutny los nas czeka. Historia spalonej żywcem Janiny Paproty.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 8 (157), Dodatek Historyczny „Policzyć ofiary”, 2020, IV.
456. Kulińska, Lucyna. „Do dziś słyszę ich jęki: Relacja Michała Wojszczyzna.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 11, 2008.
457. Kulińska, Lucyna. „Konaj Lachu! Relacja Bronisławy Murawskiej-Żygadło.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 11, 2008.
458. Kulińska, Lucyna. „Zamordowali mojego Jasia: Relacja Heleny Bieleckiej.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 11, 2008.
459. Kuprianowicz, Grzegorz. „Sahryń, symbol tragedii Chełmszczyzny.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 11 (159), 2018, 2.
460. Misioł, Eugeniusz. „Prowokacja Pawłokomska: pacyfikację Pawłokomy sprowokował oddział NKWD, który uprowadził Polaków.” *Wprost*, Maj 19 (20), 2006, 88–90.
461. Narbutt, Maja. „Pamięć i zapomnienie: Wołyń 61 lat później.” *Rzeczpospolita*, (184), 2004, A8-A9.
462. Orłowski, Wojciech, i Franczukowska Filomena, Bernacka Emilia i Orłowska Józefa, Regina Wróblewska. „Opowieść o zamordowanej wiosce: Pogromy polskiej ludności mieszkającej w Hucie Pieniackiej dokonane przez oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii i dywizji SS Galizien.” *Gazeta Polska*, Kwiecień 9 (15), 2008, 16-17.
463. Panteluk, Stanisław. „Jak żyć z tym ciężarem?” *Dziennik Kijowski*, kwiecień (8), 2003, 4.
464. Piekaruś, Stanisław. „Krwawa moc w Twerdyniach: naoczny świadek zbrodni UPA latem 1943.” *Przegląd*, Lipiec 6-12 (28), 2020, 30–32.
465. Popek, Helena. „To była ucieczka przed śmiercią.” Rozmawia Adam Kruczek. *Nasz Dziennik*, Październik 8 (236), 2009, 13.
466. Popek, Leon. „Wołyń – przemilczana historia.” Rozm. Wiktor Raczkowski. *Przegląd*, Wrzesień 26 – Październik 2 (39), 2016, 16–19.
467. Potkaj, Tomasz. „Krzyże z Przebraża: w kleszczach (nie-)pamięci: dyskusje polsko-polskie i polsko-ukraińskie przed 60. rocznicą Wołyń.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Czerwiec 1 (22), 2003, 1, 5.
468. Potkaj, Tomasz. „Tamtego lata w Kisielinie : w 60. rocznicę zbrodni w wołyńskim Porycku spotykają się prezydenci Polski i Ukrainy.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 13 (28), 2003, 1, 5.
469. Roch, Sławomir Tomasz. „My mamy ręce powiązane drutami.” *Myśl Polska*, Czerwiec 19-26 (25/26), 2016, 17.

-
470. Samborski, Tadeusz. „Przyjechaliśmy od Tarnopola, taka była nasza dola”: z Kresów na Dolny Śląsk.” *Mysł Polska*, Maj 24–31 (21/22), 2020, 10-11.
471. Stańczyk, Tomasz. „Janowa Dolina: bazalt i zbrodnia.” *Rzeczpospolita*, Maj 26 (18), 2011.
472. Stańczyk, Tomasz. „Jeszcze chce się wam śpiewać?: Kisielin, 11 lipca 1943 roku.” *Rzeczpospolita*, (161), 2003, A8. [Kisielin (Ukraina) stosunki etniczne 1939-1945 r.]
473. Stańczyk, Tomasz. „Zbrodnia i ocalenie w Kisielinie: 11 lipca 1943 r. dramatyczna obrona plebanii: oddział UPA wymordował w miasteczku 82 Polaków, którzy przyszli na mszę: ocalonym pomogło kilku Ukraińców – sąsiadów.” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Wrzesień 30 – Październik 6 (40) dod. Hekatomba Polaków 1937-1953. Cz. 3. Zbrodnie ukraińskie, 2019, 78-80.
474. Sulikowski, Albin. „Przebijali ręce, ucinali języki i uszy. To robili sąsiedzi – wspomina ocalały z Rzezi Wołyńskiej.” Rozmawiał Piotr Nowak. *Kurier Lubelski*, Lipiec 13-15 (135), 2018, 4.
475. Szablowski, Witold. „Jesteś znajdując po Polakach: sprawiedliwi Ukraińcy.” *Gazeta Wyborcza*, (142) dod. Duży Format nr 25, 2013, 8-9.
476. Szablowski, Witold. „Kartofli na ludzkiej krwi wyrośniętych jeść nie będę...” *Polska*, Wrzesień 23-25 (77) dod. Magazyn, 2016, 14-15. [fragment książki *Sprawiedliwi zdrajcy. Sąsiedzi z Wołynia*]
477. Trusiewicz, Feliks. „Oborki zgłaszano jako pierwsze.” Rozmowa z Feliksem Trusiewiczem, ocalałym z rzezi wołyńskiej kolonii Obórki Adam Kruczek. *Nasz Dziennik*, Listopad 13 (262), 2017, 12–13.
478. Trusiuk, Tomasz. „To był mord na żywym ciele Polski.” Rozm. przepr. Adam Kruczek. *Nasz Dziennik*, Lipiec 14 (162), 2010, 11.
479. Wesoly Henryk. „Przeżyłem piekło na Wołyniu.” Rozmawia Adam Kruczek. *Nasz Dziennik*, Lipiec 9–10 (159), 2016, 11.
480. Zientek S. „Jak głęboko tkwi u nas Wołyń.” Rozmawiała Małgorzata Matuszewska. *Polska*, Styczeń 5-8 (2) dod. Forum, 2017, 43.
481. Żurek, Agnieszka. „Męczennicy Wołynia.” *Nasz Dziennik*, Sierpień 30 (201), 2011.
482. Danczewicz, Maciej. „Zagłada Puźnik.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 11, 2008.
483. Solak, Andrzej. „Zbrodnia w Malinie. Cz. 1-2.” *Mysł Polska*, Lipiec–Sierpień (29/30), 2005, 16–17; (31/32), 2005, 16–17. [Polem. z publikacjami Grzegorza Motyki nt. udziału Polaków w niemieckiej policji pomocniczej na Wołyniu]
484. Kulińska, Lucyna. „Pawłokoma.” *Dziennik Polski*, Maj 4 (103), 2006, 10.
485. Ferenc-Chudy, Piotr. „Kiedyś byli Polakami.” *Gazeta Polska*, Maj 7 (18), 2009, 10-11. [Kisielin (Ukraina) stosunki etniczne 1939-1945 r.]
486. Proszowski, I. „Tragiczne wspomnienia.” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 30 (150), 2003, 15.
487. Seniów, K. „Pokój tylko na prawdzie.” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 11 (135), 2003, 15.
488. Śmiech, A. „Sahryń – reaktywacja.” *Mysł Polska*, Grudzień 6-13 (49-50), 2009, 14.
489. Boczar, B. „Nieukarane zbrodnie.” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 30 (150), 2003, 15.
490. Kruczek, Adam. „Wołyńskie pola śmierci.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 14 (162), 2011, 20-21.

**Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни:
історіографічні дослідження**

491. Антонюк, Ярослав. “Білоруський фронт” українсько-польського конфлікту (1941–1945).” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 24: Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій і обставин (2014).
492. Антонюк, Ярослав. “Білоруський чинник” українсько-польського конфлікту (1941–1945 рр.).” *Галичина: науковий і культурно-просвітній. краєзнавчий часопис* 24 (2013): 59–69.
493. Антонюк, Ярослав. “Вплив Волинської трагедії на формування етнічних стереотипів українців та поляків.” *Краєзнавство: науковий журнал* 3 (2013): 46–54.
494. Антонюк, Ярослав. “Маловідома сторінка Волинської трагедії: протистояння СБ ОУН та “двійки” польського підпілля.” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки* 6 (2018): 74–80.
495. Антонюк, Ярослав. СБ в українсько-польському конфлікті. В Антонюк, Ярослав. *Діяльність Служби Безпеки ОУН на Волині: Істор.-краєзн. вид., 58–63.* Луцьк: Волинська книга, 2007.
496. Баканов, Алексей. «Ни кацапа, ни жида, ни ляха». *Национальный вопрос в идеологии организации Украинских Националистов. 1929-1945 гг.* Москва: Фонд «Историческая память», «Алгоритм», 2014.
497. Бойко, Максим. Польська партизанка. В Бойко, Максим. *Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині, 226–244.* Торонто; Онтаріо; Канада: Т-во „Волинь”, 1976.
498. Боляновський, Андрій. “Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки (2005): 68–119.
499. Боляновський, Андрій. “Проблема кількості польських жертв волинської трагедії 1943 року.” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 6 (2013): 129–142.
500. Бондаренко, Кость. “Погляд через десятиліття.” *Волинь моя. Журнал Міжнародного об’єднання „Волинське братство”* 4 (2004): 107-112.
501. Борбич, Микола. Українсько-польський конфлікт на маневицькій землі. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині.* Матеріали XIV Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України і 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. Зб. наук. праць (Луцьк, 2004), 422.
502. Боровська, Галина. “Волинська трагедія: історико-правовий контекст.” *Ефективність державного управління* Вип. 1 (54). Ч. 1. (2018): 30-37.
503. Борщик, Ярослав. “Використання методу усної історії в дослідженні польсько-українських відносин періоду Другої світової війни (на прикладі проекту “Поєднання через важку пам’ять. Волинь 1943”).” *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* 22–23 (2013): 190–197.

-
504. Борщик, Ярослав. “До питання про особливості джерельної бази дослідження історії Волинської трагедії.” *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* 26–27: Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Марії Федорівни Дмитрієнко (2015): 161–166.
505. Борщик, Ярослав. “До проблеми польських “відплатних акцій” на Волині (березень – початок липня 1943 року).” *Український історичний журнал* 1 (2016): 113–132.
506. Борщик, Ярослав. “Польська та українська версії пацифікації Малина 13 липня 1943 року: джерелознавчий аналіз.” *Сторінки воєнної історії України* 17 (2015): 22–40.
507. Борщик, Ярослав. “Спогади про Волинську трагедію: спроба верифікації джерел усної історії.” *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 46 (2016): 164–176.
508. Борщик, Ярослав. “Усні джерела в дослідженні кількості польських жертв Волинської трагедії: деякі аспекти.” *Sciences of Europe* Vol. 1, No 3 (3) (2016): 69–75.
509. Борщик, Ярослав. “Польсько-українські взаємини на Волині 1939–1945 рр. в сучасній історіографії.” *Польські студії* 7 (2014): 89–104.
510. Босьяк, Едгар. “Наукове vs популярне: боротьба двох історій як фактор творення образу українців у Польщі.” *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Історія”* 42 (2020): 102–108.
511. Бутко, Сергій. “Роль радянського партизанського руху в боротьбі проти ОУН і УПА та поглибленні українсько-польського конфлікту в 1943–1944 рр.” В *„Українська історична наука на порозі XXI століття”*: Міжнародний Науковий Конгрес (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.) Доповіді та повідомлення, т. 2, відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар, 104–109. Чернівці: Рута, 2001.
512. Бухало, Гурій. Сучасні польські історики про Тараса Бульбу-Боровця. В *Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: Дослідження, спогади, документи*, Йосип Пацула і Євген Шморгун, упоряд., 35–43. Рівне: Вид-во “Азала”, 1998.
513. Бухало, Гурій. Тарас Бульба-Боровець – командир УПА: „Поліська січ” і польське питання. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 282–289. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
514. В’ятрович, Володимир. “Вибачення за...?” *Визвольний Шлях* 9/666 (2003): 21–25.
515. В’ятрович, Володимир. “Вибачення за...?” *Розбудова держав* 5–8 (2003): 16–20.
516. В’ятрович, Володимир. *Друга польсько-українська війна. 1942–1947*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011.

-
517. В'ятрович, Володимир. *Друга польсько-українська війна. 1942-1947*. Вид. 2-е, доп. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2012.
518. В'ятрович, Володимир. *За лаптунками "Волині-43". Невідома польсько-українська війна*. Харків: "Клуб сімейного дозвілля", 2016.
519. В'ятрович, Володимир. Третя сторона в польсько-українській війні. В *Історія з грифом "секретно". Архіви КГБ розповідають*. Львів: Часопис, 2012.
520. Вашкович, В. "Польський підпільний уряд і збройний конфлікт АК-УПА." *Український Самостійник* 9 / 419 (1959): 9-15.
521. Вишнеvsька, Оксана. Полеміка А. Семенюка з В. Поліщуком про українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.), упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 483-487. Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
522. Власюк, Сергій, і Марчук Тетяна. Українсько-польське протистояння в часи II світової війни на Горохівщині. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині*. Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (Луцьк – Горохів, 14-15 травня 2009 р.) (Луцьк, 2009), 430-433.
523. Войнаровський, Андрій. Українсько-польське протистояння в 1943 – 1948 рр. та його наслідки. В *Україна – Польща : уроки другої світової війни: Науковий семінар молодих вчених* (Тернопіль, 27 лютого 2003 р.) (Тернопіль, 2003), 136 – 144.
524. Войцеховський, Юрій. "Волинська трагедія: погляд крізь роки." *Історія в школі* 5-6 (2003): 19-27.
525. Гайдай, Олег, і Ханас Володимир. "Диверсійна та терористична діяльність Армії Крайової (1939–1944 рр.)." *Мандрівець* 4-5 (1996): 72–81.
526. Гайдай, Олег, Хаварівський Богдан, і Ханас Володимир. *Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939-1941 рр.* Тернопіль: Підручники & посібники, 2002.
527. Гайдай, Олег, Хаварівський Богдан, і Ханас Володимир. *Хто пожав "Бурю"?* Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр. Тернопіль: [б. в.], 1996.
528. Гика, Володимир. Українсько-польський конфлікт на Волині в 1943-1944 рр. у документах державного архіву Волинської області. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.), упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 446-450. Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
529. Гогун, Александр. «1943: украинско-польская трагедия.» *Посев* 9 / 1512 (2003): 44–48.
530. Гогун, Александр. «Украинско-польская партизанская война 1943-1944 гг.» *Клио* 4 / 23 (2003): 117-119.

-
531. Гогун, Александр. «Эрих Кох и Сидор Ковпак на «кресах восточных»» *Новая Польша* 7-8 / 66 (2005): 92–95.
532. Гогун, Александр. Предпосылки антипольской акции УПА 1943 – 1944 гг. Новые документы. В *Друга світова війна і доля народів України*. 3-я Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 27 – 28 жовтня 2008 р.): тези доповідей. (Київ: “Зовнішторгвидав України”, 2008), 52–53.
533. Гогун, Александр. Украинско-польская партизанская война 1943-1944 гг. В Полторацк, С. Н., ред. *Войны, военные конфликты, терроризм как проявление экстремальных ситуаций в жизни людей: исторический опыт и уроки*. Материалы 31-й Всероссийской заочной конференции, 149-154. СПб.: Нестор, 2003.
534. Гогун, Александр. “Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942-1944).” *Український історичний журнал* 3 (2006): 151-158.
535. Годлевський, Сергій. Формування міжнаціональних стереотипів у контексті аналізу подій українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни. В Лажнік, Володимир, і Федонюк Сергій, ред. *Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу*: Матеріали Міжнар. наук.практ. конф. (Луцьк, 13–14 жовтня 2011 р.) 200–202. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011.
536. Гонтар, І. “Політичні причини загострення українсько-польської конфронтації напередодні переселення 1944-1946 рр.” *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія* 13 (2001): 160–163.
537. Гошовська, Валентина, Сьомін Сергій, Смолянук В. Ф. *Трагедія Волині: погляд через 60 років*. За заг. ред. Євгена Марчука. Київ, 2003.
538. Гречка, О. Г. “Волинська трагедія 1943–1947 років.” *Вісник студентського наукового товариства [Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя]* 13 (2015): 85–90.
539. Грідень, В. “Чи можна було уникнути проливу крові з поляками? (1939-1945).” *Вісті Комбатанта* 2 / 172 (1991): 34–37.
540. Грицак, Ярослав. “Наше і дуже наше горе.” *Критика* 7-8 (2003): 14.
541. Грицак, Ярослав. Тяжке примирення. В Грицак, Ярослав. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*, 126-137. Київ: Критика, 2004.
542. Грицаюк, Анатолій. “Відгомін минулого. До 60-річчя волинських подій.” *Самостійна Україна* 3 (2004): 49–54; 4 (2004): 45–53.
543. Грицьків, Роман. “Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни.” *Український визвольний рух* 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни (2003): 148–170.
544. Грицьків, Роман. “Українська Повстанська Армія у висвітленні сучасної польської історіографії: перші роки після падіння комуністичного режиму (кінець 1980-х – середина 1990-х).” *Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* 1 (2008): 221–228.
545. Грицюк, Гжегож. Втрати населення на Волині у 1941-1944 рр. В *Україна – Польща: важкі питання. Т. 5 Матеріали V міжнародного семінару істориків*

- „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.), 249-270. Варшава: Турса, 2001.
546. Гудь, Богдан. *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.* Авторизований переклад з польської Андрія Павлишина. Харків: Акта, 2018.
547. Гудь, Богдан. *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття.* Львів: ПП “Інформація. Поступ. Перспективи”, 2006.
548. Гудь, Богдан. Соціальне підґрунтя українсько-польських конфліктів на Правобережній Україні першої половини XX століття. В *Україна – Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбуття перспектива.* Ч. 1: Шлях України та Польщі до порозуміння. За заг. ред. Володимира Сергійчука, 182-189. Київ: Твім інтер, 2001.
549. Гудь, Богдан. *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин конфліктів першої половини XX століття.* Львів: Кальварія, 2000.
550. Гулай, Василь. “Деструктивні механізми ескалації українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни.” *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія* 18 (2007): 65-70.
551. Гулай, Василь. “Екстремізація масової політичної свідомості польського населення Волині в часи конфлікту 1943 – 1944 рр.” *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Політичні науки.* Т. 44. Вип. 31 (2005): 54-57.
552. Гулай, Василь. “Етнополітичні конфлікти та етнічна мобілізація в Західній Україні в роки Другої світової війни.” *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* 18 (2006): 81–85.
553. Гулай, Василь. “Етносоціальна дистанція як прояв конфліктної взаємодії (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни).” *Буковинський журнал* 1 (2008): 153-157.
554. Гулай, Василь. “Етноцентризм як домінанта масової самосвідомості польського населення Західної України в роки Другої світової війни.” *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини* 272 (2005): 175–180.
555. Гулай, Василь. “Європейський вибір України й Польщі та історична спадщина Волинського конфлікту 1943-1944 рр.” *Політологічні та соціологічні студії IV* (2006): 456-464.
556. Гулай, Василь. “Ідея етнополітичного самоствердження в концепціях польського підпілля в Західній Україні в роки Другої світової війни.” *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* 16 (2005): 54–59.
557. Гулай, Василь. “Насилля як самокерований механізм українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни.” *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї* 14 (2008): 202–208.
558. Гулай, Василь. “Особливості дегуманізації супротивника в українсько-польському конфлікті на Волині в роки Другої світової війни.” *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини* 323-324 (2006): 102-106.

-
559. Гулай, Василь. “Особливості функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків на Волині в роки Другої світової війни.” *Буковинський журнал* 4 (2005): 160-165.
560. Гулай, Василь. “Політико-комунікативні вектори ескалації міжетнічної конфліктно-конфронтаційної інтеракції в Західній Україні (літо – осінь 1941 р.)” *Studia politologica. Ukraina – Polona* 4 (2014): 270-278.
561. Гулай, Василь. “Причини виникнення та особливості функціонування синдрому “образ ворога” в етнополітичних конфліктах (на прикладі українсько-польського конфлікту в Роки Другої світової війни).” *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Політичні науки*. Т. 65. Вип. 52 (2007): 180–184.
562. Гулай, Василь. “Роль “третьої сили” в ескалації українсько-польського конфлікту в Західній Україні (зима – літо 1944 р.): політико-мілітарні аспекти.” *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету* 8 (2012): 45–52.
563. Гулай, Василь. “Роль стереотипів у поглибленні етнічних кордонів (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни).” *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія* 9 (2008): 195–199.
564. Гулай, Василь. “Українська проблема в програмах та діяльності польського військового політичного підпілля в Західній Україні в 1943-1944 рр.” *Наукові праці. Політичні науки* 47. Вип. 34 (2006): 26-30.
565. Гулай, Василь. Деякі аспекти функціонування «образу ворога» в процесі ескалації міжетнічної взаємодії та шляхи мінімізації його негативного впливу з погляду історичної ретроспективи (до 65-ї річниці Волинської трагедії 1943-1944 рр.). В *Інноваційний розвиток суспільства за умов крас-культурних взаємодій: Матеріали міжнародної конференції*. У 6 ч. Ч. 3, 124–125. Суми: СОІППО, 2008.
566. Гулай, Василь. *Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни*: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011.
567. Гулай, Василь. Негативний стереотип українця в масовій свідомості поляків Волині в часи Другої світової війни. В *Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті*: Зб. матеріалів II Міжнародної конференції. Упор. Страшко Є.М., 134 – 136. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2005.
568. Гулай, Василь. Соціально-психологічні технології врегулювання етнополітичних конфліктів (до 65-річчя Волинської трагедії). В *Європейська та євроатлантична інтеграція і транскордонне співробітництво: Тези доповідей V Міжнародної наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих науковців* (Луцьк, 15-16 травня 2008 р.) В 2 т, т. 1, 112-114. Луцьк: РВВ “Вежа” ВНУ імені Лесі Українки, 2008.
569. Гулай, Василь. Спадщина Волинського конфлікту 1943–1944 рр.: утвердження євроатлантичного вибору України та Польщі на початку XXI століття. В *Україна – ЄС – Європа: нові виклики та модернізація відносин*: Збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців (18 квітня 2007 р.), 400–402. Київ: Вид-во УАЗТ, 2007.

-
570. Гунчак, Тарас. “Поляки і українці під час Другої світової війни.” *Історіографічні дослідження в Україні* 13: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам’яті Павла Михайловича Калениченка (1923-1983) ч. 1 (2003): 335-343.
571. Гунчак, Тарас. “Поляки і українці під час Другої світової війни.” *Історичний журнал* 1 (2003): 42-46.
572. Гунчак, Тарас. “Поляки й українці під час Другої світової війни.” “*Г*”: *Незалежний культурологічний часопис* 28 (2003): 172-178.
573. Гунчак, Тарас. Втрачена можливість. Поляки і українці під час Другої світової війни. В *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Лариси Івшиної, 351-359. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004.
574. Гунчак, Тарас. Поляки і українці під час Другої світової війни. В Гунчак, Тарас. *Ключові проблеми історіографії Другої світової війни*, 76-88. Київ: Українська Видавнича Спілка імені Юрія Липи, 2011.
575. Гунчак, Тарас. Поляки й українці під час Другої світової війни. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 144–152. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
576. Дашкевич, Ярослав. “Акція „Волинь”. Волинський казан та його творці.” *Воля і Батьківщина* 1-2/16-17/32-33 (2003): 5–15.
577. Дашкевич, Ярослав. “Волинський вузол.” *Універсум* 5-6 (2003): 17-21.
578. Дашкевич, Ярослав. “Волинь у політичних іграх в 40-х рр. ХХ століття.” *Розбудова держави* 5-8 (2003): 11-13.
579. Дашкевич, Ярослав. “Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному.” *Україна. Наука і культура* 25-26 (1993): 53–73.
580. Дашкевич, Ярослав. “Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер.” *Український визвольний рух* 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни (2003): 138–147.
581. Дашкевич, Ярослав. Акція “Волинь”. Волинський казан та його творці. В Дашкевич, Ярослав. “*Учи неложними устами сказати правду*”. *Історична есеїстика*. Київ: Темпора, 2011.
582. Дашкевич, Ярослав. Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські взаємини). В *Україна і Польща між минулим і майбутнім*. Упор. Андрій Павлишин, 214-230. Львів: видавничий центр „Фенікс”, 1991.
583. Дашкевич, Ярослав. Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава). В *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.) Ярослав Грицак та ін., ред. кол., 155–156. Львів, 1999.
584. Дашкевич, Ярослав. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр. В

Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Випуск другий (1995-1997 рр.). Ярослав Грицак та ін., ред. кол., 157–159. Львів, 1999.

585. Дашкевич, Ярослав. Шляхи подолання стереотипів (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору). В Дашкевич, Ярослав. *Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе.* 126-133. К.: Інститут української археографії НАН України, 1993.
586. Дашкевич, Ярослав. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків). В *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* Матеріали міжнар. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.), 23–29. Київ: Либідь, 1993.
587. Дем'янюк Олександр. “Міжнаціональне протистояння на Волині у 1943 р.” *Українське державотворення: проблеми і сучасність: Збірник наукових праць IV (2010): 38-45.*
588. Демкович-Добрянський, Михайло. “Трагедія Другої світової війни.” *Віднова 3 (1985): 45–52.*
589. Денисюк, Марія, і Трофимович Володимир, Каляев Анатолій. “Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни у спогадах.” *Наукові записки. Історичні науки 12 (2008): 247–263.*
590. Денищук, Олександр. *Злочини польських шовіністів на Волині.* Кн. 1. Рівненська область. Рівне: ППДМ, 2003.
591. Денькович, Тетяна, і Фаріон Соломія. “Волинська трагедія”: де закінчується історія і починається політика?” *Терен 2 (2013): 1, 4.*
592. Деревінський, Василь. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. В *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин:* зб. наук. праць, за ред. П. М. Чернеги, 158-160. Київ; Краків: НПУ ім. М.П. Драгоманова, Краківська педагогічна академія імені Комісії освіти народової, 2002.
593. Деркач, Олександр. “Українсько-польський конфлікт на території Камінь-Кашищини в роки Другої світової війни.” *Українсько-польське державотворення: проблеми і сучасність: Збірник наук. праць, присвяч. становленню істор. освіти на Волині та 70-й річниці від часу створення істор. ф-ту в Луцьку XII (2016): 55–65.*
594. Дзюбак, Володимир. *Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.).* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002.
595. Дзюбан, Орест. “Національно-визвольна боротьба українського народу 1941-45 рр. у світлі польських документів.” *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні 2: 1995-1998 (1999): 182–193.*
596. Дмитерко, Олег. Українсько-польські стосунки на сторінках української підпільної преси 40-50-х рр. ХХ ст. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.)* Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 459-463. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.

-
597. Дрозд, Роман. “Навколо причин антипольської акції ОУН-УПА в 1943-44 рр.” *“Г”*. Незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 180–187.
598. Дрозд, Роман. Навколо причин антипольської акції ОУН-УПА в 1943-1944 роках В *Український альманах. 2003*. Варшава: Об’єднання українців у Польщі, 2003, 172–177.
599. Дюков, Александр, сост. *Забутий геноцид: «Волынская резня» 1943-1944 годов: сборник документов и исследований*. Москва: Алексей Яковлев, 2008.
600. Євницький, Зіновій. *Українсько-польські відносини на Ківерцівщині в 1943 році*. Ківерці, 2007.
601. Євтушик (Кравець), Марія. Стало долею село. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся, Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся*: наук. зб. Вип. 21: Матеріали XXI Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (17 листопада 2006 р. , смт. Стара Вижівка – с. Сереховичі) (Луцьк, 2006), 43–44.
602. З хроніки подій на українських землях (рік 1943). В *Літопис Української Повстанської Армії*. Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 2: Бойові дії УПА. 3-є вид., 161-176. Торонто: Вид-во „Літопис УПА”, 1990.
603. Забілій, Руслан. “Протистояння УПА і польського підпілля на Волині в 1943 р. в контексті повстанської війни.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 24: Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій і обставин (2014): .
604. Заведнюк, Василь. Польсько-українські відносини в II світовій війні. В *Заведнюк Василь. Вони вмирали, їм сурми не грали... (документи, спогади, коментарі)*, 285-290. Тернопіль: Укрмедкнига, 2000.
605. Залізняк, Богдан. “Не переписуймо свою історію.” *Дзвін* 10 (2003): 84-87.
606. Залізняк, Леонід. “Чи повинні українці вибачатися за Другу світову і перед ким?” *Українознавство* 1 / 58 (2016): 270–277.
607. Зашкільняк, Леонід. “Волинь, Галичина: суперечки довкола українсько-польських стосунків у роки II світової війни.” *“Г”*: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 286–301.
608. Зашкільняк, Леонід. “Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині в 1939-1944 рр.” *Педагогічна думка* 4 (2008): 31–35.
609. Зашкільняк, Леонід. “Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939-1944 роках.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера (2008): 486–491.
610. Зашкільняк, Леонід. “Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння.” *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Історичні науки* 3 (2003): 72–84.
611. Зашкільняк, Леонід. “Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939-1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна?” *Україна – Європа – Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини* 5: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку ч. 2 (2011): 89–95.

-
612. Зашкільняк, Леонід. “Українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939 – 1944 роках: невідома війна.” *Записки Наукового Товариства імені Шевченка* ССЛІ: Праці Історично-філософської секції (2006): 325–367.
613. Зашкільняк, Леонід. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942-1943 рр. *У пошуках правди*: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 406-422. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
614. Заярнюк, Андрій. “Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 261-286.
615. Ільюшин, Ігорь. «Волынская трагедия 1943–1944 гг.: анализ проблемы и перспективы украинско-польского исторического примирения.» *Славянский альманах* 1–2 (2015): 113–124.
616. Ільюшин, Ігорь. «Нацистская политика и практика в отношении украинского и польского народов на территории их совместного проживания в 1939-1944 гг.» В *Война на уничтожение: нацистская политика на территории Восточной Европы*. Материалы международной научной конференции (Москва, 26–28 апреля 2010 г.). Сост. Александр Дюков, О. Орленко, 305-322. Москва: Фонд «Историческая память», 2010.
617. Іващенко, О. Волинська трагедія в українській та польській національних історіографіях В *Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції “Вітчизняна наука на зламі епох і проблеми та перспективи розвитку”*: Зб. наук. праць. Вип. 11. 171–178. Переяслав-Хмельницький, 2015.
618. Ільницький, Василь, і Галів Микола. “Українсько-польське протистояння на Дрогобиччині у 1943 – 1944 рр.” *Мандрівець* 1/79 (2009): 46–55.
619. Ільницький, Василь, і Галів Микола. *Українсько-польське протистояння на теренах Дрогобиччини (1943 – 1944 рр.): документи ОУН і УПА*. Дрогобич: Посвіт, 2008.
620. Ільницький, Василь. “Стосунки українців та поляків у Карпатському краї ОУН (1943-1946).” *Актуальні питання гуманітарних наук*. 11 (2015): 35-55.
621. Ільницький, Василь. “Українсько-польське протистояння у 1943 – 1946 рр. (За матеріалами Дрогобицької області).” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття (2008): 399–405.
622. Ільюшин Ігор. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни. В *Україна-Польща: важкі питання*. Ч. 1-2, Матеріали II міжнародного семінару істориків „Українсько-польські стосунки 1918-1947 рр.”. Варшава, 22-24 травня 1997 р. Микола Кучерепа, заг. ред., 154-171. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової – Об’єднання українців у Польщі, 1998.

623. Ільющин, Ігор. “Актуальні проблеми методології та історіографії українсько-польських відносин ХХ століття.” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 16 ч. 1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності (2007): 394–404.
624. Ільющин, Ігор. “Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА.” *Український історичний журнал* 3 (2002): 94–104.
625. Ільющин, Ігор. “Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні у 1939-1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії.” *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць* 6 (2000): 90–101.
626. Ільющин, Ігор. “Волинська трагедія 1943–1944 рр.: пошук між “двома правдами.” “І”: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 64–71.
627. Ільющин, Ігор. “Джерела дослідження збройного протистояння Української повстанської армії і Армії крайової в Західній Україні (1939-1945 рр.).” *Історіографічні дослідження в Україні* 13: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам’яті Павла Михайловича Калениченка (1923-1983) ч. 1 (2003): 343–359.
628. Ільющин, Ігор. “До питання про антипольський фронт ОУН і УПА в роки Другої світової війни.” *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Історичні науки* 3 (2003): 241–249.
629. Ільющин, Ігор. “До питання про волинську трагедію в 1943-1944 рр.” *Український історичний журнал* 3 (2003): 115–123.
630. Ільющин, Ігор. “До питання про діяльність Армії Крайової й українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни.” *Вісник Київського університету: Історичні науки* 37 (1998): 37-41.
631. Ільющин, Ігор. “Минуле під слідством.” *Критика* 5-6 (2011): 27–30.
632. Ільющин, Ігор. “Політика СРСР у процесі ліквідації антикомуністичного підпілля та припинення українсько-польського конфлікту (1944–1946 рр.).” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”* 27: На пошану Володимира Трофимовича (2018): 126–136.
633. Ільющин, Ігор. “Польська проблема в державотворчій діяльності ОУН та спроби українсько-польського порозуміння в 1940-1941 рр.” *Україна – Європа – Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини* 5: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку ч. 2 (2011): 96–105.
634. Ільющин, Ігор. “Українське питання в політичних програмах польського підпілля під час Другої світової війни.” *Питання нової і новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник* 42 (1996): 101–108.
635. Ільющин, Ігор. “Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни.” *Наукові записки НПУ ім. М.П. Драгоманова* 40 (2002): 55–60.
636. Ільющин, Ігор. “Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни.” *Сторінки воєнної історії України* 11 (2008): 54–63.
637. Ільющин, Ігор. Важке українсько-польське історичне минуле в матеріалах слідства польського інституту національної пам’яті. В *Від Гадяцької угоди до Європейського Союзу. Том II: Перезавантаження чи продовження?*, за ред.

Адама Кульчицького, Ігора Гурака, Івони Слоти, Мирослава Ровіцького, Олега Бориняка, 71–80. Rzeszów – Lwów – Iwano-Frankowsk: Wydawnictwo „Biblioteka Kuriera Galicyjskiego”, 2012

638. Ільющин, Ігор. *Волинська трагедія 1943-1944 рр.* Київ: Ін-т історії України НАН України; Київський славістичний університет, 2003.
639. Ільющин, Ігор. Волинська трагедія 1943. В *Енциклопедія історії України*. В 5 т. Т. 1: А-В. Редкол.: Валерій Смолій (голова) та ін., 609. Київ: Наукова думка, 2003.
640. Ільющин, Ігор. Волинська трагедія: пошук правди. Роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів. В *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Лариси Івшиної, 371–379. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004.
641. Ільющин, Ігор. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині у 1943 році? Документи свідчать. *Український альманах*. Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2003, 167-171.
642. Ільющин, Ігор. *ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (В світлі польських документів)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000.
643. Ільющин, Ігор. *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*. Київ: Інститут історії НАН України, 2001.
644. Ільющин, Ігор. Роль і місце поляків в антиукраїнських акціях на Волині в 1943-1944 рр. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 300-313. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
645. Ільющин, Ігор. *Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945)*, Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2009.
646. Ільющин, Ігор. Українсько-польський конфлікт за часів Другої світової війни В *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: зб. наук. праць*, за ред. П.М. Чернеги, 136-138. Київ; Краків: НПУ ім. М.П. Драгоманова, Краківська педагогічна академія імені Комісії едукації народової, 2002.
647. Ільющин, Ігор. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт часів Другої світової війни в суспільній свідомості і колективній пам'яті: стереотипи та історичні факти В *Сучасні дискусії про Другу світову війну: збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків*. Львів: ЗУКЦ, 2012.
648. Ільющин, Ігор. Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни В *Український альманах. 2002*. Варшава: Об'єднання українців Польщі, 2002, 118–122.
649. Ільющин, Ігор. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння. В *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси*. Кн. 1, ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. С. Лисенко (відп. ред.),

О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько, 567–594. Київ: Видавництво “Наукова думка”, 2010.

650. Ісаєвич, Ярослав. “Перед 1943 роком був 1930-й і 1938-й: Польсько-українські відносини до і під час війни.” *Універсум* 5-6 (2003): 13–16.
651. Ісаєвич, Ярослав. “Перед 1943 роком був 1938-й: трагічне протистояння у пам’яті поляків і українців.” *“І”*: Незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 214–221.
652. Ісаєвич, Ярослав. “Трагедія Волині 1943-1944 рр. (Інформація про попередні підсумки досліджень польсько-українського протистояння, проведені Інститутом українознавства імені І. Крип’якевича НАН України).” *Український історик* 1-2 / 161-162 (2004): 159-161.
653. Ісаєвич, Ярослав. “Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків.” *Історія в школах України* 2 (2003): 39–40.
654. Ісаєвич, Ярослав. “Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 3–58.
655. Ісаєвич, Ярослав. 1943 рік у пам’яті поляків і українців. В *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Л. Івшиної, 292–298. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004.
656. Ісаєвич, Ярослав. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. В *У пошуках правди*: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 5-21. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
657. Ісаєвич, Ярослав. Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків. В *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-26 листопада 1996 р., Івано-Франківськ), Федорчак Петро (відп. ред), 5-8. Івано-Франківськ: Видавництво “Плаї”, 1997.
658. Кабачій, Роман. “Реальність порозуміння.” *Політика і культура* 28-29 (2003): 10–11.
659. Кабачій, Роман. “Українці між Кресами та Закерзонням.” *Критика* 9 (2003): 12–13.
660. Калакура, Олег. “Інспірація польсько-українського міжетнічного конфлікту на завершальному етапі Другої світової війни.” *Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність = Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość* 2/3 (2003 – 2004): С.280-289.
661. Калакура, Олег. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті*. Київ: Знання України, 2007.
662. Калитко, Сергій, і Лациба Валерій. “Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни.” *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей 6 (2002): 66-68.

-
663. Калитко, Сергій. “Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни.” *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць* 3 (2001): 242–247.
664. Калитко, Сергій. Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни. В *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки* Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.), Філінюк, А. Г., наук. ред., 382–383. Хмельницький: вид-во „Поділля”, 1999.
665. Каліщук, Оксана, і Хахула Любомир. Українсько-польські відносини в історичній пам’яті та суспільній думці. В *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Відп. ред. Микола Литвин, 46–81. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства імені І. Крип’якевича, 2017.
666. Каліщук, Оксана. “Волинська трагедія 1943 р.: усноісторичний аспект.” *Краєзнавство* ¾ (2015): 89–92.
667. Каліщук, Оксана. “До питання термінології наукового дискурсу (на прикладі проблеми українсько-польських стосунків на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни).” *Питання історії України* 13 (2010): 49–53.
668. Каліщук, Оксана. “Проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз.” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 3–4 (2010–2011): 292–306.
669. Каліщук, Оксана. “Протистояння на українсько-польському пограниччі у роки Другої світової війни у історіографії 40–80-х рр. ХХ ст.” *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки* 5 (2011): 102–107.
670. Каліщук, Оксана. “Спогади як джерело дослідження польсько-українських стосунків у роки Другої світової війни.” *Бахмутський шлях* 3–4 (2008): 144–149.
671. Каліщук, Оксана. “Стереотипні уявлення та ментальність як чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни.” *Краєзнавство* 3 (2013): 55–59.
672. Каліщук, Оксана. “Сучасні історичні дискусії щодо міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни: порівняльний аналіз (Єдвабне’41/Волинь’43).” *Український історичний журнал* 5 (2015): 149–163.
673. Каліщук, Оксана. “Українське та польське державотворення і міжнаціональний конфлікт у роки Другої світової війни: історіографічний аспект.” *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія* 670 (2010): 159–166.
674. Каліщук, Оксана. “Українсько-литовсько-польський досвід “війни у війні”: спроба компаративного аналізу.” *Український історичний журнал* 3 (2018): 92–110.
675. Каліщук, Оксана. “Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни (за матеріалами тижневика “Наше слово”, Варшава).” *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки* 2 (2009): 10–14.

676. Каліщук, Оксана. “Українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни в підручниках та посібниках для вищої школи.” *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки* 15 (2008): 139–142.
677. Каліщук, Оксана. Західноєвропейська та північноамериканська історіографія Волинської трагедії. В *Україна – Польща: історичне сусідство*: Матеріали міжнародної наук. конференції (Вінниця, 19-20 травня 2017 р.) Ред. кол.: Юрій. Зінько, Олег Мельничук та ін., 349-353. Вінниця: ТОВ “Нілат-ЛТД”, 2017.
678. Каліщук, Оксана. Правові аспекти оцінки українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. В *“Волинь-43”: міфи і реальність*: збірник наук. пр., упорядники Микола Кучерепа, Анатолій Шваб, 238-249. Луцьк: “Вежа-Друк”, 2019.
679. Каліщук, Оксана. Спогади як джерело дослідження польсько-українських стосунків у роки Другої світової війни. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині*: Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (Луцьк – Горохів, 14-15 травня 2009 р.) (Луцьк, 2009), 354–359.
680. Каліщук, Оксана. *У тіні Волині? Історія vs пам'ять*. Львів: Національна академія наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2016.
681. Карпуніна, Тетяна. “Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському протистоянні на другому етапі Великої Вітчизняної війни (1942-1945 років).” *Актуальні проблеми історії України та всесвітньої історії* 10 (2006): 169–171.
682. Карпуніна, Тетяна. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському протистоянні під час Другої світової війни. В *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: Матеріали I Всеукр. науково-практ. конф. студ. та молодих науковців (Рівне, 10-11 травня 2006 р.), 194-197. Рівне, 2006.
683. Карпуніна, Тетяна. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки (1942 – 1947 рр.). В *Історія очима молодих дослідників*: Матеріали регіональної наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів, здобувачів, магістрантів, вип. II (Рівне, 2007), 53–62.
684. Кваша, Ірина. Волинь 1943-1944 років у контексті українсько-польських стосунків періоду Другої світової війни В *Волинь очима науковців і практиків: історія, теорія, методика*: Матеріали обл. науково-практ. конф., 174–181. Луцьк: Луцький педагогічний коледж, 2010.
685. Кенсік, Ян. Втрати населення під час польсько-українського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни В *Україна-Польща: важкі питання*. Т. 9: Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.) / М.М. Кучерепа, наук. ред., 36-44. Луцьк: ВМА „Терен”, 2004.
686. Киридон, Алла. “Волинь, 1943: утвердження ситуативних кодів пам'яті.” *Intermagit: історія, політика, культура* 3 (2016): 48-67.
687. Киричук, Юрій, і Мороховський Володимир. “Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942-1943 рр.” *Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження* 6: Слов'янські народи в Другій світовій війні (2000): 157–161.

-
688. Киричук, Юрій, і Мороховський Володимир. Волинська трагедія 1943-1944 рр. Федорчак Петро (відп. ред). *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (21-26 листопада 1996 р., Івано-Франківськ), 280-283. Івано-Франківськ: Видавництво “Плаї”, 1997.
689. Киричук, Юрій. “Українсько-польське збройне протистояння у 1942-1943 рр.” *Схід* 1 (2000): 48–51.
690. Киричук, Юрій. “Українсько-польський збройний конфлікт 1942-1943 рр.” *Українські варіанти* 3-4 / 9-10 (1999): 130–133.
691. Киричук, Юрій. *Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика*. Львів : Добра справа, 2003.
692. Киричук, Юрій. Українсько-польське протиборство на Волині у 1942-1943 рр. В *1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнародної наукової конференції* (Львів, 23-24 вересня 1999 р.), 193-195. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка 2001.
693. Кічий, Іван. До історії українсько-польських конфліктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області) В *Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej: Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej* (Koszalin, 14 grudnia 1995). Redakcja naukowa Bogusław Polak, 252–264. Koszalin: Wydawnictwo Uczelnie Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.
694. Кічий, Іван. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни. В Федорчак Петро (відп. ред). *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (21-26 листопада 1996 р., Івано-Франківськ), 34-39. Івано-Франківськ: Видавництво “Плаї”, 1997.
695. Клець, Дмитро. Наукове обґрунтування наслідків польсько-українських конфліктів. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 432-438. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
696. Ковалевський, Збігнєв Марцін. “Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії.” *Україна: Наука і культура* 26-27 (1993): 200–232.
697. Ковалевський, Збігнєв Марцін. “Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 287–333.
698. Ковальчук, Володимир. “Документи ОУН (б) і Запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Полісся у 1943-1944 роках: спроба групування за походженням.” *Студії з архівної справи та документознавства* 12 (2004): 89–92.

699. Козицький, Андрій. “Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині: аналіз за методикою геноцидних студій.” *Український історичний журнал* 6 (2019): 4–19.
700. Козлов, Андрей. «Волынская резня: анализ попыток западноукраинских историков и журналистов уменьшить вину украинских националистов в украинско-польском вооружённом противостоянии в 1943-1944 гг.» *Военно-исторический журнал* 10 (2012): 42–44.
701. Козлов, Андрей. «Фальсификация в СМИ истории украинско-польского противостояния на Волини в 1943–1944 гг.» В *Молодежь и медиа. Цели и ценности*: Сб. материалов первой Всероссийской научно-практической конференции «Молодежь и медиа. Цели и ценности» (Москва, 28–29 апреля 2011 г.) Т. Н. Владимирова, И. В. Жилавская., сост., 304–312. Москва: Редакционно-издательский центр (РИЦ) МГГУ им. М. А. Шолохова, 2011.
702. Козярчук, Леонід. *Польсько-український конфлікт 1943 р. На межі Рожищенського та Ківерцівського районів Волинської області*. Луцьк: ІВВ Луцького НТУ, 2018.
703. Кондорский, Борис. «Архаические основы волынской резни.» В *Традиционные общества: неизвестное прошлое: Материалы XVI Международной научно-практической конференции* (г. Челябинск, 20–21 мая 2020), П. Б. Уваров (гл. ред.), Д. В. Чарыков, Н. И. Тахиров, 236–235. Челябинск: Издательство Южно-Уральский государственный гуманитарно-педагогический университет, 2020.
704. Кондратюк, Костянтин. Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 439-445. Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
705. Конечний, Здіслав, і Партач Чеслав. Перебіг українсько-польського конфлікту на Холмщині в 1939-1943 рр. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 353-372. Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
706. Корнійчук, Надія. „Мертві зобов’язують живих.” В *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині: Матеріали XII всеукраїнської наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 12-ї річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю магдебурзького права*. (м. Ковель, 23-24 жовтня 2003 р.) У 2-х ч., ч. 1, 309–312. Луцьк: Надстир’я, 2003.
707. Косик, Володимир. “Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944).” *Український визвольний рух* 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни (2003): 94–107.
708. Косик, Володимир. “Українсько-польське протистояння під час німецької окупації.” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 16, ч.1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності (2007): 370–383.

709. Косик, Володимир. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944). В Косик В. Правда історії: Роки окупації України 1939 – 1944: 36. ст. Київ: Українська видавнича спілка, 2008, 117- 144.
710. Кошельник, Андрій. “Польсько-український конфлікт на Холмщині в роки Другої світової війни.” *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки* 10 (2008): 454–465.
711. Кравець, Микола. З історії визвольного руху на Холмщині. В Федорчак Петро (відп. ред). *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-26 листопада 1996 р., Івано-Франківськ), 176-180. Івано-Франківськ: Видавництво “Плаї”, 1997.
712. Кресло, Станіслав Анджей. “Польсько-українські стосунки: історіографія питання (1991-2003).” *Вісник Львівського університету. Серія журналістика* 27 (2006).
713. Кресло, Станіслав Анджей. *Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991-2003)*. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2005.
714. Криштальський, Андрій. *Кривда за кривду. Польсько-німецький терор 1943-1944 років на Горохівщині*. Луцьк: Терен, 2013.
715. Кубіс, Барбара. “Поляки та українці – два народи, поділені болісною історією і польсько-українські стосунки під час Другої світової війни (в світлі вибраних меморіальних записів).” *Історія – ментальність – ієдтичність IV: Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія* (2011).
716. Кулиньська, Люцина. Геноцид, совершённый украинскими националистами по отношению к польским гражданам во время Второй мировой войны. В *Война на уничтожение: нацистская политика по отношению к польским гражданам во время Второй мировой войны*. Москва: Фонд «Историческая память», 2010, 299-304.
717. Кулиньська, Люцина. Обзор уничтожения польского населения восточных территорий в 40-х годах ХХ века: немецкая оккупация и действия ОУН-УПА. В *Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива: Сборник материалов*, 62-71. Донецк: ЧП «Астро», 2010.
718. Кутовий, Роман. “Causus Обірки: проблема датування початку збройного українсько-польського конфлікту на Волині.” *Український історичний збірник* 7 (2004): 318–336.
719. Кутовий, Роман. “Позиція армії Т. Бульби-Боровця в українсько-польському конфлікті на Волині.” *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки* 5 (2001): 172–177.
720. Кутовий, Роман. “Політика ОУН-б щодо польського населення Волині в роки німецько-советської війни.” “*Ї*”: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 186–“*Ї*”: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 186–203.
721. Кутовий, Роман. “Спогади як джерело даних про цивільні жертви українсько-польського міжнаціонального збройного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни.” *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 10 (2011): 99–110.

722. Кутувий, Роман. “Українсько-польський конфлікт на Волині (1941-1945) в документах німецької окупаційної влади.” *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки* 3 (1998): 68–73.
723. Кутувий, Роман. ОУН-м і українсько-польський міжнаціональний конфлікт в роки Другої світової війни. В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 289-300. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
724. Кутувий, Роман. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт під час Другої світової війни в суспільній свідомості двох народів. В *Розбудова держави: духовність, екологія, економіка. Зб. матеріалів П’ятої загальноукр. студентської наук. конф.* (Київ, 1999), 137–139.
725. Кучерепа, Микола. “Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни.” *Краєзнавство* 3 (2013): 33–41.
726. Кучерепа, Микола. До історії українсько-польського конфлікту на Волині 1943–1944 рр. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали Всеукр. іст.-краєзн. конф., присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права*, 96–101. Ковель, 2013.
727. Кучерепа, Микола. Українсько-польський конфлікт: Волинь 1943 рік. В *Волинська трагедія: через історію до порозуміння: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Луцьк, 19–20 червня 2013 р.). Анатолій Шваб, укл., 194–203. Луцьк: Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013.
728. Лавер, Олександр. “Людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті 1941-1947 рр.” *Carpatica – Карпатика* 29 (2003): 207–214.
729. Лавер, Олександр. “Про людські втрати в україно-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни.” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 9 (2003): 313–320.
730. Лисенко, Олександр. “Українсько-польський конфлікт.” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* т. 16, ч.1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності (2007): 384–394.
731. Литвин Володимир. Тисяча років сусідства і взаємодії. В Литвин В.М. Україна: Європа чи Євразія. За ред. Валерія Смолія, 233-312. Київ: Вид. дім “Лі-Терра”, 2004.
732. Литвин, Володимир. “Тисяча років сусідства і взаємодії.” *Волинь моя: журнал Міжнародного громадського об’єднання „Волинське братство”* 2 (2002): 27–55.
733. Литвин, Володимир. Тисяча років сусідства і взаємодії. В Литвин, Володимир. *Вимір історією. Інтерв’ю. Виступи. Статті*. Київ: Видавничий дім „Альтернативи”, 2002, 536–606.
734. Литвин, Володимир. *Тисяча років сусідства і взаємодії*. Київ, Інститут історії НАН України 2002.

-
735. Ліпкан, Андрій. “З історії українсько-польського протистояння під час Другої світової війни.” *Наукові записки : Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* Т. 35, ч. 1 (1999): 195–200.
736. Ліпкан, Андрій. “УПА та її боротьба на три фронти під час Другої світової війни.” *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова* 1 (2000): 233–241.
737. Ліпкан, Андрій. ОУН-УПА та українсько-польський конфлікт 1943-1944 рр. як відлуння невирішених питань Паризької мирної конференції В *Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнар. наук. конференції (14-15 травня 1998 р.)* Відп. ред. П.М. Чернега, 193-197. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова 1998.
738. Лозицький, Володимир. Українсько-польське протистояння на Волині й у Поліссі. В *Україна дипломатична. Науковий щорічник. Випуск третій. Упорядники Л. Губерський, Б. Гуменюк, П. Кривонос, А. Денисенко, 428-442. Київ, 2003.* [автор розглядає умови Ризького мирного договору як одну з причин українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни]
739. Мазур, Гжегож. Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнародному польсько-українському конфлікті у 1942-1945 рр. В *Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”* (м. Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.), 208–220. Варшава: Tursa, 2001.
740. Мазурок, В.П. “Українсько-польський міжнародний конфлікт на Волині та Східній Галичині в роки Другої світової війни.” *Збірник наукових праць. Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. Серія “Історія та географія”* 41 (2011): 22–26.
741. Макар Юрій, Струтинський Владислав. Польсько-українські стосунки під час Другої світової війни та по її закінченні: спроба узагальнення В *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки. Матеріали історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом (19-20 квітня 1995 р.)* (Луцьк, 1995), 48–49.
742. Макар, Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій, і Салюк Анатолій. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-нідлярських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи.* 3 т. Чернівці: Букрек, 2011-15.
743. Макар, Юрій, і Макар Віталій. “Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни.” *Питання історії України: Збірник наукових статей* 6 (2003): 181 – 184.
744. Макар, Юрій. “Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 71–97.
745. Макар, Юрій. Походження і характер польсько-українського протистояння під час Другої світової війни. В *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej, pod redakcją W. Bonusiaka, 43–50. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2002.*

-
- 746.Макар, Юрій. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни В *Український альманах*. 2003. Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2003, 189-199.
- 747.Макар, Юрій. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє В *Україна – Польща: важкі питання*. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.). М.М. Кучерепа, наук. ред., 352–370. Луцьк: ВМА „Терен”, 2004.
- 748.Макарчук, Степан. “Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1941-1945).” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 35-36 (2000): 321–343.
- 749.Макарчук, Степан. “Втрати населення на Волині у 1941-1947 рр.” “*І*”: *Незалежний культурологічний часопис* 28 (2003): 188–207.
- 750.Макарчук, Степан. “Нищення населення на Волині в часи війни (1941-1945).” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 34 (1999): 361–382.
- 751.Макарчук, Степан. Втрати населення на Волині в 1941-1947 рр. В *Україна – Польща: важкі питання*. Т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.), 291–307. Варшава: Tyrsa, 2001.
- 752.Макарчук, Степан. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції В *Україна – Польща: важкі питання*. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.). М.М. Кучерепа, наук. ред., 333–351. Луцьк: ВМА „Терен”, 2004.
- 753.Макарчук, Степан. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції. В *Волинь у Другій світовій війні*: зб. наук. та публіцист. ст., присвячених 60-річчю визволення Волинської області від фашистських загарбників. Луцьк, 2004, 87-106.
- 754.Макарчук, Степан. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції. В *Волинь у Другій світовій війні*: зб. наук, та публіцист. ст., ред та упоряд. Микола Кучерепа, 87–106. Вид. 2. Луцьк: “Волинська обласна друкарня”, 2005.
- 755.Макарчук, Степан. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. В *Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької*, ред. кол.: М.Н. Романюк (відп. ред.) та ін., 132-144. Львів, 1998.
- 756.Малка, Алла. “Українсько-польський конфлікт середини 1940-х рр.: українська історіографія.” *Соціальна історія* X (2015): 72–79.
- 757.Марушенко, Олександр. “Геноцидна” інтерпретація Волинської трагедії 1943 р.: українська відповідь. В *Матеріали ІV Всеукраїнської наукової конф. “Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ ст. (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)”*, ред. Галина Стародубець, 141–144. Житомир: “Полісся”, 2016.

758. Марущенко, Олександр, і Костишин Федір. Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни: волинський контекст. В *Від Гадяцької угоди до Європейського Союзу*. Том II: *Перезавантаження чи продовження?* За ред. Адама Кульчицького, Ігора Гурака, Івони Слоти, Мирослава Ровицького, Олега Бориняка, 271–284. Rzeszów – Lwów – Iwano-Frankowsk: Wydawnictwo „Biblioteka Kuriera Galicyjskiego”, 2012.
759. Марущенко, Олександр. “Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1940-х рр.: історіографічний аспект.” *Сторінки воєнної історії України* Вип. 10. Част. 1 (2006): 44–55.
760. Марущенко, Олександр. “Волинська трагедія 1943 р. в сучасній українській історіографії.” *Галичина: науковий і культурно-просвітній. краєзнавчий часопис* 9 (2003): 112–126; 10 (2004): 122–134; 11 (2005): 116–124; 12 (2006): 118–122.
761. Марущенко, Олександр. “Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії.” *“І”*: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 148–155.
762. Марущенко, Олександр. “Сучасна вітчизняна історіографія Волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень.” *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей* 11 (2007): 32–41.
763. Марущенко, Олександр. “Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни: демографічний аспект.” *Сторінки воєнної історії України* Вип. 9. Част. 1 (2005), 126–135.
764. Марущенко, Олександр. “Сучасна українська історіографія про “геноцидну” інтерпретацію Волинської трагедії.” *Галичина: науковий і культурно-просвітній. краєзнавчий часопис* 28 (2016): 178–181.
765. Марущенко, Олександр. “Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині у вітчизняних історіографічних інтерпретаціях.” *Вісник Черкаського університету. Серія “історичні науки”* 35 (2014): 9–15.
766. Марущенко, Олександр. “Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині у вітчизняних історіографічних інтерпретаціях”. *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”* 35 (2014): 9–15.
767. Марущенко, Олександр. Новітня вітчизняна історіографія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни: волинський дискурс В *Українсько-національно-визвольний рух ХХ ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки)*: Матеріали Всеукраїн. наук.–практич. конф. (Житомир, 18–20 листопада 2011 р.) С. В. Стельникович упоряд.; Ю. В. Малихіна, Л. М. Махоріна, С. В. Стельниковича, ред. Житомир: Рута, 2011.
768. Марущенко, Олександр. Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни: проблема Волині В *Федорчак Петро Степанович: бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності у ПНУ ім. В. Стефаника)*. О. Б. Гуцуляк, упор., 90–101. Івано-Франківськ: Вид-во ПНУ, 2013.
769. Марущенко, Олександр. Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни: проблема Волині. В *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам’яті польського та українського народів,*

- В. Ф. Солдатенко (голова) та ін. редкол., 75–114. Київ: ДП НВЦ “Пріоритети”, 2013.
770. Масловський, Віталій. *З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни*. Москва: Славянський діалог, 1999.
771. Матла, О. “Справа Гути П’єняцької і джерела.” *Вісті Комбатанта* 1/93 (1978): 55–61.
772. Михайлюк, Валентина. Волинська трагедія в контексті українсько-польських відносин В *Філософсько-педагогічні аспекти формування свідомості технічної інтелігенції*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (12 березня 2014 р.), 85–90. Красноармійськ: КП ДонНТУ, 2014.
773. Мишак, Іван. “Сучасна українська та польська історіографія про волинську трагедію.” *Історіографічні дослідження в Україні* 18 (2008): 456–464.
774. Міндюк, О. “Пізнаймо істину про волинську трагедію.” *Воля і Батьківщина* 1/18-34 (2004): 97–102.
775. Мірчук, Петро. *Українська Повстанська Армія. 1942-1952*. Репринт. Львів, 1991.
776. Морозова, Ольга. “Волинська трагедія у сучасній українській і польській історіографії.” *Чорноморський літопис* 7 (2013): 105–111.
777. Мосорко, Мар’яна. Волинська трагедія 1943 р. в сучасній польській історіографії В *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень”*. У 3 т. Т.1. (10-11 травня 2011 року), 92–93. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011.
778. Мосорко, Мар’яна. Дискусійні питання українсько-польських відносин періоду Другої світової війни В *Друга світова війна (1939-1945): сучасні погляди та інтерпретації*: зб. наук. статей учасників Четвертих всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків (Київ, 28 квітня 2011 р.), відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г.Ветров, О.О.Сушко, 362-369. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011.
779. Мотика, Гжегож. “Антипольська акція на Волині: початок. Український план “усунення поляків”. Перша реакція поляків. 11–12 липня 1943 року.” *Ї*: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 204–217.
780. Мотика, Гжегож. “Антипольська акція ОУН-УПА.” *Ї*: Незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 31–37.
781. Мотика, Гжегож. “Від Волині до акції “Вісла”.” *Педагогічна думка* 4 (2008): 24–28.
782. Мотика, Гжегож. “Волинь 1943 року.” *Критика* 7-8 (2003): 10–12.
783. Мотика, Гжегож. “Наші – не завжди добрі.” *Ї*: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 54–63.
784. Мотика, Гжегож. “Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій.” *Ї*. Незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 48–56.
785. Мотика, Гжегож. Антипольська акція ОУН-УПА в *Український альманах*. 2003. – Варшава: Об’єднання українців у Польщі, 2003, 178-188.

-
786. Мотика, Гжегож. Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр. В *Четвертий міжнародний конгрес українців*. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2: XX ст. (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.) Відп. ред. С. Кульчицький, В. Даниленко, 85–90. Одеса; Київ; Львів, 1999.
787. Мотика, Гжегож. Польсько-українські конфлікти на Волині в роки Другої світової війни у світлі польської історіографії В *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки*: Матеріали історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом (м. Луцьк, 19-20 квітня 1995 р.), 12–13. Луцьк, 1994.
788. Мотыка, Гжегож. «Как квалифицировать Волинскую трагедию в историческом и сравнительном контекстах? «Война в войне», геноцид и сталинские этнические чистки.» *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 2 (2016): 39–53.
789. Мотыка, Гжегож. *Геноцидная чистка: факты, аналогии, политика исторической памяти*. Москва : Издательство «Весь мир», 2018.
790. Наконечний, Владислав. В стороні від істини. В Наконечний, Владислав. *Роки... Події... Люди... Позиція: Наукові та краєзнавчі нариси*. Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2006, 300-304.
791. Наконечний, Владислав. *Волинь – криваве поле війни*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006.
792. Наконечний, Владислав. Волинь – криваве поле геноциду (з історії масового знищення польського населення на Волині в 1943 році) В Наконечний В. *Роки... Події... Люди... Позиція: Наукові та краєзнавчі нариси*. Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2006, 98–112.
793. Наконечний, Владислав. *Злочини ОУН-УПА на Волині (з ким і проти кого вони воювали)*. Луцьк, 2001.
794. Наконечний, Владислав. Злочини ОУН-УПА на Волині. Як і проти кого вони воювали В *ОУН-УПА. Правда історія*. Київ: Солюкс, 2006, 97-133.
795. Наконечний, Владислав. Час візьме своє В Наконечний В. *Роки... Події... Люди... Позиція: Наукові та краєзнавчі нариси*. Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2006, 325–327.
796. Недиба, Анатолій. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: спроби порозуміння. В *Друга світова війна (1939 - 1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації*: Збірник наук. статей учасників четвертих всеукр. драгоманівських читань мол. істориків: з нагоди 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 145-153. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011.
797. Ніколаєць, Юрій. “Поляки в Україні у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс.” *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса* 1/97 (2019): 246–293.
798. Олійник, Юрій. До питання про міжетнічний конфлікт українського і польського населення на території генеральної округи Волинь – Поділля в 1941-1944 рр. В *Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин* : Зб. наук.

- праць. За ред. П.М. Чернеги, 160-162. Київ; Краків: НПУ ім. М. Драгоманова – Краківська педагогічна академія імені Комісії освіти народової, 2002.
799. Олійник, Юрій. До питання про міжетнічний конфлікт українського і польського населення на території генеральної округи Волинь – Поділля в роки Другої світової війни В *Поляки на Волині: історія і сучасність: Науковий збірник „Велика Волинь” : Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині* 30 (2003): 171–176.
800. Ольховський, Іван. Українсько-польське протистояння на території Любомльського та Шацького районів у 1939-1945 роках В *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*. Наук.зб.: Випуск 25: Матеріали XV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції (м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.), 137–147. Луцьк, 2007.
801. Ольшанський, Тадеуш А. “Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.” *“І” : Незалежний культурологічний часопис* 10 (1997): 34–54.
802. Ольшанський, Тадеуш А. “Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.” *“І” : Незалежний культурологічний часопис* 20 (2001): 61–88.
803. Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році. В *Літопис Української Повстанської Армії*. Т. 1: *Волинь і Полісся: німецька окупація*. Кн. 1: Початки УПА: документи й матеріали. 3-є вид. Торонто: вид-во „Літопис УПА”, 1989, 19-43.
804. Омелюсік, М. “УПА на Волині в 1943 році.” *Вісті комбатанта* 1 (1966): 10–18; 2 (1966): 16–25.
805. Омелянчук, І. “У кожного своя правда?” *Волинь моя: журнал Міжнародного громадянського об’єднання „Волинське братство”* 3 (2003): 104–108.
806. Осипян, Александр. «Этнические чистки и чистка памяти: украинско-польское пограничье 1939-1947 гг. в современной политике и историографии.» *Ab Imperio* 2 (2004): 297–328.
807. Остапюк, Олександр. Про українсько-польські відносини на Любомльщині в 1941 – 1944 рр. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині*: Вип. 32: Матеріали XXXII Міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 70-річчю утворення Волинської області, 810-ій річниці заснування Галицько-Волинського князівства, 685-ій річниці надання місту Володимир-Волинському магдебурзького права (Володимир-Волинський, 12 червня 2009), 267–269. Луцьк, 2009.
808. Офіцинський, Роман, і Хаврак Леся. *Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941-1944)*. Ужгород: Гражда, 2002.
809. Павлишин, Андрій. “Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті.” *“І” : Незалежний культурологічний часопис* 10 (1997): 114–135.
810. Павлюх, Марія. “Психосемантичний відтінок історіографічних термінів “волинська трагедія” та “волинська різанина” у сучасній українській і польській публіцистиках про події 1943 року на Волині.” *“І” : незалежний культурологічний часопис* 74 (2013): 140–147.
811. Павлюх, Марія. “Психосемантичний відтінок історіографічних термінів “волинська трагедія” та “волинська різанина” у сучасній українській і польській публіцистиці про події 1943 р. на Волині.” *Стиль і текст* 7 (2006): 186–192.

-
812. Парсаданова, Валентина. *Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945*. Москва: Наука, 1982.
813. Патер, Иван. “Українсько-польські відносини, польське підпілля та політичні настрої польського населення у Львові в роки Другої світової війни у світлі архівних документів.” *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 11 (2001): 93–97.
814. Патриляк, Иван. “Українсько-польський збройний конфлікт у роки Другої світової війни. Спроба синтетичного погляду.” *Сторінки історії: збірник наукових праць* 37 (2014): 148–159.
815. Патриляк, Иван. “Українсько-польський конфлікт і питання повоєнної належності Львова у світлі звітів підпілля ОУН (б) (вересень 1943 – квітень 1945 рр.)” *Український історичний журнал* 6 (2019): 20–39.
816. Патриляк, Иван. “Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни : спроба узагальнення.” *Мандрівець* 4 (2013): 48–52.
817. Патриляк, Иван. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни : спроба узагальнення В *Українофобія як явище та політтехнологія : Зб. статей, упоряд.: Гарасим Я., Гречило А., Пилипчук С., Сова А., Халак Н., 87–96*. Вип. 1. Львів: НАН України. ІУАД ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; Філологічний факультет ЛНУ ім. І. Франка 2014.
818. Перехрест, Олександр. “Демографічні та матеріальні втрати в сільській місцевості в результаті українсько-польського протиборства під час Другої світової війни.” *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”* 2 (2017): 140–144.
819. Поліщук, Віктор. *Гірка правда: Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця)*. Донецьк: Видавництво „Донеччина”, 1996.
820. Поліщук, Віктор. *Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця)*. Торонто; Варшава; Київ, 1995.
821. Поліщук, Віктор. Погляд з Канади. Відкритий лист історика, проф. Станіславу Кульчицькому (до відома Прем’єр-Міністру України і депутатам Верховної Ради України) В *ОУН-УПА. Правдивая история*. Киев: Солюкс, 2006, 26-56.
822. Польсько-український конфлікт. В *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених*. Володимир В’ятрович (відповід. ред.), Роман Грицьків, Ігор Дерев’яний, Руслан Забілій, Андрій Сова, П.Содоль, 54-67. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007.
823. Поляк, Богуслав. Союз Збройної Боротьби – Армія Крайова і представництво уряду на Волині у 1939-1944 рр. Стан досліджень. Висновки. В *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матеріали історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом (м. Луцьк, 19-20 квітня 1995 р.)*, 11-12. Луцьк, 1995.
824. Поп, Юрій, Калитко Сергій, Лациба Валерій. “Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни.” *Наукові записки Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки* 7(9): Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конференції, 25-26 жовтня 2000 р. (2001): 682–687.

825. Попович, Олексій. “Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014 рр.)” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 9 (2016): 185–194.
826. Портнов, Андрій. “Почути іншого.” *Критика* 7-8 (2003): 5–9.
827. Портнов, Андрій. “Українські інтерпретації Влдинської різанини.” *“І”:* незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 44–53.
828. Протоколи узгоджень і розбіжностей, прийняті на міжнародних наукових семінарах “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни”. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 11 (2001): 139–158.
829. Пушук, Іван. “Застосування методики усної історії під час дослідження трагедії українсько-польського протистояння на терені Острозького і Здолбунівського районів у 1938–1944 рр.” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”* 25 (2016): 92–99.
830. Пушук, Іван. Застосування методики усної історії для верифікації свідчень про події українсько-польського протистояння на Волині у 1943–1944 роках. В *Українофобія як явище та політехнологія*: Зб. статей. Вип. 1. Упоряд.: Гарасим Я., Гречило А., Пилипчук С., Сова А., Халак Н., 109–112. Львів, 2014.
831. Рева, Наталія. Події на Волині влітку 1943 р. у контексті ролі й місця України в планах Радянського Союзу та Німеччини в *Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів...: Матеріали науково-методологічного семінару «Україна у Другій світовій війні», підготовленого кафедрою історії України ЧНУ імені Богдана Хмельницького з нагоди 60-річчя завершення Другої світової війни*. За ред. В.В.Масненка, Ю.П.Присяжнюка, 41-48. Черкаси: «Вертикаль», 2006.
832. Резмер, Вальдемар. «Национальные изменения на Волыни и в Восточной Галиции во время Второй мировой войны в свете работы международного исторического семинара «Польша-Украина: трудные вопросы»» *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований* 1/4 (2012): 77–82.
833. Репринцев, Володимир. Польсько-українські відносини в період Другої світової війни в *Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз*, 153-156. Київ: Політична думка, 1996.
834. Романюк, Н. „Було” і „якби” в українсько-польських стосунках. *Універсум* 5-6 (2003): 22–24.
835. Русначенко Анатолій. Українсько-польський конфлікт у Галичині в 1940-х роках в *Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі ХХІ століття”*: Доп. і повід. Т. 2. (м. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.). Відп. ред.: Любомир Винар та Юрій Макар, 126-134. Чернівці: Рута, 2001.
836. Русначенко, Анатолій. *Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940-1980 років*. Київ: Видавничий дім „KM Academia”, 1999.
837. Русначенко, Анатолій. “Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни.” *Сучасність* 10 (2001): 89–112; 11 (2001): 89–104.
838. Русначенко, Анатолій. *Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х роках*. Київ: Унів. вид-во „Пульсари”, 2002.

-
839. Савчин, Михайло. “Політика ОУН-УПА щодо українсько-польських відносин під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки.” *Дрогобицький краєзнавчий збірник IV* (2000): 234–242.
840. Савчук, Олег, та Комар В. Польські архіви – важлива джерельна база для дослідження українсько-польських стосунків на Волині періоду Другої світової війни в *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки*: Матеріали історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом (м. Луцьк, 19-20 квітня 1995 р.), 25-26. Луцьк, 1995.
841. Свідзинський, Анатолій. “До трагічних подій на Волині в роки Другої світової війни.” *Розбудова держави* 5-8 (2003): 2–10.
842. Свідзинський, Анатолій. До трагічних подій на Волині в роки Другої світової війни. В *У пошуках правди*: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 152-161. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
843. Секерка, Степан. Преступлення українських націоналістів против польського населення в 1939-1947 гг. в *Український націоналізм и Донбасс: Историческая ретроспектива*: Сборник материалов, 56–61. Донецк: ЧП «Астро», 2010.
844. Семенюк, Антон. *На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження*. Міннеаполіс, 1996.
845. Сергійчук Володимир. “Гіркі уроки минулого (Два уривки з дослідження “Трагедія Волині”) // Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об’єднання “Волинське братство”. Вип. 3. – К.: ВАТ “Видавництво “Київська правда”, 2003. – С. 114-120.
846. Сергійчук, Володимир, уклад. “Хронологія Волинської трагедії 1943 року.” *Воєнна історія* 3/4 (2003): 40–63.
847. Сергійчук, Володимир. “Волинь у вогні.” *Воля і Батьківщина* 1 (2004): 105–109.
848. Сергійчук, Володимир. “Історичні витоки Волинської трагедії 1943 року.” *Воєнна історія* 3-4 (2003): 23–39.
849. Сергійчук, Володимир. “Наша кров – на своїй землі.” *Визвольний шлях* 4 (1996): 482–495; 5 (1996): 622–633; 6 (1996): 740–751.
850. Сергійчук, Володимир. “Трагедія Волині (Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни).” *Визвольний Шлях* 2 (2003): 36–52; 3 (2003): 61–74; 4 (2003): 38–50; 5 (2003): 30–42; 6 (2003): 44–57.
851. Сергійчук, Володимир. Втрати населення під час українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни. В *Україна – Польща: важкі питання*. Т. 9: Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.). Наук. ред. М.М. Кучерепа, 45-71. Луцьк: ВМА “Терен”, 2004.
852. Сергійчук, Володимир. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. В Федорчак Петро (відп. ред). *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Матеріали міжнародної

науково-практичної конференції (21-26 листопада 1996 р., Івано-Франківськ), 27-34. Івано-Франківськ: Видавництво “Плай”, 1997.

853. Сергійчук, Володимир. *Наша кров – на своїй землі*. 2-е вид., доп. Київ, 1996.
854. Сергійчук, Володимир. *Наша кров – на своїй землі. Альманах “Гомону України”*. Торонто, 1997: 96-146.
855. Сергійчук, Володимир. *Наша кров – на своїй землі*. Вид. 4-е, доп. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2000.
856. Сергійчук, Володимир. *Наша кров – на своїй землі*. Вид. третє, доповнене. Київ: Українська Видавнича Спілка, 1997.
857. Сергійчук, Володимир. *Наша кров – на своїй землі*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 1996. [Книга-відповідь на працю В. Поліщука “Гірка правда...”]
858. Сергійчук, Володимир. *ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали*. Київ: Дніпро, 1996.
859. Сергійчук, Володимир. Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг і наслідки. В *У пошуках правди: 36 матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 162-191. Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
860. Сергійчук, Володимир. *Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації*. Київ: Українська видавнича спілка, 2003.
861. Сергійчук, Володимир. *Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003.
862. Сергійчук, Володимир. *Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни*. Видання друге, доповнене. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009.
863. Сивіцький, Микола. “До проблеми українсько-польських взаємин.” *Самостійна Україна* 4 (2002): 48–52.
864. Сивіцький, Микола. Польсько-український конфлікт 1943-1944 рр. В *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.), 241–248. Київ: Либідь, 1993.
865. Сивіцький, Микола. Польсько-український конфлікт 1943-1944. *Календар-Альманах „Нового Шляху”*. Ред. Павло. Дорожинський. 1993: 114-121.
866. Сливка, Юрій. “Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки (2005): 143–170.

-
867. Сливка, Юрій. “УПА і українсько-польське протистояння.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів (2004): 142–157.
868. Сливка, Юрій. “УПА і українсько-польське протистояння.” *Український визвольний рух* 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни (2003): 108–126.
869. Сливка, Юрій. УПА й українсько-польське протистояння В *У пошуках правди: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 261-282. Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
870. Сливка, Юрій. *Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки*. Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2003.
871. Сміян, Петро, та Сміян Костянтин. Волинські і польські історичні джерела про діяльність Армії Крайової. В *Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства: Тези доп. і повідомлень VII Волинської іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 15-16 вересня 1994 р.)*, 106–108. Луцьк, 1994.
872. Снайдер Тімоті. *Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569-1999*. Переклад з англійської Антон Котенко, Олександр Надтока; наукове редагування Катерина Діса. Київ: Дух і Літера, 2012.
873. Снайдер, Тімоті. “Причини украинской этнической чистки поляков в 1943 году: региональный контекст и историческое значение Волынской трагедии.” *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 2 (2016): 7–38.
874. Снайдер, Тімоті. *Реконструкція націй: Польща, Україна, Литва і Білорусь, 1569-1999*. Переклад з англійської мови [Міколы Раманоўскага і Вольгі Калацкай]; наук. рэд. Г. Сагановіч. Мінск: Медысон, 2010. (Бібліятэка часопіса “Беларускі Гістарычны Агляд”).
875. Соваренко, А. В. Волынская резня как геноцид польского народа: правовой аспект в *Власть в логике и риторике межнациональных и межконфессиональных отношений: Материалы Всероссийской научно-практической конференции молодых учёных (с международным участием)*. Под ред. Д. С. Будановой, 183-187. Иваново: Ивановский филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации», 2017.
876. Солдатенко, Валерій (гол. ред.) та ін. *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів*. Київ: ДП НВЦ “Пріоритети”, 2013.
877. Сорока, Юрій. “Польсько-українське військово-політичне протиборство у роки Другої світової війни.” *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць* 22 (2007): 23–27.
878. Сорока, Юрій. “Польсько-українське протистояння на Волині у 1943 року.” *Краєзнавство* 2 (2011): 301–305.

879. Сорока, Юрій. “Польсько-українське протистояння на Волині у роки Другої світової війни.” *Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем* 8: Україна і Польща в горнілі Другої світової війни (До 60-річчя перемоги над фашизмом) (2005): 206–215.
880. Старка, Володимир. “Налагодження співпраці між українськими і польськими течіями руху опору в роки Другої світової війни.” *Галичина: науковий і культурно-просвітній. краєзнавчий часопис* 14 (2008).
881. Стародубець, Галина. “ОУН (б) як суб'єкт українсько-польських відносин у роки Другої світової війни (1941-1943 рр.).” *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 11 (2001): 75–78.
882. Стародубець, Галина. “ОУН як суб'єкт українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р.” *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: історія* 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя (2003): 96-99.
883. Стародубець, Галина. *ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943 рр.)*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002.
884. Стеблій, Феодосій. “Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень-липень 1944 р.).” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки (2005): 304–344.
885. Стеблій, Феодосій. *Армія Крайова в збройних акціях у підльвівських українських селах (березень – липень 1944 р.)*. Львів: б. в., 2010.
886. Стельникович, С. Польська дипломатія Тараса Бульби-Боровця (до проблеми польсько-українського протистояння 1943-1944 років). *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем* 11 (2003): 60–64.
887. Стемпень, Станіслав. “Антипольська акція УПА на Волині і в Східній Галичині. Рекомендації до шкільних підручників.” *Чорноморський літопис: науковий журнал* 11 (2016): 154–157.
888. Стрілька, Роман. “Польська самооборона й українці на Волині в 1942-1943 роках.” *Сучасність* 10 (1997): 76–79.
889. Стрільчук, Людмила, “Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту.” *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал*. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції “Трансформації історичної пам'яті” (2018): 176-183.
890. Стрільчук, Людмила, і Нінічук Андрій. *Війни пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах*. Луцьк: Вежа-Друк, 2019);
891. Стрільчук, Людмила. “Війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах: відгомін минулого чи політизація історичної пам'яті.” *Військово-науковий вісник* 32 (2019): 168-180.
892. Стрільчук, Людмила. “Польсько-українська дискусія щодо подій на Волині у роки Другої світової війни: здобутки та труднощі.” *Knowledge: Education, Law, Management* 23 (2018): 157-164

-
- 893.Телеховський, Юрій. “Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об’єктивної оцінки минулого.” *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* 2 (2001): 496–502.
- 894.Терещук, Петро (Олександр Матла). Большевики про польське підпілля в Україні. В Терещук П. Історичні нотатки. Торонто, 1985, 258-296.
- 895.Терещук, Петро. “Ворожі військові сили в боротьбі з УПА.” *Визвольний Шлях* 10 (1970): 1083–1089.
- 896.Тимченко, Алла. “Радянський фактор в українсько-польському міжнаціональному конфлікті в Західній Україні в роки Другої світової війни у висвітленні новітньої російської історіографії.” *Гілея : науковий вісник: Збірник наукових праць* 72 /5 (2013): 286–291.
- 897.Тимченко, Алла. Радянський фактор в українсько-польському міжнаціональному конфлікті в Західній Україні (1939–1945 рр.). В *Від Гадяцької угоди до Європейського Союзу*. Том II: *Перезавантаження чи продовження?*, за ред. Адама Кульчицького, Ігора Гурака, Івони Слоти, Мирослава Ровіцького, Олега Бориняка, 47–52. Rzeszów – Lwow – Iwano-Frankowsk: Wydawnictwo „Biblioteka Kurięra Galicyjskiego”, 2012
- 898.Ткачук, Анатолій. Про українсько-польські відносини у перші роки Другої світової війни в історичному дослідженні Є. Пастернака «Нарис історії Холмщини і Підляшшя: новіші часи») в *Волинь в Другій світовій війні та перші повоснні роки: Матеріали наук. іст.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 19-20 квітня 1995 р.)*, 50-51. Луцьк, 1995.
- 899.Трофимович, Володимир. Примирення не можна приурочити до певної дати // *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Лариси Івщиної, 346-352. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004.
- 900.Трофимович, Володимир. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945. В *Україна – Польща: важкі питання*. Т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27-29 квітня 1999 р., 181-207. Варшава: Tursa, 2001.
- 901.Трофимович, Володимир, Трофимович Лілія, і Смирнов Андрій. “Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни.” *Русин* 1 /43 (2016): 196–217.
- 902.Трофимович, Володимир. “Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни.” *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія “Історичні науки”* (2003): 250–262.
- 903.Трофимович, Володимир. “Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни.” *Історія в школі* 5-6 (2002): 28-31.
- 904.Трофимович, Володимир. “Німеччина і українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни.” *Вісник Львівської комерційної академії. Серія „Гуманітарні науки”* 3 (2000): 49–57.
- 905.Трофимович, Володимир. “Радянський Союз і українсько-польський конфлікт (1942-1944).” *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка* 3 (2000): 230–234.

-
906. Трофимович, Володимир. “Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-45 рр.” *“І”*: Незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 118–146.
907. Трофимович, Володимир. “У чорному трикутнику: Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-1945 років.” *Волинь* 5 (2003): 153–174.
908. Трофимович, Володимир. “Українці та поляки на Холмщині в 1939-1943 рр.” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”* 25 (2016): 224-232.
909. Трофимович, Володимир. Журнал „Ідея і чин” про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни в *Українська періодика: історія і сучасність*: Доповіді та повідомлення п’ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Львів, 27-28 листопада 1998 р.) За ред. М.М. Романюка, 179–184. Львів, 1999.
910. Трофимович, Володимир. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни в *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин*: Зб. наук. конф. За ред. П.М. Чернеги, 143–146. Київ – Краків, 2002.
911. Трофимович, Володимир. Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941-1945 роки. В *У пошуках правди*: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 375-392. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
912. Трохимчук, Степан, упор. *Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939–1947 років*: Матеріали круглого столу (Львів, 23 травня 2003 р.). Львів: Видавн. Центр Галицького інту, 2003.
913. Трохимчук, Степан. *Волинська трагедія на тлі українсько-польського конфлікту 1939-1947 років*. Львів: [б.в.], 2003.
914. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни. В *Український альманах. 2003*. Варшава: Об’єднання українців у Польщі, 2003, 189-193.
915. Ухач Василь. “Геноцидна” інтепретація Волинських подій 1943 року: історико-правовий аспект (сучасний історіографічний дискурс) в *Юридична наука і практика: пошук правової гармонії*: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції “Актуальна юриспруденція” (м. Київ, 5 жовтня 2017 року), 38–41. Київ: Видавничий дім “АРТек”, 2017.
916. Ухач, Василь. “Геноцидна” інтерпретація українсько-польських взаємин в 1943–1944 роках у візіях сучасних дослідників (історико-правовий аспект).” *Актуальні проблеми правознавства* 3 (2017): 41–46.
917. Ухач, Василь. “Сучасна вітчизняна історіографія Волинської трагедії 1943 року.” *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 40 (2014): 229–233.
918. Ухач, Василь. “Українсько-польські взаємини 1942-1944 рр.: сучасний історіографічний дискурс (вибрані аспекти).” *Східноєвропейський історичний вісник Спецвипуск II* (2017): 100–107.

919. Філяр Владислав. Українсько-польський міжнародний конфлікт на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої: причини, перебіг, наслідки, пропозиції на майбутнє в *Україна – Польща: важкі питання*. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.) Наук. ред. М.М. Кучерепа, 308-332. Луцьк: ВМА „Терен”, 2004.
920. Філяр, Владислав. Українсько-польська збройна конфронтація на Волині в роки Другої світової війни: джерела, перебіг і наслідки. В *У пошуках правди*: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 192-215. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
921. Халак, Надія. “Картографування статистики загиблих українців на Волині 1938-1944 років.” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 8 (2015): 277–281.
922. Хахула, Любомир. “Долаючи травматичне минуле: Україна в суспільно-політичній думці Польщі.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 29: Primum aetate. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина (2017): 605–613.
923. Хахула, Любомир. “Різуни” чи побратими? *Сучасні польські дискурси про Україну*. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2016.
924. Хахула, Любомир. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни (за матеріалами часопису „Na Rubieży).” *Збірник праць науково-дослідного інституту пресознавства* 1/19 (2011): 228–237.
925. Хахула, Любомир. Образ “Української повстанської армії в сучасних польських дискусіях щодо волинської трагедії 1943 року.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 22 : Українська Повстанська Армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (2012): 234–243.
926. Ходанович Олексій. Волинські події 1943–1944 рр. мовою документів // *Воєнна історія України : Волинь та Полісся : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф.*, 25–26 квітня 2013 р. / Національний військово-історичний музей. – К., 2013. – С. 483–486.
927. Хомутовська Ю. Волинська трагедія 1943–1944 рр.: причини, перебіг, наслідки // *Україніка молода* 2: зб. ст. – Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 179–183.
928. Царук Я. Волинська трагедія: свідчення очевидців // *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Лариси Івшині, 379–381. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004.
929. Царук Ярослав. Волинська трагедія: свідчення очевидців // *Україна Incognita*. Топ-25. / ред. Л. Івшина. Київ: “Українська прес-група”, 2014. – С. 281-284.
930. Царук, Ярослав. Володимирщина в роки Другої світової війни. В *Реабілітовані історією*: Збірник наукових статей і матеріалів міжнародної науково-практичної

- конференції (Луцьк, 5-6 грудня 2002 р.) Упорядник Микола Кучерепа, 108-118. Луцьк: Надстир'я, 2003.
931. Царук, Ярослав. Перебіг українсько-польського міжнародного конфлікту на Володимирщині. В *У пошуках правди*: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 392-397. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
932. Цепенда Ігор. Етнополітична ситуація на українсько-польському пограниччі в середині 1940-х років. В Цепенда І. С. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009, 58-118.
933. Цепенда, Ігор. “Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943-1947 років в оцінках сучасних польських істориків.” *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки* 7 (9): Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. (2001): 693–700.
934. Цепенда, Ігор. “Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943-1944 роках.” *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: історичні науки* 5 (2002): 168-171.
935. Цепенда, Ігор. “Суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі наприкінці Другої світової війни.” *Політичний менеджмент* 2 (2009): 163–171.
936. Цепенда, Ігор. Українсько-польське збройне протистояння в Західній Україні у 1943-1944 в *Україна між минулим і майбутнім*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Голова оргкомітету Кондратьєв Я., 205–11. Київ: вид-во Національної академії внутрішніх справ України, 2002.
937. Чайковський, Анатолій. Волинь 1942-1944 рр.: трагічна сторінка української історії в *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю*: Наук. зб.: Випуск 30: Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 24–25 березня 2009), 235-239. Луцьк, 2009.
938. Чапуга, Степан. ОУН-УПА в польсько-українських відносинах у роки Другої світової війни. В Федорчак Петро (відп. ред). *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-26 листопада 1996 р., Івано-Франківськ), 277-280. Івано-Франківськ: Видавництво “Плай”, 1997.
939. Червак, Богдан. *Битва за Волинь*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003.
940. Шанковський, Лев. “Українська Повстанча Армія.” В *Історія українського війська (1917-1995)*, упорядник Ярослав Дашкевич, 553–562. Львів: Світ, 1996.
941. Шаповал, Юрій. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над ново віднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни. В Шаповал Юрій. *Доля як історія*. Київ: Генеза, 2006, 164-182.

-
942. Шаповал, Юрій. “Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943-1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України.” *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* 1 (2003): 194–208.
943. Шаповал, Юрій. “Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння і баланс ненависти.” *Сучасність* 7-8 (2004): 104–117.
944. Шаповал, Юрій. “Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависти.” *Генеза* 1 (2005): 57–66.
945. Шаповал, Юрій. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависти. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни. В *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Лариси Івшиної, 298–315. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004.
946. Шимчишин, Олександр. З історії польсько-українських відносин 1941-1947 рр. В Федорчак Петро (відп. ред). *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-26 листопада 1996 р., Івано-Франківськ), 312-315. Івано-Франківськ: Видавництво “Плай”, 1997.
947. Шишкін, Ігор. “Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в період “Волинської трагедії”.” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки* 4 (2004): 315–324.
948. Шишкін, Ігор. “Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля (1939-1945): історіографія проблеми.” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки* 12 (2008): 264–281.
949. Шишкін, Ігор. “Українсько-польський конфлікт в 1943-1944 рр.” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки* 3 (2003): 262-268.
950. Шишкін, Ігор. Документи Армії Крайової як джерело вивчення волинської трагедії. В *У пошуках правди: 36. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”* (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк 450-458. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
951. 60 років волинської трагедії: Матеріали форуму українських і польських еспертів та журналістів „Події на Волині: як жити з цим тягарем?», м. Острог, 11 – 12 квітня 2003 р. Київ: Посольство Республіки Польща в Україні, 2003.
952. Щупак, Ігор. “До дискусії щодо характеристики Волинської трагедії як геноциду та співставлення її з Голокостом.” *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал* 6 (2013): 125–142.
953. Яблонський, Валентин. “Волинська трагедія 1943 року.” *Світогляд* 4/42 (2013): 14–25.
954. Яблонський, Валентин. “Вступ до розмови про “Волинь”.” *Українська культура: культурно-освітній та літературно-мистецький ілюстрований журнал* 2 (2017): 70–75.
955. Яковлева Елена. *Польша против СССР 1939-1950 гг.* Москва: Вече, 2007.

-
956. Adamska, Jolanta. „Poryck – symbol wołyńskiej tragedii.” *Przeszość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa* 3-4 (2003): 12–23.
957. Adamski Łukasz. Sowieckie relacje o rzezi wołyńskiej. W *Sowieci a polskie podziemia 1943–1946: wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*. Pod redakcją Łukasza Adamskiego, Grzegorza Hryciuka i Grzegorza Motyki; Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 257–277. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2017.
958. Bąkala, Krzysztof. „Przybyli na Wołyń nieproszeni.” *Niepodległość i Pamięć* 3-4/43-44 (2013): 9–48.
959. Blicharski Czesław Eugeniusz. *Petruniu ne ubywaj mene! : czystki etniczne w wykonaniu nacjonalistów ukraińskich na terenie województwa tarnopolskiego*. Biskupice ; [Gliwice „Helion”], 1998.
960. „Bolesna rocznica: Sprawozdanie z sesji naukowo-historycznej: Polska – Ukraina.” *Realia i co dalej...* 3 (2008): 155-161 [referat L.Kulińskiej poświęcony przyczynom niewiedzy wśród Polaków o mordach na Kresach]
961. Bonusiak W. Postawy Polaków i Ukraińców wobec okupantów na terenie Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej i Wołyń) w czasie II wojny światowej. W *Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”*. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення. Українське історичне товариство. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар, 91-95. Т. 2. Чернівці: Рута, 2001.
962. Bonusiak W. Postawy Polaków wobec okupantów na terenie Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej i Wołyń) w czasie II wojny światowej. W *Україна – Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива*. Ч. 1: Шлях України та Польщі до порозуміння. За заг. ред. В.І. Сергійчука, 284-293. Київ: Твім інтер, 2001.
963. Bożyk, Andrzej. “Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej w świetle badań polskich i ukraińskich po 1989 roku.” *Facta Simonidis: zeszyty naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Zamościu* 1 (2008): 191-206
964. Bożyk, Andrzej. „Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej.” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 13 (2007): 159–175.
965. Brożyniak, Artur. „Rasowa czystość po banderowsku: zbrodnie OUN-UPA na rodzinach mieszanych.” *Glaukopis: pismo społeczno-historyczne* 31 (2014): 127–134.
966. Budzisz, Feliks. „Organizatorzy i przywódcy band morderców na Wołyniu.” *Na Rubieży* 2/8 (1994): 3–5.
967. Bulzacki, Krzysztof. „Falszerstwa Grzegorza Motyki w tygodniku Wprost.” *Na Rubieży* 65 (2003): 18–20.
968. Cebat, Dorota. Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945 na terenie województw: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*. Pod red. Bogusława Pazia, 101-102. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.

-
969. Cimek, Lucjan. „Bataliony Chłopskie w obronie ludności polskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej. Retrospekcja faktów.” W *Pamięć i nadzieja*. Oprac. Koszewski Stanisław, 75–85. Chełm: Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja”, 2010.
970. Cybulski, Marcin. Komendant. „Porucznik Henryk Cybulski (1910–1971) na tle wydarzeń wołyńskich w latach 1940–1944 i w okresie powojennym.” *Wschodni Rocznik Humanistyczny* VII (2010–2011): 293–312.
971. Dębowska, Maria. Postawy duchownych diecezji łuckiej wobec zagrożenia ze strony nacjonalistów ukraińskich w latach 1943–1944. W *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70. Rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*. Pod red. Ewy Żurawskiej i Jerzego Sperki, 87–109. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015.
972. Diukow, Aleksander. „Dlaczego walczyliśmy z Polakami”: antypolski program OUN w kresowych dokumentach. Warszawa: Wydawnictwo Myśl Polska, 2017.
973. Drogoń, Andrzej. Metody i formy aktów ludobójstwa dokonywanych przez ukraińskich nacjonalistów. Wybrane przykłady oparte na relacjach świadków. W *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70. Rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*. Pod red. Ewy Żurawskiej i Jerzego Sperki, 145–164. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015.
974. Drozd, Roman. *Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty – struktury*. Warszawa: Burchard Edition, 1998.
975. Dziemiańczuk, Władysław. *Polish self defence in Volhynia*. Transl.: Ala Getlich & Hanna Sokolska. Toronto: Alliance of the Polish Eastern Provinces, 1999.
976. Dziemiańczuk, Władysław. *Wybaczyć nie znaczy zapomnieć*. Toronto: Związek Ziem Wschodnich RP, 1996.
977. Faszczka, Dariusz. „Komenda Okręgu AK „Wołyń” wobec eksterminacji ludności polskiej w 1943 r.” *Niepodległość i Pamięć* 3-4/43-44 (2013): 73–97.
978. Fijałka, Michał. *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*. Wprowadzenie Piotr Stachewicz. Warszawa: „Pax”, 1986.
979. Filar Władysław. „Ukraińsko-polska konfrontacja zbrojna na Wołyniu w latach II wojny światowej: źródła konfrontacji, przebieg i skutki (referat wygłoszony na konferencji naukowej w Łucku 21.05.2003 r.)” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 2/78 (2003): 22–51.
980. Filar Władysław. „Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942 – 1944.” *Semper Fideles* 5/28 (1995): 3–5.
981. Filar, Władysław, red. *Przed akcją „Wisła” był „Wołyń”*: Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski pojałtańskiej. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej okręg Wołyn, 2000.
982. Filar, Władysław. „Nie wolno o tym zapominać.” *Na Rubieży* 37 (1999): 4–6.
983. Filar, Władysław. „Przebieg i przyczyny konfliktu ukraińsko-polskiego na Kresach Południowo-Wschodnich II RP.” *Przegląd Wschodni* VIII, z. 2 (2002): 335–357.

-
984. Filar, Władysław. „Wołyń w latach 1939 – 1944.” *Przegląd Wschodni* 6, z.4 (2000): 795–840.
985. Filar, Władysław. „Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942-1944.” *Na Rubieży* 4/14 (1995): 1–3.
986. Filar, Władysław. Działalność OUN-UPA na terenie Polski w latach 1945-1947. W *Przed akcją „Wisła” był Wołyń*. Praca zbiorowa pod red. Władysława Filara, 56-65. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyń, 1997.
987. Filar, Władysław. Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944. Podobieństwa i różnice. W *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*. Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka, 41-58. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu, 2003.
988. Filar, Władysław. *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński, 1999.
989. Filar, Władysław. Od antypolskiej agitacji i indywidualnego teroru do eksterminacji ludności polskiej (Wołyń 1942 – 1944). W *Stosunki polsko-ukraińskie: wojna i współczesność*. Pod red. Joanna Marszałek-Kawa i Zbigniew Karpus, 49-74. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
990. Filar, Władysław. Okręg Wołyński Armii Krajowej. W *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*. Red. nauk. Krzysztof Komorowski, 225-249. Warszawa, „Bellona”, 1996.
991. Filar, Władysław. *Przebraże - bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007.
992. Filar, Władysław. Tragedia Wołynia – przebieg, skutki, źródła (w 60. rocznicę wydarzeń wołyńskich). W *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*. Red. nauk. Czesław Partacz, Bogusław Polak, Waldemar Handke, 9-30. Koszalin; Leszno: Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota” Roweckiego, 2004.
993. Filar, Władysław. *Wołyń 1939 – 1944: Historia, pamięć, pojednanie*. Warszawa: Agencja RYTM, 2009.
994. Filar, Władysław. *Wołyń 1939-1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004.
995. Filar, Władysław. *Wołyń 1939-1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie : studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009.
996. Filar, Władysław. Wołyń w latach 1939-1944. W *Przed Akcją „Wisła” był Wołyń*. Praca zbior. pod red. W. Filara, 5-55. Warszawa, 1997.
997. Filar, Władysław. *Wydarzenia wołyńskie 1939-1944 : w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*. Toruń ; Łysomice : Dom Wydawniczy Duet, 2007.
998. Filar, Władysław. *Wydarzenia wołyńskie 1939-1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.

-
999. Furmann, Marcin. Rzeź wołyńska w perspektywie stosunków polsko-ukraińskich. W *Rok 1944 w badaniach humanistycznych: studia i szkic*. Red. naukowa Henryk Walczak i Andrzej Wojtasiak, 89-108. Szczecin, 2015.
1000. Gałązka, Wanda. Stan i perspektywy śledztw w sprawach dotyczących zbrodni nacjonalistów ukraińskich. W *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*. Pod red. Włodzimierza Bonusiaka, 345 – 352. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998.
1001. Gałązka, Wanda. „Działalność śledcza w sprawach zbrodni nacjonalistów ukraińskich.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 39 (1996): 245-247.
1002. Godziszewska, Dorota. „Problematyka ścigania i karania sprawców zbrodni ukraińskich nacjonalistów na ludności polskiej.” W *Pamięć i nadzieja*. Oprac. Koszewski Stanisław, 115–122. Chełm: Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja”, 2010.
1003. Grelka, Frank M. „Antypolska akcja” OUN-UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: Uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich / tłum. Paweł Kosiński = W odpowiedzi Frankowi Grelce / Paweł Machcewicz, Grzegorz Motyka.” *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2 / 6 (2004): 279-307, 398-401.
1004. Hałagida, Igor. „Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939 – lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1/29 (2017): 353–412.
1005. Hrycak Jarosław. Wolhynien in der ukrainischen Erinnerung. W *Die Ukraine, Polen und Europa : Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze*. Renata Makarska, Basil Kerski (Hrsg.), 151-163. Osnabrück : Fibre, 2004.
1006. Hrycak, Jarosław. „Wołyń w ukraińskiej pamięci.” *Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki* 64 (2003): 48–55.
1007. Hryciuk, Grzegorz. Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku. W *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*. Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka, 101-117. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu, 2003.
1008. Hryciuk, Grzegorz. *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948*. Toruń: Adam Marszałek, 2005.
1009. Hud', Bogdan. „Konflikty ukraińsko-polskie: potrzeba nowego spojrzenia.” *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU XXIII* (2015): 97–107.
1010. Huk, Bogdan. „Historycy trudnego początku : reflesje nad kandydą najnowszej historiografii konfliktu polsko-ukraińskiego w latach czterdziestych XX wieku.” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 12 (2006): 248–258.
1011. Huk, Bogdan. *Ukraina: polskie jądro ciemności*. Przemyśl: Stowarzyszenie Ukraińskie Dziedzictwo, 2013.
1012. Iljuszyn, Ihor, i Mazur Grzegorz. „Epilog akcji „Burza” oraz losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 roku w świetle sowieckich dokumentów.” *Zeszyty Historyczne* 138 (2001): 124–145.
1013. Iljuszyn, Ihor. “Komunistyczne” i “niekomunistyczne stereotypy o konfliktach ukraińsko-polskich XX wieku w świadomości społecznej i pamięci zbiorowej obydwu narodów. W *Między ideologią a sociotechniką: kwestia mniejszości narodowych w*

-
- działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie.* Magdalena Semczyszyn, Jarosław Syrnok. red. nauk., 496-506. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2014.
1014. Iljuszyn, Ihor. „Tragedia wołyńska lat 1943–1944 : przyczyny, przebieg, skutki.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1/23 (2014): 391–399.
1015. Iljuszyn, Ihor. Kwestia ukraińska w planach polskiego rządu emigracyjnego i polskiego podziemia w latach drugiej wojny światowej. W *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje.* Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka, 118-121. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu, 2003.
1016. Iljuszyn, Ihor. Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989. W *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku: Forum Europy Środkowo-Wschodniej.* Pod red. Piotra Kosiewskiego i Grzegorza Motyki, 79-188. Kraków: Towarzystwo Autorów i wydawców prac naukowych „Universitas”, 2000.
1017. Iljuszyn, Ihor. *UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939-1945)* Tł. Katarzyna Kotyńska, Anna Łazar. Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2009.
1018. Iljuszyn, Ihor. UPA i AK. Konflikt wojskowo-polityczny na Ukrainie Zachodniej (Wołyń i Galicja Wschodnia) w latach II wojny światowej. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946.* Pod red. Bogusława Pazia, 397-403. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
1019. Jaczyńska A. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1948 w polskich podręcznikach szkolnych // *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje /* Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu – Warszawa: IPN, 2003.- S.147-156.
1020. Jakimowicz, Marcelina. „Stałam się już tylko Polką. Narracje biograficzne kobiet ocalonych z czystki etnicznej w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944.” *Prace Etnograficzne* 43 (2015): 109–121.
1021. Jastrzębski, Stanisław. *Historyczne aspekty ludobójstwa dokonanego na ludności polskiej Kresów Południowo-Wschodnich i Wołynia w świetle wydarzeń politycznych XX wieku.* Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2013.
1022. Jastrzębski, Stanisław. *Ocalić od niepamięci: eksterminacja Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich i Wołyniu w latach 1939-1946.* Katowice: Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2016.
1023. Jastrzębski, Stanisław. *Samoobrona Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich II RP w latach 1939-1946.* Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2008.
1024. Juško, P. Ludobójstwo ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w opinii historiografii polskiej i ukraińskiej oraz na łamach współczesnych podręczników do nauczania historii. Zarys problematyki. W *Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945: Materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku.* Pod red. Edmunda Juško, 109 – 119. Tarnów: Samorządowe Centrum Edukacji, 2008.

-
1025. Kalishchuk Oksana. "The Volyn tragedy in Ukraine and Poland's public discourse." *East European Historical Bulletin = Східноєвропейський історичний вісник* 12 (2019): 212–227.
1026. Kardyś, Damian. „Miedzynarodowy kontekst zbrodni wołyńskiej.” *Europa Orientalis* 8 (2017): 117–
1027. Kasianow, Georiy. „The Burden of the Past: The Ukrainian-Polish Conflict of 1943/44 in Contemporary Public, Academic and Political Debates in Ukraine and Poland.” *Innovation : The European Journal of Social Science Research* Volume 19. Numbers ¾. (2006): 247-259.
1028. Kaźmierska, Agata. „1341 Sprawiedliwych.” *Wołanie z Wołynia = Воляння з Волині* 6 (2013): 13-16.
1029. Kersten, Krystyna. "The Polish-Ukrainian Conflict under communist rule." *Acta Poloniae Historica* 73 (1996): 135–151.
1030. Klos, Jan. Ludobójstwo – czyli zbrodnia, której nie ma. W *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*. Wstęp i redakcja naukowa Włodzimierz Osadczy, Adam Kulczycki, 33-54. Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019.
1031. Knap, Władzimirz. „Trudna prawda.” *Cracovia Leopoldis: kwartalnik* S/35a (2003): 14–15.
1032. Komoński, Ernest. „Przykłady organizacji i funkcjonowania pomocy medycznej dla Polaków – ofiar polityki eksterminacyjnej OUN-b na Wołynia i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1945.” *Wrocławskie Studia Wschodnie* 12 (2008): 141–161.
1033. Komoński, Ernest. „Ludność polska Wołynia i Galicji Wschodniej wobec mordów ukraińskich w latach 1943–1944. Antropologia strachu.” *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* XLVIII (2013): 231–239.
1034. Kondracki, Adolf. Wołyńska tragedia oczyma naukowców niepodległej Ukrainy. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*. Pod red. Bogusława Pazia, 391-396. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
1035. Konieczny, Zdzisław, red. naukowa. *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce: (1942-1947)*. Mater. zebrali Maciej Dalecki et al. Przemysł : "San Set" : PZW, 2001.
1036. Konieczny, Zdzisław. Narastanie konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1944 na ziemiach południowo-wschodnich obecnej Polski. W *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*. Red. nauk. Czesław Partacz, Bogusław Polak, Waldemar Handke, 195-216. Koszalin ; Leszno: Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota” Roweckiego, 2004.
1037. Konieczny, Zdzisław. *Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950*. Przemysł: Archiwum Państwowe w Przemysłu, Przemyskie Towarzystwo Archiwistyczne "Archiwariusz" w Przemysłu, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemysłu, 2002

-
1038. Korman, Aleksander. „Rozmiary i metody eksterminacji kresowej ludności polskiej przez terrorystów OUN-UPA w latach 1939-1947.” *Na Rubieży* 3 (1995): 2–5.
1039. Korman, Aleksander. „Ukraińska Powstańcza Armia na terenach II Rzeczypospolitej i jej stosunek do ludności polskiej.” *Na Rubieży* 31 (1998): 12–18; 35 (1999): 1–16.
1040. Korman, Aleksander. „Zestawienie 362 metod tortur stosowanych przez UPA na Polakach.” *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy* 17/18 (2003 2004): 26-40.
1041. Korman, Aleksander. *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej: dokumentacja fotograficzna / Genocide of UIA on the Polish people: photographic documentation*. Wrocław: Nortom, 2003.
1042. Korman, Aleksander. *Piąte przykazanie boskie: nie zabijaj!: nieukarane ludobójstwo dokonane przez ukraińskich szowinistów w latach 1939-1945*. Londyn: Koło Lwowian w Londynie, 1989.
1043. Korman, Aleksander. Polskie ofiary i straty krwawego terroru OUN i UPA w latach 1939-1945 i następnych. W *Ludobójstwo i wygnania na Kresach*: zbior referatów. Cz. 1, 91-101. Katowice; Oświęcem: [s.n.], 1999.
1044. Korman, Aleksander. *Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej*. Wrocław: Nortom, 2002.
1045. Korman, Aleksander. Ukraińska Powstańcza Armia na terenach II Rzeczypospolitej i jej stosunek do ludności polskiej. W *Kresy Wschodnie we krwi polskiej tonące*: praca zbiorowa. Pod red. Jana Sokoła, Józefa Sudo, 142-179. Chicago; Poznań: Ośrodek Pojednania Polsko-Ukraińskiego, 2005.
1046. Kowalewski, Zbigniew Maecin. „Między wojną o historię a wyprawami kijowskimi.” *Le Monde diplomatique: Edycja polska* 1/95 (2014).
1047. Kowalewski, Zbigniew Marcin. „Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii.” *Звєспівуї* 3-4 (1990).
1048. Kowalewski, Zbigniew Marcin. „Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii.” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Nr. 1088. Prace Historyczne. 103 (1993): 189-224.
1049. Kowalik, Angelika. „Oblicze inności a dialog polsko-ukraiński w perspektywie narracji reportażowych o tragedii wołyńskiej w latach 1943-1944.” *Rocznik Humanistyczny* 1/65 (2017): 103–124.
1050. Krawczyk, J. Tworzenie się samoobrony ludności polskiej przez eksterminacyjną akcję OUN-UPA na terenie byłego woj. tarnopolskiego w latach 1943 – 1944 // *Stosunki polsko-ukraińskie. Wojna i współczesność / pod red. Joanny Marszałek-Kawa, Zbigniewa Karpusa*. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – S.
1051. Kruczek, Adam. „To było ludobójstwo: Przedruk z Naszego Dziennika Nr.62/2003.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/79 (2003): 51–55.
1052. Ksenicz, Igor. „Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943–1947 w polskiej historiografii i debacie politycznej.” *Refleksje* 7 (2013): 41–56.
1053. Kulczycki, Adam. Kościół greckokatolicki wobec masowego ludobójstwa Polaków dokonanego przez OUN-UPA na Kresach Wschodnich. W *Nie zabijaj*:

-
- nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu.* Wstęp i redakcja naukowa Włodzimierz Osadczy, Adam Kulczycki, 101-133. Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019.
1054. Kulczycki, S. Polska problematyka w ukraińskich badaniach historii OUN-UPA. W *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje.* Redakcja naukowa Grzegorza Motyka i Dariusza Libionka, 133-140. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu IPN, 2003.
1055. Kulińska Lucyna. Wypędzenie Polaków z terenów Małopolski Wschodniej u schyłku II wojny światowej i zaraz po niej. W *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945.* Pod red. Bogumiła Grotta, 189-220. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, 2004.
1056. Kulińska, Lucyna, oprac. *Ukradzione dzieciństwo: Holocaust dzieci Kresów.* Poniatowa: Stowarzyszenie Niezlomna Polska – Dobre Słowo, 2020.
1057. Kulińska, Lucyna. „Chto rizaw lachiw? Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie lat 1939 – 1947 w świadomości współczesnych Polaków.” *Glaukopis: pismo społeczno-historyczne* 9-10 (2007–2008): 288–313.
1058. Kulińska, Lucyna. „Dyskusja wokół ustalenia rozmiarów strat ludności polskiej województw wschodnich II RP – ofiar ukraińskich nacjonalistów w latach II wojny światowej.” *Na Rubieży* 134 (2014): 15–28.
1059. Kulińska, Lucyna. „Kiedy historię piszą politycy: rozmowa z dr Lucyną Kulińską, historykiem (przedruk).” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/83 (2004): 38–49.
1060. Kulińska, Lucyna. „Milczenie nie zagoi ran.” Rozmowa z dr Lucyną Kulińską, historykiem i politologiem, adiunktem Wydziału Nauk Społecznych Stosowanych AGH w Krakowie, redaktorem dwóch tomów wspomnień ofiar mordów dokonanych na Polakach przez OUN-UPA pt. „Dzieci Kresów” Małgorzata Rutkowska. *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/99 (2008): 49–56.
1061. Kulińska, Lucyna. „Nie tylko Wołyn: 1943-1944.” *Cracovia Leopoldis: kwartalnik* 35a (2003): 16–33.
1062. Kulińska, Lucyna. „Nie tylko Wołyn.” *Sowiniec* 22 (2003): 23–44.
1063. Kulińska, Lucyna. „Pomoc udzielana przez rodaków ofiarom ukraińskiego ludobójstwa na Wołyniu, Polesiu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943-1944.” *Res Cresoviana: nowe pismo kresowe* 1 (2019): 207–234.
1064. Kulińska, Lucyna. „Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie z lat 1939-1947 w świadomości współczesnych Polaków.” *Krakowskie Studia Małopolskie* XI Nr.11 (2007): 341-368.
1065. Kulińska, Lucyna. „Z dr. Lucyną Kulińską rozmawia Janusz M. Paluch.” *Cracovia Leopoldis: kwartalnik* 4/56 (2008): 13–25.
1066. Kulińska, Lucyna. „Zapomniane ludobójstwo.” *Palestra* 7-8 (2013): 266–276.
1067. Kulińska, Lucyna. „Zapomnij o Kresach.” *Wiedza i Życie* 1 nr.spec.: inne oblicza historii (2010): 12–17.

-
1068. Kulińska, Lucyna. Dyskusja wokół ustalenia rozmiarów strat ludności polskiej województw wschodnich II RP – ofiar ukraińskich nacjonalistów w latach II wojny światowej. W *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70. Rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*. Pod red. Ewy Żurawskiej i Jerzego Sperki, 169–185. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015.
1069. Kulińska, Lucyna. Eksterminacja i uchodźstwo kresowych Polaków na skutek ludobójczej akcji nacjonalistów ukraińskich w latach 1943-1944 w świetle materiałów Rady Głównej Opiekuńczej. W *Akcja „Wisła”: przyczyny, przebieg, konsekwencje: Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23-24 lutego 2007 r. w Przemyślu*. Kom. red. Bogusław Bobusia, 33-77. Przemyśl: Archiwum Państwowe w Przemyślu, 2007.
1070. Kulińska, Lucyna. Ludobójstwo polskiej ludności kresowej – fenomen drugiej wojny światowej, czy zbrodniczy plan ukraińskich nacjonalistów — [Genocide of Polish population in Eastern Borderlands – a World War II phenomenon or a criminal plan of the Ukrainian nationalists]. W *Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej: materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej: Kędzierzyn Koźle*. Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział, 37–55. Dzierżonów: WER-GRAF, 2009.
1071. Kulińska, Lucyna. O zrozumienie i przyjaźń, czyli które z wątków z naszej najnowszej historii trzeba zwerefykować, by stosunki między polskim i ukraińskim narodem wróciły do normalności. W *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*. Pod red. Bogumiła Grotta, 137–158. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka Sp. Z o.o., 2008.
1072. Kulińska, Lucyna. Pomoc udzielana przez rodaków ofiarom ukraińskiego ludobójstwa na Wołyniu, Polesiu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943-1944. W *Kresy: należna prawda i pamięć, nie zemsta: Materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2018 r.* Redakcja pracy zbiorowej Krzysztof Bąkała, Witold Listowski, Tadeusz Skoczek, 99-130. Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2019.
1073. Kulińska, Lucyna. Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku. W *Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej : stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945: materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku*. Pod red. Edmunda Juśko, 17–64. Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008.
1074. Kulińska, Lucyna. Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie z lat 1939-1947 w świadomości współczesnych Polaków. W *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*. Pod red. Bogumiła Grotta, 113-136. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka Sp. Z o.o., 2008.
1075. Kulińska, Lucyna. Traumatyczne przeżynia i okupacyjne polskich dzieci i zamieszkujących południowo-wschodnie województwa w świetle ich wspomnień i relacji. W *Świat Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w literaturze i sztuce*. Zielona Góra, 17-18. X. 2013: praca zbiorowa. Pod red. Marii Jazownik i Leszka Jazownika, 73-88. Zielona Góra: Księgarnia Akademicka, 2014.
1076. Kulińska, Lucyna. Zbrodnie dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Małopolski Wschodniej w czasie II wojny światowej. *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945*. Pod red. Bogumiła Grotta, 119-144. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie MNPRL, 2004.

-
1077. Kupracz, A. Relacja świadka rzezi wołyńskiej – narracja oralna. Metodologiczna próba ujęcia w kontekście psychologii, kulturoznawstwa i antropologii. W *Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej – ludzie stamtąd*. Pod redakcją Piotra Cichorackiego i Krzysztofa Łagojy, 163-180. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2019.
1078. Kura, Antoni. „Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w świetle śledztw prowadzonych przez prokuratorów Instytutu Pamięci Narodowej.” *Na Rubieży* 100 (2008): 38–42.
1079. Kuźmicz, Łukasz. *Zbrodnie bez kary*. Rzeszów: Agencja Poligraficzno-Wydawnicza „Sandra”, 2006.
1080. Kuźniar, Bogusław. “Dowody zbrodni nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w latach 1939-1947 oraz ich ocena w świetle prawa krajowego i międzynarodowego.” *Przegląd Geopolityczny* 12 (2015): 59–72.
1081. Kuźniar, Bogusław. “Ludobójstwo popełnione przez nacjonalistów ukraińskich w Polsce południowo-wschodniej w okresie II wojny światowej = Genocide of poles in South-Eastern Poland by the Ukrainian Nationalists During the Second World War.” *Międzynarodowe Prawo Humanitarne* 5 (2014): 12–37.
1082. Kuźniewski, B. „Rzezie na Wołyniu: Cos z historii.” *ALBO: Aktualności Lokalne Biuletyn Olsztyński* 7 (2013): 10–12.
1083. Lotnik, Waldemar. *Nine lives: Ethnic conflict in the Polish-Ukrainian borderlands*. Forew. by Neal Ascherson. London: Serif, 1999.
1084. Łada, Krzysztof. „Creative Forgetting Polish and Ukrainian Historiographies on the Campaign against the Poles in Volhynia during World War II.” *Glaukopis: pismo społeczno-historyczne* 2/3 (2005): 340–375.
1085. Łada, Krzysztof. „Ludobójstwo Poaków na kresach Wschodnich, czyli praktyczna realizacja rewolucji narodowej OUN.” *Rocznik Koszaliński* 31 (2003): 67–96.
1086. Łada, Krzysztof. Creative Forgetting: Polish and Ukrainian Historiographies on the Campaign og Ethnic Cleasing against the Poles in Volhynia during World War II. W *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*. Red. nauk. Czesław Partacz, Bogusław Polak, Waldemar Handke, 273-312. Koszalin ; Leszno: Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota” Roweckiego, 2004.
1087. Łada, Krzysztof. Priorytety nowej władzy banderowskiej na Wołyniu w świetle raportów politycznych referentów nadrejonów Wojskowej Grupy UPA „Turiw” (październik 1943). W *Stosunki polsko-ukraińskie. Wojna i współczesność*. Pod red. Joanny Marszałek-Kawa, Zbigniewa Karpusa, 26 – 48. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
1088. Łada, Krzysztof. Teoria i ludobójcza praktyka ukraińskiego integralnego nacjonalizmu wobec Polaków, Żydów i Rosjan w pierwszej połowie XX wieku. W *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*. Red. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke. Koszalin – Leszno, 2004.
1089. Łukaszów, Jan. „Walki polsko-ukraińskie 1943-1947.” *Zeszyty Historyczne* (Paryż) 90 (t.455) (1989): 159–199.
1090. „Łuny nad Wołyniem.” *Przegląd*, Czerwiec 22 (25), 2003, 46–49.
1091. Małyszczycy, Zbigniew. „Motykowanie historii.” *Biuletyn Informacyjny*. 27 *Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 1/89 (2006): 31–35.

-
1092. Mańkowski, Zbigniew. *Zbrodnie ludobójstwa w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945: teoria i praktyka*. Warszawa: Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce, 1983.
1093. Marcinkowska, Bogusława. „Niemiecko-ukraińska zbrodnia: ustalenia wynikające ze śledztwa IPN w sprawie ludobójstwa w Hucie Pieniackiej 28 lutego 1944 r.” *Głos* 9 (2004):15.
1094. Marcinkowska, Bogusława. „Ustalenia wynikające ze śledztwa w sprawie zbrodni ludobójstwa funkcjonariuszy SS „Galizien” i nacjonalistów ukraińskich na Polakach w Hucie Pieniackiej 28 lutego 1944 roku.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 1 (2001): 21–22. [avtorka jest prokuratorem Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie, prowadzi śledztwo w sprawie zbrodni w Hucie Pieniackiej]
1095. Markiewicz, Ryszard. Eksterminacja ludności polskiej przez OUN-UPA w pow. Luboml województwa Wołyńskiego w latach 1939-1944. W *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*. Red. nauk. Czesław Partacz, Bogusław Polak, Waldemar Handke, 217-224. Koszalin; Leszno: Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota” Roweckiego, 2004.
1096. Marszewski, Mariusz. „Naród i nacjonalizm według Ernesta Gallenera a konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu.” *Sprawy Narodowościowe* 12-13 (1998).
1097. Masłowskyj, Witalij. *Z kim i przeciw komu walczyli nacjonałiści ukraińscy w latach II wojny światowej?* / Przekł. z jęz. ukr. Zbigniew Małyszczycycki. Wrocław: wydawnictwo „Nortom”, 2001.
1098. Mazur, Grzegorz. Niemcy i Sowieci a antypolska akcja UPA. W *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*. Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka, 121-132. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu, 2003.
1099. McBride, Jared. “Peasants into Perpetrators: The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944.” *Slavic Review* Vol. 75 No 3 (2016): 630–654.
1100. Mędrzecki Włodzimierz. “Doświadczenie Wołynia jako przedmiot sporu Polaków.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки (2005): 143–170.
1101. Mędrzecki, Włodzimierz. „Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej.” *Przegląd Wschodni* T.4 Z.1 (1997): 227–232.
1102. Mikulska, Marta. „Stosunki polsko-ukraińskie w powiecie chełmskim w latach 1939-1945.” W *Pamięć i nadzieja*. Oprac. Koszewski Stanisław, 65–73. Chełm: Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja”, 2010.
1103. Misiło, E. „Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty.” *Zustriczi* (Warszawa) 3-4 (1990): 141–172. (wersja polskojęzyczna)
1104. Motyka, Grzegorz, i Wnuk Rafał. „Pany” i „rezuny”. *Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*. Warszawa: „Volumen”, 1997.
1105. Motyka, Grzegorz. “Antypolska akcja”: ludobójcza czystka etniczna przeprowadzona przez OUN-B i UPA w latach 1943–1945.” *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* T. 35, nr 4 (2013): 27–39.

-
1106. Motyka, Grzegorz. „Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943-1948: aktualny stan badań.” *Warszawskie Zeszyty Historyczne* 8–9 (1999): 316–329.
1107. Motyka, Grzegorz. „Wojna w wojnie”: Konflikt polsko-ukraiński 1943-1945.” *Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki* 64 (2003): 38–47.
1108. Motyka, Grzegorz. „Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 8 (2001): 24–25.
1109. Motyka, Grzegorz. „Czy zbrodnia wołyńsko-galicyjska 1943–1945 była ludobójstwem?: spor o kwalifikację prawną „antypolskiej akcji” UPA.” *Rocznik Polsko-Niemiecki* 24 Z. 2 (2016): 45–71.
1110. Motyka, Grzegorz. „Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii.” *Przegląd Wschodni* T. IV. Z. 1/13 (1997): 219–226.
1111. Motyka, Grzegorz. „Nazwać zło złem.” Rozmawia Bartosz Kaliski. *Nowe książki* 5 (2011): 4–8.
1112. Motyka, Grzegorz. „O niektórych trudnościach badania konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1947.” *Kultura i Społeczeństwo* T.37. Nr. 4 (1992): 147-169.
1113. Motyka, Grzegorz. „Od Wołynia do akcji „Wisła”.” *Mówią wieki* 9 (2008): 68–72.
1114. Motyka, Grzegorz. „Od Wołynia do akcji „Wisła”.” *Więź* 3 (1998): 109–133.
1115. Motyka, Grzegorz. „Ostro tak, ale czy zawsze prawdziwie?” *Zeszyty historyczne* 128 (1999): 89–97. [polemika z poglądami Włodzimierza Odojewskiego na temat stosunków polsko-ukraińskich w czasie II wojny światowej]
1116. Motyka, Grzegorz. „Plan: wykorzystywać.” *Karta* 46 (2005): 90–97.
1117. Motyka, Grzegorz. „Polski policjant na Wołyniu.” *Karta* 24 (1998): 126–140.
1118. Motyka, Grzegorz. „Polsko-ukraiński konflikt pamięci: Czy możliwy jest wspólny podręcznik historii.” *Więź* 10 (2009): 24–32.
1119. Motyka, Grzegorz. „Próba spojrzenia na postępowania z ciałami ofiar konfliktu: walki polsko-ukraińskie w latach 1943-1948.” *Kultura i Społeczeństwo*. T. XLII. Nr. 3 (1998): 113-124.
1120. Motyka, Grzegorz. „Stosunki polsko-ukraińskie na terenie powiatów: Chełm, Włodawa i Biała Podlaska w latach 1943-1949.” *Rocznik Chełmski* 5 (1999): 213–226.
1121. Motyka, Grzegorz. „Wołyń 1943: rzekoma symetria win.” Rozm. Urszula Pieczek. *Znak* 9/736 (2016): 52–58.
1122. Motyka, Grzegorz. „Wołyński konflikt pamięci.” Rozm. Magdalena Semiczyszyn i Filip Gańczak. *Pamięć.pl: biuletyn IPN* 4-5 (2012): 14–18.
1123. Motyka, Grzegorz. „Zbrodnia wołyńska 1943 i mit buntu ludowego.” *Dzieje Najnowsze* 1 (2016): 53–66.
1124. Motyka, Grzegorz. Antypolska akcja OUN-UPA w ukraińskiej historiografii. W *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*. Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka, 147-156. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu, 2003.

-
1125. Motyka, Grzegorz. Charakter i bilans antypolskiej czystki na Wołyniu 1943-1944. W *Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli*. Red. Joanna Karwarz-Wilińska, Magdalena Nowak, Tadeusz Sucharski, 205-210. Słupsk – Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2015.
1126. Motyka, Grzegorz. Der polnisch-ukrainische Gegensatz in Wolhynien und Ostgalozien. W *Die polnische Heimarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit Zweitem Weltkrieg*. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsanites herausgegeben von Bernhard Chiari unter Mitarbeit von Jerzy Kochanowski, 531-547. München, 2003.
1127. Motyka, Grzegorz. Kilka nieprawdziwych poglądów na temat konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1948. В *У пошуках правди про акцію "Вісла"*: Науково-практична конференція (м. Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.). Упоряд. Микола Литвин, М. Козак. Перемишль: ОУП, 1998.
1128. Motyka, Grzegorz. *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*. Warszawa: Wydawnictwo literackie, 2011.
1129. Motyka, Grzegorz. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej. W *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953*. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza, 279-407. Warszawa; Londyn; RYTM, 2002.
1130. Motyka, Grzegorz. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989. W *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. Pod redakcją P. Kosiewskiego i G. Motyki, 166-178. Kraków: Universitas, 2000.
1131. Motyka, Grzegorz. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*. Warszawa: Volumen, 1999.
1132. Motyka, Grzegorz. *Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006.
1133. Motyka, Grzegorz. *Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2008.
1134. Motyka, Grzegorz. *Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2015.
1135. Motyka, Grzegorz. W cieniu grobów. Trudny dialog w czasie II wojny światowej. W *Polska – Ukraina. Ludzie pojednania. Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku: Materiały z sesji naukowych pod redakcją Tadeusza Stegnera*, 51 – 61. Gdańsk: Wydawnictwo „STEPAN design”, 2002.
1136. Motyka, Grzegorz. Wołyń w planach i działalności Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. W *Pierwsza w „Burzy”: wokół dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*. Red. naukowa Ryszard Parafianowicz, Dariusz Miszewski, 65-79. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Sztuki Wojennej, 2019.

-
1137. Motyka, Grzegorz. *Wołyń'43: ludobójcza czystka: fakty, analogie, polityka historyczna*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016.
1138. Motyka, Grzegorz. Wołyń'43: polsko-ukraiński konflikt pamięci. W *Pamięć zbiorowa, pojednanie i stosunki międzynarodowe*. Redakcja naukowa Nicolas Maslowski, Andrzej Szeptycki, 51-69. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2020.
1139. Mylogorodska, Zhanna. The perception of the Volyn tragedy in Poland and the problem of reconciliation between the two nations. W *Sąsiedztwa III RP: Ukraina: zagadnienia społeczne*. Red. M. Dębicki, J. Makaro, 54-72. Wrocław: Gajt Wydawnictwo, 2015.
1140. Naleźniak, Paweł. "Genocide in Volhynia and Eastern Galicia 1943-1944." *The Person and Challenges* 3/2 (2013): 29-49
1141. Niedzielko, Romuald, oprac. Red. *Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945)*. Warszawa: Naczelna dyrekcja archiwów państwowych, Ośrodek KARTA, 2003.
1142. Niedzielko, Romuald, oprac. *Kresowa księga sprawiedliwych 1939 – 1945: O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007.
1143. Niedzielko, Romuald, red. Wołyń 1943 - rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej "W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa 10 lipca 2008. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010.
1144. Niedzielko, Romuald. „Lato 1943 na Wołyniu: rzeź i ocalenie.” *Biuletyn Informacyjny*. 27 *Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/95 (2007): 53-56; 4/96 (2007): 48-51.
1145. Niedzielko, Romuald. „Sprawiedliwi Ukraińcy.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. 1-2/96-97 (2009): 77-85.
1146. Niedzielko, Romuald. O Ukraińcach ratujących Polaków skazanych na zagładę przez OUN-UPA. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*. Pod red. Bogusława Pazia, 285-299. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
1147. Niedzielko, Romuald. Sprawiedliwi Ukraińcy. Na ratunek polskim sąsiadom skazanym na zagładę przez OUN-UPA. W *Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945: Materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku*. Pod red. Edmunda Juśko, 93-107. Tarnów: Samorządowe Centrum Edukacji, 2008.
1148. Nowak, Krzysztof. O źródeł tragedii wołyńskiej. Myśl niepodległościowa ukraińskich nacjonalistów w latach 1920-1945 (zarys problematyki). W *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70. Rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*. Pod red. Ewy Żurawskiej i Jerzego Sperki, 15-43. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015.

-
1149. Nowakowski, Jacek. Ustalenia w sprawie śledztwa dotyczącego zbrodni ludobójstwa na Wołyniu. W *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*. Wstęp i redakcja naukowa Włodzimierz Osadczy, Adam Kulczycki, 13-24. Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019 .
1150. Olszański, Tadeusz A. „Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych.” *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze = Варшавські українознавчі зошити. —Польсько-українські зустрічі. — Studia Ucrainica* 2 (1994): 121-127.
1151. Olszański, Tadeusz A. „Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947.” *Więź* 11-12 (1991): 214–232.
1152. Osadczy, Włodzimierz. „Kościoły wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 1-2/96–97 (2009): 68–76.
1153. Partacz Czesław. „Depolonizacja Wołynia i Małopolski Wschodniej przez OUN – UPA i Służbę Bezpieczeństwa OUN w latach 1943 – 1944.” *Rocznik Koszaliński* 31 (2003): 97 – 119.
1154. Partacz, Czesław, i Łada Krzysztof. *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej* . Toruń: CEE Centrum Edukacji Europejskiej, 2003.
1155. Partacz, Czesław, Polak Bogusław, Handke Waldemar, red. nauk. *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*. Koszalin; Leszno: Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana “Grotta” Roweckiego, 2004.
1156. Partacz, Czesław. “Banderyzm : przyczyny zbrodni ludobójstwa SB-OUN i UPA w czasie II wojny światowej.” *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* T. 34 Nr 4 (2012): 51–74.
1157. Partacz, Czesław. „Bez przebaczenia : rozmowa z prof. Czesławem Partaczem, badaczem stosunków polsko-ukraińskich.” *Angora* 27 (2013): 17–18.
1158. Partacz, Czesław. „Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1947.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 1/101 (2009): 12-21.
1159. Partacz, Czesław. „Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w 1943 r.” *Rocznik Koszaliński* 26 (1996): 85–101.
1160. Partacz, Czesław. „Zbrodnie ludobójstwa OUN-UPA na Kresach południowo-wschodnich II RP a ideologia melnykowsko-banderowskiego nazizmu.” *Polityka Polska: wolny naród w silnym państwie* 9/10 (2016): 89-112.
1161. Partacz, Czesław. Działalność nacjonalistów ukraińskich w ziemi Chełmskiej i na Podlasiu 1939 – 1944. W *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004*. Pod red. B.Grotta, 63-100.– Warszawa, 2004.
1162. Partacz, Czesław. Efekt Lucyfera, czyli rzecz o wyjątkowo okrutnym mordowaniu Polaków przez banderowców. W *Kresy: wczoraj, dzisiaj. Jutro: Materiały z konferencji zorganizowanej 10 lipca 2015 roku*. Redakcja pracy zbiorowej Tadeusz Skoczek, 123-140. Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Niepodległości, 2016.

-
1163. Partacz, Czesław. *Kwestia Ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945)*. Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2001.
1164. Partacz, Czesław. Przemilczane w ukraińskiej historiografii i przyczyny ludobójstwa popełnionego przez OUN-UPA na ludności polskiej. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*. Pod red. Bogusława Pazia, 147-178. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
1165. Partacz, Czesław. Przyczyny banderowskiego ludobójstwa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. W *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Pod red. nauk. Bogumiła Grotta, 161-172. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010.
1166. Partacz, Czesław. Ten okrutny rok 1943. W *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*. Red. nauk. Czesław Partacz, Bogusław Polak, Waldemar Handke, 123-158. Koszalin; Leszno: Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota” Roweckiego, 2004.
1167. Peretiatkowicz, Adam. „Wołyńska samoobrona. Powiat dubieński.” *Na Rubieży* 3/9 (1994): 21-23.
1168. Peretiatkowicz, Adam. *Polska samoobrona w okolicach Łucka*. Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995.
1169. Peretiatkowicz, Adam. Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943-1944. W *Armia Krajowa na Wołyniu*. Warszawa: ŚZŻAK, 1994, 33 – 44.
1170. Peretiatkowicz, Adam. *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*. Katowice: Biblioteka Wołyniaka, 1997.
1171. Piotrowski, Czesław. *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński, 1993.
1172. Piotrowski, Tadeusz, ed. *Genocide and rescue in Wolyn: recollections of the Ukrainian Nationalist ethnic cleansing campaign against the Poles during World War II*. Jefferson, N.C. ; London : McFarland & Company, 2000.
1173. Piotrowski, Tadeusz. *Polish-Ukrainian Relations during World War II: Ethnic Cleansing in Volhynia and Eastern Galicia*. Toronto: The Adam Mickiewicz Found., 1995.
1174. Piskunowicz, Henryk. „Burza” na Wołyniu. W *Armia Krajowa na Wołyniu*. Warszawa: ŚZŻAK, 1994, 45 – 62.
1175. Pisuliński, Jan. „Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela „Sępa”.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 2 (2005): 109–123.
1176. Pojizdnyk, Inna. „Ukraiński Kościół Greckokatolicki wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1946.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1/11 (2007): 145–176.
1177. Poliszczuk, Wiktor. „Cień Wołynia.” *Dziś* 11 (1996): 111–121.
1178. Poliszczuk, Wiktor. „Geneza nacjonalizmu ukraińskiego – odmiany faszyzmu europejskiego.” *Na Rubieży* 68 (2003): 15–33.

-
1179. Poliszczuk, Wiktor. „Manowce historyków: uwagi o badaniach stosunków polsko-ukraińskich.” *Na Rubieży* 39 (1999): 46–53; 40 (1999): 14–20. [uwagi do prac Międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918-1947” w Warszawie 22-24 maja 1997r.]
1180. Poliszczuk, Wiktor. „Naukowe manowce Grzegorza Motyki.” *Zeszyty Społeczne KIK* 15 (2007): 253–276.
1181. Poliszczuk, Wiktor. „Przyczyny mordów na ludności ukraińskiej dokonywane przez banderowców.” *Na Rubieży* 94 (2007): 23–29.
1182. Poliszczuk, Wiktor. „Puścić w niepamięć? (W obronie narodu ukraińskiego).” *Na Rubieży* 3/9 (1994): 6–10.
1183. Poliszczuk, Wiktor. „Rocznica mordów wołyńskich: stan nauki polskiej.” *Sowiniec* 22 (2003): 3–22.
1184. Poliszczuk, Wiktor. *60. rocznica mordów wołyńskich: nauka, polityka, uczczenie ofiar*. Wrocław: Biuro Poselskie posła Antoniego Stryjewskiego, 2003.
1185. Poliszczuk, Wiktor. *Bitter truth : the criminality of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) : (the testimony of a Ukrainian)* From the pol. transl. to Eng. by Christina Eljasz and Lester Korneluk. Toronto: [nakład autora], 1999.
1186. Poliszczuk, Wiktor. *Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*. Toronto, 2000.
1187. Poliszczuk, Wiktor. *Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*. T.2: Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1920-1999. Toronto, 2000.
1188. Poliszczuk, Wiktor. *Falszowanie historii najnowszej Ukrainy; Wołyń 1943 i jego znaczenie*. Toronto; Warszawa, 1996.
1189. Poliszczuk, Wiktor. *Falszowanie historii najnowszej Ukrainy; Wołyń 1943 i jego znaczenie*. Warszawa: Mideo; Toronto, 1999.
1190. Poliszczuk, Wiktor. *Gwałt na prawdzie o zbrodniach OUN Bandery = Attack on the Truth about the Crimes of the OUN-Bandera by Wiktor Poliszczuk = Насильство над правдою про злочини ОУН Бандери*. Toronto, 2003.
1191. Poliszczuk, Wiktor. *Ludobójstwo nagrodzone: problem nacjonalizmu ukraińskiego w Polsce w zarysie*. Toronto, 2003.
1192. Poliszczuk, Wiktor. *Manowce historyków: uwagi o badaniach stosunków polsko-ukraińskich*. Toronto : Wiktor Poliszczuk, 1999.
1193. Poliszczuk, Wiktor. *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*. Cz. 1: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 3: Dokumenty z zakresu zasad ideologicznych i założeń programowych nacjonalizmu ukraińskiego. Toronto, 2002.
1194. Poliszczuk, Wiktor. *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*. Cz. 2: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 4: Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku. Toronto, 2002.
1195. Poliszczuk, Wiktor. *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*. Cz. 3: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 5: Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 roku do 1950 roku. Toronto, 2003.

-
1196. Poliszczuk, Wiktor. Naukowe manowce Grzegorza Motyki. Polemika z książką G. Motyki pt. *Ukraińska partyzantka 1942-1960*, Warszawa 2006. W *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*. Pod red. Bogumiła Grotta, 243-266. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka Sp. Z o.o., 2008.
1197. Poliszczuk, Wiktor. Nie chodzi o przepraszenie, tylko o potępienie OUN-UPA. W *Kresy Wschodnie we krwi polskiej tonące*. Pod red. Jana Sokoła, Józefa Sudo, 226-238. Chicago; Poznań: Ośrodek Pojednania Polsko-Ukraińskiego, 2005.
1198. Poliszczuk, Wiktor. *Prawosławnego Ukraińca w 55-tą rocznicę mordów wołyńskich Posłanie do braci Polaków*. Toronto; Warszawa: [nakład autora], 1998.
1199. Poliszczuk, Wiktor. *Ukraińskie ofiary OUN-UPA*. Warszawa, 1998.
1200. Poliszczuk, Wiktor. *Źródła zbrodni OUN-UPA: integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*. T.1: Zasady ideologiczne nacjonalizmu ukraińskiego. Ukraiński ruch nacjonalistyczny: Struktura organizacyjna i założenie programowe. – Toronto, 2003.
1201. Pomarańska, Renata. „Polityka wyniszczenia Polaków przez ukraińskich nacjonalistów na Kresach południowo-wschodnich w latach 1920-1945 (w świetle wybranej literatury kresowej).” *Rzeszowskie Studia Socjologiczne* 6 (2016): 87–99.
1202. Popek, Leon. „Uchodźcy z Wołynia w latach 1943-1944 w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie.” *Rocznik Historyczno-Archiwalny* X (1995): 177-185.
1203. Popek, Leon. „Wołyński cmentarz w Ostrówkach.” *Na Rubieży* 2/3 (1993): 17 – 20.
1204. Popek, Leon. „Wołyński cmentarz.” *Semper Fidelis* 3–4 (1992): 48–49.
1205. Popek, Leon. „Zbrodnie OUN – UPA w powiecie lubomelskim w 1943 r.” W *Pamięć i nadzieja*. Oprac. Koszewski Stanisław, 49–63. Chełm: Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja”, 2010.
1206. Popek, Leon. Gdzie są groby polskich ofiar Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińskiej Armii Powstanczej na Wołyniu? W *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*. Wstęp i redakcja naukowa Włodzimierz Osadczy, Adam Kuleczycki, 289-297. Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019.
1207. Popek, Leon. Polacy na Wołyniu po II wojnie światowej (1944-1999). W *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka*. Zamość, 2000.
1208. Popkiewicz, Olaf. Poszukiwania mogił ofiar rzezi wołyńskiej na terenie Ukrainy na podstawie wyników prac archeologiczno-ekshumacyjnych w Ostrówkach i Woli Ostrowieckiej. W *Archeologia współczesności*. Anna I. Zalewska, red. 107-122. Warszawa, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Zarząd Główny: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział, 2016.
1209. Portnow, A. „Ukraińskie interpretacji rzezi wołyńskiej.” *Więź* 2 (2013): 158–166.
1210. Prawdy niewygodne: Rozmowa z Jackiem Kuroniem. W *Wiele twarzy Ukrainy*. Pod red. Izy Chruślińskiej i Piotra Tymy, 307-313. Lublin: Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.

-
1211. Prokop, Maryanna, Galewska-Gurzińska Iwona. „Rzeź wołyńska” versus „wołyńska tragedia”: przyczyny rozwoju ruchu niepodległościowego na Ukrainie. W *Narracja pamięci: między polityką a historią*. Pod redakcją Katarzyny Kąckiej, Joanny Piechowiak-Lamparskiej, Anny Ratke-Majewskiej, 235-247. Torun: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015.
1212. Prokop, Maryanna. „Wołyńska tragedia” we współczesnej historiografii ukraińskiej. W *Wołyń 1943. Pamięć złych czasów i symbol pojednania?* Pod red. Sylwii Galij-Skarbińskiej. Toruń: Dom Wydawniczy Margrafen, 2014.
1213. Prusin, Alexander V. Revolution and Ethnic Cleansing in Western Ukraine: The OUN-UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943 – 1944. W *Ethnic Cleansing in Twentieth – Century Europe*. Ed. by S. Bela Vardy, T. Hunt Tooley, 517-535. New York: Social Science Monographs, 2003.
1214. Purat, Andrzej. Dobre sąsiedztwo, czyli rzecz o udzielaniu pomocy Polakom przez Ukraińców w okresie eksterminacji dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich w latach 40. XX wieku. W *Dobre i złe sąsiedztwo: historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*. Red. nauk. Teresa Maresz i Katarzyna Grysińska-Jarmuła, 251-167. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2016.
1215. Raczkwicz, Dariusz. Ludobójstwo jako kwalifikacja prawna popełnionych wobec ludności polskiej przez faszystowsko-nacjonalistyczne organizacje ukraińskie (próba odpowiedzi na pytanie czy nieprawda polityczna zastąpi prawdę historyczną). W *Kresy: wczoraj, dzisiaj, jutro: Materiały z konferencji zorganizowanej 10 lipca 2015*. Red. pracy zbiorowej Tadeusz Skoczek, 141-150. Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2016.
1216. Rezmer, Waldemar. „Zbrodnia wołyńska i polityka.” *Studia z Dziejów Wojskowości* 5 (2016), 51–66.
1217. Rojek-Skorupa, Sylwia. Zagłada ludności polskiej na Wołyniu w latach II wojny światowej. W *W dolinie Bugu, Styru i Szluzu. Wołyń w najnowszej historii Polski (wybrane zagadnienia)*. Red. Jarosław Rubacha, 273–288. Piotrków Trybunalski, 2005.
1218. Rola, Tomasz. Obraz OUN-UPA i ludobójstwa na Kresach na współczesnej Ukrainie. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*. Pod red. Bogusława Pazia 365-368. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
1219. Rossoliński-Liebe, Grzegorz. “Bandera, masowa przemoc i odpowiedzialność. Czy Stepan Bandera był odpowiedzialny za zbrodnie popełnione przez OUN i UPA.” *Zagłada Żydów. Studia i materiały* 15 (2019): 219-250.
1220. Rossoliński-Liebe, Grzegorz. „Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943-1947.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57 /1 (2009): 54-85.
1221. Ruchniewicz, Małgorzata. „Historiografia niemiecka wobec Wołynia w 1943 roku i stosunków polsko-ukraińskich w latach II wojny światowej (badania ostatnich dekad).” *Wrocławskie Studia Wschodnie* 22 (2018): 229–239.
1222. Samborski, Mieczysław. „Wołyń 1943. Przyczynki do historii wykonawców ludobójstwa na Polakach – OUN-SD i UPA na tzw. Północno-zachodnich Ziemiach Ukraińskich.” *Niepodległość i Pamięć* 3-4/43-44 (2013): 99–140.

-
1223. Samborski, Mieczysław. Sprawcy ludobójstwa Polaków na Wołyniu w czasie II wojny światowej (niemieckie związki z kacyjalistami ukraińskimi). W *Kresy: naleźna prawda i pamieć, nie zemsta*: Materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2008 roku / redakcja pracy zbiorowej Krzysztof Bąkoła, Witold Listowski, Tadeusz Skoczek, 161-178. Warszawa; Muzeum Niepodległości, 2019.
1224. Samborski, Mieczysław. Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drugiey połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD. W *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Pod red. nauk. Bogumiła Grotta, 173-206. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010.
1225. Serhijczuk, Wołodymyr. Osobliwości przesiedlenia polskiej ludności Wołynia do Polski w latach 1944-1946. W *Polacy i kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997*. Opracowanie, przypisy oraz wyb. Leon Popek. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999.
1226. Siemaszko, Ewa, Siemaszko Władysław. Der Völkermord in Wolhynien 1943 und 1944. W *Polen und der Osten, Texte zu einem spannungsreichen Verhältnis*. Aus dem Polnischen von Jan Conrad, Friedrich Griese, Jürgen Heyde u. a. Herausgegeben von Andrzej Chwalba, 286-306. Frankfurt am Main, 2005.
1227. Siemaszko, Ewa, Siemaszko Władysław. Mordy ukraińskie na Wołyniu w czasie II wojny światowej. W *Europa Nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999*. Red. Krzysztof Jasiewicz, 1035-1055. Warszawa - Londyn, 1999.
1228. Siemaszko, Ewa. „Bilans zbrodni.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 7-8 (2010): 77–94.
1229. Siemaszko, Ewa. „Bude laska krow po kolina – bude wilna Ukrajina”. Rzeź Polaków na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej dokonana przez OUN-UPA.” *Biuletyn Informacyjny AK*. 12/236: Numer Specjalny (2009): 55–72.
1230. Siemaszko, Ewa. „Ludobójstwo Polaków dokonane przez nacjonalistów ukraińskich – tereny i rozmiary.” W *Pamięć i nadzieja*. Oprac. Koszewski Stanisław, 7-29. Chełm: Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja”, 2010.
1231. Siemaszko, Ewa. „Ludobójstwo Polaków na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 1-2/96–97 (2009): 54–67.
1232. Siemaszko, Ewa. „Obrona ludności polskiej na Wołyniu przed zbrodniczymi działaniami nacjonalistów ukraińskich.” W *Pamięć i nadzieja*. Oprac. Koszewski Stanisław, 31–48. Chełm: Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja”, 2010.
1233. Siemaszko, Ewa. „Święcenie narzędzi banderowskiej zbrodni.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 1-2 (2017): 81-91.
1234. Siemaszko, Ewa. „To było piekło na ziemi.” Rozm. przepr. Piotr Zychowicz. *Uważam Rze* 39 (2011): 18–21.
1235. Siemaszko, Ewa. „Ukraińiec Polakowi człowiekiem: Ukraińscy sąsiedzi, którzy ratowali Polaków, byli bezwzględnie mordowani i torturowani przez UPA.” *Uważam Rze. Historia* 4 (2012): 74–77.

-
1236. Siemaszko, Ewa. „Ukraińcy przeciwko Polakom – kresowa wojna cywilizacji.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 4/96 (2007): 41–48.
1237. Siemaszko, Ewa. „Upowska rewolta.” *Na Rubieży* 61 (2002): 1–4.
1238. Siemaszko, Ewa. „Wołyń 1943. Wołając z grobów, których nie ma...” *Wspólnota Polska* 3 (2013): 2-4.
1239. Siemaszko, Ewa. „Wołyń pod okupacją niemiecką.” *Niepodległość i Pamięć* Nr 1/27 Cz.1 (2008): 237–266.
1240. Siemaszko, Ewa. „Z Ewą Siemaszko rozmawia Janusz M.Paluch.” *Cracovia Leopoldis: kwartalnik* S/35a (2003): 35–39.
1241. Siemaszko, Ewa. Leśnicy ofiarami zbrodni Wołyńskiej. W *Znaczenie lasów w obronności kraju*. Red. nauk. Andrzej Grzywacz, 87-95. Torun : Polskie Towarzystwo Lesne, 2015.
1242. Siemaszko, Ewa. Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu. W *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*. Redakcja naukowa Grzegorz Motyka i Dariusz Libionka, 59-75. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu, 2003.
1243. Siemaszko, Ewa. Ludobójstwo dokonane na ludności polskiej Kresów Wschodnich przez nacjonalistów ukraińskich. W *Stosunki polsko-ukraińskie „Głos Kresowian”*. Wybór i oprac. Jan Niewiński, 13-17. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2005.
1244. Siemaszko, Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia (1939-1945). W *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939-1944*. Pod redakcją Mieczysława Sawczuka i Leona Popka, 29-59. Sandomierz: Wydawnictwo Dicezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2006.
1245. Siemaszko, Ewa. Od walk i terroru do ludobójstwa. W *Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej : stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945: Materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku*. Pod red. Edmunda Juśko, 65-72. Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008.
1246. Siemaszko, Ewa. Przeciw „sacrum”: specyficzne okoliczności ludobójczych akcji Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińskiej Powstańczej Armii. W *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*. Wstęp i redakcja naukowa Włodzimierz Osadczy, Adam Kulczycki, 141-204. Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019.
1247. Siemaszko, Ewa. Stan badań nad ludobójstwem dokonany na ludności polskiej przez Organizację Nacjonalistów Ukraińskich i Ukraińską Powstańczą Armię. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*. Pod red. Bogusława Pazia, 319-344. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
1248. Siemaszko, Ewa. Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów. W *Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII – XX wieku = A word we bade no farewell: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century*. Praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza, 877–880. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza RYTM; Londyn: Polonia Aid Foundation Trust, 2004.

-
1249. Siemaszko, Ewa. Wypowiedź podczas dyskusji panelowej „Przeszłość, która dzieli. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1945”, zorganizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej, Uniwersytet Wrocławski i Kolegium Europy Wschodniej 27 maja 2003 r. W *Stosunki polsko-ukraińskie „Głos Kresówian”*. Wybór i oprac. Jan Niewiński, 19-23. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2005.
1250. Siemaszko, Władysław, i Siemaszko Ewa. „Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA w latach 1939-1945 na ludności polskiej na Wołyniu. Próba podsumowania.” *Na Rubieży* 3/13 (1995): 6–9.
1251. Siemaszko, Władysław, i Siemaszko Ewa. „Terror ukraiński i zbrodnie przeciwko ludzkości dokonane przez OUN-UPA na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939-1945.” *Studia Polonijne* 19 (1998): 89–105.
1252. Siemaszko, Władysław, i Siemaszko Ewa. „Terror ukraiński, zbrodnie przeciwko ludzkości, ludobójstwo OUN-UPA na Wołyniu w latach 1939-1945.” *Na Rubieży* 28 (1998): 12–28.
1253. Siemaszko, Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. W *Polacy i Ukraińcy dawniej i dziś*. Pod red. B.Grotta, 119-136. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002.
1254. Siemaszko, Władysław. „Kto mordował Polaków na Wołyniu – odpowiedź na artykuł W. Poliszczuka „Puścić w niepamięć?”” *Na Rubieży* 1/15 (1996): 35–36.
1255. Siemaszko, Władysław. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942-1944. W *Ludobójstwo i wygnania na Kresach: zbiór referatów*. Cz. 1. Pod red. Adama Peretiatkowicza, 82-90. Katowice, Oświęcim: [s.n.], 1999.
1256. Siemaszko, Władysław. Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939 – 1944. W *Polacy o Ukraińcach. Ukraińcy o Polakach: Materiały z sesji naukowej*. Pod redakcją Tadeusza Stegnera; Towarzystwo Polsko-Ukraińskie w Gdańsku, Koło Naukowe Historyków Uniwersytetu Gdańskiego, Związek Ukraińców w Polsce, 146–155. Gdańsk: Wydawnictwo „Granit”, 1993.
1257. Siemaszko, Władysław, i Siemaszko Ewa. *Terror ukraiński i zbrodnie przeciwko ludzkości dokonane przez OUN-UPA na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939-1945: (załącznikami)*. Warszawa: SUOZNU, 1998.
1258. Smalej, Henryk. *Zbrodnie ukraińskie na terenie Gminy Moniatyczne pow. Hrubieszów w l. 1939-1944*. Zamość: nakładem własnym autora, 2003.
1259. Snyder, Timothy. “The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943” *Past & Present* 179 (2003): 197–234.
1260. Snyder, Timothy. „Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce : czystka etniczna Ukraińców w Polsce, 1943-1947.” Tł. z ang. Evhen Ladna. *Nowa Ukraina* ½ (2007): 15–42.
1261. Snyder, Timothy. „Sześćdziesiąt lat temu na Wołyniu...” *Przegląd polityczny* 61 (2003): 92–94. [tekst to fragment wykładu, który prof. T.Snyder wygłosił po polsku w Warszawie 20 marca, gdzie przebywał na zaproszenie Pracowni Literatury Ukraińskiej PAN]
1262. Snyder, Timothy. „To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All”: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943-1947.” *Journal of Cold War Studies* Volume 1, Number 2 (1999): 86–120.

-
1263. Snyder, Timothy. „Wołyń 1943.” Rozmawiali: Iza Chruślińska i Piotr Tyma. *Przegląd polityczny* 61 (2003): 88–92.
1264. Snyder, Timothy. *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999*. Przeł. Magda Pietrzak-Merta. Sejny: „Pogranicze”, 2006. (Ornamenty Historii).
1265. Snyder, Timothy. *The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*. New Haven; London : Yale University Press, 2003.
1266. Snyder, Timothy. Wydarzenia na Wołyniu nie dają się uprościć: Rozmowa z prof. Timothy Snyderem. W *Wiele twarzy Ukrainy*. Pod red. I.Chruślińskiej i P.Tymy, 321–331. Lublin: Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.
1267. Sokół, Maksymilian. „Z dymem pożarów...” *Przeszłość i Pamięć* 3-4 (2003): 24–27.
1268. Sowa, Andrzej Leon. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 : zarys problematyki*. Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998.
1269. Stępień, Stanisław. „Wołyń 1943 – historyczna retrospekcja oraz uroczystości po 60 latach.” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 9 (2003): 104–121.
1270. Strilchuk, Ludmyła. “The Volyn tragedy in modern Ukrainian-Polish relations.” *Skhid* 2/160 (2019): 38–44.
1271. Stroński, Henryk. Konflikty na pograniczu polsko-ukraińskim w XX wieku. W *Konflikty etniczne: źródła – typy – sposoby rozstrzygnięcia*: Materiały z konferencji zorganizowanej przez Zakład Etnologii Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, 5-7 grudnia 1994. Red. tomu Iwona Kabzińska-Stawarz, Sławoj Szynkiewicz. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1996.
1272. Syrynyk, Jarosław. „Kwestia wołyńska w perspektywie historycznej i perspektywie pamięci.” *Dzieje Najnowsze* 2 (2018): 71–86.
1273. Syrynyk, Jarosław. „Wstęp do weryfikacji danych z książki „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939-1947.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2016): 368–397.
1274. Szawłowski, Ryszard. „Genocyd, czyli zbrodnie na narodach.” *Mysł.pl* 11 (2008): 52–56.
1275. Szawłowski, Ryszard. „Trzy ludobójstwa.” *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy* 17/18 (2003/2004): 8–16.
1276. Szczepaniak, Elżbieta. „Rok 1943 na kresach południowo-wschodnich RP w świetle publikacji prasowych polskiego państwa podziemnego.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 8 (1997-8): 298–316.
1277. Szcześniak, Antoni, Szota W. *Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973.
1278. Szwiec, Waldemar. Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1945 na terenie Huty Pieniackiej. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na*

-
- kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*. Pod red. Bogusława Pazia, 117-125. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
1279. Ścibor-Marchocka, Maryla. *Sprawiedliwi*. Nowe Orzechowo: nakład autora, 2019.
1280. Śladewska, Monika. „Panu Grzegorzowi Motyce – ekspertowi do spraw polsko-ukraińskich.” *Na Rubieży* 89 (2006): 29–30.
1281. Terles, Mikołaj. *Ethnic cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia 1942-1946*. Toronto: Alliance of the Polish Eastern Provinces, 1993.
1282. Teul, Iwona. „Czytanie z kości – raport z badań antropologicznych w Woli Ostrowieckiej.” *Kwarta: pismo historyczno-społeczne* 1 (2011): 14-2
1283. Ther, Philipp. „Eine weitere Scheidung zweier ostmitteleuropäischer Völker: der polnisch-ukrainische konflikt 1939-1947.“ *Studia germanica et austriaca* 2 (2002): 13–23.
1284. Ther, Philipp. *Ciemna strona państw narodowych : czystki etniczne w nowoczesnej Europie*. Przekł. Tomasz Gabiś ; przedm. Włodzimierz Borodziej. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2012.
1285. Torzecki, Ryszard, rozm. Korzenie tragedii. W *Wiele twarzy Ukrainy*. Pod red. Izy Chruślińskiej i Piotra Tymy, 315-320. Lublin; Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.
1286. Torzecki, Ryszard. „Polacy – Ukraińcy w latach 1939-1948.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Polonia. Sectio F Historia* 51 (LI), 17 (1996): 209–215.
1287. Torzecki, Ryszard. „Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej.” *Dzieje Najnowsze* 4 (1993): 73–80.
1288. Torzecki, Ryszard. „Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej.” Rozm. przepr. Mirosław Czech, Mirosław Sycz. *Wiadomości Historyczne* 5 (1997): 264–276.
1289. Torzecki, Ryszard. *Polacy i Ukraińcy : sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: W-wo Naukowe PWN, 1993.
1290. Trudny dialog: Rozmowa z prof. Jarosławem Isajewyczem. W *Wiele twarzy Ukrainy*. Pod red. I. Chruślińskiej i P. Tymy, 135-155. Lublin: Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.
1291. Turowski, Józef, i Siemaszko Władysław. „Zagłada Parośli.” *Na Rubieży* 1 (1992): 17–
1292. Turowski, Józef, Siemaszko Władysław. *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*. Warszawa: Wyd. Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce: Instytut Pamięci Narodowej, Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990.
1293. Turowski, Józef. *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
1294. Turzański, Kazimierz. „Objektywizm” Grzegorza Motyki.” *Na Rubieży* 12/44 (2000).

-
1295. Wązniewski, W. Działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii przeciwko ludności polskiej w województwie lwowskim pod koniec okupacji niemieckiej – chronologia wydarzeń (kwiecień – lipiec 1944 r.). W *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-2004*. Red. Bogumił Grott, 145–159. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2004.
1296. Wiatrowycz, Wolodymyr. *Druga wojna polsko-ukraińska 1942-1947*. Z ukr. przeł. Mirosław Iwanek. Warszawa: Archiwum Ukraińskie & MAG, 2013
1297. Wieczorkiewicz, Paweł. „Masakra wołyńska.” *Biuletyn Informacyjny*. 27 *Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 4/104 (2009): 37–43.
1298. Wilgusiewicz, Antoni. „Tylko prawda nas wyzwoli : obraz zbrodni nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w materiałach edukacyjnych Instytutu Pamięci Narodowej i jego przemiany.” *Studia Pastoralne : rocznik Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach* 10 (2014): 465–477.
1299. Woczeja, Stanisław. „Tupet „Ukraińca” dr Grzegorza Motyki. Czy G. Motyka jwst wykonawcą ściśle tajnej isntrukcji – uchwały z dn. 22 zerwca 1990 r. Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów?” *Biuletyn Informacyjny AK* 2/110 (2011): 62–67.
1300. Woczeja, Stanisław. „Tupet „Ukraińca” dr Grzegorza Motyki. Czy G. Motyka jest wykonawcą ściśle tajnej instrukcji – uchwały z dn. 22 czerwca 1990 r. Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów?” *Na Rubieży* 116 (2011): 2–3.
1301. Woźniczka, Zygmunt. Rzeź wołyńska w dokumentach i publicystyce Polskiego Państwa Podziemnego i Rządu na Uchodźstwie. W *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70. Rocznicza mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*. Pod red. Ewy Żurawskiej i Jerzego Sperki, 71–87. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015
1302. Woźniczka, Zygmunt. „Rzeź na Wołyniu na tle ludobójstwa na ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej.” *Wołyn i Polesie* 1/82 (2014): 14–24.
1303. Wóycicki, Kazimierz. „Czy historycy mogą nas godzić? Nie da się policzyć cierpienia.” *Obóz* 55 (2016): 47–56.
1304. Wóycicki, Kazimierz. *Krótką historia UPA dla Polaków: czy historycy nas pogodzą*. Warszawa: Zalesie Górze: Pracownia Wydawnicza, 2019.
1305. Wrona, J. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1944-1945 i ich ukraińskie aspekty. W *Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, 89-100. Lublin: Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 1992.
1306. „Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziałowe komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 8 (2001): 17–20.
1307. Wypiański, Józef. *Ludobójstwo OUN-UPA*. Lublin: nakład autora, 2019.
1308. Zając, Piotr. „Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939–1945.” *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego* 1 (2004): 152–166.
1309. Zając, Piotr. „Problematyka ścigania i karania sprawców zbrodni ukraińskich nacjonalistów na ludności polskiej w latach 1939-1945 na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego i lubelskiego.” *Na Rubieży* 119 (2012): 13–23.

-
1310. Zając, Piotr. „Ustalenia śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939-1945.” *Biuletyn Informacyjny*. 27 *Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 2/78 (2003): 4-21.
1311. Zając, Piotr. Informacja odnośnie do oceny karnoprawnej zdarzeń na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego z lat 1939–1945 w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZpNP w Lublinie. W *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*. Pod red. Bogusława Pazia, 103–116. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
1312. Zając, Piotr. Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939-1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie. W *Zbrodnie przeszłości: Opracowania i materiały prokuratorów IPN. Tom 2. Ludobójstwo*. Pod redakcją Radosława Ignatiewa i Antoniego Kury, 35-49. Warszawa, 2008.
1313. Zajączkowski, Mariusz. “Sformować dywizje siekierników – postrach Lachów”: przyczynek do genezy i charakteru akcji antypolskiej OUN-B i UPA na Chełmszczyźnie w pierwszej połowie 1944 roku.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2017): 540–554.
1314. Zajączkowski, Mariusz. Stosunki polsko-sowieckie na Wołyniu 1943-1944 w świetle dokumentów czerwonych partyzantów. W *Sowiecie a polskie podziemie 1943-1946: wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*. Pod red. Łukasza Adamskiego, Grzegorza Hryciuka i Grzegorza Motyki, 105–149. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2017.
1315. Zambrzycki, Marek. „Wołyń jako mord założycielski homogenicznego państwa ukraińskiego : wstęp do badan politologiczno-mimetycznych.” *Myśl. pl* 3 (2012): 73–80.
1316. „Zestawienie walk i strat 27 Wołyńskiej Dywizji AK. Kalendarium działań.” *Biuletyn Informacyjny Okręgu Wołyńskiego* 4/28 (1990).
1317. Zięba, Andrzej A. „Ukraińcy w oczach Polaków (wiek XX).” *Dzieje Najnowsze* 2 (1995): 95–104.
1318. Ziętek, Robert. „Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej.” *Rocznik Chełmski* 7 (2001): 251–289.
1319. Ziółkowska, Ewa. „Poryck.” *Przeszłość i Pamięć* 3/20 (2001): 32–37.
1320. Zygmunowicz, Sebastian. „Niemcy i Sowietci wobec wydarzeń wołyńskich w czasie II wojny światowej.” W *Pamięć i nadzieja*. Oprac. Koszewski Stanisław, 87–113. Chełm: Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja”, 2010.
1321. Żurek, Stanisław. „Ukraińskie gwałty na Polkach.” *Zakazana Historia* 6/10 (2014): 16–27.
1322. Żurek, Stanisław. *UPA w Bieszczadach: straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich w Bieszczadach w latach 1939-1947*. Wrocław : Wydawnictwo „Nortom”, 2007.
1323. Żurek, Stanisław. *UPA w Bieszczadach: straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich w Bieszczadach w latach 1939-1947*. Wyd. 2 popr. i uzup. Wrocław: Wydawnictwo „Nortom”, 2010.

1324. Андріївський, К. “Протистояння.” *Рідний край*, Серпень 6 (59), 2003, 3.
1325. Бельський, Володимир. “Пам’яті жертв українсько-польського конфлікту.” *Волинські губернські відомості*, Лютий 27 (9), 2003, 3.
1326. Білий, Микола. “Не можна промовчати.” *Шлях Перемоги*, Лютий 27 – Березень 5 (10), 2003, 10. [про статтю Володимира Литвина]
1327. Бондаренко, Кость. “Трагедія Волині: погляд десятиліття.” *Дзеркало тижня*, Лютий 15-21 (6), 2003, 1, 3.
1328. Бондаренко, Кость. “Трагедія Волині: погляд через десятиліття.” *Ого*, Лютий 20 (32), 2003, 6.
1329. Бондарук, Леся. “Читачі про польсько-український конфлікт.” *Шлях Перемоги*, Липень 9 (28), 2003, 6.
1330. Борбич, Микола. “Українсько-польський конфлікт на Маневиччині.” *Нова доба*, Травень 31 (22), 2003, 2.
1331. Борщик, Ярослав. “Протистояння почалося задовго до 43-го.” *Надслучанський вісник*, Листопад 15 (65), 2018, 9.
1332. Бухало, Гурій. “Тарас Боровець і польське повстання.” *Сім днів*, Липень 11 (28), 2003, 10.
1333. Бучило, М. У Павлокомі загинули українці: Розмова з Євгеном Місілом – істориком, директором Українського архіву. *Наше слово*, Червень 18 (25), 2006, 7-8.
1334. “В очікуванні взаємного вибачення.” *За вільну Україну*, Квітень 1 (35), 2003, 3. [уривок із монографії Ю. Киричука „Нариси історії українського національно-визвольного руху 1940-1950-х років ХХ ст.”].
1335. В’ятрович, Володимир. “Вибачення за...?” *Волинь* (Рівне), Травень 30 (22), 2003, 7; Червень 6 (23), 2003, 6.
1336. В’ятрович, Володимир. “Вибачення за...?” *Шлях Перемоги*, Травень 14 (20), 2003, 9.
1337. В’ятрович, Володимир. “Мене лякає така собі “гонка трупів” у волинській трагедії.” Розм. Петренко Любка. *Шлях Перемоги*, Жовтень 5 (40), 2011, 3; Жовтень 12 (41), 2011, 3.
1338. В’ятрович, Володимир. “Про Волинь мають говорити історики, а не політики”. Розм. М. Іваник. *Львівська газета*, Червень 13 (24), 2013, 1, 6.
1339. Вербич, Віктор. “Скорбота, але не гнів: Кризь призму трагедії з відстані у 60 років.” *Сім’я і дім. Народна трибуна*, Серпень 7 (32), 2003, 9.
1340. Вербич, Віктор. “У Луцьку створять банк даних волинської трагедії.” *Сім’я і дім. Народна трибуна*, Травень 29 (22), 2003, 4.
1341. “Витоки трагедії.” *Урядовий кур’єр*, Березень 6 (43), 2003, 16.
1342. Гук, Богдан, підгот. “Відділи Армії крайової — учасники вбивства мешканців Сагриня 10 березня 1944 р.” *Наше слово*, Червень 28 (26), 2009, 9; Липень 5 (27), 2009, 9; Липень 12 (28), 2009, 9.
1343. “Волинська трагедія.” *Україна молода*, Червень 27 (115), 2003, 3.

-
1344. “Волинське коло.” *Поступ*, Липень 10-16 (116), 2003, 6–7.
1345. Володимирський, Федір. “До 60-ї річниці подій на Волині.” *Шлях Перемоги*, Березень 26 (13), 2003, 6.
1346. Волошинська, Алла. “Трагедія українців Холмщини.” *Шлях Перемоги*, Березень 12 (11), 2003, 12.
1347. Гайдай, Олег, Хаварівський Богдан, і Ханас Володимир. “Армія Крайова на Тернопільщині.” *Русалка Дністрова*, Лютий (4/74), 1996, 2. [уривок з книги “Хто пожав “Бурю”? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр.” (Тернопіль, 1996)].
1348. Гнатюк, Петро. “Не обманюймо пам’ять, друзі.” *Нова доба*, Травень 17 (20), 2003, 1.
1349. Гнатюк, Олександр. “Правда повинна восторжествувати.” *Володимир вечірній*, Липень 10 (28), 2003, 13.
1350. Гогун, Олександр. “Поступальне озлоблення”: передумови антипольської акції УПА, 1939–1943 рр.” *День*, Липень 26–27 (130), 2013, 8.
1351. Гон, Максим. „Волинський вузол”: українці і поляки між двома світовими війнами.” *День*, Червень 4 (95), 2004, 8; Червень 11 (100), 2004, 8.
1352. Гордасевич, Богдан. “Волинь – 1943: спровокована трагедія.” *Вільне слово*, Липень 9 (53), 2003, 6.
1353. Гордасевич, Богдан. “Волинь – 1943: спровокована трагедія.” *Голос України*, Серпень 8 (147), 2003, 7.
1354. Горностаєв, Павло. “Волинська трагедія: причини і наслідки.” *Хрещатик*, Липень 12 (72), 2016, 11.
1355. Грабовський, Сергій. “Волинський вузол: український вимір.” *Самостійна Україна*, Липень 1–14 (25-26), 2003, 10.
1356. Грабовський, Сергій. “Волинський вузол: український вимір.” *Українське слово*, Липень 10-16 (28), 2003, 4.
1357. Гриневич, М. “Волинь боролась за свою свободу.” *Поліський маяк*, Вересень 6 (27), 2003, 1, 2.
1358. Грицак, Ярослав. “Нешастя полягає в тому, що ми опинилися між Берліном і Москвою...” Розмовляла Станіслава Вермбранд. *Наше слово*, Січень 25 (4), 2009, 7.
1359. Гудь, Богдан. “Волині не слід виривати з контексту...” *Наше слово*, Квітень 28 (17), 2013, 6–7.
1360. Гук, Богдан. “10 березня 1944 р. – день злочину АК щодо української людності в II світовій війні.” *Наше слово*, Липень 26 (30), 2009, 9; Серпень 2 (31), 2009, 9.
1361. Гунчак Тарас. “Втрачена можливість: Поляки та українці під час Другої світової війни.” *День*, Березень 29 (57), 2003, 7.
1362. Данилюк, Владимир. “Украинско-польская депортация. Почему два народа в годы войны оказались противостоящими друг другу.» *Киевские ведомости*, Июнь 9 (119), 2004, 4–5.

-
1363. Данилюк, Володимир. “Війна на Волині: Криваве польсько-українське протистояння 60-річної давнини має стати уроком примирення двох народів.” *Київські відомості*, Березень 14-20, 2003, 3.
1364. Данилюк, Володимир. “Він потрібний як авторитетна людина...” *Молода Волинь*, Квітень 16 (16), 1993, 5.
1365. Данилюк, Володимир. “Заграви над Бугом.” *Шацький край*, Серпень 2 (31), 1997, 2.
1366. Данилюк, Володимир. “„ПЗП” 1943-1944 рр. (про організацію „Польський Повстанчий Союз”).” *Молода Волинь*, Травень 14 (20), 1993, 5.
1367. Данилюк, Володимир. “Треба мати мужність визнати власну ганьбу...” *Віче*, Квітень 10 (15), 2003, 2.
1368. Данилюк, Володимир. “Як Грубешів штурмували.” *Молода Волинь*, Жовтень 15 (42), 1993, 4.
1369. Дашкевич, Ярослав. “Волинський казан та його творці: національна трагедія.” *Волинь* (Рівне), Липень 4 (27), 2003, 6; Липень 11 (28), 2003, 6. [передрук із газети „Шлях Перемоги”]
1370. Дашкевич, Ярослав. “Волинський казан та його творці.” *Шлях Перемоги*, Червень 18 (25), 2003, 8; Червень 25 (26), 2003, 8.
1371. Дворжак, В. “Просимо відгукнутися!” *Волинь* (Рівне), Квітень 11 (15), 2003, 6.
1372. Дрозд, Роман. “Трагедія Верховин у документах і фотографіях.” *Українське слово*, Грудень 6 (49), 1998, 3; Грудень 13 (50), 1998, 3; Грудень 20 (51), 3.
1373. Євницький, Зіновій. “Історичні нариси про події Великої вітчизняної війни 1941-1944 років.” *Вільним Шляхом*, Квітень 19 (16), 2003; Травень 10 (19), 2003, 2.
1374. Жарчинська, Ольга. “Українсько-польська різня 1943 року. Кому це було потрібно?” *Вісник & К*, Травень 1 (18), 2003, 13; Травень 8 (19), 2003, 13.
1375. Залізняк, Богдан. “Не переписуймо історію!” *За вільну Україну*, Червень 10 (63), 2003, 1, 6.
1376. Зарічанський, М. “Не побоїтесь гіркої правди.” *Радянська Волинь*, Лютий 6 (6), 1998, 3; Лютий 12 (7), 1998, 3; Лютий 19 (8), 1998, 3; Лютий 26 (9), 1998, 3; Березень 5 (10), 1998, 5.
1377. Зашкільняк, Леонід. “Про Волинські міфи і вчених, які про них пишуть.” *Наше слово*, Липень 21 (29), 2013, 6–7; Липень 28 (30), 2013, 6–7.
1378. Зварич, Олена. “Спи спокійно, український Гамлете...” *Україна молода*, Липень 10 (122), 2003, 5.
1379. Івашко, Ольга. “Подібне не повинно повторитися.” *Селянське життя*, Червень 7 (22), 2003, 2.
1380. Ільюшин, Ігор. “Варто вести діалог відверто.” Розмовляв Ігор Ісаєв. *Наше слово*, Липень 29 (31), 2012, 1, 6.
1381. Ільюшин, Ігор. “Волинська трагедія 1943–1944 років.” *Наше слово*, Квітень 21 (16), 2013, 6–7.

-
1382. Льюшин, Ігор. “Волинська трагедія 1943–1944 рр.: пошук між “двома правдами”.” *2000*, Червень 20, 2003, В 4-5.
1383. Льюшин, Ігор. “Волинська трагедія: пошук правди.” *День*, Квітень 3 (60), 2003, 5.
1384. Льюшин, Ігор. “Волинь 1943: хто винен?” *Поступ*, Червень 14-15 (98), 2003, 8.
1385. Льюшин, Ігор. “Між двома правдами. Волинська трагедія без недомовок і замовчувань.” *Київські відомості*, Червень 27 – Липень 3 (26), 2003, 4.
1386. Льюшин, Ігор. “Поміж двома правдами: Трагічні події 1943-1944 років на Волині потребують порозуміння, а не пошуку винних.” *Волинь* (Луцьк), 2003, Червень 26 (71), 3.
1387. Ісаєвич Ярослав. “Пам’ятник треба поставити на кордоні.” *Віче*, Квітень 3 (14), 2003, 2.
1388. Ісаєвич, Ярослав. “1943 рік у пам’яті поляків і українців.” *День*, Березень 15 (47), 2003, 5-6.
1389. Ісаєвич, Ярослав. “Давно скінчилася війна, і ми давно не вороги...” *Високий Замок*, Березень 17, 2003.
1390. Ісаєвич, Ярослав. “Незагоєна рана Волині. Українсько-польські взаємини періоду другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків.” *Поступ*, Лютий 28 (30), 2003, 6.
1391. Ісаєвич, Ярослав. “Перед 1943 роком був 1938-ий: трагічне протистояння у пам’яті поляків і українців.” *Свобода* (США), Липень 11 (28), 2003.
1392. Камінський, Лукаш. “Жодні помилки польської міжвоєнної політики не можуть виправдати Волинського злочину.” Розмовляв Ігор Тимоць. *Високий Замок*, Травень 23–29 (74), 2013, 10.
1393. Киричук, Юрій. “Плюси і мінуси визвольного руху.” *Поступ*, Квітень 23 (63), 2003, 8.
1394. Кічий, Іван. “Вчорашні рани болять сьогодні.” Інтерв’ю вів Василь Простопчук. *Віче*, Вересень 12 (37), 1996, 6.
1395. Кічий, Іван. “До історії українсько-польських конфліктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області).” *Народна трибуна*, Червень 25 (48), 1994, 6.
1396. Козицький, Андрій. “До роз’ятрювання питання Волинської трагедії може бути причетна Росія.” Розмовляла Ольга Читайло. *Високий Замок*, Травень 30 – Червень 5 (78), 2013, 8.
1397. Козицький, Андрій. “Розглядати Волинь 1943 р.: так, але після членства України в ЄС.” Розмовляв Богдан Гук. *Наше слово*, Серпень 18 (33), 2013, 6–7; Серпень 25 (34), 2013, 6–7.
1398. Козловський, Борис. “Не каяття, не примирення, а визнання.” *Високий Замок*, Травень 24 (90), 2006, 5.
1399. Козловський, Борис. „Невиправдана жорстокість була з обох боків”: 60 років не загоїли рани Волині.” *Високий Замок*, Травень 22 (94), 2003, 1-2.

-
1400. Козловський, Борис. „Ненависть не повинна передаватися із покоління в покоління”: 60 років не загоїли рану Волині.” *Високий Замок*, Травень 29 – Червень 4 (99), 2003, 1, 3.
1401. Козловський, Павло. “Холмщина: винищення українців поляками у 40-х роках ХХ століття.” *Шлях Перемоги*, Липень 2 (27), 2003, 9.
1402. Колосок, Святослав. «Волынская трагедия: одностороннее покаяние?» 2000, Март 28 – Апрель 3 (13), 2003, С4. [інтерв'ю кандидата історических наук, члена групи експертів по проведенню додаткових научних досліджень трагічних подій 1943 – 1944 гг. на Волині при Совете національної безпеки і оборони України, доцента Волинського державного університету Н.М.Кучерепа]
1403. Корнійчук, Надія. “Правда просить слова.” *Слово і діло*, Квітень 4 (14), 2003, 6.
1404. Керес, Леон. “Правда, що й досі ятрить і заважає жити.” Корольок Володимир і Юркова Олександра, підгот. *Голос України*, Липень 3 (121), 2003, 5.
1405. Кошелюк, Р. “Як починалося протистояння між поляками та українцями.” *Народна трибуна*, Грудень 9 (97), 1992, 6.
1406. Кравчук, Наталя. “Від двох правд до однієї – дорога до порозуміння?” *Наше слово*, Червень 29 (26), 2003, 3.
1407. Кравчук, Наталя. “Українці і поляки молилися разом.” *Високий Замок*, Червень 12 (109), 2003, 2.
1408. Кралюк, Петро. “Без Гедройця, або Деякі міфи про “волинську різанину”.” *Дзеркало тижня*, Липень 9 (25), 2016.
1409. Куделя, Микола. “Волинська трагедія: правда і вимисли.” *Волинь* (Луцьк), Липень 8 (76), 2003, 3; Липень 10 (77), 2003, 7.
1410. Куделя, Петро. “Виваженість та історична достовірність – найкращі “помічники” в оцінці Волинських подій.” *Рівненський кооператор*, Липень 4 (27), 2003, 8.
1411. Куделя, Петро. “На засадах виваженості та історичної достовірності.” *Урядовий кур'єр*, Липень 12 (127), 2003, 13.
1412. Кузьо, Тарас. “Польсько-українська історія: час для перезавантаження.” *Наше слово*, Січень 5 (1), 2020.
1413. Кульчицький, Станіслав. “Річниця волинських подій не може зняти з обговорення питання визнання УПА.” Розм. Мирослав Левицький. *Наше слово*, Червень 15 (24), 2003, 1, 7.
1414. Купріянович, Григорій. “Волинь”: чи можна вести діалог з участю однієї сторони.” *Наше слово*, Лютий 24 (8), 2013, 2.
1415. Куц, О. “Напівправди не може бути.” *Вільним шляхом*, Березень 29 (13), 2003, 1.
1416. Кучерепа, Микола. “Волинська різня.” *Віче*, Серпень 24 (34), 1995, 6.
1417. Кучерепа, Микола. “Волинська трагедія”: без упереджень і спекуляцій.” *Волинь* (Луцьк), Травень 31 (60), 2003, 2.

1418. Кучерепа, Микола. “Правда повинна бути правдою.” *Горохівський вісник*, Березень 29 (13), 2003, 2.
1419. Кучерепа, Микола. “Правда повинна бути правдою.” *Наше життя*, Березень 29 (27), 2003, 2; Квітень 3 (28-29), 2003, 2; Квітень 5 (30), 2003, 2.
1420. Кучерепа, Микола. “Правда повинна бути правдою.” *Шацький край*, Квітень 26 (17), 2003, 2; Травень 3 (18), 2003, 1; Травень 8 (19), 2003, 2.
1421. Лагановський, Леонід. “Не забувати минуле, дбати про майбутнє: До 60-річчя волинських подій 1943-1944 рр.” *Урядовий кур’єр*, Травень 29 (97), 2003, 15.
1422. Лагановський, Леонід. “Сповідувати правду і тільки правду. До 60-річчя Волинської трагедії.” *Урядовий кур’єр*, Березень 27 (57), 2003, 19.
1423. Лапків, Михайло. “Будуймо майбутнє: до 60-річчя волинської трагедії.” *Слава праці*, Липень 8 (50), 2003, 2.
1424. Малімон, Наталя. “Про (не)забуті уроки милосердя.” *День*, Грудень 13–14 (229–230), 2013, 9.
1425. Марчук, Лариса, и Коляса Ярослав. «Необъявленная война.» *Комсомольская правда*, Март 19 (49), 2003, 1, 8-9.
1426. Махун, Сергій. “Варшавське відлуння “Волині”.” *Дзеркало тижня*, Квітень 27 – Травень 17 (16), 2013, 2.
1427. Махун, Сергій. “Волинь–1943 : про “селективну” культуру пам’яті.” *Дзеркало тижня*, Червень 27, 2013, 1, 15.
1428. Махун, Сергій. “Дві правди: Як позбутися стереотипів „чорно-білого” бачення історії?” *День*, Липень 8 (114), 2003, 4.
1429. Махун, Сергій. „Біла пляма” Волині: Українцям і полякам належить зробити ще один крок до примирення з минулим.” *День*, Лютий 18 (30), 2003, 2.
1430. Мисечко, Михайлина. “Полеглим борцям – храм пам’яті.” *За вільну Україну*, Жовтень 21 (117), 2003, 6.
1431. Михайлів, Микола. “Експерти досліджують “волинську трагедію”.” *Волинь* (Луцьк), Березень 13 (28), 2003, 2.
1432. Михальчук, Василь. “Відкритий Владиславу й Еві Семашкам.” *Наше слово*, Березень 30 (13), 2003, 8.
1433. Михальчук, Василь. “Пізнання правди – шлях до примирення: Відкритий лист В. і Є. Семашкам.” *Шлях Перемоги*, Травень 14 (20), 2003, 12. [передрук з газети “Наше слово”]
1434. Процюк, Оксана, підгот. “Між минулим і майбутнім: на шляху до європейської інтеграції.” *Самостійна Україна*, Травень 24-31 (20), 2003, 6–7. [інтерв’ю з учасниками Міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, м. Луцьк, 20-23 травня 2003 р.]
1435. Мільков, Борис. “Історія розставляє крапки над „і”: Волинь – 1943.” *Україна молода*, Липень 8 (120), 2003, 10.
1436. Міндюк Олександр. “До подій на Волині під час Другої світової війни.” *Просвіта*, (4), 2003, 4.

1437. Міндюк, Олександр. “Пізнаймо істину про волинську трагедію!” *Молодь України*, Червень 3 (69), 2003, 3.
1438. Місило, Євген. “Волинський міф “100 тисяч”.” *Наше слово*, Лютий 10 (6), 2019; Лютий 17 (7), 2019; Лютий 24 (8), 2019; Березень 3 (9), 2019.
1439. Мотика, Гжегож. “Боюся, щоб поляки і українці не повернулися один до одного спинами з почуттям добре виконаного морального обов’язку.” Розмовляла Оля Ігнатова, Люблін. *Поступ*, Травень 13 (74), 2003, 4.
1440. Мотика, Гжегож. “Був такий наказ: Розмова із співавтором книжки “Пани та різуні” Гжегожем Мотикою.” Розмовляв Богдан Гук. *Наше слово*, Березень 15 (11), 1998, 1, 5.
1441. Мотика, Гжегож. “Назвати злочин злочином: Гжегож Мотика про огріхи національних правд – української та польської”. Спількувалася Олена Чекан. *Український тиждень*, Травень 22 (20), 2009.
1442. Мотика, Гжегож. “НКВД проти ОУН.” *Наше слово*, Жовтень 8, 1995, 3, 6.
1443. Мотика, Гжегож. “Сьогодні можна сказати, що поляків та українців ніщо не розділяє, окрім суперечки про один фрагмент історії – волинські злочини.” *Український тиждень*, Березень 17–23 (11), 2017, 11–13.
1444. Музиченко, Ярослав. “Діалог після бою: 22 червня – День скорботи за жертвами Другої світової війни.” *Україна молода*, Червень 21 (111), 2003, 5.
1445. Музиченко, Ярослав. “Чорне пасовище з червоною ознакою: За чий помилки мають вибачатися українці?” *Україна молода*, Квітень 23 (75), 2003, 5.
1446. Наконечний, Владислав. “В стороні від істини.” *Радянська Волинь*, Квітень 10 (15), 1997, 1–2.
1447. Наконечний, Владислав. “Волинь – криваве поле геноциду.” *Комуніст*, Березень 28, 2003, 2; Квітень 2, 2003, 2; Квітень 4, 2003, 4.
1448. Наконечний, Владислав. “Волинь – криваве поле геноциду.” *Радянська Волинь*, Липень 10 (27), 2008, 1. [з книги “Роки... Події... Люди... Позиція...”]
1449. Наконечний, Владислав. “Мертві закликають живих: Проти фальсифікацій волинського професора І. Кічія, які він допустив на науковій конференції у Варшаві.” *Волинь* (Луцьк), Серпень 4 (89), 1994, 2, 3.
1450. Наконечний, Владислав. “Час візьме своє.” *Радянська Волинь*, Липень 10 (28), 2003, 2.
1451. Решетилова, Ольга, Сюдюков Ігор, Козирєва Тетяна, підгот. “Небезпечна подачка екстремістам: Чому мовчать совісні поляки?” *День*, Серпень 1 (133), 2009, 4.
1452. Незагоєна рана Волині. *Українське слово*, Березень 13-19 (11), 2003, 5.
1453. Непотрібний третій фронт. З історії УПА. *Молода Волинь*, Липень 17 (71), 1992, 4.
1454. Никончук, Ольга. “А хіба українцям не болять жертви поляків?” *Волинь* (Луцьк), Липень 19 (81), 2003, 2.
1455. Новицький, Степан. “Минуле нагадує і застерігає: Два обличчя поляків.” *Радянська Волинь*, Травень 25 (94), 1991, 3.

-
1456. Олексів, О. “Різали нас на нашій землі.” *Поліський маяк*, Липень 26 (21), 2003, 2. [матеріали з книги О. Денищука „Злочини польських шовіністів на Волині (книга перша, Рівненська область)”, Дубровицький район]
1457. Ольховський, Іван. “Волинська трагедія. Спогади, цифри, факти.” *Українське слово*, Квітень 3-9, 2013, 6-7.
1458. Омелюсік, М. “УПА на Волині в 1943 році.” *Краєвид*, (8), 1997, 5.
1459. Омелюсік, М. “УПА на Волині в 1943 році.” *Народна справа*, Липень, 1991, 7; Серпень, 1991, 3.
1460. Омелянчук, Інна. “Волинь: у кожного своя правда.” *Урядовий кур’єр*, Травень 22 (92), 2003, 21.
1461. “Ось де, люди, наша правда і сила...” *Слово і діло*, Липень 18 (28), 2003, 1-2.
1462. “Оцінка польсько-українського конфлікту 1940-х як геноциду немає історичного обґрунтування – фахівці.” *Українське слово*, Липень 4–25 (27/28), 2018, 10.
1463. Павлів, Володимир. “Час збирати каміння.” *Дзеркало тижня*, Лютий 15 (6), 2003, 3. [вміщено інтерв’ю з Яном Новаком-Єзьоранським та Яном Бирою]
1464. Павлючик, Г. “Будьмо мудрими і об’єктивними.” *Нове життя*, Липень 1 (49), 2003, 7.
1465. Патриляк, Іван. “Волинь – 1943. До 60-річчя трагедії.” *Урядовий кур’єр*, 25 березня (55), 2003, 8-9.
1466. Патриляк, Іван. “Волинь – 1943.” *Досвітня зоря*, Квітень 10 (15), 2003, 7.
1467. Пилип’юк, Руслан. “Волинь пам’ятає.” *Володимир вечірній*, Травень 1 (18), 2003, 12.
1468. Пирожик, Олександр. “А біль, як істина, – один...” *Волинські губернські відомості*, Травень 29 (22), 2003, 11. [нотатки з Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки]
1469. Попов, А. «В тени Волинской трагедии: как бандеровцы уничтожали поляков Галичины.» *2000*, Июль 19–25 (29–30), 2013, А7.
1470. Попович, Мирослав. „Це має бути спокутою гріхів перед власною совістю.” *Дзеркало тижня*, Лютий 15 (6), 2003, 3.
1471. Потапчук, Леонід. “Добро і злагода – наша мета.” *Вісник & К*, Травень 22 (21), 2003, 4.
1472. Керес, Леон. «Мы хотим рассчитаться с прошлым и с надеждой смотрим в будущее». Интервью Надежда Потульницкая. *Факты*, Июль 10 (121), 2003, 14.
1473. Приступа, Лідія. “Польсько-українська трагедія.” *Володимир вечірній*, Березень 20 (12), 2003, 12.
1474. Пусько, Іван. “Бандити чи патріоти?” *Волинська газета*, Лютий 15 (6), 2007, 12.
1475. Пусько, Іван. “Непоховані, забуті.” *Вільним шляхом*, Жовтень 14 (43), 2006, 3.

-
1476. Пшевознік, Анджей. “Хочу мати право на могилу.” *Поступ*, Липень 4 (112), 2003, 8.
1477. Радіонов, В. “Відгомін.” *Українське слово*, Вересень 4 – Вересень 10 (36), 2003, 4.
1478. Романів, Олег. “Без шовінізму та ксенофобії. Вступне слово на відкритті конференції „Третій фронт у Західній Україні. 1939-1947 рр.”” *За вільну Україну*, Червень 27-28 (70), 2003, 12.
1479. Романюк, Ніна, і Юрчук Микола. “На чиєму березі правда?” *Віче*, Січень 20 (3), 1995, 7.
1480. Романюк, Ніна. “Історію слід писати холодним розумом.” *Досвітня зоря*, Квітень 3 (14), 2003, 8.
1481. Романюк, Ніна. “На могилах треба молитися, а не мітингувати: Погляд з Волині 2003 на трагедію 1943 року.” *Україна молода*, Березень 12 (45), 2003, 5.
1482. Романюк, Ніна. “Серце болить, а розказувать треба...” *Слово і діло*, Травень 23 (20), 2003, 2, 6.
1483. Романюк, Ніна. “Фальсифікація минулого – оманливий шлях у майбутнє.” *Слово і діло*, Березень 21 (12), 2003, 2–3.
1484. Романюк, Ніна. „Було” і „якби” в українсько-польських стосунках.” *Україна молода*, Квітень 8 (64), 2003, 5.
1485. Садовий, О. “Куди прямують поляки?” *Волинь* (Рівне), Травень 1 (18), 2003, 7; Травень 9 (19), 2003, 6.
1486. Садовник, Тамара. “Ми приречені жити мирно, по-сусідськи.” *Віче*, Липень 10 (28), 2003, 2.
1487. Самборський, Мечислав. “Волинські міфи і манівці вчених, які пишуть про події на Волині 1943 року.” *Наше слово*, Червень 9 (23), 2013, 6–7; Червень 16 (24), 2003, 6–7.
1488. Седик, О. “Спокута: Трагічні події на Волині 1942-1943 років вимагають незаангажованого дослідження.” *Хрещатик*, Лютий 28 (30), 2003. [інтерв’ю з директором Інституту народознавства Національної академії наук України (Львів, членом-кореспондентом НАНУ, доктором історичних наук, професором Степаном Павлюком]
1489. Семенюк, Мелетій. “Зламати шаблю на кордоні.” Інтерв’ю Олександр Нагорний. *Волинь* (Луцьк), Травень 18 (55), 1993, 2.
1490. Семенюк, Степан. “Волинь: наше і не наше горе” *Шлях Перемоги*, Травень 19 (21), 2004, 8.
1491. Семенюк, Степан. “На часі: до питання про українсько-польських відносин.” *Шлях Перемоги*, Липень 9 (28), 2003, 12.
1492. Сергійчук, Володимир. “Наша кров – на своїй землі.” *Народна армія*, Листопад 26 (213), 1997, 4–5; Листопад 28 (215), 1997, 4–5; Листопад 29 (216), 1997, 4–5; Грудень 2 (217), 1997, 4–5; Грудень 3 (218), 1997, 4–5.
1493. Сергійчук, Володимир. “Хроніка Волинської трагедії.” *Волинь* (Рівне), Лютий 21 (8), 2003, 6; Лютий 28 (9), 2003, 6; Березень 7 (10), 2003, 7;

- Березень 14 (11), 2003, 7; Березень 21 (12), 2003, 7; Березень 28 (13), 2003, 7; Квітень 4 (14), 2003, 6; Квітень 11 (15), 2003, 7; Квітень 18 (16), 2003, 7; Квітень 25 (17), 2003, 7.
1494. Сивіцький, Микола. “Польсько-український конфлікт 1943-1944 рр.” *Волинь*, Травень 23 (21), 2003, 6.
1495. Сивіцький, Микола. “Ще один голос в дискусії.” *Українське слово*, Вересень 18-24 (38), 2003, 4.
1496. Сидорчук, Дмитро. “Була й така правда.” *Слово правди*, Березень 23 (22), 2004, 3.
1497. Сівак, Віталій. “Чорний березень 1944-го: правда про події на українських землях за Бугом.” *Волинь* (Луцьк), Лютий 24 (21), 2004, 3.
1498. Сливка, Юрій. “Воювати на три фронти УПА не хотіла...” *Високий Замок*, Липень 7 (124), 2003, 5.
1499. Сливка, Юрій. “Не ворушити старі рани! Волинську трагедію не можна виривати із загального контексту українсько-польських відносин.” *Високий Замок*, Травень 19 (91), 2003, 5.
1500. Сміян, Костянтин. “Шовіністи з АК.” *Віче*, Серпень 24 (34), 1995, 6.
1501. Царук, Ярослав. “Кілометраж долі і правди.” Інтерв'ю Катерина Степанюк. *Слово правди*, Березень 4 (18), 2004, 2.
1502. Стрижак, О. “Про злочини поляків на нашій землі.” *Волинь* (Рівне), Червень 6 (23), 2003, 6.
1503. Тарасюк, П. “Волинська трагедія: ратнівський рахунок.” *Ратнівщина*, Липень 29 (60), 2003, 3.
1504. Терещук, Галина. “Правда про збройний міжнаціональний конфлікт на Волині 1943 року.” *Політика і культура*, Березень 8-14 (9 / 188), 2003, 26–27.
1505. Терещук, Галина. “Терор на Волині розпочала польська поліція.” *Львівська газета*, Лютий 25 (35), 2003, 4.
1506. Тинчук, Валеріан. “А висновки — читачам робити: з історії рідного краю.” *Вільним шляхом*, Жовтень 20 (44), 2007, 6.
1507. Ткаченко, Іван. “За що лилася кров?” *Народне слово*, Лютий 13 (7), 2003, 2.
1508. Трагедія Волині: геноцид проти польського населення. *Діалог*, Грудень (49 / 222), 1993, 4-5.
1509. Трофимович, Володимир. “Примирення не можна приурочити до певної дати.” *День*, Квітень 16 (69), 2003, 4.
1510. У соцтаборі Польща була найвеселішим бараком: Без табу. *Народна справа*, Серпень 7 (32), 2003, 5–6. [про дискусію щодо подій на Волині 1943 р. на Громадському радіо, у якій взяли участь українські та польські історики]
1511. Український і польський народи здатні домогтися повного історичного примирення. *Урядовий кур'єр*, Липень 12 (127), 2003, 1, 2.
1512. Українсько-польське повстання на Волині в роки Другої світової війни. *Вісті*, Серпень 1 (30), 2003, 7.

-
1513. Українсько-польське протистояння на Волині в роки Другої світової війни. *Вісник Дубенщини*, Липень 31 (61/62), 2003, 1, 2.
1514. Уліцький, Василь. “З’їздив три велосипеди і замінив собою... цілий інститут.” *Волинь* (Луцьк), Березень 7 (18), 2019, 1, 3.
1515. Федорович, Олесь. “Кров невинно закатованих волає справедливості: Українсько-польські стосунки 1943-1944 років, зокрема, на Камінь-Каширщині — кривава сторінка історії.” *Полісся*, Травень 22 (41), 2007, 2.
1516. Федущак, Інна. “Правдиві сторінки історії: Звернення.” *Досвітня зоря*, Червень 5 (23), 2003, 4.
1517. Федчук, Василь. “Трагічні сторінки не повинні затьмарити майбутнє: випадків, коли українські селяни переховували поляків у 1943-1944 роках, було чимало.” *День*, Грудень 15-16, 2017, 2.
1518. Ференчук, Микола. “Народовбивство.” *Полісся*, Квітень 8 (28), 2003, 2.
1519. Філяр, Владислав. “Ліквідатори з УПА.” *Віче*, Серпень 24 (34), 1995, 6.
1520. Хоруженко, Олександр, і Іванущенко Геннадій. “Історик – це адвокат свого народу.” *Шлях Перемоги*, Травень 14 (20), 2003, 5. [інтерв’ю з Володимиром Косиком, серед інших питань обговорювалися й українсько-польські стосунки у роки Другої світової війни]
1521. Царук, Ярослав. “В архівах – фальшивки!” *Слово і діло*, Січень 30 (4), 2004, 6. [про достовірність архівних документів щодо кількості жертв на Волині у роки Другої світової війни, які були складені радянськими органами]
1522. Царук, Ярослав. “Найшла коса на камінь...” *Волинь* (Луцьк), Березень 13 (28), 2003, 7; Березень 15 (29), 2003, 3; Березень 18 (30), 2003, 3.
1523. Царук, Ярослав. “1943 рік. Трагедія в Порицьку. Тільки правда нам потрібна.” *Слово і діло*, Липень 11 (27), 2003, 6.
1524. Царук, Ярослав. “А жертви полічили однобоко...” *Слово правди*, Травень 20 (41), 2003, 3; Травень 22 (42), 2003, 2.
1525. Царук, Ярослав. “Волинська трагедія: свідчення очевидців.” *День*, Липень 12 (118), 2003, 6.
1526. Царук, Ярослав. “Довкола давніх порицьких сумних подій.” *Слово правди*, Липень 8 (57), 2003, 2.
1527. Царук, Ярослав. “Заграви над Бугом.” *Слово правди*, Квітень 10 (29), 1993, 2; Квітень 13 (30), 1993, 2; Квітень 17 (31), 1993, 2; Квітень 21 (32), 1993, 2; Квітень 24 (33), 1993, 2; Травень 1 (35), 1993, 2; Травень 4 (36), 1993, 2; Травень 11 (38), 1993, 2; Травень 15 (39), 1993, 2; Травень 18 (40), 1993, 2; Травень 22 (41), 1993, 2; Травень 25 (42), 1993, 2; Травень 29 (43), 1993, 2; Червень 1 (44), 1993, 2; Червень 5 (45), 1993, 2; Червень 8 (46), 1993, 2; Червень 12 (47), 1993, 2; Червень 15 (48), 1993, 2; Червень 19 (49), 1993, 2; Червень 22 (50), 1993, 2; Червень 26 (51), 1993, 2; Червень 29 (52), 1993, 2; Липень 3 (53), 1993, 2; Липень 6 (54), 1993, 2; Липень 10 (55), 1993, 2; Липень 13 (56), 1993, 2; Липень 17 (57), 1993, 2; Липень 20 (58), 1993, 2; Липень 24 (59), 1993, 2; Липень 27 (60), 1993, 2; Липень 31 (61), 1993, 2; Серпень 3 (62), 1993, 2; Серпень 7 (63), 1993, 2; Серпень 10 (64), 1993, 2; Серпень 14 (65), 1993, 2.

-
1528. Царук, Ярослав. “Правда про Павлівку.” *Волинь* (Рівне), Липень 11 (28), 2003, 2.
1529. Царук, Ярослав. “Правда про Павлівку.” *Українська газета*, Жовтень 23 – Листопад 5 (40), 2003, 8.
1530. Царук, Ярослав. “Примирення має стояти на правді.” *Слово правди*, Червень 6 (23), 2013, 6.
1531. Царук, Ярослав. “Ройовий УПА врятував 16 польських родин.” *Волинь* (Луцьк), Липень 4 (72), 2013, 1, 7.
1532. Царук, Ярослав. “Трагедія в Порицьку: свідчення очевидців.” *Волинь* (Луцьк), Липень 12 (78), 2003, 2.
1533. Царук, Ярослав. “Уроки трагічного минулого мають нас єднати.” Розмовляла І. Надюкова. *Слово правди*, Липень 20, 2017, 6.
1534. Царук, Ярослав. “Фальсифікатори не вгамовуються.” *Волинь* (Луцьк), Березень 24 (33), 2011, 6.
1535. Царук, Ярослав. “Чому ми не відстоюємо історичну правду?” *Волинь* (Луцьк) Липень 6 (73), 2013, 3.
1536. Царук, Ярослав. „Лише правда є цікавою.” *Слово і діло*, Травень 9 (18), 2003, 6; Травень 16 (19), 6; Травень 23 (20), 2003, 6; Травень 30 (21), 2003, 7.
1537. Цыганков, Сергей, и Толокин Виктор. «Соседи? Враги?» *Справедливість*, Листопад 20 (30), 2003, 3.
1538. Чернишова, Н. “Каміння, що росте крізь нас...” *Донбас*, Май 16 (88), 2003.
1539. Чорновол, Ігор. “Волинський геноцид. Це модно!” *Поступ* Вересень 24 (172), 2003, 10.
1540. Шаповал, Юрій. “Чи подолано „волинський синдром”.” *День*, Березень 15 (47), 2003, 5.
1541. Яблонський, Валентин. “Волинська трагедія 1943 року. Причини і наслідки.” *Шлях перемоги*, Квітень 24 (16), 2013, 6; Травень 1 (17), 2013, 3; Травень 15 (19), 2013, 6.
1542. Яблонський, Валентин. “Волинь-1943: погляд через 70 років.” *Дзеркало тижня*, Квітень 6-12 (13), 2013, 1, 15.
1543. Яблонський, Валентин. “Це була справді Волинська трагедія. УПА вела війну на три фронти.” *День*, Липень 14-15 (120-121), 2017, 13.
1544. Яблонський, Валентин. “Щодо польсько-українського протистояння на Волині.” *Самостійна Україна* Липень 1-14 (25-26), 2003, 11.
1545. Яневський, Данило. “Це в чистому вигляді спецоперація, розроблена спецслужбами”: історик та журналіст Данило Яневський говорить про волинську різанину, як про операцію, що була вигідна Берліну та Москві *Газета по-українськи* Липень 19 (63), 2013, 11.
1546. 65 lat temu spacyfikowano polską wieś na Ukrainie. Co stało się w Hucie Pieniackiej: Była to niemiecka pacyfikacja dokonana rękami ukraińskich żołnierzy SS – o masakrze w Hucie Pieniackiej mówi dr hab. Grzegorz Motyka. *Gazeta Wyborcza*, Luty 27, 2009, 22.

-
1547. Dmitrowicz, Piotr. „Śmierć Lachom.” *Gazeta Polska*, Lipiec 11 (28), 2018, 76–79
1548. Eskalacja mordu: Fragment sprawozdania sytyzacyjnego z ziem wschodnich za luty 1944 Departamentu informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj. *Rzeczpospolita*, Lipiec 10, 2008.
1549. Filar, Władysław. „Likwidatorzy z UPA.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 14 (162), 1995, 12.
1550. Filar, Władysław. „Zaplanowana zbrodnia.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 31 (154), 1998, 9.
1551. Filar, Władysław. „Przegrałem pojednanie.” Z Władysławem Filarem rozmawia Magdalena Rigamonti. *Dziennik Gazeta prawna: prawo, biznes, polityka*, Lipiec 12–14 (134), 2019, A2–A5.
1552. Hrycak, Jarosław. „Chora, wybiórcza pamięć.” Rozmawia Paweł Smoleński. *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 16-17 (165), 2016, 19.
1553. Iljuszyn, Ihor. „Między dwiema prawdami.” Tł. Tetjana Servetnik. *Rzeczpospolita*, Lipiec 12 (161), 2003, A7.
1554. Jankiewicz, L. „Ilu Polaków wymordowała UPA?” *Mysł Polska*, Czerwiec 17–24 (25–26), 2013, 16–17.
1555. Jankiewicz, L. „Ilu Polaków wymordowała UPA?” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 17–24 (25–26), 2012, 16–17.
1556. Józwiak, K. „Wołyńskie reduty: XX wiek.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 8 (158), 2016, J4.
1557. Kamiński, Ł. „Wołyńskie pomieszanie pojęć.” Rozmawiali Wiktor Ferdecki i Grazyna Raszewska. *Rzeczpospolita*, Czerwiec 17 (139), 2013, A5.
1558. Kawęcki, Krzysztof. „Długi cień UPA. Polityka historyczna Ukrainy jest jawnie probanderowska.” *Nasz Dziennik*, Wrzesień 4, 2017, 12–13.
1559. Koprowski, M. „Prawoślawie a ludobójstwo.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Listopad 5-12 (45/46), 2016, XLVIII–L.
1560. Koprowski, Marek A. „Krwawy watażka spod Zborowa.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Czerwiec 24 – Lipiec 7 (27/28), 2019, XLVII–L.
1561. Koprowski, Marek A. „Ksiądz Iwan Hrynioch – kapelan zbrodniarzy.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Maj 27 – Czerwiec 9 (23/24), 2019, XLVII–XLIX.
1562. Koprowski, Marek A. „Mordował nie tylko w powiecie rohatyńskim.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Sierpień 5-18 (33/34), 2019, XLV–XLVII.
1563. Koprowski, Marek A. „Polaków też mordowali.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Lipiec 6-19 (29/30), 2020, XLVI–XLIX.
1564. Koprowski, Marek A. „Zbrodnia nierozliczona.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Lipiec 16–23 (29-30), 2016, VII–IX.
1565. Koprowski, Marek A. „Kłamstwo wołyńskie – skąd się wzięło? Jakże ma odmiany?” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Wrzesień 14-27 (39/40), 2020, XLII–XLV.

-
1566. Koprowski, Marek A. „Podwaliny pod rzeź na Wołyniu.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Lipiec 9-22 (29/30), 2020, LI-LIII.
1567. Korman, Aleksander. „Bez fałszu i zakłamania.” Rozmawia Ewelina Igańska. *Nasz Dziennik*, Lipiec 17, 2003.
1568. Kościński, Piotr. „Trudna dyskusja o Wołyniu.” *Rzeczpospolita*, Maj 28, 2011. URL: <http://www.rp.pl/arttykul/665385.html>
1569. Kozubal, Marek. „Na tropie mordów ukraińskich nacjonalistów.” *Rzeczpospolita*, (184), 2016, A 5.
1570. Kozubal, Marek. „Śledczy na tropie zbrodni UPA.” *Rzeczpospolita*, Luty (25), 2016, A7.
1571. Kozubal, Marek. „Usłyszymy o bohaterach z Przebraża.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 13 (161), 2017, A7.
1572. Kuczerepa, Mykola. „Z tej i tamtej strony.” *Gazeta Wyborcza*, Wrzesień 7, 1995, 11.
1573. Kulińska, Lucyna. „Kiedy historię piszą politycy...: Rozmowa z dr Lucyną Kulińską, badaczem problematyki stosunków polsko-ukraińskich z okresu II wojny światowej.” Rozmawiał Rafał Zgorzelski. *Głos Kresowian*, (17), 2004.
1574. Kulińska, Lucyna. „Milczenie nie zagoi ran: Fragment rozmowy z dr. Lucyną Kulińską.” *Przeгляд*, Lipiec 27 (30), 2008, 38.
1575. Kulińska, Lucyna. „Milczenie nie zagoi ran: Rozmowa z dr Lucyną Kulińską, historykiem i politologiem, adiunktem Wydziału Nauk Społecznych Stosowanych AGH w Krakowie, redaktorem dwóch tomów wspomnień ofiar mordów dokonanych na Polakach przez OUN-UPA pt. „Dzieci Kresów” Małgorzata Rutkowska.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (161), 2008, 10–11.
1576. Kulińska, Lucyna. „Pamięć wyborcza: z dr Lucyną Kulińską, wykładowcą Wydziału Humanistycznego Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, prezesem Społecznej Fundacji Pamięci Narodu Polskiego, rozmawia Rafał Pazio.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Sierpień 27 – Wrzesień 3 (35/36), 2016, VIII-X.
1577. Kulińska, Lucyna. „Tragedia polskich dzieci – ofiar nacjonalistów ukraińskich (1939 – 1945) // Nasz Dziennik: Dodatek historyczny IPN. – 2009. – Nr. 2(21). – 27 lutego. – S. V – VII.
1578. Kulińska, Lucyna. „Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie lat 1939-1947 w świadomości współczesnych Polaków.” *Nowe Kresy*, Kwiecień 21, 2011.
1579. Kulińska, Lucyna. „Kiedy historię piszą politycy...: Rozmowa z dr Lucyną Kulińską, badaczem problematyki stosunków polsko-ukraińskich z okresu II wojny światowej.” Rozmawiał Rafał Zgorzelski. *Nowa Myśl Polska*, (32/33), 2004, 16–17.
1580. Kyryjczuk, J. „Jak za Jaremy i Krzywonośa.” Tłum. Marcin Wojcichowski. *Gazeta Wyborcza*, Kwiecień 24 (96), 2003.
1581. Niedzielko, Romuald, oprac. „Lato 1943 na Wołyniu: rzeź i ocalenie.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 27 (2): Dodatek historyczny IPN, 2007, VIII.

-
1582. Lisiecki, Karol. „Baza pamięci. Celem projektu jest ustalenie personaliów i liczby ofiar ludobójstwa na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945.” *Nasz Dziennik*, dod. Historyczny IPN: Policzyć ofiary, Lipiec 8, 2020, 2.
1583. Łossowski, Piotr. „Nie tylko Wołyń.” *Przegląd*, Lipiec 13 (28), 2003, 46–48.
1584. Maciejewski, J. „Rozwiążemy sprawę polską tak jak Hitler żydowską.” *Gazeta Polska*, Lipiec 6 (27), 2016, 17.
1585. Maływczycki, Zbigniew. „Komu służy Grzegorz Motyka?” *Myśl Polska*, (44), 2006, 7.
1586. Maływczycki, Zbigniew. „Potknięcia prof. Pawła Wieczorkiewicza: 65. rocznica wymordowania Polaków w Reymontówce i Lubieszowie.” *Myśl Polska*, (43), 2008, 17. [Polem. z: Masakra wołyńska / Paweł Wieczorkiewicz // *Wprost*. - 2008 nr 35]
1587. Maływczycki, Zbigniew. „Krętaactwa Grzegorza Motyki.” *Nowa Myśl Polska*, Wrzesień 21 (38), 2003, 11.
1588. McBride, Jared. „Amerykański historyk patrzy na Wołyń.” Rozmawiał Wojciech Konończuk. *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 15 (29), 2018, 54–58.
1589. Misiło, Eugeniusz. „Nie oczekiwać przeprosin.” *Gazeta Wyborcza*, Październik 26, 1995, 14.
1590. Motyka, Grzegorz. „Cień Kłyma Sawura: jak pogodzić pamięć polską i ukraińską.” *Rzeczpospolita*, Wrzesień 28 (227), 2002, A10-A11.
1591. Motyka, Grzegorz. „Co ma „Wisła” do Wołynia?” *Gazeta Wyborcza*, Luty 24 (71), 2001, 18–19.
1592. Motyka, Grzegorz. „Czasami już brakuje sił.” Rozmawia Piotr Skwieciński. w *Sieci*, Lipiec 4–10 (27), 2016, 62–64.
1593. Motyka, Grzegorz. „Krwawa dogrywka.” Rozm. przepr. Andrzej Talaga. *Nowe Państwo*, Kwiecień 6 (14), 2001, 34–36.
1594. Motyka, Grzegorz. „Lachów usunąć!” *Gazeta Wyborcza*, Kwiecień 13-14 (87), 2002, 20–21.
1595. Motyka, Grzegorz. „Ludobójstwo, konflikt czy wojna.” *Rzeczpospolita*, Maj 24 (120), 2003, A10-A12.
1596. Motyka, Grzegorz. „Nic, tylko wstyd.” Rozmawiał Paweł Smoleński. *Gazeta Wyborcza*, Kwiecień 27 (99), 2002, 7-9.
1597. Motyka, Grzegorz. „Nozy nie święcili.” Rozmawia Andrzej Brzeziecki. *Gazeta Wyborcza*, Wrzesień 24-25 (224), 2016, 30–31.
1598. Motyka, Grzegorz. „Pierwsza armia III wojny światowej.” *Wprost*, (44), 2005, 78–80.
1599. Motyka, Grzegorz. „Potępienia i przestrogi: arcybiskup Szeptycki i konflikt polsko-ukraiński.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Sierpień 17 (34), 2012, 26–27.
1600. Motyka, Grzegorz. „Rzeź była zaplanowana.” Rozmawiał Marcin Dzierżanowski. *Wprost*, Październik 3–9 (40), 2016, 32–34.

-
1601. Motyka, Grzegorz. „Rzeź wołyńska i jej apogeum: krwawa niedziela 11 lipca'43.” Rozm. Ireneusz Dańko. *Polska* (metropolia Warszawa, wydanie zasadnicze), Lipiec 8–10 (550, dod. Magazyn), 2016, 24–25.
1602. Motyka, Grzegorz. „Rzeź wołyńska nie jest już tematem tabu.” Rozmawia Mirosław Ikonowicz. *Przegląd*, Lipiec 27 (30), 2008, 36–37.
1603. Motyka, Grzegorz. „Rzeź wołyńska.” Rozm. przepr. Adam Leszczyński. *Gazeta Wyborcza*, 71 dod. Ale Historia, 12, 2013, 7–9.
1604. Motyka, Grzegorz. „UPAdek Wołynia.” *Wprost*, (26), 2003, 70–72.
1605. Motyka, Grzegorz. „W cieniu Wołynia.” Rozm. przepr. Eliza Leszczyńska-Pieniak. *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, (13, dod. 70 lat temu: Polacy i Ukraińcy – konflikt i porozumienie), 2014, V.
1606. Motyka, Grzegorz. „Zapomnijcie o Ciedrojcju: Polacy, Ukraińcy, IPN.” *Gazeta Wyborca*, Maj 24 (120), 2008, 23–24.=
1607. Motyka, Grzegorz. „Zbrodnia wołyńska: prawda i demagogia. Odpowiedź / Mirosław Czech.” *Gazeta Wyborcza*, Czerwiec 18 (140), 2013, 8. [polemika z : Polska nie tylko Polaków : 70. Rocznica tragedii wołyńskiej / Mirosław Czech // *Gazeta Wyborcza*. – 2013, nr 135].
1608. Motyka, Grzegorz. „Zbrodnia, która miała zniszczyć pokój.” *Gazeta Wyborcza AleHistoria*, 4 (9), 2019, 4–5.
1609. Niedzielko, Romuald. „Wśród ludobójców okazali się ludźmi: Ukraińcy sprawiedliwi na zagładę przez OUN-UPA // *Nasz Dziennik: Dodatek historyczny IPN*. – 2008. – Nr. 1. – 24 stycznia. – S. V.
1610. Nowak, J. R. „Ludobójcze rzezie na Kresach.” *Nasz Dziennik*, Sierpień 30-31 (203), 2008, 20–21; Wrzesień 6-7 (209), 2008, 20–21.
1611. Odojewski, W. „Zapominane ludobójstwo.” *Rzeczpospolita*, Sierpień 20 (193), 2002, A10.
1612. Olszański, T. „Puste miejsce : Ukraina i pamięć o zbrodni wołyńskiej.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, (27), 2013, 27.
1613. Oramus Zdzisław. „Co zdarzyło się na Wołyniu.” *Życie*, Maj 5, 1995.
1614. Osadczyk, B. „Model przebaczenia .” *Gazeta Wyborcza*, Październik 18, 1995, 12.
1615. Osadczyk, B. „Musimy odpuścić sobie nawzajem swoje winy.” *Tygodnik Solidarność*, (24), 1997, 12–13.
1616. Panfil, Tomasz. „Obrona Przebraża.” *Gazeta Polska*, Lipiec 11 (28), 2018, 80–81.
1617. Pietruszewicz, Oksana. „Polacy i Sowieci na Wołyniu.” *Myśl Polska*, Czerwiec 22-29 (25-26), 2008, 18-19. [Są to obszernie fragmenty referatu pt. „Współdziałanie polskiego podziemia z radzieckimi oddziałami partyzanckimi przy obronie ludności polskiej przed działaniami oddziałów OUN-UPA na Wołyniu w 1943 r.” wygłoszonego podczas międzynarodowej konferencji w Warszawie w dniu 17 maja 2008. Pełny tekst z przypisami będzie opublikowany w tomie z materiałami z konferencji (przez Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego). Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Sławistyki Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie]

-
1618. Poliszczuk W. Problem nacjonalizmu ukraińskiego w Polsce: 1. Geneza nacjonalizmu ukraińskiego. 2. OUN na drodze ku zbrodni. 3. Pod znakiem Stepana Bandery. 4. UPA w przededniu ludobójstwa. 5. Ludobójstwo na Wołyniu. 6. „Teren z Lachów oczyszczony”. 7. Ukraińskie ofiary UPA. 8. Nie tylko na Wołyniu. 9. OUN-UPA i Niemcy. 10. OUN-UPA na „Zacurzoniu”. 11. Przesiedlenia i operacja „Wisła”. 12. Ludobójstwo nagrodzone. *Nowa Myśl Polska*, Luty 2 (5), 2003, 16; Luty 9 (6), 2003, 16; Luty 16 (7), 2003, 16; Luty 23 (8), 2003, 16; Marzec 2 (9), 2003, 16; Marzec 9 (10), 2003, 16; Marzec 16 (11), 2003, 16; Marzec 23 (12), 2003, 16; Marzec 30 (13), 2003, 16; Kwiecień 6 (14), 2003, 16; Kwiecień 13 (15), 2003, 16; Kwiecień 20 (16), 16.
1619. Popek, Leon. „Piekło na Trupim polu.” Rozm. przepr. Piotr Włoczyk. *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Październik 10-16 (41) dod. Wołyń'43: ukraińskie ludobójstwo Polaków, 2016, VIII-XI.
1620. Popek, Leon. „Wołamy o wołyńskie krzyże.” Rozm. przepr. Anna Cichobłazińska. *Niedziela*, (8), 2013, 34-35.
1621. Popek, Leon. „Wołyńskie ludobójstwo: z dr Leonem Popkiem, historykiem z IPN, prezesem Towarzystwa Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Podolskiej w Lublinie, rozmawia Mateusz Rawicz.” *Nasza Polska*, (19), 2013, 13.
1622. Popek, Leon. „Nawet nie wiemy, co utraciliśmy na Kresach.” Rozmawia Adam Kruczek. *Nasz Dziennik*, Wrzesień 30 (228), 2011, 18-19.
1623. Popek, Leon. „Nowe fakty o zbrodni wołyńskiej: Mogliśmy w tym roku uzupełnić listę ofiar UPA w Ostrówkach i Woli Ostrowieckiej o kolejne osoby”. Rozm. Adam Kruczek. *Nasz Dziennik*, Listopad 28, 2016, 12.
1624. Reprincew, W. „Mit rezuna.” Tłum. z ukraiń. Anna Guzowska. *Gazeta Wyborca*, Październik 9, 1995, 16.
1625. Rezmer, W. „Dwie prawdy: Wspólna przeszłość powinna łączyć narody, a niestety często dzieli.” *Polska Zbrojna*, Listopad 28 (48), 2010, 63-65.
1626. Rezmer, W. „Wołyń 1943 : polityka i historia.” *Dziennik Polski* (Londyn), (117), 2013, 5 ; (122), 2013, 5.
1627. Siemaszko, Ewa, i Siemaszko Władysław. “Właściwe słowo: ludobójstwo.” rozm. przepr. Krzysztof Jakubowski. *Tygodnik Solidarność*, Listopad 1 (44), 2002, 10-11.
1628. Siemaszko, Ewa. “Antypolska kampania.” *Nasz Dziennik*, (229), 2013, 12.
1629. Siemaszko, Ewa. “Lipcowe ludobójstwo.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 9-10 (158), 2011, 25-26.
1630. Siemaszko, Ewa. “Ludobójstwo ukraińskie.” *Nasz Dziennik*, (160) dod. Wołyń – fałszowanie pamięci 1943-2013, 2013, VI-VII.
1631. Siemaszko, Ewa. “Mamusiu, zabierz nas!”: O ostatnich chwilach Polaków mordowanych w Hucie Pieniackiej.” *Nasz Dziennik*, 8 (15) Dodatek historyczny IPN, 2008, V-VI.
1632. Siemaszko, Ewa. “Musieliśmy pokazać tragedię na Wołyniu.” Rozmawia Mariusz Bober. *Nasz Dziennik*, Listopad 22-23 (273), 2008, 16-18.
1633. Siemaszko, Ewa. “Niewygodna prawda, niechciana pamięć.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (160), 2012, 11.

-
1634. Siemaszko, Ewa. "Od walk do ludobójstwa." *Rzeczpospolita*, Lipiec 11 (161), 2008, R-003.
1635. Siemaszko, Ewa. "Prawda przede wszystkim: 60 lat po tragedii wołyńskiej." *Rzeczpospolita*, Luty 22 (45), 2003, A5–A6.
1636. Siemaszko, Ewa. "Prawda przede wszystkim." *Tylko Polska*, Lipiec 17–30 (29–30), 2003, 16.
1637. Siemaszko, Ewa. "Rzezie metodą depolonizacji." Rozm. przepr. Paweł Dybicz. *Przegląd*, Lipiec 29 (30), 2012, 10–13.
1638. Siemaszko, Ewa. "Teraz wam trzeba umierać." *Nowa Myśl Polska*, Czerwiec 29 (26), 2003, 11; Lipiec 6 (27), 2003, 11.
1639. Siemaszko, Ewa. "Teraz wojna – nie ma krewnych": Zagłada Huty Pieniackiej." *Nasz Dziennik*, Marzec 1 (50), 2009.
1640. Siemaszko, Ewa. "To było ludobójstwo straszliwe: rozmowa o rzezi wołyńskiej / rozmawiał Maciej Rosalak // Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego. 2019. Nr 40, dod. Hekatomba Polaków 1937-1953. Cz. 34. Zbrodnie ukraińskie. 30.IX – 6. X. S. 70-71.
1641. Siemaszko, Ewa. "Uciekli przed ukraińską siekierą." *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (159), 2014, 16–17.
1642. Siemaszko, Ewa. "Uciekli spod siekier i noży." *Nasz Dziennik*, Październik 8 (236), 2009.
1643. Siemaszko, Ewa. "Ukraińcy przeciwko Polakom – Kresowa wojna cywilizacji." *Nasz Dziennik*, Lipiec 27 (2) Dodatek historyczny IPN, 2007, III-IV.
1644. Siemaszko, Ewa. "Upowska rewolta." *Nasz Dziennik*, Kwiecień 27-28 (99), 2002, 20–21.
1645. Siemaszko, Ewa. "W sprawie Wołynia trzeba robić znacznie więcej." Rozm. Piotr Ferenc-Chudy. *Gazeta Polska*, (28) dod. Genocidum atrox – ludobójstwo okrutne, 2013, VIII.
1646. Siemaszko, Ewa. "Wielkanoc 1943 r. na Wołyniu." *Nasz Dziennik*, Marzec 28 (3/10) Dodatek historyczny IPN, 2008, VI.
1647. Siemaszko, Ewa. "Wokół rocznicy prowadzona jest gra?" Rozmawia Anna Wiejak. *Nasza Polska*, (4), 2013, 14.
1648. Siemaszko, Ewa. "Wołyń i Sahryń." *Rzeczpospolita*, (263), 2011, P10-P11.
1649. Siemaszko, Ewa. "Wołyń we krwi." Eozmawia Anna Cichobłazińska. *Niedziela*, Lipiec 12 (28), 2009, 32–33.
1650. Siemaszko, Ewa. "Wołyński genocyd: 60 rocznica ludobójstwa na Ukrainie." *Tygodnik Solidarność*, Lipiec 11 (28), 2003, 10–11.
1651. Siemaszko, Ewa. "Wypowiedź 27 maja 2003 r. podczas dyskusji panelowej „Przeszłość, która dzieli. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1945”, zorganizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej, Uniwersytet Wrocławski i Kolegium Europy Wschodniej." *Głos Kresowian*, Maj – Czerwiec (11), 2003.
1652. Siemaszko, Ewa. "Z wyjątkowym okrucieństwem: zbrodnie OUN-UPA." *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (158) Dod. Historyczny "Polska i Polacy 1918-1989", 2017, 10-11.

-
1653. Siemaszko, Ewa. „Zbrodnia wołyńska w liczbach.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 12 (159), 2018, 19.
1654. Siemaszko, Ewa. „Zbrodnie przed ołtarzem.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 11 (161), 2008, R-008.
1655. Siemaszko, Władysław, i Siemaszko Ewa. „To było ludobójstwo.” Rozm. przepr. Jacek C. Kamiński. *Mysł Polska*, (10) dod., 2001, I-II.
1656. Siemaszko, Władysław. „Bierność ofiar oznacza usprawiedliwienie zbrodniarzy.” *Mysł Polska*, Maj 9 (19/20), 2013, 4. [dotyczy „Polska-Ukraina: trudne pytania”]
1657. Snyder, Timothy. „Wołyń, rok 1943.” *Dziennik Kijowski*, Luty (4), 2012, 7; Marzec (6), 2012, 7; Kwiecień (7), 2012, 7.
1658. Snyder, Timothy. „Wołyń, rok 1943.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Maj 11 (19), 2003, 1,7.
1659. Snyder, Timothy. „Zakładnicy pamięci: historia Europy Wschodniej.” Rozmawiał Marcin Wojciechowski. *Gazeta Wyborcza*, Marzec 30 (74), 2009, 30.
1660. Szarek, Jarosław. „Zawołać po imieniu, opatrzeć na drogę. Instytut Pamięci Narodowej nie może prowadzić prac poszukiwawczych.” *Nasz Dziennik*, dod. Historyczny IPN: Policzyć ofiary, Lipiec 8, 2020, 1.
1661. Szawłowski, Ryszard. „Trzy ludobójstwa.” *Nasz Dziennik*, Marzec 28 (3/10) Dodatek historyczny IPN, 2008, I-IV.
1662. Torzecki, Ryszard. „Gdzie Sicz, gdzie Wisła.” *Gazeta Wyborcza*, Wrzesień 19 (218), 1995, 12.
1663. Torzecki, Ryszard. „Korzenie tragedii.” Rozmawia Iza Chruślińska. *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 12 (161), 2003, 10.
1664. Torzecki, Ryszard. „Przebaczyć, jeśli nie można zapomnieć.” *Gazeta Wyborcza*, Październik 26, 1995, 14.
1665. Wiatrowicz, Wołodymyr. „Zbrodnie były symetryczne.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 14 (163), 2016, A12.
1666. Wiczorkiewicz, Paweł. „Masakra wołyńska.” *Wprost*, Sierpień 31 (35), 2008, 72–74.
1667. Wójcicki, Jerzy. „Czas oddzielić ziarno od plew.” *Słowo Polskie*, Lipiec (7), 2016, 12.
1668. Wójcicki, Jerzy. „Lachy za Bug i San... Krwawiąca rana Wołynia.” *Słowo Polskie*, Lipiec (7), 2015, 13.
1669. Zajać, Piotr. „To miał być drugi Wołyń. Ziemia chtińska w 1944 r. miała zapłonąć tak jak Wołyń w 1943 r.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 8 (157) dod. Historyczny IPN: Policzyć ofiary, 2020, 3.
1670. Zajączkowski, Mariusz. „70 lat temu: Polacy i Ukraińcy: konflikt i porozumienia.” Rozm. przepr. Wojciech Pięciak. *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Kwiecień 7 (13) dod. 70 lat temu: Polacy i Ukraińcy – konflikt i pojednanie, 2014, I, VI.
1671. Żurek, S. „Rzeź – lipiec 1943 (cześć II: 15 – 31 lipiec): 60-lecie ludobójstwa UPA na Wołyniu.” *Tylko Polska*, Lipiec 17–30 (29-30), 2003, 18–21.

Автори дисертацій

1672. Борщик, Ярослав. “Усні джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під час Другої світової війни: типологія, інтерпретація, верифікація.” Автореф. дис. канд. іст. наук, Ін-т історії України НАН України, 2016.
1673. Вовк, Михайл. «Военная политика Польши на бывших национальных окраинах в годы Второй мировой войны в свете национальных проблем.» Автореф. дис. канд. ист. наук, Московский педагогический государственный университет, 2008.
1674. Гогун, Александр. «Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943-1949).» Автореф. дис. канд. ист. наук, Северо-Западная Академия Государственной службы, 2005.
1675. Гудь, Богдан. “Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ століття: етносоціальний аспект.” Автореф. дис. д-ра іст. наук, Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2008.
1676. Гулай, Василь. “Міжетнічна комунікаційна взаємодія у Західній Україні в роки Другої світової війни.” Автореф. дис. д-ра. політ. наук, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012.
1677. Демидов, Сергій. “Історіографія історії Української Повстанської Армії.” Автореф. дис. канд. іст. наук, Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2004.
1678. Деревінський, Василь. “Діяльність Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії в 1940-1953 рр.: етнонаціональний аспект.” Автореф. дис. канд. іст. наук, Національна академія оборони України, 2003.
1679. Дзьобак, Володимир. “Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.).” Автореф. дис. канд. іст. наук, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, 2002.
1680. Іванов, Сергій. “Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.).” Автореф. дис. канд. іст. наук, Національний університет “Острозька академія”, 2017.
1681. Ільюшин, Ігор. “Армія Крайова в Західній Україні (1939-1945 рр.).” Автореф. дис. д-ра іст. наук, Інститут історії України НАН України, 2002.
1682. Ільюшин, Ігор. “Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939-1945 рр.).” Автореф. дис. д-ра іст. наук, Інститут історії України НАН України, 2003.
1683. Каліщук, Оксана. “Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси.” Автореф. дис. д-ра іст. наук, Інститут українознавства імені І. Крип’якевича, Інститут народознавства НАН України, 2013.
1684. Ліпкан, Андрій. “Українське питання в радянсько-польських стосунках 20-50-х років ХХ ст.: Військово-історичний аспект.” Автореф. дис. канд. іст. наук, Національний ун-т “Львівська політехніка”, 2003.
1685. Мазурок, Валентин. “Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років ХХ століття.” Автореф. дис. канд. іст. наук, Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2006.

-
1686. Мелекесцев, Кирило. “Україна та Республіка Польща: від білатеральних відносин до євroatлантичної інтеграції (історичний аспект).” Автореф. дис. канд. іст. наук, Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019.
1687. Патриляк, Іван. “Діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни.” Автореф. дис. д-ра іст. наук, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2012.
1688. Сорока, Юрій. “Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939 - 1950 рр.).” Автореф. дис. д-ра іст. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009.
1689. Сухих, Андрій. “Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941-1944 рр.).” Автореф. дис. канд. іст. наук, Національний університет “Острозька академія”, 2016.
1690. Цепенда, Ігор. “Українсько-польські етнополітичні відносини 40-50-х років ХХ століття.” Автореф. дис. д-ра політ. наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009.
1691. Шишкін, Ігор. “Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни.” Автореф. дис. канд. іст. наук, Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2006.
1692. Яким, Степан. “Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939 – 1944 рр.).” Автореф. дис. канд. іст. наук, Національний університет “Львівська політехніка”, 2002.

Вивчення міжетнічних відносин на пограниччі у школі та вишах

1693. Алексєєв, Юрій, Вертегел Андрій, Даниленко В.М. *Історія України: Навчальний посібник для абітурієнтів та студентів вищих навч. закладів освіти*. Київ: Каравела, 2004, 197.
1694. Бойко, Олександр. *Історія України: Навчальний посібник*. 3-є вид., виправ. і допов. Київ: Академвидав, 2007, 480–481.
1695. Бойко, Олександр. *Історія України: Посібник для студентів вищих навч. закладів*. К.: Видавничий центр “Академія”, 1999, 412.
1696. Бойко, Олександр. *Історія України: Посібник*. Вид. 2-е, доп. Київ: Видавничий центр “Академія”, 2002, 479.
1697. Герасименко, Людмила, і Расевич Василь, упоряд. *Україна у Великій війні 1939–1945: науково-популярне видання*. Київ: Емма, 2014, 163-169. [розділ – Конфлікти між українцями і поляками на Волині і в Закерзонні. Етнічні чистки]
1698. Гісем, Олександр, та Мартинюк Олександр. *Історія України. 10-11 класи: Наочний довідник*. Київ; Харків: Веста, 2007, 92–95.
1699. Гісем, Олександр, та Мартинюк Олександр. *Історія України. 11 клас: Розробки уроків*. Харків: Веста: Вид-во “Ранок”, 2007, 75–80.
1700. Грицак, Ярослав. *Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.*: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. Київ: Генеза, 2000, 244–256.

-
1701. Губарев, Віктор. *Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів*. Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2004, 252.
1702. Гудзь, Віктор. *Історія України: Підручник для студентів неіст. спеціальностей вищих навч. закладів*. Київ: Видавничий Дім “Слово”, 2003, 388–389.
1703. Данилевський, Ігорь, Таирова-Яковлева Татьяна, Шубин Александр, и Мироненко Виктор. *Історія України*. Санкт-Петербург: Алетей, 2015.
1704. Зайцев, Юрій, керівник авт. кол. *Історія України*. Львів: Світ, 1996, 311.
1705. Іванченко, Раїса. *Історія без міфів: Бесіди з історії української державності*: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: МАУП, 2006, 423–426.
1706. Кондратюк, Константин. *Новітня історія України. 1914-1945 рр.*: Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007, 224.
1707. Кондратюк, Костянтин. *Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939-1945)*: навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 116–129.
1708. Король, Віктор. *Історія України*: Навчальний посібник. Київ: Вид. центр “Академія”, 2005, 383.
1709. Кучер, Володимир, та Чернега Петро. *Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945)*: Посібн. для вчителя. Київ: Генеза, 2004, 181–183. [Розділ III. Окупаційна політика Німеччини та її союзників в Україні; підрозділ: Національно-визвольна боротьба ОУН і УПА]
1710. Лазарович, Микола. *Історія України*: Навч. посібник. Київ: Знання, 2008, 479.
1711. Литвин, Володимир. *Історія України*: Підручник. Київ: Наукова думка, 2006, 578–580.
1712. Магочій, Павло Роберт. *Історія України*. Київ: Критика, 2007, 545.
1713. Масальський, Василь, Белікова Наталя, Беліков Олександр, Мишечкін Геннадій. *Історія України у питаннях та відповідях*: навч. посібник з підготовки до модульного контролю знань студентів неісторичного фаху. Донецьк: “Донеччина”, 2009, 293.
1714. Мицик, Юрій, Бажан Олег. *Історія України: Посібник для вступників до вищих навч. закладів. Ч.ІІІ: З 1914 р. до наших днів*. Київ: Вид. дім “КМ Академія”, 2003, 141.
1715. Панібудьласка, Володимир, Деревінський Василь, Макогон Віктор та ін. *Історія України: навчальний посібник*. Вид. 2-е, доп. Київ: КНУБА, 2008, 86-87.
1716. Петровський, Володимир, Радченко Людмила, та Семененко Валерій. *Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі*. Харків: Видавничий дім “Школа”, 2007, 455–458.
1717. Петровський, Володимир, Радченко Людмила, та Семененко Валерій. *Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі*. Вид. 2-ге, випр. та доп. Харків: Видавничий дім “Школа”, 2008, 455–458.

-
1718. Плохій, Сергій. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Пер. з англ. Романа Клочка. Харків: Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2016, 362-363.
1719. Рибак, Іван, та Матвєєв Андрій. *Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях*: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005, 67.
1720. Світлична Валентина. *Історія України*: Навчальний посібник. – 4-е вид. – К.: Каравела, 2006. – С. 263.
1721. Семененко, Валерій, Радченко Людмила. *Історія України з прадавніх часів до сьогодні*: Навчальний посібник. За ред. М.І.Бондаренка. 2-е вид., випр. та допов. Харків: Торсінг, 2000, 428–429.
1722. Сінкевич, Євген. *Українсько-польські відносини (1918-2008)*: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010, 78–85.
1723. Слюсаренко, Анатолій, Гусєв Віктор, Дрожжин Валерій та ін. *Новітня історія України (1900-2000)*: Підручник для студентів іст. спец. вищих навч. закладів. Київ: Вища школа, 2000.
1724. Темко, Григорій, та Тупчієнко Леонід, ред. *Історія України*: Посібник. Київ: Видавничий центр “Академія”, 2002, 345.
1725. Уривалкін, Олександр. *Історія України (кінець XVII – початок XXI століття)*: Посібник. Київ: КНТ, 2007, 285.
1726. Черкашина, Н. *Історія України: від давніх часів до сьогодні*: Навчальний посібник. Київ: ВД “Професіонал”, 2005, 163.
1727. Шоколюк, О. *Історія України*: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004, 182.
1728. Юрій, М. *Історія України*: Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2004, 160.
1729. Bulzarski, Krzysztof. „Teki Edukacyjne Instytutu Pamięci Narodowej. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 1947.” *Na Rubieży* 95 (2008): 33–49.
1730. Chojnowski, Andrzej, i Bruski Jan Jacek. *Ukraina*. Wyd. 2 uzup. Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego – Wydawnictwo Trio, 2006, 158–165.
1731. Siemaszko, Ewa. „Uwagi do Teki Edukacyjnej „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 1947”.” *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 1–2/96–97 (2009): 169–175.
1732. *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1947* / [wprov., kalendarium, biogramy, słownik pojęć, wybór mater., oprac. Agnieszka Jaczyńska, Grzegorz Motyka, Mariusz Zajączkowski ; red. Anna Piekarska, Małgorzata Strasz]. - Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2002. - TeKa (64 s ; 15 s., 40 k. tabl. luz.) : faks., fot., mapy, portr., rys., tab. – (Teki Edukacyjne IPN). [Zawiera: Materiały dla ucznia: historia, słownik pojęć, biogramy, kalendarium, wybór źródeł, fragmenty literatury. Materiały dla nauczyciela: scenariusze lekcji, tematy esejów, bibliografia. Karty: dokumenty, zdjęcia, mapy, diagramy]
1733. Tierling–Śledź, Ewa. „Jak opowiedzieć ludobójstwo na Wołyniu?: casus twórczości Włodzimierza Sławosza i Krzesimira Dębskich.” *Niepodległość i Pamięć: czasopismo muzealno-historyczne* 4 (2018): 224–260.

-
1734. Wysocki, Józef. „Uwagi do „Teki Edykacyjne IPN – Stosunki Polsko-Ukraińskie 1939-1947”.” *Na Rubieży* 114 (2011): 3-18.
1735. Zbrodnia Wołyńska: historia i pamięć: materiały edukacyjne: kto tego nie widział, nigdy w to nie uwierzy... Wołyń w pochodze / scenariusz Tadeusz Doroszuk, Adam Sikorski; realizacja Adam Sikorski. – Warszawa: IPN, 2018.

1736. Тима, Петро. “Пакетом по схемах.” *Наше слово*, Січень 19 (3), 2003, 8–9. [про видання Інституту національної пам’яті едукативного пакету «Польсько-українські відносини 1939-1947»]
1737. Wysocki, Józef. „Teki edukacyjne IPN. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1947” *Myśl Polska*, Sierpień 17-24 (33–34), 2008, 14-15; Sierpień 31 – Wrzesień 7 (35–36), 2008, 14-15; Wrzesień 14 (37), 2008, 14-15; Wrzesień 21 (38), 2008, 14–15.

“Волинські події”: політичний і суспільний виміри

1738. Адамский, Лукаш. «Волинский негационизм как фактор, отягощающий польско-украинские отношения: анализ дискуссии 2016 года.» *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 2 (2016): 102-123.
1739. Алісова О., Коцан Н. Історично-краєзнавчий туристичний маршрут “Українсько-польське поєднання: шляхами Волинської трагедії”. В *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*: зб. наук.ст. Ред. Л. К. Оляндер, 117-120. Т. 3. Луцьк, 2014.
1740. Андрусечко, Петро. “По “волинському колу”.” *Український тиждень* 28 (2008): 34–35.
1741. Антошевський, З. Відзначення шістдесятої річниці волинської трагедії – шлях до примирення. В *Україна і Польща: діалог культур (Мовно-літературні та суспільно-політичні відносини)*: Зб. наук. пр., 281-290. Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2005.
1742. Бердиховська, Богуміла. “Зустрічі над могилами?” *“І”*: Незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 208–213.
1743. Бжезинський, Збігнев. “Поляки перед історичним вибором”. Розмовляв у Вашингтоні Кшиштоф Царевич. *Універсум* 5-6 (2003): 26, 31.
1744. Блюс, Юлія. “Волинська трагедія у новомедійній рецепції.” *Вісник Львівського університету. Серія журналістика* 38 (2013): 439–446.
1745. Борисєнок, Юрий. «Над костями шумят ветерки... Волинская резня и Газета Выборча: два шага назад, шаг вперед.» *Родина* 5 (2013): 26–31.
1746. Борковський, Антон. “Гіркі хліби волинських рік.” *“І”*: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 134–139.
1747. Відкритий лист з приводу 60-річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині.” *“І”*: Незалежний культурологічний часопис 28 (2003): 2–3.
1748. Вільчур, Яцек Е. “Повороти до поганої минувшини.” *Віднова* 3 (1985): 131–134. [дискусійний матеріал з приводу інтерв’ю з проф. Єжи Томашевським, яке провів Пйотр Лучка]

1749. Вітман, Костянтин. “Волинська трагедія як індикатор етнокультурного розколу України.” *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія* 5 (2013): 76–80.
1750. Возняк, Тарас. “Волинь 1943 – слова наступні.” *“І” : незалежний культурологічний часопис* 74 (2013): 12–17.
1751. Волинь – 1943/1944: невідома трагедія. В *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Лариси Івшиної, 318–345. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004.
1752. Волинь: дві пам’яті: збірка статей, опублікованих у “Газеті виборчій”. Упоряд. М.Войцеховський; пер. з пол. В.Павлів. Київ: Дух і Літера, 2009.
1753. Годлевський, Сергій. Українсько-польські відносини. В *Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовтня 2011 р., м. Луцьк. Ред. В. Й. Лажнік, ред. С. В. Федонюк, 200–202. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011.*
1754. Гриценко, Олександр, і Пахоменко Сергій. “Волинська трагедія” 1943 року в оцінках українських ЗМІ.” *Гілея* 79 (2013): 292–296.
1755. Діак, Іван. *Волинсько-Холмська трагедія*. Науково-публіцистичне видання. Київ: Видавництво “Світ Успіху”, 2010.
1756. “Документи з відзначення 60-ї річниці трагічних подій на Волині 1943 року (звернення, заяви, листи).” *Воєнна історія* 3-4 (2003): 10–22.
1757. Зам’ятін Віктор. Синдром жертви. В *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Лариси Івшиної, 368-371. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004. [інтерв’ю з головним редактором найтиражнішої в Польщі „Газети виборчої” А. Міхніком].
1758. Зам’ятін, Віктор. “Перший день взаємного прощення.” *Над Бугом і Нарвою* 3/67 (2003): 48.
1759. Зюлковський, Марек. “Міст над Волинню.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 800–802.
1760. Зюлковські, Марек. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи. В *Україна дипломатична*. Науковий щорічник. Випуск третій. Упорядники Л. Губерський, Б. Гуменюк, П. Кривонос, А. Денисенко, 478-483. Київ, 2003.
1761. Зюлковські, Марек. “Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи.” *Віче* 6 (2003): 72–74.
1762. Кирильчик, Д. Українсько-польська проблематика. В Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. Детройт; Нью-Йорк; Торонто, 1993, 68-74.
1763. Колосок, Богдан. Про 70-річний ювілей. В *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: Матеріали 50 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права*, 422-426. Вип. 50.Ковель, 2013.

-
1764. Косів, Михайло. “Право на історичну пам’ять – не привід до нинішніх поракунків.” *Віче* 6 (2003): 67–68.
1765. Коцарь, Н. Волинська трагедія 1943 – 1944 років у контексті сучасних українсько-польських відносин. В *Актуальні проблеми міжнародних відносин: 36. наук. праць. Редкол.: Губарський Л.В. та ін., 33–34. Вип. 74. Ч. 2.* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2008.
1766. Кук, Василь. „УПА наказу не віддавала...”: Розмова з останнім головнокомандувачем УПА про волинську трагедію.” *Політика і культура* 28-29 (2003): 12–13.
1767. Куронь Яцек. „Земля не увібрала в себе всю кров...” В *Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*, за загальною редакцією Лариси Івшиної, 316–318. Київ: АТЗТ „Українська прес-група”, 2004.
1768. Куронь, Яцек. “Не можна змушувати до покути.” “*І*”: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 96–105.
1769. Куронь, Яцек. “Не можна змушувати до покути.” Розм. Павел Смоленський. *Кіно-Театр* 5 (2014): 24-27. [інтерв’ю з Яцеком Куронем про Волинську трагедію 1943 р. та документальний фільм “Вибачити все зло” Г. Лінковського присвячений цим подіям]
1770. Левський, Петро. “Польські враження, або як сприймають українців у Польщі.” *Універсум* 5-6 (2003): 25, 36-37.
1771. “Лист Віктора Ющенка до Адама Міхніка про Волинь.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 783–788.
1772. “Лист Івана Павла II.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 789–790.
1773. Лук’яненко, Левко. “До 60-річчя події 11 липня 1943 року.” *Бахмутський шлях* ¾ (2003): 110–115.
1774. Лыкошина, Лариса. «Волинская трагедия в общественном дискурсе современной Польши.» *Актуальные проблемы Европы* 3 (2017): 40–60.
1775. Максимець, Богдан. “Волинська трагедія 1943 року : пошуки шляхів українсько-польського примирення.” *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету* 12 (2014): 197–204.
1776. Мартинов, Андрій. “Українсько-польські відносини: від важкого минулого до європейського майбутнього.” *Україна* 3 (Політикум) № 22 (2003): 4–5.
1777. Матяш, Віталій. “Чому на ОУН і УПА перекладають вину за криваву “Волинську різанину”?” *Самостійна Україна* 3/528 (2013): 44–50.
1778. Медведчук, Віктор. “Волинь – наш спільний біль.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-

-
- 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 763-769.
1779. Міфи і факти. *Віднова* 3 (1985): 106–130. [інтерв'ю з проф. Єжи Томашевським, яке провів Пйотр Лучка]
1780. Нарвселиус, Элеонора. «Волинь 1943–1944: українские дискуссии о националистическом повстанчестве, поликультурных «вселенных» пограничья и польском региональном наследии.» *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 2 (2016): 54–86.
1781. Неменский, Олег. «Волинская резня» и польско-украинские противоречия в исторической политике.» *Вопросы национализма* 2/26 (2016): 11–24.
1782. Неменский, Олег. «Память о Второй мировой войне и конфликты в области исторической политики между Украиной и Польшей (2015-2019).» *Проблемы национальной стратегии* 6/57 (2019): 118–143.
1783. Неменский, Олег. «Эхо Волинской резни.» *Русский журнал: Тема недели* 20/34 (2009): 18–19.
1784. Огієнко, В. Волинь 1943 року: перспективи українсько-польського примирення. В *Геноцид України в ХХ столітті: Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром*: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (4-5 квітня 2014 р., м. Львів). Л. Сенік, М. Чорнописький, наук. та літ. ред., 109-120. Львів: Добрий друг, 2015.
1785. Олексюк, Богдан. “Примирення не означає забуття.” *Сучасність* 7 (2008): 30–37.
1786. Павлів, Володимир. “Контровєрсії.” *Політика і культура* 18/197 (2003): 26.
1787. “Пам’ять. Скорбота. Єднання.” *Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об’єднання „Волинське братство”* 3 (2003): 71–82.
1788. Плав’юк, Микола. “Відлуння Волині 1943 року.” *Воєнна історія* ¾ (2003): 5–9.
1789. Полянська Н. М. 65-та річниця українсько-польського збройного конфлікту на Волині в інформаційному просторі.” *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки* 2 (2009): 108–112.
1790. Попович, Мирослав. “Волинь: наше і не наше горе.” *Критика* 5 (2003): 2–3.
1791. “Послання Папи Римського Івана Павла ІІ до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам’яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943-1944 роках.” *Політика і культура* 28-29 (2003): 13.
1792. Путько-Стех, Анізія. “Польща відзначатиме 60-ті роковини подій на Волині.” *Бористен* 12 (2002): 25–26.
1793. Савчин, Леся. “Поляки та українці: шлях до примирення.” *Зовнішні справи* 4–5 (2009): 62.
1794. Сверстюк, Євген. “Про нашу історичну пам’ять.” *Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об’єднання „Волинське братство”* 3 (2003): 109–110.

-
1795. Серет, Єнджей. “Трагедія Кресів.” *Віднова* 3 (1985): 135–138. [дискусійний матеріал з приводу інтерв’ю з проф. Єжи Томашевським, яке провів Пйотр Лучка]
1796. Сікора, Веніамін. “Од можа до можа”. А також “цвинтар” та “волинські події” в контексті нових українсько-польських взаємин.” *Політика і культура, Травень 20 – Червень 5* (21), 2003, 17, 20.
1797. Сікора, Веніамін. “Обходьмо пастки десятою дорогою.” *Віче* 6 (2003): 69–72.
1798. Скуратівський, Вадим. “На роковини волинської трагедії.” *Контракти* 29 (2003): 48.
1799. Смоленський, Павел. *Похорон різуну*. Пер. з пол. Андрій Бондар. Київ: Наш час, 2006.
1800. Стародуб, Андрій. “60-та річниця волинських подій 1943 року та процес очищення історичної пам’яті українського та польського народів.” *Український монітор* 2 (2003): 89–97.
1801. Стех, Ярослав. “Зазделегідь Польща готується до відзначення 70-річчя Волинської трагедії – урочистості матимуть декілька аспектів: Правда і вигадки про події Волинської трагедії.” *Самостійна Україна* 1/526 (2013): 51–63.
1802. Струцюк, Йосип. *Операція „Burza”, або Ми їх спільно винищимо: повість кровавих літ*. Київ: Український пріоритет, 2017.
1803. Струцюк, Йосип. “Операція „Burza”, або Ми їх спільно винищимо: повість кровавих літ.” *Дзвін: літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис* 6 (2017): 24–119.
1804. Струцюк, Йосип. Чия б кричала, або декілька міркувань із приводу так званої “Волинської різанини”. В Струцюк, Йосип. *Під арештом ночі: оповідання, новели, есеї*, 95 – 102. Луцьк: Вісник & Ко, 2004.
1805. Тарасенко, Н. “70 років Волинської трагедії : пошук шляхів від звинувачень до діалогу.” *Україна: події, факти, коментарі* 14 (2013): 19–32.
1806. Тима, Петро. “Волинська проблема – дилема українців у Польщі.” *“І”:* незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 270–285.
1807. Томашевський, Єжи. “Різні погляди на історію.” *Віднова* 3 (1985): 157–161. [відповідь проф. Є.Томашевського на полемічні виступи]
1808. У справі “Міфів і фактів”. *Віднова* 3 (1985): 144–156. [вибрані листи до редакції місячника „Nurt” у справі інтерв’ю з проф. Є.Томашевським і вступний коментар („Nurt”, листопад 1984, 11)]
1809. Українці й поляки: альтернативи співробітництву немає. *Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об’єднання „Волинське братство”* 4 (2004): 113–121.
1810. Цицин, Наталія. Історична пам’ять про Волинську трагедію та перспективи українсько-польських відносин на сучасному етапі. В *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*: Збірник матеріалів Першої міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. Вип. 3, 158–161. Острог, 2013.

1811. Червоний, Василь. Волинь 1943-1944 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби? В *У пошуках правди*: Зб. матеріалів міжн. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) Упоряд. Володимир Баран, Микола Кучерепа, Марія Моклиця, Віктор Гребенюк, 215-225. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003.
1812. Чех, Мирослав. “Як Москва відкрила браму до пекла на Волині.” *“І”*: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 218–231.
1813. Шептицькі, Анджей. “До волинської річниці.” *“І”*: незалежний культурологічний часопис 74 (2013): 38–43.
1814. Шептицький, Андрій. “Волинь.” *Український журнал* 5 (2009): 32–35.
1815. Шептицький, Андрій. “Польща – Україна: назад у минуле.” *Український журнал* 9 (2009): 10–12.
1816. Яніцький, Войцех. “Міфи, факти і... неправди.” *Віднова* 3 (1985): 139–143. [дискусійний матеріал з приводу інтерв'ю з проф. Єжи Томашевським, яке провів Пйотр Лучка]
1817. Adamski, Łukasz. “Ukrainian “Volhynian Negationism”: Reflections on the 2016 Polish-Ukrainian Memory Conflict.” *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* Vol. 3, no 2 (2017): 253–290.
1818. Adamski, Łukasz. „Jak wyjść z korkociągu polsko-ukraińskiego.” *Polski Przegląd Dyplomatyczny* 2 (2018): 94–115.
1819. Bachmann, Klaus. “Pelzająca relatywizacja ludobójstwa: międzynarodowy, polityczny i prawny kontekst polsko-ukraińskiego sporu o Wołyń.” *Odra* (Wrocław) 10 (2016): 22–31.
1820. Berdychowska, Bogumiła. Schwierige Versöhnung - Zur ukrainischen Wolhynien-Debatte 2003. W *Die Ukraine, Polen und Europa : Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze*. Renata Makarska, Basil Kerski (Hrsg.), 165-176. Osnabrück: Fibre, 2004.
1821. Berdychowska, Bogumiła. Wokół tego, co dzieli: Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy. W *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, 198-205. Kraków: Universitas, 2000.
1822. Berdychowska, Bogumiła. „Ukraina: pół roku po Pawliwce.” *Więź* 1 (2004): 96–103.
1823. Berdychowska, Bogumiła. „Ukraińcy wobec Wołynia.” *Zeszyty Historyczne* 146/525 (2003): 65–104.
1824. Berdychowska, Bogumiła. „Wołyń – wspólna refleksja nad przeszłością, czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie?” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 9 (2003): 98–103.
1825. Borkowicz, Jacek. “Manowce pojednania.” *Więź* 10 (2009). Режим доступу: http://www.laboratorium.wiez.pl/teksty.php?manowce_pojednania&p=1
1826. Borkowicz, Jacek. „Z nadzieją na pojednanie.” *Więź* 4 (2003): 119–125.
1827. Bornio Jakub. «Kwestia Rzezi Wołyńskiej w kontekście kryzysu ukraińskiego – między rosyjską propagandą, ukraińskim poszukiwaniem tożsamości narodowej a polską racją stanu = The issue of the Volynian Slaughter in the context of Ukrainian

-
- ctisis: between Russian propaganda, Ukrainian seeking for the national identity and Polish roison d'Eta." *Rocznik Europeistyczny* 2 (2016): 830–100.
1828. Bortnik, Krzysztof. "Nie tylko w Pawliwce na Ukrainie, ale i tu w Krasieczynie..." *Biuletyn Ukrainoznawczy* 9 (2003): 122-127.
1829. Brusnyj, Andrij. „Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii.” *ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne* 2/10 (2003): 56–68.
1830. Budzisz, Feliks. Tamten krwawy lipiec. *Stosunki polsko-ukraińskie „Głos Kresowian”*. Wybór i oprac. Jan Niewiński, 17-19. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2005.
1831. Budzisz, Feliks. „Mówić prawdę i wybaczyć.” *Dziś* 7 (1997): 68–74.
1832. Budzisz, Feliks. „Najkrwawsza niedziela.” *Na Rubieży* 55 (2001): 1–2.
1833. Budzisz, Feliks. „Przed 11 lipca 2003 roku w 60-rocznicę zbrodni ludobójstwa dokonanego przez faszystowskie bandy OUN – UPA.” *Na Rubieży* 48 (2000): 1–3.
1834. Budzisz, Feliks. „Przemilczane ludobójstwo.” *Cracovia Leopoldis: kwartalnik* S/23a (2000): 2–4.
1835. Budzisz, Feliks. „Przeszkody polsko-ukraińskiego pojednania.” *Na Rubieży* 40 (1999): 6–13.
1836. Budzisz, Feliks. „Uczcijmy godnie pamięć ofiar OUN-UPA.” *Biuletyn. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 1/77 (2003): 12–17.
1837. Budzisz, Feliks. „Uczcijmy godnie pamięć ofiar OUN-UPA.” *Cracovia Leopoldis: kwartalnik* 3/55 (2008): 4–6.
1838. Budzisz, Feliks. „Uczcijmy godnie pamięć ofiar OUN-UPA.” *Na Rubieży* 68 (2003): 10–11.
1839. Budzisz, Feliks. „Uczcijmy godnie pamięć ofiar OUN-UPA.” *Na Rubieży* 98 (2008): 8–10.
1840. Budzisz, Feliks. „W 70. Rocznicę ludobójstwa uczcimy pamięć ofiar OUN-UPA.” *Na Rubieży* 118 (2011): 16–19.
1841. Bulzacki, Krzysztof. „Zmarłym ku pamięci, żyjącym ku przestrodze.” *Na Rubieży* 3/17 (1996): 7.
1842. Bulzacki, Krzysztof. „Nie wolno zmuszać do pokuty.” *Na Rubieży* 68 (2003): 5–6.
1843. Bulzacki, Krzysztof. „Stosunki polsko-ukraińskie w „Gazecie Wyborczej”.” *Na Rubieży* 3/17 (1996).
1844. Czarnecki, Ryszard. „Pamiętajmy o wczorajszym Wołyniu, pamiętajmy o dzisiejszej Moskwie.” *Nowe Państwo* 10 (2016): 9.
1845. Czopor, Stanisław. „Trudna droga do pojednania polsko-ukraińskiego.” *Na Rubieży* 53 (2001): 1.
1846. Dębicki, Marcin, i Makaro Julita. Polacy wobec Ukrainy i Ukraińców w latach 2012-2014 – refleksje na marginesie badań sondażowych. W Marcin Dębicki, i Julita Makaro, red. *Sąsiedztwa III RP: Ukraina: zagadnienia społeczne*, 7-29. Wrocław: Wydawnictwo Gajt, 2015.

-
1847. Dytkowski, Jacek. „Nie ma wątpliwości, że ludobójstwo.” *Na Rubieży* 99 (2008): 22–23.
1848. Fedorowicz, Andrzej. „Raj i piekło Wołynia.” *Focus. Historia* 10 (2016): 52–57.
1849. Golec, J. „Polsko-ukraińskie spory historyczne.” *Dziś: przegląd społeczny* 6 (2016): 170–176.
1850. Goworko-Składanek, Beata. Podwójna pamięć: zbrodnia na Wołyniu w świetle ogólnopolskich badań sondażowych przeprowadzonych przez CBOS w latach 2003–2018. W Guzowski, Piotr, Liedke Marzela, i Walczak Wojciech, red. nauk. *Granice i pogranicza*, 341-356. Białystok; Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2019.
1851. Hałaś, Marcin. „Niezagojona rana Wołynia.” *Śląsk* 7/93 (2003): 22–23.
1852. Herbiech, Anna. *Dziewczyny z Wołynia. Prawdziwe historie*. Kraków: Znak Horyzont, 2018.
1853. Hercuń, Władysław. „Wołyń – wspólny ból – czy rzeczywiście wspólny?” *Na Rubieży* 68 (2003): 6–9.
1854. Hermaszewski, Władysław. „Najpierw był Wołyń, później akcja „Wisła”.” *Na Rubieży* 60 (2002): 24.
1855. Isakowicz-Zaleski, Tadeusz. „Przemilczane ludobójstwo na Kresach.” W Juško Edmund, red. *Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945: materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku*, 83–91. Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008.
1856. Isakowicz-Zaleski, Tadeusz. *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*. Kraków: Małe Wydawnictwo, 2008.
1857. Jagodziński, Zdzisław. „Pięćdziesięciolecie ludobójstwa na Kresach.” *Na Rubieży* 2/8 (1994), 1–2.
1858. Jagodziński, Zdzisław. „Zbrodnie ustrojone w laur. Stosunki polsko-ukraińskie.” *Na Rubieży* 3 (1995): 10–13.
1859. Jankiewicz, Leszek S. „Cztery lata po 60. rocznicy „Tragedii Wołyńskiej”.” *Głos Kresowian* 27-28 (2007): 102–108.
1860. Jankowski, Henryk. „Wybaczyć – nie znaczy – zapomnieć. Homilia ks. prał. Henryka Jankowskiego.” *Na Rubieży* 3/4 (1993): 8–10.
1861. Jarosiński, Dariusz. „Głosy ocalonych z rzezi.” *Nowe Państwo* 7/8 (2018): 34–39.
1862. Kabaczij, Roman. „Nie bojąc się Wołynia.” *Nowa Europa Wschodnia* 1 (2013): 81–86.
1863. Kalinowski, Jarosław. „Mord to mord .” Rozm. Pawła Smoleńskiego. *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 1/97 92008): 67–75.
1864. Kargol, Marian. „Czy nasze władze boją się prawdy? W 70. Rocznicę zbrodni ukraińskich nacjonalistów na Kresach RP.” *Nowe Perspektywy* 2/3 (2013): 81–99.
1865. Kolesnyczenko, Wadim. „Nie można budować państwa na bagnie: rozmowa z deputowanym do parlamentu ukraińskiego z ramienia rządzącej Partii Regionów Ukrainy Wadimem Kolesnyczenką - organizatorem wystawy “Rzezie na Wołyniu: polskie i żydowskie ofiary OUN-UPA”.” Rozm. przepr. Eugeniusz Tuzow-Lubański. *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/107 (2010): 66–73.

-
1866. Kołodziejczyk, Aleksander. „Rzeź wołyńska.” *Na Rubieży* 113 (2011): 43–45.
1867. Kondek, Anna. „Obchody 70. Rocznicy zbrodni wołyńskiej.” *Kombatant* 6 (2013): 10–11.
1868. Kowalów, Witold Józef. Wołyńska rzeź – modlitewne wołanie o pojednanie polsko-ukraińskie. W *Nie zabijaj: nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*. Wstęp i redakcja naukowa Włodzimierz Osadczy, Adam Kulczycki, 313-321. Warszawa; Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2019.
1869. Kowalów, Witold Józef. „Wołyńska rzeź – modlitewne wołanie o pojednanie polsko-ukraińskie.” *Wołanie z Wołynia = Воляння з Волині* 5 (2013): 21–29.
1870. Kowalów, Witold Józef. Wołyńska rzeź – modlitewne wołanie o pojednanie polsko-ukraińskie. W *Україна – Польща: минуле, сьогодні, перспективи: науковий збірник*. Red. Л. К. Оляндер, 85-90. Т. 2. Луцьк, 2013.
1871. Kowalów, Witold Józef. *O rzezi wołyńskiej i pojednaniu:ienne rozmowy rodaków*. Biały Dunajec; Ostrog; Paronin: “Wołanie z Wołynia”, 2019.
1872. Kownacki, Adam. „65 rocznica masowych mordów na Wołyniu. Uczcili pamięć ofiar.” *Na Rubieży* 99 (2008): 9.
1873. Krakowska, Katarzyna. „Rola rzezi wołyńskiej w budowaniu narracji na temat Ukraińców w polskim Internecie.” *Zoon Politykon* 8 (2017): 183–205.
1874. Kropornicka, Oliwia. Zbrodnia wołyńska jako wspólne doświadczenie historyczne Polaków i Ukraińców oraz problem jego współczesnej interpretacji. W *Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej – ludzie stamtąd*. Pod redakcją Piotra Cichorackiego i Krzysztofa Łagojdy, 141-162. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2019.
1875. Kukiz, Paweł. „Wołyń to rezultat polskiego kolonializmu.” Rozmawiał Filip Memches. *Kwarta* 2/3 (2012): 96–100.
1876. Kulińska, Lucyna. „Skończyć z złą milczeniem.” *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy* 17/18 (2003 / 2004): 22–25.
1877. Kuriata, Czesław. „Ludobójstwo zmanipulowane.” *Przeгляд* 29 (2009): 52–53.
1878. Kuriata, Czesław. „Ludobójstwo zmanipulowane: 66 lat rzezi na Kresach.” *Na Rubieży* 106 (2009): 6–8.
1879. Kuroń, Jacek. „Prawo potomków.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10 Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 761–762.
1880. Kuroń, Jacek. Trudna droga do pojednania: Rozmowa z Jackiem Kuroniem. W *Wiele twarzy Ukrainy*. Pod red. I. Chruślińskiej i P. Tymy, 301-306. Lublin: Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.
1881. Lackowski, Jan Maria. „Ludobójstwo i polityka (Nasz Dziennik, 2–3 sierpnia).” *Na Rubieży* 99 (2008): S.14–18.
1882. Lutwak, Władysław. „Wołyń 1943 – w 70. Rocznicę.” *Palestra* 7-8 (2013): 260–265.

-
1883. Maguś Justyna Maria. Debata o Wołyniu w tygodnikach opinii w Polsce. W *Obraz współczesnej Ukrainy w mediach w Polsce*. Pod red. Iwony Hofman i Justyny Maguś. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014.
1884. Majewski, Marcin Łukasz. Polsko-ukraiński konflikt pamięci w świetle artykułów „Kuriera Galicyjskiego”: drogi do porozumienia nad trudnym dziedzictwem historycznym. W *Stosunki polsko-ukraińskie 1991–2014: próba bilansu*, red. nauk. Marek Pietraś, Markijan Malskyj, Beata Surmacz, 509–516. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016.
1885. Malikowski, M. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: trudne problemy, trudne pytania, trudne rocznice. W *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-2004*. Pod red. Bogumiła Grotta, 243-295. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2004.
1886. Małyszczycy, Zbigniew. „60. rocznica w prasie.” *Na Rubieży* 69 (2003): 29.
1887. Małyszczycy, Zbigniew. „Jedenasty lipca – 65 rocznica.” *Na Rubieży* 98 (2008): 17.
1888. Marecki, Józef. „Potrzeba naszej wielkiej modlitwy: przemilczane ludobójstwo.” Rozm. przepr. Joanna i Jarosław Szarkowie. *Źródło* 28 (2013): 4–5.
1889. Mariański, Antoni. „Ludobójstwa nie było (?)” *Na Rubieży* 101 (2009):12-14.
1890. Mariański, Antoni. „Nie ma jednej pamięci Wołynia.” *Na Rubieży* 97 (2008): 16.
1891. Mariański, Antoni. *Niechciana prawda*. Lublin: Polihymnia, 2007.
1892. Markiewicz, Paweł. “Ukrainian Historical Memories and Interpretations: Volhynia 1943 and Operation “Vistula” 1947.” *Nowa Ukraina* 14 (2014): 77–86
1893. Mazur, Grzegorz. Polityka historyczna współczesnej Ukrainy wobec wydarzeń na Wołyniu w latach 1943-1944. W *Pierwsza w „Burzy”: wokół dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*. Redakcja naukowa Ryszard Parafianowicz, Dariusz Miszewski, 215-261. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Sztuki Wojennej, 2019.
1894. Melnyk, Marek. „Rola prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego oraz hierarchów kościoła w pojednaniu i dialogu polsko-ukraińskim na przestrzeni ostatnich lat.” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 9 (2003): 83–97.
1895. Melnyk, Marek. „Pojednanie polsko-ukraińskie: Deklaracja Kościołów katolickich Polski i Ukrainy z 19. V. 2005 r.” *Przegląd Powszechny* 12 (2005): 87–102.
1896. Michnik, Adam. Rana Wołynia. W *Stosunki polsko-ukraińskie: historia i pamięć*. Pod red. Joanny Marszałek-Kawy i Zbigniewa Karpusa, 251-262. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
1897. Niedziela, Szymon. „Stosunki polsko-ukraińskie: w sześćdziesiątą rocznicę „rzezi wołyńskiej”.” *Znaki Nowych Czasów* 5/6 (2003): 161–175.
1898. Okoń, Zbigniew. „Rzeź wołyńska” na tle masowych ludobójstw popełnionych w XX wieku.” *Na Rubieży* 117 (2011): 25–27.
1899. Paż, Bogusław. „Prawda historyczna a prawda polityczna.” *Wołyń i Polesie* 1 (2012): 11–12.

-
1900. Paż, Bogusław. „Wołyń : nienazwane ludobójstwo.” *Przegląd* 23 (2013): 42–44. [polem. z: Nie obciążać Ukrainy za tę zbrodnię / Paweł Kowal ; rozm. przepr. Wiktor Farfecki // *Rzeczpospolita* (W3). – 2013. – Nr 111].
1901. Paż, Bogusław. „Wołyń, ludobójstwo i pisowska polityka przemilczeń.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne* 26 (2013): XXXVIII-XXXIX. [polem. z: Trzeba mówić o Wołyniu / Przemysław Żurawski vel Grajewski // *Gazeta Polska Codziennie*. – 2013. – Nr 512]
1902. Pisuliński, Jan. „Obchody 70. Rocznicy zbrodni wołyńskiej w Polsce.” *Europa Środkowa = Central Europe* 24 T. 2 (2015): 114-135.
1903. Prokopiuk, Sergiusz, Szczuruk Aleksander, Szczuruk Jerzy. Zbrodnia wołyńska – refleksja nad bólem przez pokolenia. W *Ból i cierpienie – ognisko światła i ciemności medycyna, filozofia, teologia*: zbiór prac. Red. Dariusz Pater, 39-44. T. 3. Warszawa, 2015.
1904. Prus, Edward. *Atamania UPA [Ukraińskiej Powstańczej Armii]: tragedia kresów*. Wyd. 2 popr. i rozsz. Warszawa: „Nortom”, 1996.
1905. Prus, Edward. *Atamania UPA: tragedia kresów*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988.
1906. Prus, Edward. „Requiem nad zamordowanym polskim siołem.” *Nowy Przegląd Wszechpolski* 3–4 (2001): 26–30.
1907. Prus, Edward. *Rycerze żelazne ostrogi: oddziały wojskowe ukraińskich nacjonalistów w okresie II wojny światowej*. Wrocław: „Alta 2”, 2000.
1908. Prus, Edward. *UPA - armia powstańcza czy kurenie rizinów?* Wyd. 2 poszerz. i popr. Wrocław: „Nortom”, 1997.
1909. Prus, Edward. *UPA [Ukraińska Powstańcza Armia] - armia powstańcza czy kurenie rizinów ?* Wrocław: „Nortom”, 1994.
1910. Prus, Edward. „Zbrodnie nieukarane i celowo przemilczane.” *Na Rubieży* 31 (1998): 12–18.
1911. Przebaczymy i prosimy o przebaczenie. List otwarty z okazji 60. rocznicy ukraińsko-polskiego konfliktu na Wołyniu. *Więź* 4 (2003): 116–118.
1912. Przewoźnik, Andrzej. „Tragiczne ślady historii.” *Na Rubieży* 99 (2008): 6–8.
1913. Rawicz, Mateusz. „Wołyń we krwi.” *Nasza Polska* 27 (2013): 15.
1914. Rola, Tomasz. „Wołyń 1943: ideologia ponad rzeczywistością.” *Frona* 68 (2013): 222–231.
1915. Rybczyński, Antoni. „Jajeczny terrorysta” ucieszył Moskwę.” *Gazeta Polska* 30 (2013): 19.
1916. Ryszka, Czesław. „W obronie narodowej godności. Władze Ukrainy nie chcą paniętać o 130 tys. Polaków zamordowanych na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej.” *Niedziela (Ogólnopolska)* 8 (2018): 38.
1917. Selwa, Jan. „Brak potępienia zbrodni ludobójstwa dokonanego przez nacistów ukraińskich spod znaku OUN-UPA główna przeszkodą pojednania polsko-ukraińskiego (referat).” *Na Rubieży* 50 (2001).

-
1918. Siekierka, Michał. „Debata nad tragedią Kresowian.” *Polityka Polska: wolny naród w silnym państwie* 3 (2016): 72–77.
1919. Siemaszko, Ewa. „Przerażający cynizm.” *Wołanie z Wołynia = Воляння з Волині* 6 (2013): 19.
1920. Siemaszko, Ewa. „Rzucali nam kłody pod nogi (Przedruk z: „Nowa Myśl Polska” z 5-12 stycznia 2003 r.)” *Semper Fidelis* 1/72 (2003): 4–6.
1921. Skwieciński, Piotr. „Wołyń: dlaczego nie pamiętamy?” *wSieci* 13 (2013): 68–70.
1922. Śladowska, Monika. „Tragedia wołyńska” zamiast ludobójstwa.” *Przegląd*, Grudzień 14 (50), 2008, 36 – 37.
1923. Śladowska, Monika. „Jacek Kuroń – protektor ukraińskich ekstermistów.” *Na Rubieży* 124 (2012): 37–39.
1924. Śladowska, Monika. „Jerzy Giedroyc i ukraińscy ekstremiści.” *Na Rubieży* 123 (2012): 36–38.
1925. Śladowska, Monika. „Przeprosin nie było – problem pozostał.” *Przegląd*, Czerwiec 18 (25), 2006.
1926. Śladowska, Monika. „Wybaczyć mogą tylko ofiary.” *Przegląd*, Marzec 9 (10). 2009. <http://www.przegląd-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=14943>
1927. Smoleński, Paweł. *Pochówek dla rezuna*. Wołowiec: „Czarne”, 2001.
1928. Srokowski, Stanisław. „Kłamstwo o Kresach zabija drugi raz.” Z pisarzem Stanisławem Srokowskim rozmawia Maria Narbut. *Na Rubieży* 99 (2008): 39–42.
1929. Srokowski, Stanisław. „Odkłamywanie historii : z pisarzem Stanisławem Srokowskim o filmie „Wołyń” (tytuł roboczy) w reżyserii Wojciecha Smarzowskiego.” Rozmawia Jarosław Litwin. *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Marzec 14 (11), 2015, XL–XLI.
1930. Srokowski, Stanisław. „Kresowe katharsis.” *Wyspa: kwartalnik literacki* 12 (2016): 142–145.
1931. Stańczyk, Henryk. *Wojna hynrydowa na Ukrainie i jej wpływ na polsko-ukraiński dyskurs historyczny dotyczący mordów na Wołyniu w latach 1942-1944. Konflikt hybrydowy na Ukrainie. Aspekty historyczne i praktyczne*. Bogusław Pacek, Julia Anna Grochocka, redakcja naukowa, 290–315. Piotrków Trybunalski: Wydawnictwo Jana Kochanowskiego w Kielcach, 2017.
1932. Stańczyk, Tomasz. „UPA contra Polacy.” *Do Rzeczy. Historia* 5 (2017): 16–18.
1933. Szeligowski, Daniel. “Poland’s Policy towards Ukraine.” *Yearbook of Polish Foreign Policy* 2016: 134-154.
1934. Szostkiewicz, Adam. „Prawda Wołynia.” *Polityka*. Lipiec 19 (29), 2003, 17.
1935. Syrnyk, Jarosław. “Postpamięć i świadkowie zastępczy a współczesne opisy tzw. konfliktu polsko-ukraińskiego z okresu II wojny światowej.” *Politeja: pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego* 47 (2017): 215–240.
1936. Terlecki, Ryszard. “Sowiecki stempel na wołyńskiej rzezi.” *wSieci*, Sierpień, 3–9 (31), 2015, 66–69.

-
1937. „Trudna droga do pojednania: Rozmowa DIALOG-u z Jackiem Kuroniem na temat stosunków polsko-ukraińskich.” Z Jackiem Kuroniem rozmawiali Iza Chruślińska i Piotr Tyma. *Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki* 64 (2003): 33–37.
1938. Wernik, Romuald. „60 rocznica rozpoczęcia ukraińskiego ludobójstwa.” *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy* 2003 / 2004 (17/18): 42–49.
1939. Wilczak, Jagienka. „Wołyńskie Jedwabne.” *Polityka*, Lipiec 12 (28), 2003, 24 – 27.
1940. Wilczak, Jagienka. „Mgły nad Wołyniem.” *Polityka*, Maj 3 (18), 2003, 70–71.
1941. Włodyka, Janusz. „Polityczno-historyczna batalia wokół siedemdziesiątej rocznicy Rzezi Wołyńskiej.” *Nowy Przegląd Wszechpolski* 7–8 (2013): 3–12.
1942. Wojciechowski, Marcin. „Kurz po Wołyniu.” *Nowa Europa Wschodnia* 6 (2013): 77–81.
1943. Wojciechowski, Marcin. „Nie ma jednej pamięci Wołynia.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 2/98 (2008): 48–52.
1944. Wojtowicz, Leszek. *Później szatan wstąpił w ludzi: Zapiski nie tylko z Wołynia*. Lublin: Norbertinum, 2008.
1945. Wojtowicz, Leszek. *Później szatan wstąpił w ludzi: Zapiski nie tylko z Wołynia*. Wyd. 2 poszerz. Lublin: Norbertinum, 2008.
1946. „Wołyń – nasz wspólny ból.” Artykuł Wiktora Medwedczuka, szefa admanastracji prezydenta Ukrainy, jaki ukazał się 2 kwietnia 2003 r. w dzienniku „Deń”. *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 2 / 78 (2003): 52–60.
1947. *Wołyń 1943-2008: pojednanie: zbiór artykułów publikowanych w “Gazecie Wyborczej”*. Wybór tekstów Marcin Wojciechowski. Warszawa: Agora, 2008.
1948. *Wołyń naszych przodków: śladami życia - czas zagłady : album z okazji 65. rocznicy ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich OUN-UPA na ludności polskiej Wołynia*. Red. merytoryczna Ewa Siemaszko. Wyd. 3 popr. Warszawa: “von Borowiecky”, 2008.
1949. *Wołyń naszych przodków: śladami życia – czas zagłady: album z okazji 60 rocznicy ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów Ukraińskich OUN-UPA na ludności polskiej Wołynia*. Red. merytoryczna Ewa Siemaszko. Wyd. 2. Warszawa: „von Borowiecky”, 2003.
1950. „Z debaty o polsko-ukraińskim pojednaniu.” *Kronika Sejmowa*, Lipiec 15 (65), 2003, 4–8.
1951. „Z Ukraińcami po Jedwabnem: O trudnej polsko-ukraińskiej przeszłości i nietatwej drodze do porozumienia dyskutują: dr hab. Andrzej Friszke – historyk i redaktor „Więzi”, dr Grzegorz Motyka – historyk, o. Marek Skórka – prowincjał zakonu bazylianów w Polsce, Andrzej Talaga – zastępca redaktora naczelnego miesięcznika „Nowe Państwo” oraz Andrzej Żupański – przewodniczący Okręgu Wołyń Światowego Związku Żołnierzy AK”. Dyskusję prowadzi Jacek Borkowicz. *Więź* 4 / 522 (2002): 20 – 36.
1952. Żaryn, Jan. Jeżeli Ukraina chce się znaleźć w tradycji zachodnioeuropejskiej to nie zmieści się w niej z ludobójczym banderyzmem. W Żaryn Jan. *Polska pamięć. O historii i polityce historycznej*. Gdańsk: Patria media, 2017, 252–261.

-
1953. Ziembowski, Zbigniew. *W morzu nienawiści: o takich, którzy nie przestali być ludźmi*. Krosno: Apla, 2001.
1954. Ziemkiewicz, Rafał A. „Myśmy wszystko zapomnieli: Trudno wieżyć Polakom, gdy twierdzą, że w sprawie Katynia czy wypędzeń chodzi im tylko o prawdę, nie o politykę, skoro w stosunkach z Ukrainą jednoznacznie rezygnują z prawdy właśnie w imię polityki.” *Na Rubieży* 97 (2008): 7–10.
1955. Ziemkiewicz, Rafał A. „Wołyń – anatomia niepamięci.” *Do Rzeczy* 21 (2013): 68-70.
1956. Żupański, Andrzej. *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
1957. Żupański, Andrzej. *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
1958. Żupański, Andrzej. *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012.
1959. Żupański, Andrzej. *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty: poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007.
1960. Żurawski vel Grajewski, Przemysław. *Męczeństwo Kresów 1918-1956*. Warszawa: Fundacja Warsaw Enterprise Institute, 2017.
1961. Zychowicz, Piotr. „Obrońcy Polaków.” *Do Rzeczy. Historia* 7 (2018): 6–9.
- ***
1962. “Благословення народам України і Польщі.” *Урядовий кур’єр*, Липень 11 (126), 2003, 4.
1963. “Від засудження до примирення: Народні депутати України звернулися з відкритим листом до громадськості з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині.” *Київські відомості*, Червень 20–26 (25), 2003, 4.
1964. “Відкритий лист з приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині.” *Слово і діло*, Квітень 11 (15), 2003, 6.
1965. “Відкритий лист народних депутатів з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині.” *Голос України*, Травень 29 (98), 2003, 3.
1966. “Відкритий лист народних депутатів України з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині.” *Молода Галичина*, Червень 14 (66), 2003, 4.
1967. “Волинська трагедія є спільним болем двох народів, заявляє Посольство України.” *Свобода* (Нью-Джерзі), Липень 31 (31), 2020, 2.
1968. “Волинська трагедія: від минулого до сьогодення.” *Гомін* (Млинів), Липень 14 (29), 2016, 4.
1969. “Волинська трагедія: історію не перепишеш.” *Наш край*, Липень 14 (28), 2016, 2.
1970. “Волинська трагедія” замість геноциду.” Переклад Володимира Нестерова. *Комуніст*, Серпень 7 (61), 2009, 4.

1971. “Волинську трагедію визнали етнічною чисткою з проявами геноциду.” *Відомості. інфо*, Червень 27 – Липень 3 (26), 2013, 3.
1972. “Волинь – 1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків.” *День*, Травень 7 (78), 2003, 4-5; Травень 16 (82), 2003, 4-5.
1973. “Волинь – 1943/44: яким має бути український крок до порозуміння з Польщею?” *День*, Травень 24 (88), 2003, 5.
1974. “Волинь – наша земля, скроплена нашою кров’ю.” *Шлях перемоги*, Лютий 27 (10), 2003, 4. [заява Київського крайового Братства ОУН-УПА]
1975. “Волинь: каяття чи взаємне вибачення?” *День*, Квітень 12 (67), 2003, 5. [скорочена версія розмови, яка відбулася за круглим столом на радіо „Свобода” за участю народного депутата Сергія Шевчука, заступника голови СДПУ(о) І. Шурми, журналіста, публіциста Б. Бердиховської, журналістів І. Халупи та Г. Стеців]
1976. “Волинян відзначили польськими нагородами.” *Волинські новини*, Червень 27 (25), 2019, 6. [нагородили Анатолія та Зінаїду Гергелів за порятунок поляків під час українсько-польського протистояння]
1977. “Два обличчя України: Газета “Дзєннік Любельські” про події на Волині і в республіці.” Переклад з польської В.Штинько. *Радянська Волинь*, Листопад 30 (229), 1990, 3.
1978. “До 65-річчя “Волинської різни,” Переклад з польської. *Радянська Волинь*, Серпень 14 (32), 2008, 2.
1979. “З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист.” *Голос України*, Травень 16 (89), 2003, 3.
1980. “З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист.” *Самостійна Україна*, Березень 25–31 (12), 2003, 5.
1981. “З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист.” *Волинь*. – Рівне, Квітень 11 (15), 2003, 6.
1982. “З приводу польсько-українських подій на Волині 43-44-х років: Заява Проводу ОУН.” *Шлях Перемоги*, Квітень 2 (14), 2003, 2.
1983. “Заява з компромісом: українські та польські депутати узгоджували заяви щодо волинських подій.” *Україна молода*, Червень 19 (109), 2003, 5.
1984. “Заява Президії ЦК Компартії України з приводу 70-річчя трагічних подій 1943 року на Волині.” *Вільна Україна*, Липень 26 (30), 2013, 1–2.
1985. “Заява Української Народної Партії з приводу 60-річчя подій на Волині.” *Волинь* (Рівне), Липень 11 (28), 2003, 1.
1986. “Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі у зв’язку з 60-ю річницею трагічних подій на Волині періоду Другої світової війни.” *Віче*, Липень 10 (28), 2003, 11.
1987. “Звернення патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета з нагоди 70-х роковин масових вбивств на Волині.” *Наше слово*, Квітень 7 (14), 2013, 2.

-
1988. “Звернення постійної комісії Волинської обласної ради з питань духовності, освіти, науки, культури, релігій, засобів масової інформації, зв’язків з громадськими організаціями і політичними партіями до Президента України Л.Д.Кучми, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України.” *Слово і діло*, Квітень 25 (17), 2003, 3. [прийнято на засіданні постійної комісії 11 квітня 2003 р.]
1989. “Звернення Синоду єпископів Києво-Галицького архієпископства Української греко-католицької церкви до вірних та всіх людей доброї волі з приводу 70-х роковин Волинської трагедії.” *Наше слово*, Березень 17 (11), 2013, 2.
1990. “Злочини проти людства – геноцид: Заява Президії Центрального Комітету Комуністичної партії України з приводу 70-річчя трагічних подій 1943 року на Волині” *Київские весті*, Июль 30 (69), 2013, 1.
1991. “Знову про волинський 43-ій...” *Нова Волинь*, Липень 17 (29), 2003, 1. [про схвалення узгодженого тексту заяви в парламенті]
1992. “Історичний шанс: Шана, скорбота і прощення: Звернення Волинської Ради Церков щодо 70-ліття Волинської трагедії.” *Волинська газета*, Травень 1 (18), 2013, 9.
1993. “Лист Святішого Отця [Івана Павла ІІ].” *Поступ*, Липень 10 (11), 2003, 6–7.
1994. “Меморіали примирення: Взаємні вибачення за історичні правди мають бути визначальними у відносинах Польщі та України.” *Київські відомості*, Квітень 18–24, 2003, 3.
1995. “Ми боронили рідну землю: Становище Головної Булави Всеукраїнського Братства ОУН-УПА.” *Шлях Перемоги*, Липень 9 (28), 2003, 6.
1996. “Народні депутати засуджують убивства мирного населення.” *Волинь* (Луцьк), Червень 3 (61), 2003, 2.
1997. “Не геноцид... але майже.” *Україна молода*, Червень 26 (91), 2013, 6. [польський Сенат ухвалив “недобросусідську” заяву до роковин Волинської трагедії]
1998. “Незагоєна рана Волині: Відкритий лист з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині.” *Самостійна Україна*, Березень 26-31 (12), 2003, 4.
1999. “Оцінка польсько-українського конфлікту 1940-х як геноциду немає історичного обґрунтування – фахівці.” *Українське слово*, Липень 4-25 (27/28), 2018, 10.
2000. “Пам’ятаймо про минуле, думаймо про майбутнє.” *Волинь* (Луцьк), Травень 3 (49), 2003, 2. [Звернення постійної комісії Волинської обласної ради з питань духовності, освіти, науки, культури, релігій, засобів масової інформації, зв’язків з громадськими організаціями і політичними партіями до Президента України Л.Кучми, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України].
2001. “Пам’ять на цвяха не повісиш.” *Голос України*, Травень 20 (91), 2003, 1, 4–5. [матеріали круглого столу, в роботі якого брали участь О.Зінченко та М.Зюлковський]
2002. “Польща схвалює “волинську” заяву.” *Україна молода*, Липень 12 (124), 2003, 3.

-
2003. “Послання ієрархії Києво-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви до українського і польського сусідніх народів-братів у Христі.” *Поступ*, Травень 7 (70), 2003, 10.
2004. “Постанова щодо Волинської трагедії.” *Наше слово*, Липень 21 (29), 2013, 1, 3.
2005. “Про Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі у зв’язку з 60-ою річницею трагічних подій на Волині періоду Другої світової війни.” *Досвітня зоря*, Липень 10 (28), 2003, 2;
2006. “Про Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі у зв’язку з 60-ою річницею трагічних подій на Волині періоду Другої світової війни.” *Волинь* (Луцьк), Липень 10 (77), 2003, 7.
2007. “Пробачаємо і просимо пробачення.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 3 (37), 2003, 2.
2008. “У Луцьку вшанують пам’ять жертв українсько-польського конфлікту.” *Луцький замок*, Лютий 27 (9), 2003, 1
2009. “Україна – Польща: минуле не повинно зашкодити майбутньому.” *День*, Квітень 11 (66), 2003, 3.
2010. “Україна відмовилась назвати “Волинську трагедію” “етнічними чистками”.” *Волинь* (Луцьк), Травень 31 (60), 2003, 1.
2011. “Усі – на Волинь.” *Народна газета*, Липень 10–16 (25), 2003, 3.
2012. “Ющенко про волинську трагедію.” *Поступ*, Червень 10 (94), 2003, 8.
2013. «От осуждения к примирению.» *Киевские ведомости*, Іюнь 12, 2003, 5.
2014. Авдеев, Виктор. “Жесты — только начало дороги.” *2000*, Август 21–27 (34), 2009, А3.
2015. Амбріс, Роман. “Волинь без поєднання.” *Християнський голос: українська церковна газета*, Березень (6), 2013, 1, 4.
2016. Амбріс, Роман. “Церкви примирилися. А люди?” *Християнський голос: українська церковна газета*, Липень (13), 2013, 1, 4.
2017. Баган, Олег, і Гаваньо Іван, Сікора Любомир, і Лесів Степан. “Ще раз про 70-ту річницю трагічних подій на Волині.” *Шлях перемоги*, Квітень 17 (15), 2013, 6.
2018. Багрянний, Сергій. “Неєвропейський підхід Польщі до Волинської трагедії.” *Шлях Перемоги*, Серпень 7 (31), 2013, 4.
2019. Бадяк, Володимир. “Захистити власну гідність українців. Роздуми про польських політиканів, які надто переймаються “своїми східними кресами і Львовом” у Галичині, витворивши міф про “Волинську різанину 1943 року”.” *Україна молода*, Липень 11 (74), 23018, 6-7.
2020. Базар, Олег. “В ім’я майбутнього: українці і поляки готові визнати правду про минуле.” *Львівська газета*, Липень 8 (124), 2003, 1.
2021. Бачинський, Богдан, П’єсуч Мар’яна. “Волинський компроміс.” *Поступ*, Липень 8 (114), 2003, 1.

-
2022. Бачинський, Богдан. “Порозуміння призначили на липень.” *Поступ*, Квітень 11 (56), 2003, 1.
2023. Бердиховська, Богуміла. “Зустріч над могилами?” *Поступ*, Березень 7 (34), 2003, 10.
2024. Бойко, Володимир. “Ще раз про Волинську трагедію.” *День*, Червень 16 (105), 2016, 1, 5.
2025. Бондарук, Леся. “Де політики сваряться, молитва об’єднує.” *Волинь-нова* (Луцьк), Липень 9 (74), 2013, 1, 3, 10.
2026. Бондарук, Леся. “Каятися має Польща.” *Шлях Перемоги*, Липень 9 (28), 2003, 1.
2027. Бондарук, Леся. “Поляки самі собі виховали ворогів.” *Шлях Перемоги*, Квітень 16 (16), 2003, 6, 9. [інтерв’ю з останнім Головнокомандувачем УПА В. Куком]
2028. Бондарчук, Андрій. “Волинь 1943-го державі не болить.” *Українська газета*, Листопад 6-12 (41), 2003, 8.
2029. Бондарчук, Андрій. “Маразм нищих і змова ворогів.” *Волинь-нова* (Луцьк), Липень 18 (78), 2013, 3. [про звернення народних депутатів до польського сейму визнати події 1943 р. на Волині як “геноцид поляків”]
2030. Борковський, Антін. “Вшанування у Павлівці.” *Поступ*, Липень 16 (120), 2003, 9. [Інтерв’ю з З. Рачинським, Г. Мотикою, В. Філярком]
2031. Борковський, Антін. “Нащо ти хочеш її убити? Ти ж танцював із нею?: 11 липня 1943 – кульмінація Волинської трагедії.” *Волинь* (Луцьк), Липень 11 (52), 2019, 12.
2032. Борковський, Антін. “Поєднання у скорботі.” *Поступ*, Липень 15 (119), 2003, 8.
2033. Борковський, Антін. “Хто підставляє „Нашу Україну”?” *Поступ*, Квітень 16 (59), 2003, 2.
2034. Борусевич, Богдан. “Я проти ухвалення подібних постанов.” Розмова українських ЗМІ з маршалком Сенату РП Богданом Борусевичем. Записав Ярослав Присташ. *Наше слово*, Червень 30 (26), 2013, 1, 2.
2035. Боярчук, Петро. “Волинська трагедія: хто перед ким має вибачитись.” *Волинь* (Луцьк), Липень 3 (74), 2003, 2.
2036. Боярчук, Петро. “Липень 1943-го: правда, прихована мовчанням.” *Волинь* (Луцьк), Липень 11 (75), 2013, 6; Липень 13, 2013, 10.
2037. Бубенщикова, Оксана. “Мовчати – неможливо! Конфлікт українців та поляків розгорівся неспроста. Хто й навіщо зводить нас лобами?” *Волинська газета*, Серпень 8 (32), 2013, 4.
2038. Буртик, Іван. “Правда про Волинську трагедію.” *Літературна Україна*, Листопад 24 (45), 2016, 7.
2039. В’ятрович, Володимир. “Волинська трагедія. Про симетричну відповідь польському Сейму.” *За вільну Україну*, Вересень 15 (36), 2016, 2.

-
2040. В'ятрович, Володимир. "Волинське питання." *Поступ*, Червень 11 (95), 2003, 10. [репліка на лист В. Ющенко А. Міхніку]
2041. Вавилова, Елена. «Синдром пам'яті.» 2000, Март 13-19 (11), 2009, F1-F3; Март 20-26 (12), 2009, F1-F3; Апрель 3-9 (14), 2009, F1-F3.
2042. Ванат, І. "Там, на Волині, у 43-му." *Вільне життя*, Липень 12 (71), 2003, 6.
2043. Васюнець, Н. "Як Армія Крайова знищувала українців." *Експрес*, Серпень 4-11, 2016, 22.
2044. Вербич, Віктор. "Волинь: "гострі кути" польського впливу і пошанування пам'яті." *Луцький замок*, Вересень 24 (40), 1998, 9.
2045. Вербич, Віктор. "Кому потрібні односторонні звинувачення? Штрих до українсько-польських контактів на Волині." *Народна трибуна*, Грудень 2 (95), 1992, 6.
2046. Вербовий, Мирослав. "Волинь: пам'ять в ім'я правди і примирення." *Наше слово*, Липень 20 (29), 2003, 1, 2.
2047. Вітів, Анатолій. "Волинь пам'ятає : подальша ескалація конфлікту навколо Волинських подій для Польщі – шлях у нікуди!" *Волинська газета*, Травень 23 (21), 2013, 4.
2048. Вітів, Анатолій. "Шлях у нікуди..." *Українське слово*, Травень 29 – Червень 4, 2013, 10–11.
2049. Вітович, Ігор. "Історичне порозуміння." *Україна молода*, Липень 26, 2016, 9. [Сейм Польщі прийняв ухвалу про вшанування жертв геноциду на Волині]
2050. Вітович, Ігор. "Прощення замість помсти." *Україна молода*, Липень 10 (73), 2018, 5. [відзначення 75 роковин Волинської трагедії]
2051. Вітолін, Олександр. "Війна без переможців: 75 років Волинської трагедії: готових пробачити ще менше, ніж готових пробачити ще менше, ніж готових просити пробачення." *Високий Замок*, Серпень 9-15 (87), 2018, 19.
2052. Власенко, Вікторія. "Болючі рани минулого не повинні роз'єднувати народи: примирення." *Урядовий кур'єр*, Липень 10 (126), 2018, 2.
2053. Возняк, Тарас. "Із тими, хто прощає – сам Господь." *Волинь-нова*, Березень 19, 2013, 2.
2054. Газубей, Алексей. «Украина и Польша забыли старые обиды: Об этом заявили президенты двух стран, отмечая 60-летие Волынской трагедии.» *Комсомольская правда*, Июль 15 (126), 2003, 4.
2055. Ганус, Андрій. "Воювати з окупантом — сором?!" *За вільну Україну*, Липень 8 (73), 2003, 1–2.
2056. Гарбарчук, Кость. "Простіть нас, і ми вас прощаємо: депутати обласної ради зайняли патріотичну позицію щодо оцінки Волинської трагедії." *Волинь-нова*, Червень 4 (61), 2013, 3.
2057. Гетьман, Дарина. "Вибачитись – так разом: Волинь чекає взаємного прощення." *Україна молода*, Липень 9 (121), 2003, 2.
2058. Гладунова, С. "На вічну ганьбу Польщі." *Панорама*, Квітень 18, 2003.

-
2059. Гнатюк, Олег. “Не програти правди про Волинь.” *Наше слово*, Травень 18 (20), 2003, 2, 5.
2060. Голод, Ігор. “Волинь воювала за волю: українсько-польські стосунки вимагають взаємопрощення, аби в історичних поразках не перемагала третя сторона.” *Молода Галичина*, Липень 10 (75), 2003, 7.
2061. Голотюк, Світлана. “Волинська трагедія: погляд крізь десятиліття.” *Народне слово*, Липень 16 (28), 2016, 1, 2.
2062. Гошовська, Валентина. „Пам’ятати минуле заради майбутнього”. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943-1944 рр.” Підготував до друку Сергій Махун. *День*, Квітень 22 (73), 2003, 7.
2063. Гошовський, І. “Битва за історію – це війна за майбутнє.” *Волинь* (Рівне), Червень 6 (23), 2003, 6.
2064. Грабовський, Сергій. “Волинська трагедія: те, про що зазвичайть історики.” *День*, Серпень 11 (139), 2009, 4.
2065. Грабовський, Сергій. “Історія чужими очима.” *Український тиждень*, Липень 19–25 (29), 2013, 36.
2066. Грабовський, Сергій. “Польща – 2013: важкий рецидив великодержавництва.” *День*, Липень 16 (122), 2013, 5.
2067. Гузар, Любомир. “Захід боїться Сходу, як чорт – святої води.” Розм. Романець Д., Музиченко Я. *Україна молода*, Квітень 4 (62), 2003, 4–5.
2068. Гузар, Любомир. “Чи справді ми бажаємо “єдиноспасаємого” примирення.” *Сівач = Sower* (Стемфорд), Травень 26 (5), 2013, 11.
2069. Гузь, Ігор. “До питань україно-польського конфлікту.” *Слово і діло*, Квітень 25 (17), 2003, 3.
2070. Гук, Богдан. “Конструювання волинської брехні.” *Наше слово*, Серпень 4 (31), 2013, 1.
2071. Гук, Богдан. “У пеклі політики пам’яті: казус кс. Тадеуша Ісаковича-Залеського.” *Наше слово*, Січень 16 (3), 2011, 6–7.
2072. Гук, Богдан. “Якби ти знав слово Павлокома...” *Наше слово*, Липень 5 (27), 1998, 3.
2073. Гуцуляк, Н. “...Аби подібне не повторилось.” *Вільним шляхом*, Липень 5 (27), 2003, 2.
2074. Голибард, Є. “Коли нарешті образимось на себе.” *Слово Просвіти*, Липень 16–22 (29), 2003, 1.
2075. Данилюк, Володимир. «Холодное лето 2003 года: Быть ли памятнику примирения в Луцке.» *Киевские ведомости*, Май 14, 2003, 5.
2076. Данилюк, Володимир, Думська Світлана. “Тягар відповідальності і крила надії.” *Волинська газета*, Липень 18 (20), 2013, 15.
2077. Данилюк, Володимир, і Думська Світлана. “То все німець наробив...” *Волинська газета*, Вересень 8 (36), 2011, 10.

-
2078. Данилюк, Володимир. “Евакуація чи депортація?” *Віче*, Квітень 3 (14), 2003, 2. [Г. Удовенко про українсько-польський конфлікт]
2079. Данилюк, Володимир. “З хворої голови на здорову? або чому польська преса нагнітає істерію довкола села Гайове?” *Віче*, Жовтень 10 (41), 1996, 8.
2080. Данилюк, Володимир. “На Волині українських героїв нема?” *Волинська газета*, Серпень 17 (33), 2006, 3.
2081. Данилюк, Володимир. “Нам пропонують каятися, або Як формулу “Пробачаємо і просимо пробачення” переписали в односторонньому порядку...” *Волинська газета*, Березень 14 (11), 2013, 1, 4.
2082. Данилюк, Володимир. “Павлокома — не Павлівка.” *Волинська газета*, Квітень 13 (15), 2006, 3.
2083. Данилюк, Володимир. “Пам’ять. Скорбота. Єднання: З наближенням річниці трагічних подій на Волині активізувалися провокатори.” *Київські відомості*, Липень 11–17 (28), 2003, 2.
2084. Данилюк, Володимир. “Посієш вітер – пожнеш бурю!” *Віче*, Квітень 3 (14), 2003, 2.
2085. Данилюк, Володимир. “Спільна трагедія двох народів.” *Київські відомості*, Квітень 18–24 (16), 2003, 3. [упродовж двох днів перебігала робоча зустріч В. Медведчука з керівником Бюро національної безпеки РП, держсекретарем М. Сівцем]
2086. Данилюк, Володимир. “Спільна трагедія двох народів.” *Селянське життя*, Квітень 19 (16), 2003, 1.
2087. Данилюк, Володимир. “У Павлівці – Берестечко-2?...” *Віче*, Липень 3 (27), 2003, 3.
2088. Данилюк, Володимир. “Холодне літо 2003 року. Чи бути пам’ятнику примирення в Луцьку.” *Київські відомості*, Травень 23–29 (21), 2003, 3.
2089. Данилюк, Володимир. “Чому поляки іменують село Гайове старою назвою і діють на Волині, як у своєму воєводстві?!” *Віче*, Жовтень 3 (40), 1996, 1, 7. [інтерв’ю зі заступником голови облдержадміністрації П. Онищуком про ситуацію навколо с. Гайове Ківерцівського району (кол. Пшебраже)]
2090. Данилюк, Володимир. “Щоб стара різня не стала причиною нових бід...” *Віче*, Березень 13 (11), 2003, 4.
2091. Данилюк, Володимир. “Яйця із чужого сідала.” *Волинська газета*, Липень 18 (20), 2013, 14.
2092. Данилюк, Володимир. Земля. “Не кривава, а милосердна.” *Волинська газета + Gazeta Wołyńska*, Вересень 2 (31), 2010, 1, 2-3.
2093. Дворжак, В. “Меншовартісний синдром.” *Волинь* (Рівне), Лютий 28 (9), 2003, 6.
2094. Джура, К. “Волинь і німб Кучми.” *Аргумент*, Липень 17, 2003.
2095. Довгий, Тарас. “Не судить і вас не осудять.” *Україна і світ сьогодні*, Червень 14-20 (22), 2003, 10.

-
2096. Дрозд, Роман. “Дві кривди, дві жертви.” *Наше слово*, Квітень 14 (15), 2013, 6–7.
2097. Дубина, А. «Волынская трагедия.» *Столичные новости*, Июль 2-7 (24), 2003.
2098. Єгорова, Ірина. “Довгий шлях до порозуміння.” *День*, Травень 16 (76), 2006, 1, 3.
2099. Єрємін, Аскольд. “Волинська трагедія: чи ще можливий компроміс?” *Високий Замок*, Червень 23–29 (70), 2016, 2.
2100. Жарчинська, Ольга. “Мирили в Павлівці мертвих і живих.” *Вісник & К*, Липень 17 (29), 2003, 4.
2101. Жарчинська, Ольга. “Монумент українсько-польського примирення – об’єкт підвищеної секретності? Люди про все знають і далекі до схвалення дій влади.” *Вісник & К*, Липень 3 (27), 2003, 4.
2102. Жарчинська, Ольга. “Чи буде монумент українсько-польського примирення у Луцьку?” *Вісник & К*, Травень 22 (21), 2003, 4.
2103. Загоруйко-„Лапайдух”, Р. “Хто усе ж повинен вибачитися за волинську трагедію 1943-го року?” *Українська газета*, Липень 10–16 (26), 2003, 1, 4.
2104. Зайцев, О. “Волинський урок: післямова до урочистостей.” *Львівська газета*, Липень 18, 2003.
2105. Залізняк, Леонід. “Перед колонізаторами та окупантами не вибачаються.” *Волинь* (Рівне), Грудень 23 (1054), 2011.
2106. Залізняк, Леонід. “Що було на Волині?: Чи повинні українці вибачитися за Другу світову і перед ким.” *Україна молода*, Квітень 6-7 (52), 2012, 7.
2107. Зам’ятін, Віктор. “Волинь: за крок до примирення.” *День*, Липень 10 (116), 2003, 1, 2.
2108. Зам’ятін, Віктор. “Волинь: примирення по-парламентськи.” *День*, Липень 11 (117), 2003, 3.
2109. Зам’ятін, Віктор. “Діалог у нових координатах.” *День*, Червень 24 (107), 2003, 1, 3.
2110. Зам’ятін, Віктор. “Не змішувати історію з політикою.” *День*, Березень 15 (47), 2003, 1, 5, 6.
2111. Зам’ятін, Віктор. “Перший день взаємного прощення.” *День*, Липень 12 (118), 2003, 3.
2112. Зам’ятін, Віктор. “Синдром жертви.” *День*, Квітень 15 (68), 2003, 3. [інтерв’ю з А. Міхніком]
2113. Заява “Про українсько-польське примирення” / Громадський комітет “Примирення між народами” // *Наше слово*. – 2013. – 14 квітня (№ 15). – С. 2.
2114. Зварич, Олена. “Тіні забутих предків. Українська політика і її підходи до страшного.” *Україна молода*, Квітень 17 (71), 2003, 1, 4.
2115. Зінчук, В. “Міжнародна гра на Волинському полі.” *Високий Замок*, Травень 13, 2003.

-
2116. Зубенко, Тамара. “Волинській трагедії – 70.” *Слово Волині*, Квітень 4 (14), 2013, 2.
2117. Зюлковскі, Марек. “Вирішення волинської проблеми – це наша спільна перепустка до майбутнього.” *Дзеркало тижня*, Травень 24 (19), 2003, 5.
2118. Зюлковський, Марек. “Міст над Волинню.” *Українське слово*, Вересень 11-17 (37), 2003, 4.
2119. Івашко, Ольга. “Прощення і примирення повинні бути взаємними.” *Селянське життя*, Липень 12 (27), 2003, 1-2.
2120. Іценко, Ігор, підгот. “Завжди з польсько-українських конфліктів користався хтось третій.” *Голос України*, Липень 19 (132), 2013, 11.
2121. Калиновський, Ярослав. “Добра пам’ять ПНП про Східні Креси?” розмовляв Богдан Гук. *Наше слово*, Березень 10 (10), 2008, 1, 3
2122. Камишникова, Наталя. “Як ми приймали президентів.” *Народна справа*, Липень 24 (30), 2003, 12; Липень 31 (31), 2003, 13.
2123. Капсамун, Іван, і Черевко Анна, Самокиш Ігор, і Лучик Юлія. “Плата за “адвокатські послуги”?: Які наслідки матиме рішення польського сенату щодо Волинської трагедії 1943 р. для відносин двох держав.” *День*, Червень 26 (109), 2013, 4.
2124. Капсамун, Іван. “Незнання своєї історії як загроза... національним інтересам. Або Чому депутатів не лякають репутаційні втрати.” *День*, Липень 12-13 (120-121), 2013, 4-5.
2125. Кармелюк, Андрій. “Каяття чи розбиття прагнуть? З приводу реакції на польську офензиву „примирення”з допомогою засудження ОУН-УПА.” *Шлях Перемоги*, Березень 6-12 (11), 2003, 4.
2126. Кармелюк, Андрій. “Працювати для правди: Розвиток польсько-українських взаємин.” *Шлях Перемоги*, Червень 18 (25), 2003, 1, 4.
2127. Кармелюк, Андрій. “Шлях до примирення — в контексті історії: З приводу Волинської трагедії 1943 року.” *Шлях Перемоги*, Лютий 26 (9), 2003, 1-2.
2128. Карпенко, Олександр. “Чорна тінь Волинської трагедії.” *Голос народу: газета Чортківського району*, Серпень 5 (31), 2016, 5.
2129. Карпенко, Олександр. “Чорна тінь Волинської трагедії.” *Сільські вісті*, Липень 15 (65), 2016, 2.
2130. Карпець, Олександр. “Волинь – 43: анатомія деструктивності.” *День*, Липень 11 (117), 2003, 21.
2131. Катеринчук, Б. “Трагедія, яка і досі болять.” *Волинь-нова*, Липень 10 (3), 2018, 8.
2132. Кипіани, Вахтанг. «Геноцид прошлого и будущего.» *Корреспондент*, Апрель 26 (16), 2013, 38.
2133. Кіпіані, Вахтанг. “Геноцид минулого і майбутнього.” *Християнський голос: українська церковна газета*, Травень (10), 2013, 3.
2134. Кіпіані, Вахтанг. “Поляки – гравці історичної “прем’єр-ліги”.” Розмовляв Григорій Сподарик. *Наше слово*, Серпень 4 (31), 2013, 6.

-
2135. Кіх, Ольга. “У Кракові заговорили про Павлокому.” *Наше слово*, Червень 11 (24), 2006, 4.
2136. Клімчук, Борис. “Переступити через кривди і простити.” *Волинь-нова*, Липень 13 (76), 2013, 6.
2137. Коваленко, Сергій. “Хто і що кому винен: До волинських подій 40-х років.” *Шлях Перемоги*, Липень 2 (27), 2003, 8.
2138. Ковальчук, Марта. “Цю подію ми повинні аналізувати у християнському розумінні”. Віряни УГКЦ молилися за жертв Волинської трагедії.” *День*, Липень 16 (122), 2013, 4.
2139. Козак, Остап. “Примирення по-польськи.” *Нова газета* (Нью-Йорк), Квітень 25 (17), 2013, 3.
2140. Козловський, Борис. “Поминаємо в скорботі чи зводимо порахунки? Думки з приводу відзначення зловісного „ювілею” волинської трагедії.” *Високий Замок*, Липень 10 (127), 2003, 3.
2141. Козловський, Борис. “Примирення під пильним оком “Беркута” і “Кобри”.” *Високий Замок*, Липень 12-13 (128), 2003, 1, 3.
2142. Козловський, Іван. “За ким “б’ють дзвони” Павлокоми.” *День*, Липень 21 (119), 2006, 8; Липень 28 (124), 2006.
2143. Козюпа, Мирослава. “Це – приниження тисячів українців, які загинули під час тої різні.” *Волинь-нова* (Луцьк), Липень 26 (81), 2016, 5. [про визнання Волинської трагедії польським Сеймом-геноцидом]
2144. Конкевич, Юрій, і Шинкар Сергій. “Волинська трагікомедія: українська режисюра під польську партитуру.” *Сім’я і дім. Народна трибуна*, Липень 3 (27), 2003, 4.
2145. Конкевич, Юрій. “Поминальний саміт у помісті Чацьких.” *Сім’я і дім. Народна трибуна*, Липень 10 (28), 2003, 4.
2146. Шевчук, Сергій, Клімчук Борис. “Треба прагнути, щоб мертві не тримали у полоні живих / Розмову вів Володимир Королюк. *Голос України*, Липень 10 (126), 2003, 8.
2147. Косинський, М. “Дискусія навколо українсько-польських відносин.” *Вільним шляхом*, Квітень 26 (17), 2003, 2.
2148. Косів, Михайло. “Право на історичну пам’ять.” *Поступ*, Травень 29 – Червень 4 (86), 2003, 6.
2149. Костка, Стефан. “Підсумок Волині: ми стали ближчі один одному.” *Слово Просвіти*, Березень 11-17 (11/231), 2004, 5. [думки журналістів, учасників українсько-польського експертного форуму, який відбувся в Острозі 11-12 квітня 2003 р.]
2150. Костюк, Іванна. “Злочин є злочин, і український президент 2003-го уже за нього вибачився. Чи маємо тепер повторювати це кожні 10 років?": Юрій Винничук – про Волинську трагедію, національне виховання і “п’яту колону”.” *День*, Липень 24 (128), 2013, 4.
2151. Кот, Сергій. “Думки вголос: Волинь: діалог чи порахунки.” *Українське слово*, Липень – Серпень (7–8), 2016, 9.

-
2152. Коширець, Світлана. “Досліджуючи правду абсурдної війни.” *Слово правди*, Травень 30 (22), 2019, 5. [про доробок Івана Ольховського]
2153. Кравчук, Наталія. “Медаль бабці Шурі – від польського президента, бо все життя доглядала чужі безіменні могили.” *Вісник і К*, Серпень 1 (31), 2019, 10.
2154. Кравчук, Наталія. „Тільки піньондзів не давайте, бо не візьму: бабця з Волині багато років доглядала безіменні могили поляків, що загинули під час Волинської трагедії. Президент Польщі вручив їй медаль „Чеснота і братерство”.” *Високий Замок*, Серпень 8–14 (63), 2019, 7.
2155. Кравчук, Наталія. “Крок до глибшої співпраці.” *Наше слово*, Травень 18 (20), 2003, 2. [розмова з Олександром Зінченком, заступником голови ВР України]
2156. Крайванович, Сергій. “Волинська трагедія” – питання державної ваги.” *Досвітня зоря*, Квітень 10 (15), 2003, 2.
2157. Краснодемський, Володимир, і Якименко Микола. “Простіть нас, як і ми прощаємо...” *Голос України*, Серпень 12 (149), 2011, 4–5.
2158. Кузьма, В. “Українсько-польський конфлікт: вибачення чи примирення.” *Волинь-нова*, Травень 1 (18), 2003, 6.
2159. Куліш, Ольга. “Примирення українського та польського народів.” *Вільна думка*, Липень 14-27 (28-29), 2003, 4.
2160. Куля, Михайло. “Не треба провокувати нової ворожнечі.” *Волинь* (Луцьк), Травень 30 (59), 2013, 5.
2161. Куронь, Яцек. “Дорогі друзі.” *Поступ*, Березень 21 (42), 2003, 10.
2162. Куронь, Яцек. “Дорогі друзі.” *Поступ*, Травень 21 (80), 2003, 10.
2163. Куронь, Яцек. “Простіть нам.” *Самостійна Україна*, Березень 25-31 (№12), 2003, 4.
2164. Куронь, Яцек. „Земля не увібрала в себе всю кров.” *День*, Березень 29 (57), 2003, 7.
2165. Лапків, Михайло. “Пам’ять живе. Вона не вмирає!” *Слава праці*, Липень 15 (53), 2003, 1–2. [про урочистості у Павлівці]
2166. Лебідь, Наталія. “День ікс” Волині: Мир без примирення неможливий.” *Україна молода*, Липень 11 (123), 2003, 1, 3.
2167. Лебідь, Наталія. “Подалі від президентських очей.” *Україна молода*, Липень 15 (125), 2003, 3.
2168. Лебідь, Наталія. „Вибачаємо і просимо вибачення?” *Україна молода*, Липень 8 (120), 2003, 5.
2169. Лебідь, Наталія. „Вибачаємо та просимо вибачення”? Історія написання спільної українсько-польської заяви про події на Волині.” *Волинь* (Рівне), Липень 11 (28), 2003, 7.
2170. Левицька, Галина. “Поляки ганьбу за Єдвабне хочуть заховати за Волинські події.” *За вільну Україну*, Липень 15 (76), 2003, 1-3.
2171. Левицька, Галина. “Пристрасті навколо Волинської трагедії.” *За вільну Україну*, Липень 11-12 (75), 2003, 1-2.

2172. Левицький, Мирослав. “Варшавське безумство.” *Слово Просвіти*, Серпень 4-10 (31), 2016, 4. [Сейм Польщі проголосував за резолюцію “Про встановлення 11 липня Днем пам’яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА”]
2173. Левицький, Мирослав. “Скільки кроків зроблено у Павлівці.” *Наше слово*, Липень 27 (30), 2003, 7.
2174. Левський, Петро. “Хто ми є для сусідів за Західним Бугом? Польські враження колишнього українського вчителя географії.” *Слово і діло*, Вересень 5 (31), 2003, 6; Вересень 12 (32), 2003, 6.
2175. Лемко, І. “Примирення передбачає взаємність.” *Поступ*, Лютий 27 – Березень 5 (29), 2003, 1, 2.
2176. Липовецький, Святослав. “Quod licet Jovi, non licet bovi. Формула українсько-польських відносин “прощаємо та просимо вибачення” відійшла в минуле.” *Український тиждень*, (45), 2016, 19–21.
2177. Липовецький, Святослав. “Три підводні камені Волинської трагедії.” *Український тиждень*, Липень 12 (28), 2018.
2178. Лис, Володимир. “Вшанування жертв волинської трагедії у Павлівці.” *Волинь* (Луцьк), Липень 12 (78), 2003, 1.
2179. Лис, Володимир. “Пам’ять – Скорбота – Єднання.” *Волинь* (Луцьк), Липень 15 (79), 2003, 1, 2.
2180. Лис, Володимир. “Схилимо голови перед жертвами.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 15 (42), 2003, 1.
2181. Лис, Володимир. “Трагедія двох народів.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 10 (40), 2003, 1, 2.
2182. Литвин, Володимир. “Тисяча років сусідства і взаємодії.” *Голос України*, Листопад 12 (209), 2002, 4–6.
2183. Луб’янов, Ігор. “Це в чистому вигляді спецоперація, розроблена спецслужбами” : Берліну та Москві була вигідна різанина на Волині.” *Газета по-українськи*, Липень 19 (63), 2013, 11.
2184. Луговий, Григорій. “Згадуючи минуле, думаймо про майбутнє.” *Полісся*, Квітень 22 (32), 2003, 3.
2185. Лук’яненко, Левко. “Без національної честі й людської совісті.” *Слово Просвіти*, Серпень 15–21 (32), 2013, 2.
2186. Лук’яненко, Левко. “До 60-річчя події 11 липня 1943 р.” *Самостійна Україна*, Вересень 15-21 (35), 2003, 6–7.
2187. Лук’яненко, Левко. “Ми боролися проти окупації.” *За вільну Україну*, Вересень 16 (102), 2003, 1, 6.
2188. Луканська, Ганна. “Історія не терпить поспіху.” *Голос України*, Лютий 27 (38), 2003, 2. [зустріч заступника Голови Верховної Ради України Олександра Зінченка з директором Кабінету Маршалка Сейму Республіки Польща Яцеком Ключковським]

-
2189. Люля, В. “Примирення для вибраних.” *Львівська газета*, Липень 14 (128), 2003, 1, 7.
2190. Мазурін, Михайло, Сонюк Володимир. “Волинь: за крок до примирення.” *День*, Липень 10 (116), 2003, 1, 2.
2191. Макар, Максим. “Пам’ять. Скорбота. Єднання?” *Шлях перемоги*, Липень 16 (29), 2003, 1–2.
2192. Малімон, Наталія. “Каятись чи ні.” *День*, Березень 15 (47), 2003, 5.
2193. Малімон, Наталія. “Коли говорить слово молитви, політика має замовкнути.” *День*, Липень 9 (117), 2013, 4.
2194. Малімон, Наталія. “Минуле, від якого не відмовишся.” *Віче*, Травень 31 – Червень 6 (22), 2012, 3, 8. [у Луцьку відбувся українсько-польський форум партнерства, де обговорювали конфлікт 1943–44 рр.]
2195. Малімон, Наталія. “Пам’ятник – ще не знак примирення.” *Волинь* (Рівне), Травень 23 (21), 2003, 7.
2196. Малімон, Наталія. “Пам’ятник – ще не знак примирення.” *День*, Травень 17 (83), 2003, 5.
2197. Малімон, Наталія. “Через порозуміння – до майбутнього”. На Волині готуються вшанувати жертв міжетнічного протистояння.” *День*, Квітень 4 (61), 2013, 2.
2198. Маринович, Мирослав. “Дорогий друже!” *Поступ*, Травень 21 (80), 2003, 10.
2199. Маринович, Мирослав. “Немає правди без любові і любові без правди.” Розмовляє Ярослав Присташ. *Наше слово*, Липень 7 (27), 2013, 6–7.
2200. Маринович, Мирослав. “Тема Волині важка для українського історика”: про українсько-польський конфлікт розповідає Мирослав Маринович, віце-реktor УКУ.” Розмовляла Ольга Читайло. *Високий Замок*, Липень 4–10, 2013, 5.
2201. Медведчук, Віктор. “Волинь – наш спільний біль.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 8 (39), 2003, 2.
2202. Медведчук, Віктор. “Волинь – наш спільний біль.” *День*, Квітень 2 (59), 2003, 1, 4.
2203. Медведчук, Віктор. “Волинь – наш спільний біль.” *Молода Галичина*, Квітень 10–16 (41), 2003, 7.
2204. Мельник, Валерій. “Волинська трагедія : 70 років потому.” *Урядовий кур’єр*, Травень 29 (94), 2013, 18–19.
2205. Мельник, Євген. “Розриті могили польсько-української війни кровоточать неправдою.” *Наше життя*, Липень 18 (56), 2013, 3.
2206. Миколайчук, Сергій. “Трагедія чи різанина? Геноцид!” *Наше життя*, Липень 23 (58), 2016, 1.
2207. Мігус, Степан. “Два хрести.” *Наше слово*, Липень 27 (30), 2003, 1, 8.

-
2208. Місило, Євген. “Біль Павлокоми: Пам’ятаймо во ім’я мирного співробітництва.” *Наше слово*, Травень 14 (20), 2006, 1, 3; Травень 21 (21), 2006, 8; Травень 29 (22), 2006, 8; Червень 4 (23), 2006, 8.
2209. Міхнік, Адам. “Прокляття Волині, повернення примар минулого.” *Волинь-нова*, Вересень 8, 2016, 2.
2210. Міхнік, Адам. „Порівняно з Україною Польща є країною убогих і чесних”: Редактор “Газети виборчої” про “аферу Ривіна” і волинську трагедію .” *Високий Замок*, Березень 27 (58), 2003, 4.
2211. Молчан, С. “Беркутівці” побили молодих рівнян поблизу Павлівки.” *Ого*, Липень 14 (118), 2003, 1.
2212. Молчан, С. “Українці – жертви польської політики.” *Ого*, Лютий 21 (33), 2003, 4.
2213. Наумук, Сергій. “Вшанували жертв польсько-українського конфлікту.” *Волинь* (Луцьк), Березень 7 (26), 2013, 4.
2214. Некрот, Олександр. “Чи потрібно просити у Польщі вибачення?” *Волинські губернські відомості*, Квітень 3 (14), 2003, 3.
2215. Неменский, Олег. «История по-польски: сила национальной памяти стала важнейшим ресурсом в международных отношениях.» *Литературная газета*, Июль 31 – Август 6, 2013, 1, 2.
2216. Нестеров, Володимир. “Немає перелому в справі геноциду.” *Комуніст*, Березень 25 (22), 2009, 2.
2217. Никончук, Ольга. “За польським сценарієм.” *Слово і діло*, Липень 18 (28), 2003, 6.
2218. Ничипорук, Маріуш. “Пошук ворогів у минулому – це шлях у нікуди.” *Наше слово*, Травень 19 (20), 2013, 6.
2219. Олексюк, Богдан. “Волинь: іспит на далекоглядність.” *Українське слово*, Травень 22–28 (21), 2003, 5.
2220. Олексюк, Богдан. “Волинь: іспит сумління для українців і поляків.” *Львівська газета*, Березень 19, 2003.
2221. Олексюк, Богдан. “Діалог без упереджень.” *Українське слово*, Травень 8–14 (19), 2003, 5.
2222. Олексюк, Богдан. “Іспит сумління.” *Українське слово*, Березень 27 – Квітень 3 (13), 2003, 13.
2223. Олексюк, Богдан. “Націоналізм – не тероризм.” *Українське слово*, Вересень 4–10 (36), 2003, 4.
2224. Оліх, Анатолій. “Слова здаються зайвими...” *Волинський монітор = Monitor Wołyński*, Липень 21 (14), 2016, 1, 8. [про вшанування пам’яті жертв українсько-польського протистояння 1943–1944 рр. на Волині]
2225. Онуфрив, Марта. “Волинська трагедія: політико-правові аспекти.” *Нація і держава*, Липень 11–18 (28-29), 2013. 5.
2226. Онуфрійчук, Микола. “Відкрита рана.” *Слово і діло*, Січень 16 (2), 2004, 7.

-
2227. Онуфрійчук, Микола. “До витоків минулого.” *Вісті Ковельщини*, Липень 15 (111-112), 2003, 3. [про вшанування страчених поляками українців с. Ласкова на Холмщині]
2228. Онуфрійчук, Микола. „Ой сусідко, сусідко...” *Слово і діло*, Серпень 29 (30), 2003, 6.
2229. Палій, Олександр. “Каятися потрібно. Але... Третина Верховної Ради взяла участь в антиукраїнській технології щодо Волинської трагедії.” *День*, Липень 9 (117), 2013, 4.
2230. Партико, Зіновій. “Волинська трагедія: просимо прощення і прощаємо : але чи треба нам знати імена її організаторів?” *День*, Липень (120), 2013, 13.
2231. Пасаман, Микола. “Два пам’ятники на Іваничівщині, або Коли третій може стати зайвим.” *Слово і діло*, Липень 4 (26), 2003, 1, 2.
2232. Пацула, Йосип. “Українсько-польський конфлікт: вибачення чи примирення?” Розмову вів О. Голуб. *Волинь-нова*, Квітень 24 (17), 2003, 1.
2233. Пацула, Йосип. “Хто ми і які ми, українці та поляки?” *Волинь* (Рівне), Січень 24 (4), 2003, 7.
2234. Пацула, Йосип. “Чи повинні ми просити вибачення у поляків?” *Волинь* (Рівне), Березень 28 (13), 2003, 7.
2235. Пацула, Йосип. “Що далі?, або Яким ми бачимо розвиток українсько-польських стосунків у найближчі роки?” *Волинь* (Рівне), Серпень 1 (31), 2003, 6; Серпень 8 (32), 2003, 6.
2236. Пидлуцкий, Олекса. «Примирение преткновения. Леонид Кучма собирается извиниться перед поляками за трагедию 60-летней давности.» *Правда Украины*, Июль 10-16 (102-105), 2003, 6.
2237. Пироженко, Виктор. «Волынская резня поляков: уроки для Украины .» *Киевский вестник*, Июль 7 (72), 2008.
2238. Пироженко, Виктор. «Международная колиивщина: Украинско-польских отношения во Второй мировой войне.» *Киевский телеграф*, Июль 6-13 (23), 2003.
2239. Плав’юк, Микола. “Польша і Україна стоять перед дуже серйозними викликами.” *Українське слово*, Вересень 25 – Жовтень 1 (39), 2003, 1, 2.
2240. Плав’юк, Микола. “Пріоритет сьгоднішнього дня – державний і національний інтерес України і Польщі.” *Українське слово*, Травень 8-14 (19), 2003, 1, 4.
2241. Поровчук, В. “Нашадки загиблих протестують.” *Волинь* (Рівне), Липень 11 (28), 2003, 2.
2242. Поровчук, В. “Чи закопали сокиру війни?” *Волинь* (Рівне), Липень 18 (29), 2003, 1-2.
2243. Потурай, Олег. “Замість Кучми перед поляками вибачився Ющенко.” *Волинь* (Луцьк), Липень 31 (86), 2003, 2.
2244. Пошелюзний, Иван. “Вибачаємо та просимо пробачення.” *Молодь України*, Липень 11 (87), 2003, 1.

2245. Приймак, Олександр. “Це була трагедія двох народів.” *Полісся*, Липень 12 (28), 2018, 3, 7.
2246. Присташ, Ярослав, і Кіпіані Вахтанг. “Про Волинську трагедію 1943–1944 рр. в Сеймі РП.” *Наше слово*, Квітень 28 (17), 2013, 2.
2247. Присташ, Ярослав. “„Ludobójstwo” чи “волинська трагедія”.” *Наше слово*, Березень 10 (10), 2013, 2.
2248. Присташ, Ярослав. “Волинь 1943 і ми – українці в Польщі.” *Наше слово*, Квітень 5 (14), 2009, 1, 6–7; Квітень 12 (15), 2009, 6–7.
2249. Присташ, Ярослав. “Громадська ініціатива примирення.” *Наше слово*, Липень 21 (29), 2013, 1, 3.
2250. Присташ, Ярослав. “Етнічні чисти з ознаками геноциду.” *Наше слово*, Червень 30 (26), 2013, 1, 2.
2251. Присташ, Ярослав. “Підсумок дискусії.” *Наше слово*, Вересень 15 (37), 2013, 6.
2252. Приступа, Лідія. “Ще живі свідки тих подій...” *Слово правди*, Серпень 1 (31), 2013, 6. [про українсько-польське протистояння у Володимир-Волинському районі]
2253. Процюк, Віталій. “Правда лише одна. До 60-річчя трагедії на Холмщині.” *Шлях Перемоги*, Червень 16 (25), 2004, 9; Червень 23 (26), 2004, 11.
2254. Процюк, О. “Між минулим і майбутнім: на шляху до європейської інтеграції.” *Самостійна Україна*, Травень 24–31 (20), 2003, 6–7.
2255. Пукіш, Інна. “Травмована пам’ять: без взаємного прощення українсько-польські відносини і далі кровоточитимуть.” *Високий Замок*, Лютий 27 – Березень 5 (39), 2003, 1, 3.
2256. Пустельник, Людмила. “Поляки з українцям мають остаточно помиритися у Павлівці. Якщо не посваряться.” *Слово Просвіти*, Липень 9-15 (28), 2003, 2.
2257. Радіонов, Віктор. “Спів з чужого голосу безладний: До питання українсько-польського протистояння на Волині 1943 року.” *Шлях Перемоги*, Липень 10–16 (29), 2003, 8.
2258. Радіонов, Віктор. “Спів із чужого голосу – безладний.” *Українське слово*, Липень 10-16 (28), 2003, 4. [замітка є дискусійною щодо матеріалів Б. Олексюка]
2259. Радченко, Богдан. «Волинская трагедия: Попытки построить две независимости на одном клочке земли.» *Киевский телеграфъ*, Апрель 21–27 (14), 2003.
2260. Рогуцький, Василь. “Волинська трагедія : між двома правдами : Сенат Польщі ухвалив заяву з приводу 70-річчя Волинської трагедії, в якій події 1943-го названо “етнічною чисткою з ознаками геноциду.” *Волинь* (Луцьк), Червень 22 (69), 2013, 3.
2261. Рогуцький, Василь. “Каятися має не лише українська сторона.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 23 (45), 2013, 3. [у Сеймі Польщі зареєстровано проект ухвали про визнання ОУН-УПА злочинними організаціями, які вчинили геноцид проти польського населення у 1939–1947 рр.]

-
2262. Романюк, Ніна, і Закусило Тарас. “Як роздвбують скриньку Пандори: 70-річчя Волинської трагедії збурує політичні баталії в Польщі та Україні.” *Україна молода*, Липень 12–13, 2013, 3.
2263. Романюк, Ніна. “Волинь проти відзначення 60-річчя “волинської трагедії”.” *Україна молода*, Травень 22 (90), 2003, 5.
2264. Романюк, Ніна. “Молитвою і каяттям... Час примирив жертв польсько-українського конфлікту 1943 – 1944 років. Чому ж не завжди знаходять порозуміння живі.” *Україна молода*, Жовтень 19 (187), 2011, 10.
2265. Романюк, Ніна. “Сидіть удома й не рипайтесь.” *Волинь* (Рівне), Липень 25 (30), 2003, 1, 2.
2266. Романюк, Ніна. “Чи вдасться перервати ланцюг зла?” *Віче*, Травень 2–8 (18), 2013, 9.
2267. Романюк, Ніна. „Сидіть дома й не рипайтесь.” *Україна молода*, Липень 22 (130), 2003, 5.
2268. Руденко, Володимир. “Вояки УПА: і не герої, і не жертви.” *Волинські губернські відомості*, Липень 24 (30), 2003, 3.
2269. Саквук, Володимир. “Чому нас не пустили до Президента?” *За вільну Україну*, Липень 22 (79), 2003, 3.
2270. Сватко, Ярослав. “Спочатку українці мають вирішити волинську проблему для себе.” Розмовляв Т. Базюк. *Шлях перемоги*, Липень 24 (29), 2013, 3.
2271. Сверстюк, Євген. “Про нашу історичну пам’ять.” *Урядовий кур’єр*, Березень 6 (43), 2003, 16.
2272. Семенюк, Мелетій. “Зламати шаблю на кордоні.” Взяв інтерв’ю Олександр Нагорний. *Волинь* (Луцьк), Травень 18 (55), 1993, 2.
2273. Сидорчук, Андрій. “Хто перед ким має каятися?” *Діалог*, Липень 4 (25), 2013, 12.
2274. Сівець, Марек. “Совість кожного підкаже потрібні слова.” *День*, Березень 15 (47), 2003, 6.
2275. Сівець, Марек. “Совість кожного підкаже потрібні слова.” *Дзеркало тижня*, Березень 8 (9), 2003, 1, 5.
2276. Сірук, Микола. “Волинь-43: небезпечні тенденції в Польщі.” *День*, Серпень 5–6 (138-139), 2016, 6. [про можливі наслідки та реакції української та польської сторін щодо резолюції польського Сейму, яка визнає події на Волині 1943 р. “геноцидом” розмовляли з Леонідом Зашкільняком]
2277. Скуратовский, Вадим. «Волынь – 1943.» *Столичные новости*, Август 19-26 (28), 2003.
2278. Слисаренко, Игорь. «Also sprach Himmler. So spricht Komorowski... (Так говорив Гімлер, так говорить Коморовский)» *2000*, Июль 19–25 (29–30), 2013, А1, А6, А7.
2279. Солоненко, Максим. “По-християнськи прощасмо, але й не забуваємо...” *Голос України*, Вересень 13 (173), 2016, 6. [Волинська обласна рада прийняла звернення щодо рішення Сенату й Сейму Республіки Польща про визнання

волинської трагедії “геноцидом”, вчиненим українськими націоналістами проти громадян II Речі Посполитої 1943-1945 рр.]

2280. Сосняк, С. “Лист до Віктора Ющенка у справі Волині.” *Гомін України* (Торонто), Липень 7 (26), 2003.
2281. Сподарик Григорій. “Молитва за примирення.” *Наше слово*, Травень 19 (20), 2013, 1, 3. [про молебень 9 травня в Любліні за жертв Волинської трагедії]
2282. Сподарик, Григорій. “Волинь задніми дверима.” *Наше слово*, Липень 13 (28), 2008, 1, 3.
2283. Сподарик, Григорій. “Квадратура кола.” *Наше слово*, Червень 9 (23), 2013, 2.
2284. Сподарик, Григорій. “Сталося в Сагрині.” *Наше слово*, Березень 8 (10), 2009, 3.
2285. Сподарик, Григорій. “Сумнівний “безумнівний геноцид”.” *Наше слово*, Червень 16 (24), 2013, 2.
2286. Ставицька Анна, Понеділок Наталя. “Роковини Волинської трагедії виявили як мінімум три проблеми.” *День*, Липень 16 (122), 2013, 4-5.
2287. Стріха, Максим. “Асиметричність Волині.” *Українське слово*, Травень 15-21 (20), 2003, 5.
2288. Стріха, Максим. “Тест на європейськість.” *Самостійна Україна*, Липень 15-31 (27-28), 2003, 4.
2289. Стріха, Максим. “Тест на європейськість.” *Українське слово*, Липень 17-23 (29), 2003, 1, 3.
2290. Стріха, Максим. “Чого навчила нас “дискусія про Волинь”?” *День*, Червень 26 (109), 2013, 5.
2291. Струцок, Йосип. “Будьте українцями.” Розм. В. Вербич. *Слово Просвіти*, Жовтень 12-18 (41), 2017, 8-9.
2292. Струцок, Йосип. “Дуда знову “вляпався”.” *Слово Просвіти*, Вересень 13-19 (37), 2018, 4.
2293. Струцок, Йосип. “Перший кривавий спалах.” *Молода Волинь*, Травень 24 (58-59), 1991, 6.
2294. Струцок, Йосип. “Чия б кричала, або декілька міркувань із приводу так званої “волинської різанини”.” *Віче*, Травень 8 (19), 2003, 6.
2295. Струцок, Йосип. “Чия б кричала, або кілька міркувань із приводу так званої волинської різанини.” *Слово Просвіти*, Квітен 22-28 (16), 2010, 4-5.
2296. Струцок, Йосип. “Чия б кричала.” *Християнський голос: українська церковна газета*, Березень (6), 2013, 5, 6.
2297. Сюдюков Ігор. “Волинська трагедія – 1943: як розширити “простір згоди”?” Щоб зрозуміти це, журналіст “Дня” побував у Луцьку, Любліні й Варшаві.” *День*, Червень 19 (105), 2013, 5.
2298. Тима, Петро. “Слідства у справі українських жертв. Контекст Сагриня.” *Наше слово*, Березень 28 (13), 2004, 1, 9.

-
2299. Тима, Петро. “Чи можливе примирення за схемою: „Не вибачаючи, вимагасмо вибачення”.” *Наше слово*, Березень 9 (10), 2003, 3–5; Березень 16 (11), 2003, 3–5.
2300. Тимоць, Ігор. “Минулого не змінити, а ось майбутнє – можемо”. Цього року минає 70 років волинської різанини – українці та поляки шукають примирення кізь призму болю та суму за жервами.” *Високий Замок*, Червень 20–26, 2013, 9.
2301. Тисячна, Надія. “Людська кров має групу, проте не має національності. До 70-их роковин Волинської трагедії створено громадський комітет “Примирення між народами”.” *День*, Квітень 4 (61), 2013, 2.
2302. Трофимчук, Петро. “Через взаємне прощення – до добросусідства і дружби.” *Полісся*, Липень 15 (55), 2003, 1.
2303. Федчук, Василь. “Трагічні сторінки не повинні затьмарити майбутнє, випадків, коли українські селяни переховували поляків у 1943-1944 роках було чимало.” *День*, Грудень 15-16, 2017, 12.
2304. Франчук, Володимир. “Польщі потрібне покаяння.” *Волинь* (Рівне), Квітень 18 (16), 2003, 7.
2305. Хвиць, Борис. “До порозуміння через... звинувачення?” *Волинські новини*, Липень 28 (26), 2016, 4.
2306. Хоменчук, Олександр. “Голод на землю” як чинник конфлікту.” *Наше слово*, Травень 12 (19), 2013, 6.
2307. Хоменчук, Олександр. “Кривда мутить, а зло крутить.” *Наше слово*, Червень 2 (22), 2013, 6.
2308. Чаленко, Олександр. “Волинь – 1943/44: яким має бути український крок до порозуміння з Польщею.” *День*, Травень 24 (88), 2003, 5. [свою позицію щодо волинських подій висловлюють журналіст Антон Борковський, філософ Тарас Возняк, історик Ігор Ільюшин, історик, журналіст Андрій Павлишин, академік Мирослав Попович, доцент Вадим Скуратівський, політолог Антон Фінько, професор Наталія Яковенко]
2309. Червак, Богдан. “Відступати не можна – позаду Волинь.” *Українське слово*, Червень 26 – Липень 2 (26), 2003, 1–2.
2310. Червак, Богдан. “Волинський рецидив.” *Українське слово*, Березень 20–26, 2013, 3.
2311. Червак, Богдан. “Волинь – це бумеранг українсько-польських відносин.” *Українське слово*, Серпень 12–18 (32), 2009, 10-11.
2312. Червак, Богдан. “Волинь як Рубікон.” *Українське слово*, Липень 17-23 (29), 2003, 1, 3.
2313. Червак, Богдан. “Волинь як щеплення від історичної амнезії.” *День*, Серпень 8 (140), 2008, 8.
2314. Червак, Богдан. “Невже знову – “голову в пісок”?” *Українське слово*, Червень 12-18, 2013.
2315. Червак, Богдан. “Правда про Волинь.” *Українське слово*, Березень 13-19 (11), 2003, 3, 5.

2316. Червоній, Василь. “Військо формують перед битвою, а не після неї.” *Україна молода*, Квітень 18 (72), 2003, 4. [про ситуацію в „Нашій Україні” та Україні загалом, а також про власну позицію щодо 60-ліття подій на „східних кресах” розмовляла народний депутат Леся Шовкун]
2317. Червоній, Василь. “Волинь 1943-44 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби?” *Волинь* (Рівне), Травень 30 (22), 2003, 6–7. [доповідь В. Червонія перед учасниками міжнародної наукової конференції „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, яка відбулася у Волинському державному університеті імені Лесі Українки 23 травня 2003 р.]
2318. Червоній, Василь. “Волинь 1943-44 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби?” *Слово і діло*, Травень 23 (20), 2003, 6–7. [доповідь В. Червонія перед учасниками міжнародної наукової конференції „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, яка відбулася у Волинському державному університеті імені Лесі Українки 23 травня 2003 р.]
2319. Червоній, Василь. “Нам потрібна вся правда.” *Персонал-плюс*, Квітень 24-30 (№16), 2008.
2320. Червоній, Василь. “Поляки відкривають 12 липня у Варшаві пам’ятник з антиукраїнським написом “Жертвам злочинів ОУН-УПА на Волині”. Інтерв’ю Олександр Бабак. *Слово і діло*, Квітень 11 (15), 2003, 6.
2321. Червоній, Василь. “Потрібне взаємне прощення: До 60-річчя трагічних подій на Волині.” *Сільські вісті*, Липень 8 (78), 2003, 1.
2322. Червоній, Василь. “Слово “екстермінація” має бути вилучене...” Інтерв’ю Олександр Бабак. *Слово і діло*, Червень 20 (24), 2003, 3.
2323. Черняк, В. “Не потрібно перетворювати відзначення 60-ї річниці Волинської трагедії на антиукраїнський шабаш.” Розмову вів І. Гошовський. *Волинь* (Рівне), Травень 9 (19), 2003, 2.
2324. Чех, Мирослав. “Як Москва відкривала ворота у пекло на Волині.” *Дзеркало тижня*, Квітень 6–12 (13), 2013, 14–15.
2325. Чиче, Олександр. “Волинська трагедія: Росія знову виграє?” *Українське слово*, Червень 5-11 (23), 2003, 5.
2326. Черногуз, Олег. “Волинська трагедія та київські юди.” *Нова газета* (Нью-Йорк), Липень 25 (30), 2013, 6-7.
2327. Чорнота, Олекса. “Що заважає польсько-українському примиренню?” *Україна молода*, Червень 5 (80), 2013, 1, 5.
2328. Шебеліст, Сергій. “Ігри в патріотів: спекулюючи на пам’яті про Волинь, українські та польські праві думають про майбутні вибори, а не про порозуміння між народами.” *День*, Липень 24 (128), 2013, 4.
2329. Шевців, Андрій. “УПА знову стає знаряддям боротьби за електорат у Польщі.” *Наше слово*, Травень 25 (21), 2008, 3, 5.
2330. Шевчук, Сергій. “Україна – Польща: вперед, ні кроку назад.” Розмову вела Олена Мех. *Україна і світ сьогодні*, Березень 1-7 (8), 2003, 1, 5.

-
2331. Шевчук, Сергій. “Відродження Інституту дослідів Волині.” Інтерв’ю вів Володимир Данилюк. *Віче*, Липень 3 (27), 2003, 5.
2332. Шептицький, Анджей. “Чи варто засуджувати волинський злочин.” *Український тиждень*, Квітень 26 – Травень 16 (17–18), 2013, 64.
2333. Шиліпук, С. “Волинська трагедія : прощення, як крок до порозуміння.” *Полісся*, Липень 16, 2013.
2334. Шкіль, Андрій. “Честь України – понад усе.” Розмову вів Володимир Тилішак. *Шлях Перемоги*, Липень 9 (28), 2003, 4; Липень 16 (29), 2003, 5.
2335. Шпак, Тетяна. “Як дорости до розуміння слів : “просимо вибачення і прощаємо”? : Теми українсько-польської трагедії 1943-1944 років на Волині була присвячена зустріч українських і польських істориків із представниками мас-медіа обох країн.” *Волинь-нова* (Луцьк), Червень 15 (66), 2013, 11.
2336. Ющенко, Віктор. “Будуймо демократію на Законі Правди: Лист лідера блоку „Наша Україна” редакторові „Газети виборчої” Адаму Міхніку з приводу 60-річчя Волинської трагедії.” *Україна молода*, Липень 9 (121), 2003, 4.
2337. Якименко, Микола, і Королюк Володимир. “Скорбота. Єднання.” *Голос України*, Липень 11 (127), 2003, 2.
2338. Якименко, Микола. “На Волині реконструкцію в Радимно вважають провокаційною.” *Голос України*, Липень 23 (134), 2013, 6.
2339. Якименко, Микола. “Прощаємо і просимо прощення.” *Голос України*, Липень 13 (128), 2013, 10.
2340. Ясенов, Евгений. «Вольнское примирение»: националисты против.» *Салон Дона и Баса*, Июль 11 (52), 2003.
2341. Austyn M. Wołyńskie tabu : Śześć projektów, rozbieżne definicje, kamuflujące niekiedy prawdziwy charakter i skalę zbrodni – w sejmowej komisji kultury ruszają dziś prace nad projektami uchwał upamiętniających ludobójstwo na polskich Kresach // *Nasz Dziennik*. – 2013. – 5 czerwca (Nr 128). – S. 3.
2342. Baranowski, Zenon. „Мапа пам’яті.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 9 (157), 2019, 3, 9.
2343. Baranowski, Zenon. „Ofiary żądają prawdy.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 12 (161), 2016, 5.
2344. Baranowski, Zenon. „Pamięć dla Wołynia: Sejm oddał hołd ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich w latach 1943–1945.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 23-24 (171), 2016, 1,6.
2345. Baranowski, Zenon. „Sejm nie zdążył.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (160), 2016, 8.
2346. Baranowski, Zenon. „Zbrodnie bez kary.” *Nasz Dziennik*, Sierpień 1–2 (178), 2020, 1, 3.
2347. Bazar, O. “Dwie prawdy o Wołyniu.” *Rzeczpospolita*, Czerwiec 28 (149), 2013, A14.
2348. Berdychowska, Bogumiła. „Spotkanie nad mogiłami?” *Rzeczpospolita*, Luty 22 (8), 2003.
2349. Biernacki, Jerzy, i Danuta Nespiak. „Nie tylko UPA i nie tylko Wołyń.” *Nasza Polska*, Lipiec 9 (28), 2013, 10.

-
2350. Borzęcki J. „69. rocznica zbrodni ludobójstwa na Polakach.” *Gazeta Polska*, (28), 2012, 25.
2351. Brzeziecki, Andrzej. „Przebacmy Ukraińcom: Zamknięcie kwestii Wołynia jest ważne dla stosunków polsko-ukraińskich, ale jeszcze ważniejsze dla nas samych, Polaków.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 9-10 (159), 2016, 29.
2352. Budzisz, Feliks. „O prawdę i godność: 60. rocznica ludobójstwa na Wołyniu.” *Nowa Myśl Polska*, (24/25), 2003, 17.
2353. Chrabota, Bogusław. „Też mam swój Wołyń.” *Rzeczpospolita. Plus-Minus*, Lipiec 6-7 (156), 2013, P2.
2354. Ciechanowicz Artur. „Polska i Ukraina nie chcą mówić o masakrze wołyńskiej.” *Dziennik*, (161), 2008, 14.
2355. Czackowska E., Kaczyński A., Śmiłowicz P. „Zbrodnia i pojednanie.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 10, 2003, X1.
2356. Czarkowski, M. „Cena prawdy.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 15, 2003, X1.
2357. Czartoryski-Sziler, Piotr. „Ukraińcy oklaskują Kunerta.” *Nasz Dziennik*, Wrzesień 17 (218), 2010, 6.
2358. Czawaga, Konstanty. „Pamięć i przestroga.” *Kurier Galicyjski*, Marzec 2-16 (9), 2009, 4-5.
2359. Czawaga, Konstanty. „Powinniśmy wybaczać, ale pamiętamy i chcemy pamiętać.” *Kurier Galicyjski*, Marzec 2-14 (4), 2011, 5.
2360. Czawaga, Konstanty. „77. rocznica zbrodni wołyńskiej. W dniach 11–12 lipca na Ukrainie modlono się w 77. rocznicę „Krwawej Niedzieli” na Wołyniu.” *Kurier Galicyjski*, Lipiec 16–30 (13), 2020, 5.
2361. Czech, Mirosław. „Jak Moskwa rozpełtała piekło na Wołyniu: co się naprawdę stało 70 lat temu.” *Gazeta Wyborcza*, (58), 2013, 22–24.
2362. Czech, Mirosław. „Polska nie tylko Polaków : 70. rocznica tragedii wołyńskiej.” *Gazeta Wyborcza*, (135), 2013, 13.
2363. Czech Mirosław. „Rekonstrukcje wołyńskie : po obchodach 70. rocznicy Wołynia.” *Gazeta Wyborcza*, (180), 2013, 26-27.
2364. Czech Mirosław. „Ukraińcy chcą pojednania : przed 70. rocznicą Wołynia.” *Gazeta Wyborcza*, (93), 2013, 37.
2365. Czech, Mirosław. „Wołyń: pamiętajmy razem : przed 70. rocznicą tragedii 1943 roku.” *Gazeta Wyborcza*, (132), 2013, 28–29.
2366. Dębski, Krzesimir. „Wołyń to było ludobójstwo.” Rozm. przepr. Mariusz Cieślík. *Rzeczpospolita. Plus-Minus*, Lipiec 6-7 (156), 2013, P4-P5.
2367. Deca, Ignacy. „Prawda fundamentem pojednania, wolności i pokoju: Homilia ks. bp. Ignacego Deca, ordynariusza świdnickiego, wygłoszona w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Kłodzku podczas Mszy św. połączonej z odsłonięciem i poświęceniem pomnika pamięci Polaków pomordowanych na Kresach Wschodnich przez ukraińskich nacjonalistów z OUN-UPA w latach 1939-1947.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 16-17 (164), 2011, 22.

-
2368. Dmitruczuk A., Grocholski M. „Pamięć o tragedii Kresów.” *Gazeta Wyborcza*, Wrzesień 18, 2008, 3.
2369. Domański, J. „Wstyd wołyński.” *Przegląd*, Luty 18–24, 2013.
2370. Dworczyk, Michał. “Spór o pamięć.” Rozmawia Wiesława Lewandowska. *Niedziela*, Lipiec 17 (29), 2016, 36–37.
2371. Dybicz, Paweł. „To było ludobójstwo: Gdyby rzezi wołyńskich dokonali Rosjanie, w każdym miasteczku byłby pomnik upamięniający ofiary.” *Przegląd*, Lipiec 29 (30), 2012, 8–9.
2372. Dybicz, Paweł. „Zbrodniczy rozkaz.” *Przegląd*, Sierpień 5-11 (32), 2019, 10–12.
2373. Dytkowski, Jacek. „Jak pamiętać o rzezi Wołynia?” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 14-15 (138), 2008, 2.
2374. Dytkowski, Jacek. „Ocaleńcy niepoprawni politycznie.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 25 (173), 2008, 1, 3.
2375. Dytkowski, Jacek. „Sahryń to nie Ostrówki.” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 22–23 (144), 2011.
2376. Dytkowski, Jacek. „Zawstydzająca postawa prezydenta.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 12-13 (162), 2008, 1, 3.
2377. Engelgard, Jan. „Jedwabne i Wołyń.” *Nowa Myśl Polska*, Lipiec 20-27 (29–30), 2003, 1.
2378. Engelgard, Jan. „Już raz Warszawa oskarżyła o Wołyń Sowietów.” *Myśl Polska*, Lipiec 17–24 (29/30), 2016, 17. [dot. odpowiedzialności za Rzeź Wołyńską]
2379. Ferenc-Chudy, Piotr. „Polacy mieli zniknąć z Wołynia.” *Gazeta Polska*, (28), 2010, 16–17.
2380. Ferfecki, Wiktor. „Lokalna pamięć o ludobójstwie.” *Rzeczpospolita*. Czerwiec 18 (140), 2013, A3.
2381. Ferfecki, Wiktor. „Starcie o Wołyń: PiS zwleka z uchwałą o rzezi z 1943 r., drażniąc Kresowian i opozycję.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 8 (158), 2016, A11.
2382. Ferfecki, Wiktor, i Szoszyn Rusłan. „Ukraina boi się Wołynia.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 13 (162), 2016, A3.
2383. Fragment „Komunikatu polsko-ukraińskiego” dotyczący „krwawego konfliktu obu narodów w latach 1941-44” // *Gazeta Wyborcza*. – 1995. – 27.07. – S.11.
2384. Gajda-Zadworna, Jolanta. „Zabici niepamięcią.” w *Sieci* 43 (2014): 50-52.
2385. Galek, Władysław. „List otwarty.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 12-13 (162), 2008, 31.
2386. Głębocki, Bartosz. „Wołyń w ukraińskim zwiercadle.” *Przegląd*, Lipiec 6 (27), 2003, 28.
2387. Gmitruk, Janusz. “Rola Polskiego Stronnictwa Ludowego w utrwalaniu prawdy o ludobójstwie na Kresach Wschodnich II RP.” *Zielony Sztandar: tygodnik*, Lipiec 13–19 (29), 2016, 16–17.
2388. Gmyz, Cezary. „Lech Kaczyński: Rzeź Wołynia to ludobójstwo.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 15 (164), 2008, A5.

-
2389. Gmyz, Cezary. „Smutna rocznica rzezi Wołynia.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 11, 2008, A-007.
2390. Gmyz, Cezary. „Spór o zburzone cerkwie i ludobójstwo na Wołyniu.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 24, 2008, A-005.
2391. Gmyz, Cezary. „Zapomnieli Wołyń, pamiętają cerkwie?” *Rzeczpospolita*, Lipiec 23, 2008.
2392. Godzinowski, Piotr. „Wojna polsko-ukraińska czyli Fortele marszałka Marka Kuchcińskiego.” *Dziennik Trybuna*, Lipiec 11-12 (136/137), 2016, 12.
2393. Górny, Grzegorz. „W cieniu Wołynia.” w *Sieci*, Sierpień 15-21 (33), 2016, 70-72.
2394. Grochal, Renata, i Leszczyński Adam. „Wołyń znów nas poróżni.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 22 (170), 2016, 1, 4.
2395. Hałacińska, Kinga. „Źródło przebaczenia: Po raz pierwszy w wolnej Polsce stowarzyszenia kresowe wyszły na ulice: przez Warszawie przeszedł ich Marsz Pamięci.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 21 (29), 2013, 26–27.
2396. Harłukowicz Jacek, Świerczyński M. „Sejmikowa awantura o Wołyń.” *Gazeta Wyborcza* (Wrocław), Sierpień 6, 2008, 1.
2397. Haszczyński, Jerzy. „Zwyczajne ludobójstwo na Wołyniu.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 13 (162), 2016, A2.
2398. Hercuń, Władysław. „Na fundamencie prawdy.” *Trybuna*, Maj 14 (111), 2003, 11.
2399. Hermaszewski, Mirosław. „Martwi mnie stosunek władz Ukrainy do OUN-UPA: z generałem wojsk lotniczych, pierwszym polskim kosmonautą Mirosławem Hermaszewskim o trudnej przeszłości.” Rozmawia Aleksander Szycht. *Myśl Polska*, Maj 4–11 (18–19), 2008, 16–17.
2400. Isakowicz-Zaleski, Tadeusz. „Dopoki nie staną krzyże...” Rozmawia Eugeniusz Tuzow-Lubański. *Myśl Polska*, Sierpień 30 – Wrzesień 6 (35–36), 2009, 4.
2401. Isakowicz-Zaleski, Tadeusz. „Rocznica Krwawej Niedzieli.” *Gazeta Polska*, Lipiec 28, 2010. <http://www.bibula.com/?p=24908>
2402. Isakowicz-Zaleski, Tadeusz. „Sahryń nie był ludobójstwem.” *Gazeta Polska*, Sierpień 3, 2011. <http://www.bibula.com/?p=41645>
2403. Isakowicz-Zaleski, Tadeusz. „Wołyński test naprawdę.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 5 (155), 2016, A 4.
2404. Jankiewicz, Leszek S. „Ilu Polaków wymordowała UPA?” *Myśl Polska*, (25/26), 2012, 16-17. [Ilościowe straty polskie w ludobójstwie dokonanym przez OUN-UPA i SS-Galizien.]
2405. Jackowski, Jan Maria J. „Ludobójstwo i polityka.” *Nasz Dziennik*, Sierpień 2-3 (180), 2008, 18-19.
2406. „Jedna prawda, dwie pamięci.” *Rzeczpospolita*, Październik, 25, 2002, X 1.
2407. Juszczenko, Wiktor. „Kamienie pamięci.” Przełożyli Bogumiła Berdychowska i Marcin Wojciechowski. *Gazeta Wyborcza*, Maj 31, 2003, 14.

-
2408. Kachelson, Dora. „Kto przeprosi za bestialstwo mordowanych Polaków?: fragment.” Rozm. przepr. Waldemar Brzozowski. *Nowa Myśl Polska*, (8), 2003, 11.
2409. Kaczyński, A. „Niech nic polskiego nie pozostanie.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 12, 2003, X 1.
2410. Kaczyński, A. „Ocalona pamięć Wołynia.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 7 (157), 2008, 22-23.
2411. Kaczyński, A. „Posłanie pojednania i przebaczenia.” *Rzeczpospolita*, 07. 04, 1997, X1.
2412. Kaczyński, A. „Żaden z grobów ofiar ukraińskich nacjonalistów nie jest do tej pory należycie oznaczony i upamiętniony.” *Rzeczpospolita*, Październik 31, 2003.
2413. Kalinowski, J. „Mord to mord.” Rozmawiał Paweł Smoleński; Jerzy Gumowski. *Gazeta Wyborcza*, Luty 2 (28), 2008, 16-17.
2414. Kalinowski, J. „Nie kłaniajmy się okolicznościom: Rozmowa z Jarosławem Kalinowskim, wicemarszałkiem Sejmu RP, przewodniczącym ogólnopolskiego Komitetu Obchodów 65. rocznicy ludobójstwa dokonanego przez OUN-UPA na ludności polskiej Kresów Wschodnich.” Rozmawiał Zbigniew Lipiński. *Myśl Polska*, Styczeń 20 (Nr.3). — 2008. — S. 1, 5.
2415. Kazmierska, Agata. „1341 sprawiedliwych.” *Rzeczpospolita*, (273), 2013, A 10.
2416. „Kiedyś mordowali. Teraz tu pracują.” *Forum* (Warszawa), Lipiec 19 – Sierpień 1 (15), 2019, 12-15.
2417. Kolecnyczenko, Wadim. „Nie można budować państwa na bagnie: rozmowa z deputowanym do parlamentu ukraińskiego z ramienia rządzącej Partii Regionów Ukrainy Wadimem Kolesnyczenką - organizatorem wystawy “Rzezie na Wołyniu: polskie i żydowskie ofiary OUN-UPA”. Rozm. przepr. Eugeniusz Tuzow-Lubański. *Myśl Polska*, (21/22), 2010, 6-7.
2418. Komorowski, Bronisław. „Za Wołyń odpowiadają Sowietci.” Rozm. przepr. Cezary Gmyz. *Rzeczpospolita*, Lipiec 24 (172), 2008, A-13.
2419. Konarski, Wawrzyniec. „Wołyń przemilczane ludobójstwo.” Rozmawia Robert Walenciak. *Przegląd*, Lipiec 4–10 (27), 2016, 16–21.
2420. Konieczny, Zdzisław. „Pawłokoma: niech przemówi historia, a nie polityka.” Rozm. przepr. Waldemar Moszkowski. *Nasz Dziennik*, (108), 2006, 14-15.
2421. Kościński, Piotr. „Dwie strony Bugu.” *Rzeczpospolita*. Plus-Minus, Lipiec 6 - 7 (156), 2013, P 3.
2422. Kościński, Piotr. „Pamięć o ofiarach Wołynia: Trzeba przekazywać prawdę o Wołyniu.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 12, 2003, X 1.
2423. Kosiewski, Piotr. „Odwaga ludzi Kościoła: apel o polsko-ukraińskie oczyszczenie pamięci.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 7 (27), 2013, 24.
2424. Kowal, Paweł. „Prawda i cierpliwość.” *Wprost*, Czerwiec 20-26 (25), 2016, 36–37.
2425. Krasnodębska, Sylwia. „Rocznicz rzezi wołyńskiej.” *Gazeta Polska*, Lipiec 10 (159), 2012, 9.

-
2426. Kruk, R. „Będzie pomnik ofiar Volynia.” *Gazeta* (Toronto), Listopad 15-17 (221), 2002, 15.
2427. Krzyżak, Tomasz. „Wołyń, polednanie, przebaczenie.” *Rzeczpospolita*, Czerwiec 28 (149), 2013, A5.
2428. Kuroń, Jacek. „Nie wolno zmuszać do pokuty: 60. rocznica wydarzeń na Wołyniu.” Rozm. przepr. Paweł Smoleński. *Gazeta Wyborcza*, Maj 31 – Czerwiec 1 (126), 2003, 15-16.
2429. Kuroń, Jacek. „Prawo potomków.” *Gazeta Wyborcza*, Kwiecień 24 (96), 2003.
2430. Leszczyński, Adam. „Rzeź czy ludobójstwo?” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 22 (170), 2016, 4.
2431. Łętowski, Maciej. „Wołyń – pamiętamy.” *Tygodnik Solidarność*, Lipiec 11 (28), 2003, 7.
2432. Lewicki, Stanisław. „Kto prowokuje w Hucie Pieniackiej?” *Mysł Polska*, Luty 5 (5/6), 2017, 3.
2433. Machcewicz, P. „Temat drażliwy dla historyków.” *Rzeczpospolita*, Październik 29, 2002, X 1.
2434. Majewski, Paweł. „Pamięć bez Ukraińców.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 12 (161), 2013, A4.
2435. Małyszczycycki, Zbigniew. „Nie ma dwóch prawd o tej zbrodni: 60. rocznica ludobójstwa na Wołyniu.” *Nowa Mysł Polska*, 26, 2003, 17.
2436. Małyszczycycki, Zbigniew Z. „Wojna chłopska na Wołyniu?” *Mysł Polska*, (8), 2008, 9. [Polem. z: Kalinowski: mord to mord / Jarosław Kalinowski ; rozm. przepr. Paweł Smoleński // *Gazeta Wyborcza*. - 2008, nr 28]
2437. Mariański Antoni. „Garść prawdy dla miłośników OUN-UPA.” *Mysł Polska*, Lipiec 6-13 (27-28), 2008, 20.
2438. Mariański, Antoni. „Nie ma jednej pamięci Wołynia?” *Mysł Polska*, Czerwiec 8-15 (23-24), 2008, 12-13.
2439. Mariański, Antoni. „Pytania do Lecha Kaczyńskiego.” *Mysł Polska*, Sierpień 17-24 (31-32), 2008, 12.
2440. Masłoń, Kr. „Temat drażliwy dla historyków.” *Rzeczpospolita*, Październik 22, 2002, X1.
2441. Masłoń, Kr. „Zaplanowane ludobójstwo.” *Rzeczpospolita*, Grudzień 11, 2004, X1.
2442. Maziarski, Wojciech. „Racja stanu. Pojednanie „wyklętych” i „rezunów”.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 10 (158), 2017, 10.
2443. Medwedczuk, Wiktor. „Podwójna tragedia.” *Trybuna*, Kwiecień 8 (83), 2003, 11-12.
2444. Medwedczuk, Wiktor. „Wołyń, nasz wspólny ból.” Tłum. Marcin Wojciechowski. *Gazeta Wyborcza*, Kwiecień 24 (96), 2003, 15.
2445. Memches, Filip. „Kłopot PiS z Wołyniem.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 8 (158), 2016, A4.

-
2446. Michnik, Adam. „Rana Wołynia.” *Gazeta Wyborcza*, Listopad 10-12, 1995, 18–19.
2447. Mokrzycki, Mieczysław. „Czyż można zapomnieć ludobójstwo? Homilia ks. abp. Mieczysława Mokrzyckiego, metropolity lwowskiego obrządku łacinskiego, wygłoszona podczas Eucharystii sprawowanej w katedrze w Łucku, za ofiary zbrodni wołyńskiej, 14 lipca 2013 roku.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 18 (166), 2013, 19–20.
2448. Motyka, Grzegorz. „Zbrodnia wołyńska: prawda i demagogia. Odpowiedź / Mirosław Czech.” *Gazeta Wyborcza*, (140), 2013, 8. [Polem. z: Polska nie tylko Polaków : 70. rocznica tragedii wołyńskiej / Mirosław Czech // *Gazeta Wyborcza*. - 2013, nr 135]
2449. Nałecz, Tomasz. „Nie watować prawdy o Wołyniu.” Rozmawiali Wiktor Ferfecki i Michał Szuldrzyński. *Rzeczpospolita*, Czerwiec 13 (135), 2013, A5.
2450. Naleźniak Paweł. „Wołyńska hekatomba Polaków.” *Gazeta Polska*, Lipiec 9 (158), 2012, 10.
2451. „Nie ma zgody na kłamstwo.” *Myśl Polska*, Czerwiec 1 (22), 2008, 3.
2452. Nieśpiał, Tomasz. „Wołyń 1943 to było ludobójstwo: 66. rocznica mordów.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 13 (162), 2009, A4.
2453. Niewiński Jan. „List otwarty do prezydenta Lecha Kaczyńskiego.” *Myśl Polska*, Sierpień 17-24 (33-34), 2008, 3.
2454. Niewiński, Jan. „Ludobójstwo w oparach kłamstwa.” *Myśl Polska*, Maj 20-27 (21-22), 2012, 8–9.
2455. Niewiński, Jan. „O prawdę i pamięć.” Rozm. przepr. Zbigniew Lipiński. *Myśl Polska*, (41/42), 2011, 5.
2456. Niewiński, Jan. „Skończyć z przemilczaniem zbrodni OUN-UPA!” *Myśl Polska*, Lipiec 20-27 (29-30), 2008, 1, 3.
2457. Niewiński, Jan. „Wokół 65. rocznicy banderowskiego ludobójstwa na Kresach.” *Myśl Polska*, Wrzesień 27 (39), 2009, 10.
2458. Dębski, Krzesimir. „O Kresach, UPA i Lwowie... Rozmowa z Krzesimirem Dębskim, kompozytorem.” *Myśl Polska*, Lipiec 6-13 (27-28), 2008, 18-19.
2459. Olczyk, Eliza. „Rzeź i polityka.” *Wprost*, Czerwiec 20–26 (25), 2016, 28-29.
2460. Osadczyk, Bohdan. „Musimy odpuścić sobie nawzajem swoje winy: cienie Wołynia.” Rozm. przepr. Antoni Zambrowski. *Tygodnik Solidarność*, (24), 1997, 12–13.
2461. Pabis, M. „Zbrodnie trzeba potępić.” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 30 (150), 2003, 1, 2.
2462. Paź, Bogusław. „Wołyń, ludobójstwo i pisowska polityka przemilczeń.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Czerwiec 24 (26), 2013, XXXVIII–XXXIX. [polemika z: Trzeba mówić o Wołyniu / Przemysław Żurawski vel Grajewski // *Gazeta Polska Codzienna*. 2013, nr 512]
2463. Paź, Bogusław. „Wołyń: nienazwane ludobójstwo.” *Przeгляд*. – Czerwiec 5 (23), 2013, 42–44. [zawiera polemika z: Nie obciążać Ukrainy za tę zbrodnię / Paweł Kowal; rozm. przepr. Wiktor Farfecki // *Rzeczpospolita*. – 2013. – Nr 111).

-
2464. "Pięte: nie zabijaj : orędzie biskupów Kijowsko-Halickiego Arcybiskupstwa Większego Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego do wiernych i wszystkich ludzi dobrej woli w 70. rocznicę tragedii wołyńskiej." Tł. Bogdan Pańczak. *Gazeta Wyborcza*, (70), 2013, 30.
2465. Pięćak, Wojciech. „Cień Wołynia.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 17 (29), 2016, 20–24.
2466. Pięćak, Wojciech. „Wołyń 1943 – 2013.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 21 (29), 2013, 9.
2467. Piersiak, T. „Rocznica rzezi wołyńskiej.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 7, 2008, 5.
2468. Pierzak, Leszek. „Wołyńska zagłada Polaków.” *Uważam Rze*, (27), 2013, 52-54.
2469. Piętka, Bohdan „Poroszenko kreuje anty-Wołyń.” *Myśl Polska*, Lipiec 29 – Sierpień 6 (31/32), 2018, 4-5.
2470. Piętka, Bohdan. „Przerwać pogenocydalną fazę ludobójstwa.” *Myśl Polska*, Lipiec 31 – Sierpień 7 (31-32), 2016, 17.
2471. Platajs, J. „Po Polakach pozostały mogiły...” *Rzeczpospolita*, Lipiec 10, 2008.
2472. Polkowski Jan. „Wołyń, lata czterdzieste XX wieku.” *Rzeczpospolita*, (93), 2013, P 18-19 [fragm. powieści „Ślady krwi”].
2473. Popowycz, Myrosław. „Drogi i bezdroża UPA.” Rozmawia Dana Romanec. *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, (9), 2005, 88–98.
2474. Portnow Andrij. „O kompleksie ofiary z czystym sumieniem, lub ukraińskie interpretacje „rzezi wołyńskiej” 1943 r.” *Kurier Galicyjski*, Czerwiec 30 – Lipiec 14 (12), 2011, 8–9.
2475. Portnow, Andrij. “Wiele przed nami: Wołyń 70 lat później.” Rozm. przepr. Tomasz Horbowski, Piotr Kosiewski. *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, (28), 2013, 28.
2476. Potocki, Michał. “Polsko-ukraińskie pojednanie.” *Dziennik Gazeta Prawna: prawni, biznes, polityka*, Lipiec 12 (134), 2013, A2, A4.
2477. Prawie 2000 osób oddało hołd ofiarom OUN-UPA w Legnicy // *Myśl Polska*. – 2008. – 3-10 sierpnia (Nr.31-32). – S.3.
2478. Prus, Edward. „60 rocznica apogeum kresowego Holocaustu.” *Tylko Polska*, Maj 1–7 (18), 2003, 12–13.
2479. Prus, Edward. „Krwawiące Kresy: 60 lat później.” *Tylko Polska*, Lipiec 3–16 (27-28), 2003, 1, 8.
2480. Prus, Edward. „Tak zwana UPA: 60. rocznica apogeum ludobójstwa na Kresach.” *Tylko Polska*, Lipiec 1–14 (27-28), 2004, 9.
2481. Prus, Edward. „Ukraino, pokochaj prawdę!” *Tylko Polska*, Sierpień 14– 27 (33-34), 2003, 7.
2482. „Przebaczyć, ale pamiętać.” *Gazeta Wyborcza*, Kwiecień 05, 1997.
2483. Przekiel, Przemysław. “Kto się boi prawdy o Wołyniu?” *Dziennik Trybuna*, Lipiec 8-10 (135), 2016, 2.

-
2484. Przewoźnik, Andrzej. „Tragiczne ślady historii.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 11, 2008, R-001.
2485. Rapacki M., Kamiński S. „Wołyń dzieli Ukrainę.” *Gazeta Wyborcza*, Marzec 2, 2004, 19.
2486. Raszewska, Grażyna. „Wołamy o pojednanie.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 15 (163), 2013, A3.
2487. Roch, Sławomir. „Najkrwawsza Niedziela: w 55. rocznicę ludobójstwa na Kresach.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 11-12 (137), 1998, 8–9.
2488. Romaszewska-Guzy, Agnieszka. „Wołyń to nasz kościotrup w szafie.” Rozmawiały Eliza Olczyk i Joanna Miziołek. *Wprost*, Czerwiec 20-26 (25), 2016, 33-35.
2489. Rosolak, Maciej. „Genocidium atrox, czyli ludobójstwo straszliwe.” *Rzeczpospolita*, Kwiecień 28 (14), 2011.
2490. Rozesłańska, Maria. „Operacja „Wisła”: zakończyła banderowskie ludobójstwo.” *Myśl Polska*, Marzec 27 – Kwiecień 2 (13/14), 2017, 4.
2491. Rutkowska, Małgorzata. „Wołyń męczenników.” *Nasz Dziennik*, Wrzesień 2-3, 2017, 8–9.
2492. Ryba, Mieczysław. „Wołyń a Ukraina w UE.” *Nasz Dziennik*, (165), 2013, 12.
2493. Ryś, Grzegorz. „Zródło przebaczenia: Wołyń: 70 lat później.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 19 (29), 2013, 26.
2494. Samborski, Tadeusz. „Nie można pozwolić, by te zbrodnie pokryła niepamięć.” *Myśl Polska*, Lipiec 3 (27/28), 2014, 18.
2495. Samborwski, Tadeusz. “Falszywa historia rodzi fałszywą politykę: rozmowa z Tadeuszem Samborwskim – wiceprezesem komitetu budowy pomnika ofiar ludobójstwa dokonanego przez OUN-UPA na ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach 1939-1947.” Rozm. przepr. Zbigniew Lipiński. *Myśl Polska*, Maj 20 (20), 2007, 15.
2496. Samborwski, Tadeusz. “Dziękuję tym, którzy głoszą prawdę.” *Nowa Myśl Polska*, Sierpień 10 (32), 2003, 11.
2497. Samborwski, Tadeusz. „Zbrodnia ludobójstwa na Kresach nie jest sprawa zamknięta.” *Myśl Polska*, Lipiec 30 – Sierpień 6 (31/32), 2017, 14–15.
2498. Serwetnyk, T., i Stróżyk J. „Prezydent i rocznice ludobójstwa.” *Rzeczpospolita*, Listopad 20, 2008, A-006.
2499. Siemasko, Ewa. “Ludobójcy w panteonie.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 16 (164), 2015, 19.
2500. Siemaszko, Ewa. “Lęk przed prawdą: Jak zostaną uczczone ofiary wołyńskiego ludobójstwa OUN-UPA na Polakach?” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 9 (133), 2016, 20.
2501. Siemaszko, Ewa. “Niewygodna prawda, niechciana pamięć.” *Nasz Dziennik*, Lipiec 11 (160), 2012, 11.
2502. Siemaszko, Ewa. „Prawda przede wszystkim: 60 lat po tragedii wołyńskiej.” *Tylko Polska*, Lipiec 17– 30 (29-30), 2003, 16.

-
2503. Siemaszko Ewa. „Rugowanie prawdy o Wołyniu.” *Nasz Dziennik*, (117), 2013, 13.
2504. Siemaszko, Ewa. „Rzucali nam kłody pod nogi.” *Nowa Myśl Polska*, Styczeń 5-12 (½), 2003, 17.
2505. Siemaszko, Ewa. “Trzecie ludobójstwo: Przed 11 lipca – bez dnia pamięci ofiar zbrodni wołyńskiej?” *Nasz Dziennik*, Lipiec 6 (156), 2016, 16.
2506. Siemaszko, Ewa. “Ukraiński odwet : Państwo ukraińskie dąży do rozszerzenia kultu OUN-UPA na całe społeczeństwo.” *Nasz Dziennik*, Sierpień 10 (186), 2016, 12.
2507. Siemaszko, Ewa. „Wokół rocznicy prowadzona jest gra? : z Ewą Siemaszko, wybitną badaczką zbrodni dokonywanych na Polakach przez OUN-UPA, rozmawia Anna Wiejak.” *Nasza Polska*, Styczeń 23 (4), 2013, 14.
2508. Siemaszko, Ewa. „Wołyński genocyd : 60. rocznica ludobójstwa na Ukrainie.” *Tygodnik Solidarność*, Lipiec 11 (28), 2003, 10–11.
2509. Siwiec, Marek. „Nie robić krwi.” *Gazeta Wyborcza*, Marzec 8-9, 2003, 18-19.
2510. Skórzyński, J. „Prawda i przebaczenie.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 11, 2003, X1.
2511. Smoleński, Paweł. „Krok ku zgodzie.” *Gazeta Wyborcza*, Czerwiec 24, 2003.
2512. Srokowski, Stanisław. “Albo mówimy prawdę, albo kłamiemy.” Rozmawia Michał Soska. *Nasza Polska*, Marzec 3 (9), 2015, 13.
2513. Srokowski, Stanisław. „Kłamstwo o Kresach zabija drugi raz.” Rozmawia Maja Narbutt. *Rzeczpospolita*, Lipiec 19 (168), 2008, A16-A17.
2514. Srokowski, Stanisław. „Ukraińscy, nie kłamcie.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 10 (159), 2013, A9.
2515. Srokowski, Stanisław. „Wielka ciemność spowiła Kresy: Prerażający opis zbrodni na Wołyniu: Fragmenty rozmowy ze Stanisławem Srokowskim, autorem głośnej książki „Nienawiść”.” Rozmawiał Stanisław Bereś. *Angora*, Styczeń 28 (4), 2007, 56-57.
2516. Streżmy się matejkizacji „Wołynia” i wojen o pomniki.” Debata Adam Balcer, Paweł Kowal, Witold Szablowski, Zbigniew Parafianowicz, Andrij Deszczycia, Ołena Babakowa. *Gazeta Prawna: prawo, biznes, polityka*, Październik 14–16 (200), 2016, A24–A25.
2517. Strożyk, Jarosław, i Dłużniewski Marek. „Czy rzeź Wołynia to ludobójstwo.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 14 (163), 2008, A8.
2518. Sycz, Miron. „Krwawy węzeł: Wołyń po 70 latach.” Rozm. przepr. Paweł Reszka. *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Kwiecień 12 (15), 2013, 4–6.
2519. Szeptycki, Andrzej. „Dlaczego polski narodowiec nie lubi Ukraińców.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 11 (160), 2016, 14.
2520. Szewszuk, Światosław. „Polacy mają też winy wobec nas.” Rozm. przepr. Krzysztof Tomasik, Marcin Preciszewski. *Rzeczpospolita*, Maj 13 (110), 2013, A12.
2521. Śladowska, Monika. „Mykoła Łebed – architekt ludobójstwa.” *Myśl Polska*, Marzec 15 (11/12), 2014, 18.

-
2522. Śladowska, Monika. „Zawiedzione nadzieje „pojednania”.” *Myśl Polska*, Luty 26 – Marzec 4 (9-10), 2012, 8-9.
2523. Śladowska, Monika. „Zasypywanie śladów zbrodni ludobójstwa.” *Myśl Polska*, (35/36), 2015, 16.
2524. Śladowska, Monika. „Oczyszczuwalne akcje” ukraińskich nacjonalistów.” *Myśl Polska*, Czerwiec 19-26 (25–26), 2016, 16.
2525. Śladowska, Monika. „Prawda historyczna i polityka.” *Myśl Polska*, Luty 26 – Marzec 5, 2017, 15.
2526. Śmiech, Adam. „Banderowic grozi i poucza!” *Myśl Polska*, Lipiec 6–13 (27-28), 2008, 17.
2527. Śmiech, Adam. “Potępienie UPA I pamięć ofiar: Uchwała Sejmiku Opolskiego.” *Myśl Polska*, Grudzień 6-13 (49–50), 2009, 3.
2528. Talaga, Andrzej. “Wołyń a ukraińska racja stanu.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 13-14 (162), 2013, A6.
2529. Turkowna, Anna. “Rzeź wołyńska.” *Myśl Polska*, Lipiec 10 (27/28), 2013, 8.
2530. Turowski, Stanisław. “Dlaczego zabijano w tak okrutny sposób?” *Przegląd*, (30), 2011, 50.
2531. Ukielski, Paweł. „Zbrodnia wołyńska była ludobójstwem.” Rozmawia Wijciech Wybranowski. *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Lipiec 4-10 (27-28), 2016, 72–73.
2532. “Ukrainian and Polish presidents urge reconciliation over 43-44 Volyn events.” *Вільна думка*, Липень 28 – Серпень 10 (30-31), 2003, 27.
2533. Wasilewski, Krzysztof. „Rzezie na Wołyniu.” *Przegląd*, Lipiec 17 (28), 2011, 10–17.
2534. Wiejak, Anna A. „Myśmy za mało was, Polaków wywieszali”. Wokół 70. rocznicy mordów dokonywanych na Kresach przez OUN-UPA.” *Nasza Polska*, (22), 2012, 11.
2535. Wiejak, Anna. “Budujmy na prawdzie.” *Nasza Polska*, (29), 2010, 10–11.
2536. Wiśniewska, K. „Wołyń. Kościoły razem przeciw nienawiści.” *Gazeta Wyborcza*, Czerwiec 29-30 (150), 2013, 22.
2537. Wojciechowski, M. „Czy rocznica musi dzielić?” *Gazeta Wyborcza*, Maj 31 (126), 2003, 17.
2538. Wojciechowski, M. „Nie ma jednej pamięci Wołynia.” *Gazeta Wyborcza*, Kwiecień 21 (94), 2008, 25.
2539. Wojciechowski, Maciej. „Nie milczeć o Wołyniu.” Rozmawiał Piotr Zychowicz. *Rzeczpospolita*, Lipiec 11–12 (161), 2009, A2.
2540. Wojciechowski, Marcin. „Ukraina nie wie o Wołyniu.” *Gazeta Wyborcza*, – Lipiec 10 (160), 2008, 19-20.
2541. „Wołyńska tragedia.” Rozmawiał W. Biały. *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 11, 2003, 7.
2542. Wozniak, Taras. “Wołyń 1943. Trzeba mówić, jak było.”; Tł. Anna Kupińska. *Gazeta Wyborcza*, (70), 2013, 31.

-
2543. Wroński, Paweł. „Wołyń to ludobójstwo.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 12 (161), 2016, 4.
2544. Zalewski, Paweł. „Szansa na pojednanie.” *Rzeczpospolita*, Czerwiec 17 (139), 2013, A10.
2545. Zambrowski, Antoni. „Krwawe kasztany UPA: NKWD inspirowała rzeź Polaków na Wołyniu.” *Tygodnik Solidarność*, (29), 2001, 16.
2546. Zambrowski, Antoni. „Polsko-ukraińska kwadratura koła.” *Gazeta Polska*, Maj 28 (22), 2008, 12.
2547. Zechenter Anna. „Kresami szła śmierć...: srody z historią.” *Nasz Dziennik*, Czerwiec 22 (144), 2016, 15.
2548. Zgorzelski, Piotr. „PiS zapomina o tragedii wołyńskiej.” *Mysł Polska*, Lipiec 3-8 (27/28), 2018, 4-5.
2549. Zgorzelski, Piotr. „Prawo do pamięci o Wołyniu.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 10 (134), 2016, A12.
2550. Ziemkiewicz, Rafał A. „Wołyń – anatomia niepamięci.” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Czerwiec 17-23 (21), 2013, 68-70.
2551. Ziemkiewicz, Rafał A. „Wołyń – kłamstwo katyńskie III RP.” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Lipiec 11-17 (28), 2016, 34-36.
2552. Ziemkiewicz, Rafał A. „Zmowa milczenia o rzezi wołyńskiej.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 14 (163), 2008, A2.
2553. Ziółkowski M., i Kamiński S. „Most nad Wołyniem.” *Gazeta Wyborcza*, Lipiec 29, 2003, 13.
2554. Zubowicz, B. „Hołd dla ofiar, prawda dla wszystkich.” *Rzeczpospolita*, Luty 27, 2009.
2555. Żaryn, Jan. „Jasny komunikat.” Rozmawia Rafał Pazio. *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Lipiec 16-23 (29-30), 2016, X.
2556. Żaryn, Jan. „Strach przed świadkami Wołynia.” *Rzeczpospolita*, Lipiec 14 (163), 2009, A15.
2557. Żurawski vel Grajewski, Przemysław. „Trzeba mówić o Wołyniu.” *Gazeta Polska Codzienna*, (512), 2013.
2558. Żurek, Stanisław. „Falsz pojednania: 60-lecie ludobójstwa UPA na Wołyniu. Ludobójstwa ciąg dalszy – sierpień 1943 (cz.II).” *Tylko Polska*, Sierpień 14-27 (33-34), 2003, 1, 4-6.
2559. Żurek, Stanisław. „Krzyżowany Wołyń – kwiecień 1943.” *Tylko Polska*, Kwiecień 3-9 (14), 2003, 4-6.
2560. Żurek, Stanisław. „Rzeź – lipiec 1943 (część II: 15 – 31 lipiec).” *Tylko Polska*, Lipiec 17-30 (29-30), 2003, 18-21.
2561. Żurek, Agnieszka. „Milczenie nie jest rozwiązaniem.” *Tygodnik Solidarność*, Lipiec 17 (29), 2015, 30-31.
2562. Zychowicz, Piotr. „Ludobójstwo na Wołyniu – temat zakazany?: polemika z „Gazetą Wyborczą”: nie można cenzurować historii w imię pojednania między

Polakami a Ukraińcami: autor „Wołyńia zdradzonego” odpowiada Pawłowi Smoleńskiemu z „Gazety Wyborczej”.” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Sierpień 19-25 (34), 2019, 59-61.

2563. Zychowicz, Piotr. „Wołyń Trupich Pól: przyczyny, metody i okoliczności rzezi.” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Wrzesień 30 – Październik 6 (40, dod. Hekatomba Polaków 1937-1953. Cz 3, Zbrodnie ukraińskie), 2019, 74-76.
2564. Żyła, Marcin M. „Czas grekokatolików: polscy i ukraińscy katolicy: razem o Wołyńiu.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Czerwiec 30 (26), 2013, 18.

Монументи, пам'ятні дошки на вшанування жертв українсько-польського конфлікту

2565. Białowas, Jan. “Upamiętnienia zbiorowych mogił Polaków ofiar UPA w województwie tasnopolskim.” *Na Rubieży* 99 (2008): 48–50.
2566. Culęch, Anna. „Tablica pamięci w Katowicach: Odsłonięcie i poświęcenie pamięci ofiar zbrodni na Polakach na Kresach w latach 1939 – 1947.” *Na Rubieży* 105 (2009): 36–37.
2567. Jawna-Skomorowska, Czesława, oprac. „Pomnik – mauzoleum miejsce święte dla kresowian.” *Na Rubieży* 100 (2008): 33–35.
2568. Filipowski, Czesław. „Falszerstwa na cmentarzu w Hucie Pieniackiej.” *Na Rubieży* 84 (2006): 25–
2569. Odrycki, Karol. „Pomnik ofiar ludobójstwa.” *Cracovia Leopoldis: kwartalnik* 4/40 (2004): 46–47.
2570. „Odsłonięcie Pomnika Pamięci w Marwicach powiat Gorzów Wielkopolski, województwo Lubuskie.” *Na Rubieży* 60 (2002): 1–2.
2571. Rotbert, H., red. *Pomnik tragedii Wołyńskiej 1943-1944 na Skwerze Wołyńskim w Warszawie*. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy AK, okręg Wołyński, 2004.
2572. Selwa, Jan. „Wokół pomnika ofiar ludobójstwa.” *Na Rubieży* 45 (2000): 7–
2573. Siekierka, Szczepan, Komański Henryk. *Przewodnik: pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie Polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i tzw. Ukraińską Powstańczą Armię (UPA) w latach 1939-1947*. [Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów]. Wrocław: „Jakopol”, 2007.
2574. Szczablewska-Siwiek, Katarzyna. „Boże, dopomóż przebaczyć.” *Niedziela* (F) 41 (2011): VI–VII.
2575. „Uroczystość poświęcenia pomnika upamiętniającego ofiary zbrodni popełnionych na Wołyńiu przez OUN-UPA.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/79 (2003): 18.
2576. Zych, Witold. Monumentalny pomnik Andrzeja Pityńskiego „Rzeź Wołyńska”: artystyczna wizja zbrodni ludobójstwa ukraińskich nacjonalistów z OUN-UPA na narodzie polskim. W *Kresy: należna prawda i pamięć, nie zemsta: Materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2018 r.* Red. pracy zbiorowej Krzysztof Bąkała, Witold Listowski, Tadeusz Skoczek, 199-209. Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2019.

2577. „Не бути в'язнями історії”: У селі Павлівці на Волині відкрито пам'ятник українсько-польського примирення „Пам'ять – скорбота – єднання”. *Сільські вісті*, Липень 15 (81), 2003, 1.
2578. Боярчук, Петро. “Реквієм над Красним Садам.” *Волинь-нова* (Луцьк), Квітень 24 (45), 2012, 7.
2579. Гаврилюк, Юрій. “Пробна куля: У Перемишлі звели пам'ятник циганським дітям, зробивши з них “жертв УПА”.” *Львівська газета*, Травень 31 (90), 2007, 1–2.
2580. Головачук, Світлана. “Свіча за Красний Сад.” *Волинська газета*, Квітень 26 (17), 2012, 1, 8.
2581. Мельник, Лідія, і Юрочко Богдан. “Розхитане дерево міфів: “Документ – підтвердження злочинної діяльності УПА – фальшивка”.” *Львівська газета*, Травень 25–27 (87), 2007, 1–2.
2582. Поліщук, Григорій, і Дідик Олег. “Воскресіння пам'яті про Красний Сад.” *Горohівський вісник*, Квітень 21 (16), 2012, 1–2.
2583. Романюк, Ніна. “Молитвою і каяттям... Час примирив жертв польсько-українського конфлікту 1943-1944 років. Чому ж не завжди знаходять порозуміння живі?” *Україна молода*, Жовтень 19 (187), 2011.
2584. Шиманський, Олександр. “Знову Волинь: Ще два пам'ятники забитим полякам.” *Україна молода*, Листопад 8 (208), 2003, 2.
2585. Юзепчук, Ольга. “До 70-річчя Волинської трагедії відкриють два пам'ятники невинно убієнним.” *Відомості. інфо*, Червень 13-19 (24), 2013, 5.
2586. Gietka, Edyta. “O pomniku, który jeździł kolejno.” *Polityka*, Kwiecień 3–9 (14), 2019, 35–37.
2587. Kamieniecki, Mariusz. „Zdemontowali pomnik, bo nie był poprawny politycznie.” *Nasz Dziennik*, Październik 17 (244), 2008.
2588. Kamińska, Ewa, і Kamiński Tomasz. “ Nie możemy zapomnieć, możemy wybaczyć.” *Niedziela*, Październik 29 (44), 2017, III. [wmurowanie, na skwerze Ofiar Wołynia, kamienia pod pomnik upamiętniający Polaków zamordowanych podczas zbrodni wołyńskiej]
2589. Kruczek, Adam. “Możemy stracić dowody. IPN jest zaniepokojony ukraińską zapowiedzią prac w Hucie Pieniackiej.” *Nasz Dziennik*, Luty 28 (50), 2019, 1, 5.
2590. Kruczek, Adam. „Trzydziści cztery krzyże wołyńskie.” *Nasz Dziennik*, Maj 31 (125), 2013, 11.
2591. Makuch, Marek Wojciech. „Pomnik ofiar UPA musi stanąć : rozmowa z Markiem Makuchem - radnym Rady Warszawy, kandydatem do Sejmu RP z listy PIS.” *Myśl Polska*, (42), 2007, 5.
2592. Mariański, Antoni. „Pomnik ofiarom UPA.” *Myśl Polska*, (27/28), 2007, 8.
2593. Mącka, Anna. „Drzazga na cztery metry. 20 lat temu w Hruszowicach postawiono pomnik ku czci UPA. Nikt nie wie, co z nim teraz zrobić.” *Przegląd*, Lipiec 7-13 (28), 2014, 50–52.

2594. Mogiła-Lisowski, Zygmunt. „Tablica prawdy o męczeństwie Wołynia.” Rozmawiał Zbigniew Lipinski. *Nowa Myśl Polska*, Październik 12 (41), 2003, 11.
2595. Piętka, Bohdan. „Profanacje we Lwowie i Podkamieniu w cieniu Intermarium.” *Myśl Polska*, Marzec 26 – Kwiecień 2 (13/14), 2017, 8.
2596. Pospishil, Alina. „Ofiary Wołynia upamiętnione.” *Gazeta Wyborcza* (Lublin), Lipiec 12 (160), 2018, 1.
2597. “Rusza sprawa budowy pomnika Ofiar OUN-UPA.” *Myśl Polska*, (8), 2007, 13.
2598. Rutkowska, Ada, Stola Dariusz. “Falszywy opis, prawdziwe zbrodnie.” *Rzeczpospolita*, Maj 19 (116), 2007, X 1.
2599. Siemaszko, Władysław. “Kontrowersyjne pomniki wdzięczności.” *Nowa Myśl Polska: tygodnik poświęcony życiu i kulturze narodu*, (24/25), 2004, 11. [dot. Projektu pomnika “Ukraińskim Przyjaciołom Polaków 1943-1946”]
2600. „Skandal w Przemysłu z UPA w tle.” *Myśl Polska*, Październik 19 (42), 2008, 12.
2601. Szycht, Aleksander. „Na straży pomnika zbrodniarzy.” *Myśl Polska*, Sierpień 31 – Wrzesień 7 (35-36), 2014, 7.
2602. Śmiech, Adam. „Tablica pamięci ofiar baderowców w Pabianicach.” *Myśl Polska*, Listopad 2 (44), 2008, 11.
2603. Urbanowski, Bohdan. „Ludzkie zbrodnie, nieludzkie pomniki.” *Gazeta Polska*, (29), 2008, 16–18.
2604. Ziętał, Norbert. „Ogłocony pomnik ofiar UPA.” *Nowiny*, Październik 8 (197), 2008, 4.

«Волинсько-малопольська трагедія» у літературі та мистецтві

2605. Baniewicz, Artur. *Wołyński gambit: śledztwo w czasach zbrodni*. Kraków: Znak Horyzont, 2019.
2606. Baraniecka-Olszewska, Kamila. Praktyki pamięci: inscenizacja rzezi wołyńskiej jako przedmiot sporu o pamięć. W *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*. Instytut Studiów Politycznych PAN, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej. Pod redakcją Zuzanny Bogumił i Andrzeja Szpocińskiego, 179-195. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018.
2607. Fukumoto, Kenshi. “A review on the film “Wołyń” of Wojciech Smarzowski: on the contemporary relationship between Poland and Ukraine in memory politics.” *Language, Culture, Politics: international journal* 1 (2017): 245–255.
2608. Jaśniewski, Maciej. “Wołyń” Smarzowskiego w kilku słowach.” *KIH-a: kurier Instytutu historii* 2-3/98-99 (2016): 25–26.
2609. Karłowicz, Leon, zebrał i oprac. *Tam za Bugiem*. T. 5 [antologia poezji]. Lublin: Polihymnia, 2001.
2610. Kejne Wojciech. „Biegliśmy, lecz śmierć miewała bliżej, gdyż szła od współziomków.” *Biuletyn Informacyjny*. 27 *Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 3/79 (2003): 4.
2611. Kołtun, Krzysztof. *Psalter z Porycka*. Kraków: Fall, 2004.

-
2612. Kołtun, Krzysztof. *Rodopis z Wołynia*. Kraków: Fall, 2007. [Zawiera m. in. Wiersze: Panny z Wołynia, s. 55–58; Orzełek, s. 59; Wiśniowiec, s. 61; Ruiny Podkamienia, s. 62; Rodopis z Wołynia, s. 68–70].
2613. Kołtun, Krzysztof. *Wołyńska litania* [Instytut Badań Kościelnych w Łucku]. Biały Dunajec ; Ostróg : “Wołanie z Wołynia”, 2012.
2614. Kuba, Armana. „Siekierzada Wojciecha Smarzowskiego.” *Magazyn filmowy SFP* 06 (2016): 42.
2615. Iskra-Kozińska, Barbara. *Czerwone niebo nad Wołyniem*. Warszawa: Bellona, 2012.
2616. Lustyk, Joanna. *Nad rzeką niepamięci*. Warszawa : Damidos, 2013.
2617. „Masakra Parośli.” *Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej* 1/81 (2004): 20–23. [Wiersz datowany 12.II.1943 roku]
2618. Mencwel, Andrzej. “Błąd w sztuce: rzecz o “Wołyniu” Wojciecha Smarzowskiego.” *Przegląd Polityczny* (Gdańsk) 139/140 (2016): 42–47.
2619. Nowak, Joanna. “Wołyń” Smarzowskiego – próba nawiązania dialogu czy impertynencja w stosunkach polsko-ukraińskich?: analiza odbioru filmu przez polskie, ukraińskie oraz rosyjskie media.” *Forum Wschodni: rocznik interdyscyplinarny* 4 (2016): 211–226.
2620. Paszke, Marta. „Budowanie przeszłości – z wizytą na planie „Wołynia”.” *Film & TV Kamera* 2 (2016): 56–57.
2621. Pieniążek, Mateusz. *Lamentacje wołyńskie*. Przemysł: Muzeum Archidiecezjalne im. Józefa Sebastiana Polczaka Biskupa, 2019. [wiersze]
2622. Przybysz, Antoni. *Gdzie jest nasza ziemia..?* Wrocław: Wydawnictwo Atła 2 : Stowarzyszenie Upamiętniania Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów. Oddział, 2008.
2623. Rose, Julian. „O „Wołyniu” raz jeszcze: czyli moja subiektywna ocena filmu.” Przekład Zofia Pasternak. *Polityka Polska: wolny naród w silnym naśntwie* 11/12 (2016): 157-160.
2624. Srokowski, Stanisław. *Nienawiść: (opowiadania kresowe)*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2006.
2625. Srokowski, Stanisław. *Ślepcy idą do nieba*. Kraków : Wydawnictwo Arcana, 2011. [Stanowi t. 3. sagi, t. 1. pt.: Ukraiński kochanek, t. 2. pt.: Zdrada].
2626. Srokowski, Stanisław. *Ukraiński kochanek*. Kraków: wydawnictwo Arcana, 2008.
2627. Srokowski, Stanisław. *Zdrada : powieść kresowa*. Kraków: Arcana, 2009. [Stanowi t. 2 powieści pt.: Ukraiński kochanek]
2628. Stadher, Stanisława. *Kresy nadziei*. Radom: Polwen - Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2004.
2629. Tokarczyk, Jolanta. „Wszystkie barwy Wołynia.” *Film & TV Kamera* 3 (2016): 20–21.
2630. Uljasz, Adrian. „Pamięć historyczna w kulturze masowej: recepcja filmu Wojciecha Smarzowskiego „Wołyń” w 2016 r. w prasie drukowanej i internecie.” *Limes* (Rzeszów) 9 (2016): 180–211.

-
2631. Wencel, Wojciech. „Wiersze: Kołysanka lipowa; Rosa canina; Wołyń 1943; Śmierć lachom; Krwawa niedziela; Wiersze inspirowane pośmiertnymi zdjęciami żołnierzy NSZ 1945-1951; Łupaszko przed sądem; Ojczyzna.” *Arcana* 4 (2010): 7–14.
2632. Zarębski, Konrad J. „Wołyń [rec.]” *Kino* 10 (2016): 62.
2633. Ziembilewski, Zbigniew. *Krwawe noce pogranicza*. Przemysł: Wydawnictwo ROKEiN, 2003.

2634. Базилевський, Данило. “Кров і сльози Волинської трагедії.” *День*, Липень 11 (117), 2003, 15. [про телеміст Україна – Польща на каналі СТБ]
2635. “Волинь – смак долі...” *Наше слово*, Жовтень 5 (40), 2003, 1, 7. [про фільм О. Балабана і О. Радинського “Волинь – смак долі”]
2636. Завгородня, Олена. “Біда великим планом: нотатки з приводу нового документального фільму “Волинь. Знак біди”.” *Дзеркало тижня*, Серпень 16–22 (31), 2003, 23.
2637. Ігнатова, О. “Волинь очима журналіста.” *Поступ*, Липень 8 (114), 2003, 3. [про фільм Г. Терещук „Волинська трагедія: погляд з України”]
2638. Кабачій, Роман. “Терор історією.” *Український тиждень*, Квітень 16–22 (15), 2010.
2639. Коваль, Марта. “Фільм “Волинь”: нотатки без обурення.” *Наше слово*, Вересень 10 (41), 2016.
2640. Кома, Соломія. „Wołyń” – Katyń?” *Волинська газета*, Липень 28, 2016, 16. [режисер Войцех Смаржовські зняв фільм „Wołyń” про події на Волині у роки Другої світової війни]
2641. Лукив, Александр. «Волинь. Знак беды.» *Киевские ведомости*, Іюнь 28, 2003, 4.
2642. Луків, Олександр. “Волинь. Знак біди.” *Молода Галичина*, Липень 3 (72), 2003, 6.
2643. Олійник, Юлія. “Фільм “Волинь”: #dziadewojowali?” *Український тиждень*, Вересень 29 (39), 2016.
2644. Оліх, Анатолій. “Зрозуміти “Волинь”.” *Волинський монітор = Monitor Wołyński*, Жовтень 13 (19), 2016, 4.
2645. Орлова, Татьяна. «Волинь – 1943-й». Путь к примирению.» *Аргументы и факты*, Іюль (27), 2003, 9. [інтерв’ю з автором документального фільму «Волинь – 1943-й» Ігорем Чижовим]
2646. Ткаченко, М. “Волинь-1943”: відвертий діалог про нашу спільну історію.” *День*, Липень 4 (112), 2003, 9. [про документальний фільм „Волинь – 1943-й” на телеканалі „Інтер”]
2647. Чижевський, Роберт. “Світ після “Волині”: Це просто добре кіно.” *Український тиждень*, Листопад 11-17 (45), 2016, 16–18.
2648. Adamski, Łukasz. „Wołyń” ma moc.” *Rzeczpospolita*, Październik 7 (235), 2016, A12.

-
2649. Adamski, Łukasz. „Debata 2016 – wstępne wnioski.” *Kurier Galicyjski*, Październik 14-27 (19), 2016, 9.
2650. Boniecki, Adam. „Film „Wołyń”: czym się stanie?” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, (39), 2016, 03.
2651. Bukowski, Jerzy. „Wołyń” – film, który nie spodoba się Ukraińcom.” Rozmawia Rafał Stefaniuk. <http://www.naszdziennik.pl/polska-kraj/168123,wolyn-film-ktory-nie-spodoba-sie-ukraincom.html>
2652. Chrabota, Bogusław. „Wołyń i umieranie polskich Kresów.” *Rzeczpospolita*, Wrzesień 17-18 (218) Plus-Minus (38), 2016, 03.
2653. Czupryn, Anita. „Wołyń” Wojciecha Smarzowskiego: film o miłości w czasach nieludzkich.” *Polska (metropolia Warszawska)*, Wrzesień 2-4 (71) dod. Magazyn, 2016, 18–19.
2654. Demiańczuk, Jakub. „Świat runął w ciemność.” *Dziennik Gazeta Prawna: prawo, biznes, polityka*, Październik 7-9 (195) dod. Kultura, 2016, K 1.
2655. Engelgard, Jan. „Wołyń” Smarzowskiego tylko do „użytku wewnętrznego?” *Mysł Polska*, Styczeń 3-10 (½), 2016, 1.
2656. Gadzinowski, Piotr. „Bój o „Wołyń”, czyli Wojny polsko-ukraińskie pod banderą ludobójstwa ciąg dalszy.” *Dziennik Trybuna*, Październik 5-6 (198/199), 2016, 13.
2657. Gniadek-Zieliński, Michał. „Przemilczane ludobójstwo.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, (43/44), 2016, LIV–LVI.
2658. Gociek, Piotr. „Biedny filmowcy patrzą na „Wołyń”.” *Do Rzeczy*, (41), 2016, 47–49.
2659. Gzyl, Paweł. „Z siekierą na widza, czyli prowokator Wojciech Smarzowski.” *Polska*, Marzec 21 (23), 2016, 08-09.
2660. Hollender, Barbara. „Wołyń”: Trauma historii i miłość.” *Rzeczpospolita*, Październik 5 (233), 2016, A 13.
2661. Jankowski, Wojciech. „Nie taki „Wołyń” straszny, czyli wychodząc z oków politycznej poprawności.” *Kurier Galicyjski*, Październik 14-27 (19), 2016, 12.
2662. Jasina, Łukasz. „Polskie „Bękarty wojny”.” *Rzeczpospolita*, Październik 1-2 (230) Plus-Minus (40), 2016, 30–31.
2663. Kus, Bruno. „Wołyń” oczami piętnastolatka.” *Kurier Galicyjski*, Październik 14-27 (19), 2016, 13.
2664. Kutz, Dymitr. „Co w „Wołyniu” widzi lustreczko złej macochy.” *Gazeta Wyborcza*, Październik 18 (244), 2016, 18.
2665. Kwiatkowski, Krzysztof. „Poza czernią i bielą.” *Wprost*, Październik 9 (40), 2016, 76-77.
2666. Linkiewicz, Olga, Tyma Petro. „Rozmowa czy krzyk: dwugłos polsko-ukraiński o filmie „Wołyń”.” Rozmawia Manuel Ferreras-Tascón. *Przeгляд*, Październik 31 – Listopad 6 (44), 2016, 26–29.
2667. Memches, Filip. „Wołyń” w dniu czarnego protestu.” *Rzeczpospolita*, Październik 8-9 (236), 2016, 24.

-
2668. Motyka Grzegorz o Wołyniu: Noży nie święcili. Z Grzegorzem Motyką rozmawia Andrzej Brzeziecki. *Gazeta Wyborcza*, Wrzesień 24-25 (224), 2016, 30-31.
2669. Mucha, Wojciech. „List ze skrwawionej ziemi – recenzja filmu „Wołyń.” *Gazeta Polska*, Wrzesień 28 (39), 2016, 15.
2670. Muszyński, Dawid. „Prawda czy arcy polska kalka.” *Wprost*, (40), 2016, 77.
2671. Parafianowicz, Zbigniew. „Wołyń: Prawda czasu, prawda Balcera.” *Dziennik Gazeta Prawna*: patrzymy obiektywnie, piszemy odpowiedzialnie, Październik 7-9 (195), 2016, A 35.
2672. Pasternak, Karolina. „Miłość w czasach rzezi: wywiad z Wojciech Smarzowski.” *Newsweek. Polska*, (40), 2016, 88-92.
2673. Pieczyński, Maciej. „Wołyń” w ogniu.” *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*, Październik 17-23 (42), 2016, 28-29.
2674. Pietrasik, Zdzisław. „Sąsiedzi z Wołynia.” *Polityka*, Październik 5 (41), 2016, 94-95.
2675. Pietrykowski, Dariusz. „Wołyń” kipi emocjami, tak jak cała historia kresów.” Rozm. przepr. Anita Czypryn. *Polska (metropolia Warszawska)*, Wrzesień 23-25 (77) dod. Magazyn, 2016, 11-13.
2676. Piotrowska, Anita. „Matka polka wołyńska.” *Polityka*, (41), 2016, 62-63.
2677. Piwar, Agnieszka. „Uwolnić Ukrainę z demonów.” *Myśl Polska*, Październik 23-20 (43/44), 2016, 3. [dot. oddźwięku filmu „Wołyń” po premierze 7. X]
2678. Raczkowski, Wiktor. „Życie w nieludzkich czasach.” *Przegląd*, Wrzesień 19-25 (38), 2016, 16-18.
2679. Semka, Piotr. „Wołyński chorał.” *Do Rzeczy*, (39), 2016, 68-69.
2680. Skwieciński, Piotr. „Jak żyć po „Wołyniu”.” w *Sieci*, Wrzesień 26 – Październik 1 (39), 2016, 42-44.
2681. Śmiech, Adam. „Wołyń” – film wybitny i potrzebny.” *Myśl Polska*, Październik 23-30 (43/44), 2016, 7.
2682. Smoleński, Paweł. „Wołyńska ruletka.” *Gazeta Wyborcza*, Październik 1-2 (230), 2016, 26.
2683. Sobolewski, Tadeusz. „Wołyń” to wielki film. Zło jak namalowane.” *Gazeta Wyborcza*, Wrzesień 24-25 (224), 2016, 28-29.
2684. Srokowski, Stanisław. „Trauma przed filmem.” Rozm. przepr. Bronisław Tumiłowicz. *Przegląd*, Lipiec 11-17 (15), 2016, 26-28.
2685. Srzednicki, Dariusz Marek. „Ukraiński rapsod.” Rozm. Anna Wiejak. *Nasza Polska*, (8), 2012, 15.
2686. Stankiewicz-Podhorecka, Temida. „Ludobójstwa na Polakach wciąż bez kary.” *Nasz Dziennik*, Maj 31 (125), 2011.
<http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110531&typ=my&id=my04.txt>
2687. Stanowski, Krzysztof. „Wołyń”: niedobry czas dla takiego filmu.” *Gazeta Wyborcza*, Październik, 15-16 (242), 2016, 13.

-
2688. Varga, Krzysztof. „Miłość w czasach rzezi, czyli porażający „Wołyń”.” *Gazeta Wyborcza*. Duży format, (41), 2016, 04.
2689. Więckowski, Marcin. „Film „Wołyń” – próba recenzji.” *Kresowy Serwis Informacyjny*, Listopad 1 (11/66), 2016, 10–11.
2690. Wilczak, Jagienka. „Jak narastała groza: Rozmowa z prof. Grzegorzem Motyką, najwybitniejszym historykiem “rzezi wołyńskiej”, o tym, jak, się ma wizja Wojciecha Smarzowskiego do faktów oraz co dla Polaków i Ukraińców wynika z premiery “Wołynia”.” *Polityka*, Październik 12 (42), 2016, 27–29.
2691. Winarczyk, Mirosław. „Wołyń w ogniu.” *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*, Październik 8–15 (41/42), 2016, LXVI.
2692. Wróblewski, Janusz. „Dzikość idzie z człowieka: wywiad z Wojciech Smarzowski.” *Polityka*, (39), 2016, 76–79.
2693. Zaremba, Piotr. „Wołyń” niepoprawny.” w *Sieci*, Październik 24-30 (43), 2016, 44–46.
2694. Zaremba, Piotr. „W kontrze do ducha czasów.” w *Sieci*, (40), 2016, 48.
2695. Zychowicz, Piotr. „Wołyń” – film prawdziwy.” *Do Rzeczy. Historia*, Wrzesień 16 – Październik 2 (39), 2016, 70–71.

Повідомлення про наукові конференції, круглі столи, виставки

2696. Баженов, Лев. “Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991 – 2002 рр.)” *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* 2 (2002): 127–132.
2697. Грицьків, Роман. “Наукова конференція у Львові: “Третій фронт у Західній Україні: 1939-1947 роки”.” *Український визвольний рух* 1 (2003): 204–207.
2698. Дмитрук, Володимир. “Дискусії у Варшаві.” *Проблеми славістики: Наук. часопис* 4 (2001): 56–59. [про наукові семінари “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”].
2699. Кучерепа, Микола. Роль та значення міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”. В *Відображення Волинської трагедії в історичній пам’яті польського й українського народів: монографія*. Редкол. В. Ф. Солдатенко (голова) та ін.; авторський колектив: Я. М. Антонюк, Д. В. Веденєєв та ін., 155–202. Київ: ДП НВЦ “Пріоритети”, 2013.
2700. Кучерепа, Микола. Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни (підсумки міжнародних наукових семінарів). В *Актуальні проблеми українського державотворення: наук. зб.: Матеріали регіон. наук. конф., присвяченої 90-й річниці українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та 65-річчю утворення УПА (16-17 листоп. 2007 р., м. Луцьк)*, 162–168. Луцьк, 2008.
2701. Литвин, Микола, і Хахула Любомир. “Волинська трагедія: через історію до порозуміння. Спроба перегляду історичних взаємостереотипів.” *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* 6 (2013): 258–261.

-
2702. Литвин, Микола, і Хахула Любомир. “Всеукраїнська наукова конференція “Волинська трагедія: через історію до порозуміння”.” *Український історичний журнал* 6 (2013): 219–222.
2703. Макар, Віталій. Семінари: що дали? В *Український альманах. 2002*. Варшава: Об’єднання українців у Польщі, 2002, 134-137. [про семінар українських і польських науковців “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”].
2704. Макар, Віталій. “Україна – Польща: важкі питання.” *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наук. ст.* 8 (2001): 75–80.
2705. Макар, Віталій. “Україна – Польща: важкі питання”. *Український історик* Т. XXXVIII. Ч. 1-4 (2001): 239–244.
2706. Поташній, Юрій. “Правда про липень 1943-го на Волині.” *Віче* 9 (2010): 36. [про виставку у Києві «Волинська різанина: польські та єврейські жертви ОУН-УПА»].
2707. Семенюк, Степан. “Думки спостерігача: Історико-краєзнавча конференція „Волинь у Другій світовій війні та в перші повоєнні роки”. Волинський державний університет, 19-20 квітня 1995 р., Луцьк.” *Визвольний Шлях* 11/584 (1996): 1391-1401.
2708. Budzisz, Feliks. „Trudne pytania – fałszywe odpowiedzi – uzgadnianie historii.” *Na Rubieży* 46 (2000): 3–9.
2709. Klimecki, Michał. „Ocena i wnioski na temat wydanych tomów „Polska – Ukraina: trudne pytania”.” *Na Rubieży* 58 (2002): 9–15.
2710. Mariański, Antoni. „Wystawa w Łodzi „Polacy – Ukraińcy 1939 – 1947”. Opracował na podstawie rekcji Stanisławy Nahlik i Anny Góral. *Na Rubieży* 97 (2008): 10–14.
2711. Młotkowski, Jan. *Kresy Wschodnie w latach 1939 – 1947: okrutna historia: katalog wystawy.* – [s.l.: s.n., 2005].
2712. Nowotnik, Norbert, i Kowalski Waldemar. „Zbrodnia wołyńska – w trosce o pamięć i pojednanie.” *Kombatant* 6 (2013): 5–9.
2713. Rezmer, W. „Polsko-ukraińskie stosunki wojskowe w świetle prac seminarium historycznego „Polska – Ukraina: trudne pytania”.” *Przegląd historyczno-wojskowy* 1 (2006): 151–164.
2714. Siekierka, Szczepan. „Polska – Ukraina: trudne pytania?” *Na Rubieży* 28 (1998): 47–48.
2715. Siemaszko, Ewa. „Wołyń 1943. Wołają z grobów, których nie ma...” *Wspólnota Polska* 3 (2013): 2–4.
2716. Swoboda, Tadeusz. „Torgowisko historyków.” *Na Rubieży* 7 (1994): 30.
- ***
2717. Богуш, О. “Генеза українсько-польського конфлікту.” *Волинські губернські відомості*, Травень 22 (21), 2003, 3. [повідомлення про Міжнародну наукову конференцію „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, що відбувалася у Луцьку]

2718. Божик, Андрій. “Про Волинь 43-го у... Ряшеві.” *Наше слово*. – 2003. – 10 серпня (№ 32). – С. 1, 3. [про те, що діялося за ширмою відзначення 60-х роковин волинських подій в польсько-українському “Салоні особистостей”]
2719. Бондарук, Леся. “Відновлюючи історичну правду.” *Шлях Перемоги*, Липень 16 (29), 2003, 1, 6. [У Київському міському Будинку вчителя відбулася науково-практична конференція „Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни”]
2720. Головачук, Світлана. “Варіант об’єднання.” *Волинська газета + Gazeta Wołyńska*, Липень 11 (28 / 2), 2013, 1–2. [про проект “Поєднання через важку пам’ять. Волинь 1943”]
2721. Грицьків, Роман. “Польсько-українські стосунки вивчали у Львові.” *Шлях Перемоги*, Травень 28 (22), 2003, 9. [про наукову конференцію „Третій фронт у Західній Україні: 1939-1947”, яка відбулася у Львові 12 травня 2003 р.]
2722. Денисюк, Наталя. “Поєднання через важку пам’ять.” *Волинський монітор = Monitor Wołyński*, Червень 27 (7–8), 2013, 3.
2723. Довбуш, Петро. “Українські жертви поза увагою.” *Наше слово*, Вересень 28 (39), 2003, 3. [про семінар, який відбувся 20 вересня 2003 р. в Ольштині]
2724. Доленко, С. “Волинь пам’ятає!” *Волинь-нова*, Квітень 24 (17), 2003, 7. [про конференцію „Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни у контексті новітніх українсько-польських міжнародних і міжнародних взаємин”, що відбулася у Рівному]
2725. Захаров, Денис. “Направправда, брехня чи провокація?: Післямова до виставки “Волинська різня.”” *День*, Квітень 23-24 (72-73), 2010, 11.
2726. “Звернення учасників „круглого столу” на тему: „Причини і наслідки польсько-українського протистояння під час Другої світової війни”, що відбувся 15 лютого 2003 р. в м. Рівне.” *Слово і діло*, Березень 14 (11), 2003, 6.
2727. Здоровега, Володимир. “Волинська трагедія: пошуки правди і компромісу у ЗМІ.” *Молодь України*, Червень 19 (76), 2003, 2.
2728. Козловський, Борис. „Поминаймо у скорботі, а не в гніві...” *Високий Замок*, Травень 27 (97), 2003, 1, 3. [про міжнародну наукову конференцію, яка відбулася 20-23 травня 2003 р. в Луцьку]
2729. “Кому вигідно фальсифікувати факти?” *Волинь* (Луцьк), Березень 25 (33), 2003, 2. [круглий стіл: проблеми українсько-польських відносин на Волині в 1943-1944 рр.]
2730. Курган, Петро. “Симпозіум жахів.” *Наше слово*, Грудень 21 (51), 2008, 6–7.
2731. Куцик, Оксана. “Україна – Польща: у пошуках істини.” *Досвітня зоря*, Березень 27 (13), 2003, 8.
2732. Левицький, Мирослав. “Про волинські події в Острозі.” *Наше слово*, Травень 4 (18), 2003, 1, 7. [про українсько-польський експертно-журналістський форум “Події на Волині: як жити з цим тягарем”, який відбувся 11–12 квітня 2003 р. в Острозі]

-
2733. Лозунько, Сергей. «Борьба за историческую правду!» 2000, Апрель 23–29 (16), 2010, 4. [з приводу виставки «Волинська різня: польські та єврейські жертви]
2734. Маковський, Юрій. “У поневолювачів і окупантів вибачення не просять.” *За вільну Україну*, Червень 3 (60), 2003, 4. [про вихід в ефір передачі „Документи” на каналі “1+1”]
2735. Махун, Сергій. “Острозькі діалоги. Трагедія на Волині 1943-1944: пошук балансу інтересів триває.” *День*, Квітень 16 (69), 2003, 4. [матеріали про перший етап Форуму українських і польських експертів та журналістів „Події на Волині: як жити з цим тягарем”]
2736. Махун, Сергій. “Школа спілкування на рівних: Волинь 1943: зближення позицій поки що немає.” *День*, Березень 25 (53), 2003, 2. [з приводу наукової конференції «Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємин», організованої у Києві Ін-том історії України НАНУ та Ін-том історії ПАН].
2737. Міщенко, Маша. “Волинська різанина” – виставка правди, напівправди та відвертої брехні: про неї розповідає колишній директор архіву СБУ Володимир Вятрович.” *Шлях Перемоги*, Квітень 14 (15), 2010, 2.
2738. Музиченко, Ярослава. “Над Варшавою – Москва?: Кремлівські організатори виставки сфальсифікованих “документів” про Волинську трагедію прагнуть тримати Польщу “на прив’язі”.” *Україна молода*, Квітень 15 (69), 2010, 6–7.
2739. “Необхідно об’єктивно проаналізувати волинські події.” *Наше слово*, Березень 9 (10), 2003, 7. [про круглий стіл „Українсько-польські відносини на Волині в 1943 році”, який відбувся 17 лютого у Львові; про круглий стіл, проведений в Рівному з ініціативи обласних організацій Конгресу української інтелігенції, Товариства „Просвіта” та ін.]
2740. Порочук, Віталій. “Чи шукали поляки істину в Острозі: на форумі в Острозькій Академії головуючий (польський журналіст) відмовився надати слово народному депутату України.” *Волинь* (Рівне), Квітень 18 (16), 2003, 6.
2741. Присташ, Ярослав. “Поляки та українці після Волині 1943–44.” *Наше слово*, Липень 7 (27), 2013, 9. [про конференцію у Гданську 13–14 червня 2013 р.]
2742. Рудницький, Юрій. “Нелегка пам’ять: Польський Інститут національної пам’яті відкрив у Києві виставку, що оповідає про трагічні українсько-польські стосунки за часів Другої світової війни.” *Вечірній Київ*, Травень 15 (61), 2009, 16.
2743. Свідник, Д. О. “Третій фронт на Волині.” *Поступ*, Травень 13 (74), 2003, 4. [про конференцію „Третій фронт на Волині”, яку провели НТШ імені Т. Шевченка та Центр досліджень визвольного руху]
2744. Седик, Олени. “Тіні загиблих предків: В Острозі на міжнародному форумі обговорювали трагічні події на Волині 1943 – 1944 років.” *Хрещатик*, Травень 7 (63), 2003.
2745. Семенюк, С. “Повертаючись до конференції.” *Шлях Перемоги*, Серпень 5 (30), 1995, 5. [про наукову конференцію „Волинь у Другій світовій війні”, яка відбулася 19-20 квітня 1995 р. у ВДУ]

2746. Сподарик, Григорій. “Невдале усунення перешкод .” *Наше слово*, Лютий 24 (8), 2013, 1, 3. [щодо конференції “Волинь 1943. Початок”, що відбулася у Люблині]
2747. Степанишин, С. “Чи можливе примирення між українцями та поляками.” *Волинь* (Рівне), Лютий 21 (8), 2003, 1, 6.
2748. “Тема дня: дискусії вчених з різних країн.” *Волинь* (Луцьк), Травень 22 (56), 2003, 1. [про Міжнародну наукову конференцію „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”]
2749. Тихончук, Оксана. “Під знаком Волині: ТБ-огляд.” *День*, Липень 4 (112), 2003, 9.
2750. Тубіна, С. “Події на Волині: як жити з цим тягарем?” *Вісті Рівненщини*, Квітень 18 (33), 2003, 2.
2751. “Ухвала міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (м. Луцьк, 21-23 травня 2003 року).” *Луцьк молодий*, Травень 29 (21), 2003, 3.
2752. Філатенко, Анастасія. “Поминаймо в скорботі, а не в гніві.” *Волинь* (Луцьк), Травень 27 (58), 2003, 3. [про міжнародну наукову конференцію „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”]
2753. Шапка, Максим. «Синдром пиара.» *2000*, Апрель 23-29 (16), 2010, 4–5. [з приводу виставки «Волинська різня: польські та єврейські жертви]
2754. Шевцова, О. “Волинська трагедія очима науковців.” *Волинь* (Рівне), Липень 11 (28), 2003, 7. [про науково-практичну конференцію „Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни”]
2755. Як вчити про трагедію? // (гс) // *Наше слово*. – 2012. – 22 липня (№30). – С.4.
2756. Roześląńska, Maria. „Operacja “Wisła” zakończyła banderowskie ludobójstwo.” *Mysl Polska*, Marzec 26 – Kwiecień 2, 2017, 4.
2757. „W Tarnowie o zbrodniach UPA.” *Mysl Polska*, Listopad 30 (48), 2008, 3.

Рецензії

2758. Алексієвець, Микола, Алексієвець Леся, та Савченко Віктор. “В. Литвин. Тисяча років сусідства і взаємодії. (К., 2002. 133 с.)” *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: “Історія”* 2 (2003): 266–270. [рецензія на книгу М. Литвина, в якій автор розкриває особливості українсько-польських відносин, починаючи з часів перших Рюриковичів і П’ястів до сучасності; у дев’ятому розділі автор ставить питання: як могла відбутися волинська трагедія]
2759. Бабенко, Оксана. «Мотыка Г. От «волынской резни» до акции «Висла»: польско-украинский конфликт 1943-1947 гг.» *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия : история. Реферативный журнал* 3 (2013): 131–137.

-
2760. В'ятрович, Володимир. “Волинь і Східна Галичина. 1943-1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах. Варшава – Київ, 2003. Т.1. – 288 с.” *Український визвольний рух 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни* (2003): 189–192.
2761. Винар, Любомир. “Бібліографічні нотатки – Bibliographical notes.” *Український історик 3/4 – 1* (2004 – 2005): 313–314. [Про книгу Я. Царука „Трагедія волинських сіл...”]
2762. Воловець, Л. “З позиції об'єктивності: рецензія”. *Дзвін 12* (2017): 210-211. [про книгу Надії Корнійчук “Ой, ти розрив-трава”]
2763. Вятрович, Владимир. «Вторая польско-украинская война и дискуссии вокруг неё.» *Ab Imperio 1* (2012): 422–433.
2764. Гогун, Олександр. “Психологічна підоснова трагедії 1943 р. Критика тез Гжегожа Мотики.” *Визвольний шлях 1-3 / 718* (2008): 256–262. [рец. на кн.: Czregorz Motyka. *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* – Warszawa: Rytm, 2006]
2765. Гогун, Олександр. “Grzegorz Motyka. Od rzezi wołyńskiej do Akcji „Wisła”: Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947. – Kraków, 2011. – 521 s = Гжегож Мотика Від Волинської різанини до акції “Вісла”: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. – Краків, 2011. – 521 с.” *Український історичний журнал 5* (2012): 208–213.
2766. Голят, Роман С. “Р. Тожецький про історію двох народів.” *Визвольний Шлях 1* (1999): 122–124.
2767. Грицьків, Роман. “Волинь 1943. Боротьба за землю. “І”. Квітень 2003. №28. 339 с.” *Український визвольний рух. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни* (2003): 181–188.
2768. Грицьків, Роман. “Історіографічне значення збірників “Україна – Польща. Важкі питання” *Український визвольний рух 1* (2003): 190–203.
2769. Грицьків, Роман. “На шляху до правди та порозуміння.” *Український визвольний рух 6* (2006): 257–264. [рецензія на четвертий том українсько-польського двомовного збірника документів «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття», присвячений темі «Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942-1945» (К., 2005)]
2770. Гумен, Ю. “Чи забудемо давні кривди? (Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав „Бурю”? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр. (Тернопіль, 1996. 180 с.))” *Освітнянин 1* (1998): 10.
2771. Зашкільняк, Леонід. “Від “різни” до порозуміння чи навпаки?: Grzegorz Motyka. *Od rzezi wołyńskiej do Akcji „Wisła”: Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947.* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. 522 s.” *Україна модерна 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії* (2011): 246–257.
2772. Земба, Анджей. «Мифологизированная «война».» *Ab Imperio 1* (2012): 403–421.
2773. Ильюшин, Игорь. «Плохо забытое старое: о новой книге Владимира Вятровича.» *Ab Imperio 1* (2012): 382–386.

2774. Ільющин, Ігор. “Волинська трагедія 1943-1944 рр. у контексті українсько-польських взаємин.” *Український гуманітарний огляд* 10 (2004): 175–193. [рецензія на книгу В. і Є. Семашків “Ludobójstwo...” та В. Литвина „Тисячі років сусідства...”]
2775. Ісаєвич, Ярослав. “Про книгу В. і Є. Семашків.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 375–390.
2776. Ісаєвич, Ярослав. “Трагедія та її відлуння.” *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія* 10 (2004): 358–366. [дискусійна рецензія на книгу В. і Є. Семашків]
2777. Ісаєвич, Ярослав, і Портнов Андрій. “Монографія Т.Снайдера: про давню Річ Посполиту і про етнічні чистки 1943-1947 рр.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади (2003): 390–396.
2778. Кабачій, Роман. “Могила для різуну.” *Український журнал* 11 (2007): 10–11 [рец. на книгу: Павел Смоленський. Похорон різуну...]
2779. Каліщук, Оксана. “Українцям і полякам про етносоціальні конфлікти у спільній історії XIX – першої половини XX століття.” *Універсум* 9-10 (2018): 49–51.
2780. Кальба, М. “Рец. на: Віктор Поліщук „Гірка правда – Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця)”.” *Українська ідея і чин* 4 (1998): 130–137.
2781. Катлярчук, Андрэй. “Кніга, якої нельма абмінуць.” *Annus Albaruthenicus* 5 (2004): 313–323. [Рецензія на кн.: The reconstruction of nations : Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999 / Timothy Snyder. - New Haven, 2003]
2782. Кічий, Іван. “Роздуми про книгу Антона Семенюка „На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження”.” *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 3 (1998): 154–157.
2783. Левицький, Мирослав. “Плоди хворої голови!..” *Дзвін: літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис* 1 (2018): 174–175.
2784. Литвин, Микола. “Про книгу Г. Команського і Щ. Секерки.” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки (2005): 399–403.
2785. Литвин, Сергій. “Погляд на українсько-польський антагонізм воєнної пори.” *Воєнна історія* 3-4 (2003): 118–119. [рец. на Кн. : Трагедія Волині: погляд через 60 років / В.А. Гошовська, С.В. Сьомін, В.Ф. Смоляк. (К.: НАОУ, 2003.)]
2786. Луговцова, Светлана. «Тымаці Снайдэр. Рэканструкцыя нацыў: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569-1999 гг.: пер. с англ. мовы М. Раманаўскага і В. Калацкай. Мінск: Медысонт, 2010. 424 с.». *Российские и славянские исследования* 6 (2011): 277–292.
2787. Макар, Віталій. “Україна - Польща: важкі питання.” *Історико-політичні проблеми сучасного світу* 8 (2001): 75–80.

2788. Марчук, Ігор. „Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Warszawa, 2000 – 12 T.I. s. 1-1000; T.II. s. 1001-1440.” *Український визвольний рух 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни* (2003): 171–180.
2789. Марчук, Ігор. “Хто ж спровокував конфлікт? (Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. (Warszawa, 2000)) (рец.)” *Визвольний Шлях* 5 (2003): 118–127.
2790. Мотика, Гжегож. “Юрій Киричук. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. (Львів, 2003. 463 с.)” *Україна Модерна* 9 (2005): 340–344.
2791. Мотыка, Гжегож. «Неудачная книга.» *Ab Imperio* 1 (2012): 387–402.
2792. Осіп'ян, Олександр. Довгоочікувана реконструкція “неочікуваних націй”.” *Український гуманітарний огляд* 10 (2004): 155–171. [про книгу Timothy Snyder. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999.* – New Haven and London: Yale University Press, 2003.]
2793. Патриляк, Іван. “Нетрадиційний погляд на українсько-польські взаємини (Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. (Warszawa: W-wo Naukowe PWN, 1993, 339 s.)” *Молода нація* 1 (2001): 184–193.
2794. Поліщук, Ярослав. “Бандити і жертви: чорно-білий світ пам'яті [Павел Смоленський. Похорон різун / Переклад з польської Андрія Бондаря. — К.: Наш час, 2007. — 152 с.]” *Всесвіт* 1-2 (2009): 202–205.
2795. “Поляки та українці.” *Сучасність* 3 (1987): 121–127. [про книгу Е. Пруса „Геройчики з-під знаку тризуба” (Варшава, 1985); передрук з журналу „Zeszyty historyczne” (Париж)]
2796. Портнов, Андрій. “Tygiel narodów: Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, 1939-1953 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewiczza. (Warszawa; Londyn: RYTM, 2002.)” *Україна модерна* 8 (2003): 268–278.
2797. Радіонов, Віктор. “Не “волинська трагедія” – “Битва за Волинь”.” *Книжничка-Review* 22/79 (2003): 23.
2798. Свідзинський, Анатолій. “В. Сергійчук. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. (Київ: Українська видавнича спілка, 2003.) (Рец.)” *Розбудова держави* 5-8 (2003): 21–23.
2799. Секо, Ярослав. “Заклинання зміїв минулого (рецензія – есе) [Плюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 399 с.]” *Україна – Європа – Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини* 5: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М.Алексієвця. Ч.2 (2011): 316–320.
2800. Семенюк, Степан. “Поконференційні думки.” *Визвольний Шлях* 9 (2003): 15–20.

-
2801. Семенюк, Степан. “Повертаючись до опублікованого. „Україна-Польща: тяжкі питання”.” *Визвольний Шлях* 4 (1999): 416–423; 5 (1999): 550–552.
2802. Семенюк, Степан. “Так було в Бещадах (Протистояння польсько-українське 1943-1948).” *Визвольний Шлях* 9 (2002): 118–122. [про книгу Г. Мотики (Варшава, 1999)]
2803. Стех, Ярослав. “Лицемірство, провокація чи примітивне баламутство?” *Визвольний Шлях* 12 (1998): 1567–1576. [про книгу В. Поліщука „Гірка правда...”]
2804. Стрільчук, Людмила. “Модифікація історичної пам’яті про “Волинську трагедію”.” *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки* 3/328 (2016): 183–184.
2805. Терещук, Петро. “Дивовижний “ребус” польських фальсифікаторів: (З приводу однієї „історичної” праці).” *Визвольний Шлях* 7-8 (1975): 853–865; 9 (1975): 1007–1020; 10 (1975): 1136–1153; 11 (1975): 1246–1258; 1 (1976): 67–82; 2 (1976): 183–194; 3 (1976): 355–367; 4 (1976): 490–501; 5 (1976): 623–636; 7-8 (1976): 945–950; 10 (1976): 1195–1200. [про книгу А. Щесняка і В. Шоти „Дрога до ніконд”]
2806. Терещук, Петро. *Роздуми над однією книжкою: Дивовижний „ребус” польських фальсифікаторів: (З приводу однієї „історичної праці”)*. Торонто; Нью-Йорк, 1979. [відбитка з «Визвольного Шляху» Лондон, Англія, 1975/76; про книгу А. Щесняка і В. Шоти „Дрога до ніконд”]
2807. Томків, Василь. „Україна – Польща: важкі питання” (Рецензія).” *Самостійна Україна* 2 (2002): 53–57.
2808. Трофимович, Володимир, та Шишкін Ігор. “[Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 399 с.]” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія: “Історичні науки”* 19 (2012): 457–467.
2809. Федорів, Стефан. “Українська партизанка.” *Визвольний шлях* 1-3/718 (2008): 252–255. [рец. на кн.: Crzegorz Motyka. *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* – Warszawa: Rytm, 2006]
2810. Швагуляк, Михайло. “Torzecki R. Polacy I Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. (Warszawa, 1993).” *Україна модерна* 1 (1996): 193–198.
2811. Bortnik, Krzysztof. “[Ukraińska partyzantka - recenzja].” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 12 (2006): 310–333. [Zawiera rec. książki: *Ukraińska partyzantka 1942-1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka.* - Warszawa, 2006]
2812. Bruski, Jan Jacek. „O polsko-ukraińskiej „walce o ziemię” raz jeszcze.” *Arkana* 44 (2002): 170–178.
2813. Bułbak, Władysław. “[Rekonstrukcja narodów - recenzja].” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2007): 449–455. [Zawiera rec. książki: *Rekonstrukcja narodów : Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999 / Timothy Snyder.* - Sejny, 2006]

-
2814. Charczuk, Wiesław. „Jeśli chodzi o sprawę polską (...). Rozwiążemy je tak, jak Hitler sprawę żydowską. Chyba, że usuną się sami”: w związku z książką Grzegorza Motyki *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2011, 524 strony (wydanie pierwsze, dodruk w 2014).” *Studia Podlaskie* (Białystok) XXIII (2015): 269–284.
2815. Dagilis, Waldemar. „Dokumentacja ludobójstwa.” *Akcent* 4/86 (2001): 152–154. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, Warszawa 2000].
2816. Dagilis, Waldemar. „Tragedia Wołynia.” *Akcent* 1-2/71-72 (1998): 175–178.
2817. Dębiński, Józef. „[Wołyń 1943 – recenzja].” *Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie* 2 (2015): 272–275. [zawiera rec ks.: Wołyń 1943: pamięć złych czasów i symbol pojednania? – Toruń 2014]
2818. Engelgard, Jan. „Ukraińscy historycy o Wołyniu i nie tylko.” *Niepodległość i Pamięć: czasopismo muzealno-historyczne* 3/4 (2013): 372–377.
2819. Furman, Wojciech. „Bohdan Hud, Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku – rec.” *Polityka i Społeczeństwo* 3 (11) (2013): 134–136.
2820. Gaj, Jacek Jarosław. „Bestialstwo UPA pod Lubomlem na Wołyniu.”, *Krakowia Leopoldis: kwartalnik* 1/90 (2018): 54–55.
2821. Gil, Andrzej. „Konflikt pamięci: Rozważania o pracy Jarosława Caruka *Tragedia wołyńskich wsi w latach 1943-1944. Ukraińskiej i polskie ofiary zbrojnego konfliktu. Rejon włodzimiersko-wołyński.*” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 1 (2003): 55–83.
2822. Gogun, Aleksandr, i Kentij Anatolij. “Grzegorz Motyka, Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii, Rytm, Warszawa 2006, ss.720 / tłum. Anna Madej.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1/12 (2008): 459–465.
2823. Grelka, Frank M. „Wołyń – Galicja Wschodnia 1943-1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych, red. D.Nałęcz i H.Boriak, t.1, Warszawa – Kijów 2003 (strona tytułowa także w języku ukraińskim): Волинь – Східна Галичина 1943-1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах, ред. Д.Наленч та Г.Боряк, т.1, Варшава – Київ 2003, ss. 432.” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 10 (2004): 347–349.
2824. Grott, Bogumił. „[Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.).” *Zeszyty Społeczne KIK* 13 (2005): 211–215.
2825. Grott, Bogumił. „[Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.).” *Dzieje Najnowsze* 1 (2005): 274–277.
2826. Grott, Bogumił. „[Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947”, Wrocław 2006, ss.1269].” *Dzieje Najnowsze* 1 (2007): 217–219.

-
2827. Grott, Bogumił. „[Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947”, Wrocław 2006, ss.1269].” *Zeszyty Społeczne KIK* 15 (2007): 286–288.
2828. Grott, Bogumił. [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947”, Wrocław 2006, ss.1269].” *Przemyskie Zapiski Historyczne* (2003/2005): 409–412.
2829. Grott, Bogumił. „[Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000].” *Teki Historyczne* (Londyn) 23 (2004): 320–329.
2830. Grott, Bogumił. „[Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000].” *Zeszyty Społeczne KIK* 10 (2002): 245–249.
2831. Grott, Bogumił. „[Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000].” *Rocznik Przemyski* 3 (2002): 117–120.
2832. Grott, Bogumił. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000]. W *Polityczne, religijne i kulturalne aspekty sprawy polskiej na Kresach Wschodnich*, pod red. Bogumiła Grotta, 281–286. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009.
2833. Grott, Bogumił. „[Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000].” *Przegląd Zachodniopomorski* 4 (2002): 246–253.
2834. Grott, Bogumił. „Bolesna historia raz jeszcze.” *Sprawy Narodowościowe. Seria nowa* 30 (2007): 215–217. [rec. na ks.: Siekierka, Komański, Bulzacki...]
2835. Grott, Bogumił. „O ludobójstwie dokonanym przez Ukraińską Powstańczą Armię i jej cywilnych pomocników na wołyńskich Polakach.” *Przegląd Humanistyczny* 1/376 (2003): 109–114.
2836. Grott, Bogumił. „Recenzja na książki: Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947”, Wrocław 2006, ss.1269.” *Na Rubieży* 92 (2007): 32–33.
2837. Grott, Bogumił. „Rzezie ludności polskiej na Wołyniu (Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000).” *Zeszyty Historyczne WiN-u* 15 (2001): 287–291.
2838. Grott, Bogumił. „Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. Der Volkermord der Ukrainischen Nationalisten an der polnischen Bevölkerung Wolyniens 1939-1945 2 Bd, Warszawa 2000.“ *Kirchliche Zeitgeschichte* 1 (2002).
2839. Halbersztadt, Jerzy. „Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota, Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce, Wojskowy Instytut Historyczny, Wydawnictwo MON, Warszawa 1973, s.586.” *Przegląd historyczny* T. LXVIII. Z. 4 (1977): 791–796.

-
2840. Handke, Waldemar. „Pomoce potrzebne, wręcz niezbędne...” *Grot* 22 (2004): 123–126. [Zawiera rec. książki: Wołyń - Galicja Wschodnia 1943-1944 : przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych = Volin' - Shidna Galičina 1943-1944 : putivnik po pol'skih ta ukraińskih arhivnih dżerelah. T. 1. - Warszawa, 2003]
2841. Hryciuk, Grzegorz. “[Igor Iljušin. Protistojannia UPA i AK w roku drugoi svitovoi vijni na tli dijalnosti polskiego pidpillja v Zachidnij Ukraini. Kiiv 2001].” *Dzieje Najnowsze* 3 (2002): 227–233.
2842. Hryciuk, Grzegorz. „Jedno proste zdanie.” *Nowa Europa Wschodnia* 6 (2016): 123–125. [zawiera recenzję książki: „Wołyń’43: ludobójcza czystka: fakty, analogie, polityka historyczna / Grzegorz Motyka. – Kraków, 2016]
2843. Hryciuk, Grzegorz. „Wołodymyr Wiatrowycz, Druga polsko-ukraińska wojna 1942–1947, Wydawnuczyj Dim „Kyjewe-Mohylanska Akademia”, Kyjiw 2011, ss. 288.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1/21 (2013): 460–471.
2844. Hud, Bogdan. „Ad vocem.” *Przegląd Geopolityczny* 28 (2019): 180–184.
2845. Isajewycz, Jarosław. “O książce Władysława i Ewy Siemaszków: Ludobójstwa dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945.” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 1 (2003): 39–54.
2846. Jasiewicz, Krzysztof. „[Ukraińska partyzantka - recenzja].” *Dzieje Najnowsze* 3 (2007): 177–180. [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006]
2847. Kłoczowski, Jerzy. “[T.Snyder, The reconstruction of Nations: Poland Ukraine, Lithuania, Belarus 1569-1999, Yale University Press, New Haven –London 2003, 167 stron].” *Polski Przegląd Dyplomatyczny* T. 4 Nr 5 (2004): 218–225.
2848. Konieczny, Zdzisław. „Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności Polskiej na Wołyniu 1939–1945, Opracowali Józef Turowski i Władysław Siemaszko. Warszawa 1990, ss. 181.” *Rocznik Historyczno-archiwalny* VI (1989): 185–187.
2849. Kosiewski, Piotr. „Sporna Rzeczpospolita.” *Nowe Książki* 3 (2007): 8–9. [Zawiera rec. książki: Rekonstrukcja narodów : Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999 / Timothy Snyder. - Sejny, 2006]
2850. Kościański, Rafał. „[Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia: 1939-1945. T. 1-2 Warsz. 2000].” *Biblioteka Poznańskiego Humanistycznego Towarzystwa Naukowego* 2 (2003): 139–142.
2851. Kulińska, Lucyna. “Ludobójstwo na ludności polskiej na Wołyniu.” *Arkana* 48 (2002): 189–192.
2852. Kurkiewicz, Michał. „Szkielet z ukraińskiej szafy.” *Nowe Państwo* 2 (2008): 77. [Zawiera rec. książki: Wydarzenia wołyńskie 1939-1944 : w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. - Toruń, 2008]
2853. Łętocha, Rafał. “Stosunki polsko-ukraińskie wczoraj, dziś i jutro.” *Zeszyty Społeczne KIK* 14 (2006): 241–244.
2854. Łętocha, Rafał. „Wołyńska apokalipsa.” *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa* 21 (2002): 256–258.

-
2855. Mandziuk, Józef. „[Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.).]” *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 1 (2006): 244–246.
2856. Mandziuk, Józef. „[Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.).]” *Resovia Sacra* (2006): 407–409.
2857. Mandziuk, Józef. „[Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.).]” *Saeculum Christianum* 2 (2005): 293–295.
2858. Mandziuk, Józef. „[Jastrzębski S. Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939-1946. – Warszawa : Wydaw. Archidiecezji Warszawskiej, 2004.]” *Studia Regionalne* (Mielec) 1 (2007): 325–328.
2859. Mandziuk, Józef. “[Przewodnik - recenzja.]” *Studia Regionalne* (Mielec) 1 (2007): 323–325. [Zawiera rec. książki: Przewodnik: pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie Polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i tzw. Ukraińską Powstańczą Armię (UPA) w latach 1939-1947 / Szczepan Siekierka, Henryk Komański. - Wrocław, 2007]
2860. Mandziuk, Józef. „[Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947”, Wrocław 2006, ss.1269].” *Saeculum Christianum* 2 (2006): 307–309.
2861. Mariański, Antoni. „Konflikt.” *Na Rubieży* 106 (2009): 8–10.
2862. Mazur, Grzegorz. „W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, t.1-2, Warszawa 2000.” *Kwartalnik Historyczny* 1 (2003): 162–167.
2863. Mędrzecki, Włodzimierz. „[Ukraińska partyzantka – recenzja.]” *Acta Poloniae Historica* 96 (2007): 229–232. [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006]
2864. Mędrzecki, Włodzimierz. “Bliżej do pełnej wiedzy.” *Nowe Książki* 3 (2007): 10–11. [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006]
2865. Mędrzecki, Włodzimierz. „Ludobójstwo jako narzędzie polityki.” *Nowe książki* 5 (2011): 8–9. [zawiera rec. książki : Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła” : konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Kraków, 2011].
2866. Michalski, Waldemar. „Wołyń – dwa oblicza jednej zbrodni.” *Akcent* 4 (2013): 197–202. [zawiera rec. książki : Поєднання через важку пам’ять – Волинь 1943 = Reconcliation through difficult remembrance – Volhynia 1943. – Lublin, 2012]
2867. Motyka, Grzegorz. „Gdzie „Łupaszka”, gdzie „Bury”.” *Nowa Europa Wschodnia* 3/4 (2016): 146–150.
2868. Motyka, Grzegorz. „Gdzie Wołyń, gdzie Sahryń: Mariusz Zajączkowski, Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944,

Wyd. Instytut Studiów Politycznych PAN, Wyd. IPN, Lublin. – Warszawa 2015.”
Nowa Europa Wschodnia ¾ (2015): 197–200.

2869. Motyka, Grzegorz. „Rany Wołynia.” *Zeszyty Historyczne* (Paryż) 138 (2001): 198–207.
2870. Motyka, Grzegorz. „W krainie uproszczeń.” *Nowa Europa Wschodnia* 1 (2013): 97–101.
2871. Niedziela, Piotr. „[Wołyn 1939-1944 - recenzja].” *Mazowieckie Studia Humanistyczne* 1/2 (2005): 251–254. [Zawiera rec. książki: Wołyn 1939-1944 : eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie : studium historyczno-wojskowe zmagają na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej / Władysław Filar. - Toruń, 2003].
2872. Olszański, Tadeusz A. Kilka słów na marginesie referatu Władysława Siemaszki pt. „Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939-1944.” W *Polacy o Ukraińcach. Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej*, pod redakcją Tadeusza Stegnera, 156–162. Gdańsk: wydawnictwo „Granit”, 1993.
2873. Paszko, Artur. „[Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000].” *Dzieje najnowsze* 2 (2002): 212–216.
2874. Patrylak, Iwan. „Ukraiński ruch wyzwolenczy w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki, *Ukraińska partyzantka 1942-1960*, Warszawa 2006, 720 s.).” *Pamięć i Sprawiedliwość* 2/13 (2008): 363–399.
2875. Pisuliński, Jan. „Recenzja książki W. Siemaszko, E.Siemaszko *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 2 (2002): 322–327.
2876. Pisuliński, Jan. „W. Siemaszko, E.Siemaszko *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945* Wydawnictwo Von Borowiecky, t.1-2, Warszawa, 2000, ss. 1140.” *Biuletyn Ukrainoznawczy = Українознавчий бюлетень* 8 (2002): 320–324.
2877. Poliszczuk, Wiktor. „Ignorancja i cynizm Grzegorza Motyki (recenzja książki Grzegorza Motyki pt. „*Ukraińska partyzantka 1942 - 1960*”).” *Na Rubieży* 89 (2006): 12–25.
2878. Puławski, Adam. „Wołyn i akcja „Wisła” – bez relatywizacji.” *Nowa Europa Wschodnia* 3-4 (2011): 215–219.
2879. „Recenzij ks prod. dr hab. Józefa Mandziuka: „Przewodnik – pomniki, tablice pamięci i mogiły ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i tzw. Ukraińska Powstańczą Armię (UPA) w latach 1939 – 1947”.” *Na Rubieży* 97 (2008): 58.
2880. „Recenzja ks prof. dr gab. Józefa Mandziuka dotycząca książki: Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański: „*Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie stanisławowskim 1939 - 1946*”. Wrocław 2007.” *Na Rubieży* 97 (2008): 56–57.
2881. Sowa, Andrzej Leon. „Polsko-ukraiński stosunki w 1942–1947 rokach w dokumentach OUN ta UPA, red. Wołodimir Wiatrowycz, t. 1-2, Lwów 2011, ss. 1365 oraz Wołodimir Wiatrowycz, *Druha polsko-ukraińska wojna 1942–1947*,

Wydawnicy Dim „Kyjewe-Mohylanska Akademia”, Kyjiw 2011, ss. 288.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1/21 (2013): 450–460.

2882. Sowa, Andrzej Leon. „O Polakach i Ukraińcach na Wołyniu w 1943 r. Kilka polemicznych uwag z okazji publikacji książki Bohdana Huda, Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX wieku, wyd. 2 rozsz. i uzupełn., Warszawa 2018, Pracownia Wydawnicza EISet, ss. 445.” *Dzieje Najnowsze* 4 (2018): 273–280.
2883. Stępień, Stanisław. „Splamieni winą – oczyszczeni cnotą” (w związku z publikacją: Kresowa księga sprawiedliwych. 1939-1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko, Studia i materiały, t.12, wyd. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2007, ss.223, ISBN 978-83-60464-61-8).” *Biuletyn Ukrainoznawczy* 13 (2007): 279–291.
2884. Strutyński, Maciej. „Lucyna Kulińska: Dzieci Kresów Oficyna Wydawnicza ECHO, Warszawa 2003, ss. 184; Lucyna Kulińska: Dzieci Kresów II Wydawnictwo Jagellonia S.A., Kraków 2006, ss. 304.” *Na Rubieży* 92 (2007): 34–35.
2885. Strutyński, Maciej. „Relacje świadków tragedii.” *Zeszyty Społeczne KIK* 15 (2007): 289–291. [zawiera rec. ks.: Dzieci Kresów. – Warszawa 2003; Dzieci Kresów II – Kraków 2006]
2886. Strutyński, Maciej. „Tragedia polskich dzieci na Kresach.” *Sprawy Narodowościowe. Seria nowa* 30 (2007): 218–220. [rec. na ks.: Lucyna Kulińska, Dzieci Kresów i Dzieci Kresów II]
2887. Strutyński, Maciej. „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004, red. B.Grott, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2004, ss. 350.” *Przegląd Wschodni* T. IX, z. 4 (36) (2006): 881–884.
2888. Stryjek, Tomasz. „Czy Polsce potrzebna jest upowska Norymberga? Nad książkami Wiktora Poliszczuka.” *Więź* 4 (2000): 137–151.
2889. Szawłowski, Ryszard. “Holocaust polski” w ujęciu amerykańsko-polskiego profesora (Tadeusz Piotrowski, Poland’s Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947. Jefferson, North Carolina, and London 1998, ss. 437).” *Pamięć i Sprawiedliwość* XL (1997-1998): 408–423.
2890. Szeptycki, Andrzej. “[Ukraińska partyzantka - recenzja]” *Evropa* 7 Nr 1 (2007): 162–174. [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006]
2891. Szeptycki, Andrzej. „Świadectwo procesu pojednania: Wołyń 1943 – 2008. Pojednanie. Zbiór artykułów publikowanych w „Gazecie Wyborczej”, wybór tekstów Marcin Wojciechowski, Biblioteka „Gazety Wyborczej”, Warszawa 2008.” *Nowa Europa Wschodnia* 1 (2008): 152–155.
2892. Talaga, Andrzej. “Partyzanci spod znaku tryzubca.” *Nowe Państwo* 4 (2006): 64. [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006]
2893. Talaga, Andrzej. „Prawda, ale selektywna.” *Nowe Państwo* 11 (2002): 42–43.

-
2894. Talaga, Andrzej. „Zatruta przyjaźń: Jak długo sprawa Wołynia będzie dzielić Polaków i Ukraińców.” *Nowe Państwo* 7 (2003): 20–22.
2895. Tomczyk, Rydzard. „[Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939-1945 – recenzja].” *Polityka Polska: wolny naród w silnym państwie* 2 (2016): 156–160. [zawiera rec. książki: Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939-1945: ludobójstwo niepotępione / Lucyna Kulińska, Czesław Partacz. – Warszawa, 2016]
2896. Twardowski, Lech. „Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945, t. 1-2 (Warszawa 2000, 1440 s.); Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.); Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczacki, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939 – 1947 (Wrocław 2006, 1269 s.).” *Politeja* 2/8 (2007): 623–626.
2897. Tyma, Piotr. „W cieniu Wołynia 1943.” *Przegląd polityczny* 61 (2003): 154–157.
2898. Wiatrowycz, Wolodymyr. „Szukanie winnego.” *Nowa Europa Wschodnia* 1 (2013): 87–96.
2899. Wilczur, Jacek E. „Dzieło o zagładzie i sprawcach.” *Na Rubieży* 56 (2001): 5–7. [rec. na ks.: W. Siemaszko, E. Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, t.1-2, Warszawa 2000]
2900. Wilczyński Witold J. „Bohdan Hud, Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwsze połowie XX wieku, wyd. drugie, poszerzone i uzupełnione, Pracownia Wydawnicza, Warszawa 2018.” *Przegląd Geopolityczny* 27 (2019): 170–178.
2901. Wojciechowski, Marcin. „Czy Polacy i Ukraińcy wyciągnęli wnioski z historii?: Ihor Iljuszyn, UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939 – 1945), przekład Katarzyna Kotyńska, Anna Lazar, wyd. Związek Ukraińców w Polsce, Warszawa 2009.” *Nowa Europa Wschodnia* 3-4/V-VIII (2009): 182-185.
2902. Zadora, Andrzej. „Na dwie prawdy : Rzeź wołyńska w świetle dwóch syntez : polskiej i ukraińskiej.” *Uważam Rze* 7 (2013): 32–35.
- ***
2903. Бесяда, Іван. “Правда про депортацію.” *За вільну Україну*, Липень 25-26 (81), 2003, 11. [у Львові відбулася презентація книжки Я. Царука „Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр.”]
2904. Бондарчук, Андрій. “Терновий вінок Волині.” *Волинь* (Луцьк), Травень 27 (58), 2003, 2. [про книгу Володимира Сергійчука „Трагедія Волині...”]
2905. Вакула, Юлія. “Від волинської різанини до акції “Вісла”.” *Наше слово*, Травень 8 (19), 2011, 9.
2906. Вересень, Сергій. “Книга-звинувачення.” *Шлях Перемоги*, Травень 14 (20), 2003, 12. [про книгу Володимира Сергійчука “Трагедія Волині...”]
2907. Вітер, В. “Армія Крайова на Тернопіллі.” *Вільне життя*, Березень 18 (32), 1997, 4.

2908. Гарбарчук, Кость. “Перша книга про волинську трагедію.” *Вісник & К*, Травень 22 (21), 2003, 3. [про книгу Володимира Сергійчука “Трагедія Волині...”]
2909. “Тірке відлуння.” *Волинь* (Рівне), Серпень 8 (32), 2003, 6. [про книгу О. Денищука „Злочини польських шовіністів на Волині”]
2910. Гошовський, І. “Трагедія Волині” з-під пера Володимира Сергійчука.” *Волинь* (Рівне), Травень 23 (21), 2003, 6.
2911. Гук, Богдан. “Автор во пустелі українсько-польського конфлікту.” *Наше слово*, Серпень 4 (31), 2013, 11 [про книгу Т. Róg „... I zostanie tylko pustynia”]
2912. Гуменюк, Анатолій. “У Рівному представили книгу-документ.” *Волинь* (Рівне), Березень 23 (17), 2018, 7.
2913. Гуменюк, Анатолій. “Українська пам’ять про Волинську трагедію.” *Вісті Рівненщини*, Березень 9 (10), 2018, 14.
2914. Гуменюк, Анатолій. “Українці про “Волинь-43”: спростування міфів.” *Рівне вечірнє*, Березень 8 (10), 2018, 14.
2915. Гуменюк, Анатолій. “Унікальні свідчення Волинської трагедії. У Рівному представили книгу-документ.” *День*, Березень 16-17 (46/47), 2018, 13. [про книгу Івана Пущука “Волиняни про “Волинь-43”: українська пам’ять про польське експансію на український північний захід у 1943–1944 рр. Усноісторичні свідчення”]
2916. Гуменюк, Анатолій. “Щоб почути свідків трагедії за 23 роки побував у 2 342 селах.” *Волинь-нова*, Березень 20 (21), 2018, 10. [про книгу Івана Пущука “Волиняни про “Волинь-43”: українська пам’ять про польську експансію на український північний захід у 1943–1944 рр. Усноісторичні свідчення”]
2917. Гуменюк, Надія. „З пшениці овес не виросте... зі зла не зродиться добро.” *Віче*, Вересень 18 (38), 2003, 7. [про книгу Миколи Жулинського „Поминаймо в скорботі, але не в гніві: українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр.”]
2918. Данилов, Александр. «Документы и факты.» 2000, Сентябрь 21 (38), 2007, С 5. [про книгу Владислава Наконечного «Волинь – криваве поле геноциду»]
2919. Данилюк, Володимир. „У пошуках правди.” *Віче*, Квітень 22 (17), 2004, 7. [про збірник матеріалів „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”]
2920. “До 60-ліття братовбивства: Волинь, 1943. Боротьба за землю. – І. – 28/2003.” *Молода Галичина*, Червень 26 (70), 2003, 30.
2921. Жулинський, Микола. “Болісна і жорстока правда вчитана у книзі Миколи Руцького “Ми у вічі сміялися смерті...” та підсилена влансими спогадами.” *Слово Просвіти*, Липень 2–8 (22/23), 2020, 6–7.
2922. Ісаєвич, Ярослав. “І знову сиплять сіль на рани...: З приводу ще однієї тенденційної книги польських авторів.” *Високий Замок*, Травень 4, 2005.
2923. Камінський, М. “Дорога до мети: Рецензія на книжку Антонія Б.Щесняка та Веслава З. Шоти “Дорога нікуди.” До друку підготував Богдан Гук. *Наше слово*, Січень 11 (2), 1998, 3; Січень 18 (3), 1998, 3; Лютий 1 (5), 1998, 3.

-
2924. Канарська, Анастасія. “Пом’янути.” *Наше слово*, Липень 14 (28), 2013, 7. [про книгу Ґ. Мотики “Від волинської різанини до акції “Вісла”]
2925. Канарська, Анастасія. “У пошуках історичної правди.” *Наше слово*, Листопад 13 (46), 2011, 11. [Володимир В’ятрович, Друга польсько-українська війна. 1942-1947. Київ: Центр досліджень визвольного руху, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011, 288 с.; Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА (у двох томах), ЛНУ ім. І.Франка, Центр досліджень визвольного руху, Львів, 2011, 1367 с.]
2926. Каплань, М. “Правда про волинську правду.” *Українське слово*, Листопад 13-19 (46), 2003, 9. [спогади про трагічні події на Волині 1943 року, викладені Б. Черваком у книзі „Битва за Волинь”]
2927. “Книга Ярослава Царука.” *Володимир вечірній*, Липень 17 (29), 2003, 2. [про книгу Ярослава Царука „Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр.”]
2928. Кравчук, Наталя. “Деукраїнізація призвела до... трагедії.” *Наше слово*, Вересень 21 (38), 2003, 8. [про книгу Володимира Сергійчука „Трагедія Волині...”]
2929. “Кривавий слід поляків на Волині.” *Волинь* (Рівне), Серпень 15 (33), 2003, 6. [рецензії на книги В. Сергійчука “Поляки на Волині у роки Другої світової війни” та О. Денищука “Злочини польських шовіністів на Волині”]
2930. “Кривавий слід поляків на Волині.” *Волинь* (Рівне), Серпень 1 (31), 2003, 2. [про книгу Володимира Сергійчука „Поляка на Волині у роки Другої світової війни”]
2931. Лис, Володимир. “Важкі питання. Але відповідь є.” *Наше слово*, Жовтень 11 (41), 1998, 3. [про збірку “Україна – Польща: важкі питання” та її авторів за часописом “Волинь”].
2932. Лис, Володимир. “Правдива розповідь про трагедію Волині.” *Волинь-нова*, Травень 30 (57), 2009, 5. [про книгу: І. Ольховський «Кривава Волинь» (2008)]
2933. Лис, Володимир. “Українська і польська історія звучала в “Старому Луцьку.” *Волинь* (Луцьк), Квітень 23 (45), 2005, 1. [про презентацію дев’ятої книги “Україна – Польща: важкі питання”]
2934. Лис, Володимир. “Українці і поляки в пошуках правди.” *Волинь* (Луцьк), Серпень 3 (86), 2004, 3. [про конференцію “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни” та збірник її матеріалів]
2935. Литвин, Микола. “Документальна відповідь Владиславу та Еві Семашкам.” *Наше слово*, Серпень 10 (32), 2003, 8. [про книгу Ярослава Царука “Трагедія волинських сіл”]
2936. Лозинський, Аскольд. “В ім’я наукової об’єктивності.” *Українська літературна газета*, Серпень 11 (16), 2017, 5. [про книгу Ґжеґожа Мотики “Від Волинської різанини” до операції “Вісла” (історія українсько-польських відносин на Волині)]
2937. Матейко, Р. “Правда про “малу війну” на Тернопільщині.” *Тернопіль вечірній*, Жовтень 29 (120), 1998, 3; Жовтень 31 (121), 1998, 5.
2938. Махун, Сергій. “Польща – Україна: як “узгодити образ минулого?”” *Дзеркало тижня*, Жовтень 10 (38–39), 2009, 25. [про книгу вибраних статей з “Газети Виборчей” “Волинь: дві пам’яті”]

-
2939. Мельник, І. “Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр.” *Поступ*, Липень 11 (117), 2003, 2. [про книгу Ярослава Царука]
2940. Нагірняк, Зоряна. “Поляки на Волині у роки Другої світової війни.” *Шлях Перемоги*, Липень 16 (29), 2003, 4. [про книгу Володимира Сергійчука “Поляки на Волині в роки Другої світової війни”]
2941. Ольховський, Іван. “Волинська трагедія. Спогади, цифри, факти...” Розм. Я. Орос. *Українське слово*, Квітень 3–9 (2013), 6–7. [інтерв’ю з І. Ольховським про книгу “Кривава Волинь” – про українсько-польське протистояння у 1943–1945 рр. на терені Турійського району Волинської області]
2942. Осауленко, Леонід. “Ми завжди обороняємося. І в цьому вся правда.” *Слово і діло*, Травень 23 (20), 2003, 3. [про книгу Володимира Сергійчука “Трагедія Волині...”]
2943. Пісулінський, Ян. “Конфлікт у Західній Україні.” *Наше слово*, Травень 10 (19), 2009, 11. [Ihor Pjuszyn, UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie. Warszawa 2009]
2944. Присташ, Ярослав. “Ця книжка до сьогодні виконує свою роль.” *Наше слово*, Серпень 1 (31), 2010. [Волинь: дві пам’яті. Київ-Варшава: Дух і Літера, Об’єднання українців у Польщі, 2009, 304 с.]
2945. Процюк, О. “Пошуки між двома правдами.” *Самостійна Україна*, Травень 24–31 (20), 2003, 7. [про книгу Ігоря Ільюшина „Волинська трагедія (1943-1944 рр.)”]
2946. Пушук, Іван. “Попелом часу присипаний біль...” *Волинь* (Луцьк), Жовтень 12 (115), 2004, 5.
2947. Ричук, Ю. “Чи зможемо впоратися з історією.” *Аверс-прес*, Травень 22 (21), 2003, 6. [Презентація книги В. Сергійчука „Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни”. (К., 2003)]
2948. Романюк, Ніна. “Кулемети і вишні однієї трагедії. Дві правди: чому поляки й українці по-різному бачать трагічні події “волинської різанини”.” *Україна молода*, Квітень 4 (38), 2018, 8–9. [про українсько-польське протистояння на Волині та книги Вітольда Шабловського “Кулемети і вишні. Історії добрих людей з Волині” та Івана Пушука “Волиняни про “Волинь-43”]
2949. Сивіцький, Микола. “Глупота – чи христопродавство?” *Українське слово*, Квітень 18-24 (16), 2002, 12. [рецензія на зб. „Україна-Польща: важкі питання”, Т. 8.]
2950. Сирник, Ярослав. “Чи повна картина страшного лихоліття?” *Наше слово*, Липень 3 (27), 2011, 11.
2951. Старий, Поліщук. “Важкі питання та важкі відповіді.” *Наше слово*, Серпень 2 (31), 1998, 3; Серпень 16 (33), 1998, 3; Серпень 30 (35), 1998, 3; Вересень 6 (36), 1998, 3; Жовтень 25 (43), 1998, 3.
2952. Стельмах, Б. “Очима очевидців.” *Луцьк молодий*, Вересень 4 (25/168), 2003, 1. [про книгу М. Жулинського „Поминаймо в скорботі, але не в гніві: українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр.”]

-
2953. “Сторінки історії: львів’яни втерли носа волинянам.” *Волинь* (Луцьк), Липень 31 (86), 2003, 1. [про книгу Я. Царука „Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр.”]
2954. Стрижак, М. “Трагедія Волині.” *Поліський маяк*, Липень 12 (20), 2003, 4. [рецензія на книгу В. Сергійчука]
2955. “Тавровані презирством.” *Радянська Волинь*, Вересень 7 (36), 2006, 3. [про книгу Владислава Наконечного «Волинь – криваве поле війни»]
2956. Федчук, Василь. “Наша пам’ять про Волинську трагедію.” *День*, Липень 26-27 (132/133), 2019, 13. [про книгу Івана Пущука “Волиняни про “Волинь-43”]
2957. Хоменчук, О. “Трудна дорога до правди.” *Наше життя*, Червень 13, 2002. [про п’ятий том книги “Україна – Польща: важкі питання”, в основу якої покладені матеріали 5 Міжнародного семінару істориків, що проходив у Луцьку]
2958. Царук, Ярослав. “Перша книжка Ярослава Царука.” Інтерв’ю вела Людмила Іванюк. *Слово правди*, Липень 17 (57), 2003, 2. [про книгу „Трагедія волинських сіл...”]
2959. Червак, Богдан. “Дух антиукраїнства.” *Українське слово*, Червень 29 (26), 1995, 14. [про книгу Віктора Поліщука „Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА: Сповідь українця”].
2960. Червак, Богдан. “УПА, Литвин і Волинь.” *Українське слово*, Листопад 21-27 (47), 2002, 1–2. [про книгу Володимира Литвина „Тисяча років сусідства”]
2961. Шабаєва, Татьяна. «Ненавидеть по-братски.» *Литературная газета*, Февраль 4–10 (5), 2015, 9. [рец. на : Гжегож Мотыка. От Вольнской резни до операции «Висла». Польско-украинский конфликт : 1943–1947. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 336 с.]
2962. Шептицький, Андрій. “Волинь 1943-2008. Примирення.” *Наше слово*, Вересень 28 (39), 2008, 7. [Волинь 1943-2008. Примирення. Зібрання статей, публікованих у “Газеті Виборчій”, підбір текстів – Марцин Войцеховський. Бібліотека “Газети Виборчої”, Варшава, 2008, 288 стор. Автор – аналітик Польського інституту міжнародних справ, викладач Інституту міжнародних відносин Варшавського університету. Польськомовний текст статті надруковано в: “Nowa Europa Wschodnia”, 1/2008].
2963. Якименко, Микола. “... Відзначено автора книги про Волинську трагедію.” *Голос України*, Квітень 10 (69), 2013, 7. [у Луцьку відбулася презентація книги В. Пестки “До побачення в пеклі”, де змальовані українсько-польські відносини у роки Другої світової війни]
2964. Eberhard, Grzegorz. „Straszna archeologia.” *Tygodnik Solidarność*, (49), 2011, 32. [Zawiera rec. książki: Ostrówki wołyńskie: ludobójstwo / Leon Popek. - Warszawa, 2011]
2965. Wójcicki, Jerzy. “Czy pojednanie jest możliwe?” *Słowo Polskie*, Sierpień (8), 2013, 2; Wrzesień (9), 2. [zawiera rec. książki: Cień Kłema Sawyru” Grzegorza Motyki]
2966. Grott, Bogumił. “Martyrologia Tarnopolszczyzny.” *Myśl Polska*, Marzec (10), 2005, 11. [Zawiera rec. książki: Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. – Wrocław, 2004]

-
2967. “Krwawe sąsiedztwo na Wołyniu.” *Nasz Dziennik*, Maj 15 (112), 2001, 8. [zawiera rec. książki: Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000]
2968. Maływczycki, Zbigniew. “Durny ty durny tebe pip chrystyw: Na marginesie książki „Tragedia wołyńskich wiosek w latach 1943-1944.” *Myśl Polska*, Październik (41), 2005, 11.
2969. Mariański, Antoni. „Konflikt” według Ihora Iljuszyna.” *Myśl Polska*, Czerwiec 21-28 (25-26), 2009, 20. [Zawiera rec. książki: UPA i AK – konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945) / Igor Iljuszyn. – Warszawa, 2009]
2970. Mariański, Antoni. „Gdzie jest polska nauka?”. *Myśl Polska*, Styczeń 18 (3), 2008, 10. [Zawiera rec. książki: Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946 / Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański. - Wrocław, 2007]
2971. Pięciak, Wojciech. „AK kontra UPA: książki historyczne.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Czerwiec 26 (26), 2015, 52. [zawiera rec. na: Ukraińskie podziemia na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944 / M. Zajączkowski]
2972. Pięciak, Wojciech. „Wokół Zbrodni Wołyńskiej.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Lipiec 21 (29), 2013, 27. [Zawiera rec. ks. Gr. Motyki „Cień Kłyma Sawyra”; Joanna Wieliczka-Szarkowa „Wołyń we krwi 1943”; Marek A. Koprowski „Wołyń. Epopeja polskich losów 1939-2013”; Romuald Niedzielko „Kresowa księga sprawiedliwych]
2973. Pięciak, Wojciech. „Wołyński postulat : lektury polityczne i historyczne.” *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Grudzień 18–25 (51/52, dod. Książki w Tygodniku Nr 10/12), 2016, 24. [Zawiera rec. książki: Wołyń’43: ludobójcza czystka / Grzegorz Motyka. – Kraków, 2016]
2974. Poliszczuk, Wiktor. “Ignorancja i cynizm Grzegorza Motyki. Cz. 1-4.” *Myśl Polska*, Listopad 3 (45), 2006, 14-15; (46/47), 2006, 14-15; Listopad 17 (48), 2006, 14-15; Grudzień 3 (49), 2006, 14-15.
2975. Śladewska, Monika. „Akcje odwetowe w pisarstwie Grzegorza Motyki.” *Myśl Polska*, Lipiec 16-23 (29-30), 2017, 16. [Zawiera recenzje książki: Wołyń’43: ludobójcza czystka – Grzegorz Motyka. Kraków 2016]
2976. Śladewska, Monika. „Wołyń 1943” Grzegorza Motyki.” *Myśl Polska*, Czerwiec 4-11 (23-24), 2017, 17.
2977. Smoleński, Paweł. „Obalenie mitów trucizną języka.” *Ale Historia: tygodnik historyczny*, Lipiec 29 (29), 2019, 7. [zawiera recenzję książki: Wołyń zdradzony: czyli Jak dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA / Piotr Zychowicz. – Poznań, 2019]
2978. Stańczyk, Tomasz. „Konflikt skąpany we krwi.” *Rzeczpospolita*, (89), 2011, 21. [Zawiera rec. książki: Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła” : konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / Grzegorz Motyka. – Kraków, 2011]
2979. Szycht Aleksander. „W krzywym zwierciadle.” *Gazeta Polska*, Maj 19 (20), 2009, 20.
2980. Władyka, Wiesław. „Wisła po Wołyniu.” *Polityka*, Marzec 19 (12), 2011, 76–77. [Zawiera rec. książki : Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła” : konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Kraków, 2011].

2981. Wnuk, Rafał. "Historyk, który idzie pod prąd: UPA: дума czy hańba Ukrainy?" *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*, Październik 12 (41), 2007, 12–13. [Zawiera rec. książki: *Українська партизанка 1942-1960: діяльність Організації Українських Націоналістів і Української Повстанчої Армії*. - Warszawa, 2006].
2982. Wojciechowski, Marcin. „Українські воїни-вояки.” *Gazeta Wyborcza*, Luty 5 (29), 2007, 26. [Zawiera rec. książki: *Українська партизанка 1942-1960: діяльність організації Українських Націоналістів і Української Повстанчої Армії* / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006]

Бібліографічні матеріали

2983. Здіорук, Сергій, Гриневиц Людмила, та Здіорук Олена. *Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998)*. Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, 1999.
2984. Каліщук, Оксана, уклад. *Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: Матеріали до бібліографічного показника*. Львів; Луцьк: Видавництво "Волинська книга", 2007.
2985. Кокін, Сергій. *Анотований показчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ*. Вип. 1: *Анотований показчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953)*. К.: Інститут історії України НАН України, Державний комітет архівів України, Державний архів СБУ, 2000.
2986. Лисенко, Олександр, і Марущенко Олександр. *Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія: Бібліографічний показчик публікацій 1998-2002 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Прикарпатський університет імені Василя Стефаника, 2002.
2987. Лисенко, Олександр, і Марущенко Олександр. *Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний показчик*. Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ; Івано-Франківськ: Інститут історії України НАН України, Прикарпатський університет імені Васил Стефаника, 2003.
2988. Наленч, Дарія, і Боряк Геннадій, ред. *Волинь – Східна Галичина 1943-1944: Путівник по польських та українських архівних джерелах*. Том 1. Варшава; Київ: Генеральна Дирекція Державних Архівів, Державний комітет архівів України, 2003. [путівник допоможе у пошуку інформації про архівні джерела з історії українсько-польських стосунків часів Другої світової війни – стосунків, які призвели до найкривавішої катастрофи в нашій спільній історії новітньої доби, які зберігаються в Польща та Україні]
2989. Bertman, Wisława. *Pamięć Wołynia 1943–1944: bibliografia*. Katowice: Biblioteka Śląska, 2014.
2990. Kulińska, Lucyna. *Materiały do bibliografii dotyczącej ludobójstwa ludności polskiej dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939-1947. W Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, pod red. nauk. Bogumiła Grotta, 341–409. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010.

Іменний покажчик

- Адамський Лукаш 84, 89
Александров Кирило 151, 152
Алексійчук Венедикт 208
Андрухович Юрій 197
Андрушко Марія 224
Антонюк Ярослав 112
Артамонов Володимир 146
Арціух Тадеуш 223, 224
Асман Алайда 74
- Б**
Бабінський Вітольд 53
Баканов Олексій 143-145
Бакуняк Едмунд 76
Балабан Олександр 224
Бальцер Адам 200, 203
Бальцерович Лешек 194
Бандера Степан 63, 68, 75, 145, 152, 184, 204, 205, 206, 224, 236, 250
Баневич Артур 233
Батрух Стефан 216
Бахман Клаус 34
Башук-Гепбурн Оксана 195
Бендюк Микола 124
Бердиховська Богуміла 60, 104, 118, 174, 192
Бердник Мирослава 147
Береза Томаш 94
Беркгоф Карел 135
Бертман Віслава 13
Беляков Сергій 145
Білас Єжи 56
Бісс Юзеф 189, 321
Блажейовська Сандра 82
Блюм Ігнаці 41
Бовуа Даніель 61, 86, 112, 113, 114, 183, 202, 255
Боднар Василь 184
Божик Анджей 94
Боляновський Андрій 120, 141
Борщик Ярослав 26, 38, 105, 133
Брандт Віллі 184
Бречак Ігор 49
Брудер Франциска 136
- Будревич Лешек 182
Буконь Збігнев 94
Бульба-Боровець Тарас 47, 322
Бульбак Владислав 131
Бунтовський Сергій 145
Бурдс Джефрі 50, 132
Бурке Петер 157
Буровський Андрій 145
Бухарін Сергій 141
Бялусь Анджей 91
- В**
В'ятрович Володимир 22, 35, 36, 91, 116-118, 134, 163, 227
Вавілова Олена 224
Варпеховський Мечислав 53
Васейко Олександра 239
Ващиковський Вітольд 205
Величко-Шаркова Йоанна 81
Венгерський Єжи 202
Верещинський Амброзій 78
Вільчак Ягенка 187, 198
Вільчинський Вітольд 115
Віт-Михаловський Лукаш 230
Вітман Костянтин 127
Власюк Сергій 124
Внук Рафал 11, 24, 65
Вовк Михайло 148
Вовк Юрій 234
Войнаровський Андрій 118
Войтович Лешек 95
Войцеховський Кшиштоф 185
Войцеховський Юрій 102, 143
Войцеховський Мацей 224
Войцеховський Януш 198
Воляк Тадеуш 77
Волянук Сергій 124
Вуйчицький Казимир 252
- Гайдай Олег 124
Галагіда Ігор 24, 87, 95
Галайчук Ірина 9
Галів Микола 123
Гапоненко Олександр 228

Гербич Анна 78
Гергель Анатолій 239
Гергель Зінаїда 239
Глазьев Сергій 250
Гогун Олександр 148, 251
Гонтарчик Пьотр 193
Горна Анна 223
Горний Михайло 122
Гофф ле Жак 28
Гофман Єжи 229
Грицак Ярослав 19, 25, 26, 29, 33,
101, 118, 173, 180, 196, 216, 245
Гриценко Олександр 127
Грицюк Гжегож 84
Грицьків Роман 20
Гудь Богдан 16, 91, 104, 112-115,
256
Гузар Любомир 210, 212, 213,
215, 219, 305, 310-313
Гук Богдан 9, 74, 111, 123
Гулай Василь 118, 125
Гунчак Тарас 44, 55, 118

Гадзіновський Пьотр 90
Галендзовський Марек 97
Геберт Константи 33
Гедройць Єжи 55-57, 83
Герхард Ян 42
Глудзь Славой Лешек 213
Граля Геронім 86
Грегожевський Адріан 231
Грелька Франк 27, 138
Грот Богуміл 20, 67

Дашкевич Ярослав 35, 102, 109,
121, 241
Двірна Катерина 127
Дейвіс Норман 134, 135, 159, 178,
200, 224
Дембський Влодзімеж Славомир
79, 226
Дециця Андрій 250
Дзівіш Станіслав 91
Добржанський Мечислав 95
Добржанський Станіслав 133

Донцов Дмитро 24, 26, 68
Дробот Микола 127
Дрозд Роман 24, 36
Дубіш Олег 115
Дуда Анджей 37, 107, 173, 191,
196, 204, 228, 290, 291
Дудек Томаш 81
Дюков Олександр 142-144

Енгельгард Ян 93, 198
Ешплбом Енн 157

Єленьковський Єжи 78
Єндращик Катажина 188

Жак Томаш 229
Жарин Ян 174, 190, 193
Жук Сулімір 80
Жучковський Мацей 81

Забужко Оксана 234, 249
Заець Любомир 223
Зайончковський Маріуш 21, 84,
93, 94, 95, 97
Зайцев Олександр 65
Залевська Анна 193
Залеський Ян 62
Залізник Максим 79
Залогович Владислав 202
Зарицький Роланд 238
Зарічанський М. 103
Зашкільняк Леонід 36, 72, 108
Заярнюк Андрій 125
Земба Анджей 63
Земболевський Збігнев 92
Зентек Роберт 94
Зихович Пьотр 89-90
Зінкевич Тимофій (митрополит
Луцький і Волинський Михаїл)
219
Зінченко Олександр 51

Іван Павло II 186, 209, 211, 212,
215, 216, 220, 282, 286, 290, 299,
304, 306, 313, 316

Іваненко Валентин 102
Івасюта Михайло 52
Іващенко Олександр 9
Ігрицький Юрій 145
Ільницький Василь 123
Ільюшин Ігор 23, 26, 36, 46, 65,
103, 107, 117, 118
Ісаєв Ігор 90
Ісаєвич Ярослав 25, 35, 65, 101,
112, 118, 249
Ісакович-Залеський Тадеуш (к.с.)
73-75, 249
Ісіченко Ігор 213
Іскра-Козінська Барбара 233

К
Кабачій Роман 199
Кавенцький Кшиштоф 115
Казик Магдалена 11
Казімерський Якуб 63
Калакура Олег 119
Калашников Максим 145
Калиновський Ярослав 177
Калитко Сергій 9
Каліщук Оксана 9, 13, 126
Камінський Лукаш 185, 248
Карлович Леон 92
Карпучіна Тетяна 119, 122
Касьянов Георгій 9, 65, 127, 145
Качинський Анджей 17
Качинський Лех 189, 190, 205,
257
Качинський Ярослав 190, 191,
194, 198, 205
Квасневський Александр 18, 188,
189, 213, 257, 264, 268, 316
Кенсік Ян 29
Киридон Алла 126, 155
Киричук Юрій 25, 114
Кіпіані Вахтанг 20
Кіяновська Маріанна 206
Клімецький Міхал 65
Клячківський Дмитро (“Клим
Савур”) 66, 146, 323
Ковалевський Збігнев 68
Ковалик Ангеліка 92

Коваль Павел 178, 181, 317
Ковальчук В. 50
Козицький Андрій 118
Козлов Андрій 140-141
Козубал Марек 81
Кокотюха Андрій 228
Колесніченко Вадим 65, 139, 236,
246
Комонський Ернест 55, 81
Коморовський Броніслав 93, 190,
191, 200, 243, 250, 278, 282, 316
Кондратюк Костянтин 10
Кондрацький Адольф 12
Конопка Ярослав 229
Копач Ева 247
Копровський Марек 66, 77, 92
Коркуць Мацей 98
Корман Александр 62, 63, 80, 202
Костенко Ліна 234
Косьчи Ванда 224
Котарба Ришард 19
Кошельник Андрій 122
Кравчук Леонід 206, 315
Краківська Катажина 185
Красівський Орест 110
Кривдик Остап 195
Криштальський Андрій 124
Крук Тадеуш 41
Крутофіст Руслан 122
Ксенич Ігор 12, 82
Кубіс Барбара 233
Кук Василь 114
Кулінська Люцина 13, 20, 67, 72,
78, 85, 143
Куницький Миколай 41
Купріянович Григорій 197
Курек Ева 193
Куронь Яцек 173, 182, 316
Куронь Данута 317
Курський Ярослав 247
Куртика Януш 174
Кучерепа Микола 110
Кучма Леонід 16, 18, 188, 189,
213, 257, 264, 268
Кушняр Богуслав 95

Кшемінський Адам 68

Лавер Олександр 120

Лавров Сергій 250

Лавський (Глейзер) Александер
233

Ландсберг Алісон 223

Лебедь Микола (“Рубан”) 53

Левицький Борис 55

Левицький Станіслав 95

Ленцький Конрад 228

Ликошина Лариса 150

Лис Володимир 228, 234

Лисенко Олександр 13, 99, 106

Лисяк-Рудницький Іван 54

Литвин Микола 101, 124

Литвинчук І. 323

Лібер Джордж 133

Лібер Марцін 229

Лободовський Юзеф 56

Ловелла Єжи 41

Лозинський Мирослав 81

Лозовий Віталій 240

Лотник Вальдемар 27

Макар Віталій 122

Макар Юрій 25, 122

Макаро Юліта 225

Макарчук Степан 120

Макбрайд Джаред 27, 132-133

Маковецький Лех 231

Максимець Богдан 127

Малишевський Микола 243

Маліцький Ян 22

Марплз Девід 65, 133

Мартиняк Ян 217, 307

Марущенко Олександр 10, 13, 99

Марчук Тетяна 124

Масловський Віталій 25, 103, 120

Матвеев І. 147

Матла Олександр (Петро
Терещук) 43

Мацейчук Томаш 251

Мацеревич Антоні 82, 182

Мегілл Аллан 235

Мельник Олег 127

Менджецький Влодзімеж 19, 25,
26, 83, 108

Менцвель Анджей 201

Мищак Іван 10

Мік Христоф 137

Міллер Олексій 150

Мілонов Віталій 250

Мірчук Петро 53

Місило Євген 24

Міхалик Юзеф 216, 217, 307

Міхнік Адам 86, 184, 187, 192,
215, 217, 317

Мокрий Володимир 54

Мокшицький Мечислав 215-217,
221, 307

Молінський Марек 18

Морозова Ольга 10

Мотика Гжегож 12, 23, 25, 36, 42,
65, 74, 84-90, 95, 96, 115, 133,
142, 148, 170, 177, 189, 227, 251

Мнухін Михайло 250

Мрожек Славомир 184

Мудрий Софрон 214

Надім'янов Василь 49

Наконечний Владислав 103

Належняк Павел 27

Нарвселіус Елеонора 27, 136, 179

Недич Бат 228

Ней-Крвавич Марек 45

Неймарк Норман 135

Неменський Олег 150

Нікжейтайтіс Альвідас 227

Ніколішина Ольга 125

Німець Омелян 124

Новак-Єзьоранський Ян 151

Новаковська Ядвіга 223

Нора П'єр 171, 235

Носкова Альбіна 150

Огоновська Ада 67

Огороднічук Микола 50-51

Одоевський Влодзімеж 229, 232

Окунь Збігнев 233

Оленченко Володимир 244
Олешко Світлана 230
Олещук Анна 23
Оліва Аполінарій 82
Ольховський Іван 105
Ольшанський Тадеуш Анджей 56,
57, 61
Ольшевський Аркадіуш 229
Ольшевський Ян 206
Орловський Войцех 80
Осадчий Влодзімеж (Володимир)
75, 237
Осадчук Богдан 121
Офіцинський Роман 123

Павлишин Андрій 199
Пазь Богуслав 75
Пакула Алан 223
Палига Артур 230
Панас Генрик 232
Панкратов Руслан 228
Панфіл Томаш 81
Парсаданова Валентина 147
Партач Чеслав 20, 67, 72, 143
Патриляк Іван 26, 64, 91, 109,
133, 142, 223
Пельчинська-Наленч Катажина
170
Перетяткович Адам 17, 81
Перехрест Олександр 120
Пекло Ян 242, 243
Пілсудський Юзеф 147, 179
Піскорський Матеуш 251
Піскунович Генрик 17
Пісулінський Ян 12, 94
Плехавічус Повілас 222
Плохій Сергій 119
Покровський Микола 128
Поланський Роман 223
Поліщук Віктор 25, 64, 143
Поляк Богуслав 16, 45
Попек Леон 27, 78, 80, 85, 237
Попович Мирослав 33, 118, 315
Порошенко Петро 184, 196, 205,
281

Портнов Андрій 91, 117
Поткай Томаш 81
Прокопенко Ігор 146
Прус Едвард 25, 60, 62, 63, 80,
202
Прусин Олександр 27
Путін Володимир 242, 249
Пуцук (Пусько) Іван 51, 105

Радинський Олександр 224
Ракитянський Микола 141
Рапавий Степан 27
Расевич Василь 26
Рафальський Олег 22
Рачинський Здзіслав 165
Рефф Девід 231
Рибак Агнешка 91
Романовський Веслав 68
Романовський Вінцент 45
Росінський Анджей 194
Россолінський-Лібе Гжегож 25,
27, 63, 137-139
Рудлінг Пер 134, 139
Ружанський Євгеніуш 92
Румель Зигмунт 226
Русначенко Анатолій 25, 126
Рухневич Малгожата 12, 136
Руцький Микола 234

Сава Маріуш 95
Самборський Мечислав 67
Сасін Яцек 238
Сатановський Роберт 46
Свенцицький Марцін 180
Сверстюк Євген 33, 178
Секерка Міхал 92
Сенкевич Генріх 61, 180, 202
Сергійчук Володимир 25, 26, 65,
115, 116, 121
Сераковський Славомір 111
Семашко Владислав 16, 20, 51,
61, 70, 133, 234
Семашко Ева 16, 25, 51, 61, 70,
80, 91, 92, 133, 143, 234, 238
Сивіцький Микола 24

Сидорчук К. 51
Сирник Ярослав 96, 106
Сисин Франк 54
Сікорський Радослав 157, 318
Сікорський Францішек 232
Скарадзінський Богдан (Казімеж Подляський) 58
Сладевська Моніка 91, 95
Слободзянек Тадеуш 229
Смажовський Войцех 22, 225-228
Смеречинський Марко 244
Снайдер Тімоті 27, 65, 72, 114, 131, 132, 133, 139, 155, 172, 175, 176, 235, 241
Собесяк Юзеф 49
Сова Анджей Леон 24, 115
Соколов Борис 149
Соколовський Веслав 78
Сорока Людмила 119
Сорока Юрій 119
Сочинський Альф 233
Спілберг Стівен 223
Спіцін Федір 141, 149
Спішак Ондрей 229
Сроковський Станіслав 225, 232
Стадер Станіслав 233
Сталін Йосип 14, 205, 311
Станьчик Томаш 81, 82
Старичонок Валентин 144
Стеблій Феодосій 123
Стельмащук Юрій (“Рудий”) 52, 145
Стембош Томаш 45
Стемпень Станіслав 38
Стех Ярослав 65
Стриєк Томаш 33, 65, 162, 197, 199
Стрільчук Людмила 126, 237
Струцюк Йосип 234
Субтельний Орест 99
Судин Данило 131
Сухий Олексій 112
Схетина Ѓжегож 194, 317

Терещук Галина 224
Тернон Ів 32
Тима Петро 66, 248
Тихомиров Андрій 182
Ткачук Михайло 223
Тожецький Ришард 43, 44, 65, 183
Топоровський Микола 52
Траба Роберт 175, 199
Трофим’як Маркіян 213
Трофимович Володимир 118, 122
Туск Дональд 172, 186, 241

Ундас Корнель 213
Ундервуд Катажина 225
Урбан Єжи 200
Усовський Олександр 248
Ухач Василь 11

Фаша Даріуш 89
Федевич Климентій 149
Філарет (Денисенко Михайло) 218, 219, 309, 315
Філіповський Чеслав 236
Філяр Владислав 17, 25, 36, 66, 81, 87, 89
Фіялка Міхал 45
Флоркув Маріян 91
Фредро-Бонецька Марія 170
Фрішке Анджей 172
Фурман Войцех 115

Хаварівський Богдан 124
Хаврак Леся 123
Халак Надія 120
Ханас Володимир 124
Хахула Любомир 125
Химка Джон-Пол 53, 133, 224
Хлебовський Цезарій 45
Хмельницький Богдан 79, 169, 199
Ходаковський Мирон 213
Хруслінська Іза 55, 175, 183

Таргальський Єжи 207

Царук Ярослав 51, 105

Цепенда Ігор 11, 22, 23, 43
Цибульський Генріх 41, 81, 82

Чайка Томаш 168
Чайковський Анатолій 103
Чапля Марек 224
Чапля Ян 41
Чарнек Пшемислав 197
Чарні Ізраель 32
Черненко Анатолій 49
Чех Мирослав 93
Чижов Ігор 224
Чушак Христина 58

Шабловський Вітольд 92, 194
Шавловський Ришард 20, 32, 70,
74, 202
Шанковський Лев 53
Шапка Максим 224
Шаповал Юрій 26, 106, 118, 128
Шарек Ярослав 81, 193
Шафета Полікарп 49, 51, 52
Шевцов Юрій 251
Шевчук Святослав 214, 217, 218,
258, 307, 315
Шептицький Анджей 113

Шептицький Андрей (митр.) 90,
280, 323
Широкорадюк Станіслав 219, 220,
308
Шота Веслав З. 43
Шпачук Петро 51
Шпорлюк Роман 54, 112
Шудріх Міхаел 213
Шумило Мирослав 94
Шухевич Роман 137

Щесняк Антоні Б. 43

Юзвяк Кшиштоф 81
Юзефчук Гжегож 238
Ющак Володимир 209
Ющенко Віктор 189, 205, 315

Яворський Мар'ян 213
Яковлева Олена 149
Якунін Віктор 102
Яніон Марія 184
Янукович Віктор 246
Ярцо Ян 219
Ясіна Лукаш 231

Наукове видання

Оксана Каліщук

Волинь'43: історичне пізнання і криве дзеркало пам'яті

Здано до набору

Підписано до друку 15. 07. 2020 р.

Формат 70x100/16 Папір офсетний

Друк на

Умовн. друк. арк.

Наклад 100 прим.

Замовлення №

Віддруковано у друк

Свідоцтво про державну реєстрацію

Адреса

тел.:

E-mail: